

Kako je muški rod od devica: visokoobrazovana romska ženska elita u Vojvodini

Kako je muški rod od devica?

Visokoobrazovana romska ženska elita u Vojvodini u 21. veku

Priredila: Svenka Savić

Izdavači: Futura publikacije i Ženske studije i istraživanja, Novi Sad

Recenzije: Relja Dražić, Silvia Dražić, Vesna Matović, Biljana Sikimić

Korice i prelom: Relja Dražić

Tiraž: 300

Štampa: Službeni glasnik, Beograd

ISBN 978-86-7188-166-1

Zahvaljujem:

Relji Dražiću na dugogodišnjoj izdavačkoj saradnji (1993-2017) u okviru koje smo objavili 25 knjiga iz domena ženskih i rodni studija i tako u dobroj meri ostavili traga novim generacijama za delatnost;

Vanji Miličić za Bibliografiju radova pohranjenih u Biblioteci Matice srpske (za prvu dekadu 21. veka – za period 2000-2010);

Romskim studentkinjama na Univerzitetu u Novom Sadu sa kojima sam duže ili kraće vreme sarađivala tokom dvadeset godina (1997-2017) u okviru mentorskog rada, najpre u okviru alternativnog akademskog programa u Udruženju “Ženske studije i istraživanja”, a potom u okviru akademskog programa Škole romologije, koju je to Udruženje suorganizovalo sa Univerzitetom u Novom Sadu tokom poslednjih trinaest godina (2003-2016).

Svenka Savić

Kako je muški rod od devica: visokoobrazovana romska ženska elita u Vojvodini

Novi Sad, 2016

Romskim studentima/kinjama Univerziteta u Novom Sadu

Sadržaj

Predgovor / 7

I deo Istraživački radovi Svenke Savić sa saradnicama o visokoobrazovanim Romkinjama

1. Da li nam podaci o Romkinjama pomažu da razbijemo predrasude?
– pregled dosadašnjih istraživanja / 11
2. Rodni identiteti i obrazovanje visokoobrazovanih Romkinja / 22
3. Obrazovanje, rod, etnički i verski identitet romske mlade intelektualne elite u Vojvodini: krsna slava kod Roma / 32
4. Obrazovane Romkinje:
prijedlog za model interkulturnog razumijevanja i slušanja / 56
5. Visokoobrazovane Romkinje u građanskim inicijativama u Vojvodini / 66
6. Ženske romske nevladine organizacije u Vojvodini: 2000-2014 / 78
7. Obrazovanje studentkinja za rodnu ravnopravnost u Srbiji / 88

II deo Mentorski rad sa romskim studentkinjama (1997-1998).

Slušanje i razumevanje kroz interakciju / 109

III deo: Životne priče visokoobrazovanih studentkinja Univerziteta u Novom Sadu

Fika (1970-2012), Niš / 165

Biogram / 171

Stanka (1978), Kovilj / 172

Biogram / 186

Marija (1972), Novi Sad / 187

Biogram / 203

Usnija (1972), Stapar / 205

Biogram / 211

Jelena (1980), Zemun / 212

Biogram / 222

IV deo: Životne priče starijih Romkinja u Vojvodini

Ljubica (1921-2013), Gardinovci / 226

Radinka (1923-), Stari Banovci / 237

Cica (1924), Žabalj / 251

Gina (1925), Žabalj / 259

Kristina (1926), Stara Pazova / 271

Vida (1927), Stara Pazova / 279
Verica(1929), Kovilj / 290
Marija 70 (1929-†), S. Pazova / 298
Ruža 68 (1930-†) , S. Pazova / 310
Nada 66 (1932-†) , Žabalj / 324
Drenka 65 (1935-2011), Kovilj / 332
Živka 65 (1934), S. Banovci / 335
Zlata 65 (1935), S. Pazova / 344
Divna 64 (1935-†), Žabalj / 348
Vidosava 63 (1936-†), S. Pazova / 358
Radmila 61 (1939), S. Pazova / 367
Jelena 60 (1940-†), Žabalj / 373
Dragica 59 (1941-†), S. Pazova / 381
Đurđica 55 (1946-†), Vojka / 393

V Bibliografija publikacija o Romima u Biblioteci Matice srpske (2000-2010)

(Vanja Miličić) / 408

Literatura / 442

Jedan primer feminističkog aktivizma (Silvia Dražić; Relja Dražić) / 447

PREDGOVOR

U tekst ove knjige je pretočeno iskustvo u radu tokom mentorskog sazrevanja sa romskim studentkinjama i studentima Univerziteta u Novom Sadu (UNS) i moja naučna saznanja koja sam afirmisala o njima u akademskoj zajednici u zemlji i u regionu.

U *prvom* delu su objedinjeni radovi koje sam pisala početkom 21. veka o studentkinjama Romkinjama UNS, objavljeni u različitim publikacijama u zemlji i regionu. Cilj njihovog objedinjavanja na jednom mestu je da pokažem širinu problematike koju danas treba imati u vidu kada se procenjuje učinak romske ženske elite u Srbiji. Ovome delu pridružen i novi tekst *Obrazovanje, rod, etnički i verski identitet romske mlade intelektualne elite u Vojvodini: krsna slava kod Roma*, napisan 2016.

U *drugom* delu knjige pokazujem iskustvo koje sam postepeno sticala u mentorskom radu na projektu u alternativnom akademskom prostoru obrazovanja (Udruženju „Ženske studije i istraživanja”) krajem devedesetih godina 20. veka koje sam zapisala u obliku ličnih dnevničkih zapisa tokom šest meseci projekta *Romkinje za Rome* (ostvaren uz finansijsku podršku Fonda za otvoreno društvo). Objavljujem ga ovde nakon dve decenije uspešnog rada sa istom grupom mladih Romkinja koje su stekle visoko obrazovanje, da široj akademskoj javnosti predstavim početak onoga što je danas znani rezultat mog mentorskog rada – mlade Romkinje u sopstvenoj eliti na mestima moći i odlučivanja u akademskoj i političkoj sferi. Dva su osnovna cilja projekta bila: da steknu istraživačko i akademsko iskustvo u univerzitetskoj sredini i da ga vrate svojoj romskoj zajednici.

Prvi rezultat mentorskog projekta je bio vidljiv neposredno nakon njegovog okončanja jer su tri romske studentkinje već u 1999. godini pokrenule inicijativu za osnivanje svoje romske nevladine organizacije sa sedištem u Žablju („Mladi istraživači Romi”), a jedna je to uradila u Nišu („Edukativni romski centar”), dok je jedna nastavila aktivistički rad i saradnju na romskim pitanjima van Srbije (u Beču: „Tara”). Ono što im je zajedničko jeste da su svojoj zajednici vratile znanje uloženo u njihovo obrazovanje i školovanje.

Drugi rezultat mentorskog projekta je objavljivanje knjige *Romkinje* najpre na srpskom jeziku (2001), potom na engleskom i romskom (2002), koristeći metod životnih priča. Ovaj metod podrazumeva usku i dugogodišnju saradnju mentorke sa saradnicama, zahvaljujući kojoj su mlade istraživačice istovremeno tokom sakupljanja, beleženja i analiziranja empirijskog materijala kao deo istraživačkog akademskog iskustva,

savladavale širu problematiku vezanu za romsku zajednicu u Vojvodini (stanovanje, obrazovanje, istorija, kultura i posebno rodna dimenzija toga).

Sve su (tada studentkinje, sada graditeljke romske elite) dobile na uvid moje dnevničke zabeleške i sugerisale koje delove da menjam ili izostavim.

U *trećem* delu izlažem (hronološkim redosledom njihovog rođenja) životne priče pet romskih studentkinja sa kojima sam otpočela mentorski rad na UNS, nastavila ga do danas, nakon 20 godina, kada one predstavljaju deo romske ženske elite u Srbiji. One svedoče ličnim isposvestima o svom putu od upisa na studije do danas.

U nastavku mentorskog rada one su tokom dve godine (1999-2001) u okviru alternativnog akademskog programa u Udruženju građana „Ženske studije i istraživanja” sakupile životne priče starih Romkinja u Vojvodini (ukupno devetnaest u rasponu rođenja od 1921. do 1946) i u obliku timskog diplomskog rada uobličile knjigu *Romkinje*, i objavile pod mojim mentorstvom (2001). Time je otpočelo njihovo istraživačko iskustvo neposredno sa ženama prethodnicama u sopstvenoj zajednici, o kojima su one, po sopstvenom priznanju, malo znale. Time su se povezale sa ženama iz sopstvene zajednice, a uz istraživačko i rodno iskustvo mentorke, polako rekonstruisale sopstveni pogled na etničku zajednicu, o čemu svedoče u svojim izjavama. Uz svaku od pet priča sačinila sam biogram u kojem se sjedinjuju podaci iz profesionalnog i ličnog iskustva, kako bi se bolje razumeo napor koji su sve uložile da do zacrtanog cilja dođu. Objavljivanje biograma u ovoj knjizi je metodološka novina čija je svrha da učini preglednijim sled događaja u vremenu koji sve o naporu koji je bio potreban da bi se izdigle iz svoje objektivne neizgledne početne situacije.

U *četvrtom* delu su preštampane životne priče starih Romkinja, koje su sakupile: Marija Aleksandrović; Jelena Jovanović, Stanka Dimitrov i Svenka Savić

U *petom* delu je data bibliografija radova o Romima koja se nalazi u Biblioteci Matice srpske (koju je sastavila *Vanja Milićić* kao diplomski rad u *Školi romologije* 2010) koja je informacija o bogatim izvorima o romskoj zajednici, pre svega za studije romologije, ali i za studije roda, jer dokazuje da se u radovima pohranjenim u najstarijoj biblioteci u zemlji uglavnom ne nalaze radovi o ženskoj romskoj populaciji, pa su podaci predstavljeni u ovoj knjizi dobar izvor za dalja istraživanja povezanosti rodnih i romoloških istraživanja kod nas.

Ukratko, u ovoj knjizi su prisutni različiti glasovi: glas istraživačice koja nakon dugog vremena saradnje sa mladim Romkinjama i sama stasava u interdisciplinarnoj perspektivi povezivanja rodnih i romoloških studija i u tu saradnju uvodi i druge, mlade saradnice neromkinje koje ovakav istraživački pravac mogu nastaviti. To je mentorka koja priprema mlade Romkinje za preuzimanje obaveze prema svojoj zajednici. Zatim su tu glasovi tih mladih Romkinja koje su preuzele ulogu u svojoj zajednici i svoje živote ali i isvoja istraživanja ostvaruju u 21. veku. I, na kraju su tu glasovih njihovih prethodnica iz 1 veka, nastali gotovo sto godina ranije – starih Romkinja (rođenih u rasponu od 1921- do 1943) koje pričaju ličnu istoriju u kontesktu političkih i društvenih događanja i promena u jugoslovenskom prostoru. Zatim tu su i glasovi sa kritičke

saradnika i saradnica koji su u kontinuitetu saučestvovali pre svega u publikovanju gotovih rezultata gorepomenutog eksperimentalnog mentorskog rada.

Stožer knjige je mentorka koja organizuje i obezbeđuje kontinuitet rada svojim delovanjem među mladim i starim Romkinjama, svojim mentorskim pristupom, istraživačkim radovima i vizijom o važnosti stasavanja i delanja visokoobrazovanih Romkinja za budućnost ne samo romske nego ukupne akademske zajednice u Srbiji.

Svenka Savić, 31. oktobar 2016.

I deo

Istraživački radovi Sveneke Savić sa saradnicama
o visokoobrazovanim Romkinjama

Da li nam podaci o Romkinjama pomažu da razbijemo predrasude: pregled dosadašnjih istraživanja*

Polazimo od tvrdnje da su Romkinje svuda u svetu dvostruko diskriminirane: s jedne strane rodno, zato što pripadaju velikoj populaciji žena koje na celoj planeti imaju manju društvenu moć patrijarhalno uređenoj civilizaciji, i s druge strane, rasno, zato što imaju drugu boju kože. Ipak, u našem društvu treba odvojeno posmatrati ove dve perspektive ako želimo da menjamo društveni i politički položaj Romkinja kod nas. Drugo, obično se Romkinje posmatraju kao celina, a one su, kao i u drugim nacionalnim zajednicama veoma različite unutar te celine.

Prvo što uočavamo jeste da se tvrdnja o dvostrukoj diskriminaciji najčešće izriče u pasivu te se ne vidi ko je agens diskriminacije Romkinja kao objekta tog stanja.

Možemo promeniti nešto u njihovom životu, ako identifikujemo aktore diskriminacije i rasizma. Elemente za to nalazimo u objavljenoj literaturi kod nas.

U dosadašnjoj literaturi o Romkinjama u bivšoj jugoslovenskoj zajednici objavljivi su različiti podaci koji potvrđuju sud o duploj diskriminaciji. Ono što je zajedničko svim tim radovima jeste da su ih pisale autorke (ređe autori) iz većinskog naroda iz različitih disciplina, uglavnom veoma naklonjene Romkinjama: Srebrica Knežević (1982), Aleksandra Mitrović (1990), Marina Blagojević (1992), Bora Kuzmanović (1992), Marija Vidović (1992), Svetlana Slapšak (2001), Svenka Savić (2001), Natalija Žinić (2002), Zorica Mršević (2004).

Etnografinja *Srebrica Knežević* (1982) u radu „Žene Roma i njihov smisao za adaptaciju u skladu sa ekonomskim promenama” daje podatke za Romkinje u gradu Beogradu „u zavisnosti od poslova kojima su se bavile i kojima su sebi izborile egzistenciju i mesto u društvu” od rane mladosti preko zrelog doba do starosti” (str.280). Analizirajući period od pre II svetskog rata do osamdesetih godina prošlog veka autorka ukazuje na međuzavisnost gradskih žena i Ciganki (termin autorke), naročito u uslugama, razmeni dobara i u drugim situacijama u kojima su Romkinje i neromkinje upućene direktno jedna na drugu. Autorka konstatuje da, bez obzira na obostranu korist, „celokupna okolina nije im bila dobronamerno naklonjena” (str.286). Nakon II svetskog rata, jednakost i ravnopravnost svih naroda i narodnosti u socijalističkom društvu

* Objavljeno kao predgovor u : Svenka Savić i dr. (2007), *Romkinje2*, Futura publikacije i Ženske studije i istraživanja, Novi Sad, str. 5-17).

i „Ciganima je omogućila zapošljavanje i slobodan rad” (287). Romkinje sakupljaju sekundarne sirovine, rade razne sezonske poslove, prave i prodaju različite predmete (kao što su korpe od pruća, ili drugi predmeti od drveta), a u kućama neromkinja su spremačice, čuvaju im decu i održavaju čistoću. Romkinje su se vrlo dobro adaptirale novonastalim potrebama u gradu. Autorka navodi primere kojima potvrđuje da su se Romi održali upravo zahvaljujući ovoj osobini prilagođavanja karakterističnoj za njihovu žensku populaciju – Romkinje.

Sociološkinja *Aleksandra Mitrović* (1990) u nekoliko istraživanja dokumentuje šta sve doprinosi siromaštvu Roma, a opisuje nastojanja Romkinja da se sa tim siromaštvom izbore. Dati su detaljni podaci o siromaštvu romskih porodica, a siromaštvo je razlog za predrasude većinskog naroda prema ovoj nacionalnoj zajednici (da su prljavi, neradni, lenji...).

Sociološkinja *Marina Blagojević* (1992) u radu „Stavovi studenata o Romima: širok osmeh i zlatan zub”, daje podatke o predrasudama prema Romima jedne grupe iz većinskog stanovništva u gradu (Beograd) – studenata i studentkinja Univerziteta u Beogradu, srpske nacionalne pripadnosti, pa konstatuje visok stepen stereotipa i predrasuda. Ona zaključuje i o rodnoj dimenziji ovog stanja: predrasude prema Romima izraženije su kod studentkinja, nego kod studenata.

Psiholog *Bora Kuzmanović* (1992) daje komplementarne podatke onima koje iznosi Marina Blagojević, samo za srednjoškolce u Beogradu i u Podgorici. Podaci pokazuju da su predrasude i stereotipi prema Romima karakteristični za mlade, za studente, i, naravno, za odrasle u većinskom društvu. Niko od njih ne razdvaja rodnu od rasne disrikimacije i predrasuda prema Romkinjama.

Navedene podatke možemo posmatrati i u kontekstu događanja u našoj zemlji početkom devedesetih godina (kada je istraživanje Marine Blagojević obavljeno), kada se na jugoslovenskom prostoru vode različiti ratovi. Marina Blagojević (1992) konstatuje u tom vremenu gotovo istu distancu beogradskih studenata i prema Hrvatima, a još veću prema Muslimanima. Politički kontekst (ratova) igra važnu ulogu u izražavanju distance prema drugoj nacionalnoj zajednici: ratovi je povećavaju, a mir ublažava. Na primer, danas je distanca prema Nemicima i Nemicama manja nego nakon II svetskog rata (Svenka Savić, 2002).

Sociološkinja *Marija Vidović* (1992), u radu pod naslovom „Romkinje u naselju ‘Mali London’ – Pančevo”, analizira lično i društveno iskustvo Romkinja različitog uzrasta u prostorno segregiranoj zajednici (mahala), s ciljem da poveže etničku specifičnost Romkinja, konkretan društveni kontekst u kome žive, i životni tok četiri starosne grupe žena kako bi otkrila trenutno stanje koje može da potvrdi činjenicu o etno-klasnom statusu Roma. Autorka konstatuje da su žene srednjih godina u romskoj zajednici „stub održavanja patrijarhalizma i kao takve socijalizuju i svoje ćerke u tom pravcu” (str.165). Zaključujemo da je rodna diskriminacija deo patrijarhalnog sistema romske zajednice.

Antropološkinja *Svetlana Slapšak* (2001) u knjizi „Ženske ikone XX veka” u poglavlju Romkinja sumira podatke iz različitih izvora kako bi pokazala realno i mitsko

u odnosu prema Romkinjama (na primer, da one imaju natprirodnu moć – gatanje, proricanje sudbine i sl.).

Sociološkinja *Natalija Žunić* (2002) u radu „Prava i položaj Romkinje” sumira podatke iz nekoliko prethodnih istraživanja i jasno ukazuje na to da je važno saznanje da su „stavovi i običaji koje jedno društvo propisuje prema rodu naučeni i mogu se menjati” (str.164).

Pravnica *Zorica Mršević* (2004) u nekoliko radova, a posebno u radu „Romkinje između mita i (srbijske tranzicijske) stvarnosti”, obrazlaže elemente diskriminacije prema Romkinjama u Srbiji u ratnim i poratnim godinama. Za razliku od prethodnica, ona posebno poglavlje posvećuje rasizmu i političkoj participaciji Romkinja, pored drugih tema:obrazovanje, zdravlje i zapošljavanje – uobičajenim kad su u pitanju Romkinje i prevazilaženje negativnog društvenog statusa. Autorka očigledno smatra da je rasizam većinskog naroda najveća prepreka u pogledu promene položaja Romkinja kod nas i u svetu, a to znači da je zadatak promene na strani drugih, a ne Roma. O političkoj participaciji Romkinja, kao važnom faktoru za promenu sopstvenog položaja, *Zorica Mršević* govori kao o opštem momentu u životu romskih zajednica u zadobijanju društvene moći. To opet znači da autorka odgovornost za promene vidi u široj zajednici u kojoj Romi žive. Ona konstatuje da Romkinja nema na mestima odlučivanja, niti na rukovodećim, kako u sistemu službenog i političkog života, tako i u strukturi i u sistemu nevladinih organizacija.

Psihologistkinja *Svenka Savić* (2002) sakupila je tokom 2000. godine u Novom Sadu odgovore 100 studentkinja srpske nacionalnosti (na Filozofskom fakultetu u Novom Sadu) o distanci prema ženama drugih nacionalnih zajednica (jednostavnim pitanjem: *Šta ti je prva asocijacija kad ti kažem: Romkinja?*). Na Romkinju asociraju najčešće kao rasno drugačiju (tamnoputa, crnpuasta, žena kao i svaka druga samo malo čokoladna, čokolada...), samo malo manje na društvenu neprihvatljivost (siromašna/siromaštvo, beda, loš život, patnja, prinuda, strah, najviše odbojnost i relativno gađenje, neravnopravnost, zapostavljena, nema privilegije, na ženu ne baš toliko poželjnu). Važan je podatak da žene iz većinskog naroda kao najčešću asocijaciju na reč Romkinja imaju – ona koja je druge rase. Većina uočava da su one izrazito diskriminisane grupa u društvu. Za nas su ovde najvažniji podaci o socijalnoj distanci i prijateljstvu: ni jedna asocijacija nije zabeležena na Romkinju kao komšinicu, rođaku ili odanu prijateljicu (kao što je slučaj sa odgovorima za Mađaricu, Slovakinju ili Jevrejku). Najveća je bliskost sa Romkinjom u nekom zajedničkom prostoru: u sećanju na osnovnu školu (devojčica duge kose iz I razreda), odnosno na posao (moj kolega Vince koji se bori za prava Roma). Sećanje je uglavnom iz posrednih izvora (koji, takođe, neguju stereotipe): iz filmova (*Cigani lete u nebo; Dom za vešanje, Monstrum, Koštana, Rimsko carstvo*) i iz literature (Puškin).

Čega nema u ovim asocijacijama? Asocijacije ne sadrže ništa o istoriji Romkinja, o njihovoj zemlji porekla; konstatuje se samo da postoje tu negde oko nas, u prolazu na ulicama, kao ornamentika uličnog prostora koju često i ne primećujemo.

Možemo se, nadalje, zapitati da li rasizam prema Romima jenjava sa povećanjem obrazovanja i političke moći Roma i Romkinja u našem društvu? Odgovore možemo

pronaći u uličnim grafitima. Svenka Savić (2007) u radu pod nazivom „Šta nam to poručuju grafiti ispisani po Vojvodini?” potvrđuje povećanje govora mržnje prema Romima na osnovu prikupljenih grafita rasistički obojenih koji se u poslednje vreme pojavljuju:

ROMI MRŠ IZ SRBIJE!

ROMI IDITE U INDIJU!

ROMI NE IZLAZITE NA GLASANJE!

ROMI JOVA I VUK VAS VODE U NATO.

Ona zaključuje da „u vreme kada se Romi i Romkinje politički organizuju i imaju mogućnost da pokažu svoje sposobnosti za politički angažman, kada u „Dekadi” (2005-2015) imaju šansu da se izvuku iz siromaštva i bede, zahvaljujući mnogim ekonomskim i sistemskim merama, mržnja DRUGIH prema njima jača u raznim delovima Vojvodine, i ne samo tu (svedoci smo istog stanja u Sloveniji i u Slovačkoj)”.

Da zaključimo: poslednjih 25 godina objavljivani su podaci koji potvrđuju diskriminaciju i rasizam prema Romima i Romkinjama u našem društvu. Istraživačice i istraživači se koriste različitim metodama da to pokažu, navode kvantitativne i kvalitativne podatke o lošem položaju Romkinja u Srbiji i u nekoliko slučajeva i preporuke za promenu stanja*. Primetno je da jedni druge malo citiraju, pa se stiče utisak da nema kontinuiteta u istraživanju položaja Romkinja kod nas kada su u pitanju socijalna distanca, diskriminacija i predrasude. Namera je ovog teksta da tu prazninu popuni i ukaže na kontinuitet istraživanja različitih autorki danas da tu problematiku učine dostupnom široj javnosti.

Istraživanja u *Ženskim studijama* u Novom Sadu:
Romkinje istražuju sopstvenu kulturu

U udruženju građana *Ženske studije i istraživanja* u Novom Sadu već gotovo deset godina (od 1998) postoje istraživački projekti koji okupljaju studentkinje Romkinje upisane na Univerzitet u Novom Sadu. Cilj okupljanja bio je da mlade Romkinje intervjuišu starije Romkinje o njihovom životu i tako u neposrednoj komunikaciji doznaju o životu, radu, običajima, kulturnoj istoriji svoje nacionalne zajednice. Knjiga *Romkinje* (Svenka Savić, Marija Aleksandrović, Stanka Dimitrov i Jelena Jovanović, na srpskom 2001; na engleskom 2003; na romskom 2004) predstavlja proizvod takvog rada od 1998. do 2001. To je bilo prvi put kod nas da se Romkinje osposobljavaju za istraživački rad u svojoj nacionalnoj zajednici. Od tada se u *Ženskim studijama* Romkinje aktivno obrazuju za samostalno istraživanje (uz podršku Fonda za otvoreno društvo i nekih drugih donatora), a rezultati toga rada objavljeni su u nekoliko publikacija (neke uz istraživački angažman Veronike Mitro iz *Ženskih studija*). Šira akcija ove vrste je

* Dodajmo još podatak da se veoma često greši u pisanju naziva za nacionalnu grupu – piše se često malim slovima ciganka, cigan, ciganče. U medijima, na primer, u TV seriji „Kassandra”, koja je imala 100 nastavaka i koja je ponovljeno emitovana više puta na više stanica u zemlji, *Ciganka* je u titlovanom tekstu dosledno pisana malim slovom, a ona je glavna ličnost u seriji. (Serija je, inače, najgledanija od svih TV serija u zemlji.)

saopštena u Zborniku istraživačkih radova studenata Roma (Milena Mihajlović, 2004) u kojem su predstavljeni prvi koraci u ovladavanju osnovnim tehnikama istraživanja studentkinja Romkinja iz Novog Sada, Beograda i Niša. Studentkinje koje su radile u Vojvodini (sa Svenkom Savić) sakupile su dragocen materijal o običajima vezanim za ženu u romskoj zajednici (rađanje, krštenje, svadba, sahrane), a, kad su jednom ovladale metodom sakupljanja, nastavile su to i izvan projekta. Na primer, o jelima u romskoj zajednici (*Romski kuvar*, 2001, Jelena Jovanović sa dr.), o psovka i blagoslovima kod Roma u Sremu (zbornik priredila Ljiljana Radulović, 2004).

Psihološkinja *Veronika Mitro* (2004) sa mladim Romkinjama (Ksenija Aleksandrović, Sanija Beriša, Mirej Grčki, Ljiljana Jovanović, Ruža Nikolić, Nataša Šajin, Lejla Toplica i Radmila Zećirović), objavila je knjigu „Nevidljive: ljudska prava Romkinja u Vojvodini” i dala mogućnost intervjuisanim Romkinjama da same govore o oblicima nasilja sa kojim su svakodnevno suočene u životu, kako bi se identifikovali oblici kršenja ljudskih i ženskih prava. Romkinja Z. R. (rođena 1959), „udovica, dvoje dece, izjavila je: Muž mi je umro 12. decembra 2004. On je bio 20 godina stariji od mene. Roditelji su me prodali za njega. On je tada došao iz Nemačke kod mojih roditelja u Prokuplje i rekao da hoće da kupi ženu. Roditelji su mi rekli da idem za Sombor i da ništa ne pitam. Nisam znala ni gde idem, ni gde me vode, ni ko će mi biti muž. Tek kad smo došli u Sombor, rekli su mi da će mi on biti muž i da su me udali. Nisam imala drugog izbora i ostala sam sa njim. Dok je moj muž bio živ uvek mi je branio da radim jer je bio ljubomoran. Sada kad je on umro nemam nikakva primanja, nemam prava na njegovu penziju jer nemam dovoljno godina starosti da bi mogla da je dobijem. Od škole imam samo osnovnu školu završenu. Posle Nove godine otišla sam u Centar za socijalni rad da se žalim. Socijalna radnica mi je rekla da sam mlada i da nađem posao. Takođe mi je rekla *da ima i ugroženijih ljudi od mene gde su oba roditelja ostala bez posla, a deca im se školuju* (istakla S.S.). Na to sam joj odgovorila da bih volela da mogu da nađem posao i da imam bolesno srce, a i da imam operaciju dojke. Ona je rekla da je to ne zanima” (str. 46-47).

Romkinje trpe razne oblike nasilja, kako u široj zajednici, tako i u braku. Romkinja S.S (rođena 1970) „u braku je 16 godina, troje dece, radi kao čistačica, muž nezaposlen, izjavila je: U početku i jeste bilo dobro, ali sada... Dobijam od muža batina i batina.

Ma stalno se to dešava. „Kad god se napije, ma kad god mu padne na pamet. Evo baš pre tri dana. I deca budu tu. Ona plaču, boje se oca. Izađu mi modrice i to je sve. Nisam nikad bila kod lekara. Ne smem od sramote. Nisam ga nikad prijavila policiji, ne smem, bojim se da ne dobijem još više batina. A i šta bi mi oni rekli? Muž mi je, ima pravo da me tuče.”(str.47)

Ovo istraživanje rađeno je u Vojvodini, ali se zaključci mogu lako primeniti i na druge delove Srbije (i ne samo Srbije) kada je u pitanju konkretna primena Konvencije o eliminaciji svih oblika diskriminacije žena, što znači da su ljudska prava Romkinja zakonski zaštićena. Veronika Mitro sa saradnicama zaključuje da „veliki broj Romkinja može iz svoje svakodnevice da izdvoji trenutak koji je svedočanstvo doživljene diskriminacije zbog svog pola i/ili svoje nacionalne pripadnosti. Kao žena unižena je u svojoj porodici i zajednici i u širem okruženju, a kao Romkinja praktično u svakom susretu

sa državom. Romkinje nemaju poverenja u sposobnost pravnog sistema da rešava probleme koji ih pogađaju, niti dovoljno dobro poznaju pravni sistem. Mnoge veruju da diskriminacija kojoj su izložene predstavlja jedini mogući, i stoga prihvatljiv, trenutak života” (str.47). Duga je lista preporuka autorki za poboljšanja položaja Romkinja danas kod nas. Neke od preporuka su već usvojene: formirana je mreža ženskih romskih organizacija u Srbiji i u širem regionu sa programom obrazovanja Romkinja. Nadalje, u okviru dve formirane romske političke stranke u Srbiji ušle su i Romkinje i nalaze se na listi za različita politička tela. Otpočeo je rad sa studentima i studentkinjama Romima i neromima na visokoškolskim institucijama: na Univerzitetu u Novom Sadu organizovana je *Škola romologije* (u suorganizaciji sa *Ženskim studijama i istraživanjima* čime se ostvaruje kontinuitet u pedagoškom radu), uz finansijsku pomoć *Fonda za otvoreno društvo*. Oni koji su završili ovu Školu stekli su pravo da rade sa učenicima u osnovnim školama, a u okviru izbornog predmeta kojim se romskoj deci obezbeđuje negovanje maternjeg jezika i kulture.

Za samo 6 godina, koliko je prošlo od objavljivanja knjige *Romkinje* (2001) koju su sačinile same Romkinje, one su preuzele inicijativu na različitim poslovima, kako bi se same brinule za sopstvenu akademsku sudbinu.

Sada se možemo vratiti poređenju onoga što su uradile istraživačice neromkinje, prethodnice, kao preduslov za potonje radove Romkinja. Bitna je razlika u odabranom biografskom metodu pomoću kojeg se čuju autentični glasovi Romkinja. Do tada su o njima govorili kvantitativni podaci neromkinja gotovo bez ijednog primera iz realne svakodnevne situacije da se čuje glas Romkinje. Primenom novog metoda, podaci su autentičniji, životniji, ubedljiviji. Da pomenem knjižicu Danice Jovanović o životnim pričama pet Romkinja u Banatu – *Iz srca naših Romkinja: život Romkinja u Banatu* (2004) na srpskom i romskom jeziku. Taj projekat su podržali Pokrajinski sekretarijat za obrazovanje i kulturu (*Ekumenska humanitarna organizacija* u Novom Sadu), institucija sistema (zajedno sa nevladinom organizacijom) finansira istraživanja samih Romkinja, što je do sada bilo uglavnom zahvaljujući razumevanju različitih (stranih) donatora, a u okviru nekih nevladinih organizacija. I ovoga puta se pokazalo da su nove tendencije u identifikovanju ljudskih prava, afirmisale najpre nevladine organizacije, da bi, zatim, vladine institucije (u ovom slučaju Sekretarijat za rodnu ravnopravnost) preuzele dalju brigu (što nije specifičnost samo Srbije, nego celog jugoistočnog evropskog prostora).

Podaci iz jugoistočne Evrope

U drugim delovima Evrope težak položaj Romkinja problem je kojim se bave, najčešće, istraživačice.

Helena Danielova (2002) sa grupom autorki iz Brna u Češkoj u knjizi *Pameti romských žen: koreny I* daje na češkom i engleskom jeziku pet životnih priča Romkinja sakupljenih tokom 2001. godine u nekoliko mesta u Češkoj. Važnost ovog materijala je velika za poređenje sa navedenim u Srbiji, naročito kad je reč o periodu koji zovemo vreme socijalizma. To važi i za prostor bivše jugoslovenske zajednice.

Filozofkinja Ana Bogdanić (2005) iz Rijeke uredila je knjigu pod nazivom *Usmene povijesti starijih Romkinja iz grada Rijeke*, u dobroj meri inspirisana knjigom *Romkinje* objavljenom u Novom Sadu. Ona beleži na hrvatskom jeziku ukupno 15 priča Romkinja, uglavnom doseljenih sa Kosova u Rijeku, istom metodologijom (oral history). Dok je ambicija saradnica na knjizi o Romkinjama u Novom Sadu bila da precizno dokumentuju živote starijih Romkinja, Ana Bogdanić ima ambiciju da pruži doprinos istoriji, jer, prema njenom shvatanju, „povijest se ne nalazi samo u dokumentima, pismima i udžbenicima, već i u sjećanjima ljudi koji su proživeli određene događaje... Kroz životne priče ne dobivamo samo povijesne okvire već i bolju sliku povijesti” (str. 9). Ali obe knjige imaju pretenzija da služe u edukativne svrhe, jer razvijeniji akademski pristup u romologiji traži i određene edukativne i naučne potpore u pisanim radovima i tekstovima o Romima.

U drugom radu pod nazivom *Multikulturalno građanstvo i Romkinje u Hrvatskoj* Ana Bogdanić (2005) uvodi važnu metodološku novinu u istraživanje o Romkinjama: feminističku kritiku multikulturalnog građanstva u Hrvatskoj kojom dekonstruiše sve kulture kao patrijarhalne. Takav pristup primenjuje na istraživanja Romkinja jer se time omogućuje posmatranje ne samo romske manjine kao patrijarhalne, već i većinskog društva kao patrijarhalnog „dok se pretvara da je multikulturalno“. Rad počinje člankom objavljenim u novinama o sudskoj presudi jednom Romu koji je silovao maloletnu Romkinju iz Rijeke. Povod za teorijsko razmišljanje je tekst objavljen u novinama:

„Na dnu stranice jedne dnevne hrvatske novine iz Rijeke, nedavno je objavljen članak naslovljen „Osam mjeseci zatvora zbog obljube 13-godišnje šogorice“ (Novi list, 27. veljače, 2004). U članku piše da je 26-og veljače 2004, dvadesetosmogodišnji muškarac, Mahmut Mamuti iz Rijeke, osuđen na osam mjeseci zatvora zbog obljube djeteta (po hrvatskom zakonu je dozvoljeno imati seksualni odnos sa četrnaest godina). Autor članka, F. Vežnaver je napisao da Mamuti nije rođen u Rijeci već u Kosovskoj Mitrovici, te da ga je sud proglasio krivim zbog seksualnog odnosa sa maloljetnicom, koja je tada imala trinaest godina i tri mjeseca, i koja mu je šurjakinja. Vežnaver piše sljedeće:

„U suštini, nije se radilo o silovanju, odnos je bio dobrovoljan, no Mamuti je osuđen za seksualni delikt jer se po našem zakonu radi o kaznenom djelu ako dijete ima manje od 14 godina“ (Novi list, 27. veljače. 2004, F. Vežnaver).

Vežnaver opisuje da se to sve dogodilo u romskom naselju Rujevici, u Mamutijevoj baraci u noći sa 27-og. na 28. prosinac 1999. godine. Tužitelji su pak tvrdili da je Mamuti bio svijestan da je njegova šogorica mlađa od četrnaest godina, i zato je iskoristio odsustvo ostalih ukućana, i namamio ju u svoju baraku, i tijekom noći imao nekoliko seksualnih odnosa sa njom. Vežnaver je napisao da su tužioci rekli da se sve ovo dogodilo u vremenskom periodu između osam popodne i pet sati ujutro, u noći sa 27-og na 28. prosinac 1999. godine. Vežnaver obavještava čitatelje „Novog lista“ da je sudski proces bio zatvoren za javnost, te da su mu zbog toga detalji sa suđenja nepoznati.

Međutim, Vežnaver izjavljuje kako je otkrio iz izvora bliskih sudskim izvorima, da Mamuti nije ni jednom zanijskao da je imao seksualni odnos sa šogoricom koja je tada imala trinaest godina. Mamuti je tvrdio da je sve što se dogodilo te noći *bilo u okvirima*

romskih običaja i kulture (podvukla S. S). Mamutijev odvjetnik je zahtijevao od sudaca da uzmu u obzir sve specifičnosti romske kulture i okruženja u kojemu Mamuti živi (referira na romsko naselje Rujevica), sa naglaskom da je Mamuti bio u „pravnoj zabludi“, misleći da je odnos koji je imao pravno dopustiv, te da mu nikada nije palo na pamet da bi mogao pravno odgovarati za taj čin. Autor članka je također napisao da je uobičajena minimalna kazna za odnos sa djetetom jedna godina zatvora, ali su Riječki suci sa predsjednikom Srebrenkom Šantić, odlučili ublažiti kaznu, te su kaznili Mamutija sa samo osam mjeseci zatvora“.

Ana Bogdanić suočava elemente tradicionalne romske kulture koji su diskriminirani po Romkinju, sa zakonodavnom praksom u Hrvatskoj jednim interdisciplinarnim metodom, kako bi pokazala da je moguće sagledati kompleksnu situaciju u kojoj su Romkinje. Tu je ujedno i odgovor na pitanje koji od dosadašnjih metoda ima veću eksplanatornu moć kada se latimo dekonstruisanja onoga što je rodna i rasna nejednakost u modernom društvu. Vidimo da su sve kulture patrijarhalne – i romska i većinska, a distinkcija privatno-javno neuhvatljiva. Otuda nam ti kriteriji nisu dovoljni da pokažemo teškoće Romkinje. Zato ona uvodi novi termin ‘lažni multikulturalizam’ većinskog društva.

U istraživanjima o Romkinjama u zemlji i regionu do sada je ponuđeno nekoliko metoda, koji uključuju različite perspektive, dokumentuju različite faktore, a koje istovremeno doprinose nepovoljnom društvenom položaju Romkinja, kako unutar sopstvene zajednice, tako i u zajednici većinskog naroda sa kojim žive. Ono što naše podatke čini specifičnim, pored toga što su prvi takve vrste, jeste količina sakupljenih i objavljenih životnih priča – najveća do sada – ukupno 39 (u prvoj knjizi *Romkinje*, 2001. ukupno 19, a u ovoj knjizi – novih 20), kao i činjenica da su te priče prikupile, tehnički uobličile (nekada sa romskog prevodile) i za štampu priredile 14 Romkinja i jedan Rom*. Važno je u ovom metodu što su se uzajamno upoznale i povezale starije i mlađe žene, stvorile mrežu prijateljstava iz kojih crpu saznanja o sopstvenoj zajednici.

Time je ispunjen cilj da se veći broj mladih iz romske zajednice osposobi za samostalan rad u sakupljanju materijala i interpretaciji podataka o Romkinjama, ali i drugog materijala vezanog za život i rad romske zajednice**.

Zajedničko je radovima o Romkinjama da ih štampaju udruženja građana, a ne prestižne izdavačke kuće koje imaju razrađen sistem reklamiranja knjiga; da su štampani u malom tiražu, uz donatorsku potporu; da su najčešće na dva jezika – na jeziku većinskog naroda i na romskom, ili nekom stranom (engleskom) jeziku; da su izdanja rasuta po raznim gradovima i do njih nije lako doći. Sve navedene okolnosti jasno pokazuju da efekat ovih radova nije dovoljan da bi se izmenila postojeća predstava i stav prema njima, kako u javnom životu tako i u medijima. Ohrabruje, međutim, činjenica

* Koliko je to posao možemo videti iz nekih cifara: za jedan snimljen razgovor od 90 minuta potrebno je najmanje 10 sati transkribovanja u pisanu formu i ukucavanja u kompjuter, zatim sledi redakcija i lektorisanje rukopisa za štampu da bi se razgovorni tekst prilagodio objavljivanju, što je novih 10 sati rada.

** Na primer, Jelena Jovanović je sa svojim timom učestvovala u projektu Muzeja Srema u Sremskoj Mitrovici.

da se sakupljeni podaci i istraživanja već koriste u nastavi na univerzitetima (na primer, materijali se koriste na kursevima na Odseku za medijske studije, na Odseku za srpski jezik i lingvistiku Filozofskog fakulteta u Novom Sadu). Ako se o Romima uči na univerzitetima, ako se o njihovoj diskriminaciji javno govori različitim povodima, i ako mediji na pravi način predstavljaju Romkinje, naziru se već dobri rezultati. Promena položaja Romkinja u društvu zavisi naročito od načina na koji mediji predstavljaju romsku nacionalnu skupinu i u okviru nje posebno Romkinje. U jednoj analizi se konstatuje da mediji stereotipno prikazuju Romkinje, onako kako se smatra da većina u društvu misli o njima, što svakako utiče na to da se u većinskom društvu ne menja slika o Romkinjama.

*

Knjiga *Romkinje* iz 2001. godine izazvala je veliku pažnju u javnosti jer je objavljena u relativno velikom tiražu (1000 primeraka), na tri jezika (srpskom, romskom i engleskom) i distribuirana u razne delove zemlje i sveta, da bi se rezultati koristili kako u akademskom svetu, tako i u medijima, a mnogobrojni prikazi knjige pokazuju prednost biografskog metoda u otkrivanju novih objašnjenja neravnopravne pozicije Romkinja u društvu.

Šta pokazuje empirijski materijal objavljen do sada u dve knjige o Romkinjama (2001; 2007)?

Školovanje. Starije Romkinje su uglavnom nepismene i one same sa žaljenjem konstatuju da im je to nedostatak. Na pitanje da li je pismena, Olga (1920, Šid) kaže: – *Ni sam. Pa nismo ni znali šta je škola, pravo da ti kažem. Ni braća, ni sestre, niko. Mada nam je škola bila blizu kuće... Sad mi je žao što nas mati nije dala u školu. Da sam pismena, sad bih mogla pisati mome sinu u Nemačku.*

Nurka i Zlata iz Starih Banovaca kažu da su bile dobre učenice – najbolje u razredu. Škole ne vode evidenciju o uspehu učenica i učenika u odnosu na nacionalnu pripadnost, ali nismo do sada nigde naišli na podatak u školskim administracijama da je neka Romkinja bila najbolji đak u nekom razredu.

II svetski rat. Opšte je poznato da su tokom II svetskog rata fašisti i u Jugoslaviji, uništavali Jevreje, Rome, Srbe... Romkinje iznose mnogo podataka o stradanjima Roma, bilo da su u pitanju lične ispovesti, bilo da o njima znaju po pričanju starijih: mlađe Romkinje pričaju o ratu na osnovu prepričavanja priča u svojoj zajednici ili porodici.

Takve priče su uglavnom tužne, nesrećne, pune preživljavanja i ustaljenih slika o zlostavljanjima Roma i Romkinja. Romkinje rođene 1920. i ranije učesnice su rata i pričaju o njemu na osnovu ličnog iskustva. Ono što je novo u ovim pričama je da ima i podataka o dobrim stranama Nemaca i okupatora. Na primer, Olga iz Šida priča jednu lepu scenu: – *Nemci su zatvorili oca u šabačkom logoru. Tri meseca je tamo bio. Bili su sa njim Romi i Srbi. Samo jedan Srbin je bio kod kuće u tom selu, a oni ostali sve u logoru.*

Nemci su bili dobri. Metli moju mater na kanal da sedi, a ja se bojim da će mi Nemas ubiti mamu. Reko nam jedan Nemas: – Halt, halt! Na kanalu da sedimo kod matere, da nas slika s materom. A najmlađa moja sestra mami na sisi. Kad nas slika, on je otišao i dono neki velik sanduk brašna. A odakle, ne znam. Pa dono drugi sanduk, veći nego ovaj moj astal. Dono je masti, pa nam dao hleba, pa kobasica, pa salame. Kad su videli moju majku, a ona lepa, a mi se bojimo – oće li nju neko kurvati. A oni kažu: – Niks, niks! A bio jedan dolmak (prevodilac) pa kaže: – Ne boj se, ne dam ja! Ali, bila jedna devojka lepa kò lutka! Nju su odveli celu noć, ujutru je doveli. Žena malaksala sva. To se naređalo na nju. Nemci neki. Nas nisu dirali. Mi smo sedam devojaka kod matere bile. A onaj mali joj na sisi. A moja mati bila mala rastom, nemaš je šta viditi.

Susedi. Ljudi druge nacionalnosti u Vojvodini u pričama Romkinja su dobri prema njima: Srbi, Slovaci, Mađari. Ima lepih primera saradnje. Olga (1920, Šabac) priča kako ju je seljanka Srpkinja udesila da ide na vašar kad je bila mlada devojka: – *E, sad, ja se spremam na vašar, očesljala me ta seljanka Srpkinja, što sam kod nje služila, i uplela mi vitice do pola, od pola mi jednu napred stavila na grudi, a jednu je bacila na leđa. A bele skute, pa čipka, pa odgore žoržet skute, sve ko sad ove suknje plisirane! I kecelju, kaka god je bila boja kecelja, taka je bila bluza. A imala sam i grudi, imala sam i ruku lepu, i oko, i kosu – sve.*

Obrazovanje i tradicijski običaji u braku. I ovde, kao i u mnogim drugim materijalima Romkinje nisu sretno udate. Da li obrazovanje doprinosi boljem razumevanju u braku? Podaci to ne potvrđuju. Mlade školovane Romkinje uglavnom nemaju dobro bračno iskustvo. Razvod je najčešće rešenje za prevazilaženje nesuglasica u braku, a deca, najčešće, ostaju uz (samohranu) majku! Samohrana obrazovana Romkinja pre je pravilo nego izuzetak u sadašnjoj situaciji.

Obrazovana Romkinja teško nalazi supruga koji prihvata njenu obrazovanost kao put iz patrijarhalnog statusa u ravnopravnije supružničke odnose (vidi tabelu 1).

Politički i društveni angažman. Mnoge Romkinje govore da su bile aktivne u društvenom kontekstu, neke i učlanjene u političke stranke, što govori o želji Romkinja da se i u tom domenu ogledaju.

Starost. Nakon teškog života u detinjstvu, najčešće nesrećnog braka i brige o deci, Romkinja u starosti najčešće ostaje prepuštena sama sebi, bez ikakve materijalne ili druge podrške:

Šta vam je sada teško? – Samoća! Sama sam od kako su otišla deca u inostranstvo, a muž umro... Pa radujem se kad me neko poseti. (Milesa).

– Moram da živim sama, pa šta ću.... Ja sam srčani bolesnik, imam i povećanu štitnu žlezdu,... Plaćam lekove. Nekad dobijem inekciju, uhvatilo me u krstima i onda dobijem dve inekcije, a nisu to one nekadašnje što sam primala, nego zamena. Onda uzmem ruzmarin i rakiju, operem noge i uveče namažem i legnem, i bolje mi je. (Olga).

Patrijarhalni običaj da sin sve nasleđuje i uzima, gotovo po pravilu lišava Romkinju u starosti onoga što je sama mukotrpno stekla jer sve prepušta sinu i njegovoj (novoj) porodici. Iz ovih podataka vidimo da je mehanizam korišćenja žene u romskoj zajednici izraziti i najčešće povezan sa običajima u tradicionalnoj kulturi pa se stiče utisak da je to prirodna i normalna stvar da život Romkinja bude težak. Istraživanja pokazuju da

stvari mogu izgledati drugačije, ako joj se obezbedi društvena, državna i svaka druga pomoć (vidi tabelu 1).

Običaji. Proricanje sudbine je jedna od tipičnih osobina koje se vezuju za Romkinje. Zato je to pitanje bilo češće postavljano nego drugim ženama. Neke Romkinje nerado govore o toj osobini, neke se njome ponose, neke se šale (na primer, Milesa).

Verovanja. Sve Romkinje navode da veruju u Boga, ali iz opisa onoga u šta veruju vidimo da je verovanje u vile, veštice, mađije i duhove deo kulturnog miljea (Živka).

– Da li verujete u mađije? – *Pa, verujem, jer me to snašlo u mojoj avliji. Bila su mi deca pošla na pijacu u Ljuboviji, ja sam izašla da otvorim kapiju. Međutim, ja sam osetila da imam nešto pod nogu, kad ja vidim neka kost. Vratila se u kući i legla da spavam. Ne mogu da spavam, nije dobro! Da idemo kod nekog vračara ili negde? Kad mi sin kaže: – Dobro, mama, ićemo kod Đoke. Kad smo došli kod Đoke, on kaže: – Živka, dobro je što si došla odma, jel su ti neke dve žene nabacile... da te nema nikako žive. Dao mi je nekakvu vodu, ja sam se umivala tri večeri, posle sam tu vodu skupila u neku posudu i to sam bacila u reku i meni je posle bilo bolje, to je to.*

Možemo reći da već postoji kontinuitet u istraživanjima o Romkinjama. Ono na šta možemo biti naročito ponosni jeste činjenica da se među istraživačicama danas nalaze i same Romkinje koje se koriste novim metodama i pomažu u menjanju stereotipne slike o sebi i romskom narodu.

Rodni identiteti i obrazovanje Romkinja u Srbiji*

Kvalitetno obrazovanje u Srbiji je fokusirano na povećanje znanja i vaspitanja i izgrađivanje vrednosnih stavova. U okviru povećanja znanja i izgrađivanja vrednosnih stavova postojeći obrazovni sistem u Srbiji malo vodi računa o 'Drugima' – o Romkinjama gotovo nema nikakvih podataka u planovima i programima. O tome svedoče analize aktuelnih nastavnih planova i programa i udžbenika (maternjeg jezika, istorije, poznavanja prirode i društva, građanskog vaspitanja...) namenjenih učenicima i studentima na svim nivoima obrazovanja**. Osnovni je zaključak da je postojeći obrazovni sistem fokusiran na izgrađivanje identiteta većinskog naroda na čijem jeziku se obrazuju 'Drugi'. U tom smislu konstatujemo da je obrazovni sistem i rodno nesenzitivan. Otuda je on neosetljiv za obrazovanje identiteta 'Drugih'.

Kad je reč o romskim učenicima i učenicama, nekoliko završenih eksperimentalnih projekata na svim uzrastima (predškolsko, osnovno, srednje, visoko) sprovedenih u poslednjih nekoliko godina u Vojvodini dokazuju da: romski učenici žele da se školuju, da pokazuju zadovoljavajuće rezultate kad im se obezbede minimalni egzistencijalni i radni uslovi, da su u tome mnogo bolje romske učenice od romskih učenika, i da su njihovi roditelji u takvim uslovima motivisani da školuju žensku romsku decu.

Cilj ovoga rada je da prikaže osnovne rezultate nekoliko donatorskih projekata ostvarenih u Srbiji s fokusom na obrazovanju romske zajednice i da predloži neke konkretne mere. Pritom rod posmatram kao socio-društvenu kategoriju (na koji način društvo oblikuje pravila za ponašanje ženske ili muške osobe u društvu i u obrazovnom sistemu posebno). Identitet posmatram kao dinamičku kategoriju: „Osciliranje u identitetima može se objasniti miješanjem njihovih slojeva i promjenama u različitim vremenskim, prostornim i društvenim kontekstima, u kojima se identiteti ujedno i konstruišu i predstavljaju” (Ivan Ivas, 2006, prema navodima Jagode Granić, 2007, 7).

* Tekst je objavljen u časopisu *Interkulturalnost*, 01, časopis za podsticanje i afirmaciju interkulturalne komunikacije. Zavod za kulturu Vojvodine.

** U 2010. su objavljene dve analize: 1. Stjepanović-Zaharijevski, Dragana, Danijela Gavrilović i Nevena Petrušić, *Obrazovanje za rodnu ravnopravnost: Analiza nastavnog materijala za osnovnu i srednju školu*, UNDP, Punta, Niš, 132 str.; 2. Gordana Đorić, Natalija Žunić i Tatjana Obradović-Tošić, *Obrazovanje za rodnu ravnopravnost: Analiza nastavnog materijala za građansko vaspitanje*, UNDP, Punot, Niš, 146 str.

I

1. Projekat o predškolskom vaspitanju i obrazovanju romske dece (finansirao REF u Romskom edukativnom centru u Subotici: 2007-2009) pokazao je da je prisustvo romskih asistenata uz vaspitačice povoljno uticalo na vaspitanje romske dece u predškolskim ustanovama. Nakon dobrog iskustva u projektu, predloženo je da se uvedu romski asistenti u predškolske ustanove i u osnovne škole u školskoj 2010-2011. godini. Ono što ostaje kao problem na predškolskom uzrastu jeste priprema romske dece za polazak u prvi razred s obzirom na to da je polazak u školu određen za jednu godinu ranije, s jedne strane, a sa druge strane da sva romska deca slušaju nastavu na jeziku većinskog naroda. Tačnije, još uvek nije zaživela praksa obrazovanja romskih učenika na romskom kao maternjem jeziku. Onda je osnovni zadatak u tom uzrastu pripremiti romsku decu za ulazak u škole jezički, što do sada nije rađeno dovoljno sistematski i dovoljno dobro u različitim delovima u Srbiji.

2. Završen projekat u osnovnoj školi pod nazivom „Šanse i izbori za romske devojčice” (finansirala CARE fondacija u Novosadskom humanitarnom centru)* donosi rezultate o romskim učenicima i učenicama prikupljenim iz matičnih knjiga (osnovne škole Dositej Obradović u Novom Sadu) i kratkih intervjua sa romskim učenicima i njihovim roditeljima (iz naselja Veliki Rit i dela grada Slana Bara). Podaci pokazuju da je tokom poslednjih nekoliko godina od ukupno upisanih 105 romskih učenika (61 devojčica i 44 dečaka), školovanje prekinulo 33 (31,4%). U Matičnoj knjizi najučestalija konstatacija za ovu grupu učenika i učenica je – ‘nastavio/la je školovanje u školi Sveti Sava’ (za školovanje odraslih ili dece sa lakim mentalnim oštećenjima). Zabrinjava i podatak da često nema nikakvih napomena o prestanku školovanja romske dece. Ovo dokazuje da postojeća evidencija u školi, zakonom određena, nije dovoljno rigorozno sprovedena kad su u pitanju romski učenici. Iz toga sledi da je za opstanak romskih učenika u sistemu obrazovanja važna dosledna zakonu evidencija o procesu njihovog školovanja.

Za nas je važan podatak ove analize da je među romskim učenicima koji su prekinuli školovanje više učenica (37,7%), a manje (22,7%) učenika. Devojčice su prekidale školovanje u proseku sa 12 godina, sa završena 3 razreda osnovne škole, a dečaci u proseku sa 14 godina, u proseku sa 4 završena razreda osnovne škole. Mada su devojčice ranije od dečaka napuštale obrazovni sistem, i jedni i drugi su bili stariji od uzrasta drugih učenika u istom razredu, što znači da su školovanje ili kasnije počeli ili su ponovili neke od razreda. Podaci o znanju srpskog jezika pokazuju da je ono nedovoljno.

Nakon ovih preliminaranih podataka uvedena je pedagoška asistentkinja u prošloj školskoj godini. Njen zadatak je bio da pomaže u usvajanju znanja predviđenog za pojedine predmete u datim razredima (najviše srpski jezik i matematika). Rezultati su bili više nego povoljni: mali broj romskih učenika je napustio sistem osnovnog obrazovanja.

Ovde valja dodati podatke iz dopunske nastave koju u osnovnim školama izvođe romski studenti ili koordinatori. Prvi podatak se tiče urednosti dolaženja: na časove

* Deo rezultata je saopštio tim (Veronika Mitro, Zlata Jović, Đorđe Jovanović, Aleksandar Jovanović) juna 2010.

dopunske nastave češće i urednije dolaze romske učenice nego romski učenici pa je i to podatak koji dobro objašnjava bolji uspeh učenica na kraju svakog razreda.

Navodim još jedno značajno iskustvo u radu Ekumenske humanitarne organizacije (EHO) u Novom Sadu. Već celu deceniju se odvija program pomoći romskoj deci u učenju (vid dopunske nastave) u njihovim romskim naseljima, što je dobar model rada sa romskom decom. Uбудуće bi trebalo ispitati mogućnosti da se ovakva nastava više izvodi u prostorima koji su romskoj deci bliski.

3. Izborni nastavni predmet pod nazivom Romski jezik sa elementima nacionalne kulture (koja se u Vojvodini izvodi u nekoliko mesta već više od 15 godina) vodi računa o jezičkom i tradicijskom identitetu romskih učenika upisanih u niže razrede osnovne škole. Na žalost, za ovu nastavu ni učenici ni nastavnici nemaju udžbenike i nastavna sredstva, osim plana i programa koji je odobrilo Ministarstvo prosvete, a nastavnici nisu u stalnom radnom odnosu. Nemamo novije podatke o evaluaciji ove nastave s obzirom na probleme i kako ih rešavaju u svakoj pojedinoj školi.

4. U obrazovni sistem od ove školske godine ušlo je 128 pedagoških asistenata, čiji je rad odobrilo Ministarstvo prosvete (80 u osnovnim školama i 48 u predškolskim ustanovama). Njihov zadatak je da pomažu učenicima koji imaju teškoća u učenju i vaspitanju, pa i romskim, da ostvaruju vezu sa roditeljima i sa drugim nastavnim osobljem u školi i sa lokalnom zajednicom. Ovaj eksperimentalni program treba da pokaže kako da se u nastavu integrišu učenici, pa i romski, u sistem osnovnog obrazovanja. Za sada izostaje istovremeni proces evaluacije rada, kako bi se na vreme uočile i otklonile teškoće. Za sada je takva pomoć obezbeđena samo u 10 % osnovnih škola u Srbiji. Malo u odnosu na ukupne potrebe za obrazovanje romskih učenika u Srbiji!

Decembra 2010. godine počinje trogodišnji projekat „QualiRom – Quality Education in Romani for Europe“ (koji se ostvaruje na Filološkom fakultetu u Beogradu i Univerzitetu u Novom Sadu, uz finansijsku pomoć Evropske unije: 2010-2013). Projektom je predviđeno osposobljavanje romskih nastavnika u osnovnim školama u Jugoslovenskoj Evropi za jedinstven program učenja romskog jezika i kulture. To je prvi takav projekat zamišljen da objedini nastavu romskog jezika u celom regionu u okviru koje bi se negovao identitet romske zajednice. Najpre je to program za trenere, a onda oni dalje u svakoj zemlji provode treninge za nastavnike romskog jezika na lokalnom nivou. U projektu se vodi računa o interkulturnom prožimanju jezika većinskog naroda i romskog (samo implicitno i o rodnoj perspektivi), pa je očekivan rezultat izgrađivanje romskog identiteta kroz obrazovanje na maternjem jeziku.

NAPOMENA 1: Od sledeće, 2011/12. školske godine u sistemu osnovnog obrazovanja se menja bitan elemenat – uvodi se završni ispit. Trebalo bi već sada obezbediti dodatni rad sa romskim učenicima u završnim razredima osnovne škole i obezbediti im pripremu za završni ispit dovoljno dobro da bi se mogli upisati u elitnije srednje škole. Praksa pokazuje da se romski učenici najčešće upisuju u stručne (trogodišnje) škole, što im smanjuje mogućnost prohodnosti na fakultete i dalje izgrađivanje romske intelektualne elite. To znači da je slaba karika u prelazu od osnovnog ka srednjem obrazovanju u okviru postojećeg sistema. Taj deo posla su do sada obavljala dva udruženja: Udruženje romskih studenata i Unija romskih studenata u Novom Sadu (uz finansijsku

pomoć raznih donatora, a jedan je i Fond za otvoreno društvo). S obzirom na ozbiljnost završnog ispita (male mature) u osnovnoj školi trebalo bi u okviru sistema izgraditi mehanizam za romske učenike već u ovoj školskoj godini, ali i za sve 'Druge' koji su dvostruko diskriminirani (kao što su Romkinje) da dobiju kvalitetnu pripremu za maturu od strane stručnih osoba.

5. Jedan projekat obuhvata romske učenice i učenike i u osnovnoj i u srednjoj školi: Jednake šanse u srednjoškolskom obrazovanju (podržan od strane Fonda za otvoreno društvo i Pastelozzi Children Foundation iz Švajcarske, a izvodi se u Centru za interaktivnu pedagogiju). Realizuje se u 7 srednjih stručnih škola i 10 osnovnih u Novom Sadu, Kragujevcu i Nišu. Bavi se razvojem i primenom modela uspešne inkluzije romskih učenika u srednješkolsko obrazovanje i život zajednice, smanjenjem diskriminacije i povećanjem dostupnosti kvalitetnog srednješkolskog obrazovanja. I ovaj projekat donosi podatke da su romske učenice disciplinovanije i imaju bolji uspeh u učenju, ali i podatak o potrebi individualizacije nastave.

6. Projekat u srednjim školama pod nazivom Inkluzija romskih učenika u srednjim školama u APV: 2007-2012 (uz finansijsku podršku REF-a realizuje se u Sekretarijatu za obrazovanje AP Vojvodine) sada je u četvrtoj godini ostvarivanja i pokazuje dobre rezultate kad su u pitanju romski učenici, posebno romske učenice. Projekat je osmišljen na bazi stipendija: učenici dobijaju skromnu finansijsku pomoć za potrebe učenja, mentorke i mentori dobijaju skromnu nadoknadu za rad sa učenicima i imaju određenu normu učenika sa kojima rade. Mentorski program je fokusiran na sticanje znanja i vaspitanja (disciplina, urednost u pohađanju nastave...). Gotovo ništa u programu ne postoji eksplicitno o izgrađivanju identiteta romskih učenika i učenika (rodni, nacionalni, verski, evropski, etnički...). Podaci pokazuju pozitivne rezultate što se tiče vaspitanja (manje izostanaka sa nastave), bolji uspeh u svim kategorijama (odlični, vrlo dobri, dobri), odnosno smanjen broj nedovoljnih i onih koji napuštaju školovanje. Povećan je broj učenika upisanih na fakultete Univerziteta u Novom Sadu. Opšti je rezultat da su u srednjoj školi romske učenice pokazale bolji uspeh, veću disciplinu u radu nego romski učenici kada su im obezbeđene stipendija, mentorska pomoć nastavnica i podrška roditelja. Njihov uspeh je promenio i stav njihovih roditelja – više su motivisani da školuju učenice. A romske učenice su prepoznale svoju šansu da pomoću obrazovanja mogu da prevaziđu socijalni položaj i da na taj način prevaziđu osnovne patrijarhalne prepreke unutar većinske i svoje zajednice. Na srednješkolskom nivou obrazovanja uspehu svakako doprinosi i sistem stipendija koje učenici dobijaju i na lokalnom nivou (od opštine ili neke organizacije, odnosno od podrške lokalnih romskih nevladinih organizacija).

7. Na višem i visokom stupnju obrazovanja projekti pokazuju takođe dobru praksu. Na Univerzitetu u Novom Sadu je upravo završen trogodišnji projekat sa romskim studentima i studentkinjama (finansira REF: 2007-2010), usredsređen na mentorski rad sa studentima koji imaju teškoća u studiranju. I ovaj projekat donosi podatke (Savić i Grbić, 2008, 73) da je „više upisanih romskih studentkinja od romskih studenata” u visokoškolske obrazovne institucije (četvorogodišnje fakultete i dvo- i trogodišnje više

i visoke škole), da one češće nastavljaju studije: master, magistarske, doktorske. One, dakle:

- pre završavaju studije od romskih studenata (mada dugo studiraju i neromski studenti);
- ukupno je broj onih koji su diplomirali mali (promenio se sistem studiranja, usaglašen sa Bolonjskom deklaracijom – fakulteti koji su ranije trajali 4 godine sada su produženi na 5, a više škole su sa dvogodišnjih prešle na visoke i traju tri godine);
- diplomirane Romkinje češće nego Romi nastavljaju doktorske studije*.

Ono što je ovde važno istaći jeste da ni ovaj projekat nije sračunat na razvijanje i očuvanje romskog identiteta, pa onda ni rodnog, nego na sticanje znanja i uspešno uklapanje u strukturu univerziteta kao institucije. Dodajmo ovde da je pored ovog projekta važno i to da romski studenti imaju mogućnost dobijanja stipendije (na osnovu konkursa koji raspisuju OSI i REF). Romski studenti su uglavnom smešteni u student-skim domovima. Potom valja istaći da je na pomolu ponovo mogućnost za diskontinuitet u ovom dobro osmišljenom programu rada sa romskim učenicima i studentima. Već u školskoj 2010/11. je manji broj mesta u studentskim domovima za romske studente, a i broj stipendija je manji nego prošle školske godine, tako da srednješkolskim učenicima koji su prošli mentorske programe u prošloj školskoj godini mogu izostati smeštaj u domu, stipendija ili mentorska podrška na univerzitetskom nivou u ovoj školskoj godini. Diskontinuitet dobrih praksi je najveća opasnost u ovom trenutku jer ovi projekti nisu još uvek postali deo ukupnog sistema obrazovanja u zemlji. Otuda je i izgrađivanje obrazovnih identiteta mladih Roma i Romkinja otežano.

8. Valja pomenuti i rad Škole romologije na Univerzitetu u Novom Sadu (finansijska podrška Fonda za otvorenu društvo) kao vid stručnog obrazovanja, u kojoj se obrazuju romski i neromski polaznici i polaznice zainteresovani za učenje romskog jezika, kulture, istorije i stanovanja Roma, uključujući i rodnu perspektivu. Ovo je za sada jedino mesto na kojem se eksplicitno govori o Romkinjama, primenom teorije kritičke analize diskursa na podatke o izveštavanju medija o romskoj zajednici, zatim na podatke o zdravlju, religiji, književnosti, običajima u romskoj zajednici (Svenka Savić i Veronika Mitro, 2007). Tokom sedam godina (2004-2010) Školu je pohađalo preko 1000 polaznica i polaznika romske i neromske zajednice, a diplome primilo oko 500 njih, od kojih su više od 100 romski polaznici i polaznice (svake godine u Školi je više Romkinja nego Roma).

9. Na žalost, nemamo podataka koliko je romskih učenika i učenica na svim nivoima obrazovanja stiglo u Srbiju iz zemalja Evropske unije na osnovu programa readmisijske. Oni najčešće nisu uključeni u obrazovni sistem i nisu u njemu vidljivi. Ta romska deca dobro poznaju jezik države iz koje nam se vraćaju (nemački, francuski, švedski), ponekad i maternji romski, ali uglavnom ne poznaju nastavni, srpski jezik. Oni imaju

*U školskoj 2010/11. na doktorske studije upisane su 4 doktorantkinje na Univerzitetu u Novom Sadu: Zita Farkaš, Medicinski fakultet; Slavica Denić, Menadžment u obrazovanju ACIMSI UNS; Biljana Nikolić, Pravni fakultet; Slađana Halilović i Petar Miler, Fakultet tehničkih nauka.

razvijene vaspitne navike i imaju drugačiji sistem vrednosti od ovog u našoj zemlji jer su oni već delimično usvojili navike evropskog življenja.

Zadatak je već u ovoj godini da se popišu takvi učenici kojima je potrebna pomoć, a koji su vraćeni na osnovu sporazuma o readmisiji. Broj takve dece izgleda nije tako mali. U procesima izgrađivanja romske intelektualne elite ovi romski učenici iz Evrope su dragoceni, a oni su, nažalost, isključeni ne samo iz daljeg obrazovanja, nego i iz procesa formiranja elite u Srbiji.

10. Projekat „Funkcionalno osnovno obrazovanje odraslih Roma” je ogledni program radi ustanovljavanja sistemskog rešenja (ostvaren 2005-2007. uz finansijsku podršku REF-a, i nekoliko ministarstava Vlade Srbije, a uz neposrednu organizaciju Odeljenja za andragogiju Filozofskog fakulteta u Beogradu). Projekat je kompleksan i obuhvata, pored obrazovanja onih koji treba da završe dva poslednja razreda osnovne škole, i traženje zaposlednja za njih i sticanje različitih sposobnosti i veština (kao što su pisanje projekata i rad u timovima). U završnom izveštaju sa projekta daju se podaci i prema polu i konstatuje se da je veći broj odraslih romskih muškaraca završio preostala dva razreda osnovne škole (VII i VIII), ali da je među polaznicima koji su odustali od obuke skoro dva puta veći broj muškaraca nego žena. I u ovaj projekat su uvedeni romski asistenti. Rezultati ostvareni na projektu jasno pokazuju da je za obrazovanje odraslih Roma i Romkinja neophodno prisustvo romskih asistenata, što je, verujem, jedan od dobrih dokaza zašto su oni uvedeni u nastavu od ove školske godine (2010/11). Drugi važan podatak je da odrasli Romi i Romkinje žele da se obrazuju kada je to u funkciji njihovog zapošljavanja. U više prilika je dosad konstatovano da je romska populacija mnogoljudna u školama za obrazovanje odraslih (na primer, osnovna škola Sveti Sava u Novom Sadu ima 80 % romske populacije), a da su uslovi školovanja nedovoljno podržani od strane Ministarstva prosvete. Ostaje da se doradi šema obrazovanja odraslih Roma i Romkinja u vezi sa mogućnostima zapošljavanja i da se nadalje prati promena rodnog identiteta odraslih Roma i Romkinja u vezi sa njihovim prisustvom u javnoj sferi rada. Očekivanja su da će zaposlene Romkinje i zaposleni Romi, na različitim mestima u sistemu zapošljavanja i prisustva u javnoj sferi, imati novu društvenu moć i da će na taj način uticati da se u većinskom narodu potisnu predrasude o njima.

11. Takođe, nedostaju podaci o negovanju identiteta romskih učenica i učenika u tzv. specijalnim školama (kao što je osnovna i srednja Dr Milan Petrović u Novom Sadu), u kojima je takođe značajan broj romskih učenica i učenika (mada su ove škole u procesu prestrukturiranja).

12. Posredno je deo obrazovnog sistema sistem stipendija koje romskim studentima i studentkinjama daju donatori (REF i OSI) više od jedne decenije. Studenti koji zadovoljavaju kriterije za stipendije svake godine studija mogu dobiti stipendiju u visini 1000 evra. S obzirom na to da većina romskih studenata živi u raznim mestima u Vojvodini, dobrom uspehu u studiranju doprinosi i smeštaj u studentskim domovima koji romskim studentima osigurava Univerzitet, a na osnovu određenih kriterijuma. Nemamo podataka o tome kako se Romkinje i Romi snalaze u studentskim domovima, posebno u situacijama kada imaju stipendije iz različitih donatorskih izvora..

Ukratko, efikasnost u studiranju je povezana sa više elemenata koji su međusobno povezani: prisustvo mentora tokom celog procesa studiranja, stanovanje u studentskim domovima, primanje stipendija.

NAPOMENA 2. U sve navedene eksperimentalne programe mnogo više su uključene žene (nastavnice, vaspitačice, profesorke) nego muškarci. Ovaj veliki napor i odgovornost u obrazovanju romskih učenika su na plećima ženske snage u sistemu obrazovanja. Na primer, u srednjoj školi su 90% mentorke (sve iz većinskog naroda) koje rade sa romskim učenicima, a samo oko 10% mentora, pa je očekivano da romske učenice empatišu sa nastavnicama, odnosno da uz njihovu svesrdnu pomoć postižu dobre rezultate.

Ako ovom podatku dodamo i podatak da je od 128 pedagoških asistenata u osnovnoj školi u ovoj školskoj godini takođe mnogoljudnija ženska populacija, onda možemo reći da je u deo uspešnosti ovih eksperimentalnih programa ugrađena ženska energija, posvećenost poslu i višim ciljevima u zajednici. Zahvaljujući njihovoj energiji Romkinje će biti buduća obrazovana elita u romskoj zajednici. Mislim da taj podatak nije dovoljno naglašen u dosadašnjim analizama. On istovremeno pokazuje međusobnu povezanost neromskih i romskih žena u izgrađivanju zajedništva: uspeh romskih učenika i studentkinja je zajednički uspeh sa neromskim nastavnicama. Ono što sada treba uraditi jeste da se ova velika ženska energija usmeri dodatnim znanjima o rodnoj dimenziji u obrazovanju, da se one (samo) edukuju u pravcu prepoznavanja rodne diskriminacije (negde i nasilja) nad romskim učenicama i studentkinjama.

Ostaje, međutim, otvoreno pitanje da li će romska zajednica i postojeća romska elita umeti da iskoriste taj ženski potencijal?

NAPOMENA 3: Šta su nerešena pitanja kada se radi o pedagoškim asistentima u osnovnoj školi i predškolskim ustanovama među kojima je, kako sam rekla, većina žena?

Mada smo uvođenje pedagoških asistentkinja i asistenata razmatrali kao deo sistema obrazovanja (na osnovu odluke Ministarstva prosvete), moramo naglasiti da je ova grupa samo prividno deo sistema. Naime, u sistemu obrazovanja oni nisu stalno zaposleni, nego po (jednogodišnjem) ugovoru koji lako može biti raskinut. Postojeća (mala) finansijska nadoknada im stiže neredovno. Nije određen minimalni i maksimalni broj učenika u grupi, a asistenti i asistentkinje najčešće rade sa velikim brojem učenika, pa njihov ogroman učinak najčešće nije dovoljno vidljiv (na primer, u Novom Sadu je samo jedna pedagoška asistentkinja u osnovnoj školi na Klisi, u kojoj ima 130 romskih učenika i učenica). Pedagoški asistenti rade u školama i druge poslove koji im po sistematizaciji poslova nisu u nadležnosti. Osim toga, pedagoški asistenti rade sa svim učenicima kojima je potrebna pomoć, ne samo sa romskim, za šta nisu dovoljno kvalifikovani. Zato je metodološko osposobljavanje prvi zahtev za romske asistente u ovom trenutku (ovladavanje tehnikama individualnog rada, zatim rada u parovima ili u malim grupama učenika) i pronalaženje mogućnosti da uđu u stalni radni odnos. Potrebno je stalno praćenje rada pedagoških asistenata u različitim sredinama i u različitim školama kako bi se podaci iz prakse vratili u teorijski okvir za rad asistenata.

NAPOMENA 4: Postoje i druge dobre pojedinačne inicijative unutar osnovnih i srednjih škola, posredno povezane sa sistemom škole, koje bi bilo dobro raširiti po celoj državi. Pomenuću da je Gradska biblioteka u Novom Sadu otvorila odeljenje u Šangaju, kod osnovne škole u kojoj ima dosta romskih učenica i učenika. U prostoru bibliotekarke sprovode stalne obrazovne aktivnosti sa učenicima, posebno sa romskim, o različitim sadržajima, komplementarnim nastavi u školi. Međutim, ni ova aktivnost nije sračunata na izgrađivanje identiteta romskih učenica s obzirom na rod (barem ne eksplicitno) – više je u pitanju sticanje znanja i vaspitanja (formiranja navika za čitanje knjiga, za razgovor i sl.).

II

Osnovno je onda pitanje kako sistem obrazovanja razvija poželjan identitet romskih učenica i studentkinja, u našem slučaju rodne identitete? Koje su prioritetne komponente identiteta u toku obrazovanja za koje bismo se mi založile? Da li želimo da podstičemo tradicionalni identitet (ma šta to značilo) ili evropski, koji je zacrtan u programima približavanja Evropskoj uniji? Valja napomenuti da neki romski učenici poznaju znanja i veštine koje obrazovni sistem ne uključuje (na primer, većina romske dece je u nekom stepenu bilingvalna – znanja njihovog maternjeg jezika i jezika sredine, ali ta vrsta znanja nema vrednosti u postojećem sistemu ni na jednom stupnju obrazovanja). Čini se da, čim uđu u školu, još uvek romski učenici treba da zaborave na svoj identitet, pre svega na jezik kao deo identiteta.

Nije jasno kakav identitet Romkinja hoćemo da razvijamo u obrazovnom sistemu danas u Srbiji na svim stupnjevima obrazovanja u našem tranzicijskom društvu. Izgleda da su dve osnovne težnje: da se zadovolje zahtevi tradicionalne romske zajednice, s jedne strane, i zahtevi tranzicijskog društva u Srbiji, sa druge. Ovo drugo već ima i znak u skraćenici RAE (Romi, Aškalije, Egipćani), koja se, na primer, koristi u prijavama za dobijanje stipendija stranih donatora, a postala je i uobičajena u nekim zvaničnim dokumentima EU koji su prevodi na srpski jezik. Kako se izgrađuje identitet mladih Roma i Romkinja koji za obeležje imaju skraćenicu (RAE), čiji maternji jezik nije deo obrazovnog sistema...

Nadalje, do sada raspoložemo malim brojem valjanih podataka o drugim komponentama obrazovanja, kao što su stavovi, predrasude i stereotipi nastavnika prema romskoj populaciji. U tom pogledu se izdvajaju istraživanja Marine Arsenović-Pavlović, koja pokazuje da studenti Fakulteta za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju (tj. budući nastavnici u radu sa romskim učenicima u grupi označenoj kao 'Drugi') imaju predrasude prema romskoj zajednici i ispoljavaju sopstvene stereotipe. U ovom pogledu nam nedostaju istraživanja nastavnika u sistemu obrazovanja na nižim stupnjevima.

Kako prevazići postojeću situaciju u kojoj patrijarhalni sistem obrazovanja u Srbiji još više pritiska romske učenice i studentkinje kao različite, s jedne strane, a sa druge strane njih pritiska i kontroliše patrijarhalna tradicija unutar romske zajednice. Ako je identitet skup raznih komponenata, onda se brinemo za rodni identitet u okviru opresije sistema obrazovanja, s jedne strane, i zahteva tradicionalne zajednice, sa druge

strane. Otuda je očekivan podatak da romske učenice i studentkinje radije ostaju verne zahtevima svoje romske zajednice jer ne žele da ih ona odbaci. To je jedan od razloga za rano napuštanje sistema obrazovanja romskih učenica, koje se i inače u njemu ne osećaju udobno. Pripadnost zajednici je uvek nadređena individualnoj želji u romskoj zajednici i ta komponenta identiteta mora postati deo obrazovnog sistema kod nas, ako hoćemo da sačuvamo romske učenice u sistemu. To podrazumeva otvaranje mogućnosti za dalje školovanje onih koje su zbog prerane udaje (prodaje) ili rađanja deteta izašle iz sistema: u takvim slučajevima omogućiti im ostanak na nastavi, dnevni boravak za njihovu decu blizu škola i sl., a ponajviše poraditi na smanjivanju diskriminacije unutar samog sistema.

Osnovno je pitanje: da li obrazovni sistem u koji su uključene romske učenice i studentkinje može da podrži poželjne identitete romskih učenica i studentkinja te da u njihovu budućnost uključi razvijanje raznih komponenata identiteta (profesionalni, aktivistički, rodni...). Ako je identitet konstrukcija društva onda bi trebalo da se dogovorimo kako da konstruišemo poželjan identitet Romkinja danas kod nas unutar njene zajednice i šireg neromskog okruženja. Trebalo bi da se dogovorimo na koji način to želimo da podstičemo. Ako je poželjan identitet pripadnost romskoj zajednici, zatim materinstvo i udaja, ali i vizija ulaska u evropsku zajednicu, onda možemo unutar obrazovnog sistema razvijati rodni i druge identitete Romkinja u Srbiji.

III

Upravo zato što romski učenici i učenice nisu dovoljno glasni, dovoljno vidljivi i nemaju dovoljnu pažnju u školi, jedna od mogućnosti za ostvarivanje drugačijeg odnosa je izgrađivanje modela slušanja i razumevanja (Svenka Savić, 2010). Osnovna je zamisao da je važno ostvariti razgovor u školi: nastavnika i romskog učenika ili učenice, odnosno neromskih i romskih vršnjaka. Slušanje je ovde termin i podrazumeva da sagovornik čuje nameru romskog učenika onako kako je kaže, a ne kako to naše predrasude i stereotipi prema njima filtriraju. To slušanje obogaćuje nastavnika novim saznanjima o učenicima i shodno tome onda razumeju potrebe romskih učenika. Razumevanje pokreće proces davanja...

Ukratko, predlog je u ovom modelu da se stvori više prostora za individualni rad sa romskim učenicima kroz razgovor, pre svega u onim oblastima u kojima za to postoji preka potreba. Ovaj model, naravno, nije specifičan za romske učenike nego doprinosi razvoju identiteta 'Drugih' u interakciji vršnjaka, osoblja škole i romskih učenica (studentkinja) – u svakodnevici življenja u školskoj i akademskoj sredini. Razgovor nam pomaže da učimo iz susreta tradicionalnih vrednosti romske zajednice (videti podatke u navedenoj literaturi uz rad) i da ih uz pomoć učenika i učenica 'pomešamo' sa evropskima. Ovaj model je na liniji zagovaranja interkulturnog dijaloga.

IV

Kad je reč o romskim učenicima i učenicama, nekoliko završenih eksperimentalnih projekata na svim uzrastima (predškolsko, osnovno, srednje, visoko) sprovedenih u poslednjih nekoliko godina u Vojvodini dokazuju da: romski učenici žele da se školuju,

da pokazuju zadovoljavajuće rezultate kad im se obezbede minimalni egzistencijalni i radni uslovi, da su u tome mnogo bolje romske učenice od romskih učenika, i da su njihovi roditelji u takvim uslovima motivisani da školuju žensku romsku decu.

Možemo zaključiti da je mnogo korisnih projekata (ostvarenih uz donatorsku pomoć) pokazalo put kojim bi sistem obrazovanja u Srbiji mogao nadalje ići, kad je reč o romskim učenicima i studentima. Obaveza je sada na Ministarstvu prosvete da razmotri mogućnosti implementiranja u obrazovni sistem, tim pre što svi projekti pokazuju izuzetno dobre rezultate kada su u pitanju romske učenice i studentkinje. Na njih možemo da se oslonimo kao na graditeljke romske intelektualne elite.

Obrazovanje, rod, etnički i verski identitet romske mlade intelektualne elite u Vojvodini: krsna slava kod Roma*

1.0. UVOD

1.3. *Nekoliko podataka o visokoobrazovanim Romkinjama i Romima u Vojvodini do 2016.*

Tokom poslednjih godina nekoliko istraživanja o romskoj mladoj eliti u Srbiji ukazuje na pozitivne promene koja se događaju pod uticajem uvedenih afirmativnih mera** za romske studentkinje i studente Univerziteta u Novom Sadu na različitim fakultetima i na Visokom strukovnim školama tokom poslednjih 10 godina – od uvođenja „Dekade Roma“: 2005-2015. (Denić, 2015; Savić, 2010; 2012; Savić i Mitro, 2013; 2015).

Među osnovnim podacima je povećanje broja *upisanih* studenata kako na različite fakultete tako i na različite visoke strukovne studije u Srbiji, posebno u Vojvodini: od samo nekoliko upisanih u školskoj 1997-1998. do preko 150 u školskoj 2014-2015. godini. Nažalost, izostaje pouzdan podatak o *diplomiranim* studentima i studentkinjama do danas, niti koliko ih je nastavilo usavršavanje na postdiplomskim i doktorskim studijama. Ali sa sigurnošću možemo potvrditi da su efekti afirmativnih mera bili rodno markirani – broj diplomiranih Romkinja veći je od broja diplomiranih Roma (Denić, 2015). Podatak koji do sada nije dovoljno naglašavan u široj, pa i u akademskoj, javnosti jeste da su Romkinje u većem broju od Roma završile studije i da su one pozitivnu (afirmativnu) meru bolje iskoristile od studenata. Ali kada je u pitanju zapošljavanje

* Rad je nastao u okviru projekta Rodna ravnopravnost i kultura građanskog statusa: istorijska i teorijska utemeljenja u Srbiji (47021), koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije u okviru Programa integralnih i interdisciplinarnih istraživanja za period 2011-2016. godine.

** Afirmativne mere su objedinile nekoliko procesa istovremeno: upis na željene fakultete i katedre na budžetska mesta, stanovanje u studentskim domovima u Novom Sadu (ali i u drugim mestima u kojima ima romskih studenata i studentkinja na fakultetima Univerziteta u Novom Sadu: Subotica, Sombor, Zrenjanin i Vršac). Zatim primanje godišnje stipendije po raznim osnovama (oni najbolji od Romskog edukativnog centra iz Budimpešte), ali i uz kratkoročne stipendije koje daju: Ministarstvo prosvete, zatim lokalna zajednica, Pokrajinski sekretarijat ili neka druga državna institucija. Nije bez uticaja bio i mentorski program koji su tokom više godine sprovodile nevladine organizacije (pre svega Udruženje „Ženske studije i istraživanja“ i Udruženje „Živeti uspravno“ sa studentima iz podzastupljenih grupa, kao i dugogodišnji kontinuiran rad *Škole romologije* na Univerzitetu u Novom Sadu (2003-2015), u suorganizaciji sa Udruženjem „Ženske studije i istraživanja“).

diplomiranih romskih studenata, onda je podatak za obe polne grupe da se pre zapošljavaju u nevladinom sektoru nego u institucijama sistema u kojima bi mogli direktno primeniti svoje znanje u funkciji promene postojećeg stanja romske zajednice – na bolje. Podatak da visokoobrazovana romska elita ostaje u okviru (ne mnogo moćnog) nevladinog sektora ima dalekosežne posledice ako se posmatraju sistemske promene unutar integracije ove zajednice u zajednicu većinskog društva (Denić, 2015; Savić i Mitro, 2015). U radovima Savić (2010) i Savić i Mitro (2013; 2015) su podaci o promenama komponenti identiteta u grupi mladih Romkinja u romskoj eliti. U ovim radovima se pokazuju načini na koje se istražuje romska mlada populacija danas kod nas. Savić (2010) predstavlja model (slušanja i razumevanja) kao dobar za uočavanje promena u romskoj studentskoj populaciji, s uzimanjem u obzir konteksta iz kojeg studenti dolaze u akademsku zajednicu univerziteta (koji uglavnom ne prepoznaju različite potrebe ove studentske populacije). Tek treba detaljnije ispitati kako afirmativne mere *tokom obrazovanja* romskih studentkinja i studenata doprinose promeni različitih komponenta identiteta u pravcu izgrađivanja romske intelektualne elite, s jedne strane, a sa druge strane kako ta pozitivna promena unutar romske zajednice doprinosi smanjenju negativnih stereotipa o Romima među pripadnicima većinskog (neromskog) naroda, pre svega u akademskoj sredini u kojoj se mlade Romkinje i Romi obrazuju (Savić, 2002). Podaci pokazuju da je visoko obrazovanje u velikoj meri uticalo na samosvest mladih Romkinja, posebno na otklon prema nekim elementima patrijarhalnog života u toj zajednici (kao što su različiti oblici nasilja ili diskriminacije). U radu Savić i Mitro (2015) su podaci o *diplomiranim* Romkinjama koje su stekle značajne veštine i znanja u alternativnim oblicima obrazovanja u široj zajednici i u institucijama sistema, uz konstataciju da one prikupljeno znanje najčešće nemaju prilike da realizuju unutar institucija sistema (republičkih, pokrajinskih, opštinskih organa) nego u većini slučajeva su nezaposlene u struci za koju su se školovale, obavljaju poslove koje im stoje na raspolaganju, a najčešće se kreativno angažuju u nevladinim ženskim (romskim) organizacijama, koje su na mnogo načina stigmatizirane od šire javnosti (podsećamo i da je taj domen zapošljavanja nesiguran – traje onoliko koliko traju donacije ili subvencije projekata, dakle izostaje mogućnost stalnog radnog odnosa i stalnog javnog prisustva u sistemu).

Istraživačko je pitanje koliko nastavak isključenosti visokoobrazovanih Romkinja i Roma iz javnih (državnih) institucija i nadalje utiče na to da ostaju unutar svojih romskih udruženja i učvršćuju svoje komponente identiteta (verskog, nacionalnog, političkog) u skladu sa društvenom isključenošću. Na koje sve načine visokoobrazovane Romkinje i Romi uposleni u romskim organizacijama doprinose svojim obrazovanjem i stečenim znanjem promeni unutar romske zajednice, a na koje se sve načine oni sami (ne)menjaju, i, mnogo više, na koji način se (ne)menja većinska neromska zajednica danas u Vojvodini pod uticajem činjenice da je svake godine sve više diplomiranih Roma i Romkinja? Verovatno zato što još uvek nije dovoljno prisutan u javnosti podatak o broju visoko obrazovanih Roma i Romkinja danas u Srbiji* izostaju podaci o

* Samo na Univerzitetu u Novom Sadu u 2013-2014. godini je u nastavnom procesu registrovano oko 150 studenata i studentkinja na raznim fakultetima i na raznim godinama studija, koji se izjašnjavaju da su pripadnici romske zajednice.

međunarodnoj povezanosti visokog obrazovanja, pripadnosti zajednici, rodnoj osetljivosti visokoobrazovanih predstavnika u romskoj zajednici. Možemo zaključiti da su visokoobrazovane Romkinje i Romi posebna grupa unutar romske zajednice danas u Srbiji i u Vojvodini, i da je potrebno istraživati njeno delovanje unutar sopstvene zajednice i unutar šire društvene zajednice. Jedan od elementa identiteta je svakako religijski (verski) o kojem malo znamo.

1.2. Elementi religijskog identiteta Roma i Romkinja u Vojvodini

Maluckov (1979, 24 -25) tačno pre pola veka u etnološkoj građi o Romima u Vojvodini daje podatke na osnovu „horizontalnog anketnog preseka života i običaja Roma i njihovog mesta u društvu“, prikupljene tokom 1964-1968. godine u preko 120 romskih naselja (od ukupno 452) koja su navedena u popisu iz 1991. u Vojvodini. U građi je „vremenski fiksirano zatečeno stanje u domenu etničkih, ekonomskih i društvenih struktura i postojećih vrednosnih normi“. Autorka ukazuje da je društveni položaj Roma u Vojvodini i odnos sredine prema njima i njihov prema sredini u kojoj se nalaze bio još pre nekoliko godina rezultat „međusobnih delovanja zatečenih obostranih tradicijskih shvatanja i kriterijuma vrednovanja s jedne, i još ne sasvim oblikovanih novih kvaliteta koji bi trebalo da proizidu iz proklamovanih i verbalno usvojenih postulata samoupravnog socijalističkog društva s druge strane“. Zaključuje da „kompletni habitus Roma zavisi od stabilnosti vladajućeg društveno-ekonomskog i ideološkog sistema“, što podjednako važi i danas za romsku zajednicu u Vojvodini.

Nakon pola veka demografska (i druga) slika romske zajednice je znatno promenjena u Vojvodini pa u ovom radu ukazujem na promenu koja se dogodila u romskoj zajednici pod uticajem desetogodišnjeg programa „Dekade Roma“ (2005-2015) u domenu obrazovanja i izgrađivanja mlade romske visokoobrazovane elite. U interakciji sa visokoobrazovanim identitetom, javno vidljivim, povezane su komponente religijskog identiteta, koji je, kao element privatnosti, teže dostupan široj javnosti tokom studiranja romskih studentkinja i studenata na (državnim ili privatnim) univerzitetima danas, pa je stoga i nedovoljno istražen.

Doznajemo o različitim osobinama religije pripadnika romske zajednice u Srbiji uopšte, ali uglavnom u odnosu na kulturni identitet, sa naglaskom na specifičnostima povezanim sa kulturnim i verskim osobinama romske pradomovine – Indije (Đorđević i Todorović, 2003), na osnovu relativno bogate literature iz romologije (Đurić, 1988), etnologije (Marjanović, 2011; Maluckov, 1979), sociologije (Đorđević i Todorović, 2003), antropologije (Radenković, 2013), teologije (Popadić, 2002) i drugih humanističkih interdisciplina. Zahvaljujući brojnim istraživanjima grupe sociologa u Nišu doznajemo o različitim religijskim (i kulturnim) osobinama romske islamske i hrišćanske zajednice u Srbiji. Novi podaci Todorovića pokazuju promene koje se odnose na romske protestantske zajednice na jugu Srbije. Već na osnovu dosadašnjih istraživanja domaćih autora i autorki u Srbiji možemo ponoviti da je romska zajednica u Srbiji religijski heterogena, ali izostaju detaljnija istraživanja unutar svake od religijskih grupa vezana za pol, stepen obrazovanja, stepen znanja maternjeg, romskog, jezika tokom formiranja

verskog identiteta. Tako u Vojvodini i na prostoru Srbije danas izostaje opis romske pravoslavne zajednice (prema nekim podacima najmnogobrojnije u odnosu na druge hrišćanske konfesije), i to ne samo, s obzirom na različite romske grupe unutar zajednice kao i na situaciju u migracijskim uslovima van Srbije. Posebno nema istraživačkih podataka o obeležavanju krsne slave među pravoslavnom romskom mladom elitom.

1.3. Obeležavanje krsne slave kod Srba – većinskog naroda sa kojim Romi žive

1.3.1. Poreklo

Mada je o veoma kompleksnom fenomenu krsne slave kod Srba mnogo pisano u Srbiji (Kalezić, 1992; Bosić, 1996; Bandić, 1986; Radenković 2013; Matović, 2015; Pavković, 2015), ne postoji saglasnost u domaćoj literaturi o poreklu krsne slave, nego se uzimaju u obzir tri moguće pretpostavke kao jednako važne. „Po jednim, slava je hrišćanskog porekla, po drugima ona dolazi iz predhrišćanskog vremena, po trećima ona je nastala pod uticajem antičkih verovanja o kućnom duhu – laru“ (Radenković, 2013). Ono što je važno u preglednim člancima o krsnoj slavi kod Srba danas kod nas je da istraživači konstatuju da je krsna slava kod pripadnika srpske pravoslavne zajednice učvršćena i propisom Srpske pravoslavne crkve o krsnoj slavi u 19. veku, što je bitno uticalo na povezivanje običaja sa srpskim nacionalnim identitetom). Ali protestantski teolog Popadić (2002, 111) konstatuje da je krsna slava u pravoslavnoj hrišćanskoj praksi Srba oslonjena na svetosavsko kontekstuiranje evanđelja još u vreme ustanovljavanja hrišćanske prakse Ćirila i Metodija i da je kućna proslava u spomen svetitelju zaštitniku porodice bio običaj pravoslavne Vizantije. „Među Srbima, kojima Sava namenjuje i prilagođava svoj prevod zakonopravila, ovakav običaj, kao hrišćanski događaj, najverovatnije je bio tek u svojim začetima, i to zahvaljujući misionarskom radu Konstantina-Ćirila i Metodija. Ako su tada među Srbima i praktikovane kućne religiozne proslave, a najverovatnije, kod polupaganskih Srba koji su negovali kult porodičnog božanstva, jesu, s obzirom već i na svedočanstvo Konstantina Porfirogenita u njegovom *Spisu o narodima* u kome je opisan ritualni čin podizanja kašike kivanog kukuruznog brašna božanstvu (?) u znak zahvalnosti za hranu, iako su takve proslave dinamikom spontanog narodnog sinkretizma već počele poprimati elemente i simbole hrišćanstva, još uvek je sve to bilo daleko od onoga što bi Sava mogao okarakterisati kao hrišćansko. Sveukupni Savin rad oko „nasleđivanja“ i „prenošenja dobrih običaja“ srpskom narodu ide u ovom pravcu, i upravo ovde treba tražiti genezu krsne slave“.

Pravoslavni se teolozi u Srbiji danas slažu da od Svetog Save počinje geneza institucije krsne slave kao liturgijske porodične svečanosti (Kalezić, 1992, 27-28). Sveti Sava je procenio da je dobro da se nešto što je već postojalo kao porodično okupljanje sada usmeri u pravcu autentičnog hrišćanskog događaja, smatra Popadić (2002, 113). I dok je Srbija prolazila kroz različite političke, verske i istorijske procese, verski i porodični običaj krsne slave opstajao je kod Srba sve do danas, odolevajući različitim faktorima koji su se tokom istorije redali kao mogućnost protivljenja.

Bandić (1986, 216) ispituje uzročno-posledičnu vezu između funkcionalnosti ovog praznika i njegovog opstanka u savremenim uslovima života (255) osamdesetih godina

prošlog veka u vreme socijalističkog uređenja u jugoslovenskoj zajednici. Danas, nakon pola veka od objavljivanja njegovog rada, pitanje o kontinuitetu održavanja krsne slave kod Srba kao „poseban vid ustanove gostoprimstva“ čini se održivim u različitim kontekstima. Autor ga tumači potrebom „malih ljudskih zajednica, poput naših sela, da čvrsto organizuju interpersonalne i interporodične odnose, da ih uklope u jasno definisane, institucionalne okvire“. Gostoprimstvo može biti razlog što i drugi narodi, koji sa Srbima žive u okruženju, prihvataju krsnu slavu kao svoj praznik (u našem slučaju su to Romi). Bandić dominantnije ima na umu seosku sredinu, a postoje početni podaci o analizi obeležavanja krsne slave u gradovima Srbije (Milićević, 2007), a za podatke iz dijaspore, gde Srbi žive širom sveta već duže vremena, početni podaci su fragmentarni.

Jednom utvrđena važnost nacionalne kulture, danas pred istraživače krsne slave ponovo otvara mnoga pitanja: o definisanju samog događaja, o poreklu, o funkciji i osnovnim karakteristikama u pojedinim delovima Srbije, ali i u prošlosti. Jedno od neispitanih domena jeste na koji način ti drugi pravoslavni narodi koji žive u okruženju srpskog naroda u različitim delovima Srbije, kontekstualizuju obeležavanje krsne slave? Istraživači pominju narode iz nacionalnih zajednica (Vlasi, Cincari, Makedonci, Rumuni), Rome uglavnom izostavljaju u nabranjanju (na primer, Blagojević, 2005). A romska zajednica je 2002. godine proglašena nacionalnom zajednicom u Srbiji, prema poslednjem popisu je oko 180.000 romskog stanovnika (po nekima je taj broj mnogo veći), a od toga oko 58.000 živi u Vojvodini i velika većina se izjašnjava da je pravoslavne veroispovesti i da obeležavaju krsnu slavu (mada tačni podaci o verskoj pripadnosti nigde ne postoje). Dakle, danas je u Srbiji velika romska nacionalna zajednica, dominantno pravoslavna, ali se za nju u svesti predstavnika većinskog naroda ne vezuje obeležavanje krsne slave kao specifičnog etničkog ili nacionalnog ili verskog obeležja. Zato je važno istražiti kako se ona obeležava i kakvu funkciju ima pre svega kod mlade romske elite. S obzirom na česte migracije i pomeranje romskih porodica ne samo u okviru Srbije i regiona nego cele Evrope, ostaje istraživačko pitanje da li se običaj krsne slave kod pravoslavnih Roma održava i tokom migracija u druge delove Evrope van Srbije, kada izostaje kontekst većinske (srpske) pravoslavne zajednice u kojoj postoji taj običaj. Istraživačko pitanje je na koji način pripadnici romske zajednice u Srbiji kontekstuiraju

* Navodim primer objašnjenja jednog od studenata: *Živim u nekakvom okruženju gde ima mnogo Roma koji govore vlaškim jezikom, oni za sebe kažu da su Rumuni, Arumuni, i tako dalje. Oni su do sada bili katolici, međutim, od pre nekoliko godina oni za sebe govore da su pravoslavci. Počinju da uzimaju pravoslavne običaje, itd, što mislim da nije mnogo dobro, da pokušavaju da se identifikuju sa nekom primarnom većinom, verovatno nešto i iz straha zbog nacionalizma koji pokušava da nađe neko svoje utočište u pravoslavnoj veri, što isto tako možda i nije dobro. Uglavnom, to su Romi koji žive u mom okruženju. Mislim da su oni, tradicionalno, mnogo toga izgubili od nekih svojih običaja, da su sada u situaciji da primaju one običaje koji su trenutno lokalni i koji su maltene popularni, i koji se i preko televizije manifestuju. Neka moda, šta li je... To pomodarstvo u veri, eto, nažalost je evidentirano i kod Roma. Moje okruženje je takvo da su ranije bili katolici, sad se oni nešto menjaju. Da li je to nešto pozitivno ili negativno, to će pokazati i vreme. Mislim da nema veze da li je u pitanju gradska ili seoska sredina, ali opet svako ima nešto svoje, vremena se menjaju...*

obeležavanje krsne slave u Srbiji i van Srbije. Nekoliko važnih istraživanja obeležavanja krsne slave kod Srba van Srbije pokazuju dva osnovna procesa: jedan je modifikovanje običaja pod uticajem okruženja, a drugi je uprošćavanje.

Blagojević (2005, 197) iznosi podatke da je slava za Srbe u Kaliforniji obeležje etničkog identiteta; „veoma su retki oni koji znaju slavski tropar“ (200); do devedesetih godina 20. veka očuvao se hercegovački običaj po kome kolač smeju da okreću samo muški članovi porodice, a žene ne smeju da ga dodiruju“ (201). Autorka opisuje podatke i ne navodi razlog zbog koga žena ne sme da dodiruje kolač. Kolač je svetinja, a žena je nečista, po pravoslavnom verovanju i otuda se ne dotiče svetinja (kao što je, na primer, i u nekim drugim prilikama – žena ne ulazi u oltar iz istih razloga). Novina je u Kaliforniji, ali u Budimpešti i u drugim mestima dijaspore da se slava prenosi i po ženskoj liniji ako je Srkinja u mešovitom braku, što je proces koji je registrovan i u Vojvodini ne samo u mešovitim brakovima nego i u porodicama u kojima izostaje muška osoba. Nadalje, u Kaliforniji od simbola uglavnom izostaju tamjan i koljivo. Tako dobijamo podatak o uprošćavanju postupka i istovremeno o demokratizaciji rodnih odnosa kao vid modernizacije obeležavanja slave u dijaspori. Nadalje, krsna slava se ne obeležava uvek na sam dan slave nego za vikend, najčešće u prvu nedelju nakon slave pod uticajem okolnosti u kojima Srbi tamo žive („imamo situaciju da američki sistem rada utiče na to da se proslava prenosi na najbližu nedelju“ (204).

Jezik. Što se jezika tiče, autorka zaključuje da se „u nekim parohijama peva samo na crkvenoslovenskom, a u drugima je više zastupljen engleski jezik“ (205), što je očekivan podatak ako znamo da se jezik bogoslužjenja (crkvenoslovenski) ne uči, ne predaje u školama tamo, ali ni u Srbiji taj jezik nije šire poznat pravoslavnim vernicima. Važno je znati da se crkvena slava bolje očuvala od porodične, jer „na parohijsku slavu dolaze svi jer im je to jedino mesto na kojem mogu da ostvare komunikaciju sa našim ljudima“ (206).

Kao i u Srbiji, kum slave u hramu je rodno obeležen – muškarac snosi većinu materijalnih troškova (205), pa se za kuma odabira (muška) osoba, dobrog imovinskog stanja (niko od ovde citiranih autor/ka ne navodi podatak da može biti kuma hramske slave).

Blagojević nadalje konstatuje da u Kaliforniji prilikom proslava i piknika sve više prodiru anglosaksonski elementi a gube se naši, što nas upućuje na zaključak da je sve podložno promeni u strukturi obeležavanja idealno opisane krsne slave: broj dana koliko se slavi, zatim kada se slave, gde se slavi, broj simbola koji se koriste u ritualu, jezik kojim se komunicira tokom slave u kući ili u hramu, ili na parohijskoj slavi.

Pavlović (2012), istražujući običaje kod Srba u Temišvaru konstatuje slične procese kao i Blagojević u Kaliforniji u istom vremenskom periodu, s tim da je verovatno najveći uticaj ovde to što su Rumuni pravoslavni. Kod njih krsna slava izostaje, pa je i kod pravoslavnih Srba uprošćena lista simbola za porodičnu slavu (izostaju najčešće i kolač i koljivo u gradu Temišvaru („nema ništa za slavu“; „na selu se još slavi slava“). Ovaj proces još pojačava činjenica da je socijalističko državno uređenje u dobroj meri uticalo u tri susedne države da se uprosti procedura krsne slave (Srbija, Rumunija, Mađarska). Naime, obeležavanje slave kod Srba u raznim mestima dijaspore ima obeležje okruženja: verskog (hrišćanskog i nehrišćanskog), zatim državnog uređenja zemlje

prijema (socijalističkog u prethodnim etapama razvoja društva u Mađarskoj, Rumuniji i Srbiji), jezika posebno. Verujem da to isto važi i za obeležavanje slave kod Roma u dijaspori, ali za takav čvrst zaključak su nam potrebni empirijski podaci.

1.3.2. Struktura krsne slave kod Srba

Nema saglasnosti među istraživačima oko strukture događaja krsne slave kod Srba u različitim delovima Srbije i Vojvodine. Ceo događaj ima tri osnovna vremenska dela: pripremni period, sam praznik, vreme posle slave (Marjanović, 2015, 212). Ako pogledamo podatke istraživača, onda Radenković (2013, 14), u strukturalističkom pristupu ovoj temi, na osnovu različitih tekstova, vidi slavu u činu obrednih radnji, u kojima izostavlja pripremni period i polazi od: pozivanja, pozdravljanja (čestitanje slave), kađenja, lomljenja kolača, pevanja slavskih pesama, ispijanja vina, nazdravljanja, otpućanja gostiju. Koristan je kod njega podatak o osobama koje imaju određenu ulogu u ova tri vremenska dela ukupnog događaja. Na primer, kada je pozivanje u pitanju autor imenuje aktere radnje: „neko od mlađih ukućana (kći, sin, unuk ili unuka)... odlaze u kuću rođaka“; kada opisuje doček gostiju, imenuje da: „domaćin dočekuje goste“, zajedno sa drugim muškarcima seče kolač, sve vreme gozbe stoji i služi goste i ispraća goste. Dakle osnovna moć gostoprimitstva pred javnošću, gostima (‘drugima’) sublimirana je u moći domaćina (muškarca) u ustaljenoj (zadatoj) vremenskoj strukturu ovog (porodičnog) događaja.

Za razliku od Radenkovićevog strukturalističkog pristupa, u spisku radnji sačinjenom na osnovu terenskih istraživanja danas, u funkcionalnom pristupu Marjanović (2015, 212) polazi od: pripreme hrane, detaljnog uređenja domaćinstva, pa pozivanja na slavu i broja gostiju, dolaska sveštenika u dom, dočekivanja gostiju i rasporeda sedenja. Autorka piše i o ulozi domaćina i domaćice u prazničnoj atmosferi, o završetku praznika (ko i kada odlazi s gozbe). U ovom spisku objašnjava da je u pripremnom periodu na prvom mestu „briga za obezbeđenjem dovoljno hrane za gozbu, a potom i ostavljanje boljeg utiska pred gostima o stanju samog domaćinstva“. Ovim je institucija gostoprimitstva zauzela „primat nad svim ostalim ritualima“, pa dodaje zaključak: „Ako se posmatraju rodne uloge u slavskom ritualu – žena, domaćica ima vodeću ulogu i u ovoj fazi pripreme“ (213).

Analiziram samo nekoliko istraživačkih pristupa opisu slave da skrenem pažnju na do sada zapostavljenu rodnu dimenziju obeležavanja ovog porodičnog praznika, što doprinosi novoj interpretaciji krsne slave u pravcu dekonstrukcije patrijarhalnih uloga muškarca i žene u okviru tog događaja, fokusiran na domaćina, a nevidljiv doprinos domaćice. Rodno osetljivijim pristupom analizi uloge žene u krsnoj slavi, Marjanović registruje mesta u ukupnoj strukturi događaja u kojima je žena presudna: ona beleži „na dan praznika, izjutra *domaćica* mesi slavski kolač“...(italik S.S), naglasak je na njoj kao alterki materijaliziranja najznačajnijeg simbola samog događaja – slavski kolač – koja snosi svu odgovornost za uspeh proslave. Dok Radenković alterku ove radnje podrazumeva (izostavlja), pa kod njega najvažniji simbol krsne slave (kolač) nema jasno naznačenog tvorca, Marjanović, neće da se uloga žene podrazumeva nego je je-

zički eksplicitno formuliše i tako doprinosi da se adekvatnom jezičkom formom opisa krsne slave može govoriti danas na drugačiji način – osnovna je moć u rukama žena u (pripremi) gozbe za druge. Ukratko, dekonstrukcijom diskursa teksta istraživača krsne slave danas možemo da prevrednujemo uloge domaćice i domaćina u krsnoj slavi i da sagledamo njen doprinos, moć i odgovornost. Drugim rečima dekonstrukcijom onoga što (ne) čine istraživači (koji imaju naučnu moć), otvaramo vizuru važnosti žene u obeležavanju krsne slave, što treba da postane deo opisa slave, ali i učenja o slavi.

1.3.3. Trajanje krsne slave

Podaci u literaturi pokazuju da postoji razlika u dužini održavanja krsne slave i sadržaju dana. Uobičajena je ocena da ona traje 3 dana i da svaki dan ima svoj naziv: veče uoči praznika (navečerje, u Vranju se zove zaslug), sam dan posvećen svetitelju, dan nakon njega (u Vranju paterica). Matović navodi i podatak da se „u nekim sredinama slavilo i četvrtog dana kao druge paterice ili *ženska slava*“ (Matović, 2015,12, italik S.S), ali nema detaljnije interpretacije zašto u srpskoj slavskoj tradiciji žene obeležavaju (same) slavu nakon svega.

1.3.4. Društveni i politički kontekst krsne slave kod Srba u Srbiji

Činjenica je da su neke od ovih pretpostavki u domaćim istraživanjima tokom više od 150 godina bivale favorizovane, u zavisnosti od društvenog i političkog konteksta tokom tri segmenta istorijskog i političkog razvoja države: u periodu pre II svetskog rata, u socijalističkom periodu nakon II svetskog rata, tokom poslednje decenije 20. veka do danas. Milićević (2007, 472) navodi da je pedesetih godina 20. veka, na početku izgrađivanja socijalističkog društvenog uređenja u državi, u kojoj je stroga podvojenost crkve od države, obnavljanje tradicije proslave slave sve izraženija i među članovima partije. Autorka nadalje zaključuje da se početkom 21. veka, „sa slomom komunizma slavljenje vratilo i u one porodice koje su ga iz raznih razloga prekinule“ u funkciji porodičnog okupljanja u spomen zaštitnika porodične zajednice: „Moglo bi se reći da je ona, pod pritiskom političkih i društvenih prilika, dobila još privatniji sadržaj“.

1.3.5. Ekonomski kontekst krsne slave kod Srba u Srbiji

Matić (2015, 121) u teorijskom okviru ekonomske antropologije, analizira porodične slave s ciljem da utvrdi „savremene obredne prakse porodične slave i registrovanje postojećih *varijanti proslavljanja slave* u Srbiji kako bi ona bila predložena za Uneskovu Reprezentativnu listu nematerijalnog kulturnog nasleđa čovečanstva“ (italik S.S.). Od ukupnog trajanja slave, deo istraživanja sprovedenog tokom 2010. godine odnosi se na goste (stalne i nove), jer „saziv slavskih gostiju predstavlja takođe jedan vid ekonomisanja... ali se u računicu ne uključuje novac... (nego) njegovo pretvaranje u socijalne i simboličke vrednosti saglasno dominantnom društvenom sistemu vrednosti“ (125). Autora interesuje međusobna povezanost ekonomije i slave, a ne njen verski (religijski) koncept, pa se bavi javnim obeležavanjima slave s kraja 20. veka do danas u Srbiji, uoča-

vajući elemente nacionalne homogenizacije preko javnih obeležavanja slave. Zaključuje da „slavska gozba često funkcioniše kao medijum za iskazivanje stava prema drugima i za *sopstveno pozicioniranje u zajednici*„ (135) (italik S.S.); da razvijena ceremonijalna praksa proslavljanja porodične slave otkriva da je to zapravo polje kompleksne ekonomske i socijalne kalkulacije raspoloživim materijalom, simboličkim i društvenim kapitalom, kako bi porodica koja slavi ostvarila neke od ključnih ekonomskih i socijalnih ciljeva“ (138). Reč je naravno o dobrostojećim porodicama i socijalnom kapitalu koji se stvara vezama akademske, političke, umetničke i kulturne (srpske) elite. Da li je ovako gledište primenljivo i na obeležavanje krsne slave pravoslavnih Roma u Srbiji?

1.3.6. Rodna dimenzija krsne slave kod Srba u Srbiji

Ako se krsna slava kod Srba posmatra sa stanovišta rodnih uloga (domaćice i domaćina porodice), možemo zaključiti da neki istraživači posmatraju događaj krsne slave iz patrijarhalnog koncepta i to tako što u fokusu imaju gozbu i ne uočavaju rodnu dimenziju u njoj, dok drugi nju uočavaju, ali na njoj ne insistiraju do potpune dekonstrukcije uloga žene i muškarca kako bi pokazali u kojoj meri učestvuju u gostoprimstvu oboje u patrijarhalnom modelu rodnih uloga u obeležavanju krsne slave kod Srba, ako prihvatamo Bandićev funkcionalni pristup krsnoj slavi. Ostaje da ovde naglasim da tom gostoprimstvu u toku kojeg se jede i pije u ugodno pripremljenom prostoru, obezbeđuje (uglavnom) ženski deo porodice (domaćica). Ovo postaje očigledno u porodicama u kojima izostaje muška osoba (iz različitih razloga), pa žena preuzima i one uloge koje su u strukturi događaja namenjene muškarcima. Budući da nas sama religijska praksa u tome podržava, danas opis strukture slave u istraživanjima mogao bi sadržati rodnu dimenziju promene. Da bismo o tome više doznali, predlog je da se u opisu krsne slave za svaku ulogu navede ko je akter, odnosno da u svakoj može biti i muškarac i žena (Na primer: 'slavski kolač seče domaćin ili domaćica').

Prelić (2004, 110) podseća da je prema tradiciji nosilac krsne slave muškarac – domaćin, „glava porodice“ (što navode i romski studenti u svojim odgovorima na pitanja iz upitnika). Slava se nasleđuje po muškoj liniji – sin preuzima slavu od oca kad za to dođe vreme. „Žena samo izuzetno“ (na primer, udovica, nakon smrti domaćina). „Dešava se, većinom u gradskim sredinama, da kćer jedinica nastavi da obeležava svoje krsno ime u muževljevoj kući“. Ovi empirijski podaci pokazuju da nosilac krsne slave može biti domaćica kada se za to ukaže potreba. Slično je i u mešovitim brakovima u kojima, na primer, žena želi da zadrži obeležje svoje verske tradicije. Ovde podsećam na ustanovljavanje prakse rukopoloženja sveštenica u malim verskim (protestantskim) zajednicama u Vojvodini, takođe iz potrebe: nakon II svetskog rata kada je većina njihovih sveštenika bila ili deportovana ili iz nekih drugih razloga otišla sa ovog prostora, žene su rukopoložene za sveštenice i obavljale sve obaveze koje joj iz te funkcije pripadaju (krštenja, venčanja, sahrane, držanje svete službe i dr.). To pokazuje da je patrijarhalni model rodnih uloga moguće menjati ne samo kada se za to ukaže potreba, nego i kada su promenjene društvene okolnosti. Ono što je ovde važno istaći da su rodnu dimenziju krsne slave uočile tri rodno osetljive istraživačice krsne slave (Marjanović,

Prelić, Radulović) i navode istraživačke podatke za zaključivanje o važnosti dekonstrukcije opisa slave sa rodne strane i iz rodnih uloga aktera slave, kako u domaćem, srbijanskom okruženju tako i u dijaspori. Nadalje Matić (2015) konstatuju promene u praksi obeležavanja krsne slave danas u velikim gradovima, pa i koja se tiču obaveza domaćice (kako u pripremi, tako i u samom činu planiranja, primanja i ispraćaja gostiju), naročito u dobrostojećim porodicama.

Detaljno opisujem razlike u istraživačkom pristupu krsnoj slavi Srba, da bih pokazala, s jedne strane, da istraživači nisu neutralni opisivači, nego iz njihovih tekstova iščitavamo ideologizaciju o krsnoj slavi. Saznanje o tome nam pomaže da shvatimo nedostatak istraživanja do sada i u poređenju opisa krsne slave kod drugih pravoslavnih naroda koji žive u širem okruženju srpskog pravoslavnog stanovništva sa takvim opisima, čiji ukupan broj nije mali. Nadalje, budući da je romska zajednica religijski heterogena, pokazuje se da neki od običaja krsne slave pravoslavnih Roma mogu naći i kod onih koji se izjašnjavaju da pripadaju drugim verskim zajednicama (kao što je slučaj sa obeležavanjem Đurđevdana kod muslimana). Posebno je istraživačko pitanje o krsnoj slavi kod različitih socijalnih grupa romske zajednice, na primer, romske mlade intelektualne elite.

2.0. CILJ ISTRAŽIVANJA I HIPOTEZE

Cilj istraživanja je da skrenem pažnju javnosti na osnovne karakteristike obeležavanja krsne slave pravoslavne romske obrazovane mlade elite u Vojvodini, na osnovu njihovog ličnog svedočenja. Hipoteza je da krsna slava danas nema istu funkciju u dve nacionalne zajednice: u srpskoj je pre svega obeležje nacionalnog identiteta, u romskoj je mehanizam učvršćivanja porodične kohezije.

Obrazloženje cilja. Početkom 21. veka Dulić (2009, 156) je ispitala vrednosne orijentacije i dimenzije religioznosti u populaciji studenata u Novom Sadu i Subotici (ukupno 195) da bi zaključila da „religioznost ima uticaja na vrednosti povezane sa neposrednim odnosom *prema drugim ljudima* kod studenata, ali... nema značajnije veze sa vrednostima intelektualnog postignuća, usmerenosti prema duhovnim ili materijalnim vrednostima, odnosno prema celokupnoj životnoj filozofiji neke osobe“ (italik S.S.). (U njenom istraživanju izostaje populacija romskih studenata i studentkinja pa bi istraživanje valjalo ponoviti sa istim ciljem i sa ovom populacijom.)

3.0. METOD ISTRAŽIVANJA

Metod intersekcije, s uzimanjem u obzir roda, obrazovanja, etničke i verske pripadnosti u današnjem vremenu. Teorijski okvir ovde odabran je u saglasnosti sa kontekstualizacijom, uz korišćenje elemenata kritičke analize diskursa.

3.1. Uzorak čine visokoobrazovani studenti i studentkinje romske zajednice u Vojvodini, upisani u školskoj 2014-2015. godini na fakultete i visoke strukovne škole po afirmativnim merama – ukupno 16 (8 studenata i 8 studentkinja), što čini više od 10% ukupne populacije, a koja se izjašnjava da pripada pravoslavnoj veri. Oni su različitih godina rođenja u rasponu od 1972. do 1995. i različitog prebivališta u mestima Vojvo-

dine tokom studiranja: Novi Sad (5); Žabalj (2); Beograd (2); Bačko Gradište (1); Kovilj (1); Alibunar (1); Vrbas (1); Turija (1); Sombor (1), Pančevo (1).^{*} Većina ih je tokom studija, a naročito nakon diplomiranja, aktivna u različitim građanskim (nevladinim) romskim organizacijama (duže ili kraće vreme) u okviru kojih stiču znanje prepoznavanja različitih oblika diskriminacije po različitim osnovama: rasizma i posebno stereotipa o 'drugima', što ih čini uglavnom dobro obaveštenim o demokratskim procesima dekonstrukcije patrijarhata u zemlji danas (Savić i Mitro, 2015).

3.2. Upitnik sa ukupno 12 otvorenih pitanja vezana za obeležavanje krsne slave sadrži (pored ličnih podataka: pol, mesto, godina rođenja, verska pripadnost), sledeća osnovna pitanja (data ćirilčnim pismom).

1. Da li u vašoj kući postoji tradicija vezana za slavu?
2. Kakvo značenje ima slava u vašoj porodici?
 - 2.1. Da li je to važan praznik svake godine?
3. Kojeg sveca slavite? (upišite ime i datum Vaše slave)?
4. Da li se sada sveci slave i kod kuće i u crkvi?
 - 4.1. Da li učestvujete u crkvenoj slavi?
5. Koliko dana traje slava u Vašoj kući?
6. Bez kojih slavski simbola ne zamišljate taj praznik?
7. Kako Vaša porodica slavi sveca?
 - 7.1. Da li to zavisi od mesta u koje živite, uzrasta članova porodice?
8. Ko je u Vašoj porodici najvažniji za vreme slave?
9. Tokom vremena, slava se sekularizovala. Kakva su Vaša iskustva vezana za to?
10. Da li je običaj da slavite sa celom rodbinom i prijateljima ili samo sa najbližom porodicom?
 - 10.1. Ako sa rodbinom i prijateljima, opišite na koji način u tome učestvujete?
11. Da li planirate u budućnosti da slavite slavu? Ako da, napišite zašto.
12. Molim upišite i nešto drugo što smatrate važnim, a nismo vas pitali, u vezi sa temom Romi i slave:

4.0. REZULTATI ISTRAŽIVANJA

Rezultate iznosim redosledom pitanja u Upitniku.

1. Na pitanje *Da li slavite slavu?* svih 16 studenata su potvrdno odgovorili i procenili da je to važan praznik svake godine.

2. Na pitanje *Kakvo značenje ima slava u vašoj porodici?* odgovori su uglavnom da je u pitanju porodični praznik koji se obeležava sa prijateljima koji se godinama na taj dan susreću. Iz odgovora se može zaključiti da je osnova obeležavanja krsne slave zahvaljivanje onome svecu (ili svetici) čija moć štiti porodicu i da se to čini u druženju sa dru-

^{*} Teško je utvrditi tačan broj svih romskih studenata upisanih u jednoj školskoj godini na državnim i privatnim univerzitetima u Vojvodini, i na visokom strukovnim školama. Podaci pokazuju da se taj broj značajno smanjio u školskoj 2014-2015. zbog novousvojenog i primenjenog zakona prema kojem se upisuje samo 1% ukupne populacije.

gima – u krugu porodice i bliskih prijatelja i komšija. U Bandićevom pristupu krsnoj slavi kao gostoprимstvu iz funkcionalne perspektive, nalazim potvrde u studentskim odgovorima. U Matićevom pristupu iz ekonomske antropologije ovde nema potvrde da je krsna slava kod Roma vid pokazivanja socijalnog prestiža porodice gostima, pre je to obeležavanje radi druženja.

Slava u mojoj porodici nema samo versko značenje, ona predstavlja dan kada se porodica, rodbina i prijatelji okupljaju; Ima veliko značenje, to je naš zaštitni svetac, kome se molimo za napredak u porodici; Okuplja porodicu, to je način da se zahvalimo bogu za sve što je učinio za nas; Ima veliko značenje, to je zaštitnik naše kuće i porodice; Dan kada se molimo zaštitniku porodice; Tradicionalno; To je prilika da se vidi cela familija i prijatelji; To je tradicija i simboliše porodičnu harmoniju i bliskost; Proslava Đurđevdana je kod nas od velikog značaja. Tu se spajaju porodica, prijatelji, bližnji koji uveče dočekuju goste kao na nekom Agape gde se razmenjuje ljubav poštovanje, razgovor, pomolimo se bogu palimo sveću. Svakako jedan od važnijih datuma u kući. Sve mora biti kao što svake godine obeležavamo Đurđevdan. Ljudi se na taj dan kod nas godinama viđaju po slavama, divane, poštuju. Svakako da je važna molitva, paljenje sveće; Slava se prenosi s kolena na koleno; Ima simboličko značenje pre svega za moju majku jer je tu slavu slavio njen otac. Meni nije značajna. Ona to doživljava kao obavezu. I inače se drži crkvenog kalendara, dosta je sujeverna što se tiče poštovanja pravila da svete dane ne radi ništa po kući. Ranije dok su baba i deda slavili slavu meni je značila i susretala sam se sa drugom decom iz familije.

Pažnje vredan je detaljan odgovor jednog diplomiranog studenta s obzirom na njegovu dobro versko obrazovanje.

Koliko ja znam, tradicionalno, ja sam pravoslavac. I to nekoliko kolena unazad. Dalje od velike revolucije 1848. nismo mogli da tražimo svoje poreklo, jer je dokumentacija crkve, koja je nekad bila jedina, pa nije bilo matičnih zavoda, bila spaljena i uništena. Posle velike revolucije 1848. znamo da smo pravoslavci. Tako je bilo i vekovima ranije, jer pored onoga što je najvrednije u našoj kući – porodice (ljudi) tu je i ikona stara više od četiri stotine godina, radile su je monahinje iz Epivata... jako teško se čitaju podaci... To je dosta dug period.

3. Pitanjem: *Kojeg sveca slavite?* želeli smo da dobijemo podatak, s obzirom na situaciju u većinskom (srpskom) narodu da su neki sveci dominantni – Sveti Nikola i Sveti Jovan, Sveti Đorđe, a s obzirom na inventar blizu sto svetaca i svetica, za koje se daju objašnjenja u literaturi (Bosić, 1996; Marjanović, 2015) Iz odgovora studenta vidi se da su svi znali ime sveca/svetice zaštitnika porodice, i datum obeležavanja (prema crkvenom pravoslavnom novom kalendaru): Sveti Nikola (19 decembar)* (4); Sveta Petka (27 oktobar): (4); Sveti Arhanđel Mihailo (21 novembar): (3); Velika Gospojina (28 avgust): (2); Đurđevdan (7 maj): (2); Sveti Jovan (20 januar): (1).

* Sveti Nikola je opštehrisćanski svetac, u ovde odabranoj romskoj zajednici najčešća je krsna slava, ali ne samo među pravoslavnim srpskim narodom, nego ga poštuju katolički vernici (prema navodima Bosić, 1996, 30).

Dve žene se povezuju sa krsnom slavom u romskoj zajednici: *Sveta Petka* (prepodobna mati Paraskeva), zaštitnica potomstva (Dimić, 1996; Bosnić, 1996; Marjanović, 1993), i Majka Isusova – Velika Gospojina (Bosnić, 1996, 373-375). Kult *Svete Petke* (Bosić, 1996, 385-388) je očuvan i u savremenom životu i religiji Srba u Vojvodini: „Sveta Petka je uopšte u našem narodu, pa kod Srba u Vojvodini, poznata kao zaštitnica žena, kao i porodilja, pa i nemoćnih i bolesnih, koji su upućivali molitve Svetoj Petki radi ozdravljenja, s verom u njene čudotvorne i isceliteljske moći. Sveta Petka, po kazivanju mnogih žena, često se javlja ženama u snovima i kazuje im šta treba da čine, da bi im pomogla“, pa se otuda smatra „ženskim praznikom“ (387). Pored svete Petke, Romi obeležavaju Vasilicu i još neke druge svetice koje pomažu nemoćnima, deci, ženama, bolesnim i starima (Đorđević, 20??).^{*} *Velika Gospojina* (uspenje presvete Bogorodice), crkva proslavlja kao uspomenu na smrt Isusove majke (28 avgusta), zaštitnice žena i mnogo je zabeleženih običaja povezanih sa ovim danom u različitim delovima Vojvodine kada je srpska populacija u pitanju. *Đurđevdan* (Sveti ranohrišćanski velikomučenik Georgije) obeležavaju Srbi (Bosić, 1996, 285), ali podjednako i katolički hrišćani i muslimani u Vojvodini. To je kod Srba u Vojvodini jedan od najznačajnijih prolećnih praznika, „čiji je široki kompleks običaja vezan za stoku, kao i za život biljaka i uopšte život druženja sa prirodom i u tom kompleks značajnu ulogu imali voda, vatra i kult mrtvih“, a vezuju se za njega i magijske radnje „usmerene na ljubav i brak“, odnosno zasnivanje porodice u širem smislu.

4. Na pitanja: *Da li se sada sveci slave i kod kuće i u crkvi?* i *Da li učestvujete u crkvenoj slavi?* odgovori romskih studenata su da se uglavnom obeležavanje odvija u porodičnoj atmosferi sa svojim bližnjima. Isto je i u pravoslavnoj srpskoj tradiciji (tako je u naslovu rada Marjanović: *Krsna slava, srpski porodični ritual*, a u naslovu rada Radenkovića: *Slava – porodični praznik Srba*). I za jedne i za druge u pitanju je porodični praznik, s tim da pojam porodice u dve zajednice nije identičan danas: u romskoj zajednici porodica najčešće podrazumeva zajednički život više generacija.

Marjanović problematizuje definisanje krsne slave polazeći od konkretne „savremene srpske pravoslavne porodice (215), a ne apstrahovanom događaju izvan prakse onih koji slavu obeležavaju u datom kontekstu i datom vremenu. Polazeći iz različitog

^{*} Bosić (1996, 374) navodi da je u Somboru običaj da se „okupljaju devojke na određenom mestu i šetaju, a njih iz prikrajka posmatraju momci i buduće svekrve, da bi odabrale svome sinu udavaču“. To potvrđuje i bečarac: *Gospojina Velika i Mala/ Žen' se lolo sad je jesen prava Savić i Topličan, 2016*

Marjanović je u manastiru Feneku uoči praznika sv. Petke (7. avgusta) zabeležila i snimila fotografije nekih romskih porodica koje pristižu u toku dana u 2011. i 2015. godini. Ona smatra da okupljanje Roma *uoči praznika* sv. Petke pokazuje kako su Romi kao etnička grupa prihvatili neke pravoslavne praznike većinskog naroda, ali ih svetkuju „uoči“ praznika, a ne na sam dan kada to čini većinski narod s kojim žive, što može biti (a ne mora) pokazatelj njihove marginalnost u zajednici.

Ona nadalje pokazuje u svojim istraživanjima sličnu pojavu i za najveći romski praznik – *Đurđevdan*: „Kada je reč o *Đurđevdanu*, takođe ga manje više sve romske porodice svetkuju, posebno one koje su došle sa Kosova. Obavezno je kultno klanje jagnjeta, 5. maja (dakle opet uoči praznika) i u urbanim sredinama (zapis takođe iz 90-ih godina 20. veka). Okupljanja u porodici počinju uveče da bi se slavlje nastavilo na sam dan praznika *Đurđevdan*. Nisam zabeležila da pripremaju kultni kolač ili da postoji neka posebna molitva (lična komunikacija istraživačice).

teorijskog pristupa (strukturalističkog u slučaju Radenkovića i kontekstualnog u slučaju Marjanović), dobijamo definicije krsne slave, opis i njenu povezanosti sa nacionalnim identitetom Srba danas u Srbiji i van nje.

Nema informacija na kojem jeziku se obred drži u romskim porodicama, sem u jednom odgovoru (*U našoj porodici molitvu za Krsnu slavu svetitelju i zaštitniku porodice čita domaćin, na maternjem – romskom jeziku.*). Važan bi bio podatak u zaključivanju o ulozi romskog jezika u oblikovanju verskog identiteta u uslovima kada ne postoje (dovoljno) pisanih izvora za ovu vrstu religijske prakse kod nas danas).

Na pitanje: *Da li učestvujete u crkvenoj slavi?* odgovor je uglavnom negativan. Pored porodične slave, svaka crkva ima svoju slavu u mestima širom Vojvodine, ali Romi uglavnom ne učestvuju u crkvenoj slavi sela (oni ili prose pred crkvom, ili su među drugim narodom u crkvi sasvim neprimetni, a najčešće izostaju iz tog prostora). Podatak koji govori o tome da su Romi i Romkinje kao pojedinci sa svojom slavom (uglavnom) izostavljeni iz crkvene slave koja je javni čin u mestu, a u kojoj učestvuju najčešće najviđeniji ljudi, oni učestvuju u tradiciji sečenja kolača (oni su istovremeno i donatori crkvi). Poslednjih godina su pojedine političke stranke odabrale svoje slave, isto tako i škole. Trebalo bi posebno ispitati koliko su romski, ali i drugi pripadnici pravoslavnog ubeđenja, koji obeležavaju krsnu slavu, deo javnog prostora tokom proslave seoske slave, stranačke slave, školske slave, ili neke druge institucije ili organizacije (za sada se čini da su izvan toga). Matić (2015,134) zaključuje da „slavska gozba često funkcioniše kao medijum za iskazivanje stava prema drugima i za sopstveno pozicioniranje u zajednici“. Romi su za sada izvan takvih mogućnosti.

5. Na pitanje *Koliko dana traje slava u Vašoj kući?* Odgovori su različiti, ali uglavnom je odgovor da je dužina dva dana (1 dan (6); 2 dana (8); 3 dana (1)). Pri tom u odgovorima nema podataka šta sve podrazumevaju pod trajanjem slave, ako imamo na umu prethodno pokazanu diskusiju istraživača o trajanju slave. Mislim da na osnovu odgovora studenata treba zaključiti da je za njih dan slava samo dan gozbe, a ne i priprema za nju i ona je u vezi sa načinom života danas u selu i gradu (što je slično sa situacijom neromskih porodica). Jedna studentkinja je odgovorila da slava traje jedan dan i „Nakon ručka pakuje se hrana „milošte“ za rodbinu koja ne stanuje u kući u kojoj se slavi slava“ (što nismo našli podatak kod istraživača, ali ni kod drugih koji su upitnik ispunjavali).

6. Na pitanje *Bez kojih simbola ne zamišljate taj praznik?* odgovori su različiti, ali su simboli vere (ikona, molitva) na poslednjem mestu: Slavski kolač (13); (Slavska) sveća (11); Koljivo (7); Vino (7); Ikona (3); Čitanje očenaša (1); Jagnje (1); Kopriva (1), Kandilo (1). Visokoobrazovani romski studenti i studentkinje slavu najčešće povezuju sa onim što je u vezi sa aktivnostima zajedništva sa drugima: jedenjem i pijenjem tokom gozbe (ručak ili večera). Inventar simbola slave u odgovorima romskih studenata, poredim sa inventarom istraživača i konstatujem da niko od studenata na pominje: tamjan, osveštenu vodu donetu iz crkve, niti jelo koje je blagosiljano u crkvi.

Izvor	Simboli
Romski studenti	<i>slavski kolač, slavska sveća, koljivo, vino, ikona, molitva, jagnje kopriva, kandilo.</i>
Radenković (2013):	<i>slavski kolač, slavska sveća, koljivo, vino i tamjan</i>
Marjanović (2015):	<i>voda (osvećena), sveća, kadionica, tamjan bosiljak, ikona, kandilo, jelo, piće, darivanje.</i>

Slavski kolač pominju svi, očigledno je da slave nema bez slavskog kolača koji se priprema na određen način, koji domaćin nosi u crkvu da ga sveštenik osveti i on se razdeljuje svim ukućanima i gostima na zajedničkoj trpezi kod kuće.

Slavska sveća je drugi važan simbol u inventaru slave, ali nije tipična samo za ovaj obred niti samo za pravoslavni pristup veri.

Koljivo je „jedan od najkarakterističnijih rekvizita mrtvačkog kulta, koji je prihvatila i pravoslavna crkva“, pa je onda za svece, mučenike (kao što je Sveti Đorđe), prigodno koljivo kao jedan od simbola slave (Bosić, 1996,219).

Vino u običajima vodi poreklo iz davnih vremena (Bosić, 1996,101.102). Ono je imalo vidnu ulogu u božićnom ritualu, a bilo je i značajno i u pogrebnim običajima, u kultu mrtvih.

U inventaru studenata se navode i neke biljke kojih nema u spiskovima istraživača.

Kopriva. Pominjanje koprive u vezi sa slavskim simbolima može da iznenadi. Ona se koristi „u ljubavnoj magiji na Đurđevdan“ („naročiti objekti devojačkih đurđevdanskih vraćanja bili su crni luk, bosiljak, vrba i kopriva“ (Bosić, 1996, 300).*

Jagnje. U vezi sa đurđevdanskim običajima i verovanjima Srba u Vojvodini, glavni objekt magijskih aktivnosti je klanje jagnjeta (Bosić, 1996, 285).

7. Na pitanje *Kako Vaša porodica slavi sveca?* dobili smo različite odgovore o pripremi, zatim o samom događaju i efektima aktivnosti tokom slave.

– *U krugu porodice.*

– *Priprema se slavski ručak, pali se sveća, pre toga popa dolazi da osveti kuću, stan; Postimo tri dana, pravimo slavu posno; Zavisi od običaja koje nalaže pravoslavna vera i porodične tradicije;*

– *Domaćin ode u crkvu radi osvećivanja kolača, vina i koljiva, a nakon porodičnog ručka gosti dolaze da čestitaju;*

Studenti imenuju domaćina kao aktera radnje nošenja kolača u crkvu, ali se ne imenuje domaćica kao ona koja priprema jela i mesi slavski kolač, nego se o njenim aktivnosti koristi pasivna rečenica kojom se zamagluje jasan agens radnje. Na isti način je organizovana naracija o činjenju ženi i kod istraživača i kod studenata. To je način na koji se u tradicionalnoj kulturi govori o činjenju žene – u kojima se akter radnje samo podrazumeva. Zaključujem da je pričanje o poslovima žene deo koncepta o njoj u priređivanju društvu (ne samo za ovaj značajan praznik).

* „Da bi devojkica saznala koji je momak voli, uoči Đurđevdana odsecala je tri koprive i svakoj od njih dala jedno muško ime, nakon čega ih je zadevala za ogradu. Sutradan ujutro je odlazila i gledala, pa koja kopriva nije uvenula taj momak ju je najviše voleo“ (str. 300).

– Kod nas je sledeća procedura: rano ujutru peče se kolač – voda, so brašno, ukrašava se pečatom kupljenim u crkvi, glava kuće nosi kolač u crkvu. Kada se on vrati upali se sveća okadi se popije se tri gutljaja vina i sveća gori do mraka. Postavlja se sto kada rodbina dođe služe se žitom koje je takođe sa kolačem nošeno u crkvu i svako pred ručak dobije po komad kolača iz crkve, pa se onda služi ručak.

– Ujutru idemo u crkvu pomolimo se, upalimo sveće, ostavimo prilog crkvi. Napravimo slavski kolač upalimo sveću kod kuće, spremimo ručak, posluženje, pozovemo goste.

– Okupi se najbliža porodica na slavskom ručku, svi smo raspoloženi razgovaramo i radosni smo.

– Prethodni dan dođe pop u kuću da je osvešta u 00:00 časova se zapali sveća da se dočeka svetac i ona gori ceo dan. Ujutru se ide u crkvu da se osvešta slavski kolač sa vinom. Pre podne dolazi uža familija, a pred večer dolaze kumovi, prijatelji. I to sve ako se ima novca a ako ga nema sve to isto samo bez familije i prijatelja.

– Nekada se slavilo uz vino kolač i trpezu a sada je malo skromnije.

– Slava se obeležava skoro ceo dan, sprema se bogata i obilna gozba a na večeru dolaze gosti, rođaci. Pre večere se očitava molitva nakon toga počinje gozba. U našoj kući slava je praćena živom muzikom i dobrim raspoloženjem.

– Ceo dan častimo svakoga ko dođe nazdravi se rakijom, idemo sa žestokim pićem kod familije, prijatelja i pozivamo ih na ručak ili večeru, ide se u crkvu, stavlja se kopriva u prozor, pali se sveća, molitva, pa ručak i večera.

– Svi ukućani imaju obavezu da ustanu ranije nego obično, prvo svi čestitamo slavu najstarijem članu porodice nakon toga ostali ukućani čestitaju jedan drugom. U 09:30 časova počinje liturgija u Pravoslavnoj crkvi posvećena za nas u ovom velikom danu. Na crkvenu liturgiju odlazi domaćin i muški članovi domaćinstva, u mom slučaju odlazim ja, jer sam jedini. Nakon završene liturgije dolazimo pravo kući, ponesemo iz crkve nar koji smo dobili od sveštenika, podelimo ga sa ostalim članovima iz kuće. Nakon toga se postavlja sto, pali sveća, domaćin očitava očenaš i nakon toga se obavi ručak. Uveče nam dolaze prijatelji i rodbina. Drugog dana se okuplja rodbina i ide se na groblje kod naših rođaka koji nisu više sa nama, nakon toga se vraćamo kući gde se obavlja ručak, pali sveća, očitamo očenaš i tek onda započinjemo ručak

– Uglavnom tako što se priprema posna hrana, slavski kolač, žito ujutru, zapali se sveća na slavskom kolaču ujutru i ona gori ceo dan, uža porodica jede prepodne, poslepodne dolaze gosti na ručak, uglavnom šira porodica i sedi se do uveče.

– Danima...i onda kad dođe slava, same pripreme za slavu su gotova slava, a pogotovu kad dođe slava. Pre slave par dana sveštenik se najavljuje da će doći da sveti vodicu, ili mi zovemo njega. Kada dođe čita molitvu, itd...Posle, kad on ode, onda mi u kadionici upalimo tamjan i smirnu, i okadimo sve prostorije u kući, dvorište, poškopimo sa svetom vodicom, oko kuće...(ranije su to radili sveštenici „stare garde“, sad više to ne rade, neke novine uvode...) Za dan slave, ide se u Crkvu, na Liturgiju. Kasnije, po povratku, domaćin okupi ukućane za stolom, upali se sveća, očitamo molitvu, ručamo. U skladu sa materijalnim mogućnostima i obeležavamo slavu i zahvaljujemo Gospodu Bogu i svetitelju našem. Važno je da smo na okupu, a ne neki „krkanluk“.

Muškarac ima lidersku poziciju: nosi u hram sve što je domaćica pripremila da sveštenik osveti (jelo i piće); poziva goste za sto (koji je žena pripremila i uredila), raspoređuje goste oko stola, lomi, seče, reže kolač, što je glavna obredna radnja na slavi i njemu se pridruže svi muškarci gologlavi (Radenković, 2011, 17). Posle lomljenja/sečenja kolača „pije se vino i govore zdravice... govorili su ih prvo gosti, pa onda domaćin“ (19). Dakle ni u tom delu ne učestvuje domaćica. Posebno bi valjalo ispitati današnje prakse slavskog rituala u različitim delovima Srbije, naročito u visokoobrazovanim porodicama u gradovima. Iz odgovora visokoobrazovanih romskih studenata može se zaključiti da oni nisu dovoljno svesni rodne podele u obeležavanu krsne slave. Oni zapravo koriste već gotov diskurs opisa krsne slave, kao više puta ponavljanog i znanog, već izgovaranog, već u rutinu obavljenog. Impersonalne rečenice su deo tog diskursa, a one onda treba implicitno da sugerišu za koje aktivnosti su presudno odgovorne žene (kao što su kuvanje, pečenje, ukrašavanje itd.).

7.1. Na potpitanje: *Da li to zavisi od mesta u kojem živite, uzrasta članova porodice?* odgovori nisu ujednačeni: pozitivno je odgovorila polovina (7); negativno (3), a značajan je broj bez odgovora (6). Ovim pitanjem smo želeli da proverimo koliko romski studenti znaju o praksi obeležavanja krsne slave u drugim mestima.

8. Pitanje *Ko je u Vašoj porodici najvažniji za vreme slave?* proveravamo koliko su obrazovani romski studenti i studentkinje svesni patrijarhalne rodne matrice u okviru koje se obeležava slava i o hijerarhijskom ustrojstvu moći tokom obeležavanja porodičnog praznika. Odgovori su različiti, počev od toga da su *svi podjednako važni* do dominantnog mišljenja da je to glava porodice (otac, domaćin, majka ukoliko otac nije prisutan): Svi su podjednako važni (5); Muž i ja (1); Otac (2); Domaćin (2); Majka (2); Roditelji (1); Ukućani i oni koji dođu da proslave sa nama (1); Tu nema neke važnosti, svi smo podjednaki (1); Cela porodica (1). Odgovori na ovo pitanje me ohrabruju da zaključim da je egalitarni odnos za vreme slave pre rezultat njihovog obrazovanja nego čuvanja porodične tradicije. ‘Svi su podjednako važni’ podrazumeva da nema tih ‘drugih’ važnih gostiju pred kojima domaćin treba da pokaže svoju raskoš gozbe, pa onda i svoju moć. U odgovorima na ovo pitanje naslućujem ideju o jednakosti u porodici, o prazniku gozbe svih sa svima, mnogo više nego o predominaciji jedne osobe (domaćina).

9. Na pitanje: *Tokom vremena slava se sekularizovala. Kakva su Vaša iskustva veza na za to?* odgovori su različiti (najverovatnije zato što nisu svi razumeli značenje reči ‘sekularizovana’), potvrđuju da su promene uočili na raznim nivoima.

– *Ne znam na šta se ovo pitanje odnosi* (2)

– *Neki Romi slave po običajima u svojim kućama sa porodicom i najbližim prijateljima a neki su nažalost slavu počeli da drže po kafanama i salama i modernizovali su se što po meni nije dobro.*

– *Slava se više svodi na jelo i piće, nego na verske obrede i običaje, u crkvi se mogu primetiti ljudi koji su tamo da bi bili viđeni (pričaju telefonom za vreme molitve) a ne zato što zaista imaju duhovnu potrebu da tog dana budu tamo.*

– *Nemam iskustva* (3)

– Mi nikada nismo povezivali slavu sa crkvom. Tata i mama nikada nisu bili vezani za crkvu i negativan stav prema crkvi preneli su na nas. Naša slava obeležava se u kući bez uplitanja crkve.

– Ljudski ego čini čuda i sve nam je gore. Govorim globalno. Ljudi imaju vrlo nisku svest i ne veruju u boga niti su spiritualni i sve nam je gore. Svi misle da su njihovi problemi najveći i identifikuju se sa svojim umom. I sve je to jako tužno. Mislim da su ljudi dostigli jako visok nivo patnje, još malo vremena je potrebno da se svest probudi. Čovek je biće kojem može i bog da se obrađuje a od koga može i đavo da se postidi.

– Primećujem da se u današnje vreme slava više obeležava kao razlog okupljanja porodice a ne iz verskih razloga.

– Većina Roma smatra da je slava sveta stvar, važna za kuću, porodicu i decu.

– Pošto sam mlad i nisam bio rođen kada se crkva, slava i drugi verski običaji sekularizovali, po priči mojih roditelja i ostalih ukućana kažu da kada se slavilo na mnogo skromniji način, bez gostiju, odlaska u crkvu samo uz sveće, koljivo, vino i skromniji ručak.

– Sada mi skoro uopšte nemamo kontakt sa crkvom. Majka ne ide u crkvu, niti nam pop dolazi, ne osveštava se kolač.

Posebnu pažnju zasluđuje odgovor u okviru koga se nalaze empirijski podaci o odnosu države (koja bi trebalo da bude sekularna) i crkvenih javnih obreda, (kao što je obeležavanje krsne slave pojedinih partija, ili pojedinih institucija u državi).

– Moram ovde da pomenem državu...Ustavom je proglašeno da je država svetovna, da su crkve i verske zajednice odvojene od države, i da se ni jedna religija ne može uspostaviti kao državna ili obavezna. Zakonom se jamči pravo na slobodu savesti i veroispovesti i ističe da su crkve i verske zajednice nezavisne od države i jednake pred zakonom.

E sad, vidimo u praksi sledeće: inauguracija visokih državnih lica je praćena verskim ritualima, verski praznici i krsne slave dobijaju državni, javni karakter; vladajuće i opozicione partije obeležavaju krsne slave; predstavnici vlasti (ministri, predsednik i dr.) ističu svoju versku pripadnost i prisustvuju verskim obredima kao predstavnici države; tzv. Srpska nova godina se slavi u organizaciji države i novcem svih građana; osveštavaju se gotovo sve javne ustanove; crkveni velikodostojnici učestvuju u državnim pregovorima (na primer o Kosovu), nekako jača verska propaganda sa javnog servisa i nekih gradskih i opštinskih televizija;

Crkve i verske zajednice mogu biti oslobođene plaćanja poreza u svim svojim delatnostima i ne moraju da izdaju račune za usluge koje obavljaju.

Verska ravnopravnost... ne znam šta da mislim o tome, nekako se daje primat Srpskoj pravoslavnoj crkvi i drugim tradicionalnim crkvama i verskim zajednicama, na štetu manjih konfesionalnih zajednica i verskih organizacija, veronauka se predaje u školama... Stanovništvo se popisuje i prema verskoj pripadnosti, a i u pristupnicama nekih stranaka postoji pitanje o veroispovesti...

10. Na pitanje *Da li je običaj da slavite sa celom rodbinom i prijateljima ili samo sa najbližom porodicom?* očekivala sam odgovore o širini druženja tokom održavanja slave. Rezultat je da su podjednako za šire druženje („sa porodicom, celom rodbinom i prijateljima“: (8)), koliko i sa najbližima (samo sa najbližom rodbinom: (8)), a samo je jedan odgovor koji pokazuje da je krsna slava praznik za slavlje sa 'drugima' („sa

onima koji dođu“). U jednom odgovoru se preciziraju i radnje koje se u tom vremenu događaju:

Naučen sam da najveće praznike proslavljam sa najbližima – porodicom. Tako je oduvek bilo u našoj kući. Prvi dan slave proslavljam sa porodicom. Drugi dan dolaze gosti, ili mi odemo u goste, na groblje...

10.1. Na potpitanje: *Ako sa rodbinom i prijateljima, opiši na koji način u tome učestvujete nije bilo detaljnih objašnjenja.*

11. Na pitanje o održivosti slave kao porodičnog praznika pravoslavnih Roma: *Da li planirate u budućnosti da slavite slavu? Ako da, navedite zašto?* odgovori su gotovo svi potvrdni, (2 su odgovora odrična), a razlozi su različiti, uglavnom da se održi tradicija:

Zato što je to običaj koji se prenosi sa kolena na koleno. Krsnoj se molimo za sreću i zdravlje svojih ukućana i najbliže rodbine; Da bi se očuvala tradicija (x3); – Zato što je to tradicija nije samo verski praznik; Zato što je to nasleđe moga oca; Dok je tata živ slavićemo je u porodičnoj kući, posle toga verujem da ću je samo obeležiti; To je poseban događaj koji treba nastaviti; Da, zato što to ima ličnu vrednost za mene; Zato što sve što podstiče zajedništvo, ljubav i dobrotu treba održati; Tradicija i istorijski karakter, okupljanje porodice, to je jedan pozitivan i srećan praznik; Zato što se taj dan mirimo sa svima, poštujemo se, volimo, zovemo familiju i zbližavamo se, lep je običaj i deci zanimljiv; Nema razloga da prekidam slavu koju su moji preci i sva rodbina sa velikim iščekivanjem dočekivali i slavili. Trudiću se da slavu prenesem i na svoje potomke.

Karakterističan je sledeći odgovor:

– *Naravno da planiram i nastaviću i dalje. Kao zahvalnost, slava „dedova i očeva“ Pošto je otac umro, ja sam preuzeo slavu. Još nisam oženjen, ali slavu će jednog dana od mene preuzeti moj sin, od njega njegov sin, itd. Zašto? Da bi se sačuvala slava, ime sveca, porodica, vera... Mislim da to što sam ja religiozan, to je ipak stvar jedne tradicije u mojoj porodici, da je to prilično dugo, od kako znam za svoje korene, i da naravno, to isto što i ja imam, pokušaću da jednog dana ugradim i u svoju decu.*

12. Poslednje pitanje se odnosilo na mogućnost da sami studenti upišu podatke vezane za krsnu slavu (*Molimo upišite i nešto drugo što smatrate važnim, a nismo vas pitali, u vezi sa temom Romi i slave*), na ponuđenu mogućnost nisu svi odgovorili.

– *Kod nas pravoslavnih Roma slava je jako važna mada mi svi imamo svoju slavu, kod mene u mestu za Đurđevdan slavimo svi, to nam je zajednička slava.*

– *Romi su pravoslavne, katoličke, muslimanske vere ali ih spaja tradicija porodičnog okupljanja prilikom praznika.*

– *Interesantno je da i Romi muslimanske veroispovesti slave hrišćanskog sveca Đurđevdan.*

– *Mnogi misle da Romi nemaju slavu ali zašto tako misle, nikad nisam mogao da dođem do konkretnog odgovora*

– *Preokret i buđenje svesti vrednovanje boga i prirode.*

– *Mislim da većina Roma baš puno nešto u zadnjih par godina ne misli na božansku stranu slave nego više na hranu, piće i zadovoljenje potreba ljudi koji dođu. Mislim da je to povezano sa teškim životom, kapitalizmom, pa narod ne može da razmišlja svojom glavom, teško je ali i lepo za taj dan, malo se tu stvar izmenila, danas.*

– *Moja majka i otac su slavili Svetog Arandela dok su bili zajedno, to je bila očeva slava. Tada je to više ličilo na slavu koju su slavili moja baba i deda po majci. Kada su se razveli moja majka je preuzela slavu svog oca, koju je on prethodno preneo na najstariju ćerku, moju tetku, ali je ona umrla, tako da je moja majka onda preuzela obavezu da slavi.*

– *U našoj porodici molitvu za Krsnu slavu svetitelju i zaštitniku porodice čita domaćin, na maternjem – romskom jeziku.*

Možemo zaključiti da pravoslavna romska visokoobrazovana elita u Vojvodini dobro poznaje obred krsne slave. Ostaje da se ispita da li je to znanje rezultat prakse u sopstvenoj porodici, ili znanja o tom pravoslavnom obredu u većinskom srpskom narodu, o kojem se dosta saopštava i naučava preko medija (naročito televizije). Poznavanje običaja krsna slava ima elemente gostoprimstva (kako Bandić navodi za taj običaj kod srpskih porodica).

5.0. DISKUSIJA REZULTATA

U ovom istraživanju u preseku visokog obrazovanja, rodne perspektive, verske i nacionalne pripadnosti metod interseksionalnosti otkriva nekoliko novih rezultata i otvara neka nova istraživačka polja.

Na osnovu novije literature o visokoobrazovanoj romskoj eliti u Srbiji danas upućujem domaće istraživače na procese formiranja te elite u Srbiji danas. Postoje nekoliko konkretnih rezultata do sada: mnogo više je upisanih romskih studenata i studentkinja na različitim državnim i privatnim fakultetima u zemlji i značajan broj završava osnovne studije, određen broj i postdiplomske, broj doktora nauka je već dvocifren. Poznati su i neki elementi promene identiteta u odnosu na ono što postoji u literaturi, najčešće kao stereotip o romskoj zajednici, posebno o ženama u njoj. U toj literaturi nema podataka o formiranju i održavanju verskog identiteta visokoobrazovanih mladih pravoslavnih Roma i Romkinja, što je bio predmet u ovom radu, a na primeru obeležavanja krsne slave.

Na osnovu novije domaće literature o krsnoj slavi Srba danas, ukazujem da postoje izazovi za nova istraživanja, pre svega iz teorijskih okvira interdisciplinarnih rodnih studija. Naime, opis i definisanje krsne slave kod Srba u Srbiji u dobroj meri zavisi od ideološke pozadine samih istraživač/ica, pa najčešće izostaje rodna dimenzija kojom se može pokazati moć uloge žena u pripremi i obeležavanju praznika, za šta početne podatke daju tri istraživačice. Marjanović postavlja pitanje kako definisati krsnu slavu savremene srpske pravoslavne porodice, pa shodno tom pitanju je pitanje u ovom radu: kako definisati krsnu slavu savremene romske pravoslavne porodice, kao poziv na razmišljanje o krsnoj slavi drugih naroda u različitim delovima Srbije u kojima Srbi danas žive sa njima, kao poziv da se redefinišu uloge žene i muškarca u njoj.

U ovom istraživanju na većinu postavljenih pitanja dobijeni su važni odgovori mlade visokoobrazovane romske elite, koja uglavnom ne živi u gradovima, nego po raznim manjim mestima u Vojvodini, pa bi se na njih mogla odnositi ona istraživanja krsne slave kod Srba koji se fokusiraju na seosku sredinu.

1. Tiče se inventara simbola krsne slave kod Srba, vezane za slavsku tradiciju sa elementima paganske, ali i hrišćanske tradicije. Inventar simbola (objekata) čini se važnim i podrazumevanim za sam obred, ali se razlikuje u opisima istraživača, koji porede prakse u drugih pravoslavnih naroda pa je pitanje: da li u pravoslavnim romskim porodicama očekivati iste simbole kao kod Srba i proglasiti ih obavezujućim (na primer, niko od romskih studenata nije pomenuo tamjan, bosiljak, vodu), ili taj element obeležja slave nije obavezujući za poređenje.

2. Mada su u idealno opisanoj formi slavskog čina rodne uloge jasno određene u porodici tokom slave (muškarac, domaćin ili glava kuće, vodi ceo događaj), izostaju podaci o načinu na koji se obeležava krsna slava u porodicama u kojima (iz ovih ili onih razloga) nema domaćina (mada u literaturi postoje i takvi primeri). Ključan je za poređenje srpske i romske situacije upravo pojam porodice: većina Roma i Romkinja u ovom istraživanju živi u proširenim porodicama (zajedno sa roditeljima i njihovim roditeljima).

3. Podaci iz skoro objavljenih radova pokazuju da treba voditi računa o mnogim varijantama, počev od pripreme, preko samog čina slavljenja do osnovnih simbola u gradskim porodicama u Srbiji (pogotovu u velikim centrima kakav je Beograd). Vidno je da se od idealno zamišljene forme odstupa u neposrednoj praksi i to u različitim grupama stanovništva, a naročito u različitim grupama domaćica – danas rodne uloge nisu tako jasno podeljene, na primer, Sinani (2012,191) navodi zaključak da se „danas slava često doživljava... pre kao kanal za ispoljavanje društvenog statusa i moći“, naročito kada je reč o bogato pripremljenom jelu i piću, ili listi pozvanih uglednika iz političke, umetničke, akademske elite (o čemu detaljnije piše i Matić (2015, 137-138)). I u radovima drugih autorki podaci upućuju da treba opisati različitu praksu obeležavanja slave danas kada pristupamo poređenju sa praksama obeležavanja iste kod drugih naroda koji u Srbiji žive u srpskom okruženju.

4. Podaci o obeležavanju slave Srba u zemljama okruženja su u radu Prelić (2004,111) za Srbe u Mađarskoj. Na primer, jedna od razlika je da Srbi tamo ne pripremaju slavski kolač, ali da po mišljenju njenih sagovornika u Mađarskoj, slava ima veće značenje „čak i od vere i jezika“ za očuvanje identiteta u sredini u kojoj je tipološki gledano drugačiji jezik (mađarski), ali hrišćansko versko okruženje. Pitanje je na osnovu ovog istraživanja kako slavu obeležavaju pravoslavni Romi u Mađarskoj.

5. Ima razloga da poredim kako romske pravoslavne porodice u Vojvodini obeležavaju krsnu slavu i šta ona znači u njihovom životu u odnosu na srpske porodice za koje većina istraživača navodi da je rasprostranjeno „uverenje da je običaj slavljenja slave ekskluzivno srpski nacionalni običaj“ (Prelić, 2004,111). Lazarević (2006, 94) poredi obeležavanje krsne slave kod pravoslavnih Srba i pravoslavnih Roma i konstatuje da kod Roma ima drugačije značenje. „Tog dana se desilo nešto veoma značajno u njihovom životu. Ostali su živi, ozdravili su od teške bolesti ili im je na neki drugi način Bog pokazao da misli na njih. Slava je u slučaju Roma u stvari zavetina, proslavljanje dana kada je Bog bio milostiv i izbavio ih. To je sećanje na to kako „nam je bilo teško“, Romi vole da vide kako im se molitva uslišuje“.

Prelić (2004,114) daje početne podatke u opisu obeležavanja krsne slave kod Srba u Mađarskoj, u Budimpešti (i u drugim mestima u kojima još ima srpskih porodica),

u okruženju drugačije konfesije (katoličke/protestantske) i drugačijeg jezika (mađarskog). Autorka je ispitala tokom 1996-1997. godine ukupno 45 osoba iz srpskih porodica i zaključila da je „etnički identitet došao u prvi plan i pokazao se značajniji od ideološke pripadnosti“ i ima primat „društvene funkcije slave u odnosu na njenu religijsku funkciju“. Shodno ovim nalazima, možemo postaviti pitanje na koji način obeležavaju pravoslavni Romi krsnu slavu u okruženju van Srbije (Nemačkoj, Italiji, Francuskoj) gde je dominacija katoličke veroispovesti koja ne poznaje slavu, ali poznaje imendan kao porodični događaj koji služi i za socijalnu promociju porodice)?

Kako se Romi muslimanske pripadnosti odnose prema krsnoj slavi pravoslavnih Roma i neroma u Srbiji, sa kojima žive relativno dugo u okruženju, posebno u višekonfesionalnoj i višenacionalnoj Vojvodini. Početne rezultate nalazim u odgovoru jedne muslimanske romske studentkinja (iz višekonfesionalnog Novog Sada). Na prvo pitanje potvrdno odgovora da u njihovoj kući postoji tradicija vezana za slavu, u značenju okupljanja i druženja sa prijateljima, nemaju sveca zaštitnika, ali da, na primer, poštuju Svetu Petku („iako smo islamske veroispovesti“), zatim obeležavaju i Đurđevan (Erzellen/Đerzelem), „ali ne kao religijski dan“. Iz njenog opisa se vidi da je način obeležavanja gotovo sličan paganskim obeležjima, nema slavskih simbola; ne odlaze u hram („moja porodica, iako islamske veroispovesti, odlazi u manastire posvećene određenim svecima“), ali obeležavaju čin gostoprimstva zajedničkim ručkom. Možda je krsna slava povezujući praznik u verski razjedinjenoj romskoj zajednici u srpskom okruženju. Pišući o muzici Roma na Balkanu Ljubinković (2007, 258) zaključuje da su Romi posrednici među kulturama („Romi su bili predodređeni da budu značajan posrednik između često neskladnih, a uvek neusaglašenih kulturnih zona.“). Ako prihvatimo njegovu tezu o posredovanju i primenimo je na obeležavanje slave kod Roma, možemo reći da je i taj čin jedan od pokazatelja posredovanja među pripadnicima iste verske zajednica dvaju kulturno različitih naroda u Srbiji danas.

6. Ostaje da se ispita uloga jezika u održavanju slave kod Srba u okruženju van Srbije, pa onda i Roma u okruženju Srbije i van nje. Čini se da je stereotip o direktnoj povezanosti (srpskog) jezika, (srpske) slave i nacionalne (srpske) pripadnosti neupitan danas u Srbiji. Međutim, Prelić navodi rezultate istraživanja jezika u obeležavanju krsne slave Srba u Mađarskoj i navodi primere upotrebe *dva* jezika: srpskog i jezika većinskog naroda (mađarskog), kada su na gozbi i mađarski gosti. Ukratko treba preispitati tekuću slavsku praksu kada je upotreba jezika u pitanju u prisustvu gostiju iz različitih jezičkih sredina kako u obeležavanju slave u porodici tako i u njenom obeležavanju u javnom prostoru.

Iz postojeće literature o obeležavanju slave srpskog stanovništva, postoji predlog verbalnog materijala (rečenice koje izgovara domaćin ili gost: molitve, zdravice i sl.). Bilo bi korisno ispitati na kojem jeziku se moli u romskoj pravoslavnoj porodici za vreme slave, koje su to molitve sem opšte hrišćanske molitve očenaša* i na kojem je-

* Tekst očenaša na romskom jeziku: Dadena amareja, savo san po opralipe, mek sumnarelpe alav Ćiro, mek avel thagaripe Ćiro, mek avel Ćiri voja pe phuv sargo so si po opralipe; de amende ades amaro trubusardo mangrro; thaj jertisar amare udžilimate sargo so amen jertisaras amare udžilende; thaj na indarmen po zumavipe, no mentisarmen bilačhimatar. Amin.

ziku. Činjenica je da postoji prevod na romski jezik „Služebnika“ (Dimić, 1993) koji sadrži molitve različitim svecima u različite svrhe (objavljen pre dvadeset pet godina u 1000 primeraka, a koji izvesno nije podeljen u pravoslavnim romskim porodicama). Istraživanje upotrebe romskog jezika u religijske svrhe bi nam pomoglo da razumemo razvoj verskog diskursa predstavnika romskog jezika danas u Srbiji u svakodnevnim situacijama u molitvama bogu i svecu kod kuće^{*}.

7. U ovom pilot-istraživanju izostaju podaci koje bi trebalo uključiti u ponovljeno istraživanje: 1. tip porodičnog okruženja studenata i studentkinja (da li potiču iz mešovitih brakova i koliko generacija živi zajedno u jednoj porodici). U ovom pravcu je primer samo jedne studentkinje koja je sada u mešovitom braku (romsko-srpski), koja navodi podatak šta se događa nakon slavskog ručka: „Nakon ručka pakuje se hrana „milošte“ za rodbinu koja ne stanuje u kući u kojoj se slavi slava“ – podatak koji nisu evidentirali drugi istraživači; 2. dužina stanovanja u Vojvodini i koliko im je znanje romskog jezika, jer ove komponente podjednako utiču na način na koji se krsna slava shvata i proslavlja danas; 3. o ekonomiji krsne slave (kako je Matić opisuje kod Srbi): čini se da obeležavanje krsne slave kao društvenog prestiža i moći izostaje u romskim porodicama.

6.o. ZAKLJUČAK ISTRAŽIVANJA

Već je više puta zaključeno da je istraživanje krsne slave kod Srba u Srbiji kompleksno pitanje, kako u istorijskoj perspektivi tako i u savremenim praksama. Ovde možemo ponoviti da je istraživanje krsne slave kod pravoslavnih Roma u Srbiji jednako kompleksno pitanje, pogotovu kada se izdvoji posebno samo jedna njena grupa, kao što je to u ovom slučaju mlada visokoobrazovana elita, pa se ovo pilot-istraživanje može shvatiti kao uvodno u detaljnije istraživanje i za druge grupe.

Cilj istraživanja je bio da skrenem pažnju akademske javnosti na osnovne karakteristike obeležavanja krsne slave pravoslavne romske visokoobrazovane mlade elite, na osnovu njihovih ličnih svedočenja, što može poslužiti za širu diskusiju o obeležavanju slave kod drugih pravoslavnih naroda koji žive u Srbiji sa Srbima.

Visokoobrazovani pravoslavni Romi povezuju obeležavanje svoje krsne slave sa porodičnim gostoprimstvom i slava doprinosi koheziji romske porodice i njenoj povezanosti. U tom smislu su najčešći zaštitnici sveci koji pomažu u nevolji (Sveti Nikola),

^{*} Osim navedenog, prema terenskoj neobjavljenoj građi Marjanović iz Srema, prikupljene u poslednjoj deceniji 20. veka, Romi, pravoslavci praznuju dane posvećene određenim svetiteljima uz okupljanje porodica i bogatu trpezu, pa i posetu hramu (primer hramovna crkva u manastiru Feneku), ali ne na dan posvećen svetitelju, već uoči tog dana. Takođe, muslimanske romske porodice (Zemun) svetkuju Đurđevdan, ali ne prema kanonskoj strukturi već prema obrascu upražnjavanog u tradicionalnom modelu stočarske zajednice karakterističnom za predele južno od Save i Dunava. U Mačvi (selo Radenković), određene romske porodice proslavljaju sv. Jovana Krstitelja kao svoju porodičnu slavu, ali više u profanom kontekstu, sa širom rodbinom i prijateljima iz drugih sela. Hipotetički zaključci Marjanović su da se romska zajednica identifikuje verski (kao pravoslavci) ali ne i po načinu organizacije praznika.

svetice koje pomažu ženama da rađaju, da budu zdrave (Sveta Petka), zatim sveci koji povezuju čoveka sa prirodom (Đurđevdan), sa biljnim i životinjskim svetom koji je za život i opstanak romske zajednice istorijski bio (i ostao) važan faktor. Sveti Đorđe (Đurđevdan) i Sveta Petka su onda slave koje se vezuju za romski etnički identitet i nemaju samo religijsko značenje.

Shvatanje Matića da razvijena ceremonijalna praksa proslavljanja porodične slave kod Srba u Srbiji danas otkriva da je to zapravo polje kompleksne ekonomske i socijalne kalkulacije raspoloživim materijalom, simboličkim i društvenim kapitalom, kako bi porodica koja slavi ostvarila neke od ključnih ekonomskih i socijalnih ciljeva, samo je delimično primenljiva na romsku populaciju u ovom istraživanju. U oba slučaja se radi o porodici, ali romska porodica ima manje mogućnosti za socijalne veze izvan sopstvene porodice i rodbine, o čemu svedoče sami mladi Romi i Romkinje (*Pre podne dolazi uža familija, a predveče dolaze kumovi, prijatelji. I to sve ako se ima novca a ako ga nema, sve to isto samo bez familije i prijatelja; nekada se slavilo uz vino, kolač i trpezu a sada je malo skromnije.*).

Obeležavanje krsne slave rodno je obeleženo, a mlada pravoslavna romska elita delimično koristi stečeno znanje o 'drugosti' u dekonstrukciji obeležavanja krsne slave kao patrijarhalnog modela rodno obeleženog.

Ako je krsna slava za romsku zajednicu dan okupljanja porodice, druženja sa drugima, a manje religiozni praznik, očekivanje bi bilo da u uslovima van Srbije oni (ne) čuvaju ovaj običaj. Ovo pitanje čeka naučnu obradu za Rome iz Srbije u državama Evrope, kao i u državama u okruženju (Mađarska, Rumunija, Bugarska) i u jugoslovenskom prostoru koji je državotvorno podeljen na kraju dvadesetog veka.

OBRAZOVANE ROMKINJE

Prijedlog za model interkulturnog razumijevanja i slušanja*

Uvod

U cjelokupnoj romskoj zajednici malo je visokoobrazovanih članova, mnogo manje nego što ih ima u svim drugim nacionalnim zajednicama (ne samo u Srbiji). Jedan od osnovnih prioriteta u Dekadi Roma (2005-2010) je plansko i organizirano obrazovanje romske djece i odraslih, prije svega stjecanje osnovnog i srednjeg obrazovanja. U vezi s tim je u posljednjih nekoliko godina već dosta napravljeno. Manje je podataka do sada objavljeno o visokoškolskom obrazovanju mladih Romkinja i Roma sa stanovišta njihovog povezivanja u sve segmente društvene svakodnevice. U državama u regiji funkcionira već gotovo jedno desetljeće program stipendiranja romskih studenata i studentica, što podrazumijeva da se određen broj približio finalizaciji studija, a neki su već na magistarskom programu. Ohrabruje podatak da su romske studentice na Univerzitetu u Novom Sadu uspješnije u studiranju od romskih studenata, kako na trogodišnjim tako i na četverogodišnjim (odnosno petogodišnjim) studijima kao i podatak da su mlade Romkinje više zainteresirane za stjecanje visokoškolskog obrazovanja nego mladi Romi (Savić, Grbić 2008).

Već više od dvanaest godina (od 1998.) radim s mladim Romkinjama (i Romima) upisanima na različite fakultete Univerziteta u Novom Sadu (Savić, Grbić, 2008). Osnovna motivacija mladih Romkinja za upis na univerzitet u 1998. godini bila je da steknu više znanja, jer su u srednjim školama u svojim mjestima širom Vojvodine imale zapažen uspjeh – prepoznate su kao učenice s velikim potencijalom za daljnje usavršavanje. Ono što sam odmah uočila jest da se svaka od njih u velikoj mjeri razlikuje, te sam na samom početku shvatila da ih ne mogu smatrati grupom. Stoga sam počela voditi dnevnik za svaku od njih posebno.

Motivacija za moj mentorski rad u početku se sastojala u tome da pomognem romskim studenticama da uđu u akademsku sferu: da polože prijamni ispit te da se upišu na prvu godinu studija. To podrazumijeva da ću im pomoći oko pripreme za prijamni

* Objavljeno u knjizi *Kultura, drugi, žene*, Jasenka Kodrlja, Svenka Savić i Svetlana Slapšak, urednice, Institut za društvena istraživanja, Hrvatsko filozofsko društvo Plejada, Zagreb, 2010, str. 187-201.

ispit, zatim (kada su upišu na odabrane fakultete) da budem uz njih za različita pitanja i nedoumice koje imaju u vezi s ulaskom u akademsku sredinu, a najviše u vezi s režimom studija, prije svega s usvajanjem pravila vezanih uz akademsku sredinu. U toj prvoj fazi nisam mislila da ću se i sama mijenjati pod utjecajem upoznavanja njihovih života, navika i želja. To sam spoznala tek nakon obavljenog zajedničkog rada.

U početku Romkinje, upisane na Univerzitet u Novom Sadu, uglavnom nisu živjele u mjestu studiranja nego su svakodnevno putovale iz svojih obližnjih mjesta. Putovanje je već samo po sebi doprinijelo njihovoj promjeni: ujutro rano one žure na autobus da iz svog sela stignu u grad, na najvišu instituciju za usavršavanje, a uvečer svaka sama, pješice, sa autobusne stanice ulazi u mračno naselje, jer tu autobus ne dolazi. To putovanje ih je ojačalo i osamostalilo. Kasnije su dobile smještaj u studentskim domovima. Život u studentskom domu je iskustvo posebne kulturne zajednice. Gotovo da i nemamo podataka o životu Romkinja u studentskim domovima. Tu su imale prilike da upoznaju neromske studentice i studente. Sama činjenica da su živjele ustaljenim studentskim životom, promijenila ih je.

U procesu ulaženja u svijet visokog obrazovanja one su imale priliku, bez ikakve posebne instrukcije, da „mjere“ što je to što im iz njihove tradicionalne kulture treba, odnosno što im pomaže da se u novoj sredini snađu, točnije što je to što ih sprječava u razmjenama s neromima (za ovu priliku odrednica „neromi“ podrazumijeva osobe iz različitih nacionalnih zajednica u Vojvodini, a najčešće iz srpske zajednice). Ono što su sve one odmah promijenile jest način oblačenja: htjele su da izgledaju kao gradske djevojke.

Najprije sam surađivala s nekoliko Romkinja. Potom se moj angažman s njima proširio i na poučavanje o načinima izgrađivanja civilnog društva, kroz osnivanje ženskih nevladinih organizacija, kako bi uz studiranje i dalje ostale povezane sa svojom romskom zajednicom. Tako su one najprije počele da pružaju pomoć romskoj djeci, da im daju dodatna znanja u nižim razredima osnovne škole, ali i da istražuju običaje vlastite zajednice te da kasnije samostalno osmišljavaju svoje druge aktivnosti. Danas su neke od njih već završile osnovne studije, a neke su produžile usavršavanje na postdiplomskom studiju. Vjerujem da će se uskoro neka od njih upisati i na doktorski studij kod nas ili u svijetu. U dnevničkim zapisima pratila sam kako su se one uklapale u akademsku sredinu i u širu društvenu sredinu, te kako su svojim aktivističkim angažiranjem mijenjale svoje zajednice. Cilj mi je bio da popišem primjere za koje procjenjujem da mogu biti od koristi u nekoj dobro osmišljenoj strategiji obrazovanja romskih studentica sa stajališta interkulturnog prožimanja. Pošla sam od onih tema za koje sam znala, na osnovi literature, da su višeznačne: brak, udaja, odgajanje djece i sl.

1. Djevičanstvo, udaja, brak

U literaturi ima podataka o odnosu mladih Roma i Romkinja, u prvoj dekadi 21. stoljeća, prema zahtjevu u tradicionalnoj romskoj (i ne samo romskoj) kulturi da djevojka mora biti djevica prilikom stupanja u brak (Mitro; Aleksandrović, 2003: 33). „Među mladim i odraslim pravoslavnim Romkinjama i Romima u Vojvodini uverenje

da devojka treba u brak da stupi nevinu još uvek je duboko ukorenjeno i široko rasprostranjeno. Međutim, mnogi misle da ovaj običaj nije održiv, da ga je vreme pregazilo, da je vreme da se romska zajednica uključi u savremena kretanja i prestane da nameće mladim Romkinjama pravila ponašanja koja se kose sa osnovnim ženskim ljudskim pravima“.

U slijedećem istraživanju se daju podaci o spremnosti mladih Roma i Romkinja za brak (Mitro; Jovanović; Šajin, 2007: 27). Autorice teže „izraziti nesklad između mišljenja i želja mladih Roma i Romkinja vezanih za brak i porodicu i njihovih stvarnih života. Iako veliki procent ispitanih Roma i Romkinja misli da je u brak potrebno stupiti posle dvadesete godine iz različitih razloga u praksi mnogi svoj stav ne mogu da žive. Planiranje porodice, promišljen izbor partnera, planiranje dece i bračnih obaveza partnera, sloga i ravnopravni odnosi među supružnicima, nažalost, samo su prazne reči. Stvarnost su neinformisanost o braku, česti razvodi, bolna iskustva, predrasude o abortusu, neimaština, inferiorni položaj žene u braku i bračnog para u odnosu na roditelje“.

Svi su ovi podaci uglavnom dobiveni na uzorku neobrazovanih Romkinja. Je li situacija drugačija kada su obrazovane Romkinje u pitanju? Podatke o obrazovanim Romkinjama dobivamo u snimljenim životnim pričama Romkinja (Savić i suradnice, 2001, 2007). One obično ne uspijevaju održati dugotrajnu bračnu vezu nego najčešće ostaju samohrane majke, pa je pitanje studentica samohranih majki prije pravilo nego izuzetak. Za Romkinju koja izgrađuje akademsku karijeru nadilaženje statusa „samohrana majka i studentica“ ne samo u vlastitoj nacionalnoj zajednici nego i u većinskoj zajednici, jedno je od ključnih za stjecanje ugleda i moći u društvu. Model slušanja i razumijevanja podrazumijeva da čitava akademska zajednica osluškuje i razumije potrebe samohranih majki studentica, posebno Romkinja. Time se uvažavaju i elementi tradicionalne kulture kojoj one žele pripadati. Univerzitet u Novom Sadu još uvijek ne čuje njihove potrebe. Razgovarale smo više puta o tome u grupi i uvijek smo zaključivale da jedan projekt mora biti tome posvećen. Samo dotle smo stigle.

U literaturi je više puta naglašavano da se Romkinje mlade udaju. Romkinja koja studira završava fakultet sa 24 godine. To znači da se većina obrazovanih Romkinja udala već tokom studija, a neke postaju i majke. Kako pomiriti očekivanja u vlastitoj zajednici s očekivanjima akademske zajednice? Nitko do sada tu temu nije detaljnije istraživao. Da li ih primorati da se kasnije udaju (za koga u vlastitoj zajednici), ili im omogućiti da uz udaju i dijete lakše završavaju studij? Opredijelila sam se da inzistiram na ovoj drugoj strategiji: poštovati običaje ranih brakova, jer u romskoj zajednici one onda ostaju prepoznatljive kao pripadnice njihove kulture i dodatno im pomoći da ostanu na studiju. Istina, one su mislile na pomoć svojih majki, ali pomoć može biti i institucionalno uređena.

Institucija braka u romskoj se zajednici zasniva uglavnom na riječi koju daju ili roditelji, ili mladenci jedno drugome. Za njih ta riječ znači da su oni muž i žena. Vjenčanje, registracija kod matičara – nisu bitni. Jedino što je dosada nailazilo na veliku kritiku u neromskoj zajednici bili su ti rani brakovi, a uz to još i detalj da nema formalne obaveze u tim brakovima. To možemo relativizirati ako uvedemo neke druge pokazatelje. Na primjer, postoji podatak da u Vojvodini danas jedna trećina mladih neromkinja ostvaruje

bračnu zajednicu bez formalnog vjenčavanja u crkvi ili kod matičara (vjerojatno je ovako i u svijetu). Zakon o porodici u Srbiji izjednačuje bračnu zajednicu i onu drugu (u zakonu se zove vanbračna a mi mrzimo taj izraz kao politički nekorektan i ne koristimo ga). Svaka udana, obrazovana ili neobrazovana, Romkinja reći će da ima muža, nikada neće reći da je u izvanbračnoj zajednici, ili da ima partnera, a ne muža. Neromkinje, međutim, koje žive u ovakvim zajednicama muče se da nađu politički korektan izraz za ovu vrstu bračnih odnosa (na primjer partnerska zajednica i sl.). Dakle, Romkinje i neromkinje su u istoj bračnoj poziciji. Ali neromkinje za Romkinje (pa i za obrazovane) uvijek kažu da su u braku, njihovu vezu smatraju legitimnom želeći naglasiti da je riječ o stvarno braku, a za sebe kažu da su u partnerskoj zajednici, želeći naglasiti činjenicu da za njih formalno registriranje braka nije važno. Neromkinje prihvataju ono što je uobičajeno u romskoj tradicionalnoj kulturi za Romkinje kao jedino ispravno, ali isto to u svojoj kulturi jezički određuju kao novinu u odnosima bračnih drugova.

Na prvi pogled ova bi se pojava mogla smatrati rodno osviještenim bračnim odnosima, u obje grupe žena, ali to nije to. Činjenica jest da i neromkinje smatraju da je „pravi brak“ onaj u kojem je dana riječ.

Nijedna od Romkinja u mojoj grupi studentica nije se vjenčala. Na moje pitanje zašto to nisu uradile, odgovaraju najčešće da ne vide razlog za vjenčavanje. Mnogo je važnije za Romkinju da se uda za Roma. Brak sa osobom unutar vlastite zajednice je poželjniji od braka izvan nje, i nadređen je svim drugim faktorima kad je udaja u pitanju.

2. Obiteljski odnosi, djeca, razvod

Budući da smo tokom višegodišnjeg druženja postale bliske, romske studentice me pozivaju i na neke događaje važne za njihovu obitelj, na primjer rođenje njihove djece. U prvom posjetu bebi (nakon babinja) vidim da sinčić ima crven konac oko šake. Pitam zašto je taj končić, na što mi majka kaže da dijete sačuva od uroka. Obje se smijemo naglas, ali končić i dalje ostaje na dječjoj ruci gotovo godinu dana nakon ovog događaja. Obrazovane majke – Romkinje naravno znaju mnogo o odrastanju djece, isto toliko koliko i neromkinje, ali strah da bi se djetetu moglo nešto dogoditi veći je od racionalnog znanja. Kad već u tradicionalnoj kulturi postoji način da se ona osjeća mirnom u odnosu na moguće nedaće djeteta, onda ona poseže za njim da bude sigurna da je učinila sve da joj dijete bude sretno. Svakako, ova pojava nije specifična samo za Romkinje, jer je mnogo i obrazovanih neromkinja koje se na isti način ponašaju u sličnim situacijama. Jedna od komponenti interkulturalnog dijaloga može biti i to jesmo li slične ili različite kad su u pitanju naši najmiliji.

O razvodu Romkinja je isto tako dosta pisano, naročito kad je riječ o samohranim majkama. Čak je prisutan i stereotip da je u romskoj zajednici razvod prije pravilo nego izuzetak. Međutim, najnoviji podaci u Vojvodini (Vršac, Novi Sad, Sombor) i Beogradu pokazuju da je više razvedenih brakova uopće nego onih sklopljenih. Jer, i među neromkinjama je sada prisutna pojava da se bračne zajednice zasnivaju i održavaju na osnovi dogovora. Tako pitanje sklapanja i rastave braka može biti tema za

interkulturalni dijalog među Romkinjama i neromkinjama, kako onim obrazovanim tako i neobrazovanim. Pokazuje se da su u tom pogledu one sličnije nego što se to inače misli. Jedna od komponenata interkulturalnog modela može biti pitanje braka kako ga mi shvaćamo, kako ga shvaćaju oni iz većinskog okruženja te kako ga shvaćaju mladi danas, bez obzira na etničku pripadnost.

3. Vjera, vjerovanje, smrt

Na pitanje „vjeruješ li u Boga“ svaka Romkinja, obrazovana i neobrazovana, odgovara potvrdno. Svaka je bogobojažljiva. Ona najčešće **ne ide** u hram, te odlazanje u hram nije mjerilo njezina vjerničkog identiteta. Neromkinje najčešće ne percipiraju Romkinje kao vjerujuće osobe, odnosno da Romkinje imaju i vjerski identitet. U jednom pilot – istraživanju u kojem smo pitale studentice – Srпкиnje što misle o ženama iz nacionalnih zajednica u Vojvodini, pitali smo i „što ti je prva asocijacija kad kažem Romkinja?“. Nijedna od asocijacija se ne odnosi na njih kao vjerujuće osobe (vidjeti dodatak). Ali kada isto pitanje postavimo za Hrvatice, onda je jedna od mogućih asocijacija da su one katolkinje.

Budući da za mlade Srпкиnje na prvu asocijaciju Romkinja nije vjerujuće biće, u interkulturalnom dijalogu upravo to može biti tema oko koje će se postići približavanje žena iz nacionalnih zajednica. Upravo će u takvom susretu neromkinje naučiti da Romkinje pripadaju **različitim** vjerskim zajednicama te da to što mi percipiramo Romkinje kao jedinstvo, a ne mnoštvo različitih, a kada je vjerski identitet u pitanju, onda svaka od nas ima sličnosti s njima: sve smo pravoslavke, katolkinje, muslimanke i sl.

Umrla je baka jedne naše neromkinje. Nakon sahrane na groblju ona sakuplja sve što je tamo ostalo, mlada Romkinja je savjetuje: „Nemoj ništa s groblja da nosiš kući!“. Opet se sve smijemo ovom običaju, ali naša kolegica ipak nije ništa ponijela kući nakon pogreba! Zapisujem u dnevnik kako smo se promijenile u druženju s Romkinjama. Jedna od komponenti interkulturalnog dijaloga može biti i to – kakve sujevjerne navike imamo i kako ih se držimo kao da su istine, bez obzira na nacionalnu ili etničku pripadnost.

4. Diskriminacija kao element u modelu međusobnog slušanja i razumijevanja

U našem smo druženju dosta radili na prepoznavanju oblika diskriminacije Romkinja, tim prije što sam u tom periodu radila na projektu o načinu na koji Srпкиnje percipiraju žene iz nacionalnih zajednica u Vojvodini (Savić, 2002). S njima sam komentirala dobivene podatke o Romkinjama i Rumunjka, budući se radi uglavnom o negativnim stereotipima i predrasudama prema tim ženama (u dodatku ovoga rada priloženi su podaci o asocijacijama na Romkinju). Nakon toga imale smo dosta seminara s neromskim i romskim grupama educirajući ih o načinu na koji bismo otklonili predrasude i stereotipe. Pritom pratim na koji se način povećava osjetljivost obrazovanih Romkinja na diskriminaciju prema njima te konstatiram da one imaju snažne

mehanizme za neutralizaciju predrasude prema sebi, naročito u situacijama kada je to prijeko potrebno.

Jedna od tih Romkinja će uskoro roditi. Posjećuje jednoga iskusnog liječnika radi pregleda, i to preko preporuke, jer želi da rodi uz njegovu sigurnu, stručnu pomoć. Kad je stigla kod liječnika i u trenutku kad je htjela sjesti na stol za pregled, on ju je blago opomenuo: „Nemojte tu sjesti, sad je tu bila jedna Romkinja!“. Budući da liječnik nije prepoznao da je i ona Romkinja, ona nije reagirala na njegovu izjavu, jer joj je bilo važno da joj on bude naklonjen pri samom porođaju. Meni je prepričala ovu scenu i svi smo se u grupi smijali

Ni ova pojava nije tipična za Romkinju jer je strategija „neprimjećivanja“ diskriminacije tako tipične za one koji trpe moć drugih, u situaciji kad sami nemaju moć ili kad imaju malu moć, što je jasno ilustrirao i ovaj razgovor liječnik – pacijentica. Od tuda bi jedna od komponenata međukulturnog dijaloga moglo biti i to: je li nam stalo i kada, odnosno nije nam stalo što smo u danoj situaciji diskriminirane.

5. Nasilje u obitelji

Razgovaramo u grupi o nasilju u obitelji te kako bi bilo korisno da obrazovane Romkinje počnu istraživanje o toj temi u vlastitoj zajednici. Za razgovor nam je poslužio materijal koji je već bio prikupljan (Mitro; Aleksandrović, 2003). Suglasne smo da Romkinje trpe razne oblike nasilja, i to kako u široj zajednici tako i u braku. Razgovaramo o Romkinji S. S. (rođena je 1970.): u braku je 16 godina, ima troje djece, radi kao čistačica, muž je nezaposlen. U razgovoru je izjavila: „*U početku i jeste bilo dobro, ali sada... Dobijam od muža batina i batina. Ma stalno se to dešava. Kad god se napije, ma kad god mu padne na pamet. Evo baš pre tri dana. I deca budu tu. Ona plaču, boje se oca. Izađu mi modrice i to je sve. Nisam nikad bila kod lekara. Ne smem od sramote. Nisam ga nikad prijavila policiji, ne smem, bojim se da ne dobijem još više batina. A i šta bi mi oni rekli? Muž mi je, ima pravo da me tuče.*“ (Mitro; Aleksandrović, 2003: 47).

Tema našeg razgovora bila je: je li nasilje u obitelji podjednako prisutno i u romskim i u neromskim obiteljima, odnosno, je li nasilje nacionalno i rodno obilježeno? Prva razmišljanja su nagovijestila da je nasilje veće u romskoj obitelji. Protiv argument je bio da se u romskim obiteljima priča o tuči i svađi, a da je u neromskim obiteljima pitanje nasilja dublje skriveno i o tome se ne govori. Potvrdu za to iznijela je jedna volonterka iz Apatina, koja nas je već ranije molila da u tom mjestu (u kojem većinu stanovništva čine Mađari i Mađarice) organiziramo javnu raspravu baš na temu nasilja u obitelji. Ona zaključuje da je nasilje u obitelji u istoj mjeri prisutno u dvjema nacionalnim zajednicama, ali se u Mađarskoj o tome ne govori. Noviji podaci jednog projekta koji se realizira u Vojvodini pokazuju da je nasilje u obitelji podjednako prisutno u svim nacionalnim zajednicama, da je nasilje jednako zakonodavno sankcionirano za sve građane i građanke u Srbiji, ali da se za romsku zajednicu podrazumijeva da je nasilje dio tradicionalne kulture. Otuda se i policija i druge institucije u provođenju zakona „labavije“ odnose prema događaju kada Rom tuče Romkinju na javnom mjestu ili u obitelji. „To je njihova privatna stvar!“ – uobičajen je odgovor. Tako razumijemo i posljednje iskaze

Romkinje: „Nisam ga nikad prijavila policiji, nesmem, bojim se da ne dobijem još više batina. A i šta bi mi oni rekli? Muž mi je, ima pravo da me tuče.”

Slijedi novo pitanje: ima li nasilja i u romskim i neromskim obiteljima obrazovanih osoba? Prvi odgovor je negativan, a obrazloženje je da se obrazovani ljudi mogu lijepo dogovoriti oko svega. Navodim primjer jednoga našeg profesora koji je psihološki maltretirao svoju ženu, redovnu profesoricu univerziteta. U bučnoj diskusiji u seminaru iznosimo i primjere iz osobnog života kada smo trpjele nasilje u obitelji, te dolazimo do zaključka da smo sve jednako *bez moći* kad je obiteljsko nasilje u pitanju.

6. Ulazak u akademsku sredinu iz tradicionalne kulture

Mnogobrojni podaci potvrđuju da u cjelokupnoj romskoj zajednici ima najmanje visokoobrazovanih članova, dakle mnogo manje nego u svim drugim nacionalnim zajednicama (ne samo u Srbiji). Jedan od osnovnih prioriteta u Dekadi Roma (2005 – 2015.) jest plansko i organizirano obrazovanje romske djece i odraslih, prije svega stjecanje osnovnog i srednjeg obrazovanja. U tom smislu već je dosta urađeno u posljednjih nekoliko godina. No manje je podataka dosad objavljeno o visokoškolskom obrazovanju Romkinja i Roma (Savić; Grbić, 2008), u kontekstu njihova povezivanja u sve segmente društvene svakodnevice, počevši od zapošljavanja i sl. U državama u našoj regiji već gotovo jedno desetljeće funkcionira program stipendiranja romskih studenata i studentica, što podrazumijeva da se određen broj njih već približio diplomskom radu, a neki su već na master ili magistarskom programu. Ohrabruje i podatak da su romske studentice na Univerzitetu u Novom Sadu uspješnije u studiranju od romskih studenata, i to kako na trogodišnjim tako i na četverogodišnjim (odnosno petogodišnjim) studijima. Ohrabruje i podatak o većoj volji Romkinja da se visoko obrazuju.

Kakva se transformacija događa s visokoobrazovanim romskim studenticama u pogledu odnosa prema tradicionalnoj kulturi? U kakvom je odnosu osnaživanje Romkinja o rodnom pitanjima u odnosu na njihovu tradiciju (prije svega u odnosu na zahtjev o djevičanstvu, o braku i pitanju nasilja u obitelji).

Biti studentica podrazumijeva cijeli niz pravila: počevši od obveznoga dolaska na nastavu, pripreme i polaganja ispita, odlaska na konzultacije s asistentima i profesorima, do popunjavanja prijave za ispit, konkuriranja za dobivanje kredita, ili mjesta u studentskom domu. U svakoj od navedenih situacija potrebno je upoznati brojna pravila o ulasku u akademsku kulturu. Taj ulazak nije ni lak ni jednostavan.

Jedna od studentica nije izašla na ispitni rok. Došla je k meni nekoliko dana poslije održanog ispita s molbom da interveniram kod profesorice. Pitam je zašto nije izašla na ispit kad se već spremala. Ona kaže da joj je baka umrla i morala je ići na sahranu. Pitam je zašto nije javila profesoru da ima smrtni slučaj u obitelji, jer je pravilnik o ispitima predvidio opravdanje za takve slučajeve. Sličan je primjer i studenta Roma koji je izgubio godinu jer nije izašao na posljednji ispit, u posljednjem roku, zato što mu je brat bio bolestan i morao je ići kući da bi svi bili uz njega. Pravila za tradicionalnu kulturu nekada su nadređena akademskim obvezama. Interes zajednice je iznad interesa pojedinca u tradicionalnoj romskoj zajednici, što se onda može odraziti i na studente

i na studentice koji još uvijek nisu ovladali svim pravilima studentskog ponašanja (tj. da se može odložiti ispit u određenim situacijama, kao što je smrtni slučaj, bolest i sl.).

7. Glasovi (stavovi) neromkinja o Romkinjama

Dosada smo uglavnom slušali glasove Romkinja, a kakvi su glasovi neromkinja u odnosu na njih?

Napravila sam pilot-istraživanje na Univerzitetu u Novom Sadu (Savić, 2002). Studentima sam postavila jednostavno pitanje: „Što ti je prva asocijacija kad kažem Romkinja?“. (Svi odgovori su dani u dodatku, kategorizirani u nekoliko osnovnih značenjskih cjelina.) Iznenadio me je osnovni podatak da su gotovo sve asocijacije negativne, osim jedne koja se odnosi na izgled – lijepa, prelijepa. Prva asocijacija na Romkinju odnosi se na boju kože (rasa), a druga da nas od nje razdvaja zahtjev čistoće (prljava): „Mi“ poželjne, i „one“ manje poželjne, eventualno im nešto udijeliti (prose). Na Romkinju se asocira kao na ženu *s mnogo djece, djeca, puno djece*. Ovoga je puta to negativna odrednica. Ohrabruje podatak da je znatnoj većini neromkinja prva asocijacija da su Romi izrazito diskriminirana grupa u društvu: *teška socijalna prihvatljivost, žena koja nije baš prihvatljiva u ovom našem društvu*. Sa ovim podatkom je u vezi i podatak da najveći broj pravopisnih pogrešaka ima upravo u pisanju nacionalne grupe – Ciganka, Cigan, Cigančići – malim slovima (što je inače i u medijima prisutno). Primjerice, u TV seriji „Kassandra“, koja ima 100 nastavaka i koja je emitirana više puta na više stanica u zemlji, Ciganka je dosljedno pisana malim slovom, a ona je glavna ličnost u seriji! Usporedimo samo koliko je to puta ponavljano u titlovanom tekstu što ga čitaju gledatelji! Serija je, inače, najgledanija od svih u zemlji u posljednjih 10 godina.

Obilježje pripadnosti etničkoj grupi: osoba ženskog spola, romske nacionalnosti, *putujuća čerga*. Pritom prema bliskosti i prijateljstvu nema niti jedne asocijacije! Nema podatka o tome da je neromkinji Romkinja „susjeda“ (mada ih imamo mnoge upravo u susjedstvu), da je rođaka ili odana prijateljica (kao što je slučaj s odgovorima za Mađaricu, Slovakinju ili Židovku u Novom Sadu). Najveća bliskost s Romkinjom jest sjećanje na osnovnu školu (*devojčica duge kose iz 1. razreda*), odnosno na poslu (*moj kolega Vince koji se bori za prava Roma*). Uglavnom ih se sjećaju iz posrednih izvora (koji također, njeguju stereotype): iz literature ili filmova („Cigani lete u nebo“; Emir Kusturica, Puškin, filmovi „Monstrum“, „Koštana“, „Rimsko carstvo“). Promotrimo čega nema u prvim asocijacijama? Romkinje nemaju svoju historiju niti zemlju svoga podrijetla, pa se ovdje vidi da one postoje tu oko nas, mi ih primjećujemo na ulicama kao ornamentiku uličnog prostora.

Kada se usporede odgovori žena iz većinskog naroda (iz ankete), koje svakodnevno prolaze pored Romkinja na ulici, s pričama Romkinja koje sjede na ulici i prose (objavljeni u knjizi „Romkinje“ Svenke Savić, et al. 2002), dobiva se podatak o tome koliko one jedna o drugoj malo znaju. Zato je uvijek korisno pitati se: zašto su ove žene na ulici, i kad mrzaz mrzne nokte do bola! One se tu griju, jer nemaju kud a i nemaju drugo mjesto. Griju se i od naših prolaza pored njih! One su svuda oko nas, samo ih mi ne vidimo.

Zaključak

Zalaganje za interkulturalni model slušanja i razumijevanja u dijalogu Romkinja i neromkinja na mikro planu smatram korisnim za konstrukciju jednog općenitijeg modela interkulturalne razmjene. Kroz dijalog se dvije strane mijenjaju i stječu povjerenje i uvažavanje jedni drugih. Oni interkulturalni modeli koji računaju samo na promjenu jedne strane nisu dovoljni. U Dekadi Roma (2005-2010) fokus je na većem obrazovanju članova romske zajednice, na njihovom brojnijem zapošljavanju, boljoj stambenoj situaciji i većoj političkoj participaciji. Paralelno s ovim procesom jednosmjerne promjene vidimo već sada neke neželjene pojave, jer nije eksplicitno domišljeno kako se mijenjaju predstavnici neromskih zajednica u istom smjeru – međusobnog razumijevanja i suradnje: kada se romskim porodicama osigura bolji smještaj u okviru neromskog naselja, građani i građanke se bune (primjer raseljavanja romskog naselja pod mostom Gazela u Beogradu 2009.); tada romske mladiće ubijaju (primjer kamenovanja romskog mladića u siječnju 2010. u Beogradu). Visokoobrazovani Romi i Romkinje teško dobivaju zaposlenje u državnim institucijama i organizacijama, najviše ih je zaposleno u civilnim (nevladinim) organizacijama gdje su nevidljivi i s mnogo manje moći nego u institucijama. Otuda je osnovna manjkavost u ovako osmišljenom makro modelu interkulturalne promjene upravo to što se ne predviđa eksplicitno *promjena* kulturnog modela većinskog naroda putem međusobnog slušanja i razumijevanja. U ovakvim mikro modelima interkulturalnog slušanja i razumijevanja mjerilo efikasnosti događanja je *promjena*, a ne samo akcija koju vodi jedna ili druga strana (broj upisane romske djece u obrazovni sistem ili broj Romkinja upisanih u akademske institucije; broj zaposlenih na osnovi afirmativne akcije...). Mikro promjene na duže staze donose bogatije rezultate kada je riječ o promjeni pojedinaca i pojedinki, a postepeno i cijele zajednice.

Dodatak: Rezultati ankete: „Što ti je prva asocijacija kad kažem Romkinja?“

Ukupno 100 osoba (uglavnom ženskog spola iz srpske nacionalne zajednice, mladeća uzrasta) u 2000. godini u Novom Sadu odgovorilo je pismeno na ovo pitanje. Jedna osoba je najčešće davala više od jedne asocijacije, tako da je broj asocijacija veći od broja odgovora. Ovdje smo odgovore podijelili u značenjske kategorije po njihovoj učestalosti – od najbrojnijih ka manje brojnima.

- Najčešće su asocijacije bile prema rasi i boji kože (17): *tamnoputa, crnpurasta, žena kao i svaka druga samo malo čokoladna, čokoladna, crna.*

Slijede pojmovi vezani za romsku zajednicu u cjelini (17): *pjesma, muzika, igra, veselje, svadba.*

- Prema kriteriju čisto – prljavo (16): *prljava, deponija.*

- Prema (ne)obrazovanju (15): *nije obrazovana, nepismena, ne ide u školu...*

- Samo zamjena naziva (14): *Ciganka, Cigani, Cigančiči.*

- Prema društvenom statusu (12): *siromašna/siromaštvo, bijeda, loš život, patnja, prinuda, strah, najviše odbojnost i relativno gađenje, neravnopravnost, nema privilegije, na ženu – ne baš toliko poželjnu, zapostavljeni.*

- Prema izgledu (10): *lijepa, prelijepa, bosonoga.*

- Karakterne osobine (10): *vatrenost, temperament, upornost, snalažljivost, volja za životom bez obzira na sve, vještina življenja, nedostatak želje za borbom protiv materijalnog i obrazovnog stanja u kome se nalaze.*

- Prema poslu u javnosti, ali i na poslovima koji su društveno neprihvatljivi (9): *prosjakinja, milostinja, gleda u dlan na plaži.*

- Prema obitelji samo implicitno doznajemo u vezi s mnogobrojnom djecom (9): *s malim djetetom, rađaju bijednu djecu, putujuća čerga, s dvoje djece, žena s malim djetetom na ulici.*

- Prema odjeći (9): *šarena, u dugoj suknji.*

ŽENSKJE ROMSKE NEVLADINE ORGANIZACIJE U VOJVODINI: 2000-2014*

1. Uvod

Izgrađivanje građanskog društva je jedan od ciljeva procesa demokratizacije u Srbiji, a koji uključuje i proces izgrađivanja demokratske romske zajednice kao jedne od mnogih u višenacionalnoj AP Vojvodini (u daljem tekstu APV). Značajan je broj objavljenih publikacija (izveštaja, strateških dokumenata) na osnovu kojih se može suditi o stepenu promena u romskoj zajednici u celini, posebno u APV danas. Nažalost, u objavljenim podacima nekada izostaje podatak o polnoj i rodnoj dimenziji u prikupljanju i interpretaciji podataka, pa često ostaju nevidljive Romkinje po svojim darovima i doprinosima u domenima zadatim Dekadom Roma (2005-2015): obrazovanje, zapošljavanje, zdravlje, stanovanje, a naročito u onima koji su važni za razvoj svesti o jednakosti polova u zajednici: borba protiv porodičnog i ukupnog nasilja (da pomene-mo samo jedan važan segment) koji dominantnije ostvaruju ženska romska udruženja.

Podsećamo na podatak koji se danas zaboravlja, da je najveći broj ženskih nevladinih organizacija u Vojvodini započeo svoje aktivnosti od 2000. godine (Veronika Mitro, 2002), a među prvima su romske ženske organizacije formirale mlade Romkinje upisane na Univerzitet u Novom Sadu (u daljem tekstu UNS) – *Istraživači Romi* (ranije *Mladi istraživači Romi*), a studentska romska populacija je na UNS-u osnovala svoje *Udruženje romskih studenata* u kojem su romske studentkinje takođe bile aktivno uključene.

U formiranju ženskih romskih udruženja (u daljem tekstu udruženja) u Vojvodini tokom poslednjih petnaest godina (2000-2015), presudnu ulogu su imali: 1. (strani) donatori; 2. institucije sistema, i 3. sistematski mentorski rad s mladim Romkinjama različitog obrazovnog nivoa, a najviše sa onim Romkinjama upisanim na: UNS; privatnim fakultetima i na raznim visokim strukovnim školama po Vojvodini (Savić i

* Tekst koji su pod drugim naslovom potpisale Svenka Savić i Veronika Mitro objavljen je kao deo knjige "Nacionalni saveti nacionalnih manjina i kultura 2, Zavod za kulturu Vojvodine, Novi Sad, urednici: Duško Radosavljević, Miroslav Keveždi, Eva Vukašinović, 2015, 191-204. Ovaj rad je realizovan u okviru projekta "Rodna ravnopravnost i kultura građanskog statusa: istorijska i teorijska utemeljenja u Srbiji" (47021) koji finansira Ministarstvo za prosvetu i nauku Republike Srbije u okviru programa Integrisanih i interdisciplinarnih istraživanja za period 2011-2014. godine.

Grbić, 2007; Savić, 2013). 1. Od stranih donatora u kontinuitetu je prisutan *Fond za otvoreno društvo*, a zatim, povremeno i drugi donatori koji specifično pomažu razvoj ženskih organizacija donatora fokusiranih uglavnom na određenu problematiku i na romsku zajednicu (kao na primer, suzbijanje različitih oblika nasilja nad ženama koje finansira *Rekonstrukcija ženski fond* od 2004). 2. Od institucija sistema u Vojvodini koje su u kontinuitetu podržavale razvoj romske zajednice u celini i posebno unapređenje položaja Romkinja ističu se: *Zavod za ravnopravnost polova* (od 2004) i Sekretarijat za privredu, zapošljavanje i rodnu ravnopravnost (od 2003). 3. Mentorski program sa Romkinjama upisanim na UNS sprovodi Svenka Savić sa saradnicama od prve upisane grupe romskih studentkinja i studenata na UNS (1998) do danas. Kroz taj mentorski program su se osnažile mnoge, danas diplomirane Romkinje na različitim fakultetima UNS-a i na visokom školama strukovnih studija u APV-u (Savić, 2013). Do sada je u domaćoj literaturi objavljen dovoljan broj empirijskih podataka o Romkinjama upisanim na UNS od 2000. godine do danas (Savić i Mitro, 2006; Savić, 2010; Savić i Mitro, 2013) iz kojih se vide osnovne karakteristike identiteta, napredovanje u studijama i u struci, kao i načini putem kojih postaju aktivne u široj zajednici.

Prisutna su dva osnovna procesa u kojima aktivno uzimaju učešća obrazovane Romkinje: jedno je ulazak u institucije sistema, a drugi je dalje obrazovanje na višim stupnjevima u sistemu obrazovanja: završavanje osnovnih, master, magistarskih i doktorskih studija. Prema podacima Slavice Denić (2014) o broju angažovanih Roma i Romkinja u institucijama Republike Srbije (u daljem tekstu RS), vidimo da je u pitanju duplo više Romkinja (od ukupno 363, Romkinja je 214, a Roma 149) u različitim institucijama od značaja za razvoj romske zajednice: Nacionalni savet romske nacionalne manjine 35 (22M : 13F); Kancelarija za ljudska i manjinska prava RS, Grupa za unapređenje položaja Roma 3 (1M : 2F); Savet za integraciju Roma APV-a 9 (5M : 4F); Kancelarija za inkluziju Roma APV-a 7 (3M : 4F); Sektor za unapređenje položaja Roma u okviru Pokrajinskog sekretarijata za privredu, zapošljavanje i ravnopravnost polova 4 (2M : 2F); Koordinator za romska pitanja u RS 55 (36M : 19F); Pedagoški asistenti u RS 175 (80M : 95F); Zdravstvene medijatorke u RS 75 (75F). Ističemo da su u institucijama angažovane uglavnom obrazovane osobe, ili je njihovo (visoko) obrazovanje u toku.

U školskoj 2013-2014. godini među studentkinjama i studentima u sistemu visokoškolskog obrazovanja u Vojvodini uključeno je oko 300 Roma i Romkinja (što uključuje upis od 2000. do danas na: UNS, privatne fakultete i visoke škole strukovnih studija), a kako Slavica Denić (2014), pokazuje više je Romkinja (od Roma), koje su diplomirale i nastavile studije na master, magistarskom i doktorskom programu (tri uskoro brane doktorske disertacije). Obrazovane Romkinje koje nisu nastavile dalje akademsko usavršavanje (nakon neuspešnog pokušaja zaposlenja u institucijama sistema), postale su aktivne u različitim udruženjima, koja najčešće same osnivaju i njima predsedavaju – ukupno 50 u APV-u, u periodu od 2000. do danas. Tačnije, svoje stečeno profesionalno znanje i kreativni potencijal većina Romkinja usmerila je u osnivanje ženskih nevladinih organizacija s ciljem da doprinesu razvoju sopstvene zajednice u različitim aspektima: zdravlje, obrazovanje, stanovanje, zapošljavanje.

Do sada nije detaljnije analizirana aktivnost Romkinja u različitim udruženjima u APV-u, niti je valjano ocenjen njihov doprinos razvoju romske zajednice. Delimično objašnjenje leži i u jeziku kojim se o promenama u romskoj zajednici piše i govori – na srpskom jeziku – u muškom rodu („romski koordinatori“, a ne koordinatorke, „pedagoški asistenti“, a ne pedagoške asistentkinje, „medicinski medijatori“, a zapravo sve su medicinske medijatorke – nema ni jednog muškarca!), te se stiče pogrešna svest o tim važnim društvenim promenama i delovanju muškaraca u romskoj zajednici, što je netačno (kako zaključuje Slavica Denić, 2014). Važno je ovde naglasiti da je danas deo ličnog i društvenog identiteta obrazovane Romkinje u APV-u njena pripadnost nekom romskom (ženskom) udruženju. Problematicu ženskih romskih organizacija u APV-u posmatramo u odnosu na sopstvenu (romsku) zajednicu i u odnosu na šire društveno okruženje.

2. Cilj

Cilj ovoga rada je da skrenemo pažnju na doprinose Romkinja u udruženjima građana kao važnom segmentu društvenog i ličnog identiteta, koji je do sada bio nedovoljno vidljiv i nedovoljno uvažavan u prostoru osnaživanja romskih žena u periodu 2000-2014.

3. Metod istraživanja

Nije moguće precizno navesti broj aktivnih ženskih romskih organizacija u APV-u (spisak o registrovanim udruženjima nije pouzdan). U 2011. godini udruženje *Istraživači Romi* sakupilo je osnovne podatke na osnovu Upitnika (autorka Veronika Mitro), koje koristimo u ovom radu. Upitnik je konstruisan tako, da pruži podatke o strukturi organizacije, projektima koje su ostvarile i da se sagledaju dostignuća i problemi sa kojima se nevladine romske organizacije suočavaju. U Upitniku izostaju pitanja vezana za lične osobine Romkinja na poziciji moći – predsednica udruženja, te u rezultatima istraživanja u ovom radu o tome dajemo samo osnovne pretpostavke. Procena je (prema raznim spiskovima koji postoje u različitim institucijama i organizacijama u APV-u) da je preko 150 registrovanih romskih udruženja, a od toga jednom trećinom predsedavaju Romkinje (ukupno 50*). Mali broj ženskih romskih organizacija čine *Žensku romsku mrežu* (ukupno 12) čiji je cilj poboljšanje položaja romskih žena u romskoj zajednici danas, ali i u široj zajednici u kojoj žive. U okviru ovih organizacija tematika je različita, ali se uglavnom sve bave programom „Dekade Roma“ (2005-2015) koja se upravo završava. Otuda je i jedno od pitanja na koja ovde hoćemo da odgovorimo: da li će sva udruženja opstati i nakon 2015. godine kada se iz regiona povuku neki od glavnih donatora za ovu vrstu angažovanja u RS. U nastavku teksta ćemo izneti preliminarne rezultate.

* Osnovne podatke o ovim udruženjima dajemo u Dodatku 2.

4. Rezultati

Rezultati pokazuju neke specifičnosti:

- 1) Članstvo u romskim ženskim udruženjima *nije masovno*: samo nekoliko žena su aktivne u svakom pojedinačnom udruženju (kao i u neromskim udruženjima građana u RS), pa je ukupan broj angažovanih u 50 registrovanih udruženja koje vode Romkinje oko 200 aktivnih u APV-u danas, što nije zanemarljiv broj.
- 2) U proseku su aktivne *mlade osobe* najčešće, srednjeg obrazovanja, ali u poslednjih nekoliko godina prednjače, kako u postojećim tako i u novoosnovanim udruženjima, visokoobrazovane Romkinje koje najčešće ne mogu da se zaposle sa dobijenom diplomom u institucijama sistema.
- 3) Sve članice udruženja su se naknadno (formalno i neformalno) *obrazovale* tokom rada na projektima (a najčešće u oblastima: rada na računarima, pisanja projekata, pisanja biografija-CV-a, učenja stranih jezika – uglavnom engleskog), pa je udruženje istovremeno i mesto samoobrazovanja aktivistkinja Romkinja i mesto širenja obrazovanja ka drugima, pre svega Romkinjama, ali i deci, starima, i Romima u lokalnoj zajednici: većina je pohađala brojne seminare i druge oblike edukacije namenjene (samo)obrazovanju i obrazovanju drugih u romskoj zajednici. Gotovo je svaka Romkinja u sistemu (visokog) obrazovanja na neki način aktivna u nekom romskom udruženju, a pre svega u dva udruženja romskih studenata koji u kontinuitetu ostvaruju različite aktivnosti namenjene poboljšanju čitave romske zajednice.
- 4) *Tematika* kojom se bave udruženja fokusirana je na 4 osnovne teme iz „Dekade Roma“ (posebno obrazovanje i kultura kao bitni elementi transformacije iz patrijarhalnog u savremeni identitet Romkinja, ali su usmerene i na posebne grupe žena – samohrane majke).
- 5) Finansiranje romskih ženskih udruženja je uglavnom regulisano uz pomoć *donatorskih* organizacija iz inostranstva kojima udruženja podnose izveštaje o realizovanim projektima (nekada samo na stranom jeziku), međutim, ne ne i domaćoj, široj zajednici, pa je to jedan od osnovnih razloga zašto se malo zna o ovim značajnim projektima i aktivnostima, koje su mlade, obrazovane Romkinje uradile od 2000. do danas u APV-u. Podaci pokazuju da su ženska romska udruženja aktivna u različitim gradovima (Kikinda, Pančevo, Novi Sad, Sombor Subotica, Zrenjanin) ali i u 25 *manjih mesta* širom Vojvodine, što svedoči o njihovoj povezanosti sa lokalnom zajednicom u kojoj deluju: (Bački Petrovac, Beočin, Bogojevo, Bezdan, Bečej, Crepaja, Čurug, Gudurica, Horgoš, Ilandža, Indija, Kanjiža, Klenak, Kovin, Mali Radinci, Novi Bečej, Seleuš, Stari Banovci, Šid, Tornjoš, Tovariševo, Vajska, Vršac, Žabalj, Žitište, i dr.). U nekim gradovima ima više registrovanih udruženja, a u nekim samo jedna jaka romska organizacija koja svojim delovanjem pokriva i projekte vezane za pitanja Romkinja (kao što je *Edukativni romski centar* u Subotici). Obe prakse su korisne. Prva je da imamo npr. jednu centralizovanu organizaciju koja ima

različite potencijale i kapacitete, a druga praksa je više malih romskih ženskih organizacija koje međusobno sarađuju i čine neformalnu žensku romsku mrežu u Vojvodini.

- 6) Podaci sakupljeni pomoću Upitnika dragoceni su u nastojanju da se u APV-u formira *baza podataka* o ukupnim aktivnostima romskih udruženja na jednom mestu, posebno ženskih, što u ovom trenutku izostaje kao važna stepenica za dalje delovanje samih udruženja i vidljivost ukupnih učinaka ženskih romskih organizacija u periodu od 2000. godine do danas. U ovom trenutku su njihovi doprinosi nedovoljno vidljivi i nedovoljno cenjeni, pa otuda i zane-mareni u proceni doprinosa promenama u široj zajednici. U manjim mestima širom Vojvodine, ženska romska udruženja su nekada jedina aktivna za čitavu romsku zajednicu na lokalnom nivou. Ona obavljaju i one poslove koji im nisu u osnovnom opisu delatnosti – u tim mestima mlade, obrazovane Romkinje preuzele su odgovornost za svoju zajednicu – što je jedan važan segment njihove zrelosti.
- 7) Organizacije imaju različit, ali uglavnom kratak, *vek trajanja* – do 5 godina od osnivanja (ili od preregistracije). Relativno su promenljivog sastava članstva (što je uobičajena situacija i u neromskim udruženjima. Dužina trajanja je povezana pre svega sa načinom finansiranja udruženja: samo jedan deo sredstava ostvaruju iz lokalne samouprave, jedan deo od pokrajinskih institucija, a najveći deo od stranih donatora.
- 8) Nekoliko ženskih romskih udruženja danas su prepoznata u široj zajednici po načinu na koji deluju i načinu na koji ostvaruju svoje programe kojima nude promenu patrijarhalnog modela romske žene u nastojanju da u široj zajednici afirmišu potrebu stalne borbe protiv diskriminacije i nasilja nad ženama (udruženja u Novom Bečeju, Zrenjaninu, Žablju).
- 9) Ako se procenjuje kakva će biti budućnost ženskih romskih udruženja u Vojvodini, ne ohrabruje podatak da samo nekoliko ima *strateški plan* za razvoj (što je i inače odlika mnogih registrovanih neromskih udruženja građana u Vojvodini danas). To je zbog toga jer se udruženja finansijski održavaju najčešće, preko tekućih projekata, čije teme na neki način određuju (strani) donatori, pa se može videti da je preživljavanje udruženja zapravo usaglašavanje sa aktuelnim konkursima, a ne ostvarivanje vizije za opstanak u budućnosti, zacrtane strateškim planom razvoja za narednih 10 godina. Ova konstatacija može biti sudbonosan u trenutku kada se donatori za romsku problematiku povuku iz zemlje i regiona (nakon „Dekade Roma“). Ako ovu konstataciju povežemo sa činjenicom da ne postoji na jednom mestu baza podataka o romskim aktivističkim dostignućima u APV-u danas, onda možemo pretpostaviti da se može dogoditi da veliki uloženi trud Romkinja ostane nedovoljno vidljiv. Preporuka je otuda, da se za do sada postignute rezultate koje nam donose mlade obrazovanje Romkinje: oformi baza podataka, osmisle strateški planovi, obezbedi dugoročna finansijska samostalnost (preko Nacionalnog saveta romske zajednice), kako bi napredak romske zajednice bio kontinuiran u sledećoj dekadi.

- 10) Poslovni prostor je jedna od komponenata vidljivosti udruženja u zajednici. Nažalost, mali je broj udruženja koja imaju *svoj prostor*, uglavnom su u prostoru (svojih) privatnih kuća, što u znatnoj meri smanjuje mogućnost efikasne i učinkovite komunikacije sa drugima u zajednici.
- 11) Mali broj udruženja obraća pažnju na važnost formiranja i održavanja *sajta*, ili štampanja i distribuiranja raznog štampanog materijala o rezultatima rada, pa je i to jedan od faktora nedovoljne vidljivosti (neka udruženja nemaju sajt, neka nemaju ni fiksni telefon).
- 12) Takođe mali broj udruženja uvažava važnost sistematskog i sistemskog povezivanja sa *štampanim medijima* da bi bili prisutniji u medijskom prostoru (pre svega lokalnim novinama, radiju i TV).
- 13) Upitnikom nisu obuhvaćena pitanja o osobinama identiteta predsednica udruženja (starost, jezik: pripadnost jednom od dijalekatskih zajednica – gurbetska, arlijska, kaldaraš; zatim verska ili partijska pripadnost), pa o drugim elementima identiteta posredno saznajemo. Na primer, na osnovu spiska ženskih ličnih imena predsednica iz srpskog onomastikona možemo pretpostaviti da većina pripada gurbetskom dijalektu, pravoslavnoj veroispovesti (Aleksandra, Angela, Anica, Biljana, Danica (2), Danijela (2), Dobrila, Dragana, Dragica, Ivanka, Jelica (2), Katarina, Krista, Ljiljana, Maja, Manjika, Marija, Milka, Natali, Natalija (2), Radmila (2), Sanja, Snežana, Tanja, Vesna (2), Zorica); nekoliko je ličnih imena iz mađarskog inventara (Aranka, Edit, Helena, Ilona, Katalin, Margareta, Zita), a tri su iz inventara islamskih (muslimanskih) ličnih imena (Rahima, Selvija, Šeća).
- 14) Mada Upitnik izostavlja pitanja vezana za jezik, kada je u pitanju upotreba *maternjeg jezika*, čini se da je komunikacija među članicama unutar udruženja uglavnom na jeziku većinskog naroda (srpskog, mađarskog) u datom mestu, a ne na maternjem (romskom) jeziku. Tako je gotovo sva pisana komunikacija u službene svrhe isključivo na jeziku većinskog naroda (kako je propisano u Zakonu o službenoj upotrebi jezika u RS), a samo mali broj saopštenja i drugih materijala pisanih i distribuiranih je na romskom jeziku. Ostaje zadatak da se detaljnije ispita u kojoj meri danas (ni)je maternji jezik uključen u proces izgrađivanja identiteta Romkinja u romskim udruženjima u APV-u, i ženskim udruženjima posebno. Činjenica je da među brojnim projektima koja udruženja realizuju, samo nekoliko romskih ženskih udruženja, uključuje u programe učenje i razvijanje komunikacije na maternjem jeziku. Uglavnom se ti programi odnose na decu i omladinu, a ne na odrasle predstavnike i predstavnice romske nacionalne zajednice. Maternji jezik kao komponenta identiteta nije prepoznat u ženskom aktivizmu Romkinja u APV-u. Jedan od strateških zahteva bi trebalo da bude fokusiran upravo na *upotrebu materanog romskog jezika* u dnevnoj aktivističkoj praksi u udruženjima kako bi se razvijala službena upotreba romskog jezika i u tom važnom domenu života romske nacionalne zajednice. To postaje jasnije kada ovaj zaključak uporedimo sa situacijom u registrovanim udruženjima drugih nacionalnih zajednica u APV-u (a pre svega

u mađarskoj i slovačkoj nacionalnoj zajednici) u kojima je govorenje i pisanje na maternjem jeziku pre pravilo nego izuzetak. Onda dobijamo uporedni podatak o važnosti visokog *stepena upotrebe* maternjeg jezika u svakodnevnoj komunikaciji u romskim ženskim udruženjima za izgrađivanje identiteta nacionalne zajednice u celini. Upotreba maternjeg jezika u romskom aktivizmu je pre zahtev nego molba!

5. Zaključak

Problematicu ženskih romskih organizacija u APV-u posmatramo u odnosu na sopstvenu (romsku) zajednicu i u odnosu na šire društveno okruženje. U nekim segmentima ona je slična problematici u udruženjima građana uopšte u RS, pa nije u domaćoj aktuelnoj literaturi detaljnije obrađivana njihova specifičnost u odnosu na sopstvenu zajednicu. Otuda podaci u ovom radu (prikupljeni na osnovu Upitnika sprovedenog u tim organizacijama) mogu poslužiti za stvaranje baze podataka o udruženjima u kontinuitetu u dužem vremenskom periodu u APV-u.

U ovom trenutku može se konstatovati da je tokom 15 godina (2000-2014) u APV-u registrovano preko 140 različitih romskih udruženja, a od njih ukupno 50 vode Romkinje. I to u 6 većih gradova (u kojima ima registrovanih više od jednog registrovanog udruženja) i u 25 manjih mesta u kojima žive Romi i Romkinje.

Ženskim romskim udruženjima zajedničko je to da su aktivnosti tematski usmerene na pitanja koja su povezana sa programom „Dekade Roma“: na obrazovanje, stanovanje, zdravlje, na borbu protiv diskriminacije i nasilja, nad ženama uopšte i specifično protiv nasilja nad Romkinjama; na promenu zdravstvene prakse Romkinja (mladih i samohranih majki pre svega), na promenu ukupnog statusa pripadnika romske zajednice (od ostvarivanja prava na lična dokumenta (nevidljivih u zajednici), zatim upisa u predškolsku, osnovnu, srednju i visokoškolsku ustanovu, do raznih oblika samoobrazovanja, koje im nude projekti podržani od strane donatora). Samoobrazovanje Romkinja u udruženjima je pre pravilo nego izuzetak. To je važna komponenta u procesu formiranja njihovog (novog) identiteta.

Napominjemo da ženska romska udruženja deluju s jedne strane povezana u sopstvenu (*Žensku romsku mrežu*), a sa druge strane aktivno sarađuju sa drugim udruženjima u APV-u, koja se bave pitanjima Romkinja u kontinuitetu na različite načine (na primer, u Udruženju građana *Ženske studije i istraživanja*; u Organizaciji za podršku ženama sa invaliditetom ...*IZ KRUGA – VOJVODINA*, zatim u *Novosadskom humanitarnom centru*, *Ekumenskoj humanitarnoj organizaciji* i drugim), sa kojima su romska ženska udruženja povezana.

Iako je odlika ženskih romskih udruženja, relativno mali broj članica angažovanih na različitim projektima u jednom udruženju – najčešće do 5 članica – i ako taj broj povežemo sa brojem (različitih) mesta u Vojvodini u kojima deluju ženska romska udruženja, onda ukupan angažman Romkinja nije mali – oko 500 žena različitog uzrasta, školske spreme, sposobnosti i profesionalne orijentacije radi na promenama u svojoj zajednici.

Treba pohvaliti sistematsku brigu nekih institucija u APV-u za razvoj romske zajednice. Kada su u pitanju ženske romske organizacije, svakako je to *Zavod za ravnopravnost polova* (oformljen 2004) koji je imao značajnu ulogu u unapređenju romskih ženskih organizacija. Zavod je predstavio osnovne međunarodne dokumente (*CEDAW Konvenciju* i *Zaključne komentare Komiteta UN-a*) u cilju poboljšanja položaja Romkinja (2008) i organizovao seminar „Besplatna pravna pomoć za Romkinje“ koji je realizovan u okviru *Programa za podsticanje zapošljavanja ranjivih grupa žena u APV-u* (u periodu 2009-2011). Razvijeni su oblici samozapošljavanja Romkinja, ali izostaje apel institucijama sistema da obavezno zapošljavaju diplomirane Romkinje i Rome. Čime bi se doprinelo da oni stečeno znanje mogu artikulirati preko zvaničnih institucija. Na taj način bi se pokazala važnost izgrađivanja nacionalnog i državnog identiteta kao dve strane patriotskog odnosa prema zajednici.

7. Dodaci

7.1. Primer Upitnika

NAZIV UDRUŽENJA	
MESTO SEDIŠTA UDRUŽENJA I POŠTANSKI BROJ	
ADRESA UDRUŽENJA (zvanična)	
ADRESA UDRUŽENJA (radna)	
TELEFON UDRUŽENJA	
FAX UDRUŽENJA	
E-MAIL UDRUŽENJA	
WEB ADRESA UDRUŽENJA	
FACEBOOK ADRESA UDRUŽENJA	
SKYPE ADRESA UDRUŽENJA	
OVLAŠĆENO LICE UDRUŽENJA (ime, prezime; funkcija u udruženju)	
KONTAKT PODACI ODGOVORNOG LICA	
OSOBA KOJA PREDSTAVLJA UDRUŽENJE (ime, prezime; funkcija u udruženju)	
KONTAKT PODACI OSOBE KOJA PREDSTAVLJA UDRUŽENJE	
DATUM OSNIVANJA	

DATUM PREREGISTRACIJE	
PRAVNI STATUS UDRUŽENJA	
CILJEVI UDRUŽENJA	
ZADACI UDRUŽENJA	
MISIJA UDRUŽENJA	
DA LI UDRUŽENJE IMA STRATEŠKI PLAN RAZVOJA/ODRŽIVOSTI? OBRAZLOŽITI.	
STRUKTURA UDRUŽENJA I BROJ ZAPOSLENIH	
NAČIN DONOŠENJA ODLUKA U UDRUŽENJU	
BROJ ČLANOVA RUKOVODSTVA UDRUŽENJA PO POLU	
UKUPAN BROJ AKTIVNIH ČLANOVA UDRUŽENJA U 2011. PO POLU	
BROJ PLAĆENIH ČLANOVA UDRUŽENJA U 2011. PO POLU I NAČIN ANGAŽOVANJA	
BROJ VOLONTERSKI ANGAŽOVANIH ČLANOVA UDRUŽENJA U 2011. PO POLU	
POSLOVNI PROSTOR UDRUŽENJA	
TEHNIČKA OPREMLJENOST UDRUŽENJA	
PRISTUP INTERNETU I NAČIN KORIŠĆENJA	
DA LI ČLANOVI UDRUŽENJA UČESTVUJU NA TRENINZIMA, SEMINARIMA I KONFERENCIJAMA? OBRAZLOŽITI I NAVESTI NEKE VAŽNIJE.	
OBLAST RADA UDRUŽENJA	
TERITORIJA NA KOJOJ UDRUŽENJE DELUJE	
CILJNA GRUPA UDRUŽENJA (naziv ciljne grupe i okviran broj i pol)	
DA LI UDRUŽENJE POSEDUJE BAZE PODATAKA O CILJNOJ GRUPI? NAVESTI KOJE.	
DA LI UDRUŽENJE UKLJUČUJE CILJNU GRUPU U REALIZACIJU SVOJIH AKTIVNOSTI I PROJEKATA? OBRAZLOŽITI.	
AKTIVNOSTI UDRUŽENJA (usluge, manifestacije, akcije, publikacije...)	
PROJEKTI KOJE JE UDRUŽENJE REALIZovalo U POSLEDNJE TRI GODINE (naziv, period realizacije, donator, vrednost, ciljna grupa, rezultat)	
DOSADAŠNJA IZDANJA UDRUŽENJA (autor/urednik, godina, naziv, izdavač, mesto)	
AKTIVNOSTI I PROJEKTI ZA UNAPREĐENJE POLOŽAJA ŽENA U KOJIMA JE UDRUŽENJE UČESTOVALO OD OSNIVANJA DO DANAS (naziv, period realizacije, nosilac aktivnosti/projekta)	
ŠTA SMATRATE NAJVEĆIM DOSTIGNUĆEM UDRUŽENJA U DOSADAŠNJEM RADU?	

IZVORI FINANSIRANJA UDRUŽENJA	
KO VODI FINANSIJE UDRUŽENJA?	
IZ KOJIH SREDSTAVA PLAĆATE VOĐENJE FINANSIJA UDRUŽENJA?	
DOMAĆI DONATORI KOJI SU FINANSIJSKI PODRŽALI RAD UDRUŽENJA OD OSNIVANJA DO DANAS	
INOSTRANI DONATORI KOJI SU FINANSIJSKI PODRŽALI RAD UDRUŽENJA OD OSNIVANJA DO DANAS	
DA LI JE UDRUŽENJE DEO NEKE VEĆE ORGANIZACIJE ILI MREŽE? NAVESTI NAZIV.	
DA LI JE UDRUŽENJE IMALO SARADNJU SA DRUGIM DOMAĆIM UDRUŽENJIMA,? NAVESTI SA KOJIM.	
DA LI JE UDRUŽENJE IMALO SARADNJU SA UDRUŽENJIMA IZ REGIONA I SVETA? NAVESTI SA KOJIM.	
DA LI JE UDRUŽENJE IMALO SARADNJU SA LOKALNIM, POKRAJINSKIM I NACIONALNIM ROMSKIM INSTITUCIONALNIM MEHANIZMIMA? NAVESTI SA KOJIM.	
DA LI JE UDRUŽENJE IMALO SARADNJU SA TELIMA LOKALNE SAMOUPRAVE? NAVESTI SA KOJIM.	
DA LI JE UDRUŽENJE IMALO SARADNJU SA PREDSTAVNICIMA POKRAJINSKE I NACIONALNE VLASTI? NAVESTI SA KOJIM.	
DA LI JE UDRUŽENJE IMALO SARADNJU SA LOKALNIM INSTITUCIJAMA? NAVESTI SA KOJIM.	
DA LI JE UDRUŽENJE IMALO SARADNJU SA LOKALNIM, POKRAJINSKIM I NACIONALNIM MEDIJIMA? NAVESTI SA KOJIM.	
NAČIN PROMOCIJE I OGLAŠAVANJA UDRUŽENJA	
DA LI JE VAŠE UDRUŽENJE DOVOLJNO PRISUTNO U MEDIJIMA? OBRAZLOŽITI.	
DA LI JE LOKALNA ROMSKA ZAJEDNICA DOVOLJNO UPOZNATA SA VAŠIM RADOM? OBRAZLOŽITI.	
DA LI JE RAD VAŠEG UDRUŽENJA VIDLJIV IZVAN VAŠEG MESTA? OBRAZLOŽITI.	

7.2. Lista romskih ženskih udruženja u AP Vojvodini

(U spisku izostaje reč udruženje iz naslova zbog ekonomije prostora)

«ČIRIKLJI»

Predsednica: Danijela Bogdanović

«ROMANO KAMAVIPE»

Predsednica: Natalija Jovanović

«MLADI ROMI»

Predsednica: Jelica Mišković

«UDRUŽENJE IZBEGLIH I PROGNA NIH ROMA»

Predsednica: Zorica Đurković

„INTEGRA”

Predsednica: Angela Slavnić

«LUNGO DROM – DUGAČAK PUT»

Predsednica: Katalin Fituš

«SUNCE»

Predsednica: Dragica Tobej-Kaldaraš

«POKRET ROMA VRŠAC»

Predsednica: Selvija Rašitović

«ISTRAŽIVAČI ROMI»

Predsednica: Marija Aleksandrović

«DRUŠTVO ROMA»

Predsednica: Slavica Mrđa

«ZVEZDA VODILJA»

Predsednica: Dobriła Nikolić

ROMSKI CENTAR „VANESA”

Predsednica: Aleksandra Nikolajevski

«ROMNJAKO ILO»

Predsednica: Biljana Uzelac

«BELA RUŽA – PARNI LULUGI»

Predsednica: Katarina Janjić

«ŽENSKA KANCELARIJA ANA-MARIJA

Predsednica: Katarina Janjić

«BAHTALO DROM»

Predsednica: Margareta Bakro

«ROMKINJE BANATA»

Predsednica: Nataša Šajin

«AMARO KHAM»

Predsednica: Helena Lakatoš

«OPŠTINSKO UDRUŽENJE ROMA-RUMA»

Predsednica: Jelica Kostić

«AŠUNEN ROMALE»

Predsednica: Vesna Novakov

„ROMA RUMA“

Predsednica: Milka Nikolić

«ROMA»

Predsednica: Danica Šajin

«ROMKINJE VOJVODINE»

Predsednica: Ivanka Milićev

«AMARILIS»

Predsednica: Radmila Zečirović

«KHETANE-ZAJEDNO»

Predsednica: Radmila Zečirović

«UDRUŽENJE ROMKINJA NOVOG SADA»
 Predsednica: Dragana Dimitrov
 UDRUŽENJE SAMOHRANIH MAJKI ROMKINJA
 «MAJČINA KOLEVKA»
 Predsednica: Radmila Anić
 «UDRUŽENJE ROMA OPŠTINE PANČEVO»
 Predsednica: Tanja Mirković
 «DANICA»
 Predsednica: Sanja Uzelac
 «UDRUŽENJE ROMA JUŽNOG BANATA JUBAN»
 a. Kontakt: Dragica Novakov
 b. Kontakt: Snežana Petrović
 «ROMANI PETALO»
 Predsednica: Natali Nedić
 «MOĆNE ŽENE»
 Predsednica: Manjika Nikolić
 «EUREKA»
 Predsednica: Ilona Kovač
 «MOJI SNOVI»
 Predsednica: Aranka Vladislavljević
 «ROMSKA OMLADINA DANAS – ROD»
 Predsednica: Danijela Jovanović
 «KULTURNI CENTAR ROMA»
 Predsednica: Anica Dimović
 „ROMANO DROM TORNJOŠ”
 Predsednica: Laura Roštaš
 „ČERAJIN”
 Predsednica: Šeća Kolompar
 „PHARO DROM”
 Predsednica: Edit Farkaš
 „ROMKINJE U DEKADI”
 Predsednica: Krista Radul
 „AKORDEON”
 Predsednica: Rahima Jovanović
 „SLOŽNA BRAĆA”
 Predsednica: Ljiljana Stojković
 „UDRUŽENJE ROMA I RUMUNA MLADOST”
 Predsednica: Vesna Petrović
 „GRUBB centar NS»
 Koordinatorica: Dragana Dimitrov
 „SAVEZ UDRUŽENJA ROMKINJE VOJVODINE”
 Predsednica: Zita Farkaš
 Fondacija „NOMADIK”
 Upravnica: Maja Familić

VISOKOOBRAZOVANE ROMKINJE U SRBIJI: MOGUĆNOSTI ZA OČUVANJE I RAZVOJ IDENTITETA*

1. Uvod

U obrazovni sistem Republike Srbije ugrađena su važna demokratska načela, koja su u skladu sa milenijumskim ciljevima razvoja: obavezno, besplatno osnovno obrazovanje za sve, bez obzira na pol, rasu, nacionalnu, versku, jezičku, socijalnu, kulturnu, regionalnu pripadnost, fizičku i psihičku konstituciju. Zahvaljujući razvijenoj i geografski dosta dobro distribuiranoj mreži škola (posebno u slabije razvijenim i ređe naseljenim regionima) i obučenosti nastavnog kadra, postoje preduslovi da se to pravo na obrazovanje i ostvari.

Junu 2004. godine usvojene su izmene Zakona o osnovama sistema vaspitanja i obrazovanja, u kome su predviđene mere koje bi trebalo da obezbede stabilan dugoročan razvoj u sektoru obrazovanja, kao što je formiranje Nacionalnog prosvetnog saveta. U međuvremenu, do konstituisanja Nacionalnog prosvetnog saveta, pripremljena su, a delom i usvojena, važna dokumenta za obrazovni sektor: Nacionalni plan akcija za decu, Strategija za smanjenje siromaštva, Nacionalni plan akcija za romsku decu, Strategija reforme srednjeg obrazovanja, Jedinstveni plan akcija za unapređivanje obrazovanja Roma u Srbiji i Strategija obrazovanja odraslih. Da bi se u narednoj dekadi ostvarili milenijumski ciljevi u obrazovanju, neophodno je preduzeti mere planirane u ovim strateškim dokumentima, dok je posebna pažnja usmerena na ugrožene grupe (deca sa smetnjama u razvoju, deca na selu, romska deca, posebno Romkinje).

2. Cilj

Cilj ovoga rada je da predstavi prakse u obrazovanju Roma i Romkinja u Srbiji danas, s tim da vodi računa o mogućnostima izgrađivanja i očuvanja identiteta tokom obrazovanja u sistemu od predškolskog do visokog nivoa.

* Savić, Svenka (2012), Visokoobrazovane Romkinje u Srbiji, Tibor Varadi i Goran Bašić (urednici), Promene identiteta, kulture i jezika Roma u uslovima planske socijalno-ekonomske integracije, SANU: naučni skupovi knjiga CXXXIX, Odeljenje društvenih nauka, Knjiga 33, Komisija za proučavanje života i običaja Roma, Beograd, 71-85.

2.1. Obrazloženje cilja

Definicija identiteta zavisi od naučne discipline u okviru koje se istražuje, zatim od teorijske osnove ili od zamisli države o identitetu građana i građanki. Jedna od definicija određuje identitet kao „skup obeležja po kojima se jedna osoba razlikuje od svih drugih“ (Klajn i Šipka 2006). Većina današnjih definicija se tiče identiteta kao konstrukta, dinamične, a ne statične kategorije, pa je uveden termin oscilirajući identitet. Valja odabrati definiciju koja se dobro može primeniti na članove romske zajednice danas kod nas. Uvereni smo da nijedna nije dostatna i da moramo poći od činjenice da većina Roma ima više identiteta, pa se kategorija identiteta Roma i Romkinja mora postaviti na nov način, tako da obuhvati mnogobrojne sličnosti i razlike koje postoje unutar romske zajednice. O identitetu se može govoriti unutar i izvan zajednice. Ovdje govorimo o identitetu u nastajanju pod uticajem obrazovnog sistema u Srbiji. U okviru odrednice 'identitet Roma' interesuje nas šta je to što pripadnike romske zajednice spaja, što ih čini zajedničkim, a ne različitim. Da bismo to pokazali, proučavamo upravo njihove mnogostruke razlike (uz pomoć pripadnika i pripadnica romske zajednice). Identitet Roma i Romkinja teško je odrediti, a da se odrednica podjednako odnosi na celu romsku populaciju, heterogenu po raznim osobinama koje ulaze u skup komponenti za određenje identiteta (neke od njih mogu biti: jezik, nacija, vera, kultura, pol i rod). Zato za romsku populaciju (ne samo u Srbiji, nego i u Evropi) nije jednostavno odrediti opšti identitet, jer je romska zajednica po mnogo čemu heterogena, a ipak specifična.

Jezik. Neki Romi i Romkinje govore romskim jezikom, unutar kog su različiti dijalekatski primeri, najčešće govore raznim jezicima u Srbiji (dominantnije srpski).

Nacija. Do sada su se neki Romi i Romkinje izjašnjavali da pripadaju nekoj od nacionalnih zajednica sa kojima žive u okruženju (odskora im je data mogućnost da se javno izjašnjavaju o nacionalnoj pripadnosti u toku popisa nacionalnih zajednica za osnivanje nacionalnih saveta).

Vera. Članovi romske zajednice pripadaju različitim verskim uverenjima, koja su u Srbiji i inače zastupljena: hrišćanskim (pravoslavnim, katoličkim, protestantskim) i islamu, uz negovanje sopstvene verske tradicije.

Kultura. U okviru Dekade Roma mnogo se govori o kulturnom identitetu Roma iz uverenja da je to nivo identiteta u kom se većina romskih predstavnika može pronaći. Međutim, nema precizne odrednice šta je danas Rromanipe u Srbiji za pripadnike i pripadnice romske nacionalne zajednice i šta su osobine identiteta u nastajanju.

Da li Romi mogu imati novi identitet vezan za prostor u kom svi zajedno žive u pretpristupnom procesu Evropskoj uniji?

O geografskom identitetu – evropskom – Roma i Romkinja (obrazovanih i neobrazovanih) dosta se govori danas, budući da žive u različitim evropskim zemljama. Mladi Romi i Romkinje (pored maternjeg) govore jezike zemalja u kojima žive i u tom pogledu su neki od njih monolingvalni. U dokumentima Evropske unije koja se odnose na Rome ponuđena je i skraćenica RAE (Romi, Aškalije, Egipćani) kao leksički znak za identifikaciju identiteta zajednice koja objedinjuje pripadnike različitih nacionalnih

zajednica. S druge strane, iz Evrope su nasilno, ređe dobrovoljno, vraćeni u Srbiju poslednjih nekoliko godina i mladi i stariji Romi i Romkinje, pa je otpor prema onome što su evropske zemlje odlučile o njihovom povratku usporio (ili onemogućio) da Romi izgrađuju evropski identitet. Pre bi se moglo reći da su zbunjeni kad im postavite pitanje o tom identitetu.

Mada se u Srbiji romskom zajednicom bave različite naučne discipline, malo je podataka na osnovu kojih bismo mogli valjano suditi o identitetu Roma. Ima dosta radova koji donose podatke o odnosu većinskog naroda prema Romima i Romkinjama ispoljenom u obliku predrasuda i stereotipa. Malo je podataka na koje se možemo osloniti za naučnu diskusiju o identitetu Roma i Romkinja danas u Srbiji, a da se u takvim podacima ponudi najšira osnova za pitanje: kakav identitet država Srbija želi da razvija kod Roma i Romkinja iz perspektive onoga što zovemo planiranje razvoja identiteta kroz obrazovni sistem u Srbiji na predškolskom, osnovnoškolskom, srednjoškolskom i visokoobrazovnom nivou. Možemo zaključiti (na osnovu analize planova i programa za obrazovanje romskih učenika) da je postojeći obrazovni sistem u Srbiji fokusiran na izgrađivanje identiteta većinskog naroda, na čijem jeziku se obrazuju svi „drugi“. Konstatovano je u više prilika da je takvo obrazovanje i rodno neosetljivo (Savić i saradnice 2009). Naš obrazovni sistem, strukturno i institucionalno, ne prepoznaje „drugost“, ni etničku, ni rodnu. Fokusiranost obrazovnog sistema je na tradicionalnim vrednostima, jedna je rodna nesenzitivnost i svaki iskorak ka jednakim obrazovnim šansama mora biti „nametnut“ spolja.

3. Podaci iz tekuće obrazovne prakse

Kad je reč o romskim učenicima i učenicama, nekoliko završenih eksperimentalnih projekata sprovedenih u poslednjih nekoliko godina u Vojvodini na svim obrazovnim uzrastima (predškolskom, osnovnoškolskom, srednjoškolskom, visokoškolskom) dokazuju da romski učenici: žele da se školuju; da pokazuju zadovoljavajuće rezultate kad im se obezbede minimalni egzistencijalni i radni uslovi; da su u tome bolje romske učenice od romskih učenika; da su njihovi roditelji u takvim uslovima motivisani da školuju žensku decu. Ono što preostaje jeste da se u postojeći obrazovni sistem ugrade ovi rezultati eksperimentalnih programa kao opšteobavezujući u daljem školovanju romske dece na svim uzrastima.

Ovde dajem pregled osnovnih rezultata pomenutih eksperimentalnih programa potvrđenih na ograničenom uzorku (najčešće ostvareni uz finansijsku podršku stranih donatora u Vojvodini).

3.1. Predškolsko obrazovanje

Projekat o predškolskom vaspitanju i obrazovanju romske dece, koji je finansirao REF u Romskom edukativnom centru u Subotici u periodu 2007–2009, pokazao je da je prisustvo romskih asistenata uz vaspitačice povoljno uticalo na pohađanje i vaspitanje romske dece u predškolskim ustanovama. Nakon dobrog iskustva u projektu,

predloženo je da se sistemski uvedu romski asistenti u predškolske ustanove i osnovne škole u 2009/2010. godini u Srbiji. Otvoren je problem na predškolskom uzrastu priprema romske dece za polazak u prvi razred, s obzirom na to da je polazak u školu pušten na šest godina. Osnovni je zadatak u tom uzrastu jezički pripremiti romsku decu za ulazak u škole, što do sada nije rađeno dovoljno sistematski i dovoljno dobro u raznim delovima Srbije, posebno ne sa romskim devojkama. Usvajanje jezika dominantne kulture povećava šanse romske dece za uključivanje u obrazovni sistem, ali ostaje istraživačka dilema: da li povećanje šansi za rano uključivanje u vrednosni i obrazovni sistem većinskog naroda smanjuje šansu za održivost i razvoj oscilirajućeg identiteta romskih učenica i učenika. Istraživanje bi trebalo da pokaže dinamičku promenu, pre svega, rodnog i jezičkog identiteta Romkinja, ali i načine na koje bi se mogli sačuvati različiti identiteti, kao što su kulturni, verski itd.

3.2. Osnovnoškolsko obrazovanje

Završen projekat „Šanse i izbori za romske devojčice“ u Novosadskom humanitar-nom centru u Novom Sadu, uz finansijsku podršku CARE fondacije, donosi rezultate o romskim učenicama prikupljenim iz matičnih knjiga (u nekoliko osnovnih škola u kojima je upisan veliki broj romskih učenika u Vojvodini i Srbiji). Na osnovu kratkih intervju sa romskim učenicima i sa njihovim roditeljima, dobijeni su osnovni podaci o napuštanju osnovnog obrazovnog sistema (ukupno 31,4%). U matičnoj knjizi naj- učestalija konstatacija za ovu grupu učenika i učenica je da nastavljaju školovanje u školi za odrasle ili sa decom sa lakšim mentalnim oštećenjima, a često nema nikakvih napomena, pa se gubi trag ovim učenicima. Podatak dokazuje da postojeća evidencija u školama, zakonom propisana, nije dovoljno rigorozno sprovedena kad su u pitanju romske učenice i učenici. Iz toga sledi da je za opstanak romskih učenika u sistemu obrazovanja važna evidencija o njihovom školovanju, u čemu bi trebalo da pomognu upravo uvedeni romski (pedagoški) asistenti. Pokazuje se da je najveći broj pedagoških asistenata ženskog roda, pa govorimo o pedagoškim asistentkinjama, koje doprinose inkluziji romskih učenika u obrazovni sistem.

Važan podatak ove analize je da je među romskim učenicima koji su prekinuli školovanje veći broj učenica (37,7%) nego učenika (22,7%). One su prekidale školovanje u proseku sa 12 godina (sa završena 3 razreda osnovne škole), a dečaci u proseku sa 14 godina (sa 4 završena razreda osnovne škole). Podatak dokazuje da ima osnova obratiti posebnu pažnju na obrazovanje romskih učenica jer ranije od dečaka napuštaju obrazovni sistem, u koji se uglavnom više ne vraćaju. Značajan podatak u ovom projektu je da su i jedni i drugi bili stariji od uzrasta drugih učenika u istom razredu, što ih vrlo brzo upućuje na dalje obrazovanje rezervisano za odrasle.

U školskoj 2009/2010. godini kao novina u osnovnoškolskom uzrastu uvode se pedagoške asistentkinje kao pomoć učiteljicama u školama u kojima ima romske dece. Njihov zadatak je da budu most između deteta i učiteljice, odnosno roditelja i škole i lokalne zajednice i škole. Ukupno je u prvoj godini angažovano 128 asistenata (80 u osnovnoj školi i 48 u predškolskim ustanovama), uglavnom su to asistentkinje. Re-

zultati su na kraju školske godine bili više nego povoljni: mali broj romskih učenika je napustio sistem osnovnog obrazovanja. Ako imamo na umu da je u Srbiji više od 2.000 osnovnih škola i da ima veliki broj romskih učenika i učenica u njima, onda je ovaj eksperimentalni program samo potvrdio da se mogu prevazići postojeće teškoće za romsku decu u neodgovarajućem sistemu osnovnog školovanja. I drugo, da je taj veliki posao preuzela uglavnom ženska pedagoška snaga, kojoj je, takođe, potrebna sistematska obrazovna i metodička pomoć. Iskustvo pojedinih asistentkinja trebalo bi da se uklopi u širi okvir promena u postojećem obrazovnom osnovnoškolskom sistemu i da se uredno vodi vidljiva i osetljiva statistika o dinamici promena u tom procesu. Takva bi statistika pokazala stepen implicitne diskriminacije prema romskim učenicima među školskim osobljem, kao i među neromskim učenicima. Takve podatke iz škola za sada nemamo dovoljno. Takođe, izostaju podaci o tome na koje načine se izgrađuje oscilirajući identitet romskih učenika pomoću ove uvedene novine u sistemu osnovnog obrazovanja.

3.3. Osnovnoškolsko obrazovanje: nastava romskog jezika sa elementima nacionalne kulture

Unutar obrazovnog sistema više od 15 godina u osnovnim školama u Vojvodini organizovana je nastava Romskog jezika sa elementima nacionalne kulture, u okviru koje se vodi računa o jezičkom i tradicijskom identitetu romskih učenika. Nažalost, za ovu nastavu praktično ne postoje udžbenici, sem plana i programa (dva časa nedeljno) za sve razrede osnovne škole (uz minimalni broj od 12 učenika po razredu), koji je odobrilo Ministarstvo prosvete. Nemamo detaljne podatke o tome kako se nastava stvarno ostvaruje u Vojvodini i koji su sve problemi u konkretnim uslovima. Udruženje romskih nastavnika u Vojvodini okuplja nastavnike koji izvode nastavu u desetak škola. Oni najčešće imaju (trogodišnje ili četvorogodišnje) srednje obrazovanje, znaju neki od romskih dijalekata koji se govore u Vojvodini (gurbetski, kalderaški, arlijski), nemaju udžbenike niti druga potrebna učila za izvođenje nastave na romskom jeziku, a nisu deo nastavničkog kolektiva (tj. angažovani su po ugovoru za date poslove u datoj školskoj godini). Da bi se ova nastava unapredila, neophodna je evaluacija postojećeg stanja, što u ovom času izostaje.

U zemljama u okruženju uočena je potreba za usavršavanjem nastave romskog jezika sa elementima nacionalne kulture. U tom cilju je od decembra 2010. godine počeo trogodišnji projekat „QualyRom – Quality Education in Romani for Europe“, koji se ostvaruje na Filološkom fakultetu u Beogradu i Univerzitetu u Novom Sadu, uz finansijsku pomoć Evropske unije. Projektom je predviđeno osposobljavanje romskih nastavnika u osnovnim školama u Jugoistočnoj Evropi za jedinstven program učenja romskog jezika i kulture. To je prvi takav projekat zamišljen da objedini nastavu romskog jezika u celom regionu. Najpre je to program za trenere, a onda oni dalje u svakoj zemlji provode treninge za nastavnike romskog jezika. U projektu se vodi računa o interkulturalnom prožimanju jezika većinskog naroda i romskog (samo implicitno i o rodnoj perspektivi), pa je očekivan rezultat i izgrađivanje romskog identiteta kroz obrazo-

vanje na maternjem jeziku. Za sada se projekat izvodi uz finansijsku pomoć Evropske unije, ali je očekivanje da će se rezultati nakon tri godine ugraditi u obrazovni sistem u celoj Srbiji, tačnije u zemljama Jugoistočne Evrope u kojima postoji potreba za učenjem romskog jezika.

3.4. Osnovnoškolsko obrazovanje: uvođenje pedagoških (romskih) asistenata

Šta su nerešena pitanja kada su u pitanju pedagoški asistenti u osnovnoj školi i predškolskim ustanovama? U sistemu obrazovanja oni nisu stalno zaposleni, nego su angažovani po (jednogodišnjem) ugovoru, koji lako može biti raskinut. Postojeća (mala) finansijska nadoknada neredovno stiže i nije dovoljan stimulus za asistente. Nije određen minimalni i maksimalni broj učenika u grupi, pa asistenti najčešće rade sa velikim brojem učenika (na primer, u Novom Sadu je samo jedna pedagoška asistentkinja u osnovnoj školi na Klisi, u kojoj ima 130 romskih učenika i učenica). Pedagoške asistentkinje rade i druge poslove koji po sistematizaciji poslova njima nisu u nadležnosti nego pedagoškoj i psihološkoj službi škole. Sem toga, pedagoške asistentkinje rade sa svim učenicima kojima je potrebna pomoć, ne samo sa romskim, za šta nisu dovoljno kvalifikovane. Zato je metodološko osposobljavanje prvi zahtev za romske asistentkinje u ovom trenutku (ovladavanje tehnikama individualnog rada, zatim, rada u parovima ili u malim grupama učenika).

Podatak dokazuje da Ministarstvo prosvete nije imalo jasnu obrazovnu smernicu za romske učenice i učenike kada je potvrdilo rad pedagoškim asistentkinjama i u ovoj 2011/2012. školskoj godini.

Novine su u postojećem osnovnoškolskom sistemu u Srbiji što se u školskoj 2011/2012. godini uvodi završni ispit. Trebalo bi već sada obezbediti dodatni rad sa romskim učenicama u završnim razredima osnovne škole i obezbediti im pripremu za završni ispit dovoljno dobro da bi se mogli upisati u elitnije srednje škole. Praksa pokazuje da se romski učenici najčešće upisuju u stručne (trogodišnje) škole, što im smanjuje mogućnost prohodnosti na fakultete, ali i mogućnost zapošljavanja sa tako malo stečenog strukovnog znanja. To znači da na kraju trogodišnjeg srednjeg školovanja oni ostaju podjednako nezaposleni, kao i oni koji nisu završili škole i nepismeni su. Karika u kvalitetnom obrazovanju od osnovnog ka srednjem školovanju nije još uvek dovoljno razrađena u okviru postojećeg sistema. Taj deo posla su do sada obavljala dva udruženja romskih studenata: Udruženje romskih studenata i Unija romskih studenata u Novom Sadu (uz finansijsku pomoć raznih donatora, a jedan je i Fond za otvoreno društvo). S obzirom na ozbiljnost završnog ispita (male mature) u osnovnoj školi, trebalo bi u okviru sistema izgraditi mehanizam ne samo za romske učenike već u ovoj školskoj godini nego i za sve „druge“ koji su duplo diskriminirani.

U Ekumenskoj humanitarnoj organizaciji (EHO) u Novom Sadu odvija se jednu deceniju program pomoći romskoj deci u učenju (vid dopunske nastave za savladavanje gradiva najčešće iz srpskog jezika i matematike) u romskim naseljima, što je dobar model rada sa romskom decom.

4. Srednjoškolsko obrazovanje romskih učenika i učenica

Projekat u srednjim školama pod nazivom „Inkluzija romskih učenika u srednjim školama u APV“: 2007–2011, u Sekretarijatu za obrazovanje AP Vojvodine, uz finansijsku podršku REF-a, upravo je završen (deo rezultata je saopšten u radu Denić 2010). Pokazuje dobre rezultate kad su u pitanju romske učenice i učenici. Projekat je osmišljen na bazi stipendija: učenici dobijaju skromnu finansijsku pomoć za potrebe učenja, mentori i mentorke dobijaju skromnu nadoknadu za rad sa učenicima i imaju određenu normu učenika sa kojima rade. Mentorski program je fokusiran na sticanje znanja i vaspitanja (disciplina, urednost u dolaženju na nastavu itd.), ali gotovo ništa u programu nema o izgrađivanju identiteta romskih učenica i učenika (rodni, nacionalni, verski, evropski, etnički itd.).

Podaci pokazuju pozitivne rezultate što se tiče vaspitanja (manje izostanaka sa nastave), bolji uspeh u svim kategorijama (odlični, vrlo dobri, dobri), odnosno smanjen broj nedovoljnih i onih koji napuštaju školovanje. Povećan je broj učenika upisanih na fakultete Univerziteta u Novom Sadu. Opšti je rezultat da su u srednjoj školi romske učenice pokazale bolji uspeh, veću disciplinu u radu nego romski učenici kada im je obezbeđena stipendija, mentorska pomoć nastavnica i podrška roditelja. Ono što preostaje jeste da se praksa mentorskog rada sa srednjoškolskim romskim učenicima ugradi u postojeći sistem obrazovanja u Srbiji i da odgovori na pitanje o izgrađivanju oscilirajućeg identiteta romskih učenika.

5. Visokoškolsko obrazovanje romskih studenata i studentkinja na Univerzitetu u Novom Sadu

Na Univerzitetu u Novom Sadu (UNS) u toku je projekat koncentrisan na mentorski rad sa romskim studentima koji imaju teškoća u studiranju, a imali su mogućnost i dodatnog učenja engleskog jezika za potrebe struke. I ovaj projekat pokazuje u svojoj prvoj fazi (Savić i Grbić 2008) da romske studentkinje pokazuju bolje rezultate tokom studiranja i ranije završavaju studije od romskih studenata, mada ukupno romski studenti, kao i neromski, dugo studiraju (i teško se zapošljavaju nakon završenih studija). Tako je broj onih koji su do sada diplomirali mali, i to s razlogom: promenio se sistem studiranja – fakulteti koji su ranije trajali 4 godine, sada su produženi na 5, a više stručne škole su sa dvogodišnjih programa prešle na trogodišnje, tj. postale visoke škole. Ono što je važno istaći ovde jeste da ni ovaj projekat nije sračunat na razvijanje i očuvanje romskog identiteta, pa onda ni rodnog, nego na sticanje znanja i uspešno uklapanje u strukturu univerziteta kao institucije i struke posebno.

Valja dodati da na Odseku za medijske studije Filozofskog fakulteta u Novom Sadu postoji izborni predmet Uvod u romologiju od 2004. godine. U okviru ovog predmeta se govori i o identitetu Roma i Romkinja budućim novinarima i novinarkama, ali uglavnom u vezi sa medijima, gotovo ništa u vezi sa rodom. Ovaj izborni predmet se ne nudi svake godine studentima. Bilo bi dobro kada bi isti mogao biti izborni predmet

i drugim studijskim grupama na Filozofskom fakultetu u Novom Sadu: sociologija, filozofija, istorija itd.

Postoje registrovana dva udruženja romskih studenata u Novom Sadu: Udruženje romskih studenata (2000) i Unija romskih studenata (2004), koja okupljaju uglavnom sve romske studente upisane na razne fakultete UNS i na visoke strukovne škole u Vojvodini, brinu o njihovim potrebama za dobijanje smeštaja u studentskim domovima, ali nema posebnog program za negovanje i očuvanje (romskog) oscilirajućeg identiteta.

5.1. Škola romologije kao mesto za razvoj identiteta romskih studenata i studentkinja na UNS

Škola romologije (2004–2011) na UNS je oblik stručnog usavršavanja, koji se već 8 godina održava na Univerzitetu u saradnji sa Udruženjem građana „Ženske studije i istraživanja“ (rukovodi Svenka Savić, uz finansijsku podršku Fonda za otvoreno društvo). Škola obrazuje romske i neromske studente i druge polaznike za romski jezik, kulturu, istoriju i stanovanje, uključujući rodnu perspektivu u nastavi. Ovo je za sada jedino mesto na kojem se eksplicitno naučava o oscilirajućem identitetu, pa i rodnom, o Romkinjama, uz primenu teorije ponikle u okviru kritičke analize diskursa za teme: obrazovanje, zdravlje, religija, književnosti, običaji u romskoj zajednici. Tokom 8 godina školu je pohađalo preko 1.000 polaznica i polaznika romske i neromske populacije, a diplome su primili više od 500, od kojih su dve trećine žene. Ovaj visokoškolski program ima status eksperimentalnog i nije još uvek akreditovan u okviru UNS, ali se svake godine nanovo akredituje u okviru Zavoda za kulturu Vojvodine kao jedna od ponuda nastavnica osnovnih škola koji rade sa romskom decom.

Nemamo podataka koliko je romskih učenika i učenica, odnosno studenata i studentkinja stiglo u Srbiju na osnovu programa readmisije, jer najčešće nisu uključeni u obrazovni sistem. Oni dobro poznaju jezik države iz koje nam se vraćaju (nemački, francuski ili neki od skandinavskih jezika), ponekad i maternji romski, ali uglavnom ne poznaju nastavni – srpski jezik. Zadatak je već u ovoj godini da se popišu takvi romski učenici, posebno Romkinje, kojima je potrebna pomoć u Srbiji, gde su stigli na osnovu programa readmisije. Broj izgleda nije tako mali. U procesima izgrađivanja romske intelektualne elite ovi učenici iz Evrope su nam jako važni. Naime, ta velika grupa budućih intelektualaca već je sada isključena iz formiranja elite. Velika je odgovornost države, pre svega Ministarstva prosvete, što ti obrazovani učenici i studenti nisu danas vidljivi kao akteri u romskoj zajednici, ali ni u državi šire, pogotovu ne Romkinje.

6. Obrazovanje odraslih Roma i Romkinja u Srbiji

Gotovo da nam nedostaju valjane analize o obrazovanju odraslih Roma i Romkinja na osnovnom i srednjem nivou. U više prilika je konstatovano na raznim skupovima da je upravo ova populacija mnogobrojna, a da su uslovi školovanja nedovoljno podržani od strane Ministarstva prosvete. Situacija se menja uvođenjem projekta „Druga šansa“, u okviru kog se nudi obrazovanje onima koji nemaju završenu osnovnu ili srednju

školu, a što je povezano sa mogućim zaposlenjem. Valjalo bi istraživati u ovoj školskoj godini, pored ostalog, i rodnu perspektivu u obrazovanju odraslih Roma i Romkinja, za šta u ovom trenutku nemamo podataka.

Opismenjavanje nepismenih iz romske zajednice deo je šire politike obrazovanja odraslih. Poznat je podatak da je više nepismenih Romkinja od Roma. Pilot projekat Građanskih inicijativa u školskoj 2011/2012. godini sa jednom populacijom romskih stanovnika u Beogradu i uz volonterski rad predavača i studenata dokazuje da je opismenjavanje odraslih Roma preduslov njihovom bilo kakvom uključivanju u procese aktivnog učešća u široj zajednici.

NAPOMENA 1. Valja imati na umu da su u svim navedenim eksperimentalnim programima daleko više uključene žene nego muškarci. Ovaj veliki napor i odgovornost u obrazovanju romskih učenika je na plećima ženske snage u sistemu obrazovanja.

U srednjoj školi je 90% mentorki koje rade sa romskim učenicima, pa je očekivano da romske učenice empatišu sa nastavnicama, odnosno da uz njihovu svesrdnu pomoć postižu dobre rezultate tokom školovanja.

Ako ovom podatku dodamo i podatak da je od 128 pedagoških asistenata u osnovnoj školi, takođe, većina pripadnica ženske populacije, onda možemo reći da je udeo uspešnosti ovih eksperimentalnih programa ženska energija, posvećenost poslu i višim ciljevima u zajednici. Romkinje će biti buduća obrazovana elita u romskoj zajednici. Ono što treba uraditi jeste da se ova velika ženska energija usmeri u znanjima o rodnoj dimenziji u obrazovanju, da se one (samo) edukuju u pravcu prepoznavanja rodne diskriminacije (negde i nasilja) nad romskim učenicama. Ostaje, međutim, otvoreno pitanje da li će romska zajednica i postojeća romska elita sada umeti da iskoristi taj ženski potencijal?

Deo odgovornosti je i na romskim ženskim udruženjima koja razvijaju različite aktivnosti u pravcu veće obrazovne moći Romkinja i samosvesti o patrijarhalnom modelu njihove uloge u postojećoj zajednici i potrebi za izgrađivanje oscilirajućeg identiteta u savremenom društvu.

NAPOMENA 2. Postoje i druge dobre pojedinačne inicijative unutar osnovnih i srednjih škola, posredno povezane sa sistemom školovanja, koje bi bilo dobro da se rašire po celoj državi. Pomenuću da je Gradska biblioteka u Novom Sadu otvorila odeljenje u Šangaju, kod osnovne škole u kojoj ima dosta romskih učenica i učenika. U biblioteci bibliotekarke sprovode stalne obrazovne aktivnosti sa učenicima, posebno sa romskim, sa različitim sadržajima, komplementarnim nastavi u školi, ali i vezane za rodnu ravnopravnost. Međutim, ni ova aktivnost nije sračunata u dovoljnoj meri na izgrađivanje identiteta romskih učenica s obzirom na rod (barem ne eksplicitno) – više je u pitanju sticanje znanja i vaspitanja.

7. Diskusija

Osnovno je onda pitanje kako sistem obrazovanja razvija poželjan identitet romskih učenica i studentkinja? Kako se formira identitet u nastajanju? Koje su prioritetne komponente identiteta u toku obrazovanja i na kojim obrazovnim stupnjevima se

one afirmišu? Da li želimo da podstičemo tradicionalni identitet (ma šta to značilo) ili evropski, koji je zacrtan u programima približavanja Evropskoj uniji? Valja napomenuti da neki romski učenici poznaju znanja i veštine koje obrazovni sistem ne uključuje (na primer, većina romske dece je u nekom stepenu bilingvalna – znanja njihovog maternjeg jezika i jezika sredine, ali ta vrsta znanja nema vrednosti u postojećem sistemu ni na jednom stupnju obrazovanja). Čini se da još uvek romski učenici treba da zaborave na svoj jezik, tačnije deo identiteta, kad uđu u školu i da je izgrađivanje njihovog identiteta pripadnosti zajednici njihova privatna stvar.

Nije jasno kakav identitet Romkinja hoćemo da razvijamo u obrazovnom sistemu danas u Srbiji na svim stupnjevima obrazovanja u tranzicijskom društvu, a da se zadovolje zahtevi tradicionalne romske zajednice, s jedne strane, i tranzicijskog društva u Srbiji, s druge. Kako prevazići postojeću situaciju, u kojoj patrijarhalni sistem obrazovanja u Srbiji još više pritiska romske učenice i studentkinje kao različite, s jedne strane, a, s druge strane, njih kontroliše patrijarhalna romska zajednica, kojoj pripadaju. Ako je identitet skup raznih komponenti, onda se brinemo za rodni identitet u okviru opresije sistema obrazovanja, s jedne strane, i tradicionalne zajednice, s druge. Otuda je očekivan podatak da romske učenice i studentkinje radije ostaju verne zahtevima svoje romske zajednice jer ne žele da ih ona odbaci u tokovima tranzicijske promene u Srbiji. To je jedan od razloga za rano napuštanje sistema obrazovanja romskih učenica, koje se i inače u njemu ne osećaju udobno. Pripadnost zajednici je uvek nadređena individualnoj želji u romskoj zajednici i ta komponenta može postati deo obrazovnog sistema kod nas. Osnovno je pitanje: da li obrazovni sistem u koji su uključene romske učenice i studentkinje danas može da podrži poželjne tranzicijske identitete romskih učenica i studentkinja, te da ih u budućnosti uključi u razvijanje raznih komponenti identiteta (profesionalni, aktivistički, rodni). Ako je identitet konstrukcija društva, onda bi trebalo da se dogovorimo kako da konstruišemo poželjan identitet Romkinja (i ne samo njih) danas kod nas unutar njihove zajednice i šireg neromskog okruženja uz aktivnu njihovu ulogu u procesu konstruisanja. Trebalo bi da se dogovorimo na koji način to želimo da bude? Ako je poželjan identitet pripadnost romskoj zajednici i vizija ulaska u evropsku zajednicu, onda možemo unutar obrazovnog sistema razvijati rodni i druge identitete Romkinja u Srbiji tako što ćemo razvijati politike identiteta. U tome je uloga visokoobrazovanih Romkinja nezamenljiva.

8. Zaključna razmatranja

Možemo zaključiti da je mnogo korisnih projekata (ostvarenih uz donatorsku pomoć) pokazalo promene u sistemu obrazovanja u Srbiji kad je reč o romskim učenicima i studentima. Obaveza je sada institucija sistema koje se bave obrazovanjem da razmotri mogućnost njihovog uključivanja u sistem, tim pre što svi projekti pokazuju izuzetno dobre rezultate kada su u pitanju romske učenice i studentkinje, kao graditeljke romske intelektualne elite.

OBRAZOVANJE STUDENTKINJA ZA RODNU RAVNOPRAVNOST U SRBIJI*

7.0. UVOD

Pod obrazovanjem za rodnu ravnopravnost podrazumevamo nastavne aktivnosti unutar obrazovnog sistema u oblasti rodni studija i vannastavne aktivnosti koje uključuju alternativne programe ženskih/rodni studija, seminare, radionice i konferencije iz oblasti ljudskih prava.

U okviru kurikuluma kod nas gotovo da odsustvuje mogućnost sistematskog saznavanja o rodnoj ravnopravnosti na svim nivoima obrazovanja (predškolskom, osnovnoškolskom, srednješkolskom, visokoškolskom). Na postdiplomskom nivou, sistematsko obrazovanje iz rodni studija, jedino se na UNS-u (ACIMSI: Centar za rodne studije) realizuje kroz master i doktorski program iz rodni studija, a na master programu na UB-u (Fakultet političkih nauka) kroz izborni kurs: Rod, jezik, politika.

Kada su u pitanju vannastavne aktivnosti situacija je drugačija: brojni kursevi, seminari, konferencije, radionice sa programom rodne i polne (ne)jednakosti nude se studentskoj populaciji, ali i učenicima na nižim nivoima obrazovanja (srednješkolskom, osnovnoškolskom), posebno u gradovima i posebno usmereni na neprivilegovane grupe (žene, Romi).

Prema evidenciji Univerziteta u Novom Sadu (UNS) u školskoj 2012-13. godini upisano je na razne godine studija 120 romskih studenata i studentkinja na razne fakultete i 85 na visoke strukovne škole u Vojvodini. Nema podataka po polu, koliko je romskih studenata i studentkinja upisano na osnovu afirmativnih mera tokom poslednjih 10 godina, a naročito od početka Dekade Roma (2005-2015) jer se na UNS-u ne vodi statistika po polu.

Na UNS-u nema podataka o različitim aspektima socijalizacije unutar visokoškolskog sistema studiranja, kakve su na primer civilni i politički angažman, dodatno obra-

* Tekst su potpisale Svenka Savić i Veronika Mitro. Rad je nastao na projektu Rodna ravnopravnost i kultura građanskog statusa: istorijska i teorijska utemeljenja u Srbiji (br. 47021), koji finansira Ministarstvo prosvete i nauke Republike Srbije u okviru programa Integrisanih i interdisciplinarnih istraživanja za period 2011-2014. godine.

Zahvaljujemo se Mirjani Jocić na korisnim sugestijama na prethodnu verziju rada i svim studentkinjama koje su učestvovalе u istraživanju.

zovanje i hobi, a na osnovu kojih bismo saznali o promenama identiteta i kulturnog obrasca studentkinja.

8.o. CILJ

Cilj ovog pilot istraživanja je da utvrdimo da li sistematsko i vannastavno obrazovanje za rodnu ravnopravnost utiče na promenu stavova-stereotipa o rodnoj ravnopravnosti i rodnim ulogama studentkinja romske i neromske nacionalnosti na univerzitetima u Srbiji.

9.o. METOD

3.1. Uzorak

Uzorak istraživanja čine 72 studentkinje podeljene u tri grupe:

1. grupa – studentkinje iz romske nacionalne zajednice (ukupno 27) upisane na razne godine studija na raznim fakultetima UNS-a i visokim strukovnim školama u Vojvodini. Studentkinje u ovoj grupi su (ili su bile) stipendistkinje Fonda za obrazovanje Roma (Roma Education Fund, www.romaeducationfund.hu). Ova stipendija, pored dobrog uspeha na studijama, zahteva i vannastavno usavršavanje (učesće na različitim seminarima, skupovima, obukama i slično) i aktivno učesće u razvoju romske nacionalne zajednice. Uzrasna šarolikost je karakteristika romske studentske populacije na Univerzitetu u Novom Sadu, jer se institucionalnim i vaninstitucionalnim aktivnostima u društvu *podstiče* visoko obrazovanje ne samo Romkinja odgovarajuće starosti za redovno studiranje, nego i starijih Romkinja koje su završile srednju (četvorogodišnju) školu, a nisu odmah nastavile studije. Ispitane studentkinje u ovoj grupi su različitog uzrasta (od 19 do 21 = 9; od 22 do 25 = 7; od 26 do 30 = 4; više od 31 = 7). Osim toga, one su na različitim godinama studija (I godina = 5, II godina = 5; III godina = 4; IV godina = 3; apsolventkinje = 2; master = 6; doktorske = 2) i različitog su usmerenja (menadžment = 6; medicina = 5; vaspitački = 3; žurnalistika = 2; strani jezici = 2; sociologija = 2; ekonomija = 1; književnost = 1; pravo = 1; umetnost = 1; društvene nauke = 1; političke nauke = 1; psihologija = 1). Od ukupno 27 njih 25 (92,59%) su aktivne u civilnom sektoru (u romskim ili drugim udruženjima građana) i pohađale su različite obuke, seminare i kurseve (o rodnoj ravnopravnosti, osnaživanju Romkinja, diskriminaciji, ljudskim pravima, romologiji, demokratiji, novinarstvu, asertivnosti, liderstvu, pisanju projekata, lobiranju, timskom radu i dr).

2. grupa – studentkinje neromske nacionalnosti (ukupno 25) upisane na završnu (četvrtu) godinu osnovnih studija Odseka za srpski jezik i lingvistiku Filozofskog fakulteta (FF) UNS-a. Grupa je uzrasno homogena (starosti od 22 do 25 godina), nisu aktivne u civilnom sektoru, samo su 3 (12%) pohađale kurseve stranih jezika i nisu imale nikakvo nastavno i vannastavno obrazovanje za rodnu ravnopravnost;

3. grupa – studentkinje (jednogodišnjih) diplomskih akademskih studija (master) Fakulteta političkih nauka (FPN) u Beogradu (ukupno 25) koje su imale sistematsko jednosemestralno obrazovanje unutar obrazovnog sistema (izborni kurs *Rod, jezik, po-*

litika). One su različitih godina (23 godine = 2; 24 godine = 7; 25 godina = 1; 26 godina = 4; 27 godina = 1; 30 godina = 1; 34 godine = 1; 53 godine = 1) i različitih su zanimanja: novinarke, defektološkinje, politikološkinje, menadžerke u kulturi, filološkinje, menadžerke za odnose sa javnošću, socijalne radnice, istoričarke umetnosti. Polovina (50%) nije aktivna, a one koje jesu uključene su u rad udruženja građana (Beogradski centar za ljudska prava, Alternativne ženske studije, Viktimološko društvo Srbije, Branioci ljudskih prava, Studentska organizacija – Pokreni Srbiju, FEMIX – Inicijativa za društvenu odgovornost, Beogradska otvorena škola, Altero); političke partije (Socijalistička partija Srbije, Demokratska stranka), strukovnih udruženja (Udruženje stručnih radnika predškolskih ustanova) ili organizacionih timova (BEFEM, PR tim Fakulteta političkih nauka). Završile su kurseve i seminare posvećene različitim temama: predškolsko vaspitanje, novinarstvo, istraživanje politike, sociokulturna antropologija, rodna ravnopravnost, uspešna komunikacija, kulturne aktivnosti u socijalnom radu, borba protiv korupcije, rumusni jezik, novinarsko izveštavanje o diskriminaciji, nasilju i organizovanom kriminalu, društvena odgovornost, medijacija.

Ispitanice u sve tri grupe povezuje polna pripadnost i društveni i obrazovni status studentkinja, a razlikuju se po nacionalnoj pripadnosti i uzrastu, disciplinarnom usmerenju, iskustvu ženskog i građanskog aktivizma u lokalnoj zajednici i stepenu znanja o rodnoj problematici.

3.2. Tehnika prikupljanja podataka

Naše istraživanje prvenstveno je usmereno na *međuzavisnost* stepena stečenog znanja u oblasti rodних studija i ljudskih prava i prepoznavanja stavova-stereotipa o (različitim) rodnim pitanjima.

Stavove o rodnoj ravnopravnosti i rodnim ulogama prikupile smo od studentkinja pomoću anonimnog upitnika* na srpskom jeziku koji sadrži sledeće grupe pitanja:

- Lične podatke: starost, nacionalna pripadnost, godinu studija i oblast studiranja,
- Pitanja vezana za vannastavne aktivnosti:
 - o članstvo u političkim, civilnim, strukovnim organizacijama;
 - o sticanje dodatnih znanja kroz učešće na seminarima, kursevima, skupovima;
 - o hobi;
- Pitanja koja se odnose na rodnu ravnopravnost:
 - o Pitanja-konstatacije vezana za različite aspekte rodne ravnopravnosti i zadatak osobe koja ispunjava upitnik je da izrazi svoje slaganje ili neslaganje sa iskazom:

Pitanje 1 – Smatram da žene i muškarci treba da dele kućne poslove.

Pitanje 2 – Posle razvoda, deca treba da pripadnu majci.

Pitanje 5 – Kada devojka kaže NE, ona misli DA.

Pitanje 6 – Muškarci koji plaču verovatno nisu bili u vojsci.

* Koristili smo se upitnikom korišćenim u seminarskom radu Milice Nikoletić Rašković (2013), uz znatne modifikacije, a koji je originalno pripremljen u radu Sunčice Vučaj (2010).

Pitanje 7 – Žene koje se bave politikom nisu ženstvene.

Pitanje 8 – Izbor za mis je važno takmičenje jer veliča žensku lepotu.

Pitanje 11 – Kada devojke nose kratke suknje ili haljine, one time izazivaju na nasilje.

Pitanje 12 – Žena se kao ličnost najbolje ostvaruje kroz ulogu majke.

Pitanje 13 – U našem društvu postoje dvostruki standardi: jedni važe za žene, a drugi za muškarce.

Pitanje 16 – Žene su slabiji pol.

Pitanje 22 -. U Vojvodini je potrebno izvoditi više programa/aktivnosti namenjenih osnaživanju devojaka/žena u okviru neformalnog obrazovanja.

- Pitanja zatvorenog tipa, zadatak osobe koja ispunjava upitnik je da odabere jedan (ili više) ponuđenih odgovora:

Pitanje 9. – Sve više žena učestvuje u političkom životu društva. Koliko aktivnim učesćem žene doprinose boljem razvoju društva: MNOGO, OSREDNJE, MALO, NIMALO, NE ZNAM;

Pitanje 15 – Kada žena diplomira na Odseku za psihologiju, onda je ona: PSIHOLOG, ŽENA PSIHOLOG, PSIHOLOŠKINJA

Pitanje 19 – Ko, po tvom mišljenju, najviše utiče na to kakvi ćemo biti kao muškarci/žene? ME-DIJI, RODITELJI (PORODICA), ŠKOLA, DRUGO.

- Pitanja otvorenog tipa na koja osoba koja ispunjava upitnik odgovara svojim rečima:

Pitanje 3 – Ko treba da radi i izdržava porodicu?

Pitanje 4 – U čemu roditelji ne bi podržali svoju ćerku?

Pitanje 10 a – Obrazloži zašto je dobro biti muškarac .

Pitanje 10 b – Obrazloži zašto je dobro biti žena.

Pitanje 13a – Ako misliš da postoje dvostruki standardi za muškarce i žene navedi primer.

Pitanje 14 – Kada ti neko kaže: „Budi muško!“ ili „Budi žensko!“, na šta prvo pomisliš?

Pitanje 17 a – Navedi osnovne odlike muškosti

Pitanje 17b – Navedi osnovne odlike ženskosti.

Pitanje 18 – Navedi najbolje poslove za žene i za muškarca:

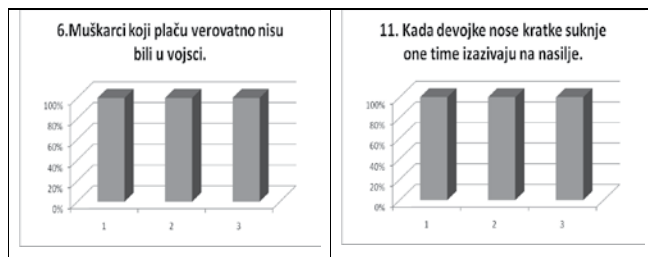
Pitanje 20 – Ko je trenutno tvoj uzor? (to može biti osoba iz porodice, javnog života, škole, tvog okruženja...):

Pitanje 21 – U Srbiji je usvojen Zakon o rodnoj ravnopravnosti. Šta je prema Zakonu najvažnije što treba promeniti da bi se unapredio položaj žena?

10.0. REZULTATI

4.1. Odgovori studentkinja na pitanja-konstatacije

Procenat neslaganja sa pitanjima-konstatacija jednak je (100%) u sve tri grupe studentkinja samo za dve tvrdnje (vidi grafikon 1).

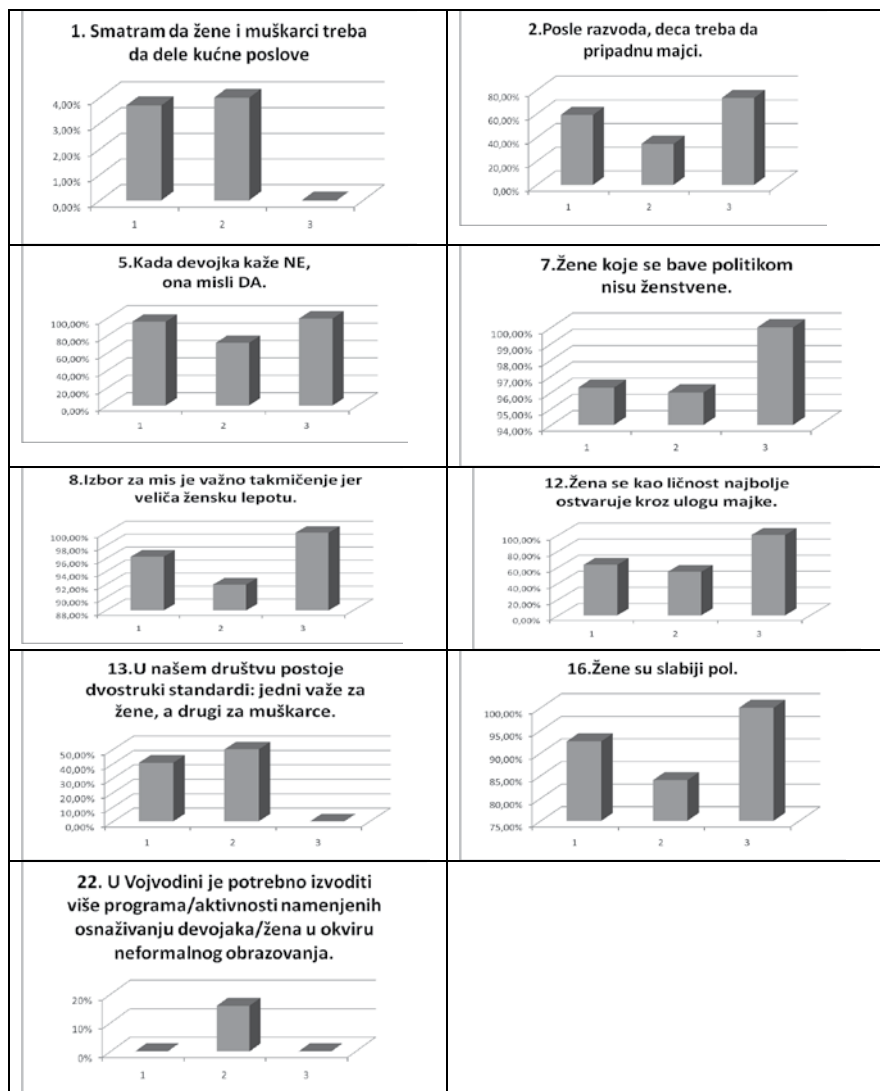
Grafički prikaz 1 – Procenat neslaganja sa pitanjima-konstatacijama 6 i 11 prema grupama studentkinja

Studentkinje iz sve tri grupe jasno razlikuju stereotip o „muškarcima koji plaču“, odnosno „devojkama koje nose kratke suknje“. Muškarci koji plaču nisu „mekušci“, a devojke koje nose kratku suknju jednostavne prate modni trend.

Za ostale tvrdnje procenat neslaganja se manje-više razlikuje po grupama studentkinja i prati sledeću shemu (vidi grafikon 2): stepen slaganja je najviši, odnosno najniži, u 3. grupi studentkinja (neromske nacionalnosti, obrazovane za rodnu ravnopravnost u nastavnim aktivnostima), zatim sledi 1. grupa studentkinja (romske nacionalnosti, obrazovane za rodnu ravnopravnost u vannastavnim aktivnostima) i na kraju, 2. grupa studentkinja (neromske nacionalnosti, buduće profesorke srpskog jezika, bez obrazovanja za rodnu ravnopravnost).

Studentkinje koje su dobile sistematsko znanje o rodu prepoznaju stereotipe koji se tiču žena u najvećoj mogućoj meri; prepoznaju dvostruke standardne za muškarce i za žene (odgovor pod 13) kao i potrebu da se izvode sistematski obrazovni programi „namenjeni osnaživanju devojaka/žena u okviru *neformalnog* obrazovanja“ (kurziv S.S i V.M.). Romske studentkinje (koje su uglavnom dobile znanje o rodnoj ravnopravnosti u različitim vannastavnim programima) prepoznaju stavove o ženama/devojkama kao stereotipe, ali ne u istom stepenu – ostaju još uvek gotovo netaknuti stereotipi koji se odnose na majčinstvo i brigu o deci. To potvrđuju odgovori koji se odnose na ulogu majke (12). Naime, znatan broj ovih studentkinja veruje da se „žena kao ličnost najbolje ostvaruje kroz ulogu majke“ i da „posle razvoda, deca treba da pripadnu majci“. Poznata je činjenica da u romskoj porodici majka ima značajnu ulogu i taj kulturni kocept je duboko utisnut i u sistem vrednosti: ne povezuju ga studentkinje sa patrijarhalnim konceptom rodni uloga, nego sa kulturnim obrascem zajednice kojoj pripadaju. Grupa koja nije dobila nikakvu obuku u pogledu rodne ravnopravnosti (buduće profesorke srpskog jezika u osnovnim i srednjim školama) pokazuju najviši stepen verovanja u

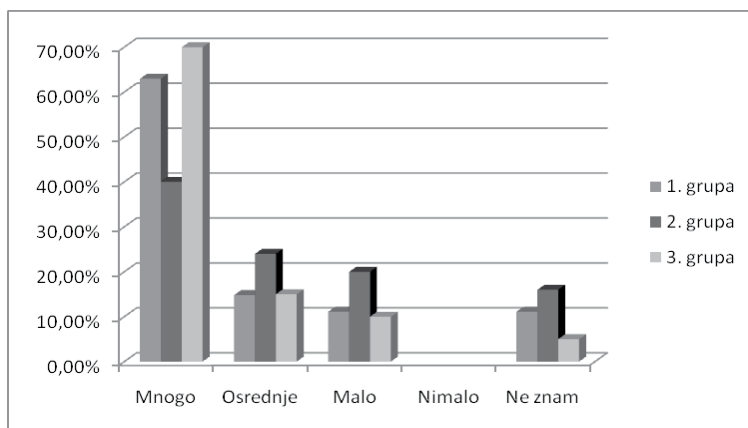
stavove-stereotipe koji se odnose na majčinstvo i brigu o deci. Ovaj podatak smatramo posebno indikativnim za nastavni proces u sledećim generacijama učenika.

Grafički prikaz 2 – Procenat neslaganja sa pitanjima-konstatacijama prema grupama studentkinja

4.2. Odgovori studentkinja na pitanja zatvorenog tipa

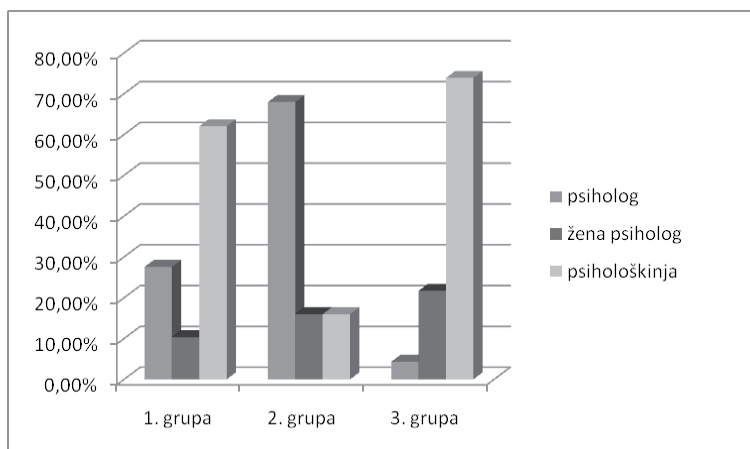
Činjenica je da sve studentkinje smatraju da aktivnim učešćem žene mnogo doprinosu razvoju društva. Međutim, uočavaju se razlike između triju grupa. Studentkinje koje su za rodnu problematiku posebno obrazovane više veruju u to (grupa 3), zatim one koje su i same deo aktivnog učešća i imaju osnovno obrazovanje o tome (Romkinje u grupi 1), a najmanje one koje za tu problematiku nisu posebno obrazovane, a profesionalna orijentacija im je profesorke srpskog jezika u osnovnim i srednjim školama (grupa 2); takođe vidimo da buduće nastavnice srpskog jezika manje znaju da odgovore na to pitanje nego studentkinje Romkinje.

Grafikon 3 – Odgovori prema grupama studentkinja na pitanje: Koliko aktivnim učešćem žene doprinose razvoju društva?

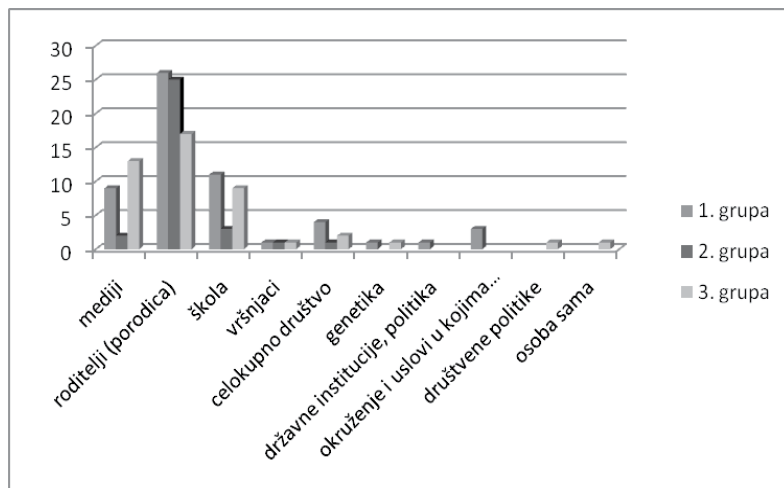
Ovaj podatak može da brine one koji planiraju obrazovanje za rodnu ravnopravnost, naime: kakvi su stavovi o rodnoj ravnopravnosti onih koji su u nastavi. Možemo zaključiti da treba ubuduće ispitati međuzavisnost ličnog shvatanja o učešću žena u ukupnom razvoju društva onih koje malo o tome znaju. Tačnije, obrazovanje za rodnu ravnopravnost treba da postane kontinuiran program osvešćivanja za rodnu ravnopravnost onih koji ulaze u obrazovni proces, kao opšte znanje podrazumevano za nastavni proces.

Očekivano je da su studentkinje koje su obrazovane u oblasti rodni studija i koje su prošle obuke iz ljudskih prava i rodne ravnopravnosti znaju više i o rodno osetljivom jeziku (Savić, 2010; 2011). Svest o važnosti rodno osetljivog jezika imaju studentkinje koje su tome učene u okviru kurikuluma na izbornom kursu master studija, nešto manje o tome se izjašnjavaju Romkinje, ali ipak u znatnom procentu (62,07%), dok buduće profesorke srpskog jezika odgovaraju onako kako su učene u okviru svog studijskog programa, da se za imenovanje profesija žena koristi forma muškog roda. Mesto sa kojeg bi trebalo da se širi ideja o rodno osetljivom jeziku zapravo ima suprotan stav o tome.

Grafikon 4 – Odgovori prema grupama studentkinja na pitanje: Kada žena diplomira na Odseku za psihologiju, ona je: psiholog, žena psiholog, psihološkinja

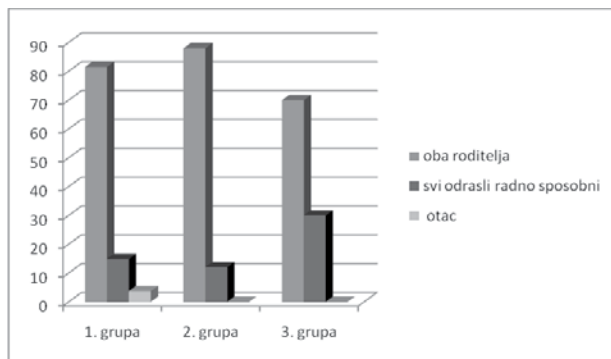
Slično je i sa sledećim pitanjem. Ukoliko su studentkinje obrazovane u oblasti rod-nih studija i prošle su obuke iz ljudskih prava i rodne ravnopravnosti, one znaju da osim roditelja i porodice i drugi činioci utiču na to kakvi ćemo biti kao muškarci i žene.

Grafikon 5 – Odgovori prema grupama studentkinja na pitanje: Ko, po tvom mišljenju, najviše utiče na to kakvi ćemo biti kao muškarci/žene?

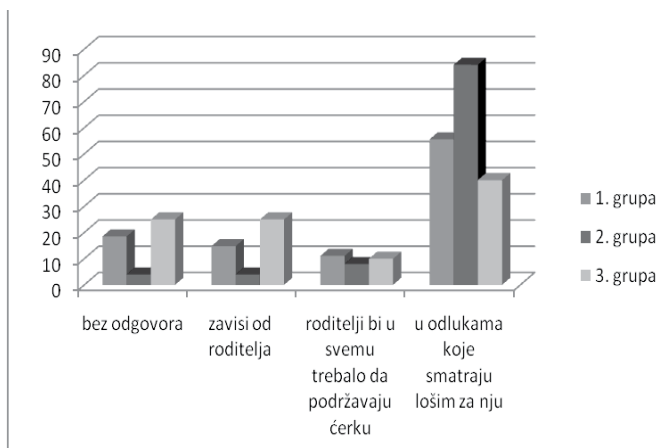
4.3. Odgovori studentkinja na pitanja otvorenog tipa

Sve tri grupe se slažu da oba roditelja treba da rade i izdržavaju porodicu. Samo rodno osvešćena grupa studentkinja u najvećem procentu smatra da „svi odrasli radno sposobni” treba da rade i izdržavaju porodicu (podatak ima veze sa trenutnom situacijom u državi u kojoj mnogi punoletni, muškarci i žene, nemaju zaposlenja...).

Grafikon 6 – Odgovori prema grupama studentkinja na pitanje: Ko treba da radi i izdržava porodicu?

U odgovorima na pitanje: „U čemu roditelji ne bi podržali svoju ćerku?” 1. i 3. grupa razlikuju se od 2. grupe u tome što je viši procenat studentkinja koje ne odgovaraju na ovo pitanje, onih koji smatraju da „zavisi od roditelja” i što navode razloge koji se odnose na seksualnost („da bude lezbejka”, „u promiskuitetu”).

Grafikon 7 – odgovori prema grupama studentkinja na pitanje: U čemu roditelji ne bi podržali svoju ćerku?

Ostale odluke koje roditelji smatraju lošim za ćerku nalazimo u svakoj od triju grupa samo različito zastupljene:

- **rizično ponašanje:** prostitucija, alkoholizam, narkomanija, sumnjivo društvo, samostalan život bez roditeljskog nadzora, noćni život, izlasci, putovanja, tetoviranje tela (1. grupa = 8; 2. grupa = 7; 3. grupa = 3);
- **obrazovanje:** u prekidanju obrazovanja , u obrazovanju (1. grupa = 5; 2. grupa = 3; 3. grupa = 1);
- **zapošljavanje:** da bude nezaposlena, u izboru aktivnosti koje se smatraju „muškim” (1. grupa = 3; 2. grupa = 3; 3. grupa = 2);
- **brak i porodica:** ranoj udaji, u pogrešnom izboru bračnog partnera , napuštanju dece (1. grupa = 3; 2. grupa = 2; 3. grupa = 2);
- **seksualnost:** da bude lezbejka, u promiskuitetu (1. grupa = 3, 3. grupa = 1).

Neočekivan je podatak da na pitanje „Obrazloži zašto je dobro biti muškarac i zašto je dobro biti žena” u sve tri grupe znatan procenat studentkinja nije odgovorio. Odgovor je trebalo da bude rezultat njihovog ličnog razmišljanja o razlikama u polovima, a ne toliko kako društveni stereotipi predstavljaju te razlike

Tabela 1 – Procenat upitnika bez odgovora na pitanja: Obrazloži zašto je dobro biti muškarac i zašto je dobro biti žena u sve tri grupe studentkinja

MUŠKARAC			ŽENA		
1. grupa	2. grupa	3. grupa	1. grupa	2. grupa	3. grupa
25,93	16	35	22,22	20	30

One koje su odgovorile navode jedan ili više razloga koje smo razvrstali u sledeće kategorije:

- položaj u društvu („muškarci imaju veću moć”; „imamo povlastice jer se muškarci ophode prema nama lepo”; „žene su svesne neravnopravnosti i bore se protiv toga”);
- zapošljavanje („lakše se zapošljavaju”, „zato što ne obavlja teške fizičke poslove”);
- biologija („ne moraju da rađaju”, „nemaju menstruaciju”; „može se ostvariti kao majka”);
- porodica („kada dođe sa posla retko koji muškarac će skuvati ručak i obaviti druge kućne poslove”; „žena je oslonac proci”);
- osećanja („manje pokazuje osećanja”; „osećajnije”);
- pristup životu („snalažljivije”; „aktivnije”; „imaju sposobnost da istovremeno obavljaju više poslova ”);
- fizička snaga (jači su”);
- fizički izgled („ne moraju mnogo da ulažu u svoj fizički izgled”; „lepše su”);

- drugo („zato što su potrebni ženama”; „zato što to pruža mogućnost da se bude dobra osoba”).

Sve tri grupe studentkinja jasno uočavaju da su mušakrci u našem patrijarhanom društvu privilegovani i najčešći odgovor u sve tri grupe je da je „dobro biti muškarac zato što imaju bolji položaj u društvu od žena” (1. grupa = 60%; 2. grupa = 50%; 3. grupa 72%). Studentkinje pored toga navode i druge razloge. Studentkinje 1. i 2. grupe navode biološke karakteristike („nemaju menstruaciju”; „ne mogu da rađaju”), a studentkinje 1. i 3. grupe privilegije prilikom zapošljavanja, pre svega veću mogućnost za zapošljavanje, a Romkinje čak i više to osećaju, budući da trpe pritisak muških osoba iz sopstvene zajednice, koliko i poslodavaca iz većinskog naroda.

Tabela 2 – Rang i zastupljenost razloga zašto je dobro biti muškarac i žena prema grupama studentkinja

MUŠKARCI	ŽENE
1.grupa	
1. položaj u društvu 60% 2. zapošljavanje 30% 3. biološka prednost 15%	1. pristup životu 55,55% 2. biološka prednost 38,89% 3. položaj u društvu 22,22%
2.grupa	
1. položaj u društvu 50% 2. porodica 33,33% 3. biološka prednost 28,57	1. biološka prednost 88,89% 2. pristup životu 50% 3. fizički izgled 22,22%
3.grupa	
1. položaj u društvu 72,72% 2. zapošljavanje 9,09% 3. fizička snaga 9,09%	1. pristup životu 33,33% 2. osećanja 33,33% 3. biološka prednost 16,67

Studentkinje iz 1. i 2. grupe koje su na ovo pitanje odgovorile u najvećem broju kao razlog zbog kojeg je dobro biti žena navode pristup životu (snalažljivije, aktivnije), a studentkinje 2. grupe činjenicu da može da se ostvari kao majka (čak 90% su na ovo pitanje tako odgovorile). Rađanje je razlog zbog kojeg je dobro biti žena i za 38,89% studentkinja iz 1. grupe i 16,67% iz 3. grupe. Značajan razlog zašto je dobro biti žena za studentkinje 1. grupe je položaj u društvu, za studentkinje 2. grupe – fizički izgled, a za studentkinje 3. grupe – osećanja.

Na pitanje „Ako misliš da postoje dvostruki standardi za muškarce i žene, navedi primer” u sve tri grupe značajan procenat studentkinja nije ponudio odgovor (40,74% u 2. grupi; 37,04% u 1. grupi i 20% u 3. grupi). Možda je razlog tome što nisu želele da razmisle o primerima. Studentkinje koje su odgovorile navode primere iz kojih se vidi da prepoznaju elemente rodne nejednakosti žene u tri osnovne oblasti: slobodi ispojava seksualnosti, pri zapošljavanju, podeli kućnih poslova (tabela 3):

- seksualnost („Ako muškarac često menja partnerke to je pozitivno i ne osuđuje se, dok je kod žena obrnuto”);
- zapošljavanje i rad („Ako žena želi karijeru, onda je loša majka, muškarac u tom slučaju je ambiciozan. Smatra se da mnoge odgovorne poslove na visokim i rukovodećim pozicijama treba da obavljaju muškarci, dok za žene postoje manje intelektualno zahtevni „ženski” poslovi”);
- podela kućnih poslova („sasvim je prirodno” da je ženino mesto u kuhinji i od nje se očekuje briga o porodici i deci, a muškarac je zadužen za ekonomsko obezbeđivanje porodice);
- drugo („muška deca nasleđuju češće imovinu”; „za predstavu o muškarcima sasvim je prihvatljivo da ispoljavaju agresivnost u skladu sa stereotipom maskuliniteta, dok se isto ženama spočitava i zamera uz pogrdne kvalifikacije: muškarača i sl.”; „ako se muškarac napije, njega niko ne osuđuje, dok ženu da”).

Tabela 3 – Oblasti u kojima studentkinje prepoznaju različite standarde za muškarce i žene

	1. grupa	2. grupa	3. grupa
seksualnost	25	33,33	37,5
zapošljavanje i rad	50	60	50
podela kućnih poslova	12,5	6,67	
drugo	12,5		12,5

Moglo bi se zaključiti da su ove razlike već inheretni deo svakodnevnog *iskustva* studentkinja kao žena, za šta i nije potrebna posebna obrazovna politika kojom bi se one ‘učile’ da postoje razlike.

Na pitanje „Kada ti neko kaže: „Budi muško!“, ili „Budi žensko!“, na šta prvo pomisliš?” najveći broj studentkinja navodi osobine za muškarce i žene dobro poznate u društvu, dok je određeni broj studentkinja u 1. grupi (29,63%) i u 3. grupi (25%) na ovo pitanje odgovorio nekom konstatacijom o rodnoj (ne)ravnopravnosti i stereotipima naučenim tokom procesa učenja („na isticanje seksualnosti koja je normirana u društvu”; „pomislim kako je ta osoba puna predrasuda i stereotipa”; „da treba da se ponašam u skladu sa određenim uvreženim shvatanjima kako treba da se ponaša muškarac, a kako žena”; „nositi plavi, a ne crveni džemper”; „pod hitno treba da se edukuje na polju rodne ravnopravnosti”).

Tabela 4 – Osobine koje studentkinje navode za muškarce (po grupama)

	1. grupa	2. grupa	3. grupa
jak, snažan, dominantan / preuzmi vođstvo, smogni snage udari, budi grub, lupi šakom o sto	7	8	6
hrabar	3	5	3
izdržljiv odlučan, odvažan, nepopustljiv	5	5	3
ne plaći, ne pokazuj emocije, racionalniji	6	3	1
dosledan		1	
odgovornost	1		
zgodan muškarac	1		

Zaključujemo da su osobine koje studentkinje sve tri ispitane grupe pripisuju muškarcima i ženama stereotipne osobine iz dnevnog diskursa i medija: muškarac je jak, dominantan, hrabar, izdržljiv, ne plaće; a žena je nežna, osećajna, doterana, ženstvena, tiha, lepa i pristojna.

Tabela 5 – Osobine koje studentkinje navode za žene (po grupama)

	1. grupa	2. grupa	3. grupa
nežnija/osećajnost / emotivnija/ krhka	8	6	5
doterana	6	3	1
ženstvena	3	4	4
tiša, manje primetna /ponašaj se stidljivo / ne istupaj prva / ne buni se /budi pasivna /dopusti muškarcu da dominira/	6		
lepa/ fina, slatka / pristojna /lepo se ponašaj, dostojanstveno	3	1	1
savesna	1		
otmena		1	

Visok procenat studentkinja u sve tri grupe slaže se u tome da su svi poslove za sve! (u 1. grupi 48,15%, u 2. grupi 28%, u 3. grupi 65%). One koje su više obrazovane o rodnoj problematici doslednije su u tome (3. grupa i 1. grupa).

Tabela 6 –Najbolji poslovi za žene i muškarce:

	ŽENE			MUŠKARCI		
	1. grupa	2. grupa	3. grupa	1. grupa	2. grupa	3. grupa
doktorka / doktor /lekar pedijatar hirurg farmaceut/ medicinska sestra / babica	7	7		2	9	1
učiteljica, vaspitacica, nastavnica rad u prosveti, profesorka profesor profesura	10	22	3	1	6	1
stjuardesa	1	1				
voditeljka novinarstvo	3		1			
književnica glumica pevačica umetnost glumac centri za kulturu kreatorka	1	5	1	1		1
psihologinja, pedagoškinja, defektologinja psiholog	2	4	1			1
kulinarstvo, poslastičarka	2	2				
manekenstvo	1					
radnica u fabrici fizički poslovi /radnik	1			1	1	
ekonomistkinja ekonomista		1			2	
rad u kancelarijama / administraciji / službenica sekretarica rad u banci, računovođa	4	4	1	1		
trenerica trener sport	1			1		1
advokatkinja advokat sudija	1				2	1
domaćica	1					
filolog lektorka PR i sektori za ljudske resurse lektor		2	1		1	
u društvenim firmama		1				
direktorka / menadžerka upravljački poslovi		2	1	3	2	1
poslovi povezani sa verbalnim sposobnostima i sposobnostima opažanja		1				
aktivistkinja aktivista			1			1
politika političar ministar predsednik ministarka	1		1	7		1
arhitekta				1	4	
pilot				1	1	
policajac, inspektor				1	2	
inženjer					6	
automehaničar majstor vodoinstalater				1	2	
sakupljač sekundarnih sirovina				1		
informatika i programiranje					2	
elektrotehnika					1	
rad na terenu rudar zidar					1	2
poslovi gde je neophodno logično zaključivanje, fizička snaga					1	

Tabela 7 – odgovori na pitanje: Ko je trenutno tvoj uzor?

	1. grupa	2. grupa	3. grupa
nemam uzor	10	8	10
moja majka	2	2	4
moji roditelji	2	3	
moj otac	1	1	
baka i deka		1	
mama i tetka		1	
moja sestra		1	2
tetka			1
osoba iz porodice			1
Prijateljica – uspešna je , preduzimljiva, aktivna, konstantno radi na sebi i u isto vreme je šarmanтна i druželjubiva		1	
moj dečko, najbolje drugarice, sestra od tetke		1	
majka i dekanica fakulteta		1	
tata, teća; Zoran Đinđić		1	
Novak Đoković (istrajnost – upornost i predanost do krnjih granica izdržljivosti)		1	
Rafael Nadal		1	
Uzor su mi različite osobine različitih ličnosti koje mi se sviđaju, neću uzimati sve osobine za uzor.		1	1
prof Kosta dr Josifidis	1		
Brian Tracy	1		
Angela Merkel	1		
profesorice Anu Pajvančić i Anu Bilinović (sa mog fakulteta), Halu Gorani (novinarka, voditeljka)	1		
Profesorka Svenka Savić	1		
Princeza Jelisaveta	1		
prof dr Rajko Đurić	1		
sama sebi sam uzor	2		
Milunka Savić			1
profesor na fakultetu, Čedomir Čupić			1

Studentkinje sve tri grupe u najvećem broju slučajeva nemaju uzore, što tumačimo kao pozitivno – one sebi stvaraju svoju viziju života i identiteta. Nešto je izrazitiji podatak kod dveju grupa koje su rodno obrazovane (1. grupa i 3. grupa), a dve su eksplicitno navele da su same sebi uzor (u 1. grupi). One koje imaju uzor nalaze ga među članovima svoje uže porodice i prijateljima. Slede pojedinačni primeri poznatih osoba u svetu ili osobe sa kojima imaju iskustva ili se susreću na fakultetima.

Nisu sve studentkinje odgovorile na pitanje: „Šta je najvažnije da se menja u pogledu unapređenja položaja žena, prema Zakonu?“. Romkinje su znale potpun inventar postupaka za unapređivanje položaja žena, jer se većina odrednica u Zakonu odnosi na Romkinje. One su o tome mnogo puta slušale na raznim seminarima, a neke od njih drže obuke drugim Romkinjama po različitim grupama u selu i gradu.

Tabela 8 – Odgovori na pitanje: U Srbiji je usvojen Zakon o rodnoj ravnopravnosti. Šta je najvažnije da se menja u pogledu unapređenja položaja žena, prema Zakonu?

	1. grupa	2. grupa	3. grupa
ne znam, bez odgovora	4	7	
Jednak tretman prilikom zapošljavanja i rada.	7	8	1
Primenjena zakona u praksi	2	1	
Jednakost muškaraca i žena i razvijanje politike jednakih mogućnosti	8	4	1
Rešavanje problema porodičnog nasilja	2	1	1
Manje predrasuda u pogledu da žene ne mogu nesto da urade, da su nestrucne, ili glupe tj. muskarci pametniji.	1		
da imamo pravo na svoje mišljenje	1		
Da se žena ne smatra kao rob	1		
Žene se moraju više poštovati i manje potcenjivati		1	
Da bude prihvaćena onakva kakva jeste, da ne bude sputavana		1	
Menja se pogled da je ženama mesto samo u kući		1	
Vidljivost žena u jeziku u službenoj komunikaciji (u tekstu zakona, odredbi i sl.)			1
Podjednako učešće oba pola u javnom životu			4
Treba raditi na javnom priznavanju ženskog uspeha i doprinosa.			1
Uveden je sistem kvota			1
Pristup u medijima			1
Ekonomska emancipacija na mestima upravljanja i u medijima			1
izbeći diskriminaciju			1
Da se normira rodno osetljiv jezik			1

Buduće profesorke srpskog jezika najmanje znaju o Zakonu, ali im iskustvo kaže da je nejednak tretman prilikom zapošljavanja – za takvo iskustvo gotovo da nisu potrebni seminari. One primećuju da je važno menjati postojeću praksu u pravcu veće prisutnosti žena u javnom životu („podjednakog učešća oba pola u javnom životu”) upravo na osnovu iskustva. Naime, gotovo 99% onih koji završavaju studije srpskog jezika su žene, a posao gotovo da ne dobijaju nakon sticanja diplome. Njima je *iskustvo* pomoglo da uoče nejednakost, a manje usvojeni Zakon koji malo ko primenjuje.

4.4. Hobi

Jedno od pitanja u upitniku odnosilo se na lični hobi studentkinje. Želele smo da ustanovimo u kojoj meri obrazovanju studentkinja doprinosi ono što su same izabrale a što nije deo obaveznog nastavnog i vannastavnog programa.

Iz nekih ranijih istraživanja znamo da u domaćoj kulturi hobi naše žene u Srbiji nije nešto očekivano, pa je ta sfera ženske energije istraživački još uvek nevidljiva. Stoga smo pretpostavile da hobi koji studentkinje odaberu po sopstvenoj želji može da nam pruži uvid u *promenu* koja se događa upravo u toj grupi žena koje danas stižu visoko obrazovanje i žive (školuju se) u velikim gradovima (Novi Sad i Beograd). U kojoj meri

odbir njihovog hobija može da nam pruži podatak i o promeni rodni uloga ili potvrdi nekih uvređenih stereotipa?

Odgovori iz upitnika triju grupa studentkinja grupisani su po frekvencijama, za svaku grupu posebno. Potom sledi spisak ukupnih pojedinačnih hobija sa podatkom o frekvenciji (nažalost, nisu sve studentkinje odgovorile na pitanje o hobiju, a one koje su odgovorile najčešće su navodile više od jedne aktivnosti, pa ukupan broj odgovora nije identičan sa ukupnim brojem ispitivanih studentkinja).

Odgovori po grupama su sledeći.

1. grupa Romkinje

hobi (21 od 27 odnosno 77,78%) i to:

čitanje 6, ples 4, gluma 3, gledanje filmova 3, pisanje 2, pevanje 2, šetnje 2, kulinartvo 2, poslastičarstvo, sviranje, crtanje, džudo, muzika, književnost, plivanje, odbojka, pecanje, fejsbuk, spavanje, podrška drugima u učenju, istraživački rad.

2. grupa Neromkinje, buduće profesorke srpskog jezika

hobi (24 od 25 odnosno 96%) i to:

čitanje 7, pisanje 3, muzika 3, strani jezici 3, vežbe u teretani 3, film 2, aerobik 2, crtanje, gluma, šetnje, pevanje, sviranje, ples, folklor, joga, trčanje, dresura pasa, poslastičarstvo.

3. grupa Neromkinje, na master izbornom kursu o rodu

hobi (12 od 20 odnosno 60%):

čitanje 2, fotografija 2, dizajn 2, plivanje 2, pisanje poezije, slikarstvo, književnost, vizuelne umetnosti, kinematografija, putovanja, numizmatika, origami, muzika, pevanje, moderan balet i veslanje.

Impresionira lista od 38 različitih hobija što svedoči o širokom opsegu interesovanja studentkinja, i [to je još važno, odabrani hobiji se ne bi mogli svrstati u „tipično ženske”. Oni bi se pre mogli svrstati u tipično studentske, one kojima se one potvrđuju svojim statusom i pripadnosti grupi mladih u društvu. Najčešći je odbir „čitanje” (što je deo studentske uloge, ali i budućeg poziva); zatim aktivnosti povezane sa dobrom fizičkom kondicijom, dobrim izgledom tela i uživanjem (ples, muzika, igra), osobine kojima se one dobro predstavljaju u svojoj uzrasnoj grupi (mladih). Na osnovu ovog podatka moglo bi se reći da podaci o hobiju studentkinja nikako nisu u saglasnosti sa onim što su stereotipi (predrasude) o interesovanju ili zanimanju žena iz dveju nacionalnih grupa (podjednako i jedne i druge vole da igraju, pevaju, koliko i da se obrazuju).

Tabela 9 – Lista ukupnih pojedinačnih hobija sa podatkom o frekvenciji po grupama

		1. grupa	2. grupa	3.grupa
1	čitanje	6	7	2
2	ples	4	1	
3	gluma	3	1	
4	gledanje filmova	3	2	
5	pisanje	2	3	1
6	pevanje	2	1	1
7	šetnje	2	1	
8	kulinarstvo	2		
9	poslastičarstvo	1	1	
10	sviranje	1	1	
11	crtanje	1	1	
12	džudo	1		
13	muzika	1	3	1
14	književnost	1		1
15	plivanje	1		2
16	odbojka	1		
17	pecanje	1		
18	facebook	1		
19	spavanje	1		
20	podrška drugima u učenju	1		
21	istraživački rad	1		
22	strani jezici		3	
23	vežbe u teretani		3	
24	aerobik		2	
25	folklor		1	
26	joga		1	
27	trčanje		1	
28	dresura pasa		1	
29	fotografija			2
30	dizajn			2
31	slikarstvo			1
32	vizuelne umetnosti			1
33	kinematografija			1
34	putovanja			1
34	numizmatika			1
36	origami			1
37	moderan balet			1
38	veslanje			1

Zanimljivi su neki pojedinačni odgovori. Jedna Romkinja je odgovorila da joj je hobi *podrška drugima u učenju*, ona očito pripada volonterkama koje u okviru svojih udruženja drže obuku deci koja imaju teškoća u učenju u osnovnoj školi. Tako se hobi može vezati za tipičnu sadašnju aktivnost romskih studentkinja u okviru mentorskog programa koji se sprovodi u okviru raznih građanskih organizacija. Dakle, u pitanju

su ‘moderni’ hobiji mladih Romkinja studentkinja. Valjalo bi ubuduće pratiti ove osobe identiteta visoko obrazovanih romskih studentkinja kojima se podjednako dobro predstavljaju i u svojoj nacionalno zajednici, i u široj većinskoj, tokom visokoškolskog obrazovanja.

Naknadno smo zamolile studentkinje (ukupno 11) neromkinje na UNS-u, koje nisu popunjavale ovaj upitnik, da procene koji spisak hobija su dale (R)omkinje, a koji (N)eromkinje, kako bismo od njih dobile podatak o eventualnim stereotipima o dve odabrane grupe*.

Tabela 10 – Procena nacionalne pripadnosti na osnovu liste hobija

	Procene studentkinja		
	(R)	(N)	(R) i (N)
Lista hobija koje su dale Romkinje	5	3	3
Lista hobija koje su dale Neromkinje – buduće profesorke srpskog jezika	5	4	2
Lista hobija koje su dale Neromkinje na master programu	4	5	2

Na osnovu odgovora ovih 11 anketiranih studentkinja nismo mogle zaključiti da one prepoznaju nacionalnu pripadnost studentkinja na osnovu njihove liste hobija.

5.0. ZAKLJUČAK

Na osnovu ovog istraživanja otvaramo pitanje kako istraživati elemente obrazovanja za rodnu ravnopravnost među studentkinjama u okviru postojećeg visokoškolskog obrazovnog sistema u kojem nema mnogo različitih programa fokusiranih na ovu temu. Vidimo da (ne)znanja dolaze iz rodno (ne)senzitivnih obrazovnih programa unutar nastave, ali i iz vannastavnih aktivnosti, koje nisu zanemarljive za određene grupe studentkinja, kao što su u ovom istraživanju Romkinje, ali mogu biti i studentkinje sa invaliditetom. Znanja iz vannastavnih aktivnosti nisu vidljiva unutar znanja nastavnih aktivnosti, jer tu nema prostora za njihovu afirmaciju, nego tek kada ih posebno o tim znanjima pitamo (kao što je bio slučaj sa ovim upitnikom).

Drugo važno pitanje je na koji način istraživati različite stepene obrazovanja za rodnu ravnopravnost i ljudska prava među studentima različitih nacionalnih grupa, u našem primeru studentkinja iz romske i neromske nacionalne zajednice. Naše istraživanje pokazuje u kojim su segmentima toga obrazovanja dve nacionalne grupe slične, a u kojima su različite. Metod istraživanja bi trebalo uskladiti tako da može na valjan način da pokaže prirodu ukupnog obrazovanja koje studentkinje imaju i stižu tokom

* Spisku hobija prethodio je sledeći tekst: Pred vama su tri liste hobija koje su dale studentkinje u 2012-2013. godini upisane na Univerzitet u Novom Sadu i na Univerzitet u Beogradu. Molim vas da na osnovu inventara hobija procenite ko je od dve grupe studentkinja ponudio ove liste: Neromkinje (N) ili Romkinje (R), stavljanjem slova N ili R uz broj grupe.

studija, uključujući i znanje i sposobnosti koje su deo njihovog ličnog obrazovnog izbora (hobiji).

Tri odabrane grupe studentkinja sa UNS-a, UB-a i visokih strukovnih škola u Vojvodii pokazuju da postoje razlike u stepenu internaliziranosti stavova-stereotipa u tri odabrane grupe studentkinja: one koje su sistematski obrazovane da prepoznaju rodne nejednakosti, spremnije su prepoznavale diskriminaciju u ponuđenim pitanja o stereotipima o ženama i muškarcima od onih koje takvu obuku nisu imale. Romkinje su znanja i veštine o rodnoj i građanskoj ravnopravnosti sticale u vannastavnom procesu, tj. u procesu u kojem nisu morale da polažu ispite, pišu seminarske radove ili druge vidove provere znanja, ali je njihovo lično iskustvo o nejednakosti evidentno u odgovorima. Pokazuje se da je znanje sticano u vannastavnim oblicima delatno u njihovom poimanju rodne ravnopravnosti, prepoznavanju nejednakosti žena u odnosu na muškarce i u tom smislu možemo zaključiti da je ova vrsta obrazovanja važna za grupe koje u društvu imaju manju moć i prema kojima postoji značajna socijalna distanca izvan njihove nacionalne zajednice. Kao što su romske studentkinje naučile da prepoznaju neravnopravnosti (implicitnu diskriminaciju) po polu i rodu, tako će prepoznati i prema etničkoj i drugoj distanci. U tom smislu je vannastavno obrazovanje za njih presudno.

Na osnovu rezultata istraživanja mogli bismo za zaključak navesti dve osnovne preporuke:

1. Za sticanje znanja o jednakom i ravnopravnom statusu žena u društvu potrebno je obrazovanje unutar i van obrazovnog sistema, podjednako za sve grupe studentkinja, a naročito onih koje u svakodnevnom životu imaju iskustvo nejednakosti.
2. One osobe koje su stekle obrazovanje o rodnoj i drugoj nejednakosti u društvu, lakše to prepoznaju i spremnije su za menjanje situacije, kako svoje lične tako i u društvu.

II deo

Mentorski rad sa romskim studentkinjama (1997-1998).

SLUŠANJE I RAZUMEVANJE KROZ INTERAKCIJU: (juli-decembar 1998)

U projektu *Romkinje za Rome* u organizaciji *Ženskih studija i istraživanja* u Novom Sadu tokom šest meseci (juli-decembar 1998), a uz finansijsku podršku Fonda za otvoreno društvo, ostvarujem specifično mentorsko iskustvo u radu sa romskim studentkinjama upisanim na Univerzitet u Novom Sadu, o čemu se u široj akademskoj javnosti malo zna danas, kad su te studentkinje ostvarile zavidne profesionalne rezultate.

Ceo proces je počeo jednim seminarom u Budimpešti u organizaciji Otvorenog društva (marta 1998) na kojem smo dobile osnovna uputstva o mentorskom radu sa odraslima. Ovde najpre dajem osnovne podatke iz prijave ovog projekta donatorima.

Kontekst projekata je stanje u romskoj zajednici krajem devedesetih godina u Srbiji: romska grupa uglavnom još nema svoju intelektualnu elitu koja bi bila zamajac poboljšanja njihovog etničkog i društvenog položaja u većinskoj zajednici. Ona bi uticala i na izgrađivanje identiteta u lokalnoj zajednici u kojoj žive. Očigledne su društvene prepreke u većinskom društvu za stvaranje intelektualne elite, posebno, kada su u pitanju Romkinje.

Cilj projekta je bio da se svaka od romskih studentkinja sa Univerziteta u Novom Sadu postepeno uvede u mehanizam funkcionisanja pre svega institucija sistema moći većinskog društva (administracija, nauka, univerzitet, fakultet, sredstva masovne komunikacije), obrazovanjem na visokoškolskom nivou, i da stečeno znanje primenjuju u sopstvenom angažmanu na korist svoje etničke grupe.

Metod slušanja i razumevanja primenjen je u projektu: s jedne strane, metod omogućava studentkinjama sticanje znanja i iskustva, uz uvažavanje njihovog kulturnog nasleđa, kako bi stečeno iskustvo mogle podeliti sa članovima svoje etničke zajednice, a sa druge strane, mentorka stiče potrebno iskustvo o njihovoj kulturnoj pozadini i sama na taj način napreduje u teorijsko-istraživačkom smislu. Prolazeći proces sticanja i davanja, metodom slušanja i razumevanja, svaka od njih istovremeno dinamički prolazi kroz smenu društvenih uloga: od uloge studentkinje koja je učila da bi znanje primenila, (kasnije) do uloge mentorke koja uči druge – (*mentoring mentor programm*) u narednim godinama. Naime, shodno sopstvenim potencijalima, svaka ovlada ulogom mentorke za projekat koji predloži da radi u svojoj sredini i nadalje ga izgrađuje i afirmiše. Ako to postigne, onda je to parametar za uspešnost projekta.

Način rada u ovom projektu zamišljen je kao edukativan i kombinacija je individualnog i grupnog istraživačkog rada. U njemu jedna odrasla osoba – mentorka (u ovom slučaju pripadnica većinskog društva, ali je poželjno da bude iz romske zajednice) organizuje aktivnosti pomoću kojih romske studentkinje stiču znanje i iskustvo o institucijama sistema većinskog društva u kojem žive, s ciljem da to svoje obrazovanje, usmere u pravcu svoje etničke grupe. Zato su u projektu tri relacije svake studentkinje u grupi: jedna sa mentorkom, druga sa svojom etničkog grupom i jedna sa članicama u grupi i mentorkom tokom šest meseci trajanja projekta. Ovakvom mrežom relacija svakoj ponaosob se omogućava da tokom obrazovanja ne pokida vezu sa svojim u grupi, nego da je još više osnaži češćim i osvešćenim akcijama. Tri su uloge u projektu: mentorka = organizuje, usmerava, podučava, razgovara, obrazuje i uobličuje iskustvo; romske studentkinje = žele da stiču znanje i iskustvo svoje grupe radi.

Mentorka nadoknađuje Romkinjama ono znanje o većinskom društvu koje je inače podrazumevano kod studentkinja iz većinskog naroda. Drugim rečima, metod rada treba da omogući da se romske studentkinje izjednače u mogućnostima (barem teorijski) sa drugim studentkinjama u snalaženju u institucijama i administraciji većinskog naroda, pre svega. Ovome mentorskom radu doprinosi i finansijska podrška u obliku stipendija Fonda za otvoreno društvo i različiti oblici vannastavnih aktivnosti, alternativni kurikulumu na fakultetima i visokom školama u Srbiji. Svaka ima svoj individualni cilj i jasno određene stepenice po kojima se penje ka njegovom ostvarenju, uz pomoć mentorke i drugih studentkinja u grupi.

Individualni rad sa mentorkom im daje mogućnost ličnog razmaha, a grupni rad je u zavisnosti od cilja cele grupe, ali je obavezan u nekom obliku, kako bi se članice grupe osetile kao jedno telo koje objedinjuje njihov etnički interes i da bi jedna drugoj dale podršku u časovima malaksalosti.

Budući da je period trajanja projekta obuhvatio samo 6 meseci, tokom prva dva meseca svaka romska studentkinja najpre stiče znanje i iskustvo individualno i/ili grupno, zatim otpočinje pripremu, pa izvođenje samostalnog projekta u svojoj lokalnoj zajednici, uz pomoć mentorke.

Nekoliko je faza svakog projekta:

- određivanje teme, oblasti interesovanja (kroz razgovor sa mentorkom);
- stavljanje zamisli u pisanu formu projekta;
- ostvarivanje projekta na terenu;
- uočavanje prepreka;
- modifikovanje početne ideje kroz razgovore sa mentorkom i članovima grupe;
- tok rada na projektu do okončanja.

Svaka učesnica projekta otpočinje rad na sopstvenom projektu u svojoj lokalnoj zajednici kada se za to oseti pripremljenom. Otuda individualni projekti imaju različito vreme otpočinjanja, trajanja i finalizacije u različitim gradovima u kojima one žive (uz mogućnost da projekat ne bude završen ako su okolnosti i prepreke za realizaciju veće od sposobnosti studentkinje u datom trenutku).

Sem sticanja znanja i iskustva u okviru projekta, svaka učestvuje i na seminarima, letnjim školama i drugim oblicima širenja sopstvenog znanja i iskustva, naročito onog

koje se odnosi na demokratizaciju društva, posebno na ženska ljudska prava. Za ovakve skupove mentorka priprema svaku studentkinju posebno, shodno tipu skupa na koji odlazi. A sve zajedno stižu dopunska znanja neophodna za akademsku zajednicu – učenje stranog (engleskog) jezika i ovladavanje kompjuterskom pismenošću.

Individualne projekte studentkinja tokom šestomesečnog trajanja projekta, mentor-ka priprema, organizuje i usmerava njihov rad:

Usnija – Rad sa (ne)romskom decom u Otvorenom klubu u *Somboru*;

Stanka – Medicinska zaštita mladih Romkinja u *Kovilju*;

Fika – Nastava na srpskom jeziku sa romskom decom 7. i 8. razred u *Nišu*;

Marija – (Pokušaj) uvođenja romskog jezika za romsku decu u *Gospodincima*;

Jelena – Dopunska nastava iz matematike sa romskim učenicima u osnovnoj školi u *Staroj Pazovi*.

Svaka studentkinja ima svoj individualni cilj koji bi želela da ostvari nakon završenih (četvorogodišnjih ili petogodišnjih) studija na Univerzitetu u Novom Sadu:

Usnija: HOĆE DA ZAVRŠI UČITELJSKI FAKULTET I DA SE ZAPOSLE DA RADI SA ROMSKOM DECOM

Fika: HOĆE DA SE UPIŠE NA (DVOGODIŠNJE) POSTDIPLOMSKE STUDIJE NA KNJIŽEVNOSTI NA FILOZOFSKOM FAKULTETU U NOVOM SADU

Marija: HOĆE DA SE UPIŠE NA FILOZOFSKI FAKULTET U NOVOM SADU: ODSEK ZA SRPSKU I SVETSKU KNJIŽEVNOST, A KADA ZAVRŠI DA SE ZAPOSLE U STRUCI

Jelena: HOĆE DA SE UPIŠE I DA ZAVRŠI VISOKU POSLOVNU ŠKOLU I DA BUDE NEGDE RUKOVODILAC U POSLOVNOJ ORGANIZACIJI

Stanka: HOĆE DA BUDE LEKARKA OPŠTE PRAKSE U SVOM MESTU.

Na samom početku projekta polaznice su jedna drugoj nepoznate, dolaze iz različitih gradova Vojvodine i Srbije, govore različitim romskim dijalektima, a ono što ih sjedinjuje jeste da sve žele da se obrazuju i dobiju diplome visokog obrazovanja na Univerzitetu u Novom Sadu uz stipendije Fonda za otvoreno društvo.

U nastavku su dnevnički zapisi mentorke tokom šestomesečnog mentorskog rada (na početku su prekucane biografije studentkinja rukom napisane, uglavnom na kraju mentorskog druženja).

USNIJA

HOĆE DA SE UPIŠE NA (DVOGODIŠNJE) POSTDIPLOMSKE STUDIJE NA KNJIŽEVNOSTI NA FILOZOFSKOM FAKULTETU U NOVOM SADU

„Rođena sam 1. IV 1977. u Somboru. Do 18. godine sam živela u Stapar – selu koje je udaljeno 15 km od Sombora. Svojim roditeljima sam jedino dete. Upravo to je razlog zbog čega su mnogo vremena proveli sa mnom, i zašto su se trudili da me nauče mnogim stvarima. Najznačajnija i najuticajnija ličnost u mom detinjstvu je moj otac. Sa njim sam provela mnogo vremena i on se svojski trudio da sve svoje znanje prenese na mene. Iako je to znanje bilo zaista skromno, on je uspeo da me zainteresuje za nauku i školu. Rezultat njegovog rada je bilo to što sam sa 5 god. naučila da čitam i pišem. U zabavište nisam išla. Sa 7 god. sam krenula u školu. Sa predznanjem koje sam imala bila sam zaista najbolji đak u razredu. Nikada nisam osetila da bilo koje dete zazire od mene. Sve dok u razred nije došla nova devojčica. Jednoga dana, pri povratku kući iz škole, ona je rekla da neće da ide uz mene, jer sam ja Ciganka. Nisam je uopšte razumela šta mi govori, ali sam u dubini duše osećala da sam za nešto kriva, da sam nešto pogrešila i zato me je nazvala Cigankom. Kada sam oca upitala šta je to, on mi je odgovorio da se ja razlikujem od druge dece zato što imam crni ten i govorim drugim jezikom. Ustvari, moji roditelji su govorili „taj drugi jezik“, ali ja nisam do tada obraćala pažnju zašto bi to trebalo da predstavlja razdor među ljudima. Ni tada, a ni danas mi nije jasno zašto takve razlike mogu biti uzrok mržnje među ljudima. Danas idem na Fakultet – III godina. Dobar sam student. Nikada se ne osećam drugačijom od ostalih, niti osećam da me drugi gledaju tako. Ali ipak razmišljam o tome šta to znači biti Ciganka?”

24.12.1998.

decembar 1997.

Usniju sam upoznala krajem 1997. kada je Fond za otvoreno društvo organizovao prijem za stipendiste studente i studentkinje. Tada smo kratko razgovarale, nismo specijalno bile zainteresovane jedna za drugu. Saznajem da živi sa roditeljima, ima staru baku, studira na Učiteljskom fakultetu u Somboru, uspešno. Ima 21 godinu i puna je ambicija. Lepa, pametna, bistra, saradnička.

2-8. mart 1998.

Počele smo saradnju marta 1998. kada smo zajedno bile na jednom seminaru u Budimpešti vezanom za mrežu obrazovanja odraslih Roma u Istočnoj i Centralnoj Evropi. Tada smo tokom putovanja i 4 dana rada, razmenjivale iskustva, privatna i profesionalna. U toku seminara Usniju sam pomagala oko razumevanja engleskog jezika, ali se ona brzo snašla, budući da je seminar za Rome o kojima ona dobro zna. Na seminaru smo doznale dosta o tome kako treba da izgleda rad mentora sa trenerima. Nakon toga napravila sam predlog projekta Fondu za otvoreno društvo.

4.maj 1998.

U maju smo se sastale na seminaru koji je Fond za otvoreno društvo organizovalo za prikazivanje rezultata Udruženja za romska naselja u Novom Sadu. Tada smo u jed-

nočasovnom razgovoru napravile plan kako bi ona mogla raditi svoj projekat kao deo poslova u Otvorenom klubu u Somboru, ali da se ceo rad sa romskom decom odvija u njihovoj ulici, tj. njihovom okruženju. Napravile smo orijentacioni plan sa kojim je ona trebalo da ode u Otvoreni klub i proverí validnost zamisli. Okruženi mnogim ljudima nismo mogle nasamo da razgovaramo, pa će ona doći naknadno kod mene u Novi Sad.

5.juni 1998.

Na prvom sastanku u Novom Sadu razgovarale smo 2 sata u restoranu hotela „Novi Sad”. Najpre mi je podnela izveštaj o zamisli iz maja. Kaže da je ispitala mogućnost da u romskoj ulici radi sa romskom decom u Somboru. Nažalost to nije moguće. A najviše zato što ona hoće da se više usavrši u romskom jeziku i zato hoće da joj donesem nešto o razvoju romskog jezika, zatim *Bukvar* Hriste Kurčutkova i knjigu Tove Skutnab Kangas *Dvojezičnost*. Sve je ovo popamtila da joj donesem kad smo poslednji put o tome razgovarale. Zaključujem da još nije spremna za samostalnu akciju, ali je zainteresovana da se za akciju bolje usavrši. Obećam da ću sve sledeći put doneti.

Nakon što smo napravile plan šta će ona raditi uz svoju stipendiju i učenje, konstatujemo da su joj neophodni časovi engleskog jezika. Pisaće seminar iz Didaktike, po mogućnosti nešto o Romima, naučiće sama da čita i piše na romskom iz Trifunove *Pismenice*. Obratiće pažnju na to kako razgovara romska majka sa decom da bi iskoristila materijal za seminarski rad iz Didaktike.

Ne zna da kuca na kompjuteru pa bi bilo dobro da ide na neki kurs.

Objašnjava mi da bi ona mogla u Somboru da oformi jednu grupu žena koju bi činila njena majka, rođaka koja je završila srednju hemijsku (trogodišnju) školu, koja ne radi nigde, zatim još jedna devojka koja je napustila školovanje u Ekonomskoj školi, jedna koja je završila osnovnu i počela muzičku, pa napustila, i još jedna koja je završila srednju frizersku, ali ne radi. To bi mogla biti njena grupa odraslih Romkinja kojoj bi ona bila mentorka. Dobila je zadatak da napravi projekat šta ona misli da bi one trebalo da rade sa njima. Shvatam da Usnija sama još pipa koji bi joj projekat bio zanimljiv pa svaki put kada se sretnemo ona iznova improvizira, ali kad kažem: -Dobro, hajde napravi! nema još smelosti. Zato je dogovor da ona razgovara sa ovim osobama da li žele da se uključe u projekat. Nakon toga razgovarale smo još jednom u junu telefonom, trebalo je da odem u Sombor, ali sam bila sprečena, a ona je imala puno ispita.

6. 07. 1998.

Danas se javila Usnija, nakon 5 mojih poruka ostavljenih kod njene drugarice (jer Usnija nema telefon). Položila je sve ispite sa desetkom, sutra me čeka u Somboru (u četvrtak 9. 07. 98. u 11 sati u Somboru).

9.07.98.

Čekam Usniju u Galeriji Milan Konjović u Somboru gde razgovaram sa direktorom o mogućoj saradnji Ženskih studija i Galerije. Sa malim zakašnjenjem stiže Usnija i kaže mi da sam joj bila rekla da ću biti u muzeju, pa je tamo bila, kad je shvatila da nisam tamo onda je telefonirala mojoj kući u N. Sad, moji su joj rekli da sam kod nekog Konjovića. Usnija je shvatila da je to Galerija i tako me je našla. Konstatujem da je

spretna u rešavanju ove vrste problema (ali da očigledno nije imala iskustvo u Galeriji). Sele smo u restoran, ručale i za to vreme sačinile detaljan plan njenih studija.

Njena je osnovna ideja da završi studije uspešno. Da bi to uradila ima još da izradi seminarski rad iz Didaktike. Predlažem da njen seminarski rad bude u vezi sa radionicom koju je predložila da radi u Otvorenom klubu, kako bi sve što radi bilo povezano i ekonomično. Zato razrađujemo najpre stepenice za njen seminarski rad.

1. Mogao bi imati naziv „Od teorije do prakse”.

2. Ideju će predložiti najpre predmetnom nastavniku za Didaktiku da prihvati.

3. Zatim kreće u realizaciju: najpre će deci u radionici objašnjavati pravila bon-ton ponašanja iz jednog teorijskog stava (= znanje se učvršćuje ukoliko se praktično primenjuje). Pratiće kako deca postepeno uče bon-ton pravila ponašanja u radionici Kluba i kako ih, zatim, primenjuju u kući i na drugim mestima (izvinjavanje, molba, pozdavljanje, oslovljavanje i sl.). Obavezno će u radionicu u kojoj su deca neromska, dovesti makar petoro romske dece.

Predložili smo je za Letnju školu u Pragu. Doduše kasno. Treba da napiše Letter of Motivation za tu Školu, da ga pošalje u Peštu, a ona dalje u Prag, sve uz moju pomoć. Svu tu koordinaciju treba da obavim za nju, jer ona ne zna dobro engleski, nema faks itd. Krećem na taj posao čim sam došla u N. Sad (kao prava sekretarica budućih uglednih Romkinj!!).

Zatim smo napravile plan za nekoliko prvih radionica u Otvorenom klubu.

Poklonila sam joj knjigu Tove Skutnab Kangas *Dvojezičnost* da stekne uvid šta je to što romska deca treba da zadrže od svoje kulture i jezika ako je cilj da budu bilingvalni. Zadatak joj je da knjigu pregleda i o pitanjima koja ona odabere da diskutujemo.

Učili smo da piše dva tipa teksta: biografiju i molbu.

Nakon dogovora u restoranu hotela otišle smo u Otvoreni klub i razgovarale o Usninoj radionici. Počeće ogledno već preko leta, a nastaviti tokom školske godine. Budući da će Usnija okupljati tu romsku decu to će biti početak njenog okupljanja i majki dece, pa će se mreža početi širiti i prikupljati romsku decu u jednom mestu na kojem su i neromska deca.

Dogovor je bio da se nađemo u sredu u Novom Sadu kada će doći i Refika i Marija kada će to biti njihov prvi zajednički sastanak. Rastale smo se nakon tri sata intenzivnog druženja (od 12 do 15 sati), ekspresno me je prijateljica donela do autobuske stanice, uletela sam u autobus za Novi Sad u poslednjem trenutku. Sedeći u autobusu prolazim u mislima sve sekvence našeg današnjeg susreta, toliko smo toga naplanirale, a šta će Usnija od toga moći da ostvari u tom prostoru u kojem inače nema romske dece, željno čekam da vidim. Čini mi se da još uvek nema dovoljno hrabrosti da zagriže i stalno nešto teoretizira, zapitkuje kako će ovo, kako ono.

8. 07. 1998.

U utorak uveče zvoni Usnija i iznosi svoj problem vezan za studije svoga brata. On je upisan kod nas na Filozofiju, hteo je da paralelno upiše i Sociologiju, ali su mu rekli da ne može pa da proverim. Sutra dan proveravam i konstatujem da je po novom Zakonu o Univerzitetu paralelno studiranje dveju grupa izostalo. Prvo sam mislila da je neka

diskriminacija prema romskoj populaciji od strane naše administracije, ali nije. Ono što je iz ove sekvence važno jeste da me Usnija smatra kao svoju sekretaricu – čim joj nešto treba za sebe i druge, ona okreće moj telefon.

15. 07. 1998.

Prvi zajednički sastanak sve tri bio je u kancelariji Fonda u Novom Sadu (od 14 – 18 sati). Najpre je došla Marija da obavi sve formalnosti oko stipendije, dok sam peglicom otišla na autobusku stanicu po Fiku i Usniju. Usniji je u prošlu sredu (kad sam bila i Somboru) umro deda, pa su u ovoj nedelji imali mnogo posla u kući. Nije stigla da pregleda knjigu *Dvojezičnost*, jer je bila zauzeta porodičnim stvarima. Predlaže da i njenog brata pozovemo u projekat, kao i Sandru koja radi kao nastavnica u romskim odeljenjima. Pristajem. Preduzimljiva je organizaciono, čini mi se, zrela (kasnije ću uočiti osobinu rodovske povezanosti u romskoj zajednici da jedni vuku druge iz iste porodice u različite aktivnosti).

Marija, Fika i Usnija su se vrlo brzo lepo uklopile dok smo u Fondu razgovarale o raznim stvarima koje ih interesuju. Pitanja je bilo mnogo. Fika pita za mogućnost stipendije, ako upiše postdiplomske, Marija za svoju stipendiju i da radi u Žablju u odeljenjima koja volonterski pomažu romskoj deci oko nastave srpskog jezika. Usnija pita za stipendiju za svoga brata. Aktivne su sve tri.

Nakon toga smo otišle na picu i pričale o projektu. Nije im jasno čemu služi projekat. Fika je ovladala pisanjem projekta i sada ona njima objašnjava (jer smo je to učili na seminaru u Beogradu na sastanku ženske mreže). Jedna od druge sada uče, što i jeste smisao ovog projekta, da se više njih nađu zajedno i jedna drugoj pomažu. Razišle smo se u centru grada, njih tri su zajedno otišle na autobusku stanicu, svaka će otputovati u svoj grad. Ostavila sam ih malo nasamo zajedno da se međusobno još zbliže.

Platila sam im putne troškove, zatim picu i podelila svima knjigu *Dvojezičnost* (tako bi, mislim, mama uradila svojim ćerkama koje su na studijama u drugom gradu), zatim neke tekstove iz novina: Ackovićev tekst o izbeglicama sa Kosova i Rajka Đurića o Romskom programu u Soros fondu (iz NIN-a). Namera mi je bila da im pokažem kako treba da čitaju dnevnu štampu, jer u njoj piše o njihovoj etničkoj grupi. Nisam sigurna da imaju naviku čitanja dnevne štampe svakodnevno kao nužno štivo (ali ni neromski studenti njihovog uzrasta to ne praktikuju).

Mislim da su sve tri devojke veoma radne i imaju entuzijazma. Marija još uvek nema dovoljno izgrađeno mišljenje o tome šta ona treba da bude u svojoj romskoj grupi. Kaže da u Žablju ima onih Roma koji su iz mešovitog braka (Srba i Roma), da su veoma siromašni i ona ne zna da li treba sa njima da se druži („Mi se sa njima ne družimo”). Raspravljamo o tome u grupi i odlučujemo da treba da se sa njima druže.

Danas sam zadovoljna njihovim prvim susretom, nakon provedenog celog dana sa njima. Fika je unela optimizam jer je jako zadovoljna saradnjom sa Trifunom. Zadatak je za sve tri da do sledeće srede pročitaju deo iz knjige *Dvojezičnost* koji se odnosi na maternji jezik, pa ćemo o tome diskutovati. Fika završava svoj rad o prikupljenim pesmama koje Trifun želi da objavi na romskom. Naučila je da piše na romskom za samo nedelju dana. Jako je zbog svega srećna.

22.07.1998.

Usnija je došla u Fond sa dosta zakašnjenja (15,20 h), nije joj bilo dobro u autobusu iz Sombora, pa je po vrućini peške došla do Fonda sa bratom ('diše na škrge'). Nakon zajedničkog ručka njena su pitanja: 1. da li može sa romskom decom da izvodi isti 'bon-ton' program u njihovoj ulici, a ne u Otvorenom klubu; 2. da li može da menja oblast seminarskog: ne didaktika nego psihologija učenja; 3. da li može da... Prekidam je! Ne dozvoljavam promene zato što primećujem da Usnija ima osobinu da stalno nešto menja, nema dovoljno istrajnosti, tačnije nema petlju da krene u akciju pa okleva, boji se da ne zna dobro romski i stalno se iza toga sakriva. Biram metode da romski nauči, guram je u akciju. Trifun će organizovati seminar i ona će morati tamo da uči romski. Trifun joj je rekao da se poveže sa Sandrom iz Obrovca koja zna romski i predaje ga deci. Ali ona je nije našla, pa predlaže da je ja nađem (na moj predlog) (opet sam sekretarica budućih velikih Romkinja!!). U 18 sati, na kraju sastanka su sve tri otišle zajedno do autobuske stanice, da se malo nasamo ispričaju, ja ih napuštam u centru. Fika, budući da je starija, vodi grupu, svojim optimizmom. Obecala je pomoć Mariji da će je obučiti u pripremi nastave, ako Marija bude izabrana za nastavnicu romskog jezika u osnovnim školama.

Usnijina zaduženja su: 1. Već sutra (četvrtak) ide u Otvoreni da se dogovori za radionicu preko leta. Vodiće dnevnik o održanim radionicama; meni će ga pokazati svaki put, i to će prerasti u njen seminarski iz didaktike koji se zove „Od teorije do prakse” i koji treba da polaže na studijama Učiteljskog fakulteta u Somboru.

Moja zapažanja. U više navrata su sve tri kazale da im je jako važno što imaju u meni oslonac – ličim im na mamu. Naučila sam da Romkinje dugo drže svoju žensku decu uz sebe i otuda one nisu dovoljno samostalne u aktivnostima izvan kuće. Neko ko sa njima mentorski radi, mora znati taj detalj vaspitanja u romskoj porodici. Procenjujem da je naš odabrani metod slušanja i razumevanja ovde potvrđen, jer uzima u obzir ovaj detalj romske porodične kulture koji se odnosi na devojke. Potreban im je 'podupirač' u radu dosta dugo, pre nego što zagaze u aktivnost.

29.08. 1998.

Sačekala sam Usniju na autobuskoj u 15 sati, jer je imala radionicu sa decom u Somboru pa stiže u poslednji čas na grupni sastanak. Sve je prošlo dobro. Peglicom stižemo kod Trifuna i uglavnom je celo popodne bilo govora o seminaru, o Fikinom rukopisu za koji se Trifun prijavio za sredstva kod Fonda za otvoreno društvo. Usnijina pitanja:

- da li može ove radionice bon-ona da izvodi i u nekoliko sela pored Sombora;
- da li oni koji ponavljaju godinu, a nisu se još prijavili za stipendiju Fonda, mogu da je dobiju;

- da li iz Praga ima vesti o njenoj Letnjoj školi;
- da li ide sa Trifunom i sa mnom na Vlasinu;
- da li može preko ovog projekta da kupi neke knjige, kao što su udžbenici za studije, itd. itd. Primetila sam da je puna pitanja na koja, ako dobije odgovor poboljšava sopstvenu situaciju. Sve tri devojke su vrlo praktične i uvek konkretne u zahtevu. (Svima sam pokazala put i razišle smo se na stanici u 18 sati).

10.08.1998.

Uveče telefoniram u Otvoreni klub u Sombor da kažu Usniji da imamo sastanak u sredu u 14,30 u Novom Sadu. Usnija je sada deo predavačkog tima u Otvorenom društvu, i to me veseli. Prihvatili su je.

12.08. 1998.

Imamo grupni sastanak. Sačekale smo Usniju na autobuskoj stanici, Marija, Jelena i ja idemo kod Trifuna da učimo kako treba organizovati nastavu maternjeg romskog jezika i šta učiti. Usnija sada već ima iskustva. Priča nam šta je danas predavala deci sa smetnjama u razvoju: izvinjavanje. Imala je teškoća. Obrazlaže nam kako je vodila čas i ja shvatam da nije bio prilagođen deci sa smetnjama u razvoju. Izvinjavanje je komplikovan psihološki čin u kojem se neko izvinjava na osnovu moralnog kodeksa. Dete treba da prepozna da je nešto loše uradilo drugome i da postoji jezička forma kojom se nesklad može izglediti. Objašnjavam im to. Verbalno izvinjavanje je odraz jednog kompleksnog spoznajnog mehanizma: spoznaje da si kriv/a i da si drugog povredila i da zbog toga treba da snosiš posledice. U pitanju je pojam samospoznaje sopstvene radnje, što ova deca nisu mogla na tom uzrastu. Zato joj nije išlo kada je počela da im objašnjava šta znači izvinjavanje. Na njenim greškama učile su sada i druge dve devojke u grupi, jer smo detaljno analizirale Usnijine postupke, reakciju dece i ono što je Usnija 'omanipulirala'.

Usnija još nije navikla da vodi dnevnik o održanim radionicama, to smo učili i to su i druge devojke videle. Marija ima sopstveno dete i iz iskustva zna sa decom, pa ona uči Usniju. Lepa situacija. Prisustvovala je ovom druženju i asistentkinja, ali, na žalost, nismo je pitale o deci kojoj i ona predaje. Sledeći put će ona učiti Usniju o nekim aspektima defektologije.

Posle smo razgovarale o Usnijim privatnim problemima jer hoće da sve o tome razgovaramo. Odlazimo od Trifuna. Dok čekamo Marijin autobus kod hladnjače, napolju za jednim malim stolom u bistrou otpočinje priča o njihovim privatnim problemima: jedna ima mladića, a roditelji su protiv; druga ima dete i treba da ga prehrani, treća... Pokušavam da plasiram neke ideje o pravu na sopstveni izbor, na privatnost u koju nemaju prava drugi da se mešaju itd. U romskoj porodici je dubok patrijarhat i roditelji odlučuju o ponašanju odrasle dece. Zadovoljne su dok me slušaju, ali ne znaju kako to u praksi da primene. Na rastanku sam Usniji dala knjigu Pavla Ilića „Metodika nastave književnosti”. Zadovoljna je. To će joj dobro doći za ispit iz Metodike nastave književnosti. Trebaju joj još neke knjige iz književnosti. Doneće mi spisak sledeći put.

24.08.1998.

Imamo grupni sastanak. Usnija je došla u Fond da svi zajedno čujemo o mom mišljenju o sastanku u Surdulici gde smo bile na Letnjoj školi koju je organizovala Aleksandra Mitrović. Ispričala nam je kako je izgledala druga radionica sa decom ometenom u razvoju. Nanovo razmatramo radionicu o izvinjavanju jer su tu i Trifun i Ruža. Radila je izvinjavanje i deca nikako nisu mogla da shvate zašto treba da se izvinjavaju. Suviše je za njih teško kognitivno poimanje izvinjavanja: 'ja snosim odgovornost za to što sam svojim ponašanjem povredila druge'. Pojam drugog kod ovakve dece nije jasan. Objašnjavam to svima.

U Somboru u Otvorenom klubu će dobiti grupu učenika da radi bon-ton za decu. Još uvek se odlučuje šta će da radi sa romskom decom.

25.09.98.

Imamo grupni sastanak. Usnija poslednja stiže u restoran. Opet joj nije dobro u autobusu. Polako se pribira dok sa drugima razgovaram. Većinu zadataka koje je imala od prošlog puta nije obavila.

Zadatak je bio da svako napiše svoju biografiju. Jedino Usnija nije donela.

Nije napisala niti izveštaj za radionice pa me odmah moli da ga zajedno napišemo i da ga ja faksom pošaljem u Otvoreni klub u Sombor iz N. Sada. Shvatila sam da ne ume da napiše izveštaj. – Hajde sada da napišemo izveštaj dok sedimo za stolom, predlažem svima. Diktiram kako treba da izgleda izveštaj i posebno pismo osobi kojoj se izvinjavamo zbog kašnjenja. Učimo i formu i sadržinu pisanog teksta te vrste. Usnija postaje „princeza” i ne obavlja svoje zadatke. Nije napravila ni opis radionica koje je sa decom imala, a to joj je seminarski rad. Kaže da je imala mnogo da uči, dobila je dve desetke na ispitima juče i prekjuče, kao potvrdu angažmana. Oprošteno joj je! No ostaje moj sud da ove mlade Romkinje ne obavljaju svoje zadatke, ako za njih nisu posebno motivisane.

Idemo sve zajedno peglicom da obavimo poslove za druge devojke. Usnija, kao i sve tri druge, voli mnogo da priča. Jedva dočekaju da budu zajedno i pričaju do besvesti. Ostavljam im pola sata da se ispričaju pre nego što ih odnesem na Tvrdavu na seminar.

27.09.98.

Došla sam na Tvrdavu na kraju seminara koji je za romske studentke organizovao BOŠ. Branka mi hvali sve devojke, posebno zrelost i obrazovanost Usnije. Kaže da se dogovorila sa Usnijom da dođe u Beograd, može spavati kod Branke, a putne troškove dobiti od Centra. Čutim i ne znam o čemu se radi, ali vidim da se devojke već snalaze u aranžmanima. Branka kaže da je cilj ovog seminara bio da se stvori grupa od 25 romskih aktivista i aktivistkinja, koji će se tokom seminara obrazovati i biti treneri u svojim lokalnim društvima. Misli da je Usnija jedna od njih.

Pokazuje se da je naš uloženi trud u grupi postao vidljiv. Usnija je zadovoljna seminarom.

(Sa mnom je na Tvrdavi bila i moja Maja. Pitam je ko joj se najviše sviđao od Romkinja. Maja kaže, Usnija: „Čim smo ušle u prostoriju, ona zove Maju ustranu i kaže joj: – Kako se keva uredila! (za mene).”

6.10.1998.

Usniji je počeo semestar. Ima mnogo obaveza, polaže neke kolokvijume, u Otvorenom klubu drži radionice. Pustila sam je da mi se javi kada želi.

20.10.1998.

Videle smo se nakratko u Fondu u N. Sadu kada je došla da potpiše ugovore za stipendiju, kao i svi romski studenti. Uputila se i radi po ustaljenom programu. Treba da ide u Češku na skup. Dobro, ja ću joj dati formular za vađenje vize, imam jedan. To je mala pomoć, ali sam joj uštedela putovanje u Beograd po formular).

29.10.1998.

Ženske studije su u Galeriji Milana Konjović u Somboru imale prezentaciju u zajedničkoj aktivnosti pod nazivom „Žene u slikarstvu Milana Konjovića”. Usnija je došla na prezentaciju. Svidelo joj se. Meni je drago da je došla u Galeriju i tamo upoznala neke osobe iz sveta umetnosti koji rade i žive u Somboru. Kratko smo razgovarale o njenom poslu, studijama i ostalim pitanjima.

1.11.1998.

Usnija ima poteškoća sa vizom i odlaskom u Prag jer nije primila valjano pozivno pismo od organizatora. Neću u to da se mešam, jer to nije deo mog posla. Treba da nauči da se sama stara za sebe.

11.12.1998.

Zove me telefonom jer je dobila konačno telefon u kući. Pitam: – Kada ćemo se videti? Zovem je u subotu da dođe na razgovor – ima seminar na Divčibarima. A u sledeću subotu? Ima slavu (Sveti Nikola). Dobro, onda 26. decembra kada imamo završnicu projekta (subota) – doćiće u N. Sad. Očigledno je da se Usnija osamostalila i osnažila. Sada gura svojim tokom: studije, rad sa decom, usavršavanje na seminarima. Sve su devojke išle na nekoliko seminara i time dopunile obrazovanje koje su imale sa mnom na projektu. Mislim da je posebno Usnija, nakon godinu dana druženja sa mnom u dužim, ili kraćim intervalima, dobila dovoljno znanja i samopouzdanja da može sama ići dalje.

14.12.1998.

Zovem je da se dogovorimo za poslednji sastanak grupe na projektu *Romkinje za Rome*. Opet ima nekih razloga za izuzimanje. Svaka od njih uvek polazi od svog interesa, pa posle šta je interes grupe. To u toku ovih 6 meseci nisam uspela da im smanjim. Usnija nije otišla na put u Prag zbog nespretnosti organizatora, tako nemamo nove informacije o njihovom projektu. Zatim smo se samo kratko videle u N. Sadu kada je bila dodela stipendija u Fondu.

21.12.1998.

Pretposlednji grupni sastanak. Pozvala sam sve četiri da dođu u Ženske studije na predavanje Tanje Perić o romskom programu za ljudska prava. Došla je po hladnoći i nevremenu i učestvovala u razgovoru sa ostalim ženama u Ženskim studijama. Tom prilikom mi je dala spisak tema koje je obradila sa decom u Klubu: 1. Pišem pismo; 2. Telefoniramo; 3. Ko sam ja – ko si ti? 4. Darujem ti poklon; 5. Dečja prava; 6. Ja i roditelji; 7. U bioskopu; 8. Prijateljstvo je ... Piše u objašnjenju: „Kao što se iz priloženih tema vidi, nisam se strogo držala tema vezanih za lepe manire, nego sam održala par radionica sa ciljem upoznavanja i spoznaje sebe, kao i odnosa roditelj – deca; drug – ja”.

Poteškoće u radu su joj bile sledeće:

- roditelji decu ne puštaju nigde van ulice (u obilazak grada, Klub...);
- roditelji nisu baš zainteresovani za saradnju;
- pošto je stigla zima, deca neće redovno da dolaze kod nje kući na radionice.

Inače su deca zainteresovana za ovakav način rada. Često su u toku radionica pričala o utiscima i događajima iz škole, ili iz zabavišta ili iz porodice. Prilikom razgovora

o dečijim pravima, na osnovu njihovih odgovora sam zaključila da u većini porodica deca dobijaju batine, da ih roditelji nikada ne saslušaju do kraja i da nemaju njihovu podršku. Deca su pokazivala izvrsnu sposobnost komunikacije prilikom obrade teme o telefoniranju iz čega se vidi da dosta njih redovno koristi telefon. Veoma su zainteresovani za crtanje i koriste veliki diapazon boja. Prilikom igranja uloga, pokazali su kreativnost i ozbiljnost, a u razgovoru o prijateljstvu, zaključila je da se svi međusobno drže, te da su kao grupa emocionalno povezani. U izveštaju zaključuje: „Zbog navedenih teškoća htela sam da prekinem rad do proleća, kada bih mogla izaći na ulicu sa njima. Međutim, uspela sam da sakupim grupicu od šestoro dece koja će ipak dolaziti i dalje tako da neću prekidati rad”.

26.12.98.

Nažalost, Usnija nije došla na poslednji zajednički sastanak o evaluaciji projekta. Javila se uveče i pitala da li zaista po ovom nevremenu treba da dođe. Molila sam je. Nije došla.

FIKA

HOĆE DA SE UPIŠE NA POSTDIPLOMSKE STUDIJE NA KNJIŽEVNOSTI I JEZIKU NA FILOZOFSKOM FAKULTETU U NOVOM SADU

13. 06. 1998.

Fiku sam upoznala na mom javnom predavanju (13. juna 1998) kada sam govorila o seksizmu u jeziku na Filozofskom fakultetu u Nišu. Jedan od mojih primera bio je i sa Romkinjama pa mi je posle predavanja prišla oduševljena i rekla kako bi o tome želela više da zna, jer je Romkinja. Završila je Grupu za srpski jezik i književnost na Filozofskom u Nišu, volela bi da se usavršava, ali nema prosek, niti postoje postdiplomske studije srpskog jezika u Nišu.

Bilo mi je drago da smo se upoznale. Žurila sam na autobus za N. Sad pa smo se dogovorile da duže razgovaramo kad dođem u sledeću subotu.

U međuvremenu zvoni Slavica iz Fonda u Beogradu i pita da li znam nekoga ko bi mogao da ide na Letnju školu u Češku, ima i o Romima. Predlažem joj Fiku. Prijavila se i njena koleginica Vera (tačnije rođaka).

20. 06. 1998.

Sledeće subote, nakon predavanja, razgovarala sam sa njom i Verom u Nišu čitava dva sata. Ispričale su mi šta one rade u okviru projekta „Ženski prostor” (koji finansira Fond), i u okviru nekih drugih aktivnosti. Fika je htela da predloži neki projekat sa romskom decom koja idu u redovnu osnovnu školu u kojoj ona predaje srpski jezik. Drugim rečima obe imaju ideje, ali ne znaju gde i kako da ih plasiraju. Ispričala sam joj za mentorski projekat *Romkinje za Rome* koji vodim, zatim o konferenciji koja je bila u Budimpešti na kojoj smo dobile osnovne instrukcije o različitim oblicima rada sa romskom populacijom. Polako smo počele da koncipiramo osnovu njenog budućeg projekta sa decom u osnovnoj školi. Dala sam joj zadatak da napiše neki tekst o svojoj viziji tog budućeg projekta, da proverí koliko je romske dece u školi u kojoj bi radila, a koja bi htela da sa njom rade.

Ispričala mi je ponešto o sebi. Rođena je u Nišu, gde živi oduvek. Otac joj je umro pre godinu dana, bio je nastavnik muzike u tamošnjoj Muzičkoj školi. Ima brata koji je već oženjen (Srpkinjom) i ima decu. Fika živi sada sa majkom od njene penzije koja je mala. Završila je Filozofski fakultet u Nišu, Grupa za srpski jezik i književnost. Sada radi u osnovnoj školi kao nastavnica srpskog jezika i predaje taj jezik i romskoj deci koja idu u tu školi. Uočila je neke pravilnosti za romsku deci kada se izražavaju na srpskom jeziku: budući da znaju da je Romkinja, ponekad u razgovor ubace i romsku reč, čak i u pismenim zadacima. Voli više književnost nego jezik, želela bi da se upiše na postdiplomske studije, ali nema prosek (7,59).

Pokušavam zajedno sa njom da razjasnim šta je to što ona želi i gde mogu da pomognem. Nakon svega ustanovljavam da je dobro da napiše jedan manji rad, budući da ima manji prosek, i da ga negde prijavimo pre objavljenog konkursa za III stepen kod nas na Odseku. Tema može biti leksika pokušstva na romskom i predlažem da za sledeći put napiše na romskom jeziku sve nazive predmeta u kući.

4-5. 07. 1998.

Naš treći susret bio je u Beogradu na dvodnevnom seminaru o evaluaciji Ženske mreže. Prvog dana smo rezimirale zadatke koje je imala vezano za populaciju romske dece u njenoj školi: 1. Polovinu učenika u toj školi čine romska deca. 2. Neka neromska deca znaju romski od romske dece. 3. Ne želi da piše reči pokušstva na romskom, hoće nešto drugo da radi.

Seminar za žene iz Ženske mreže joj se dopao: sreća je mnoge nove prijateljice, dobro se osećala u ženskom društvu. Slavica joj je ponudila da dođe u Letnju školu na Paliću. Prihvatila je s oduševljenjem.

U toku pola sata sačinile smo osnovnu skicu njenog usavršavanja radi budućeg poziva u toku 6 meseci: juli – decembar 1998: III stepen; projekat; posao. Cilj njenog usavršavanja na III stepenu je sticanje znanja za buduće bavljenje romologijom. To znači da njeno usavršavanje ide u pravcu jezika, romskog pre svega, a onda srpskog i književnosti. Da bi napisala jedan rad iz oblasti romskog jezika predlažem da dođe u Novi Sad i da je upoznam sa Trifunom Dimićem, jedinom osobom koja istraživački radi romski jezik kod nas. U saradnji sa njim možemo odlučiti o temi. Pomoći ću joj da sačini istraživački projekat koji je u funkciji njenog rada u školi, što mogu biti njeni seminarski radovi na postdiplomskim studijama.

U toku dvodavnog seminara (i života u hotelu) u Beogradu, pažljivo slušam njene komentare, diskusiju, izlaganja i konstatujem da je pametna, obrazovana i otrešita. Jedna sitnica mi kazuje vezu sa njenom kulturom: u jednom trenutku voditeljka radionice je objašnjavala jednu igru i daje uputstvo: – Svako treba sebi da zamisli jednu prijateljicu da joj je cvet i jednu da joj je drvo. Kad kažem „cvet”, svako treba da se što bliže približi osobi koju voli, a što dalje da ide od osobe koju je zamislila kao drvo. Fika viče: „A osoba koju sam zamislila nije ovde” (Zita Regel je zapisala da romske majke više govore deci u input jeziku o nečemu što je izvan sada i ovde, o nečem zamišljenom, a ne o sada i tu.). Slušajući komandu radioničarke, ona ju je u momentu prenela u svoje shvatanje naredbe...

Na seminaru je učila šemu kako se pravi predlog projekta. Sve vreme postavlja umešna pitanja, upija sve što joj se čini da je korisno. U jednom trenutku je napravila komunikacioni šum: Jedna učesnica je rekla svoje mišljenje. Fika skače i odmah kaže: „Ne slažem se”... ova objašnjava: -U redu, ti imaš svoje mišljenje, ja svoje! Zastidela se, jer je to čula na mom predavanju, ali nije još usvojila, pa se „istrčala” po svome. Posle mi je više puta rekla kako joj je bilo krivo što se istrčala. Želi odmah da bude ispravna – jer smo rekli da je to deo ukupne tolerancije neke ličnosti u javnom diskursu, naročito u institucijama, a naročito u akademskih institucijama. Odlazim iz Beograda u Novi Sad i dogovorimo se na rastanku da će me uveče zvati iz Beograda i javiti kada dolazi u ponedeljak da se sretne sa Trifunom i da sa mnom nastavi planiranje studija. Zove kasno oko 22 h i uredno javlja da dolazi u 12 sati pre podne – po dogovoru. U toku dugih sati zajedno provedenih u ova dva dana stekla sam utisak da je jedna od onih mladih devojaka koja je gladna znanja i da je svesna da joj znanje može pomoći u životu.

6. 07. 1998.

I po dogovoru, u ponedjeljak je došla autobusom iz Beograda, čak malo ranije, sačekala sam je na autobuskoj stanici i mojom peglicom odemo do Trifuna. Nisam dugo bila kod Trifuna, a skoro dva meseca ga nisam videla. Ošišao je paž frizuru („ošišala me dece iz ulice”), obukao lanene letnje šarene pantalone – izgledao je kao pravi guru. Upravo je kucao na kompjuteru novu verziju *Bukvara*. Prima nas u dograđenoj sobi iz dvorišne strane. Kažem: – Nisam dugo bila, pa kad ste se ovde uselili? (u dograđenu sobu). Trifun: – Ruža me izbacila iz njene sobe! Dodajem: – Valjda još uvek tamo spavaš? – Da, samo ovde radim! Zbog nas prekida rad na kompjuteru i na ekranu se vrti za sve vreme naše posete poruka RUŽO, VOLIM TE NAJVIŠE NA SVETU!

Ruža nas dočekuje, skuvala je kafu i zatim sve vreme sedela, ćutala i slušala dok u jednom trenutku nisam pitala: – Trifune, zašto tvoj telefon ne radi? Ruža je skočila i usplahireno: – A, hajde, sad baš oču da čujem šta ćeš reći! Trifun polako objašnjava: – Sam sam se priključio na internet, nisam hteo da platim 150 dinara nekom da mi to stručno uradi, pa kad je došao prvog račun, ja dužan pošti 1.200 dinara. Nisam dobro priključio pa je stalno telefon zvonio u Adelaidi u Australiji. Nisam platio i oni me isključili.

Najpre je Trifun jedan sat nesebično objašnjavao razne mogućnosti izbora za Fikin rad, pričao o svom radu, o romskom jeziku, učio ju je od samog početka, zatim ju je poučio nešto o azbuci romskoj koju je načinio. Dogovoreno je da će ona za seminarski snimiti romske pesne i pripovetke iz Niša, to će skinuti sa trake i prirediti za štampu. Da bi to učinila mora najpre proučiti njegovu *Pismenicu*, zatim joj je dao knjigu njegove zbirke sakupljenih romskih pesama iz Vojvodine, i kao poklon na romski preveden *Ep o Gilgamešu*.

Konkretni zadaci za rad: Fika će kupiti trake na koje će snimiti pesme i pripovetke (najmanje 20). Pokušaće sama da ih skine sa trake. Proveriće snimljem materijal sa Trifunom, kad dođe ponovo u Novi Sad 15. jula. To će biti taj rad za uslov za upis na postdiplomske studije kod nas na Fakultetu. Ona je oduševljena planom i Trifunom. On je kao pravi tata zagrlio i prijateljski poljubio i rekao da kod njega može biti gošća sledeći put.

Sedamo u peglicu. Ona je obuzeta svim što joj se u ova tri dana dogodilo i stalno proverava glasno da li je to san, ili java, kakva je to sudbinska povezanost da je mene srela (opet razmišlja na način svoje grupe). Nakon posete Trifunu sedimo još jedno vreme u restoranu hotela „Novi Sad” i koncipiramo njen istraživački projekat. Nismo ga završile. Koncept koji je napravila opširan je, premalo konkretan i treba neke delove doraditi. Ostavljamo to za sledeći put. No, projekat je povod da mi ona priča o njihovom NVO (registrovanom pre godinu dana) za kulturu, obrazovanje i vaspitanje Roma u Nišu. U okviru tog NVO ona hoće da konkuriše sa ovim projektom. Predlažem da tema bude opis kako su srpska deca naučila da govore romski, dok se igraju sa romskom decom u ulici u Nišu. Treba samo svoje iskustvo da pretoči u neku formu.

Dok ne smisli tačno sadržaj projekta, treba da ovlada formom za pravljenje projekta, što će vežbati još izvesno vreme pre prijavljivanja (u septembru). Uz to, učim je kako

da napiše biografiju, čiji su delovi: lični podaci, napredovanje u školovanju, napredovanje u poslu, hobi, neke druge informacije, adresa i potpis.

Za sledeći put doneće: diplomu, CV, svoje seminarske i diplomski rad, snimljene na kaseti romske pripovetke i pesme iz Niša da Trifun odabere. Sledeći sastanak je zakazan za sredu 15. juli. Taksijem će doći do Trifuna, sve kod njega završiti i mene pozvati.

Aktivnosti do tada: (1) Ide na letnju školu na Palić koja traje nedelju dana (od 31. jula do 7. avgusta); (2) Ženske studije iz Beograda joj omogućavaju da učestvuje na radionicama kreativnog pisanja, jer voli da piše pesme i pripovetke; (3) Ukoliko dobije stipendiju za Letnju školu u Francuskoj, provešće tamo 2 nedelje.

Njeno alternativno usavršavanje tokom tri letnja meseca (juni, juli, avgust) biće intenzivno, jer preko leta može više da nauči nego za vreme školske godine kada je u školi zaposlena. U avgustu ona piše rad za uslov za upis na postdiplomske studije; prisustvuje Letnjoj školi, a možda i konferenciji o obrazovanju Roma u Surdulici. Obavezujem se da joj: donesem članak Rajka Đurića; zatim knjigu Tove Skutnab-Kangas *Dvojezičnost*; projekat o obrazovanju romske dece Aleksandre Mitrović; model kako sama deca mogu da pišu svoje knjige („Ja se zovem”). Provele smo praktično celo popodne zajedno i time otpočele intenzivnu i uspešnu saradnju.

15. 07. 98.

Ujutro je došla na konsultaciju kod Trifuna. U podne, tačno na vreme stiže taksijem od Trifuna, puna lepih utisaka o saradnji s njim. On ju je hvalio da je dobro obavila snimanje romskih pesama i zapisivanje. Pokisla je kao miš idući iz Beograda u Novi Sad. Bila je konstruktivna u razgovoru (u kojem učestvuje i Usnija) dok sedimo u restoranu. Dogovor je da sledeću sredu sve tri ponovo provedemo zajedno i da Usnija još zove Sandru iz Obrovca i njenog brata. Provele smo zajedno dva sata i razile se.

22.07.1998.

Došla sam autom kod Trifuna po Fiku. Užasna vrućina. Pravi pakao! Prva vest: umro je Said Balić iz Niša, romski dugogodišnji aktivista. Trifun nije imao mnogo vremena da radi sa Fikom, mada je ona došla rano (tj. na vreme), jer je morao da ide u Kulturno prosvetnu zajednicu (KPZ) da obrazlaže nešto o novoj grupi romskih izbeglica sa Kosova. Došao je i čovek iz SUP-a, da mu Trifun kaže gde se nalaze romske porodice (oko 300 u gradu) da ih vrata na Kosovo. U tim neplaniranim razgovorima procurilo im je vreme. Fika je (za njega) sakupila 35 romskih pesama iz Niša zapisanih na srpskom jeziku, pa je pokušala da ih prevede (Trifun je imao primedaba na prevod – očekivano). On hoće te pesme da joj objavi u prevodu, ako Fond da pare. Ona je vesela zbog toga. Stalo joj je do afirmacije (lične). Voli da uči, voli što ne zna.

Donela mi je i kako izgleda njen diplomski rad koji je pre nekoliko godina odbranila na Filozofskom u Nišu, zatim statut njene NVO.

Posle Trifuna jurimo kolima u Fond gde nas čeka Marija, mirno čita neke listove. Usnija je takođe zakasnila. Zlo joj je od vrućine. Došla je sa rođakom, s namerom da i njemu izradi stipendiju kao Romu. Odlazimo svi zajedno u restoran „Stara greda” na skroman ručak (prošli put smo bile u elegantnoj piceriji „Karibik” gde im se jako svidelo. Same smo na terasi i reč, po reč, počnemo razgovarati o prodaji žena (čerki)

kod Roma. Sve tri su se složile da je pojava aktuelna i u Nišu i u Vojvodini. Usnija kaže da zna čoveka koji je prodao 8 ćerki. Marija tiho kaže kako joj je jedan čovek rekao: – Pošto si da te kupim? A ona njemu odgovara: – Nemaš ti te pare da me kupiš! Marija je samosvesna svoje vrednosti i svojih ciljeva. Ima u njoj neke mistike, i tihe patnje. Učim od njih šta je njihova normalna svakodnevnica. Prodaja žena je njihova svakodnevnica, zatim da devojaka „pobegne” za momka, ako joj otac ne da da se za njega uda, takođe je svakodnevnica. Za razliku od Marije, Fika je bučna, optimistička i uvek oduševljena. Usnija stalno izbegava da otpočne konkretnu aktivnost, i uvek donese novu ideju, ali još nije zagrizla u posao.

Nakon ručka peglicom odlazimo na Fakultet da im dam knjige: *Diskurs analiza, Prilozi proučavanju jezika*, malo koverata, papira. Sa Fikom pravimo projekat za njen rad sa decom kojoj treba pomoć da bi u tranzitu u VII i VIII razredu osnovne, prešli u prvi razred srednje škole. Ona mi obrazlaže šta želi, ja je usmeravam, Marija i Usnija slušaju.

Nakon dugog vremena (od 14,30 – 18 sati) razilazimo se. Nosim ih na autobusku stanicu: Fika putuje u Beograd, a odatle u Niš, Usnija u Sombor, sa bratom, Marija ide kod Trifuna, jer njena autobuska karta važi samo za autobus za Žabalj i taj autobus polazi u 19,30 (a sada je tek 18 sati). Dogovor je da se vidimo u sledeću sredu.

Zaduženja:

1. Fika će napraviti predlog projekta za Fond.
2. Dopis Fondu da će se upisati na postdiplomske u N. Sadu, da bi dobila stipendiju.
3. Još će doraditi tekst interpetacije onih pesama koje je sakupila za Trifuna, on će da ih objavi.
4. Plan i program postdiplomski da joj pošaljem.

Ona je vrlo zahtevna u odnosu na mene i dobro organizovana u ostvarivanju tih zahteva. Jednostavno cedi čoveka. Pitam da li je to običaj u romskoj porodici da kada je strana osoba prisutna žena sedi zajedno sa mužem, ali ćuti, i navodim primer Trifunove supruge koja je sve vreme prisutna dok razgovaramo, ali ćuti. Kaže da jeste, da je njen tata imao običaj da kaže mami: – Imaš usta, da ćutiš. Učim od njih šta su osobine njihove kulture.

Pokazala nam je sliku svoje mame i tate snimljene „na ponedeljak”, tj. prvi dan nakon prospavane bračne noći (tj. venčanja u nedelju). Na slici je on u prvom planu, ona iza njega, gradski obučena. Ja komentarišem: – Ona je iz neke bolje porodice (ničeg na sebi nema romskog, čak i ne liči)... Refika prihvata: – Čak ima i neke obrenovićevske krvi... dodaje tiše sa nekom setom. Verovatno ima tu nečeg što nije htela za sada da nam kaže. Otac je veoma lep: – Ti ličiš na oca! dodajem svoj sud gledajući u sliku. – Sve što imam je na njega! Završava razgovor setno. Izgleda da je volela oca.

24.07.1998.

Kasno zvoni Fika iz Niša. Piše predlog Komisiji Fonda za stipendiju za postdiplomske studije. Kako se zove naša grupa na Filozofskom fakultetu. Usput mi kaže da je dobila stipendiju za Letnju školu u Francuskoj! Potvrđuje da dolazi u sredu.

29.07.1998.

Sačekala sam je na autobuskoj stanici da bi je prebacila kod Trifuna. Usput joj govorim primedbe na njen diplomski rad koji sam pročitala: o psihoanalitičkim osobinama junaka u pripovetkama Laze Lazarevića. Ima nekoliko lepih zapažanja o ženama (u Švabici o Ani, zatim o Mariji u „Prvi put s ocem na jutrenje”). Sugerišem joj da napravi nešto sa ženskim likovima u pripovetkama Laze Lazarevića – zašto mi to treba?” pita me. Ona ima sasvim pragmatičku inteligenciju. Ako treba da bi se upisala na postdiplomske studije – hoće, ako ne, zašto bi se mučila.

Malo je umorna. Majka joj je bila bolesna kad je pošla na put – ova vrućina joj smeta. Zatim, u Beogradu je u Ženskim studijama bila na radionici o kreativnom pisanju – zadovoljna je.

Ostavljam je kod Trifuna da sa njim diskutuje o njenom rukopisu koji je on pripremio za štampu. Popodne u 14,30 sačekala sam Usniju na stanici (ona je danas imala prvu radionicu u domu za nezbrinutu decu u Somboru) i zajedno sa Gabrijelom, polaznicom Ženskih studija koja će u Pragu za koji dan govoriti o našem projektu o Romima, idemo kod Trifuna gde su već bile Marija i Veronika. Puna nas je kuća! Prijatno je i veselo.

Donela sam dinje, veliku kiselu vodu i flašu belog vina, velike lepe breskve. Ruža je, kao i uvek, tiho sve spremila na sto. Ruža nudi da ručaju ona i Marija, Fika neće. Ja kažem kako ona ne voli meso. Ona kaže: – Kako vi to znate? – Pa nisi htela da deliš sa mnom ćevapčice u Nišu! Podsećam je na naš prvi susret. – E, pa onda Vas nisam dovoljno poznavala! (tačnije htela je da ostavi bolji utisak na mene time što nije uzela jelo).

Dug razgovor o seminaru za nastavnike romskog jezika za koji se prijavio Trifun kod Fonda, a ja sutra imam sastanak Komisije za odobrenje projekata u kojoj sam i ja članica. Trifun je u svom elementu, priča razne stvari koje pomažu Fiki, Mariji i Usniji da se snađu među romskim mentalitetom. Vrlo su aktivne u pitanjima: svaka hoće da vidi svoju korist u tom njegovom planu. Fika ima negativno iskustvo sa Ackovićem i to obrazlaže. Marija je tiha, sistematična, hoće sve da nauči jer hoće da bude učiteljica u Žablju. Usnija priča svoje iskustvo sa decom u domu: bili su divni, nekoliko ih je romske dece, odmah su se sjatili na nju. Fika je zahtevna i uporna. Jedan stih je Trifun preveo po svome, a ona insistira da bude štampano u knjizi kako ona oseća pesmu.

Razilazimo se u 18 sati. Svima sam dala jedan paket papira za pisanje, svakoj po jednu knjigu: Usniji „Mišljenje i govor” Vigotskog, Mariji mnogo notesa da piše i ona i njen sin da škraba. Zatim dva bukvara za njega: jedan na romskom drugi je za rusku decu, ali ima lepe slike. Neka uči da prevrće listove i identifikuje slike.

Usnija treba da drži sledeću radionicu u sredu. Vrućine su velike. Nećemo se sastati u sledeću sredu.

30.07.1998.

Na Komisiji je Fiki odobreno štampanje knjige i stipendija za postdiplomske studije, kad se upiše, a o projektu je Jadranka samo obrazložila da su u toku pripreme i da Fika treba još neke delove da doradi. Čini mi se iz njenog izlaganja da je Fika nešto

predložila u projektu što se nismo dogovorile. Javljam joj dok je u Ženskim studijama u Beogradu na času kreativnog pisanja. Moli me da zamolim Trifuna da prevede na romski njen predgovor i pogovor u knjizi i da se potpiše da je on preveo tekst. Ne mogu u to da se mešam, samo prenosim Trifunu, on odbija. Prenosim joj lepe vesti za odluku Komisije. Tražim da mi pokaže predlog projekta. Snebiva se, ali će doneti.

Pita me da li sam joj donela program postdiplomskih studija (zaboravila sam) – sve što je za njen interes, dobro pamti.

31.07.1998.

Uveče se javlja Fika sa Palića gde je na Letnjoj školi koju Fond organizuje. Javlja mi da će radionica o jeziku biti u sredu. Možda odem. U ponedeljak ide Gordana Stojaković na Palić i preko nje sam joj poslala fotokopiran ukupan program naših postdiplomskih studija, koji sam morala uporno da tražim po Fakultetu jer u ovo vreme nema nikog, pa ni referentkinje za III stepen, na odmoru je. Molila sam je da dođe i da mi ga da. Fotokopirala sam za Fiku i poslala. Videćemo hoće li i kakvim će to plodom uroditi. Možda je trebalo da je usmerim na Fakultet da sama traži program i na taj način se upozna sa pitanjima administracije na Fakultetu. Ali znam da u tome ne bi uspela u ovo žarko letnje doba, da bi njena energija otišla uludo, a zdravlje je ne služi, i opet bi se problem vratio meni, budući da uopšte ne zna kako funkcioniše administracija na našem Fakultetu.

Dobra vest: dobila je stipendiju da ide u Francusku, pa nakon Letnje škole na Paliću ide u Niš da se prepakuje, pa u Francusku.

Toliko smo u ova dva meseca uložili u nju. Nadam se da će to umeti da iskoristi i da se usmeri ka romskoj deci i kulturi.

7.08.1998.

Provela je nedelju dana na Letnjoj feminističkoj školi na Paliću (rukovode Slavica Stojanović i Jasmina Tešanović). Najpre me je prvog dana zvala telefonom da mi kaže da je predavanje o jeziku u sredu pa da dođem. Obećam, ali ne odem jer su velike vrućine bile, a imala sam mnogo obaveza u Letnjoj školi srpskog jezika, kulture i istorije na Univerzitetu u Novom Sadu kojom rukovodim.

Ponovo smo razgovarale kroz dva dana i insistirala je da se svakako vidimo na njenom povratku sa Palića za Niš: – Moram da Vas vidim, ne mogu da izgubim kontakt sa Vama! Malo me je začudio ovaj vezani odnos, odlučim da moram primeniti postepeno strategije odbijanja, odnosno njihovog osamostaljivanja. Obećam. Još me moli da joj zakažem sastanka kod Trifuna. To mi je problem jer Trifun nema telefon, ali ona ima telefon njegove komšinice pa preko nje mogu to da obavim. Začudim se kako je dobro organizovana: pa ja tolike godine sarađujem sa Trifunom i nemam broj telefona njegove komšinice već šipčim svaki put kod njega na Klisu.

Zovem je poslednjeg dana da se dogovorimo o susretu, utanačimo da je čekam na autobuskoj stanici od 15 h pa nadalje, jer oni kreću u 13 sati.

Sedim u restoranu hotela „Novi Sad” čekam je do 16 sati, umorna sam od problema u mojoj Letnjoj školi, odlazim ne dočekavši je, ali ostavljam pismo kelneru.

Ujutro se setim da neću stići u banku po pare, a da Fika redovno od Trifuna dolazi u grad taksijem, pa telefoniram toj istoj komšinici da Trifun (ili ona) dovedu Fiku do autobuske, a ne da se vrati taksijem. Platila je taksi jer je umorna i ne može da ide autobusom!

Prva disciplinska mera: ne mogu ti platiti taksi jer si poruku na vreme dobila.

Naravoučenije: Postoji nešto kod sve tri devojke, a to je da ne osete na vreme meru kada treba da prestanu u svojim zahtevima. To je onaj trenutak kada one treba da povedu računa o drugima koji su im „na usluzi”. To moraju da nauče kao deo naše kulture u kojoj će sarađivati sa drugima!

Fika je vidno umorna. Iscripljujući rad u Školi, zatim jedna noć i dan kod Trifuna, puna utisaka i priča, ali sve zajedno ju je iscrpelo. Jedva je čekala da me vidi da ispriča svoje utiske, tačnije povrede u Školi. Prvo joj je zapažanje da je kao obrazovana Romkinja bila odgurnuta od obrazovanih neromkinja, tačnije Hrvatica i Srpkinja, dok ju je Slovenka volela. Organizatori su (mislim podsvesno jer je posao obavila mlada Milica iz SOS telefona) u jedan hotel stavili: 2 Romkinje; 2 Albanke; 2 Makedonke, dok su u drugom hotelu bile Hrvaticе, Slovenke i Srpkinje. Kada je Fika ovo zapažanje rekla Milici, ova je zaplakala jer nije bila svesna svoje podsvesne diskriminacije. Ne bi je ni Fika postala svesna da nije već prošla svoju školu osveščivanja. Tako su evo, jedna drugu osvestile.

Zatim, za vreme obeda, „izabrani tim predavača” je uvek bio za jednim stolom izdvojen, dok su polaznice bile za drugim. Fika se setila kako sam sedela sa polaznicama kad smo bile na seminaru u Beogradu pa je i ovo procenila kao elitističko ponašanje. No, kada je o tome javno govorila, nju su izolovali. Drugim rečima, to će se dogoditi i sa ostalima koje budem obučavala kad jednom i njihovi u etničkoj grupi, a i iz dominantnog naroda prepoznaju da su ove Romkinje dobre kao i sve druge neromkinje – tačnije bolje su. Fikino glasno razmišljanje je bilo da joj je bilo bolje na seminaru u Beogradu početkom jula jer tada nije mnogo govorila svoje utiske drugima, pa su je organizatorke tapšale po ramenu („naša mala Romkinja, kako je napredna”). Sada, kada je pokazala svoje kritičko mišljenje, dobila je niz pouka: ne može više puta u toku jedne seanse da govori – jedna osoba samo jednom i to 5 minuta; nadalje, koleginica iz Hrvatske joj je uputila (za oproštaj) razglednicu na kojoj piše da bi trebala manje da vređa druge. Pokazala mi je tu razglednicu i ja je pitam koga je vređala. Ona kaže nikog, sem što je govorila što misli.

Moj mentorski problem je: ŠTA ĆE BITI SA DEVOJKAMA KADA POSTANU SAMOSVESNE?

Nadalje dugo razgovaramo o njenom upisu na postdiplomske studije kod nas na grupi. Razgovor je o predmetima koje će odabrati, budući da sam joj na Palić (po Gordani), poslala potpun program predmeta koji se predaju na srbistici. Htela je, najpre, da ide na postdiplomske na srpskoj književnosti, pa sada još uvek želi da ima neki most između ove dve discipline. Obecavam da ću za sledeći njen dolazak u N. Sad organizovati da sretne sekretara postdiplomskih studija sa Odseka srpska književnost i da joj on predloži izbor takvih predmeta iz dve nauke da bude zadovoljna.

Ali, kad sam joj rekla da romologije kod nas nema i da bi ona mogla biti prva obrazovanja romološkinja, svidelo joj se. Traži adresu poznatih romologa u svetu da se sa njima poveže (Kurtijade, Jan Henkok, Milena Hubšmanova), da, eventualno, kod njih ide na stipendiju. Taj val potrebovanosti me hrabri da će uspeti, ali pomalo i plaši. Ja sam se potrudila da joj izbunarim program tokom letnjeg raspusta, a ona sada okleva i menja.

Razgovaramo nadalje o stranim jezicima koje ona polaže: ukupno su dva – jedan produžni, biće to za nju engleski, i jedna novi. A koji je to za nju novi? Ona hoće da počne da uči francuski. Da li to može sve da joj plati Fond? Ne znam. Pitaću ih. Može, uostalom, i ona to da pita.

Shvatam da grešim što ja njima rešavam probleme, umesto da kažem ko su osobe kod kojih one mogu da traže rešenje svog problema i da tako upoznaju sistem rada institucija i moć osoba koje su u njima zaposlene. Uče one od mene, a i ja sama učim za njih, jer sada mi postaje teško da i sve njihove probleme rešavam, a oni se umnožavaju.

Donela mi je tekst projekta koji je predložila Fondu za finansiranje, da ga pogledam i pomognem u doradi; donela mi je predgovor njene knjige da ga pogledam jezički (lektorski), a Trifun će ga prefesti na romski. Pa tu imam puno posla da uradim za nju! Dogovor nakon jednog sata diskusije.

Razgovaramo o tome kako će se predstaviti na Letnjoj školi u Francuskoj: može da ispriča svoju životnu priču, može i druge stvari da informiše, a kad dođe u N. Sad organizovaću da upozna Zorana Mulića, kompozitora i sa njim da napravi intervju za njene novine u Nišu.

Odlazi u Francusku na Letnju školu 28.08. 98. leti iz Beograda, pa ćemo se tada opet videti tamo.

10.08.1998.

Javlja se Fika. Kazali su joj da sam joj zvonila. Nisam! Koristim priliku da joj kažem da njen projekat ne valja i da ga mora doraditi. To ćemo uraditi u subotu u Nišu. Ako dođe u Beograd zbog vize za Francusku, javiće mi se. Moli me ponovo da pogledam jezički njen predgovor u knjizi.

Ona je zahtevna, i mnogo me angažuje. Moraću napraviti odstupnicu i proceniti dokle je obaveza mentorke, a gde ona prestaje.

Nije mi se javila iz Beograda, ali se javila Trifunu pa mi je on rekao da je tamo (13.08.). Uveče u 23,30 javlja se telefonom – ja davno zaspala – da mi kaže da se tek sada vratila iz Beograda i da je sve u redu za moj sutrašnji dolazak u Niš. Zatečena sam njenom neodgovornišću za druge: najpre je trebalo da mi se javi iz Beograda, ali ako to nije uspela nije potrebno da me noću uznemirava.

14.08.1998.

U Nišu razgovaramo Vera, Ana, Fika i ja nakon mog predavanja (od 14-15 sati). Njih tri su podnele projekat Romskom programu, koji mi je Fika dala da pogledam. Ništa ne valja. Ovaj sastanak je da nauče kako se prave projekti. Vera šalje signal 'ja sve znam', Fika je izmenila ponašanje u odnosu na ponašanje kad je u Novom Sadu,

odbrambeno govori („to smo napisale, pa to smo napisale”), a kad kažem: – Gde piše? ona objašnjava („pa ja sam to usmeno rekla Jadranki”). Odjednom Jadranka, ja i svi oko postajemo njen servis u finalizaciji projekta. Završavamo razgovor u 15 sati jer ja nastavljam radionicu sa drugima. Vera i Fika me obaveštavaju da neće prisustvovati radionicama jer idu na sastanka u njihov NVO. Zabezeknuta sam!! Pa sa njima mogu da se nađu svaki dan!! Ja sam potegla put toliki da im dođem na noge da razgovaramo o njihovom projektu, one putuju po belom svetu da skupljaju znanje, a ja sam im došla na noge i one idu na sastanak!

Samo kratko još uspeva Fika da me pita: – Jeste mi doneli program III stepena Književnosti (pošto sam joj fotokopirala i predala naš za srpski jezika za koji je ona već odlučila da neće da odabere). Još jednom sam zabezeknuta! Pa nisam ja njen čata! Ona neće da sluša moju radionicu, hoće da joj serivisiram oko svih mogućih stvari koje su joj potrebne iz institucije. Dodaje, ne osećajući granicu i da imam odstupnicu prema njoj: – Sećam se da ste još nešto trebali da mi uradite, ali se sada ne sećam šta. Ja kažem: Adresu Hanckoka. Ona: – Ne, a da, jeste mi doneli novac?! Ja: – Kakav novac? – Pa za troškove puta”, podseća me. Uvek je oko novca vrlo budna. Ovo je trenutak mog povlačenja u mentorskoj ulozi i guranja njih da se suoče sa svojim željama i adekvatnim mogućnostima njihovog ostvarenja.

19.08.1998.

Fika je zvonila iz Centra u Nišu da piše projekat i da će ga poslati faksom. Oko 18 sati stiže 12 stranica teksta faksom! (gotovo cela rolna faks papira papira). Zove od kuće oko 19,30 h da vidi da li sam pročitala da joj dam primedbe. – Imam posetu, nemam vremena da čitam! glasio je odgovor. Pa ona nema mere! Ujutro oko 8 sati zvoni da joj kažem primedbe. Diktiram detaljno, loša je veza, vičem, Maja spava (svoje dete uznemiravam zbog drugih). Projekat je sada mnogo bolji, ali ima mnogo jezičkih, tehničkih i drugih manjkavosti. Diktiram sve oštro i zapovednički, a zatim se ona tiho zahvaljuje. Shvatila je.

Krajem avgusta i nekoliko dana septembra bila je na Letnjoj školi u Francuskoj gde je upoznala mnogo mladih (do 30 godina) iz cele Evrope i bivše Jugoslavije. Bilo joj je lepo. Odmah se javila kad se vratila i pita za upis na postdiplomske studije. Raspitala sam se, ali konkurs još nije objavljen.

20. 09. 1998.

Konačno je danas izašao konkurs za postdiplomske studije. Prema novom Statutu Fakulteta, oni koji nemaju prosek ocena 8 moraju polagati proveru znanja iz dva predmeta, platiti za to i, ako polože, još 3.300 din za prvu godinu studija. Plaća se i za upis 200 dinara (to je naša administracija dobro smislila da bi prikupili pare za sebe). Pošto je novi Statut (od pre mesec dana) niko na Odseku (niti Fakultetu) ne zna koje bi trebalo predmete da polaže, zatim kada, pa ko će je ispitivati i ostalo. Znači trebalo je da prevaziđem slabosti naše administracije i sprovedem ceo upis tako da sve prođe. I to za jedan dan koliko će ona provesti u N. Sadu.

Najpre šaljem Fiki kopiju konkursa faksom. Ona ga prouči i odluči da će doći u N. Sad u sredu (23.09.) da donese sve dokumente i da vidimo šta ćemo. Organizujem joj razgovor sa sekretarom postdiplomskih na Odseku za srpsku književnost, budući da ona više voli književnost od jezika.

23.09.1998.

Sačekam Fiku peglicom na autobuskoj, odmah idemo na Fakultet da razgovoramo sa sekretarom Katedre o njenom upisu. Dogovorimo se svo troje da će njene studije biti interdisciplinarne u tom smislu što će odabrati književnost kao matičnu grupu, a na jeziku samo moj predmet – Analizu diskursa. Na prijemnom će polagati osnove iz Teorije književnosti jer će upisati kurs teorija stiha, a za diskurs ću je ja ispitivati osnovne pojmove iz moga udžbenika (koji sam joj dala). Tako će se tokom studija obući da radi stih srpski i komparativno romski.

– Donela sam joj knjige iz teorije književnosti koje sam za nju pozajmila iz seminara i još neke knjige takođe sam pozajmila od jedne studentkinje da ne mora knjige kupovati.

– Učila sam je da piše prijavu koju smo predali.

– Platila sam za nju 200 dinara upisnine.

Polaganje ispita će biti 13. oktobra, prema obaveštenju u konkursu. Do tada će ona sama učiti, a ja ću joj pomagati.

Potom smo otišle u „Karibik” da pojedemo picu posle napornog dana, ali i da se o ostalim stvarima dogovorimo. Dala sam joj adresu Jana Henkoka iz Teksasa i kazala da se pozove na mene.

Nakon toga je bila zadovoljna. Otišla je nakratko kod Trifuna da vidi šta će biti sa štampanjem knjige, jer je obećao da će biti završena za 10 dana, budući da su iz Fonda prebacili pare još pre 10 dana. Neće biti predgovora na romskom nego samo na srpskom, tako je Trifun odlučio.

Zatim, odlazimo svo troje (Trifun, ja, Fika) u Gospođince jer danas treba da dođu svi roditelji romskih učenika zajedno sa njima, i da izjave da li hoće da pohađaju nastavu na maternjem jeziku koji će predavati Marija. Tamo nas već čeka Marija. Organizovala sam sastanak tako da svako kaže nešto: najpre ja o smislu učenja maternjeg romskog, onda Fika iz sopstvenog iskustva kaže kako joj je bilo kad nije mogla da se igra sa svojim vršnjacima u mahali jer nije znala romski, pa Trifun o udžbeniku za taj predmet, pa Marija o tome kako želi da radi sa decom, i na kraju dam reč direktorki da se izjasni o svemu – obećava svesrdnu pomoć.

Došlo je troje roditelja i 13 dece. Svi su želeli da uče maternji jezik jer misle da će se lepo družiti i da će se igrati (otkrila sam jednu malu koja je talentovana za balet). Roditelji su izražavali sumnju da će deca biti obeležena ako se izdvajaju u posebnu grupu da uče svoj jezik. Jako su sumnjičave dve majke. Odmah su nam objasnile da ima raznih dijalekata u romskom jeziku. Svi imaju istu priču da se Romi ne razumeju međusobno. Sada već mislim da je to jedna od strategija da se ne bi unificirali. Ukratko, učinak je sledeći: Za Mariju smo obezbedili grupu dece da ih uči i od sada neće više morati da

bude spremačica. U tome je mnogo doprinela Fika svojom izjavom i prisustvom, zatim ja koja sam spretno vodila sastanak i Trifun kao onaj koji je za sve odgovoran.

Direktorka je nekoliko puta ponavljala „nećemo se odvajati” u smislu da će ona već preduzeti mere da ova nastava ne bude ono što treba, ali sam je pustila, pa ću u toku rada sa Marijom usmeravati nastavu. Direktorka, oštra, seljačkog načina razmišljanja, fizičarka, sama se u jednoj aluziji osvrnula na svoj izostanak nedelju dana ranije. Aluziju nisam htela da primetim pa je sve prošlo dobro. Ostavila sam joj nekoliko knjiga o Romima, poklon biblioteci, kako bi nastavnici imali lektiru za obrazovanje. Obećavam da ću napraviću jedan tekst o važnosti romskog kao maternjeg u obliku letka da Marija može podeliti roditeljima i nastavnicima, kao pokušaj obrazovanja šire zajednice o Romima.

Trifun je sa Direktorkom već počeo da smišlja glamurozni početak obeležen na televiziji (u sredu), kako će sve biti jako paradno. Direktorka odmah predlaže da se romska deca u prvoj nedelji oktobra prikažu na priredbi. Slušam tu vrstu manipulacije Trifuna i direktorke sa romskim problemom za sopstvene svrhe. Polako ću to usmeravati, imajući Mariju pred sobom koja se mora osposobiti za ozbiljnu nastavnicu.

Usput odnesem peglicom Mariju kod njenih rođaka u Gospođincima, i u mraku (mrzim da vozim po noći) vratimo se u N. Sad, Fiku odnesem na autobusu za Niš. Već je 20 sati uveče. Vidimo se u petak 2.10. u Nišu, kada ćemo imati konsultaciju za njen ispit za postdiplomske iz Diskursa. Još jedan dug, ali uspešan dan sa Fikom i ostalima, zaključujem polazeći u pravcu moje kuće. Na rastanku Trifun joj kaže da će od 9-14. oktobra držati seminar za nastavnike romskog jezika u Srbobranu kada ćemo imati prilike da opet pripremamo njen ispit. Tako će se polako usmeravati u nauku. Sve je idealno zamišljeno, samo da proradi.

2.10.1998.

U Nišu. Fika je bila sinoć na predavanju koje sam držala u Nišu na Pravnom fakultetu u organizaciji Ženske istraživačke grupe. Postavila je umesno pitanje („samo spremačice može uvek u ženskom rodu, a direktorke ne”!). Bila sam ponosna na nju. Ona se, međutim, ne druži sa ovim ženama okupljenim na Pravnom u žensku grupu.

Pre podne imamo konsultaciju za njen ispit u hotelu od 9.30-12. sati Nije joj lako da uči iz Solarove *Teorije književnosti* sama, radimo jedinicu strukturalizam (u jeziku i književnosti). Usput mi kaže da je dobila brzo odgovor od Jana Henkoka da može da ide tamo na III stepen iz romologije ako nađe pare za studije. Upućuje je da se obrati Soros fondu. Oduševljena je. Smatra da je to njoj prirodno pripalo, a ne da sam posredovala svojim ugledom i zalaganjem da Jan nju pozove. Odmah me pita kako može da dobije tu stipendiju. Samo o tome misli (zato se, verovatno, i nije detaljnije spremala za ovu konsultaciju). Promenila je fokus interesovanja sada od postiplomskih ka Americi...

(Ponovo se pomirila sa svojim momkom i jako joj je lepo, ne sme da misli dokle će trajati, samo čeka da je nešto klepi sa strane, jer joj je sada jako lepo.)

Bez obzira na to što sam imala nameru da sa njom ne komentarišem novi događaj Trifun-Marija, ipak sam morala da kažem da Marija neće dobiti mesto nastavnice

romskog jezika u Gospodincima, zbog Trifuna i da ju je on prodao za jedno obećanje Direktorke škole koja očito nema nameru da uvede romski jezik u školu.

Fika je počela da kritikuje Mariju kako nije ozbiljna i ja prepoznajem da je ona razgovarala sa Trifunom o tome i da joj je on prepričao svoju verziju moje reakcije. Počinjem da joj objašnjavam kako ja vidim Trifunovu poziciju muškarca kojem je u interesu da otvori još jedno romsko odeljenje u Gospodincima 'po svaku cenu', a u toj ceni nema Marije kao osobe. Objašnjavam joj na sopstvenom primeru kako Trifun manipuliše nama, ženama (nemam drugih podataka za muškarce). On me je pozvao da u seminaru učestvujem za metodiku. Niti mi šalje program seminara, niti kaže šta hoće da govorim. Na moje insistiranje mi je poslao program iz kojeg vidim da me je predivio samo sedmog, poslednjeg dana. To nije prvi put da me on izmanipuliše nakon toga što mu pomognem sopstvenim zalaganjem da dobije pare za seminar. Ona kaže razočarana: -Ja neću da budem između Vas i Trifuna! Vi morati znati da je on moj Rom! Nemam ništa protiv toga, naprotiv, ja sam autsajderka, ali ne može tvoj Rom da proda svoju Romkinju tako lako samo zato što mu je obećala direktorka škole da će imati jedno odeljenje romsko više u svojoj zbirci. Pa on je upravo učinio ono što ti nećeš sada!! (ubeđujem je). Dakle, ti kao Romkinja braniš njega Roma, a on Rom, neće da brani svoju Romkinju pred neromkinjom direktorkom!

Odjednom shvatim da ona više ne zastupa interese ženske studentske romske grupe, čiji je deo u mojim očima, nego interes muškarca Roma. Kada su naše aktivistkinje išle po romskim naseljima i objašnjavale kako treba da izgleda planiranje porodice i šta je nasilje nad ženama, sve su Romkinje počele da brane njihove muževe!!!

Objašnjavam joj da je Marija jedina samosvesna u studentskoj grupu:

- imala je petlju da se uda za onoga koga voli;
- da rodi dete s njim;
- da napusti bračnu zajednicu;
- da sama to dete već 4 godine odgaja.

Fika kaže: -Nikad o tome nisam na takav način razmišljala o Mariji. Uvek sam je videla kao onu koja je nezadovoljna i koja stalno nešto brine za pare. Kažem joj da ona nije imala tu petlju da isto uradi nego sedi kod mame, ima maminu penziju itd. itd.

Deo mog mentorskog programa nije samo osamostaljivanje u poslu, nego i psiho-loško osamostavljanje u društvu. Usput kažem da zameram Trifunu da nije naročito spretna u organizaciji seminara. Poslao mi je program iz kojeg se ne vidi ko, koliko, kada izvodi nastave. Dodajem: -Sve je to neka improvizacija, zbog koje je onda moguće praviti manipulacije (poput: pa ja to nisam rekao, napisao i sl.). Ona dodaje: -Tipično za Rome! Romi vole samo improvizacije! Opet ona mene uči. Mada sam to znala, ali u ovoj njenoj replici uhvatim sebe kako Trifuna stalno guram u sopstvenu zamisao organizacije (neromskog tipa) i sve drugo me dovodi do ludila. Mogu, naime, da mu oprostim neke romske osobine izvan profesionalnog rada, ali u poslu – ne.

Osetila sam se loše posle razgovora sa Fikom. Ona je više puta ponavljala: -Ja znam šta ste Vi učinili za mene, koliko sam Vam dužna, ali on je moj Rom. Završili smo konsultaciju posle 2 sata. Idemo zajedno iz hotela: ja na autobusu, ona da mi pokaže put. Proći ćemo pored njene kuće pa ako hoću da svratim da vidim gde stanuje. Rado.

Usput me pita kako bi ona mogla dobiti stipendiju za Texas. To joj je sada najvažnije. Već osećam da hoće da izađe iz ovih zaduženja da polaže prijemni na III stepenu pa ne završava započete stvari nego gleda kako može da ih preskoči nečim drugim. Njoj se očigledno ne uči ovo za ispit na III stepenu. S druge strane ako se ne upiše neće dobiti stipendiju. Kažem da ne znam (što je istina) kako može da ode u Teksas. Time joj stavljam odstupnicu – ne može me cediti prema svojoj volji i u beskraj izmišljati svaki put nanovo novu želju.

Ulazimo u jednu krivudavu ulicu tik uz pozorište, dakle strogi centar Niša. Mala kuća sa lepom baštom, puno romske dece na ulici, sve čisto i uredno. Kažem: -Pa ti živiš u centru! Ona: -Pa u Nišu su pravi starosedeoci Romi, jedino oni žive u centru! To nisam znala.

Njena mama sprema ručak za sinovu decu, da idu u školu. Tiha, pomalo depresivna, odmah spominje umrlog muža. Popile smo kafu i ja jurim na stanicu. Ostavljam je sa mislima o poštenom odnosu prema drugima.

Ovaj sukob mišljenja bio mi je doba primer za razmišljanje o razlikama koje ja emitujem svojim feminističkim iskustvom.

8.10.1998.

Kasno sam se vratila sa predstave „Žizele” (gostovali su Rusi) i zovem Veroniku da vidim kako je bilo u Srbobranu na Trifunovom seminaru. Bilo je dobro. Pre podne je na njenim časovima bila samo jedna od polaznica, a ostali su novinari, i ostali sateliti. Fika nije došla ni na jedan čas. Sedi u sobi. Veronika misli da se ona ljuti, a ja mislim da uči za prijemni. Spuštam slušalicu i razmišljam da li Fika može da proceni šta joj je pre potrebno u ovom trenutku? Ako misli da zna sve što je Veronika predavala, onda je trebalo da sedi na časovima i da joj pomaže.

10.10.1998.

Stižem u Srbobran u hotel na časove deset minuta pre četiri, jer u četiri sata počinju predavanja. U restoranu sede Trifun i Ruža. Pitam kad počinjemo. -Pa u četiri! doda on prekorno. Pitam gde su polaznici. On dodaje tiše: -Po sobama su – spavaju. Pa kako spavaju kad u četiri počinje čas! Vičem: -Idi Ružo, budi ih! Idem ja sa njom, ulazimo u sobu i vičem: -Dižite se, za deset minuta da ste u učionici! Dolaze vukući se, Fika predvodi front otpora – nema šta ja njima da naređuje.

Stižemo do škole, zaključana. Trifun kaže: -Oni znaju da mi dolazimo pola sata kasnije pa će doći. Pa čemu on uči seminariste – nedisciplini. Dolazi spremačica za pola sata i otključava prostorije.

Predajem prvi čas uopšte o metodici, o planu i programu, o maternjem jeziku (pojam i definicija), o strukturi časa, o problemima u vezi sa tim u praksi. Svi na času puše, ja zabranjujem da se za vreme časa puši, najpre Trifun izađe, malo zatim Fika, a onda Ruža žurno. Posle kraćeg vremena pitam gde je Fika, kažu izašla je, otvorim vrata na hodnik nema nje, niti Trifuna, sama Ruža sedi na skamiji – boli je žuč. Posle stigne Trifun i tri puta ponavlja da je bio da kuva kafu.

Nakon pijenja kafe u drugom delu časa objašnjavam šta znači povezivati romski sa kontekstom u školi. Na kraju dana svakog polaznika pitam o proceni učinka. Šta je bilo očekivanje od nastave, šta su dobili, šta je sugestija za sledeći dan. Uglavnom su zadovoljni, Fika je mislila da će se više igrati na časovima (?). Drži hemijsku olovku i stalno sa njom škljoca (sedi u prvoj klupi). Molim je da ne škljoca. Ona kaže: – Zašto? Objlašnjavam da sam osetljiva na zvuke, da je to bolest i nema veze s mozgom. Ona kaže: – Pa i ja sam nervozna i meni je to sredstvo da se praznim, kad ste nam zabranili da pušimo na času! Zatečena sam ovolikom dozom njene negativne energije. Pa ona je bila po raznim seminarima u svetu ove godine na kojima je istu zabranu sledila u tom civilizovanom svetu.

Za sve ostalo vreme nemam nikakvih razmena sa njom. Na kraju sledećeg dana, za vreme ručka pitam sve za stolom šta je bilo sa onim testom što ga je Veronika delila jer mi je Trifun rekao da neki nisu hteli da popune i da su ljuti. Ona uzima reč da objasni kako je test diskriminatoran, da će ona napraviti test o Srbima da pokaže kako su oni 'krvoločni', a ne Romi. Podupire je Slavica Mitrović, koja radi na projektu o holokustu Roma i Jevreja u Jugoslaviji. Ja razumem njihov nemir, ali Veronika im je objasnila kako su ti sudovi o Romima stigli u upitnik (Veronika kaže da Fika nije bila na času kad je ona objašnjavala upitnik). U svakom slučaju je krenula donom, a da nije doslušala o čemu se radi. Budući da je upitnik sa zaglavljem mog Fakulteta i institucije, mogla je pretpostaviti ko je kompetentan da joj na pitanja odgovori. Ona je puna sebe, puna gneva i zle volje sve druge podbunila kao i protiv Osmanija (zabeleženo kod Marije). Pokušavam da smirim situaciju objašnjavanjem.

Drugog dana seminara sam objašnjavala kako će konkretno izvoditi časove pojedinih tematskih jedinica u pojedinim razredima, a na primeru odrednice cveće. Nikakvih komentara nije bilo.

U poslednjem delu diskutujemo kako oformljeni razred zadržati, a na primeru teškoća koje ima nastavnica u Srbobranu. Na samom početku Fika mi svečano predaje njenu knjigu koju su svi seminaristi potpisali, i posebno još jednu na kojoj je zapisala „Profesorki Svenki koja mi je puno pomogla, Fika“. Da li je moguće da ona sa svojih 27 godina ne zna da razlikuje šta čini svojim ponašanjem. Zahvaljuje mi se da sam za nju mnogo učinila i u isto vreme i mene i druge vređa, šikanira i ništa ne nauči iz mog ponašanja, dakle iz onoga što je implicitno u situaciji i u ljudima, nego sipa svoju negativnu energiju okolo.

Osećam da je i seminaristi ne gledaju dobro. Jedan iz Deronja dobacuje da na sledećem seminaru neće one iz Srbije (arlijski dijalekat), drugi prebacuje javno na času Trifunu da je pomerio akcenat nekih romskih reči na kraj, kao u niškom dijalektu (otpor prema onima drugima među nama).

11.10.1998.

Sa seminara sam se vratila kući puna nezadovoljstva i negativne energije u sebi. Da li sve treba pripisati baš romskoj kulturi kao takvoj, u svim ovim primerima? Koliko tu ima udela Trifunova loša organizacija, njegov ego da sačuva primat u situaciji kada je tako malog znanja. Koliko bi ceo posao mogao biti bolje i brže organizovan ako bi

na tom mestu bila neka druga osoba. Jer, nastava maternjeg romskog jezika prodire u škole to je očigledno. Potrebna je kvalitetna organizacija.

Imam loše iskustvo sa Fikom i nadalje se povlačim. Nekoliko puta je zvonila telefonom, traži neke usluge, traži opet neka obaveštenja. Ne želim da joj pružim više nego što je potrebno.

Konačno dolazi 13. oktobra na prijemni ispit. Kratko je razgovarala sa nama u komisiji, pokazala je knjigu pesama koje joj je Trifun objavio i u međuvremenu je promovisao na Sajmu knjiga i još na TV, kao pravu zvezdu.

Posle ispita je sve dokumente sredila u administraciji. Trebalo je da sačeka pare da uplati. Posle 2 nedelje joj je Fond obezbedio pare i ona je došla iz Niša na predavanja i da se upiše. Slušala je o stihu kod Svete Petrovića, divila mu se, ali je odlučila da ne sluša taj predmet jer joj je teško. Odabraće Metodiku, ne znam šta još i neće Analizu diskurs kod mene. Tako nas je svojom odlukom sve izmanipulisala. Ja sam zadovoljna jer treba da studira ono što voli. Međutim, ono što je odabrala kao predmete nije joj od velike koristi. Neću da se mešam.

Tako se završila naša Odiseja koju zovemo upis na III stepen. Ne mogu da procenim šta će sve od ovog velikog mog napora ostati u Fiki za budućnost.

1.12.1998.

Javila se Fka da pravi projekat za obrazovanje njenih saradnika na projektu i želi da ja održim seminar za njih. Ona će biti druga predavačica. Malo sam se iznenadila da sebe stavlja u tu poziciju, ali kada mi je rekla da je samo ona u ekipi sa diplomom, a ostali su studenti, Romi su svi, jasno mi je da joj se status u toj populaciji diže. Usput, molila me je da joj uzmem indeks od sekretara i predam jednoj studentkinji koja je s njom na III stepenu. Opet sam u funkciji kurira i poštara.

MARIJA

HOĆE DA SE UPIŠE NA FILOZOFSKI FAKULTET U NOVOM SADU: ODSEK ZA SRPSKU I SVETSKU KNJIŽEVNOST, A KADA ZAVRŠI DA SE ZAPOSLE U STRUCI

„Rođena sam 03.09.1972. godine u Novom Sadu. Do svoje šeste godine živela sam u Loku, selu kraj Titela, sve dok se roditelji nisu razveli. Sa majkom sam prešla u Žabalj, gde i danas živim. Osnovnu školu sam pohađala u Žablju, a Srednju poljoprivrednu u Zrenjaninu, smer hortikultura.

Nakon završene Srednje škole sklopila sam brak koji je trajao godinu dana. Iz tog braka imam četvorogodišnjeg sina. Sedam godina posle završetka srednje škole upisujem se na Filozofski fakultet, smer srpska književnost i jezik. Uporedno sa studijama, u okviru fakultativne nastave, predajem romski jezik sa elementima nacionalne kulture u Gospođincima” (24.09.1998).

16. 06.1998.

Jedno jutro početkom juna zvoni Trifun i kaže kako ima jednu rođaku, Mariju iz Žablja, koja bi polagala prijemni ispit na Odseku za srpsku književnost kod nas na

Fakultetu, da li mogu da joj pomognem. Kažem neka joj da moj broj telefona da se sa njom dogovorim. Javlja se, ljubazan glas, dogovaramo se za sredu popodne. Zaboravila sam za dogovor! To je bio 16.juni – moj rođendan!

Ona od portira zove, došla je po velikom pljusu iz Žablja, čeka me. Izvinjavam se i jurim peglicom na Fakultet. Čeka me mokra kod portira jer je u potrebi. Tanka, tanka, velikih crnih očiju, obojene kose u crvenkasto.

Razgovaramo 2 sata, najpre nešto malo o životnom putu, pa o životnom planu, a onda o konkretnim pitanjima koja joj nisu jasna u vezi sa prijemnim ispitom i sa gradivom iz književnosti i srpskog jezika koje se polaže.

Marija je samohrana majka, završila je Srednju poljoprivrednu školu u Zrenjaninu sa odličnim uspehom, udala se sa 18, razvela nakon godinu dana, sada živi sa majkom u Žablju, ima sina od 4 godine, radi kao spremačica kod jednog privatnika. Žarko želi da studira književnost, uvek je imala 5 iz ovog predmeta, iz ostalih nije bila naročito uspešna, voli da recituje poeziju, i sama već nešto piše. Zna romski, Trifun je često zove da recituje na njegovim pesničkim večerima. Zna li neki strani jezik? Gotovo ništa. Volela bi da uči engleski, ali nema novaca da plaća časove. Pošto stanuje u Žablju ne može da ide na časove stranog jezika u Novom Sadu u večernjim satima, a i nema novca za tu aktivnost. Zna li da kuca na kompjuter? Ne, ne, ne.

Raspituje se kako izgleda prijemni ispit kod nas na Fakultetu. Objašnjavam joj detaljno, budući da ne zna kako su uopšte organizovane studije na Univerzitetu.

Zatim smo prošli kroz listu problema u pripremi za prijemni. Pregledali smo pitanja iz lirske poezije, zatim iz umetničke proze. Objašnjavam, upućujem, slušam je i razumem njenu potrebu da ima nekog kao podršku. Dogovor je da se ponovo javi ako treba. Nije se javljala.

Razmišljala sam o njoj kao tipičnoj mladoj Romkinji tih godina: jedna iluzija, brak, zatim gorko iskustvo samohrane majke, nužno usmerene na prethodno žensko iskustvo, na svoju majku koja je takođe rano ostala samohrana i teško školovala decu, a sada je bolešljiva. Marija mi je već kod prvog susreta ostavila utisak osobe koja zna šta želi, koja tom cilju ide potpuno predana.

28.06.1998.

Dolazi dan prijemnog, od nje nema poruke. Odlazim na Odsek da vidim da li se prijavila – jeste, visoko je u grupi bodova. Na dan pismenog odlazim u 8 sati ujutro na Fakultet, na osnovu spiska pronalazim salu, ulazim pozdravile smo se (dežura Ljilja Pešikan), pitam da li treba pomoć, ne treba, piše Pismo Haralampiju D. Obradovića. Zadovoljna je, jer zna. Posle ispita dolazi da mi pročita tekst napisanog rada. Dobar je. Dok čekamo da saopšte rezultate pismenog i da krene na usmeni, pravimo plan za nju.

1. Ići će na časove engleskog koje ćemo organizovati u Ženskim studijama, jer su besplatni. Može već sada da počne jer časovi još traju. Otići će kod Štefana u Cara Dušana 31 da se dogovori. Zna gde je ulica. 2. Naći ćemo se u petak da mi ona izloži svoj plan za studije.

Dolazim na Fakultet i zatičem njenu poruku da je na pismenom dobila 3, a na usmenom 4 – položila je prijemni! Srećna je. Ne može doći na sastanak u petak, kako smo

se dogovorile, nego predlaže pomeranje za 8.07. kad bude došla da se upiše. Dodaje još u poruci na sekretarici: „uopšte se osećam užasno, stomak me nenormalno boli... neke stvari su se iskomplikovale”.

11. 07. 1998.

Marija se pre neki dan javila telefonom da ne može doći na sastanak i dogovorimo se da se vidimo u subotu, posle njenog posla u 14 sati pred Muzejom. Sačekala sam je, otišli smo u „Kineski restoran”, bila je gladna, naručila sam trinajsticu (koju vole moja deca), nažalost njoj se nije svidelo to jelo, samo je nekoliko zalogaja uzela (ostalo sam ja pojela u slast!). Voli samo njihova ustaljena jela. Mršava je, mršava, tiha.

Ima li nekih problema, pitam je usput. Pa ima. Priča da je na listi primljenih na Fakultetu ispod crte pa ne zna da li to znači da je ona vanredna ili ima isti status kao i oni iznad crte. Objašnjavam joj.

Zatim mi kaže da ti ispod crte, tj. samofinansirajući studenti, kao što je ona, moraju platiti 900 dinara za semestar, a ona te pare nema. Dobro. Plaćićemo od projekta.

Šta je sledeći problem?

Objašnjava mi sada svoj odnos prema mužu. Ona i jedan mladi čovek imaju sina koji je s njom i sa njenom majkom. Sada ima 4 godine i traži da bude više sa ocem, pa ona hoće ponovo da pokuša da žive zajedno, zbog deteta, mada on to ne insistira. Pričam joj sopstveni život samohrane majke i predlažem da organizuje svoj život tako da otac nesmetano može da se viđa sa detetom i druži. Neka im organizuje viđenja i zajedničke aktivnosti kako bi dete moglo aktivno biti sa ocem, a ona imati vremena za učenje. Neodlučna je. Hoće sa nekim da podeli taj svoj novi uspeh – položen prijemni. Počinjem: – Šta bi ti htela da bude tvoj životni plan? – Htela bih da budem profesorka i da radim sa decom. – Dobro, do sada smo skočile na prvu stepenicu – položila si prijemni, sad treba na drugu. Šta je problem na drugoj stepenici? Problem su finansije: ako studira i dobija stipendiju, ista nije dovoljna i moraće još negde da radi. Ako radi ne može redovno studirati i na dete paziti, odnosno imati dobar uspeh i zadržati stipendiju. A njena majka joj stalno govori da treba da se pomiri sa mužem i da oni zajedno žive, jer je majka bolesna pa joj je teško sa detetom (majka je zapravo gura u tradicionalnu žensku ulogu u romskoj zajednici). Moj odgovor na njen problem: dete može ići u obdanište. Već je pokušavala da ga da, ali se dete razbolelo, pa je mama bila bolećiva i rekla da ne ide. Shvatam da je majka glavna u porodici i da moram napraviti takav pristup da samosvest o sopstvenoj vrednosti Marija postigne izvan nje.

Dogovorimo se o sledećem planu: kad se upiše na Fakultet podneće molbu Fondu za stipendiju.

Kaže da joj je Trifun rekao da napiše zahtev osnovnoj školi u Žablju da tamo drži nastavu romskog jezika za romsku decu kao fakultativan predmet. Kaže da je sela sama da piše, a onda je shvatila da ne zna koliko para treba da traži i za šta. Obecala sam da ću je naučiti da napravi predlog direktoru osnovne škole u Žablju da tamo romskoj deci predaje romski jezik prema Trifunovoj *Pismenici*, da je pisanje teksta zahteva komplikovano itd, itd. Dopalo joj se sve. Tako će moći da bude u Žablju, neće morati da radi u Novom Sadu kao spremačica. Ne zna da li će biti dovoljno dece koja će se opredeliti za

učenje romskog jezika jer se romska deca plaše „da će im se druga dece smejati “(neromska) – uobičajena zebnja, meni već poznata.

Zatim kaže da je u srednjoj školi njeno usmerenje bilo da bude pomoćni kuvar pa ako negde treba može i to da radi. Pitam koji smer u Srednjoj poljoprivrednoj školi je završila – hortikulturu. – Pa onda voliš cveće? – Ne baš! Više volim veštačko cveće, ono samo obrišeš i čisto je, dugo traje i ne mora da se zaliva. Setim se da sam videla u mnogim romskim kućama veštačko cveće po stanovima.

Na kraju sam joj poklonila knjigu *Dvojezičnost* Tove Skutnab Kangas. Dogovorile smo se da se nađemo u ponedeljak u 7 sati ujutro, da je čekam na njenom autobusu kada dolazi iz Žablja, da odemo na Fakultet da se upiše. U sredu će sresti Usniju i Refiku. Voli da ih upozna.

Na rastanku mi je rekla da će čekati autobus do 7,30 sati jer ima pokaznu samo kartu za taj autobus za Žabalj, a ne za ostale. Dala sam joj još 11 dinara da ide odmah kući – zbog deteta.

Sledi dakle plan do 1. septembra:

1. upis i plaćanje za semestar,
2. molba Fondu da joj omoguće sredstva za plaćanje školarine,
3. pisanje predloga direktoru osnovne škole u Žablju za fakultativnu nastavu.

Do tada se viđamo i ostvarujemo jednu po jednu stvar iz ovog plana.

Odlazim kući zadovoljna. Razmišljam o svakom segmentu našeg razgovora. Čudim se kako joj je Trifun rekao da ona treba da piše zahtev direktoru škole u Žablju! Neće valjda direktor uvoditi romski jezik na zahtev bilo koga sa ulice. Tu mora da postoji neki drugi put.

10.08.1998.

Ostavljam poruku kod njenog rođaka da Marija obavezno dođe u sredu u 14,30 u Fond da se tamo nađemo. On je nevoljan da ide kod nje kući. Pitam da li vi daleko stanujete od Marije: – Ne tu blizu, iza ugla. To je Marijin ujak. Ali neće da se zamajava oko Marije.

12.08.1998.

U sredu u 12 sati se nalazimo Jelena, Marija i ja u Fondu. Marija je umorna i gladna. Ona jako mnogo štedi, nikada ne ide autobusom po gradu, da ga ne plati, a neće da se šverca, radila je celo pre podne tj. bila na nogama.

Odlazimo kod Trifuna. Marija je aktivna u razgovoru o tome kako će organizovati razgovor sa romskim roditeljima u kampanji za romski kao maternji. Najpre je malo skeptična, onda ja odglumim kako bih ja to uradila, onda ona prihvata sve. Veronika je na kompjuteru odmah pretočila u tekst to što je bila simulacija naše radionice koju smo nazvali „Kako ću organizovati razgovor sa roditeljima?“ Marija se najviše bojala onih pitanja roditelja na koja neće znati odgovor. Onda smo pozvali i Trifunovu ženu Ružu da simulira roditelja, tačnije da ona bude roditelj. Ruža (u ulozi prvog roditelja): – Ja moje dete nikad neću dati Ciganima. Nikad. Dosta mi je Cigana! Ona tako i misli. Veronika (u ulozi drugog roditelja): – A šta će mom detetu romski jezik? Usnija: (u ulozi nastavnice) objašnjava zašto bi ona dala svoje dete na tu nastavu.

Radionica je bila korisna, ali, kako to kod Trifuna uvek biva, razgovor sklizne u drugu temu pa se izgubi zaključak ili poenta. Tu sam sada imala prilike da vidim kako je to u romskim razgovorima u slobodnoj konverzaciji. Onda je došao neki komšija, malo posedeo dok smo razgovarali, izašao bez reči i otišao. To je, verovatno tamo takav običaj, udeš, slušaš, izadeš. S jedne strane, bilo je dobro da smo radionicu radili u romskom ambijentu, a s druge strane nismo obavili „utvrđivanje gradiva”.

15.09.1998.

Pozvala sam Trifuna da vidim šta će biti sa Marijinom nastavom romskog kao fakultativnog u Gospođincima, jer izgleda od toga u Žablju nema ništa. Da li je on zvao direktorku osnovne škole jer mi je Marija rekla da je direktorka nije htela saslušati (došla je u vreme kad ova ima mnogo posla). Trifun kaže da nije. Okrenem telefon, predstavim se i kažem direktorki da je neki nesporazum između Marije i nje. Prepričam šta je Marija meni rekla: da Trifun treba da piše Ministarstvu za otvaranje romskog jezika u njenoj školi, a ja znam da *ona* to treba da uradi. Složila se. Objašnjava mi kako treba najpre da počne nastava pa da se vidi koliko je dece, pa da ona traži sredstva od Ministarstva. Pitam ko je u Ministarstvu zadužen za te poslove. Ona kaže Markovački. Okrenem telefon, dobijem čoveka i on mi lepo kaže da nije tako. Naime, da direktorka treba da pošalje specifikaciju časova, podatke osobe koja nastavu izvodi i na osnovu toga on odobrava nastavu, „ona to dobro zna”, završava svoje uputstvo. Shvatim da pred sobom imam prepredenu direktorku i da treba da istrajem, ali još uvek ne shvatam da ispred sebe imam i takvog Trifuna.

Ponovo zovem direktorku, kažem šta mi je rekao Markovački i da je potrebno da prvo sazovemo sastanak roditelja, da im objasnimo o čemu se radi, pa predlažem da to bude petak u 17 sati. Složila se, poslaće pozive svim romskim učenicima.

18.09.1998.

U petak vozimo se mojoj peglicom Trifun i ja u Gospođince da se sastanemo sa direktorkom i roditeljima. Marija dolazi iz Žablja. Došlo je 9 roditelja, ali nas direktorka nije sačekala – otišla je sa jednim horom da peva u obližnjem mestu na nekoj smotri. Tek toliko o tome koliko je za nju važan ovaj čin uvođenja romskog jezika kao izbornog za romske učenike u njenoj školi. Sve što smo uradili nije imalo vrednost dok direktorka to ne aminuje. Roditelji su bili vrlo podozrivi, naročito kada sam čitala spisak dece da proverim čiji su roditelji došli – na spisku ih je ukupno 24. Bila sam očajna što nas je direktorka tako ponizila i to sam rekla učiteljici koja nas je sačekala i koja ništa ne zna o Romima. To je bio moj prvi susret sa predstavnicima institucije škole koji su zapravo odbili naš zahtev i poziv na saradnju, u stilu stereotipa ‘mi nemamo nikakvih problema sa Romima, oni su lepo uklopljeni u školski život’.

21.09.1998.

U ponedeljak sam čekala da se javi direktorka, s obzirom na to da sam joj ostavila poruku preko nastavnice koja nas je primila u školi u petak. Nije se javila do 9 sati. Krenula sam razgovor preko telefona:

Ja: Svenka Savić na telefonu. Govorim iz Novog Sada. Mogu li dobiti koleginicu Ljubinu.

Ona: Ja sam! Ko? Ko kažete da je na telefonu? Nisam razumela.

Ja: S-v-e-n-k-a Savić iz Novog Sada.

Ona: Izvolite! Je l' ja vas poznajem? Kažite o čemu se radi.

Ja: Razgovarala sam sa Vama u vezi sa uvođenjem romskog jezika...

Ona: Jeste... i ja sam Vam rekla da to može ako se prijavi dovoljan broj dece.

Ja: Bili smo u petak, kao što smo se dogovorile, ali iz poznatih razloga nismo Vas susreli. Kad kažem mi, mislim na kolegu Trifuna Dimića i mene koji smo članovi Komisije za Rome Ministarstva obrazovanja Srbije.

Ona: Koji su to poznati razlozi? (pokušava da se pravi neobaveštenom).

Ja: Nismo Vas susreli.

Ona: Vidite, ovde je bila sekretar škole, i jedna nastavnica, ja nisam obavezna.... objašnjava svoju verziju da zabašuri da je bila da peva u horu.

Ja: Nismo uspjeli ništa da se dogovorimo jer nije bila prisutna direktorka, a po novom Zakonu direktori imaju velika ovlašćenja i od njihove volje zavisi da li će nešto uspeti ili ne (dodajem ja soli na ranu).

Ona: Pa ja baš ne bih rekla da je tako.

Ja: Ja govorim sa stanovišta Zakona.

Ona: Jeste... (objašnjava mi da sve zavisi od roditelja).

Ja: Evo da Vam pročitam ko je od roditelja bio i potvrdio da želi, (čitam imena dece) i dogovorili smo se da u sredu u 17 sati dođu roditelji i da se učenici izjasne o svemu i roditelji potpišu anketu.

Ona: Dobro, dobro, dobro... (dok čitam ona potvrđuje da poznaje roditelje i učenike) Vidite. Ja ću organizovati da do srede svi budu obavešteni. Napisaću da se ponovo zakazuje...

Ja: Nije ponovo već je to sledeći korak, mi smo imali uspešan prvi sastanak. Hoćete da zabeležite šta bi bilo dobro da stoji na pozivu (diktiram: S-v-e-n-k-a Savić, redovna profesorka za srpski jezik Filozofski fakultet i Trifun Dimić, predsednik Matice Roma i Udruženja za romski jezik i kulturu prisustvovaće sastanku...

Ona: Da, da, bolje je da stoji to sve...

Ja: Onda ono što ostaje još... saziva se sastanak sa roditeljima i učenicima za 17 sati...

Ona: Da da.

Ja: Dobro.. Ukoliko Vi ne budete u sredu na sastanku, ja ću Vas moliti da se onda vidimo nasamo pre ili posle sastanka.

Ona: Svakako, i ja želim Vas da vidim, moje saradnice su mi prenele sve kako je na sastanku bilo i ja sa Vama želim da razgovaram.

Ja: Ako ne budete u sredu, molim vas ostavite mi poruku kod Vaše saradnice kada možete da me primite pa ću ja posebno doći (dodajem da je podsetim da može opet omanuti).

Ona: Svakako i ja sa Vama želim da razgovaram. Ja imam mnogo posla. Majka mi je teško bolesna, pa ako ne dođem...

Ja: Ja mogu doći posebno i u četvrtak pre podne za radnog vremena, ako treba. Ako to Vama odgovara (pokušavam da joj stavim do znanja da ja imam bezgranično veliku volju da stvar uspe, a da uvažavam njenu veličinu i zauzetost).

Ona: Pa ako budem odsutna u sredu, onda ću biti i u četvrtak....

Ja: U redu! Vi samo ostavite poruku za mene. Doviđenja.

Ona: Doviđenja.

Očajna sam nakon ovog razgovora. Jasno mi je da direktorka neće da uvede romski kao fakultativan i da ćemo imati teškoća sa njom. Ne znam, uostalom, zašto je Trifun hteo da u Gospođince uvede romski. Valjda zato što smo on i ja rođeni u tom selu pa da se ponosi sobom tamo.

23.09.1998.

Opet sastanak u Gospođincima: Trifun, ja, Marija, Fika, direktorka. Došlo je 12 dece i 5 roditelja. Bilo je uspešno. Ja sam dobro vodila sastanak, direktorka je obećala pomoć i sve se dobro završilo. Marija još uvek ne zna šta treba da radi. Nesigurna je u sebe. Neodlučna. Pomalo neozbiljna, sve vreme dok sam vodila sastanak sa roditeljima ona je brbljala sa Fikom u prvoj klupi. Moram sa njom posebno raditi. To je za nju velika promena – od metle do nastavnice. Ima dobru volju to me drži.

Mariji sam odnela formular da ispuni za pokaznu. Ona stalno računa koliko će joj biti karta Žabalj-Novu Sad.

U međuvremenu su iz Beograda zvonili. Organizuju sastanak za Rome aktiviste u Vojvodini i traže učesnike. Prijavila sam Mariju, Usniju, Jelenu, Stanku. Možda će obuka na seminaru uticati da steknu više samopouzdanja i govorničke sposobnosti.

25.09.1998.

Sve smo se sastale u deset sati u restoranu hotela „Novi Sad”. Najpre sumiramo šta sve kojoj treba: Mariji treba da se overi formular za pokaznu na Filozofskom (koji sam joj pre neki dan kupila), da ga odnese u GSP (plati 45 dinara kojih nema), na Fakultetu da pogledamo da li je izašao raspored, da napravimo plan za prvi čas nastave u Gospođincima (koji planira u sredu).

Ispunili smo formular, sliku je donela, indeks je zaboravila. Zašto si zaboravila indeks, moraš ga uvek sa sobom nositi, ponavljam više puta. Ona ga je ostavila u ormanu da ga ne izgubi.

Dok Stanka i Jelena odlaze da kupe formular za Jelenu, Marija i ja pravimo skicu njenog prvog predavanja deci u sredu u Gospođincima.

Struktura časa: 10 minuta: upoznavanje: ona njima kaže nešto o sebi na romskom i moli svako dete da kaže o sebi 2-3 rečenice, na romskom ili srpskom.

Onda im kaže jednu šalu, iz te šale napiše ćirilicom jednu reč na tabli (koja nema poluglas ili komplikovano slovo), i pita dete da pročita, drugo dete da kaže značenje te reči, zatim da o tome razgovaraju na romskim. Tako će kroz šalu naučiti neku reč. Onda ih podeli u dve grupe i tu šalu napisanu rukom štampanim ćiriličnim slovima da im da ponesu kući da pokažu roditeljima i drugoj deci u ulici.

Pita ih na kraju časa šta bi hteli da oni rade na časovima, i to beleži na tablu (srpski ćirilicom). Obećava da će sve biti po njihovoj želji.

Marija je zadovoljna što ima neki metodički oslonac, ima jaku tremu, nervozna je, gotovo malo zajedljiva.

Zatim odlazimo na Filozofski gde Marija treba da preda potvrdu za pokaznu da joj se overi u studentskoj. Za taj „obred” potrebno je da ima indeks kako bi joj se na osnovu njega poverovalo da je upisana u redovne studije. Nije ga ponela, ostao joj je u ormanu. Već se dogodilo isto jednom. Učim je da joj je indeks osnovno identifikaciono sredstvo na Univerzitetu („to ti je studentska lična karta ovde”), i da ga mora nositi sa sobom. Kod naše službenice sam joj bila pokriće, verovala mi je na reč i overava potvrdu. Marija je samo ćutala i posmatrala. Ovu situaciju ona ne bi mogla prevazići sama, bez mene, jer je za službenicu merodavan indeks, a ne ona koju ne poznaje. Ja sam u ovom slučaju bila zalag njenog indeksa. – Ali, Marija, ja ne mogu stalno umesto tebe nešto raditi. Moraš se naučiti! – držim joj pridiku svesna da je za nju taj tranzit od metle do indeksa prebrzi i jak, da ne može vladati svim situacijama niti su one njoj jasne. Danas je dosta što je naučila gde da kupi formular za pokaznu, da zna gde će gledati raspored koji će uskoro izaći na Fakultetu, da zna gde radi referent za studentska pitanja i sl.

Pokazujem im još u našoj knjižari gde mogu da posede ako imaju pauzu između časova, ili da kupe knjige. Mariji sam dala još jednu novu knjigu.

Odlazimo sve na seminar Tvrdavu. Vozim ih u peglici, one glasno raspravljaju.

27. 09.1998.

Nakon dva dana sam otišla po njih na Tvrdavu. Dok se vraćamo na autobusku stanicu peglicom Mariji objašnjavam kako će izgledati njen susret sa direktorkom škole u ponedeljak u 8 sati u Gospođincima. Kako da se drži. Nažalost, najverovatnije u sredu neće biti svečano proglašenje početka rada jer je Trifunu njegova ćerka odbegla za jednog mladića u Bečej i on je očajan. Ona obećava da će uveče doći u Ženske studije na predavanje „Ženska prava su ljudska prava”.

Toliko je toga novog bilo u ova tri dana da se bojim da nije pre naglo, da ih njihova sredina ne odbaci. Vidimo se na seminaru kod Trifuna u sledeću sredu.

28.09.1998.

Sinoć me je zvao Trifun da pita kako će sve biti u vezi sa seminarom za nastavnike romskog jezika koji organizuje od 6. do 13. oktobra u Srbobranu u hotelu.

Marija je rekla da će biti u školi kod direktorke već u 8 sati. Sada je 9 sati. Zvonim Trifunu da ga pitam da li je zvao direktorku, kako smo se sinoć dogovorili. Nije. Zovi sada. Zove, ponovo mi se javlja. Marija nije došla u školu u zakazano vreme (pretpostavljam zbog kiše), on je otkazao sastanak u školi sa decom u sredu, ali je direktorka odmah iskoristila priliku da kaže kako bi nastavu romskom jezika mogla kod njih držati i pedagog škole koja je poreklom Romkinja (što nam nije rekla kad smo tamo bili). Trifun se odmah složio sa direktorkom!! Njemu je važno da nastava počne bilo ko da je izvodi, jer time onda dobija na značaju kao osoba koja se bori za uvođenje romskog jezika kao fakultativnog za romske učenike, a nije mu važno da to bude osoba koja dobro zna romski jezik, kao što je to Marija. Jasno mi je da hoće da istisnu Mariju, nakon toga što smo nas dvoje, pogotovu ja, obavili svu predradnju: razgovor sa roditeljima, decu pripremili... Ja kažem da prvo vidimo šta će Marija uraditi.

Isto tako je rekla direktorka da ona majka (koja je rekla na roditeljskom da zna romski, da je iz Srema došla u Gospođince i ni sa kim ne može da govori romski jer niko ne

zna romski), nije potpisala anketu, pa Trifun misli da će ona povući i druge roditelje. Pun je pesimizma, a i privatno je u depresiji zbog ćerke. Objašnjavam Trifunu da su to sada strategije direktorke škole da nastava ne počne, tačnije da uopšte neće da je organizuje. Jer će se ona lako dogovoriti sa tom pedagoškinjom šta će raditi na časovima romskog jezika, odnosno da ga neće biti. Sve ćemo polako prepreke prelaziti, hrabrim ga ja, ali već vidim da je on pakt sa direktorkom potpisao. On Rom izdao je svoju sestru, rođaku Romkinju.

Čini mi se da Trifun doprinosi haosu cele situacije sa uvođenjem fakultativnog romskog jezika u Vojvodini zbog svoje depresivne i neagilne prirode.

28.09.1998.

Ja sam ujutro telefonirala u Ministarstvo Markovačkom sva ozarena da je organizovanje romske nastave uspelo prošle nedelje i da ga molim da potpiše nalog koji mu je poslala direktorka iz Gospođinaca. On mi kaže da još nije ništa dobio napisмено. A meni je direktorka rekla da je već sve poslala. Ja sam se u sve ovo upetljala zbog Marije da joj omogućim da dobije zaposlednje, ali je Trifun to sve iskoristio za sebe. Ja kao rukovodilac projekta „Romkinje za Rome” nemam obavezu da njemu pripremam nastavnički kadar za izvođenje nastave za fakultativni romski jezik za koji će on pobirati poene. Počinjem da shvatam da je uvođenje fakultativnog romskog jezika jedna igra vlasti i institucija obrazovanja, tačnije ljudi u njima, a ne stvarna želja partije na vlasti. U međuvremenu je Trifun o tome već govorio na TV kao gotovoj stvari. Sve sam dim.

Našoj zajedničkoj sreći i zadovoljstvu zbog Marijinog novog zaposlenja bio je kratk tak vek. Popodne je došla Marija u Ženske studije i sva uzrujana mi saopštila da je u 10 sati otišla kod direktorke škole i ova joj je saopštila da je za poslove učenja romskog angažovala njihovu pedagoškinju koja radi već u njenoj školi, koja je Romkinja, ali ne zna romski! Trifun je rekao direktorki da se slaže sa njenom odlukom, nema problema, samo neka dođe kod njega da se dogovore da ona dođe na seminar u utorak u Srbo-bran. Trifun kako mu treba proglašava da neko zna ili ne zna romski jezik. Sada je sama ta učiteljica rekla da ne zna romski i on se slaže da ona uči romsku decu romski jezik u Gospođincima. O nebo otvori se!

Sva očajna, Marija dođe u Novi Sad kod Trifuna da mu se žali i na pragu njegove kuće je zatekla upravo tu pedagoškinju koju je Trifun već pozvao da joj objasni šta treba da radi. Kao da je romski neka pesmica. On je sad u svojoj velikoj ulozi tetreba koji kreće!

Objasnio je Mariji da mora da sluša šta želi direktorka da bi njemu uspelo da ona organizuje nastavu romskog (ali ne znamo kako će kad ta žena ne zna romski). Znači jasno je Mariji rekao da ona u njegovom planu nema ulogu! Drugim rečima on je nju izmanipulisao, ali i mene koja sam se u to upetljala nje radi!

Jelena i ja tešimo Mariju i kažemo da je to sve za njeno dobro. Jelena joj je prava sestra.

5.10.1998.

Marija nije došla na predavanja u Ženskim studijama. Brinula sam pa sam ujutro pozvala Trifuna da mu kažem da Marija nije bila na predavanju i da on zove onog njenog rođaka da vidi da li Marija dolazi na seminar. Nije mi vratio odgovor.

6.10.1998.

Ujutro se svi seminaristi skupljaju kod Trifuna u kancelariji u Novo Sadu da bi otišli u Srbobran. Odem da sretnem Mariju da joj dam neke stvari: jednu lepu kožnu jaknu, neke bluzice i suknju. Kaže mi da je ponovo prihvatila posao kod istog onog poslodavca kod kojeg je bila spremačica, ali sada da ide i ugovara poslove, tačnije ponudu da u drugim zgradama spremanje izvodi njihova privatna firma. Dobija od procenta ugovorenih poslova. Može biti i do 1000 din. Radi samo popodne, a na predavanja ide pre podne. Kažem da će joj biti naporno i da opet neće biti sa detetom ceo dan, kako je to navodila kao razlog za dobijanje stipendije.

Kaže da je bila na prvom času engleskog jezika, da joj je jako teško.

Biće na seminaru za romski jezik samo dva dana. Onda dolazi u petak na prijem studenata i mene će potražiti na Fakultetu. Ne oseća se prijatno što mora ići na seminar jer će tamo biti i ta žena pedagog iz osnovne škole iz Gospođinaca. Tešim je da ću ja predavati na seminaru i da će biti sve u redu.

9.10.1998.

Dan prijema studenata na Filozofskom fakultetu, Marija je došla, uzbuđena je informacijama koje im je rekao Egerić, kao direktor Katedre. – Svi su jako ljubazni i jako dobri, zaključuje Marija kad je ušla u moj kabinet da mi saopšti utiske sa promocije (ne razlikujući stvarnu dobrotu od uglađene i civilizovane društvene forme ophođenja koju mi profesori na fakultetu imamo kao privid dobrote).

Rastajemo se Marija i ja, uz dogovor da se vidimo sutra na seminaru u Srbobranu. Vidim na njoj onaj beli džemper koji sam joj poklonila, voli ga, suknja joj je preširoka pa ju je poklonila mami, a kožnu zelenu jaknu hoće da odnese na čišćenje. Ne! Kažem. Skupo je. Obično Marija govori o skupoći. Ovoga puta neće da obuče tuđu jaknu, sem ako nije čista, makar i platila mnogo hemijsku (sem ako to nije izgovor da jaknu ne nosi).

Kupila sam joj knjigu N. Bojić „Srpska književnost”, koja je, doduše za početnike, ali, budući da ona nema ništa literature iz srpske književnosti, dobar joj je početak. Obradovala se.

– Da vidimo koji su ti problemi! postavljam uobičajeno pitanje. Ona kaže da su joj sva predavanja popodne, da ne može dolaziti na predavanja u Ženske studije niti uvek na časove engleskog, a on joj je važan.

Posle mi na seminaru kaže da je upisala na Fakultetu ruski jezik kao strani, a ne početni engleski kao strani jezik. Pitam: – Pa zašto nisi upisala engleski? – E, pa neću da se sa njim zamajavam i da na studijama zaostajem. Insistiram: – Pa engleski ti treba svakako! – Pa ne treba mi strani jezik, odjednom ona zaključuje.

Kaže mi: – Mnogo mi je pomogla Fika! jer je na seminaru pedagoškinja koju je Trifun pozvao na seminar, sve vreme se na seminaru osećala loše, kao da je odbačena.

Požalila se Fiki koja joj je savetovala da priđe ženi i da sa njom razgovara. Konačno je Marija to učinila i bi joj lakše. Objasnila joj je žena da je to želja direktorke, ne njena.

Kada Mariju dovedem da uoči besmisao svoga razmišljanja, ona se ljutne. Marija ima osobinu da kao bik ide za svojim odlukama i ne sluša druge.

10.10.1998.

Došla sam u Srbobran da držim predavanja na seminaru. Trebalo je da počnem u 16 sati. Stižem u 15,50. Nikog nema. Pitam Trifuna gde su polaznici. On kaže u svojim sobama. –Kako u sobama kad je vreme da se ide u učionicu! Trifun drži seminar bez voznog reda!

Marija je na seminaru vrlo aktivna. Zna romski da govori, čita i piše. Učestvuje hrabro u diskusiji. Imponuje mi. Posle mi kaže kako joj je drago što se pokazalo da ona zna romski, a ona koju je Trifun odabrao za nastavu u Gospođincima, ne zna.

U nedelju se vraćamo kući sa seminara zajedno autobusom. Dok idemo trčeći prema autobusu podseća me: – Kad ćete mi dati još 50 dinara za doplatu pokazne? (zaboravila sam). Marija mi retko traži da joj nešto platim, sem ako joj to nešto stvarno ne pripada, kao što je u ovom slučaju.

Kaže mi usput da su sinoć sve devojke sedele dugo i pričale o svojim prvim ljubavima, svojim razočaranjima, devojačkim tajnama. – Šteta što niste bili da snimate! zaključuje. Imale su potrebu da se jedna drugoj izjadaju i to je uočljiva ženska osobina na mladalačkom uzrastu kod njih. Čini mi se to pojačano kod Romkinja (ili ja ne znam), valjalo bi istražiti dobro šta mlade devojke rade nasamo. Učim opet od njih.

Autobus staje na autobuskoj stanici u Novom Sadu, rastajemo se, ona ostaje u autobusu. Pitam: – Ne izlaziš? Ona: – Ne, u stanici ću. To zapravo znači da onda samo pređe u svoj žabaljski autobus na peronu i ne plati žeton za ulazak na peron (5 dinara). Marija zbilja štedi svaki dinar na svakom mestu u svako vreme, i to mi se dopada.

20.10.1998.

Mariju srećem po Fakultetu nakratko, jednom nedeljno. Na primer, bila sam u biblioteci da nešto pogledam u jednoj enciklopediji, Marija sa još jednom studentkinjom gleda materijal za neki seminarski rad. Pomažem im nešto da se snađu oko rečnika. Jako je privržena toj studentkinji i vrlo ozbiljno shvata zadatke. Stalo joj je da je studenti usvoje kao jednaku im. Rekla mi je kako mora kupiti nešto za oblačenje na fakultetu jer ne može nositi ovo što ima. Tačnije, hoće pomoću garderobe da sebe obeleži kao studentkinju, a ne kao majku deteta od 4 godine, ili Romkinju (?).

2.11.1998.

Imam časove utornikom, a predavanja u Ženskim studijama su ponedeljkom. Redovno dolazi Marija da me poseti u ta dva dana, da saopšti novosti, probleme ili da nešto pita (ne beležim nadalje sve ove kratke susrete). Iz tih kratkih susreta vidim sada Mariju kao studentkinju i kao onu koja ispoljava neke osobine koje ranije nisam uočavala. Studentkinja Gabrijela joj je obećala knjige iz nekih predmeta. Marija ju je uporno zvala iz mog kabineta, poručivala, dok joj nisam rekla da je Gabrijela ne ferma i da ćemo joj mi kupiti tu knjigu „Teorija književnosti” Solara preko jednog mog bivšeg studenta, ali je

ona već bila napravila fotokopiju. Platila sam to fotokopiranje. Drugim rečima, Marija se lepo uputila u studiranje i to me raduje. Upornost je jedna njena osobina.

17. 11.1998.

Došla je tu skoro kod mene u nekom lepom kaputu. Pitam odakle joj, od sestre. Želi da bude dobro obučena. Vidim neke lepe naočare. Pitam odakle joj pare za tako skup okvir, ona kaže da je dobila duplu stipendiju (ili neku nagradu), pa je kupila naočare, odavno joj trebaju jer loše vidi napisano na tabli. Platila ih je 450 dinara. Pitam zašto nije išla preko socijalnog jer oni plaćaju stakla i jeftin okvir, pa se to odbije onda od te velike sume... Ona mi objašnjava da neće da gubi vreme i ide u socijalno. Odjednom vidim Mariju kao Trifuna kojeg sam jednom letos srela pred Maticom srpskom. Ja teram bicikl i natovarena raznim kesama idem kući, on ulazi u jedan veliki taksi s pijace ide kući: Pitam: –Kuda ćeš? U ruci drži samo najlon kesu sa jednom ribom. .Pa što ne ideš autobusom? pitam, uzimajući u obzir da ne nosi teret. On kaže da neće da se gura, a i toplo mu je. Ja univerzitetski profesor idem biciklom jer štedim, on bez posla sa jednom ribom u ruci ide taksijem kući.

Marija sada ima malo više para u ovom mesecu i ponaša se kao kraljica. Kao da idućeg meseca neće biti nanovo bednica. Ona koja je do sada svaki dinar štedela?! A meni je donela račun na 30 dinara za fotokopiranje knjige. Ne razumem neke stvari kod Roma kad su finansije u pitanju.

11.12.1998.

Došla je kod mene Marija u kabinet i ja sam joj rekla da nećemo više imati sastanke jer projekat ističe i trebalo bi da organizujemo jedno zajedničko druženje za evaluaciju. Nije vest primila tragično (kao Jelena), samo je pričala o svom nemanju vremena. Save-tujem da je dobro da razmisli o projektu koji bi imala sa romskom decom. Ona odbija svaki angažman, kaže da je zauzeta, da piše seminarske radove, da mnogo čita. Nekako je delovala kao osoba koja je konačno dobila što je želela i neće više da se angažuje oko zajedništva. Možda grešim.

I dok je Jelena rasla u projektu od ćutljive i timidne do dobre organizatorke, Marija je u projekat ušla kao ambiciozna, iskusna žena koja zna šta hoće i gura u pravcu cilja ne gledajući druge oko sebe. Sebičnost jeste osobina ambicioznih.

26.12.1998.

Marija je došla sa zakašnjenjem na poslednji sastanak, kojem prisustvuje i Tanja Perić, koju Marija tada prvi put vidi. Marija bi želela da se projekat produži, još se ne oseća sigurnom u samostalan rad, ne može bez podrške. Priča nam crtice iz svog života tokom sedam tužnih i dugih godina: rad na ciglani kao radnica, onda kao spremačica. Sada se oseća u drugoj fazi života, tačno zna šta želi i to hoće da ostvari.

JELENA

JELENA HOĆE DA ZAVRŠI POSLOVNU ŠKOLU I DA BUDE
NEGDE RUKOVODILAC U POSLOVNOJ ORGANIZACIJI Smer:
Ekonomist proizvodno-poslovnog sistema (biće menadžerka)

„Ja sam Jelena Jovanović i iz Stare Pazove sam. Ulica u kojoj živim zove se Masarikova.

Rođena sam 25. 04. 1980. u Zemunu od oca Jovanović Milenka iz Stare Pazove (pokojnog) i majke Jovanović Milene iz Surčina. Moje rano detinjstvo provela sam uz igru, veselje i radost.

Osnovnu školu sam pohađala u Staroj Pazovi i to u školi „Boško Palkovljević Pinki“, a peti i šesti razred sam se preselila kod babe i dede u Surčin i tamo sam pohađala školu „22 oktobar“, a onda sam se ponovo vratila u Staru Pazovu gde sam nastavila školovanje.

Krenuvši u prvi razred osnovne škole razlikovala sam se od ostale dece po nacionalnosti. Romkinja sam, bilo mi je neugodno, osećala sam se drugačije od ostale dece. Često puta sam pomišljala u sebi zašto sam baš ja morala da budem Romkinja. Mrzela sam to. Učiteljica me nije odvajala od druge dece, mada sam se ja osećala neprijatno. Pojedinci iz mog razreda izbegavali su da se druže sa mnom. Verovatno zato što su im roditelji govorili nemoj da se družite sa Ciganima oni su prljavi, neuredni...

Patila sam dosta zbog toga jednostavno imala sam kompleks zbog toga.

Bila sam odličan đak i nakon kraćeg vremena svi su počeli da se druže sa mnom, a i meni je posle bilo svjedno, a bilo mi je i drago što sam Romkinja. Ne znam ni sama zašto su odjednom svi počeli da se druže sa mnom, da li zato što sam bila odličan đak ili zato što sam u drugom razredu osnovne škole izgubila oca pa su samo sa mnom bili iz sažaljenja. Otac mi je umro mlad i imao je neizlečivu bolest, dobio je rak. Majka mi je ostala samohrana i izdržavala meni i brata s malom platom i penzijom. Školovala nas je i oboje smo završili i srednju školu.

Srednju školu sam upisala takođe u Staroj Pazovi i to III stepen Trgovačke škole „Vuk Karadžić“. Srednja škola mi nije bila problem i diplomirala sam sa odličnim uspehom.

Imala sam veliku želju da upišem višu školu, ali mi je ogroman problem bio novac kako bi se finansirala i išla u školu. Slušajući romsku emisiju u kojoj su pričali o školovanju romske dece došla sam u kontakt s Novicom Nikolićem gde sam ga kasnije upoznala lično u Staroj Pazovi, kao i Trifuna Dimića na sastanku u Biblioteci gde sam ja lično prisustvovala i razgovarala sa Novicom Nikolićem u vezi škole. Rekao mi je da pre upisa dođem kod njega, pa sam išla sa njim da se upišem, kao i mojih dvoje drugova. Posle upisa sam polagala dva ispita od mogućih pet i to sam polagala političku ekonomiju i sociologiju i položila sam i bila sam primljena, ali kao samofinansirajući student. Bila sam presrećna što sam bila primljena, a s druge strane sam bila veoma zabrinuta kako ću se finansirati i ići u školu kada su od moje majke primanja veoma mala.

Nakon toga Novica Nikolić mi je rekao da ću dobiti stipendiju, bila sam u Fondu za otvoreno društvo, i dobila nadu da ću ići i studirati školu. Bilo mi je lakše. U Fondu su mi dali predlog za Svenku Savić. Da li hoću da dam svoj telefon Svenki Savić na šta sam ja odmah pristala. Ukratko mi je objasnila o čemu se radi. Kada sam upoznala Svenku Savić bila je jako prijatna žena, objasnila sam joj koje probleme imam, baš kao da mi je rođena majka ona me je saslušala i rekla da će videti da mi pomogne. Objasnila mi je ko je ona da se bavi ženskim studijama i dala mi veliku volju i nadu za moje studije. Posle toga smo se viđale i njeni susreti su mi bili dragi, jer sam videla da se jako zalaže za mene.

Ja se nadam da neću izneveriti njen trag i njeno dragoceno vreme koje posvećuje meni.”

Stara Pazova, 24.09.1998.

juli 1998.

Dobila sam broj telefona Jelene Jovanović, nove stipendiskinje Fonda, koja je upravo upisana na Višoj poslovnoj školi u Novom Sadu. Zovem na dati broj, na telefonu je njen brat, nema je kod kuće, kod babe je u Surčinu. Majka popodne zove da čuje o čemu se radi – ostavlja poruku na sekretarici, jer mene nema kod kuće. Tiho se zatim javlja i Jelena na sekretarici. Konačno se telefonom pronađemo, zakažemo sastanak: ponedeljak u 15 sati u restoranu hotela „Novi Sad” blizu željezničke stanice gde ona stiže autobusom iz Pazove.

10. 08. 1998.

Tačno na vreme stiže, gledam je kako preko ulice prilazi restoranu, krhka, mlada, bez tašne, samo ona – kao što su apostoli išli u svet („Ne nosite ni haljine ni štapa”, rekao je Isus). Da li će ispuniti svoju apostolsku ulogu?

Odemo na malu picu u Karibik, podelimo jednu. Ni tu polovinu nije pojela nego sam joj ja iz tanjira deo odmogla. Razgovaramo. Dok govori gledam je takvu lepu, sitnu (sićušnu), sa dugom crnom kosom (posle mi je rekla da ju je još malo i dofarba), tiha, lepo priča, gotovo umiljato.

Bila je dobar đak u školi, nije osećala diskriminaciju nekih nastavnika u osnovnoj i srednjoj školi, ali ima posredno iskustvo: bio je neki nastavnik srpskog jezika (koji je uostalom Slovak), koji ni jedno romsko dete nije hteo da pusti sa prelaznom ocenom iz svog predmeta.

Upisala se na Višu poslovnu školu strukovnih studija u Novom Sadu zato što je išla u srednju trogodišnju trgovačku školu u Pazovi.

Od kada se upisala na Višu školu problemi su joj:

– da kupi udžbenike za razne predmete, skupi su i ne zna gde da ih kupi, niti ko su autori udžbenika;

– stan za vreme studiranja u Novom Sadu tokom dve godine studija (nešto joj je Pera Nikolić govorio da treba da se piše molba za stan, ali ne zna kome);

– časovi iz engleskog jezika koji slabo zna jer je učila dve godine francuski, onda je promenila školu i počela engleski jezik kad su svi već dobro znali taj jezik. Ovaj jezik joj je obavezni strani jezik na Višoj školi.

– U Fondu je obaveštena da će moći da se upiše na časove za kompjutere, ali u septembru.

Zajedno smo sačinile plan akcija. Najpre sedamo odmah u peglicu i idemo u Višu poslovnu školu. Nažalost, u 17 sati tamo je samo portir, pušta nas da u vitrini u holu vidimo udžbenike, on za neke tačno zna da su za I godinu, jer je i sam završio ovu Školu, ali nema prodavca udžbenika – na odmoru je do 24. avgusta. On takođe zna da I godina sluša predavanja u drugom delu ove Škole – blizu željezničke stanice. Baš fino, ako Jelena bude morala putovati dok ne nađe stan, Škola joj je blizu stanice. Doduše, ona u Pazovi stanuje daleko od stanice, oko 40 minuta hoda, nema nikakav autobus do njene ulice. Živi u naselju gde su Romi. Kaže da svi uglavnom tamo govore srpski, možda „romski kad se šale”, ili u nekim situacijama, ali sva deca bolje govore sprski.

Odemo do mog kabineta i dam joj knjige za učenje engleskog u ekonomskim školama koje sam imala jer autorka tih knjiga piše kod mene doktorsku disertaciju. Tu je terminologija koja će joj trebati. Jelena je radosna (posle mi je rekla da su knjige za nju preteške i vratila mi ih je).

Nosim je na autobusku stanicu (nema pokaznu po Novom Sadu). Usput pričamo. Jelena je čula za Usniju. Hoće da i ona drži časove deci romskoj u Pazovi kao Usnija u Somboru. Organizujem da se u sredu u 14.30 sretne sa Usnijom i Marijom kako bi im Usnija objasnila šta radi. Usnija, na žalost, danas ne može doći jer vadi vizu u Beogradu. Putuje u inostranstvo po našoj preporuci.

Zovem telefonom Peru Nikolića da pitam gde taj stan za Jelenu treba da bude. Nikolić kaže da nije ništa tako rekao, da je mislio da im omogući sobu u Studentskom domu, ali da je posle doznao da studenti prve godine nemaju prava na stanovanje u domu. Zatim je mislio da moli novog Rektora da interveniše, ali nije siguran da Rektor to hoće. Po ko zna koji put uverim se kako romski predstavnici hoće da se predstave pred svojim kao moćni, pa obećavaju nešto što sami ne znaju dovoljno dobro, a posebno kako funkcionišu institucije.

12.08.1998.

Počinjemo intenzivno da se viđamo. Jurim da sretnem Jelenu u kancelariji Fonda u centru grada gde će doći i Marija, a po Usniju idemo na stanicu, jer je Usnija i danas držala svoju radionicu deci u Somboru pa ne može da dođe pre 15 sati. Usput sa Jelenom odem na sladoled u Mekdonald. Ona mi priča o sebi, majci, bratu. Donela je plan studija, iz toga vidim da ništa o predmetima ne znam. Polako ćemo videti šta od udžbenika možemo da joj platimo. Donela sam joj od mojih knjiga da čita (pa da mi ih vrati), zatim nekoliko knjiga o Romima u trajno vlasništvo. Odabira i nosi ih sa sobom kući.

Mariju zatičemo u Fondu. Primećujem da je umorna i gladna. Idemo svi po Usniju, a onda kod Trifuna jer bi sve tri trebalo da otpočnu rad sa romskom decom. Usput mi Marija kaže da se otac njenog deteta (izgleda) oženio sada u nedelju. Rekao joj je kad su se videli da se ona razmisli da li hoće sa njim da živi, ako ne, ima jedna mlada koja ga

napada, i on će se sa njom oženiti. – Neka, meni je svejedno!, kaže odbrambeno pred nama, ali je očigledno da je ta novost tišti i da želi teret da podeli sa nama. Tešim je da se i Majin otaci (akademik) oženio tajno da nama nije ništa rekao i da je to muški kuvavičluk opštih razmera. Savetujem joj da gleda svoja posla, a ne njegova. Hvatam sebe kako sam i u funkciji „učenja za život“, ženski život, što mentorstvo ovog projekta ne podrazumeva, ali nije zgoreg da i to nauče, lekovito je. Učim od njih šta su im teškoće života: njihovi muškarci – dakle seksizam da delu. Za svo to vreme Jelena uglavnom čuti.

Kod Trifuna počinjemo obuku da se snađu kada idu u romske porodice da reklamiraju nastavu na romskom jeziku. Došla je Veronika koja zajedno učestvuje u seansi. Najpre smo sačinile jedan mali tekst koji može svima pomoći kao podsetnik u razgovoru sa roditeljima. Ja sam onda izigravala njihovu ulogu, tačnije, šta one treba da rade u takvom susretu tj. osobu koja ide u romske prodice i reklamira nastavu na romskom. Oni su svi igrali ulogu roditelja: postavljali pitanja, imali negativan stav. Simulirajući ovu situaciju Marija je videla kako može sama uspeti da obavi anketiranje roditelja. Trifun je umnožio anketu za roditelje i podelio je Mariji i Jeleni. Za sada Usnija ima svoju aktivnost i neće raditi ovu vrstu posla.

Sve tri su graknule na Trifuna da hoće da ih on uči kako da prevode na romski, sve su priznale da ne znaju romski dovoljno za tu vrstu aktivnosti, ali da hoće da uče. Ostali smo do 15,30, onda smo odneli Mariju na autobus (kod hladnjače, jer Marija neće da plati 5 dinara za žeton da uđe u autobus na glavnoj autobuskoj stanici). Umorna je, bole je noge jer je ceo dan na nogama, spremajući ulaze u raznim zgradama u gradu.

Jelena je sve vreme tiha. Čuti i „kupuje“. Čini mi se da joj ništa nije jasno, ali se nekako oseća dobro. Primećujem da sve tri imaju glad za znanjem, ali i neke prepone privatne (uostalom kao i sve mlade osobe). Nije moguće biti mentorka ili trenerka u ovom poslu, a ne posvetiti se i njihovim privatnim pitanjima, jer su zapravo ona kočnica njihovog intelektualnog usavršavanja. Marija je samohrana i mama joj tutori kako da se ponaša; Jelena još nije otkrila svoje privatne i porodične probleme. Zaključujem da je mama očito važna osoba u romskoj zajednici.

Sticanje znanja je za sve čamac kojim će isplivati iz sopstvene entičke grupe, misle one, a ja u to verujem. Više puta vraćam čamac u luku i objašnjavam zašto im je njihova etnička grupa neophodna jer one hoće iz nje da pobegnu sticanjem znanja, a meni je važno da stečeno znanje vrate svojoj grupi na korist. Verbalno se sa mnom slažu.

Sve tri su tako lepe, tako sijaju nekim sjajem, da sam došla kući sasvim zadovoljna danom.

Ujutro zove Trifun. Opet o nastavi u školama. Opet nanovo sve organizujemo.

Trifun je Jeleni poklonio 17 knjiga koje je on izdao na romskom jeziku. Jelena je tužno gledala u njega, jer sve to mora da vuče i da čita! Još sam joj i ja poklonila neke knjige, pa je sada kao nosač odvukla sve. Nadam se da će ih nekada čitati, jer u ovom trenutku ne deluje mi kao da je svesna vrednosti onoga što je u tim knjigama.

Jelena hoće da predaje romskoj deci, razgovaraće sa direktorom osnovne škole „Boško Palkovljević-Pinki“ u Pazovi koju je pohađala, ali ne zna kako da počne celu akcija. Pita se da li je ona za to sposobna? Puna je sumnje i straha.

18.08.1998.

Jelena je na zajedničkom sastanku. Samo čuti i kupi informacije i znanje dok su ostale jako aktivne.

24.08.1998.

Sve smo se najpre sastali u kancelariji Fonda u centru grada. Jelena sluša kako izlažem o sastanku u Surdulici gde je Aleksandra Mitrović organizovala međunarodni skup o obrazovanju Roma. Stalno čuti. Za sada nema naročitih pitanja i potreba. Posle smo otišle sve zajedno na picu u „Karibik”. Usnija je pričala o svom problemu sa roditeljima, svi smo učestvovali u njegovom razrešavanju, dok je Jelena ćutala.

18. 09.1998.

Na zajedničkom sastanku sa svim devojkama Jelena nije htela mnogo da se angažuje. Bilo je pitanja drugih devojaka, pa sam nju zapostavila. Sledeći put nju moram pozvati samu. Podelila sam svima obaveštenje o seminaru za Rome koji će biti u Petrovaradinu. Objasnila im kako i gde treba da se prijave. Popunile su upitnike koje ću ja poslati faksom organizatorima seminara umesto njih.

21.09.1998.

Sve sam studentkinje upisala u Ženske studije. Došla je na prvi sastanak Jelena kada smo imale upis. U sesiji predstavljanja kratko je rekla da je upisana na Višu poslovnu školu i ništa više. U toku diskusije o projektima ja sam objašnjavala cilj projekta „Romkinje za Rome” i navela da je Jelena učesnica projekta. Implicitno sam time naznačila da je ona Romkinja. U trenutku kada je jedna polaznica govorila o velikom broju porođaja Romkinja i da treba njima objasniti zašto nije dobro da mnogo rađaju (autsajderka jedna), ja sam direktno prozvala Jelenu da kaže zašto se Romkinje rano udaju i otuda i rano i mnogo rađaju. Jelena je glasno objasnila da je najviši kvalitet devojke u romskoj zajednici da se uda nevina. I da roditelji rano udaju ćerke zbog toga da bi ona bila nevina jer okolina je može „pokvariti”, tačnije učiniti obeleženom u okviru svoje grupe. Izrekavši to pocrvenela je, zbunila se, ali je meni bilo drago da je htela da govori u ime svoje grupe. Sada u grupi polaznica Studija imamo Romkinje koje će same o sebi govoriti, a ne neke u njihovo ime.

Jelena me je posle predavanja podsetila za njene knjige da ih kupimo. Kupićemo ih u petak.

25. 09.1998.

Sve smo se našle u restoranu hotela „Novi Sad” da se dogovorimo pre nego što ih peglicom odnesem u hotel „Varadin” na dvodnevni seminar za NVO Rome „Demoskratko obrazovanje”, koji organizuju Centar za razvoj neprofitnog sektora i Beogradska otvorena škola. Iz Fonda su preporučili da njih 4 budu polaznice, a one su preporučile još svaka po jedno-dvoje učesnika iz svoje zajednice pa je cela grupa brojila 23 mlade romske osobe iz Vojvodine.

Zadatak je bio da svaka donese svoju napisanu biografiju.

Jelenu je trebalo da naučimo kako će dobiti pokaznu da bi tokom godine mogla nesmetano da se vozi autobusom kroz N. Sad i od St. Pazove do N. Sada.

1. Najpre gde će kupiti formular – u budici na željezničkoj stanici. Neće sama da ide. Stanka kaže: – Hoćeš ja da idem s tobom? Hoće. Ali ona ima 2 potvrde: jednu za sve vožnje u N. Sadu, i drugu za prigradsku. Stanka joj je pokazala gde treba kod predstavništva „Laste” da overi ovu drugu potvrdu. Sada kroz male svakodnevne aktivnost jedna drugu uče kako da se snalaze u gradu i u institucijama većinskog društva.

2. Zatim da ode na Višu školu da podatke overe u studentskoj službi. Otišle smo sve zajedno. Pred šalterom puštam Jelenu da sama pita službenicu. Kaže: – Ovo je za Lastu a ovo za Novi Sad (pruža ispunjen formular). Službenica pogleda i kaže: – To Vam je na susednom šalteru! (vraća joj papire). Koristim priliku da joj objasnim kako u uslužnim razgovorima postoje neka konverzaciona pravila: ima određeni početak (pozdrav, izvinjavanje, cilj usluge) i završetak (zahvaljivanje, pozdrav). Osećam da je zadovoljna što dobija u ruke jezičko sredstvo kojim može da vladati situacijom i da je u toj situaciji ne identifikuju kao „drugu” ili „drugačiju”. Na sledećem šalteru sada ona primenjuje ovo naučeno konverzaciono ponašanje: – Dobro jutro, molim Vas da mi overite potvrdu. Imam dve...

Odlazimo da joj kupimo knjige: ukupno 300 din, 4 udžbenika. Zahvalna mi je veoma. Odlazimo na Univerzitet da ja iz Rektorata uzmem nešto. Koristim priliku da im objasnim gde je koji fakultet i šta je Univerzitet.

Scena iz koje se uči: Na Univerzitetu u lift u prizemlju ušle smo nas 5. U poslednjem trenutku, pre nego što je lift iz prizemlja krenuo, vrata otvara jedan od profesora (ne znam ga) i vidi da nas je mnogo, no svedjedno ulazi. Pritiska 6 sprat, a mi idemo na 4, ja pritisnula dugme. Kada smo stigli na 4 sprat on ne izlazi da bi nam omogućio da lako izađemo, pa da onda ponovo uđe u lift, nego čeka da se mi pored njega provlačimo, da ne kažem češemo mu stomak. Devojke se mirno provlače, ništa ne primećuju. Poslednja sam i pitam ga da li hoće da izađe kako bi mu bilo lakše da ja izađem. On: –Neka, kad su i one izašle!. Izlazeći dobacujem: –Muškom je teško da izađe kako bi ženi bilo lakše da izađe iz lifta.

Iskoristila sam ovu scenu kao povod da napolju imamo malu vežbu osetljivosti na ovu situaciju i ovakvima slične: –Šta mislite, zašto ovaj profesor nije izašao iz lifta da mi izađemo? Usnija kao iz topa, zato što vidi da smo tamne i zato što smo žene. Stanka: –Ne, ne mislim da je tako! Jelena isto. Marija: –Ja mislim da je zato!

Zamislimo sada da su umesto vas 4 u liftu ugledne profesorke Univerziteta! Da li bi on onda izašao.

Usnija: –Misli da bi, jer pred njima treba da pokaže da je vaspitan. Ostale ne misle tako. Ja mislim kao Usnija. Ja sam bila obučena kao prava kuvarica, pa nije mogla prepoznati da sam profesorka univerziteta.

Zaključujemo ovu vežbu: nije nama cilj da tog profesora uvredimo, nego nam je cilj da pojavu diskriminacije uočimo u svakodnevnim sitnim situacijama kako bismo se lakše snalazile u svakodnevnoj komunikaciji (i u drugim prilikama) da bi nadvladale situaciju i ljude u njoj, bilo da smo žene bilo da smo Romkinje.

Odlazimo na Tvrdavu peglicom. Dok se penjemo na Tvrdavu, na putu nam je neki velik autobus, ali ja vozim hlabro, one se dive. Kažem da sam loš vozač (vozačica), one mi ne veruju jer su me, kao učiteljicu, identifikovale samo sa pozitivnim osobinama.

Stanka je pre neki dan položila vozački pa je kompetentna u izricanju suda o mojim vozačkim kvalitetima. Sve ostale, njen sud uvažavaju, ovoga puta.

Ostavljam ih sve četiri da odu same u hotel, da se prijave i smeste jer imam ispite u 12 h. Dogovor je da dolazim u nedelju da ih odnesem na stanicu, čujem utiske i napravimo plan za dalji rad.

27. 09. 98.

Oduševljene su kad me vide da ulazim u salu u kojoj je upravo završnica seminara. Branka mi se svesrdno zahvaljuje za uslugu što sam im ovako divne učesnice poslala. Sve četiri se okupe oko mene i kažu da su me juče u diskusiji pominjale kao osobu sa kojom bi se one rado identifikovale. Potvrđuje mi to i Dino koji je takođe na seminaru. Drago mi je da me računaju u svoj ideal.

Seminar je za njih bio veliko iskustvo. Videle su da postoji druga vrsta osoba koje ih shvataju kao svoje, kao iste, i one su se u tome snašle.

Upoznala sam još dve devojkice, sestre, iz Subotice: jedna studira matematiku kod nas na PMF, a druga je vaspitačica u predškolskoj ustanovi u Subotici i hoće da se upiše kod nas na Filozofski fakultet na Odsek za psihologiju. Obećavam da ću pomoći, ali odmah kažem da imam malo mogućnosti za Odsek za psihologije, a matematičarki predlažem da dođe na jedna naš zajednički satanak i vidi kako radimo, pa ako hoće da nam se pridruži.

Slikamo se svi zajedno. Izlazimo iz hotela, usput srećemo vajara Jovana Soldatovića, upoznajem ih sa njim, on nas poziva da sledeći put dođemo kod njega u atelje. Moja Maja je sa nama i ona se pozdravlja.

Vraćamo se zadovoljni. Jelena se ne vraća sa nama, nego sa braćom ide u St. Pazovu iz Petrovaradina. Braća su joj zalag za dobro ponašanje i uglavnom ih svuda vodi sa sobom. Stanka ide peške sa svojim. Razilazimo se uz kišu, svaka na svoju stranu, svaka sa svojim novim utiscima. Za dva dana seminara postale su jedna s drugom bliske i druže se.

28.09.1998.

Došle su Marija i Jelena na predavanje u Studije jer je tema „Ženska prava su ljudska prava”. Jelena je došla sa bratom i moli me da ga pustim na predavanje. Sa zadovoljstvom!! Sede i slušaju. Marija je odsutna jer je imala neprijatni razgovor sa direktorkom škole i sa Trifunom u toku dana u Gospođincima. Uzbudena što joj je Trifun izvukao ispod nogu ćilim – zaposlio drugu osobu na mestu nastavnice romskog jezika u osnovnoj školi u Gospođincima – nije se mogla skoncentrisati na predavanje. Nju je Trifun maltretirao da ide da skuplja potpise roditelja od kuće do kuće, mene i Veroniku da sačinimo izjave za roditelje i svu pripremu, a sada je on to sve anulirao jednim savezom sa direktorkom škole. Mogu da razumem da neromske osobe „smeštaju” romskim osobama, budući da je netrpeljivost očigledna. Ali da jedan Rom nanese nepravdu svojoj Romkinji, koja mu je uz to i neka dalja rođaka, ne mogu da prihvatim. Tešim Mariju, Jelena je solidarna sa Marijom (što mi se dopada). Delujemo nas tri na velikoj površini fakultetskog hodnika kao tri zaverenice. Jelena se polako pretvara u ozbiljnu i aktivnu osobu – aktivnu ovoga puta prema svojoj Romkinji kao sestri. Teši je i bodri.

29.09.1998.

Svratila sam u kancelariju Fonda da nešto uzmem i zatičem tamo Jelenu sa bratom i jednim dečakom. Dovala ga je da mu pomogne. Za svog Roma se zalaže! Bravo! Dečak je romsko dete, tata im se pre dve nedelje oženio drugom ženom, sve pokupio iz kuće i otišao. Oni ostali bez sredstava za život. Jelena je sada posrednica između njega i institucije (Fonda). Postala je aktivna da rešava tuđ problem, tačnije problem svog Roma. Njen brat je tu kao onaj koji svedoči, koji je čuva i koji joj je neka vrsta zaštite i oslonca. Vrlo dobra socijalna grupa.

Ona pokušava od mene da dobije za njega novac za mesečnu autobusku kartu iz Pazove za N. Sad, jer i on je upisan na Višu poslovnu školu, kao i ona. Budući da je naš projekat samo za Romkinje to nam nije moguće. Ali, dopada mi se ta njena pojačana svest da se za svoje stara. Gledam kako sada ona njega uči kako će da izvadi pokaznu, kao što sam je ja učila pre neki dan. Otišli su svo troje na autobusku stanicu, overili formular za pokaznu. Jelena je najpre od mene tražila još 100 dinara jer nije dobro izračunala koliko joj treba za pokaznu od St. Pazove – ne 280, nego 380 dinara. za mesec oktobar. Bila je uzbuđena kad je ona vadila pokaznu, pa je loše izračunala, ali je sada, u ulozi učiteljice drugome, to dobro učinila. Dala sam joj još 100 dinara.

6.10.1998.

Već dva dana se dogovaramo kako da se vidimo, jer je njoj već počela nastava, ima časove uvek popodne od 14-19 sati. Meni je nastava takođe počela, i sve uz nastavu. Ipak ugovorimo sastanak na Fakultetu kod mene za 14 sati, došla je u 15 sati jer joj se autobus pokvario. Samo smo kratko izmenjale informacije, šta joj je problem i šta treba da uči.

– Ne može nikako ići na časove engleskog u Otvoren klub, koji su besplatni, jer su časovi popodne.

– Časovi za kompjutersku obuku još nisu počeli.

– Trifun je nije zvao na seminar za romski jezik. Kasnije je objasnio da ona ne zna romski pa ne može držati nastavu. To me je razljutilo, a i nju, jer jedino Jelena zna odlično romski da govori. Sem toga, važno je da bude sa drugim Romkinjama. Rešićemo to. Dogovaramo se da ćemo svaki problem rešavati u hođu. Dogovorili smo se da se vidimo sledećeg utorka.

Donela sam joj knjigu *Dvojezičnost* Tove Skutnab Kangas, koju sam inače svima podelila, zatim jednu lepu jaknu kožnu koju ne mogu više da nosim (jer sam se ugojila), jedan lep indijski prsluk i lepe Majine patike. Zahvalna je, imam utisak kao da misli da joj to sve sleduje od mene. Kao moja Maja (koja, inače, vrišti na mene što razdajem njene stvari drugima). Dala sam joj i ceo paket papira (80 din košta) da bi imala, ako joj treba za pisanje. Natovarena svim tim stvarima, polako odlazi onako krhka i mala, u svoju Školu da sluša nastavu. Usput me pita gde je Ekonomski fakultet, ali ne kaže zašto. Ustvari da kupi knjigu iz Makroekonomije Josifidisa. Kažem joj gde je, neka ide da kupi, ja ću joj platiti. Da vidim kako će izvesti zadatak. Knjigu je kupila, sve aktivnosti je dobro obavila.

13.10.1998.

Dogovorile smo se o stalnom nedeljnom viđanju: svakog utornika u vreme od 14,30-16 može da dođe kod mene na Fakultet na konsultacije, budući da utornikom ona ima nastavu u ovom delu njene Škole (u okviru kampusa). Svakog utornika dođe barem na pola sata da razgovaramo, budući da nema vremena da dolazi na predavanja u Ženske studije.

Konačno je dobila dugo čekanu prvu stipendiju. Iz zahvalnosti mi je kupila jednu veliku bombonjeru. Jedina se ona, od svih drugih, setila da se zahvali za nešto što im drugi čini. Nešto što je zahvaljivanje i zahvalnost drugima, ili je podrazumevano u romskoj zajednici, ili kao vid uljudnog ophođenja nije izgrađeno na način na koji funkcioniše u neromskoj sredini (to treba ispitati). Budući da je takav vid međusobnog opštenja, verovatno, izgradilo građansko društvo da prikrije neiskrene ljudske odnose.

3.11.1998.

Svakog prvog u mesecu dolazi zbog autobuske karte da joj platim kupljene karte za relaciju Pazova-N. Sada i po N. Sadu. Njena stipendija joj odlazi samo na karte. Nešto što je materijalna pomoć osnova je bilo kojeg programa za Rome i Romkinje jer je materijalna nesigurnost osnov svih drugih nesigurnosti kod njih, pa jeste motiv za istrajavanja u projektu. Iskoristim svaki put priliku da joj poklonim neku knjigu, ovoga puta to je popularno izdanje *Novog zaveta* na srpskom. Usput joj objašnjavam kakvi su tekstovi unutra. Ako hoće može tekst da pročita na srpskom, pa onda na romskom (u Trifunovom prevodu) pa će tako učiti i romski.

Objašnjavam joj da je već postala samosvesna i da treba da razmišlja o svom projektu. Projekat mora biti u vezi sa potrebama u romskoj zajednici u njenom mestu. Razgovaramo o različitim mogućnostima koje bi joj stajale na raspolaganju: rad sa romskom decom, rad u Udruženju sa nekom grupom odraslih Romkinja ili ...

Počela je inicijativu. Najpre je otišla kod predsednika Udruženja „Rom” u Pazovi da ga pita da li može nešto u Udruženju raditi sa decom. Na primer, da ih priprema za redovnu školu iz dva predmeta: srpski i matematika. Može, spremno je dočekao predsednik. Može uzeti svu romsku decu u osnovnoj i srednjoj školi, za sve predmete! Ambiciozni Rom koji ne razume mehanizam obrazovanja! Pa šta on misli da jedna devojčica koja je do juče bila učenica može da nauči sve njih ovim predmetima u osnovnoj školi!

Počinjem da usmeravam situaciju i da objašnjavam da ona ne može uzeti previše jer to neće moći ispuniti pa će reći kako je nesposobna i glupa. Sem toga, najvažnije je da ona dobro uči i ide na nastavu u Novom Sadu, a projekat je samo da ima vezu sa svojimima.

10.11.1998.

Priča mi da su imali godišnju skupštinu u Udruženju, gde je izabrana za sekretara, ili zapisničarku, ne znam tačno. Obećali su joj da će joj pomoći oni da naće romske učenike za nastavu.

24.11.1998.

Prošle su dve nedelje a da predsednik Udruženja ništa nije uradio u vezi sa nalaženjem romskih učenika kojima je potrebna pomoć u dopunskoj nastavi iz srpskog i matematike. Meni se Jelena žali. Poučim je da ona ide od kuće do kuće, jer zna tu decu, i

organizuje ih sama za subotu da se nađu u Udruženju. Sakupila ih je ukupno 6 do kraja meseca. Nastavu je sama organizovala jer su to sve deca I-IV osnovne i počela sa njima da radi ono što svakome od njih individualno nije jasno. I deca su zadovoljna.

Našla sam joj jednu drugaricu. Kod nas u Ženskim studijama sa Više poslovne škole na drugoj godini je. Dala sam joj njen telefon da se povežu. Posle mi je Jelena rekla da ju je više puta zvala ali da ova nema vremena da je sretne. Nadam se da nije rasizam u pitanju.

1.12.1998.

Već sledeće nedelje bila je priredba Udruženja i Jelena je bila konferansije u Pazovi. Molila me je da dođem na priredbu, nije se osećala sigurnom. Telefonirala, kumila. Jednostavno sam bila preumorna da putujem po hladnoći u Pazovu. Nisam mogla.

Prepričala mi je da su je organizatori, njeni Romi, izmanipulisali u ulozi konferansije! Najpre su joj dali jedan tekst koji je trebalo kao konferansije da pročita pred svaku tačku. Onda su se ređale izmene jedna za drugom: jedan dođe i kaže nešto novo („reci to to i to“), odmah za njim drugi dođe i menja ono što je rekao prvi. Tako da je, izlazeći pred publiku, bila jedna u nevolji ne znajući šta treba da kaže. Pri tom su joj dali kao neke korice da imitira pravog konferansije, i da tobož čita neki napisan program, a tamo ništa. Tako je iz gledališta izgledalo da je sve dobro organizovano, kao na dobrim priredbama, a da ona zapravo nije sposobna, pa zato zamukuje i ne zna šta treba da kaže.

To joj je bilo dobro iskustvo za sledeći put da sagleda mehanizam podmetanja i da ovlada strategijama prevencije od takvih situacija, odnosno da se izbori za takve uslove u javnom prikazivanju koji je afirmišu kao sposobnu, a ne da popusti strategijama muškaraca koji nju prikazuju kao nesposobnu. Na priredbi su bili i njeni učenici i oni su sve приметili, a ona im je autoritet / učiteljica.

Bio je tamo i Pera Nikolić, napravio je reportažu za TV Romsku emisiju, nju nije intervjuisao, nego predsednika Udruženja Rom i, naravno, Trifuna. Trifun je ispričao kako će Jelena predavati romski u nekom selu blizu Pazove, možda Batajnici, ali njoj nisu dali šansu da ona u svoje ime kaže nešto, jer je ona skupila decu i ostale organizacione stvari poradila. Naime, ako Jelena treba da putuje u Batajnicu, ako treba da uči decu u Pazovi i još redovno da ide na nastavu u Novom Sadu, kada će to stići? Drugim rečima, za sve ono što je ona sama napravila njih dvojica беру kajmak i još pričaju bajke tako da slušaoci TV emisije dobiju dojam neke velike promene što se tiče romskog pitanja. Kad mi je to sve Jelena ispričala poučila sam je kako da gleda na stvari i kako da sledeći put izbegne ovakvu zamku. Mora naučiti da se izbori za afirmaciju svojih zasluga.

4.12.1998.

Petak, javlja se Jelena telefonom. Moramo se svakako naći. Dobro, naćićemo se u restoranu hotela „Novi Sad” kod željezničke stanice. Odmah sam shvatila da joj trebaju pare za autobuskul kartu jer još nisu dobile stipendiju. Sačekam je, popričamo, dam joj pare da kupi kartu. Dobro idu časovi matematike i srpskog sa decom. Neki dolaze kod nje kući, a nekada se sastaju u prostorijama Udruženja. Konstatuje da deca znaju romski i hoće da ih uči i maternjem jeziku. Sviđa mi se sva ova njena inicijativa odjednom. Znači da je postala dovoljno sigurna u sebe, ali i u znanje koje joj je potrebno.

8.12.1998.

Došla je da se dogovorimo i ja joj kažem da treba da se nađemo svi jer više neću imati ovaj projekat. Jeleni je žao, ne oseća se dovoljno sigurnom za samostalan rad, pita da li će moći i nadalje dolaziti ovamo. –Pa dolazićeš u Ženske studije! podsećam je da ima još šanse da radimo zajedno.

15.12.1998.

Došla je na redovnu konsultaciju (utorak, 14.30 h), kod mene na Fakultet. Sačinila je predlog projekta. Onda je sama Jelena (uz moju podršku) našla decu i počela volonterski da radi. Onda sam ja njoj rekla nekoliko elemenata da sačini predlog projekta koji će meni pokazati, onda je ona (po mojoj preporuci) otišla u Fond na konsultaciju i od njih je dobila podršku i osnovne upute kako formalno da prijavi projekat, ali ja treba da vidim taj projekat. Očigledno je u sva tri slučaja (Marija, Jelena, Fika) da je interes predstavnika romske nevladine organizacije različit od interesa mladih Romkinja. Marija je htela da bude nastavnica romskog jezika u osnovnoj školi, a predsednik Udruženja za negovanje romskog jezika i kulture je na kraju uspeo da pomoću Marije, koja je sve obavila za upis dece, angažuje drugu osobu koja je mila direktorki škole (a pri tom ne zna romski jezik). Fika je htela da njen projekat sedi u romskom udruženju „Froli”, pod uslovom da za njih kupi stolice i ostali nameštaj za potrebe udruženja kroz projekat koji je edukativan za decu. Evo sada Jelena je sama sakupila decu, otpočela rad besplatno, predsednik Udruženja „Rom” hoće pare od projekta za sebe. Meni kao mentorki je važno da za rad koji radi Jelena dobije finansijsku pomoć i da pomoću njih nastavi studije, a ne da predsednik Udruženja „Rom” na njoj zarađuje za svoju zamisao Udruženja (priredbe, muzika, folklor).

Dogovorila sam se sa Jelenom da za sledeći utorak donese taj predlog projekta, da ga još doradi, sačini finansijsku konstrukciju (što neće znati) i donese da doradimo. Već imam u planu da im predložim da same registruju svoju nevladinu organizaciju i da budu gospodarice svoga učinka.

21.12.1998.

Molila sam Jelenu, Stanku, Mariju i Usniju da dođu u Ženske studije na predavanje Tanje Perić o Romima u okviru teme Romska ljudska prava. Bile su aktivne u diskusiji i tu se dogovorimo da ćemo se nanovo sastati na zajedničkom poslednjem sastanku 26. decembra i to na mom Fakultetu.

26.12.1998.

Jelena je došla na vreme, za razliku od svih ostalih koji su kasnili, Fika je došla sa dva i po sata zakašnjenja, Stanka nije došla, a Usnija je najavila da će doći, ali nije se pojavila. Jelena je bila kooperativna (snimano je i na traci), smatra da naš zajednički projekat treba nastaviti, da je tek otpočela da shvata šta je šta, da nastavlja projekat sa decom, ali joj treba pomoć. Pri tom je iznela čitav niz podataka o udruženju „Rom” i o atmosferi koja tamo vlada i da izgleda da njoj tamo nema mesta. Tako se ponovo postavlja pitanje kako obrazovane Romkinje vratiti u njihovu etničku skupinu, ali da je ne odbace. Ovoga puta ne kao Romkinju nego zato što je obrazovana.

STANKA

HOĆE DA BUDE LEKARKA OPŠTE PRAKSE U SVOM MESTU.

„Zovem se Dimitrov Stanka. Rođena sam 30.jula 1978. u Novom Sadu. Živim sa roditeljima, dva brata i bakom.

U prvi razred osnovne škole krenula sam sa 7 godina tj. 1985/86. Učiteljica mi je bila Milena Banić. Osnovno obrazovanje stekla sam u osnovnoj školi „Laza Kostić” u Kovilju. Od I do IV bila sam skroz odlična. Pošto sam bila najbolji đak u razredu, učiteljica je pitala moje roditelje da za jednu školsku godinu idem dva razreda. Smatrala je da je to dobro i da imam uslova za takvu vrstu nastave. Moji roditelji su mislili da to nije dobro i da će me tako preforsirati, jer je suviše veliki napredak, a i promena odeljenja bi veoma uticala. Tako da sam ostala sa istim odeljenjem.

U V razredu razredni starešina bila mi je Katarina Kolarov. I dalje sam postizala uspeh 5,00.

Još u predškolskoj ustanovi u kojoj sam bila sa 5 godina, znala sam šta ću biti kad porastem. To što sam odlučila kao malo dete, kada je došlo vreme za to, ja sam i ispunila.

Već 1993. godine upisala sam se u Srednju medicinsku školu „7 april” u Novom Sadu, posle položenih prijemnih ispita iz srpskog i matematike, kao pedijatrijska sestra – tehničar. Razredni starešina bila mi je Magdolna Delić, koja je izuzetno podsećala na moju učiteljicu, koja mi je inače bila idol i mentor, i osoba koja mi je davala podršku.

U III i IV razredu Srednje škole bila sam predsednik odeljenja. U III razredu izabrana sam radi ismevanja, međutim, pokazalo se kao pravi izbor, možda sam malo neskromna, ali to mogu potvrditi i ciframa. U I i II razredu imali smo na polugodištima do 10 opomena u celom razredu. Na kraju školske godine u I i II položili smo kao vrlo dobri (prosek razreda u I 3,80, u III 3,85). U III razredu, na polugodištu bila je 1 opomena, a u IV nijedna. Na kraju III prošli smo odlični 4,52, a u IV prosek razreda bio je 4,78. tj. 30 skroz odličnih, 9 odličnih i samo 2 vrlo dobra učenika.

Sada se nalazim na kraju I godine Medicinskog fakulteta. Uključena sam u više sekcija i u više programa. Učesnik sam projekta „Romkinje za Rome” čiji je koordinator Svenka Savić.

Veliki uticaj na mene takođe je imala i moja tetka, tatina rođena sestra, Dimitrov Bojana. Sa tri i po godine naučila me je da čitam i pišem. Član sam seoske biblioteke od I razreda osnovne. Jako volim da čitam, da naučim nešto novo, naročito imam afinitet prema jezicima. Dobro vladam ruskim i engleskim jezikom, romski jezik razumem, ali mi je teško da govorim, ali uz malo vežbe verujem da bi se vrlo lako oslobodila treme. Razumem i češki, slovački, bugarski, nešto malo znam španskog, italijanskog i francuskog, ali ih uglavnom razumem.

Takođe volim i muziku, od klasične do pop, rok i metal muzike, kao i filmove.

Ali više od svega ovoga volim da pomažem ljudima oko sebe, da primenim sve ono što sam saznala u srednjoj i osnovnoj školi, kao i na Fakultetu, ali i iz samog života, kao i od drugih ljudi. Zaboravila sam da kažem da sam u srednjoj školi bila

član Sekcije za prvu pomoć pa sam i tu stekla znanja da pomognem ljudima koji su povređeni. U osnovnoj školi bila sam član recitatorske, biološke, likovne, hemičarske i fizičarske sekcije.

Išla sam na takmičenja iz fizike, hemije i biologije, kao i na likovna takmičenja. Ali sve ovo ne bi postigla da nisam imala bezrezervnu podršku kako mojih roditelja i porodice tako i okoline u kojoj se nalazim, kao i mojih nastavnika i profesora, i ja sam im na tome veoma zahvalna. Takođe se zahvaljujem i mojim drugovima iz osnovne škole koji su me prihvatili bez predrasuda, a samim tim mi omogućili da napredujem jer sam znala da ću imati njihovu podršku.

Hvala svima koji su i sada uz mene, jer mi to zaista puno znači." 22.09.1998.

avgust 1998.

Kako sam upoznala Stanku?

Javila sam joj se prošle nedelje da se dogovorimo za viđenje. Ona živi u Kovilju, uči vožnju u N. Sadu pa će mi se javiti kad bude imala čas. Nije se javila.

12.08.1998.

Nakon sastanka sa devojkama, pozovem Stanku da vidim kada ćemo se videti. Izvi-
njava se što nije mogla da me zove, ali evo imaće upis na Medicinskom u ponedjeljak pa
se možemo videti posle 12 sati. Još će me pozvati.

17.08.1998.

Danas sam se prvi put susrela sa Stankom. Sinoć se javila da potvrdi da se možemo
videti u kancelariji Fonda između 12 i 13 sati. Dugo smo ugovarale vreme, da nađemo
mogućnost da ona ne bi čekala. Konačno dolazi u 13,30 sati (kad sam već nameravala
da odem) sa obrazloženjem da je dug red bio za prijavljivanje ispita na Medicinskom.

Razgovaramo uopšte o projektu, već je čula od Usnije šta radimo. Njena je osnovna
želja da završi studije medicine, samouverena je, isplanirana, deluje vrlo zrelo i orga-
nizovano. Sada ima mnogo posla u Kovilju, beru papriku i bostan i nose majci koja
prodaje na autoputu. Kaže da sve ima što joj treba, ima kod kuće kompjuter, upravo je
prošla praktičan deo obuke za vožnju i samo da položi teorijski. Tata joj je mehaničar,
ima dva brata, stariji u tehničkoj školi, hoće da ide dalje na fakultet, mlađi u osnovnoj,
hoće da nastavi tatin zanat. Ima smisla za automobile.

Jednom rečju ona nam se prikazuje da od nas ne treba nikakvu pomoć. Ima udž-
benike, koje nema daće joj prijatelji, za engleski se zainteresovala, nije znala da mogu
besplatno da slušaju nastavu u Otvorenom klubu u centru grada.

Počnem joj govoriti i o njenoj obavezi da pomogne svojoj grupi i ređam šta bi mogla
raditi. Pa ona je već animirala neke Romkinje koje su se udale i razvele. Ona im je već
govorila da, ako su već rešile da se udaju, da onda ostanu u braku, a ako će da se razvo-
du, onda neka se ne udaju. Savet je sasvim patrijarhalan i samouveren.

Tako mi je dala ideju da bi ona mogla raditi sa mladim razvedenim Romkinjama
kojima bi mogla govoriti o kontracepciji, o osnovnoj higijeni i ostalo, pa onda u to une-
ti elemente obrazovanja. Dogovorile smo se da načini neki projekat, ja ću ga pogledati,
dopunićemo ga zajedno, možda može dobiti i neke male pare za njegovo ostvarivanje.
Složila se. Pozvaće me.

Ona je jedina među odabranim Romkinjama u grupi koja je samosvesna svoje prestižne profesije. Zna da će položiti I godinu, uverena je da će završiti fakultet (koji inače dugo traje).

24. 08. 1998.

Svi smo se sastale u kancelariji Fonda da im ispričam kako je bilo u Surdulici na seminaru o Romima. Došao je i Trifun sa Ružom da čuje za seminar. Pažljivo su slušali moja zapažanja. Zaključujem da postaje sada jedna grupa romskih aktivista koja se samo seli sa jednog sastanka na drugi, a efekti su mali.

Zatim sam otišla sa devojkama na picu gde smo napravile projekat za Stanku sa Romkinjama u Kovilju: medicinska i socijalna zaštita – preventiva. Stanka je zadovoljna projektom. Dala sam joj 80 dinara da kupi sapun za svaku ženu koja dođe na sastanak.

Zatim smo dugo razgovarale o ličnom životu Usnije (koja ima problema sa ocem), potom su otišle sve zajedno na stanicu. Volim što se lepo druže.

Posle nekoliko dana zovem Stanku da vidim da li je nešto uradila. Još nije. Razgovarala je samo sa nekoliko, neće da dođu na sastanak, ne daju im roditelji. Onda predložim da razgovara sa roditeljima, jer ih i tako poznaje. Obećala je.

Zovem je da dođe na sastanac svih 18.septembra, ne može polaže ispit iz vožnje. Kažem joj da sam je predložila da ide na seminar koji će se održavati na Tvrdavi u Petrovaradinu, a odnosi se na Rome. Pristaje. Povešće i njenog brata.

Videćemo se u petak, u 10 sati (26.septembra) pre odlaska u Petrovaradin.

23.09.1998.

Zovem da vidim da li sutra dolazi. Na telefonu je njena majka koja kaže da Stanka ne može doći zbog kućnih poslova, sem toga ima još dva ispita da položi u oktobru. Predstavljam joj šta je smisao seminara, da bi bilo dobro da dođe, ali prepuštam Stanki da odluči. Posle se javlja Stanka. Sve je u redu. Vidimo se. Stanka je samosvesna, prodorna promućurna. Ali i u njenoj porodici majka je glavna.

25.09.1998.

Susrećemo se u restoranu. Stanka pomaže Mariji i Jeleni da kupe formulare i da ih ispune. Odlazimo na Tvrdavu, ona odmah kaže da ostaje samo jedan dan jer mora kod kuće raditi.

27.09.1998.

Čim sam ušla u salu za vreme završavanja seminara, prilazi mi prva Stanka i zahvaljuje se, kaže da joj je žao što nije bila i juče. Raduje se sa svim devojkama. Neće se vraćati sa nama, nego sa svojim drugarima peške šetati. Sa Stankom uglavnom nema sitnih obaveza, ona je samosvesna, solidna, zrela.

20.10.1998.

Srela sam Stanku na sastanku koji je Fond organizovao za sve stipendiste kada su potpisivali ugovore. Pitam da li joj nešto treba, znam da je bilo problema sa upisom u II godinu. Sve je rešeno jer je Fakultet smanjio uslove za upis pa se upisala. Pitam za projekat sa ženama u Kovilju. Kaže da će početi kad seoski radovi prestanu.

12.12.1998.

Zovem Stanku da pitam što se ne javlja. Da li radi sa ženama. Radi, sastaju se, nema problema. Volela bih da mi napiše neki dnevnik. Vodi dnevnik. Mogu li da ga vidim? Kako da ne kad god hoćete. Može li da dođe u N. Sad u četvrtak? Može. Odaje utisak dobro organizovane osobe. Sa njom je najmanje teškoća bilo. Doćiće na evaluaciju projekta 26. decembra u N. Sad.

Pitam da li je išla u Otvoreni klub na besplatne časove engleskog jezika. Nije, ne uklapa joj se, ali ide na časove ruskog na Fakultetu jer mora da ga polaže kao jedan strani jezik. Interesantno je da ne shvataju važnost stranih jezika i ni jedna nije iskoristila tu mogućnost besplatnog učenja engleskog jezika u Klubu. Pitam za (besplatne) časove iz kompjuteristike, ne treba joj. Ona spada u onu grupu Romkinja koja zna šta joj je činiti: završiti fakultet, a to istovremeno znači i emancipaciju iz sopstvene sredine.

Ni kod jedne Romkinje nisam bila u kući pa ne znam porodične odnose.

Sve sam ih fotografisala na seminaru.

21.12.1998.

Stanka je došla u Ženske studije na predavanje Tanje Perić i donela mi izveštaj o radu sa grupom devojaka u Kovilju. Vreme je hladno i klizavo, ali je ona došla na predavanje. Bila je aktivna i u diskusiji o Romkinjama, iznoseći svoj primer uspešne učenice.

26.12.98.

Nije došla na završnu diskusiju o projektu. Vreme je loše – hladno i klizavo.

BROJ SUSRETA MENTORKE SA STUDENTKINJAMA

JELENA: 10 susreta

10. avgust 1998; 12. avgust 1998; 18. avgust 1998; 24. avgust 1998; 18. septembar 1998;

21. septembar 1998; 25. septembar 1998. (10-12 sati); 27. septembar 1998. (13,30-16 sati);

28. septembar 1998; 29. septembar 1998.

FIKA: 17 susreta

13. juni, 1998; 20. juni 1998; 4-5. juli 1998; 6. juli. 1998; 15. 07. 98; 22.07.98. (14,30 – 18 sati);

24.07.1998; 29.07.1998; 30.07.1998; 31.07.1997; 7.08.1998; 10.08.1998; 14.08.1998; 19.08.1998;

20. 09. 1998; 23.09.1998; 2.10.1998.

MARIJA: 14 susreta

juni 1998; 28.06.98; 11. juli 1998; 10.08.98; sreda 12.08.1998 (14,30 – 18 sati); 15.09.1998;

18.09.1998; ? 1998; 23.09.1998; 25.09.1998.(10-12 sati); 28.09.1998; 28.09.1998; 5.10.1998; 6.10.1998.

STANKA: 8 susreta

2.avgust 1998; 12.08.1998; 17.08.1998; 24.avgust 1998; 23.09.1998; 25.09.1998; 27.09.1998; 6.10.98.

USNIJA: 17 susreta

6.decembar 1997; 2--8. mart 1998; 4. maj 1998; 5.juni 1998; 9.juli 98. od 12 do 15 sati , Sombor;

15. juli 1998. od 14 – 18 sati; 22. juli 1998. od 15,20-18 h; 29. avgust 1998; 10. avgust 1998; 12. avgust 1998; 24. avgust 98; 25. septembar 1998; 27. septembar 98; 6. oktobar 1998; 20. oktobar 1998; 1.novembar 1998; 11. decembar 1998.

III deo

Životne priče visokoobrazovanih studentkinja Univerziteta u Novom Sadu

Kakvo je bilo Tvoje detinjstvo?

– Pa ne baš mnogo srećno, ne znam dal je to specifično za Romkinje ili za porodicu u kojoj sam rasla. Kad smo bili mali i majka i otac su mi bili prezauzeti jer su oboje radili, a ja i moj osam godina stariji brat smo bili uglavnom upućeni jedno na drugo. On se često šali na račun naših roditelja, pa kaže: –Kad smo mi bili mladi, oni su bili u svom drugom pubertetu! U kući su bili nesporednici jer je tata skitao, a mama je to teško podnosila. Ona je inače zahtevna i nikad zadovoljna. Sećam se da sam jednoj devojčici na letovanju, koju sam upravo upoznala, rekla da to nije moja mama nego maćeha. Bio je to neki dečji prkos u meni.

Čime su se bavili Tvoji roditelji?

– Moj otac je završio Srednju muzičku školu i bio je nastavnik muzike, a mama je završila Srednju medicinsku i bila babica. Oboje su obrazovani i zaposleni i nas decu su podsticali da se obrazujemo, reklo bi se netipična romska porodica. Majčina je dobra osobina da nas podstiče da se obrazujemo. Ona je nama, kad smo bili mali, čitala bajke, pričala priče pred spavanje, što, mislim, da druge Romkinje nisu radile ili nisu imale vremena da rade. Mama je završila i nižu muzičku školu i svira (klavir), jedino sam ja u porodici nemuzikalna.

Deda mi je još svojevremeno početkom veka, hteo da studira, ali je izbačen bio iz škole jer mu je u gimnaziji profesor rekao da on kao Ciganin ne može da bude njegov student i kolega, sutradan kad završi škole! Ali je moj tata, koji je rođen trideset devete, završio za nastavnika muzike. Mama je od njega malo mlađa – rođena je četrdesete, neposredno pred rat. U vreme njihove mladosti to je bila velika stvar da su oboje školovani. U romskim krugovima su devojke koje su pohađale srednju medicinsku školu shvaćene kao nemoralne, jer idu u školu koja uči o polnim organima – ima ginekologiju kao predmet... Čak je, mislim, moja majka osećala taj pritisak okoline u smislu odabira škole. Ali njena nepismena majka je želela da joj se kći školuje, čak ju je nagovarala da ide u tu školu. A sa druge strane, morala je kao romsko dete da radi sve ono što se očekivalo od nje u kući: da počisti, da opere, da dočeka drugarice svoje mame, da prostre asuricu i skuva im kafu kad svi dođu, što ja nikad nisam činila, a valjda se negde očekivalo od mene da i to radim. Znači u tom nekom smislu 'dobre kćeri' nisam zadovoljavala njena očekivanja.

Interesantan je kontinuitet u obrazovanju žena kod vas u porodici: baka nepismena, majka završila srednju školu Ti fakultet.

– Ja sam se upisala i na postdiplomske na Filozofskom fakultetu u Novom Sadu, ali jedan profesor nije pristao da dolazim samo na ispite, a ne i na predavanja i ja sam odustala. Meni je tada bilo teško iz Niša da putujem, jer sam počela da radim. To je bilo onih ludih godina nakon rata devedeset osme i devete, ja sam bila uplašena da mi

život prolazi pored mene, a ja gubim od svega toga. Pitanja su bila: gde sam, šta sam! Da l' sam dovoljno Ciganka pa treba da se udam, rađam decu i živim kao sve normalne Ciganke, ili treba da nastavim nekim drugim životom koji je mene privlačio. Sva sam bila nesređena, a uz to mi je otac umro, koji mi je bio oslonac, osetila sam se jako usamljenom i morala sam ekonomski da budem snažna. Nisam imala dovoljno poverenja ni u koga, pa mi je posao bio jako bitan. Za mene je to bio trenutak preživljavanja.

Ali se ipak nisi osamostalila nego si ostala da živiš s majkom i nakon toga što si sada ekonomski nezavisna.

– Prosto je jedna tolerancija ostala između nas dve. A onda, živela sam u Budimpešti tri godine u Evropskom romskom centru sam radila i onda me je uhvatila nostalgija i vratila sam se u Niš. Porodica mi je nedostala, moj brat i njegova deca, moja školica za romsku decu... rad sa njima. Volim rad sa decom. Drugo, imala sam utisak da sam u Nišu stvorila nešto što je korisno romskoj zajednici, a tamo u Budimpešti sam radila neke sasvim kancelarijske stvari: fotokopirala materijale za razne sastanke – papirologija čista. Našoj šefici tadašnjoj sam gomilu fotokopiranih papira bacila na sto i rekla da napuštam posao. To je bio trenutak kad sam sebe uhvatila da plaćem fotokopirajući neku hiljadu i osmu stranu nečega za neki sastanak. U Nišu sam ostavila svoje divno direktorsko mesto, sređenu školicu, svi me slušaju, sve je onako kako ja hoću, deca su mi tu, porodica moja.. šta ja tražim u Budimpešti? Onda smo šefica i ja lepo razgovarale i kao zaključak ja sam dobila da vodim jedan lep projekat.

A kako si se tamo zaposlila, neko te je preporučio?

–Da, Dragan Ristić me je preporučio jer je on tamo bio za vreme rata. Nas dvoje smo se lepo slagali u Budimpešti, bilo je odlično društvo, ali posle smo se malo razišli. Povećao je glas nekoliko puta na mene, ja mu vratila istom merom. Nije mogao on sa mnom tako, ja sam se bukvalno muški postavila prema njemu. Eto, i on se vratio u Srbiju i njega je počela da izjeda nostalgija i ludilo, lično je nešto bio nesređen. Meni je jako bitno bilo da budem tada u društvu jer sam se strašno usamljeno osećala u tom tuđem i velikom gradu. On je uopšte jedan kreativac i ne treba da se bavi nekim administrativnim poslom, treba da se bavi onim što voli...

Kako se dogodilo da si se opredelila da studiraš srpski jezik i književnost?

–Knjiga je bila moj život, u jednom periodu me ništa drugo nije zanimalo samo knjige. Na studijama smo prve dve godine imali više jezik nego književnost, a ja sam ustvari više volela književnost. U te prve dve godine nisam naročito uživala slušajući na časovima razne stvari. Bila sam na grupi jedina Romkinja ali nisam bila Romkinja u smislu da ja živim na tradicionalan način, da poštujem neka pravila koja se poštuju u našoj zajednici. Moj tata je bio savremen čovek. O prvoj menstruaciji i nisam saznala od majke, nego od oca. On je znao da kaže: – Meni snajka mora da bude nevina kad dođe u kuću, a ti, ćero, možeš da uživaš u životu, ti si tuđa kuća. Reklo bi se da je bio napredan otac. S druge strane, sasvim tradicionalno kad je nasledstvo u pitanju – niko od njih nije planirao da meni bilo šta ostavi. Muško dete je bilo favorizovano kao 'normalna stvar' – njemu se sve ostavlja. Ali ja sam digla dževu dok je tata još bio živ, ali ništa nisam uspela da napravim, samo sam ga puno sekirala. Nije znao kako da izađe

na kraj sa svojim žensko–muškim detetom. Ali, iskreno rečeno, stvari nemaju za mene vrednost ako ih sama nisam stvorila. Mnogo se radujem kada ljudima kupujem poklone, radujem se i kada ja dobijam. Ovo s nasleđstvom je bilo više pitanje otpora prema tradiciji.

Da li si za vreme studija bila aktivna na studentski način?

– Bila sam aktivna u književnom klubu *Talija*, organizovala sam književne večeri, pa sam jedno vreme bila i književni kritičar, samo šta sam ja dozvolila to se čitalo u klubu...

Mnogo sam ponosna na te svoje dane. Prve dve godine smo imali na katedri uglavnom predmete iz jezika koji me nisu zanimali: staroslovenski jezik, uporedna gramatika, akcentologija, dijalektologija, to me ubilo. To mi nikada kasnije u životu nije trebalo, stvarno! Pa, politička ekonomija! Šta će to meni u životu? Kad je došla treća godina, onda je bilo malo više predmeta iz književnosti i onda više nije bilo učenje, nego uživanje. U to vreme sam živela u toj maloj kući sa mamom i tatom, tu su stalno dolazila deca moga brata i nije bilo šanse da na miru učim, biblioteka mi nekako nije odgovarala, jer mi tu stalno dolazi moje društvo, a onda sam videla oglas da se tražili prodavačica u jednoj knjižari. Ja sam se prijavila – to je bilo moje prvo radno iskustvo. Vlasnici knjižare su se zaljubili u mene i ja u njih, to je bilo obostrano. Zato su dve poslednje godine mog studiranja zaista bile uživanje. Knjižara nije bila prometna i meni su vlasnici bukvalno plaćali za prostor gde sam ja mogla da čitam. Moj diplomski rad je bio na temu „Psihološko pedagoško tumačenje likova iz dela Laze Lazarevića“. Uradila sam ga uglavnom sama, da dobijem diplomu i da završim studije.

Kao diplomirana profesorka srpskog jezika i književnosti da li si mogla naći posao u struci?

– Radila sam neko vreme i u osnovnim i u srednjim školama na određeno vreme. Ali je to počelo da guši moju kreativnost. U međuvremenu dok se nisam zaposlila, radila sam sve i svašta nevezano za obrazovanje, pisala neke pesme za koje kažu da nešto vrede, ali ja nisam tip koji piše pesme, to je bilo samo u određenom trenutku mog života. Imam započet jedan roman, bavila sam se kritikom književnih dela.

Da li si u nastavi obraćala pažnju na romsku decu?

– Mene su svi moji direktori škole voleli. I svi su bili pod strašnim pritiscima drugih u kolektivu kad je trebalo da me prime za stalno, jer su neki članovi nastavničkog veća protestvovali i neko iz saveta roditelja, čini mi se da su nešto rekli. Prijatelj mog brata je bio sekretar u toj predzadnjoj školi tako da mi je preneo neke nebuloze. Ja se i dan danas družim sa mojim učenicima, koji su već momci, neki su asistenti na nekim od fakulteta ovde u Nišu. Moja snaha je čula priču, kad sam prestala da radim u jednoj srednjoj školi, da su klinci mislili da je to na nacionalnoj osnovi, zato što sam Romkinja, i da su toliko iznervirali profesora koji je došao posle mene da ih je gađao stolicama. Ali nije na nacionalnoj osnovi bilo! Radila sam u dve škole imala sam preko sto posto norme, morala sam da dam otkaz.

Šta si radila da su Te oni toliko voleli?

– Samo sam im bila drug i normalna sam bila. Imali smo recimo neku nastavnu jedinicu da gledamo neki film pa da ga posle toga analiziramo. Ali u školi mi ne dozvoljavaju da koristim televizor, tj. da ga iznesem iz kancelarije i unesem u učionicu. Ja onda organizujem gledanje u mojoj kući. Klinci su kod mene mogli da rade šta god hoće. Kad sam im bila razredni starešina mogli smo da markiramo kad neće da odu na neki čas uz obećanje da će sutradan popraviti ocenu. Ja sam klinge obožavala, to je bila stvarno uzajamna ljubav. Direktor mi je na kraju rekao otvoreno: – Ja hoću da te ostavim, ali mi ne daju! Prebaciću te u školu gde ima mnogo romske dece. Tako sam ja iz jedne seoske škole ustvari prešla u ovu gradsku sa sto posto romske dece – totalno segregovana škola. Ne možemo ništa da uradimo po tom pitanju, nije tendenciozno što se školske administracije tiče. Roditelji upišu neromsku decu do polugođa, a kasnije prebace decu u drugu školu. Onda sam počela da radim sa decom, nisam ja toliko bila isprovocirana neznanjem romske dece, znala sam ja šta mogu da očekujem. Ono što je neprihvatljivo jeste da se stalno više toj romskoj deci kako ništa neće da uče, a da se s druge strane ništa ne radi na tome da se to promeni i njima pomogne. To mi je izgledalo strašno dvolično.

Svi su se žalili da od romskih roditelja niko ne dolazi na roditeljski sastanak. Ja sam se ponudila da idem od kuće do kuće, od roditelja do roditelja i ustanovim šta su problemi. Direktor nije dozvolio. Nikog, ustvari, ni ne interesuje da se stanje promeni nabolje. Obično licemerje!

U to vreme sam već upoznala neke aktivistkinje iz ženskih nevladinih organizacija koje su se bavile afirmacijom ljudskih prava, posebno ženskih prava, i posebno Romkinjama. Svenka Savić je iz Novog Sada uleto devedeset osme godine držala seriju predavanja na temu ženske studije na Filozofskom fakultetu u Nišu, i tu sam dosta naučila o tome da žene treba da budu aktivne u građenju svoje sudbine.

Ja sam joj pričala o ideji da otvorim školicu za romsku decu izvan sistema obrazovanja. Tada je Fond za otvoreno društvo davao podršku za romske programe i ja sam napravila predlog programa uz njenu pomoć. U ovoj školici i dan danas radim, trenutno nemamo donatore, ali mislim da je to najneophodnija stvar kad je u pitanju obrazovanje dece – rad na obrazovanju mora biti stalan i ne može zavisiti od finansija donatora. Broj dece varira u grupi i u godini: od dvadeset u jednom trenutku, do sto sedamdeset i kusur. To su bila dobra vremena u Školici, sad nije već tako, zato što sam se preselila u neki drugi komšiluk. Ali i moja bolest mi ne dozvoljava da radim mnogo.

Kako Ti postaješ aktivistkinja?

– Krenula sam od rada u ženskim grupama, od posećivanja ženskih grupa tamo negde devedeset osme uleto. „Centar za devojke” iz Niša je organizovao razne interesantne stvari i dolazile su predavačice iz drugih gradova da govore. Svenka Savić je govorila na temu seksizma u jeziku, što je mene jako interesovalo jer je deo moje struke. Dugo smo posle predavanja sa njom razgovarale Vera Kurtić i ja i dobile ideje šta sve može da se radi na terenu Niša.

Istovremeno se znači dešava i da sam u školi već imala problema zbog toga i što sam Romkinja i s tom dvoličnom stranom svog direktora i sa ostalim nastavnicima i sa de-

com koja su se žalila. Evo jednog primera. Igrali smo se maskembala sa romskom decom i svako od njih je pričao kakvu bi masku nosio. Mene je začudilo što je većina njih birala neke likove koji su meni bili čudni. Jedno dete je reklo da bi da bude dobri duh Kasper. Ja sam rekla: – Zašto Kasper? E, onda je njegov najbolji drug rekao: – Pa to je zato što je on beo! Ja sam shvatila koliko je velika njihova želja da budu Srbi da budu beli, da ne budu negativci po pravilu, i tu sam bila strašno isprovocirana. Jedna tako smešna rečenica, svi su se smejali, meni je otvorila oči. Počela sam da razmišljam o tome kako bi toj deci moglo da se pomogne jer sam videla da ništa ne znaju da čitaju, da pišu, da pričaju... U školi se nastavnici ne bave njima, u kući nema ko da im kaže. Kreirala sam alternativni program, ali u okviru koga se obrađuju teme vezane za školski sistem.

Ti si počela da radiš sa decom i napustila si školski sistem?

– Sada je počeo moj proces sazrevanja unutar nevladinog sektora i razmišljanja o tome da se radi uz donacije po projektima. Napravila sam projekat i umestili smo ga u jedno romsko udruženje, ali se odmah pokazalo da se pare troše i na neke druge stvari. Morala sam naći svoj put. Onda sam kratko vreme sarađivala sa ženskom nevladinom organizacijom „Ženski prostor”, ali su se one uglavnom fokusirale na romske devojkice i žene, a meni je u interesu bilo da i dečaci i devojkice dobiju obrazovanje. Morala sam, nadalje, naći svoj poseban prostor, jer su svi ovi drugi imali prostore u kojima se dosta drugih stvari odigravalo. Sve su to normalni putevi za osamostaljivanje, ali kad ne znate o tome mnogo, onda vam se to čini veliki izazov i nepoznanica. Ali sam na svu sveću jako brzo učila. Naročito su bili teški međuljudski odnosi kad su pare došle. No, polako se profilisao program Školice, onih koji u njoj rade, administrativna lica, neki donatori su nas godinama pomagali.

Ali Ti si tu sreća svoju ljubav.

– A on je bio predsednik tog udruženja romskog da ne pričam o tome... Tako da me je to strašno nerviralo i onda sam dobila u stvari savet od jedne žene sa kojom se i dan danas sjajno družim – ona je ostala naš knjigovođa, sarađivala je sa ženskim grupama (čujem da je i ona kasnije otvorila nevladinu organizaciju), al to je takvo jedno prijateljstvo za čitav život. Znači prvi put kad ona meni donosi novac, ja nemam ni kancelariju u to vreme ni ništa! Sastale smo se u kalči*... kao u onim filmovima. Ona mi donosi novac koji naravno nije brojala, ja u životu nisam toliko novca imala! Ja, kao u filmovima, ulazim dole i brojim novčanicu po novčanicu, a ono veliki štos para. Danas kad se setim to je strašno smešno. Meni je to bila velika odgovornost, mislim da je bilo devetnaest hiljada i četiristo dinara to je toliko para bilo za mene u tom trenutku, nikad nisam videla toliko para na jednom mestu, da sam kao oni mafijaši u toaletu brojala novac... Sada smo nas dve sjajne prijateljice i privatno se družimo, ona mi je ustvari dala ideju da osnujem svoju organizaciju: – Evo, ja ću da ti budem član ako treba! Nije bilo problema da nađem članove za Romski edukativni centar

To znači da si u stvari napravila neku svoju metodologiju sa tom decom i napravila si udžbenik?

– Ono što smo mi radili je praćenje redovnog školskog programa prilagođavajući se potrebama deteta. U sedmom razredu osnovne škole se dešavalo da dete ne zna ni

da čita ni da piše i onda bez obzira na to što bi recimo ono imalo za zadatak da napiše sastav na tu i tu temu, ja sam morala ponovo sa njim da radim čitanje, ponovo da radim pisanje, ponovo da pročitam to delo da mu prepričam, morali smo strašno fleksibilni da budemo. Nikakav udžbenik nismo koristili nego smo išli od potrebe svakog učenika.

Ciganesku si objavila prošle godine. Mnogi pišu uputstva kako da se radi sa romskim učenicima, a ti si u fokus stavila drugu grupu kojima je potrebno znanje o romskoj zajednici.

– „Ciganesku“ smo napisali kao uvod u romsku istoriju, jezik i kulturu, a namenili smo je pre svega nastavnicima i učiteljima koji rade sa romskom decom, ali i administraciji u institucijama sistema. Oni treba bolje da razumeju romskog učenika i njegovu kulturu, o čemu se malo zna i nigde ne uči. To je objedinjen niz radionica na određene teme koje mogu biti od koristi i pedagoškim asistentima koji rade sa romskom decom u osnovnim školama, ali i srednjoškolcima da rade vršnjačke radionice. Dugo smo razmišljali o tome kako da predstavimo romsku kulturu na zanimljiv način. Tu smo odabrali običaje, mitove vezane za Rome, zatim elemente religije, umetnosti i istorije. Ukupno je sedamnaest tema, od onih koje su ustaljene, kao što su jezik, poreklo, i teme manje poznate, kao što je romski sud (pravosuđe, pa sistem vrednosti u romskoj porodici, a umetnost smo prikazali kako su u umetnosti prikazani Romi i kakva je romska umetnost. Bavimo se i stereotipima o Romima, koji su tako prisutni svuda, naročito u medijima. Na kraju knjige dajemo i detaljan opis radionica kako da se izvode. Poslednju radionicu smo naslovili Buđenje nacionalne svesti Roma da upoznamo većinsko stanovništvo sa procesom buđenja nacionalne svesti Roma danas u Srbiji kao neophodnog elementa u poboljšanju našeg položaja u društvu danas.

Ali tiraž je samo 150 primeraka!

– Nažalost toliko smo novca imali iz projekta „Jednake šanse“. I ova naša knjiga ima istu sudbinu kao i one u drugim NVO koje donose nova saznanja, bilo da se radi o ženskim pitanjima, bilo o romskim, ali nemaju velik tiraž niti dobru distribuciju pa ostaju nedovoljno poznati u široj javnosti. Evo primerak koji sam Vam donela, jedini je koji će biti u Novom Sadu, za sada.

Od tih učenika sa kojima ste u srednjoj školi radili da li su se neki upisali na fakultet?

– Mnogi su se upisali na razne fakultete! Mnogi su i završili jer su dobili stipendiju Romskog edukativnog centra (REF-a). Mnogi su registrovali svoje nevladine organizacije. Meni je posebno drag trenutak kada su na kraju godine oni koji bi završavali osnovnu školu tradicionalno oblačili svoja prva svečana odela za maturske večeri (imam gomilu njihovih fotografija).

Fika (1970-2012), Niš

BIOGRAM

Snimanje i redakcija: Svenka Savić

Transkripcija: Marija Vojvodić

Snimano: u hotelskoj sobi u Nišu maja 2007.

1970. Julia 25. rođena u Nišu u obrazovanoj romskoj porodici: otac (1939)
nastavnik muzike u Muzičkoj školi; majka (1940) završila Srednju medicinsku školu (babica
i nižu muzičku školu (klavir), oboje zaposleni. Ima sedam godina starijeg brata.
1977. Polazi u prvi razred.
1984. Završava osnovnu školu i upisuje gimnaziju u Nišu.
1988. Završava srednju školu;
upisuje se na Filozofski fakultet, Odsek za srpski jezik i književnost.
1989. Aktivna u književnom klubu *Talija*, organizuje književne večeri, jedno vreme je tu kao
književni kritičar.
- Prodavačica u jednoj (privatnoj) knjižari – prvo radno iskustvo.
- Diplomira sa temom „Psihološko pedagoško tumačenje likova iz dela Laze Lazarevića“;
nakon diplomiranja radi u raznim školama, uglavnom na određeno vreme.
1998. Juna učestvuje na seminaru u Nišu o Ženskim studijama gde upoznaje
Svenku Savić i postaje članica u njenom projektu „Romkinje za Rome“
koji finansira Fond za otvoreno društvo u Novom Sadu. Ona je upoznaje sa Trifunom
Dimićem koji joj pomaže da sakupi romske pesme u Nišu i objavi uz finansijsku
podršku Fonda „Tradicijske romske pesme niškog regiona“, u: Društvo Vojvodine za jezik i
književnost Roma u Novi Sad (str. 66).
U avgustu odlazi na stipendiju u Francusku (na preporuku S. Savić).
U septembru se upisuje na magistarske studije na Filozofskom fakultetu UNS,
Odsek za srpsku književnost.
1999. Članica Udruženja „Froli“, za obrazovanje i kulturu Roma u Nišu.
Osniva, zajedno sa drugima, Školicu za obrazovanje romske dece.
Umire joj otac.
- 2000-2003. Živi u Budimpešti 3 godine, zaposlena u Evropskom romskom centru (ERRC),
na preporuku Dragana Ristića, ali se vratila u Niš zbog nostalgije.
Kratko sarađuje sa nekoliko ženskih organizacija: u „Ženskom prostoru“, u „Centru za
devojke“, u Udruženju „Froli“, ali konstatuje da treba sama da oformi svoju NVO koja
će se baviti obrazovanjem romskih učenica i učenika.
2001. Vodila je ERRC grupu na Svetsku konferenciju protiv rasizma u Durbanu u Južnoj Africi.
2006. Objavljuje knjigu „Ciganeska: uvod u romsku istoriju, jezik i kulturu“, sa timom predavača,
u okviru Romskog edukativnog centra (REC) u Nišu (str. 211).
2010. Članica predsedništva Centra za manjine u Beogradu.
2011. Članica tima za selekciju romskih studenata REF-a pri Fondu za otvoreno društvo.
2012. Umire 10. aprila u Nišu.

Objavljeni radovi:

- Mustafić, Refika (1998), *Tradicijske romske pesme niškog regiona*, Društvo Vojvodine za jezik i
književnost Roma, Novi Sad, str. 66;
- Mustafić, Refika ur. (2006), *Ciganeska: uvod u romsku istoriju, jezik i kulturu*, Romski edukativni
centar, Niš, 2007.

Stanka Dimitrov (1978), Kovilj

Snimanje i redakcija: Svenka Savić

Transkripcija: Marija Vojvodić

Snimano 9. septembra 2016. u Svenkinom stanu

Kakvo je bilo Tvoje detinjstvo?

– Rođena sam sedamdeset osme u Kovilju tamo sam provela čitavo svoje detinjstvo do završetka osnovne škole, a i sada tamo živima. Rođena sam u romskoj porodici, kao prvo žensko dete, posle mene su rođena još moja dva brata.

Ime sam dobila po pokojnoj baki. Ustvari sam rođena na Ognjenu Mariju, što majka nije znala, nego iz poštovanja prema svekrvi meni da svekrvino ime. Tek kada se vratila iz bolnice, onda je shvatila da sam rođena na verski praznik i da je moje ime trebalo da bude Marija.

U početku smo živeli nas četrnaestoro u porodici: nas troje dece, braća i sestre po tetki, tetke sa supruzima tako da nas je bilo ukupno četrnaest, prababa i baka. Otac je radio tada u TAM servisu* a nakon završetka posla, sedamdeset i devete su uzeli prvi put jednu njivu u zakup, i onda smo čitav svoj život faktički proveli na njivi kao poljoprivrednici. Majka je bila na njivi dvadeset i četiri sata, mi smo ostajale sa babom kod kuće, a često se dešavalo da nakon škole odemo na njivu da radimo sa roditeljima, pa završimo domaći tek kad se vratimo sa njive. Nama je to bila igra! Nas su tako naučili: idemo da se igramo na njivu. Radili smo sve, kopali kukuruze, kao mali takmičili smo se ko će više da uradi, lubenice smo sadili kao mali, pa smo se onda igrali lubenicama umesto pravom loptom, pa smo se igrali u prašini... svašta nešto smo radili kao sva seoska deca.

Tvoji roditelji su završili srednju školu.

– Moj otac je završio srednju školu kao mehaničar, njega je stipendirala mesna zajednica da završi srednju školu pošto je bio izuzetan đak u osnovnoj školi i imao je poštovanje u zajednici. Mi nismo bili u romskoj mahali, kako se to kaže, mi smo potpuno integrisana porodica od samog početka i živeli u neromskom okruženju multinacionalnom, tako da nismo imali problem sa tim šta smo ili ko smo. Majka mi je završila šest razreda osnovne škole, pošto je živela u Gardinovcima kao jedna od osmoro dece samohrane majke, njen otac je umro kad je ona imala pet godina i majka je jedina bila ta koja je vodila računa o njima. Tako je rano počela da radi i da doprinosi porodici. Da

su je pustili u školu verovatno bi završila neki fakultet, ona je izuzetno ambiciozna žena i radna. Ovako se rano udala i došla u Kovilj... Nas je podržavala tokom našeg školovanja svo troje dece i usadila nam radne navike koje bi u suštini trebalo da ima bilo koje dete romsko ili neromsko.

Mislim da je vaše gazdinstvo i napredovalo zahvaljujući toj njenoj organizaciji poslova.

– Sve je bilo na njoj od samog početka. Ustvari najveću ulogu u čitavoj toj organizaciji je imala pokojna prababa, očeva mama, ona je držala sve konce u rukama u porodici, bila je najstarija u porodici i njena je bila zadnja. Mi smo nakon nekog vremena kupili još zemlje, specijalizirali smo se za gajenje paprike, bostana i kukuruza. Moja majka je razvila i sistem prodaje: obično prodajemo lubenicu i paprike na autoputu od Kovilja do Novog Sada. Tokom sezone neko od nas je uvek tamo. To nije lako, sunce peče, po ceo dan se prodaje.

Išla si u predškolsku ustanovu?

– Samo u pripremni razred pred školu. Imam jednu lepu priču iz zabavišta. Mene u porodici svi zovu Dragana i ljudi koji su mi bliski od komšiluka i koji me znaju od malih nogu, svi me zovu Dragana. I kada smo otišli prvi put na upoznavanje u zabavište na razgovor sa vaspitačicom, zajedno moja mama i tetka i ja, i kad sam došla ja na red da kažem ime, ja sam rekla: – Ja sam Dragana. A njih dve viču: – Stanka! Ja gledam u njih belo, nije mi bilo jasno šta se ustvari desilo. I kad smo izašle sa tog prijema mlađe grupe u zabavište ja sam njih pitala: – A što ste vi rekli da se ja zovem Stanka? I onda su mi ispričali priču kako sam ja ustvari dobila ime.

Da li su i Tvoje braća išla u predškolsku?

– Jesu, oni su se školovali takođe. Moj brat je najpre završio srednju, onda je završio Visoku poslovnu školu informatički smer, pa se upisao na privatni fakultet („Lazar Vrkić“) i stekao diplomu ekonomiste. Zaposlen je u jednom od Sekretarijata Vlade APV od 2013. godine.

Tvoje iskustvo u osnovnoj školi?

– Sećam se kao danas prvog dana testiranja za prvi razred. Mi smo išli pre toga dve godine u zabavište, ja sam bila opet jedino romsko dete u zabavištu kao i u prvom razredu osnovne škole. Testiranje je bilo da li umem da računam do pet. I tu sam se malo zbunila, mene je bilo malo strah, nisam se susrela sa takvom vrstom razgovora sa potpuno nepoznatim ljudima, jer svi ljudi koji su bili oko mene znali su ko sam i šta sam i šta sam radila, al ono što je meni bilo interesantno jeste da sam morala da koristim prste da bih izračunala koliko je pet, i to je onda dodalo neki drugačiji ton u čitavu tu priču testiranja. Jer učiteljica kaže mami: – Kako se ona lepo snašla! Ali treba s njom raditi.

Mi deca smo se sami igrali dok smo bili mali, sami bili okrenuti sebi i ja sam kao najstarije dete uvek vodila računa o mlađoj braći, tako da je to mene vuklo da ja drugima pomazem. Ali ono što je za mene bilo bitno (pošto sam odabrala da studiram medicinu), da sam sa pet godina znala šta ću da budem. Moja tetka je završila takođe Srednju medicinsku školu i radila u bolnici u Novom Sadu dugi niz godina. Međutim

to nije prevashodno bio moj motiv. Moja želja je uvek bila da pomažem drugima, mislila sam da je medicina bila jedini način kako ljudima mogu da pomognem, u smislu da i drugi napreduju kao i ja.

To sam shvatila u osnovnoj školi kada sam se prvi put susrela sa drugim romskim detetom. Jedna devojčica je ponavljala razred i igrom slučaja je dopala u naš razred. Nikada mene niko nije gledao kao romsko dete, ja sam bila jednaka sa svima, čak sam bila bolja od većine drugih učenika. Ne zato što sam bila romsko dete nego zato što su tražili ustvari od mene više i ja sam se trudila da to nešto više ispunim. Najčešće sam bila i redar i svašta su mi neke dodatne obaveze davale učiteljice. I u jednom trenutku zatražila je od mojih roditelja da ja završim dva razreda za jednu godinu. Ali moji roditelji su smatrali da se neću dobro uklopiti sa starijom generacijom učenika, nego da treba da budem sa svojim.

A šta Ti misliš danas o tome?

– Iskreno mislim da je to najbolja odluka koja je tada donešena jer ta generacija koja je trebala da bude u tom slučaju moja buduća generacija nije bila tako dobro ni pripremljena od strane učitelja i nastavnika, niti su oni bili toliko ambiciozni, niti su te njihove ambicije u neku ruku bile podržane. Dobili su drugačije profesore koji nisu bili podržavajući u tom pogledu.

Da li su Tvoja braća imala neka drugačija iskustva u osnovnoj školi?

– Ne sećam se da su pričali o svojim negativnim iskustvima, kažem, mi smo romska porodica uklopljena u seosku sredinu u kojoj se svi dobro znamo.

U srednju školu si putovala u Novi Sad svaki dan?

– Ja sam dolazila u Novi Sad, ali kada sam odabirala školu ja sam šest meseci pre prijemnog ispita (mi smo tada još uvek polagali prijemni ispit) govorila da hoću da studiram nešto povezano sa kompjuterima. Tada se tek pojavio taj talas kompjutera. Kad sam otišla na testiranje (pošto smo mi imali profesionalnu orijentaciju) za mene su rekli da treba prvo da idem u gimnaziju na jezičke studije, pošto su meni jezici išli dosta dobro, ali druga opcija je bila potpuno drugačija: da treba da odem na mašinsku struku ili elektro struku i da bi se taj kompjuterski deo, koji mene donekle interesuje, uklopio u moja interesovanja. E sad, zašto sam se ja ipak odlučila za medicinu i otišla u potpuno drugu stranu?

Ja sam završila osnovnu školu devedeset i treće. Otišli smo na predaju dokumenata zajedno sa tetkom, pošto je ona živela u Novom Sadu, ja sam došla iz sela, ne poznajem grad, ne poznajem nikog, tetka me vodi... I otišli smo u Srednju mašinsku školu da tamo predam dokumenta da bi tamo polagala ispit. Igrom slučaja, ja sam morala da idem u WC i pitala sam tetku gde je ovde ženski WC, nigde ga nismo mogle naći! I to je presudilo! Ja sam bila jedina devojka u okruženju. sve su oko mene dečaci i pitam tetku: – Kako ću ja ovde da nađem ženski WC u muškoj školi? Šta ću ja u muškoj školi? Vodi ti mene u medicinsku. Tako da smo u Srednju medicinsku školu predale dokumenta, položila prijemni ispit (kažu da je to bio jedan od najtežih prijemnih ispita ikada, posle su mnogo uprostiti gradivo) i bila treća na listi.

Ako se setimo tužnih događaja devedeset treće godine u državi.

– Za mene je ta prva godina srednje škole bila izuzetno teška, ne samo zbog ratnih dešavanja, nego i zato što je moja majka obolela od raka. Ona je devedeset četvrte operisana, tata se tada u tom periodu bavio i švercom i raznim načinima omogućio nam da preživljavamo. Inflacija je tada bila izuzetno velika, a kod nas se tada šušalo u školi da će sve medicinare povući na ratište zbog raznoraznih razloga, kako bi pružali ranjenicima prvu pomoć (većina lekara nije htela da izlazi na teren, nego da medicinski radnici i svi školarci moraju ići). Dugo se to vremena pričalo, ali ništa ostvarilo.

U tom trenutku moja majka je saznala da je bolesna, tata nije hteo da nam kaže da je otišla u bolnicu, nego samo da ide kod lekara na pretrage, akad se nije vratila meni je bilo jasno šta je problem. Tada su onama su vodile računa i pokojna baba i prababa (pokojna baba i tetka po majci), puno poslova sam ja preuzimala u toj situaciji, nisam smela da dozvolim braći da zapostave školu, pa sam ja njima puno pomagala. I to sam radila sa drugom decom i u osnovnoj školi: organizovali smo raznorazne grupe bratovih drugara i drugarica koji su slabo učili matematiku, pa smo svima njima pomagali, neki tip grupnog učenja. Tu mi je odlazilo vreme, ali smo pomagali jedni drugima.

Uz to ideš u posete kod majke u bolnicu.

– E, sećam se ko danas kad sam otišla prvi put u bolnicu kod mame imala sam zelenu jaknu, onako drečavu zelenu jaknu, koja je bila isflekana i ja nisam htela da je operem jer neće stići da se osuši a idem kod mame u bolnicu što je meni važno (ona je za nedelju dana imala tri operacije jer su joj se creva zapetljala, nekih komplikacija je bilo). Idem da je vidim... ulazimo u bolničku sobu, onaj miris asepsola mi je onako zapahnuo nozdrve i to je jedino što pamtim, taj osećaj teskobe da ne mogu da je vidim... Ona je bila ustvari u susednoj sobi, mi smo ušli u pogrešnu sobu. Otišli smo u tu drugu sobu, ona nas je sa osmehom dočekala sa očima punim suza i prvo što je primetila: – A zašto ti je jakna prljava? A ja sam mislila: sve ti je dozvoljeno, ali zašto si morala tu mrlju da primetiš! Nije to bilo nešto veliko.

Ona je tamo mesec dana ostala, vreme između raspusta i početka prvog polugodišta. Prvo polugodište je meni proletelo. Kad sam počela da odlazim u Novi Sad, shvatila sam u suštini da postoje razlike između nas učenica koje dolazimo sa sela i onih koje su u gradu. Bila je jedna grupica devojčica i devojaka tada koje su nas sa sela ozbiljno šikanirale od samog početka, jer su one, bože moj, bile sa Limana gradska deca, a mi ostali smo se držali svi zajedno – kao da smo podelili razred.

A dečaka nije bilo?

– Imali smo jednog dečaka, on je putovao iz Bačkog Jarka, dakle isto iz okoline Novog Sada, jedan izuzetan mladi čovek koji se s nama uklopio jako dobro, nije izgubio ništa na muškosti ko što to umeju u medicinskoj školi da izgube. Bio je izuzetno vispren mladić i vrlo snalažljiv.

A Ti si bila jedina Romkinja?

– Ja sam bila jedina Romkinja tada u celoj srednjoj školi, pošto je iz prethodne generacije Dejan Dimitrov izašao, a ja sam onda kao nova učenica Romkinja. Tada nije bilo stipendija za romske učenike, kao afirmativna mera, nego sam se upisala na najredovni način. Moji roditelji su mi plaćali autobusku kartu. Zapravo u početku sam bila

kod tetke i onda se pokazalo da neću ništa izgubiti time što ću putovati, a opet i njima je bilo bitno da budem pod nadzorom, jer sam žensko dete koje bi moglo da napravi neki kuršlus, da zgreši ili tako nešto...

Upis na fakultet?

– Kad sam se upisivala na prvu godinu na fakultetu još uvek nije bila afirmativna mera upisa romskih studenata. Završili smo maturu u srednjoj školi i moja želja je bila da nastavim medicinu i lomila sam se jako dugo da li će to biti medicina ili jezici, jer sam volela jezike, meni je književnost išla jako dobro, volela sam da čitam od malih nogu pa sam i od trećeg razreda bila član biblioteke, a sa tri i po godine mene je tetka naučila da čitam i da pišem, tako da je meni škola proletela bez napora.

Isto tako i u srednjoj školi, jer smo mi drugačiji sistem razvili: mi smo sami sebi organizovali nastavu, menjali raspored kako nam je odgovaralo, a zvali profesore da im kažemo naše teškoće (na primer: – Profesore mi imamo kontrolni sledeći čas, da li možemo Vaš čas da iskoristimo za učenje?) Tako je to bio fleksibilan način nastave, a opet meni je to bilo teško da shvatim gde ću šta ću posle. Znam da hoću dalje, znam da me moji podržavaju, u neku ruku da će opet biti opterećenje njima, da ću pokušati da uzmem tu neku stipendiju da ih neću obrukati. A opet volim jezike, tamo sebe vidim, hoću da naučim, a opet hoću da pomazem drugima... I onda je prevagnula odluka: ako ne prođem na medicinu upisaću u drugom roku jezike. Međutim, ja sam polagala prijemni ispit iz dva predmeta: biologija i hemija, i bila druga ispod crte... Preko šest stotina prijavljenih je te godine polagalo, a primali su svega dvesta pedeset. Meni je bilo jako teško da vidim da nisam dostigla cilj i ja sam plakala posle tih rezultata. Tata nije mogao da mi pomogne, i onda sam se svađala i sa ocem i svakakvih nekih kuršlusa je bilo. Ali u jednom trenutku sam mu rekla: –Ti meni nisi otac, ti meni ne možeš da pomogneš, ja hoću medicinu! I tada sam se zainatila da hoću da studiram upravo to.

Igrom slučaja, par meseci pre toga moj otac je upoznao Petra Nikolića, mi smo bili kućni prijatelji tada u tom periodu (bili smo na krštenju njegovog najmlađeg sina i tu smo upoznali celu porodicu) i tata je jednostavno tražio njegovu pomoć. Tada je za visoko obrazovanje bila zadužena Srbijanka Turlajlić kada počinje aktivnost oko afirmativnih mera. To je sada već devedeset sedma, a i Fond za otvoreno društvo je već ponudio svoje stipendije. Imali su Kancelariju u Novom Sadu, tu je već Svenka Savić okupila grupu romskih studentkinja. Mene je uputio na Vas onda Petar Nikolić. Sećam se da mi je rekao: –Hoću da te upoznam sa jednom ženom koja je mnogo uradila za romsku zajednicu. I tu je negde krenula priča o nevladinom sektoru, devedeset osme septembra meseca obuka o javnom zagovaranju i razvoju zajednice, seminar u hotelu na Petrovaradinskoj tvrđavi. Tu sam prvi put upoznala i Jelenu, Mariju, Đordeta, Refiku i ostale romske studente iz Srbije.

Da li si Ti takođe radila sa romskom decom u Bangladešu u Novom Sadu kao Marija, što je organizovala Ekumenska humanitarna organizacija?

– EHO je nevladina organizacija osnovana još 1992. godine. Oni su pomagali osnivanje i drugih nevladinih organizacija, jedna od njih su i „Ženske studije i istraživanja“. U obe ove organizacije je bio program i za Romkinje. Jedna od aktivnosti EHO je bila

da se romska deca u romskim naseljima usmere da idu u školu, da uče i da im se u tome pomogne. Marija je tamo bila od samog početka, međutim ona se susrela sa drugom generacijom dece, koja je bila brojnija od prve, pa je njoj bilo teško da svu tu generaciju kompletno isprati i zatražila je pomoć. Ja sam se tu našla u pravo vreme na pravom mestu i radile smo tu mnogo različitih inovacija.

Ustvari iz EHO su tražili da radim dopunsku nastavu najpre u Šangaju sa romskim učenicima, jer kad dolazim iz Kovilja onda mi je naselje Šangaj bliže od Bangladeša. Ja sam tamo radila i kurseve opismenjavanja odraslih Roma i Romkinja, i pripremu romske dece za upis u osnovnu školu i dopunsku nastavu za učenike koji su već u školskom sistemu i imaju loše ocene iz srpskog i matematike, ali i za mnoge druge stvari. To sve radimo na srpskom jeziku.

Kakva je Tvoja procena znanja romskog i tada i sada?

– Ja nisam znala romski jezik, moje znanje engleskog jezika je bio mnogo jače nego romskog. Kao dete, sa četiri-pet godina govorila sam romski bolje nego srpski, dok je bila pokojna prababa živa. Kad je ona umrla, moja baba i moja mama nisu govorile romski, nego su se 'prešaltale' na srpski tako da je meni srpski bio dovoljno dobar da mogu da pričam. Često sam govorila romski dok sam bila manja kada je dolazila mamina mama u posetu i onda su babe pričale na romskom, ali njih dve su govorile dva različita dijalekta: baba je govorila bačvanski to jest gurbetski, a mamina mama je govorila banatski. Ja sam oba razumela podjednako, tako da sam ta dva dijalekta mešala u jednom trenutku. I onda sam sa ujacima pričala banatski, a sa tetkama i sa rođacima po očevoj liniji sam pričala gurbetski. Tako sam u jednom trenutku napravila totalnu papazjaniju, nisam pričala ni jedan ni drugi i onda me je bilo sramota što ne znam i jedan i drugi dijalekt tako dobro, onda sam jednostavno prestala da pričam.

Malopre smo pomenuli EHO gde Ti i danas radiš. Da li je to razlog što si imala manje vremena za studije ili je nešto drugo razlog što su uskoro studije otišle u drugi plan?

– Moja motivacija da upišem studije medicine je bila želja da pomognem drugima. I kad sam počela da radim za EHO shvatila sam da postoje drugi načini kako ljudima može da se pomogne, a to je direktni rada sa njima, i to je mene privuklo da više radim sa romskom decom. Jer meni su deca bila važna i onda su ona meni postala prioritet, koja stalno imaju potrebu za pomoći, tu nikad ne možeš stati, oni imaju nove probleme bilo u školi bilo van nje.

Dok je Marija zajedno sa mnom radila, ja sam peuzela zdravstvene radionice, imajući u vidu svoje prethodno iskustvo, i onda sam ih pridobila da oni mogu u meni da vide i majku i prijatelja i sestru i nastavnika. Ja sam bila za njih neko ko je bio vezan za školu i samim tim što sam bila neko ko je bio, nazovimo to tako predstavnik škole, oni su imali nekog svog, kome su mogli da kažu i ono što nikada u životu ne bi rekli svojim roditeljima, i to je njih privuklo školi.

Iz te prve generacije sa kojima smo radile, puno njih je završilo osnovnu školu i neki od njih su krenule i na univerzitet, pa su na kraju odustale, imajući u vidu neke svoje druge ciljeve. Ali poenta ove moje priče jeste da je meni u suštini bilo drago da nekome pomognem.

Vreme je za udaju?

– Ja sam se udala dve hiljade pete zvanično (i promenila prezime), ali pre toga sam svog muža upoznala, otprilike godinu dana smo nas dvoje bili zajedno. On je rodom Bečejac ja sam tamo radila igrom slučaja jednu radionicu i sreli smo se na autobuskoj stanici. Pre toga je on pogrešio broj telefona, pošto smo tada imali mobilne telefone, on je greškom dobio mene na telefon i onda smo nastavili dopisivanje, pa kad sam ja radila tu radionicu prvi put i sreli. Kasnije sam doznala koliko ima godina (jer je mladolik) – on je jedanaest godina stariji od mene. Nije mnogo, ali ono što je prečutao je da je imao brak pre mene i da ima dvoje dece iz tog braka, koju je ostavio majci. Kad sam se udala za njega i bila šesti mesec trudnoće nas dvoje smo se zabavljali, on je iznajmio čak i stan vrlo blizu mene, pošto sam se preselila u Novi Sad kad sam počela da radim faktički za EHO. Stanovao je preko puta škole u kojoj sam radila. Onda je počeo da radi i trudio se da pokazuje svoje kvalitete, međutim tu je nastao prvi kuršlus, kad je pokazivao znake ljubomore, koje sam ja previdela. Često mu se dešavalo da bane nenajavljen i da me potraži ispred zgrade (pošto gazdarica nije dozvoljavala posete u sobi u kojoj sam bila nego najavi da siđem dole). Posle se ispostavilo da je on bio ljubomoran i sa prethodnom ženom i vrlo posesivan i da je to jedan od razloga što su se njih dvoje razišli. Rešili smo da živimo zajedno, iznajmili smo stan, preselili se u zajednički stan blizu EHO, na Telepu, i ja sam zatrudnela te prve nedelje. Rešili smo da ostajemo zajedno, planiramo dalje život i tada je izgledalo da je sve dobro.

Reakcija roditelja na tu odluku.

– Mojima ništa ne govorim, ja sam tu trudnoću prećutkivala. Oni su znali da ja imam momka i da se viđam s njim i upoznali su ga i sve je to bilo dobro. Čak su reagovali dosta pozitivno kada su počeli da pričaju sa njim, a za vreme Božića smo prvi put rekli da će oni biti baba i deda. Mama nije htela da zna, ali njoj je postalo jasno malo pre toga kad sam ja u jednom trenutku došla kući i tražila da mi donese čvarke od komšinice (jer su oni upravo klali svinju).

Mada Ti postaje jasno da će biti teško živeti sa njim, Ti guraš kroz taj brak nekoliko godina.

– Postoji nekoliko dobrih razloga. Prvo, imala sam tešku trudnoću, zaradila sam jednu infekciju koja je na bebu ostavila dosta posledica, tako da smo nas dve tu trudnoću teško izgurale. Nisam znala da li će se beba roditi sve do sedmog meseca trudnoće i to je meni jako teško palo. Mada sam radila do poslednjeg dana, ali smo jako puno analiza morali da radimo, stalno sam išla na ultrazvukove nije se video presek pa smo radili jednu analizu, pa nije dobra, pa drugu analizu pa nije dobro, pa smo konačno izvadili njoj krv iz pupčane vrpce i onda smo shvatili u suštini da ona nema neku genetsku promenu, nego samo da je reagovala na taj virus koji me je napao u trudnoći.

U međuvremenu smo se preselili bliže porodilištu, na trista metara od porodilišta u Betaniji, i poslednji ultrazvuk koji sam radila bilo je otprilike nekih mesec dana pre porođaja. Ja sam obećala sebi da ako taj ultrazvuk bude bio kako treba, neću odlaziti više kod lekara, neću više da kontrolišem trudnoću jer svaki put kad odem nešto novo mi nađu. Baš zato što sam medicinarica ja sam planirala da idem na godišnji odmor da

se dobro pripremam za porođaj. U to vreme su u EHO razvili romske programe koji su bili zahtevni i ja sam radila na njima sa dosta entuzijazma.

Kako sazrevaš u tom braku da vidiš situaciju kakva jeste?

– Tokom trudnoće je on pokazao pravo lice, u nekoliko navrata mi je prebacio da nisam sposobna da rodim zdravo dete (moja žena bivša je rodila meni dvoje zdrave dece, njegove su reči). Ja sam prelazila preko toga u nadi da će se promeniti, biće sve kako treba, ja ću biti sa svojim detetom. Međutim, njegov krah je u suštini nastao nekih godinu dana posle porođaja. Ona je rođena sa rascepom usne i sa delimičnim rascepom nepca i trebalo je vremena da se prilagodi na dojenje. Sa sedam meseci je operisana i sve je došlo na svoje mesto. Međutim ja sam trebala da se vratim na posao, pripremali smo dete za jaslice, igrom slučaja imala je dobru vaspitačicu – moju drugaricu iz srednje škole. Došao je trenutak kad ona nije više želela da izlazi iz vrtića.

Vratila sam se na posao, a on je u međuvremenu izgubio svoj posao, pošto je radio na građevini, u tom periodu oko dve hiljade i šeste i dve hiljade sedme došla recesija građevinskih poslova i on je izgubio posao. Sa mojom platom nismo mogli da preživimo u gradu uz plaćanje podstanarske kirije, a trebalo je i živeti i platiti boravak detetu u predškolskoj ustanovi. Mi nismo imali pravo na dečiji dodatak pošto smo u vreme apliciranja za vrtić oboje bili zaposleni, nismo imali pravo ni na dečiji ni na socijalnu ni nikakvu drugu podršku od strane države, nego isključivo da živimo od svog rada.

Tu počinje njegova depresija u mnogo većem i u mnogo gorem obliku. Ja sam često dolazila nakon radnog vremena kasno kući, njemu se dešavalo da se ljuti da ne može da izdrži sa detetom duže od dva sata, pa je počeo da ljubomoriše zašto sam ja sad ostala toliko dugo, zašto to sad nemo, zašto ja ne mogu da budem sve vreme u kući. Jednostavno on nije hteo, ili mogao, da preuzima odgovornosti. Jednostavno nije mogao da se snađe u tom okruženju, a ja sam očekivala da on bude odgovoran otac (i s obzirom na to da je stariji znatno od mene, ali i na to što nije radio). Možda sam ja tu napravila grešku, ne znam, ali jednostavno smo seli porazgovarali i rešili da se vratimo na selo gde su troškovi mnogo manji, gde ću ja moći da izguram sa svojom sopstvenom platom, jer meni nije padalo na pamet da ja napuštam svoj posao, a tu je i mama ako nešto treba da pomogne.

Vraćanje u Kovilj.

– Iznajmljujemo u Kovilju stan, meni je bilo sasvim svejedno gde ćemo ga iznajmljivati. On je našao kuću, njemu sam dala zadatak da nađe kuću, nebitno je gde, meni je bitno da budemo zajedno sa svojim detetom da mogu da zarađujem da nas izdržavam, a da opet svi budemo zajedno i da budemo zadovoljni.

Našli smo kuću u drugom delu sela, ćerku sam nosila u vrtić, a najčešće vraćala je moja mama, jer često mi se dešavalo da ostanem do pet-šest uveče u Novom Sadu, pa onda putovanje od Novog Sada do Kovilja busom, ja sam kod kući bila obično uveče u osam. Onda sam od mojih preuzimala ćerku. On nije hteo ni da vodi računa o njoj, jer je ona bila zahtevno dete, kao što je i danas. I moja majka je s njom jako puno radila, ona je tada bila godinu i po dana.

Onda smo se prvi put posvađali i to ozbiljno, jer meni je više pukao film, niti u kući nešto radiš niti privređuješ, a koristiš i moje vreme i onda kad dođem kući i još se svađamo. Onda smo gurali otprilike nekih godinu i po dana, ali ja više nisam mogla. Ja sam se zatvorila jako u sebe i nisam htela ni sa kim da komuniciram. S jedne strane moji su se mešali tu mnogo, s druge strane sam nailazila na osuđivanje s njegove strane, ja sam jednostavno izabrala da ostanem na poslu da izbegnem sve moguće svađe nego da dođem kući, pokupim moje dete, strpam ga u krevet da spavamo i to je cela naša priča bila.

Kako je nestao iz Tvog života?

– Pa postepeno ali vidno. Posvađali smo se i ja sam došla sa ćerkom kod mojih, ispred kuće me je zvao: – Ja sam se otrovao, ja ću da se ubijem! Našla sam ga ispred kuće ležeći polumrtav. Dakle, pokušao je samoubistvo početkom decembra dve hiljade i desete, popio je gomilu nekih silnih lekova i popio je alkohol. Ja sam provela tu noć s njim gde je njemu ispumpnan želudac na Neuropsihijatriji u Novom Sadu i otišla sam sutradan ujutru u EHO i zamolila ih da mi daju slobodne dane, objasnila sam o čemu se zapravo radi. I zamolila sam ih da mi daju vozilo tako da su oni meni izašli u susret, pretpostavili su šta se dešava, tako da sam imala kompletnu podršku na poslu, kao što je imam i danas.

Onda smo rešili da sednemo i da razgovaramo, međutim on me je udario na javnom mestu tokom donatorske večere i ja sam zaradila petnaest konaca u ustima. Tu je bila i policija, sve to se dešavalo ispred restorana gde smo imali tu večeru. Otišla sam u Urgentni centar i zaradila konce, a on je otišao kod mojih roditelja i rekao šta je uradio. Ja sam se nakon par sati vratila i rekla da ne želim više da živim sa njim. Tada je prvi put otišao od kuće i ja se nisam vraćala u taj iznajmljen stan dokle god se on nije iselio. Međutim zbog deteta smo se ponovo pomirili.

Uvek postoji taj osećaj 'možda sam pogrešila' tipična priča o nasilniku. Ali o tome smo vas sve učile, išle ste na razne seminare protiv nasilja u porodici, zašto nisi to znanje mogla da primeniš?

– Nas dvoje smo se razišli definitivno nakon drugog nasilja u porodici, s tim da je moja ćerka zvala policiju! Kada je on odlazio jednostavno smo rekli da više to ne funkcioniše. Dete ne viđa oca, niti želi kontakt niti traži kontakt. Od tada ne znamo dal je živ ni gde je, ni šta ni kako, nit ga viđamo. Videli su se jednom nakon našeg razvoda, kad je ona imala operaciju, ja sam tražila da se vidi sa njom pre toga i posle toga više se njih dvoje nisu ni viđali, niti ona traži. Ja sam u nekoliko navrata pokušala da je navedem da priča. Ona priča o svom ocu, ona njega voli dan danas, jednostavno ne želi da ga vidi. Sada je u desetoj godini, a nije ga videla četiri-pet godina.

Dobro. Ali Ti si onda ipak posle izvesnog vremena rešila da se udaš po drugi puti da rodiš jednog divnog sina.

– Nas dvoje smo se igrom slučaja sreli. Naime, ja sam bila kod svoje prijateljice u Lačarku, ustvari imali smo neki sastanak u Mitrovici, a nas dve se jako dugo znamo (to je starija žena sa invaliditetom i nije Romkinja), i sarađivale smo ranije. Htela sam da je vidim, odem kod nje na kafu, i nakon toga desetak minuta pojavio se kod nje moj

sadašnji partner. Nas dvoje smo popričali i videli da jedno drugom odgovaramo, jako fino smo funkcionisali tih možda pola sata, razmenuli smo brojeve...

Ko je on?

– On je osam godina mlađi od mene, iz mešovitog braka (pola Crnogorac pola Bosanac) inače je odrastao u romskom naselju tako da njemu u suštini romska priča nije strana, a ja volim više da pričam. Ukratko posle nekih tri sata priče i šale, on me je pitao: – Hoćeš li se ti udati za mene? Ja potvrdim. I nas dvoje se dogovorimo u suštini da se vidimo za Novu godinu, to je prvi put da sam ja nekog dovela u kuću mojih roditelja posle mog bivšeg muža.

Znači sada se odlučuješ za mlađeg od sebe.

– On je vrlo komunikativan, a meni je trebao neko s kim ću da pričam. Presudu donosi moja ćerka, pošto je on znao od samog starta i ko sam i šta sam i čime se bavim i šta radim i koliko dugo sam na poslu i njemu nikada nije zasmetalo to što sam Romkinja, što sam žena sa detetom, ali je znao da ako ga moja ćerka ne prihvati da ga neću prihvatiti ni ja. Oni su preko skajpa non stop pričali i više nego nas dvoje, htela je da ga upozna i to smo upriličili za Novu Godinu. Ja sam bila prosto iznenađena koliko njih dvoje liče, koliko razmišljaju slično i koliko se njih dvoje slažu.

Ali on nema posao. Opet Ti po tvom dobrom romskom običaju izdržavaš muža.

– Ovaj put smo se nas dvoje dogovorili nakom što sam rodila sina. Ja sam se u suštini nakon drugog deteta trebala vratiti ponovo na posao (on je radio razne poslove u međuvremenu), zaista nema razlike između ćerke, koja je sada deset godina i sina koji je samo tri godine i jednostavno smo se pitali šta ćemo sa decom. Krenuo je na adaptaciju u predškolsku ustanovu i nakon nedelju dana zaradio upalu pluća. Izuzetno je osetljivog zdravlja i to je bio razlog što smo nas dvoje seli da pričamo na tu temu čuvanja deteta. Da li da ga damo privatno da ga čuva neko da ne ide u kolektiv ili da ga non stop mučimo sa tim zdravljem i da na neki način ugrozimo njegov život, pošto sa svakom manjom infekcijom završi u bolnici – pluća su mu izuzetno osetljiva. Onda je predložio da on ostaje sa decom, ja nastavljam da radim, stisnućemo se nećemo se razbacivati, možda ćemo moći sa jednom platom da se skrpimo.

Ostajete u Kovilju?

– Da i dalje iznajmljujemo kuću (koju planiramo sada da kupimo), to je bio naš dogovor. To je trenutno sada stanje.

Šta je Tvoje zaduženje u EHO evo već šesnaest godina? Ako ja dobro razumem, Ti shvataš da i kada bi diplomirala na Medicinskom fakultetu radila bi na istom ovom mestu.

– A s druge strane trebala bi da potegnem onoliko da idem na ispite, da polažem, da imam stresnu situaciju dali ću položiti, ili neću. Ja sam prelomila to dve hiljade devete nakon jednog projekta koji smo radili zajedno sa REF-om.

Zato što sam bila na studijama medicine, mislila sam da će biti mnogo lakše ostvariti kontakt sa Domom zdravlja na Klisi. Međutim, naletela sam na jednu ženu pedijatra koja je imala predrasude prema romskoj deci, iako je za njih bila faktički zadužena, i dugo mi je vremena trebalo da shvatim zašto ona ima taj otpor prema romskoj deci. Taj

projekat REF-a se sastojao u tome da povećamo obuhvat dece u predškolskoj ustanovi. Jedan od prvih koraka je bio da ta deca obave sistematski pregled kod lekara. Ona je nama nekoliko puta zakazivala taj pregled i istovremeno i odlagala, što je meni povlačilo kašnjenje u realizaciji projekta. Pa sam ja pokušala da nađem zajednički jezik, kao student medicine, znajući da ne bi trebalo da ima bilo kakav otpor, pogotovo kad dovedem decu koju ona inače nema redovno na pregledima. Da ona završi ono što je obaveza i želja da ta deca budu deo sistema zdravstva, da ta deca budu zdrava, ako sam ih već dovela. Ona je rasporedila da jednog dana dođe jedna grupa, drugog druga grupa romske dece, sutra treća grupa – nije pregledala ni jedno dete u roku od tri dana, pa sam se ja obratila Gradskoj upravi za zdravstvo i napisala dopis u kome pitam dali imaju bilo kakav predlog i jedno rešenje, ili da mi daju drugog dečjeg lekara koji će da odradi posao. Sutradan su me zvali iz kadrovske službe Dom zdravlja i rekli da će naći rešenje, da ponovo odem kod doktorke i da ponovo zakažemo preglede. Ja sam otišla tog dana kada su me pozvali i ponovo se dogovorila sa njom po istom sistemu da radimo, međutim ona ni jedno dete ni tada nije pregledala. Deca su došla čista i uredna, sasvim kako treba, i ja ponovo poludim! Shvatila sam da nemam snage da se borim sa decom koja treba da budu deo sistema i sa kolegama, koje u suštini ne mogu da promenim. I tu sam prelomila! Skinula sam je sa pozicije šefa, prebace je u potpuno drugi dispanzer i kad je ona otišla iz tog dispanzera, mi smo u roku dva dana pregledali više od četrdesetoro romske dece na Klisi. Sebi sam tada rekla da nemam snage da se borim sa medicinarima, a sve ću drugo raditi. Sa institucijom i sa ljudima koji su deo tog establišmenta koji misle da imaju moć i koriste tu moć da se svete drugima, ja ne mogu da izađem na kraj.

I nakon toga zapravo sve više i više ulaziš u samu romsku zajednicu i ti radiš sa njima to što bio trebalo da rade zdravstvene medijatorke, a deo toga treba da urade pedagoškinje.

– Ja sam dugo bila odgovorna za tri oblasti: za obrazovanje, zapošljavanje i za javno zagovaranje i lobiranje u EHO. To su bile tri oblasti koje sam ja samostalno radila i mene je to jako iscrpljivalo i zamolila sam da uključe veći broj osoba. Tada je došla Aleksandra i ona je preuzela obavezu da vodi obrazovanje, ja sam tu bila podrška, neko ko može da bude savetodavac, ko poznaje dobro funkcionisanje sistema obrazovanja i nevladinog sektora, a ona dolazi iz prosvete koja zna kako funkcioniše sistem, zna romski jezik.

Još dok sam bila studentkinja na drugoj godine Medicinskog fakulteta 2000. godine, mi smo osnovala nevladinu organizaciju „Mladi istraživači Romi“, Jelena Marija i ja, tu ste nam Vi pomagali. Onda sam počela više da koristim romski jezik i sada je Aleksandra mene naterala da ponovo počnem da razgovaram sa njom: ja sam nju učila engleski, ona je mene učila romski jezik.

Kad si bila na porodiljskom odsustvu ko te je zamenjivao u romskom programu u EHO?

– Vrlo kratko je bio Dejan Dimitrov, meni je on bio prvi izbor jer sam sa njim sarađivala kroz različite projekte. On dolazi iz medicinskog okruženja ja sam s njim

sarađivala na različitim projektima, mislim da će biti i adekvatna zamena za ono što sam radila, nisam imala dovoljno vremena da ga priprelim, on je naučio na drugačiji sistem rada, i onda je na moje mesto došla Slađana Halilović, tada je studirala na Ekonomskom fakultetu. Ali sam se svakodnevno čula sa svim našim saradnicima i znala sam tačno šta se dešava u EHO, bez ikakvog problema i onog trena kad sam se vratila ja sam znala sve što se dešava i gde su prioriteti u aktivnostima.

Šta je tebi značila Škola romologije? Kad sam počela organizaciju Škole 2003. ti si bila prva generaciji polaznica, a od 2009. si postala predavačica u Školi romologije i ostala do danas?

– Za mene je Škola romologije ustvari formalizacija onoga što ja već znam o romskoj zajednici, pa onda taj kontakt sa drugim osobama koji su Romi pre svega koji su na istom nivou, ili imaju manje iskustva i znanja. Recimo da je meni Škola omogućila da budem neko ko može da prenese znanje koje imam. Ja sam jako malo u kontaktu sa romskom elitom. Uglavnom više komuniciram sa onima koji nisu na pozicijama moći, koji su siromašni, ali i sa onima koji su bez pozicija, a koji nisu Romi. I meni je ta konstruktivna razmena mišljenja puno značila u Školi romologije. Onda su tu osobe koji su na mom nivou, pa se ja osećam jako dobro, pošto konačno shvatam da nisam jedina, nego da postoji veća grupa nas koja može i treba da bude jedan malo veći tim. Na toj Školi konstruktivno kritičko razmišljanje je nešto što se neguje i što podstiče u svakom slučaju.

Ja sam se trudila da vam prenesem moj način mentorskog rada, bila si u drugoj grupi 2008. godine?

– Ja sam jako zainteresovana za oblast rada nevladinog sektora, tu se najbolje osećam i to što ću neke druge ljude uputiti o tome kako funkcioniše nevladin sektor je za mene nešto bitno i samim tim što sam njih dovela na nivo da sagledaju određene nevladine organizacije i romski sektor uopšte. Za mene znači da neke osobe obučavam i usmeravam – čitav svoj život sam to radila. Održala sam mnogo raznih seminara, ali sam i učestvovala na brojnim seminarima i usavršavala sopstveno znanje. Jedna sam od osnivačica Uruženja romskih studenata (URS), koji je dugo godina vodio Dejan Dimitrov, sada Nenad Vladislavljević. Sarađujem sa njima, ali oni idu svojim putem. Ja se tu nisam mnogo ni petljala, meni je bio cilj u suštini da ta romska studentska elita bude formirana i okupljena na jednom mestu i da predstavlja potencijal na koji može da se računa. Meni je posao već tada bio u EHO i moje lično zadovoljstvo je tu. Studentskim pitanjima nisam želela da se bavim na način kako su oni to organizovali.

Nikada nisi pokazivala interesovanje za politiku?

– Ne, jer sam ja već pronašla sebe u EHO, kao što sam rekla, gde je bila mogućnost za moju želju da pomažem potrebnima. Ali ja sam ove godine upisala Političke studije na jednom privatnom fakultetu, ali ne zato da bih se bavila politikom, nego da razumem na koji način su neke zajednice ekonomski izopštene i sistemski diskriminisane danas kod nas. (To je ovde u Novom Sadu trogodišnja visoka škola na smeru politologije). Odlučila sam se da razmišljam malo i o svom obrazovanju. Puno sam uradila za sve druge, a sebe nisam dovela na nivo da mogu da budem jednaka sa drugima, da sada

mogu da budem nekome uzor i primer. Ali ako nemam ono što ja od njih tražim, a to je da završavaju studije, onda je moja sada motivacija da steknem diplomu koja je kompatibilna sa mojim sadašnjim radnim mestom. Mogu da iskoristim stečeno iskustvo, ne moram toliko da ulažem vremena u pripreme ispita, i već kako to ide u studentskom životu, da ne moram da budem na predavanjima, a da opet to bude blisko oblasti u kojoj se ja dobro osećam.

Da li oni upisuju Rome po afirmativnom merama i ne moraš ništa da platiš?

– Da, oni imaju predviđeno jedno mesto na fakultetu za stipendiranje u toj jednog godini. Prošle godine je Marina (na moj nagovor) upisala, i eno je uskoro završava, a ove sam ja. Ja sam se njima obratila u maju, pre ispitnog roka, želeći da dobijem informaciju da li postoji takva mogućnost, oni su mi rekli da nakon upisnog roka moram da čekam septembar, pa tek onda da se zna da li ću uopšte biti oslobođena plaćanja školarine ili ne. Međutim, oni su se ipak u junu odlučili da meni kažu pozitivan odgovor, što je mene izuzetno obradovalo, tako da sam oslobođena i plaćanja školarine, a i omogućili su mi konsultativnu nastavu koju mogu da iskoristim i za ono što radim i za ono što me interesuje. Smatram da je političko učešće bitno da bi se romska priča postavila na određeni nivo. Romski pokret je u suštini potpuno razjedinjen kod nas, nema velikog uticaja na donosiocle odluka jer većina odluka u suštini dolazi iz Evropske Unije kao deo integrativnih procesa priključenja Evropskoj Uniji.

Ono što je za mene dobro je što sam deo međunarodnih mreža koje mogu evropski put malo više guraju na nivo Republike Srbije da svoje impute dajem onim organizacijama i mrežama i institucijama koje mogu da zatraže povratne informacije od državnih institucija šta je to urađeno po pitanju Roma.

Kad vi imate statističke podatke u vašem poslu u EHO sa kojim brojem Roma računate u Vojvodini? Da li koristite statističke podatke iz Popisa, ili imate neke svoje?

– Mi se koristimo i jednim i drugim podacima. U Vojvodini sada ima preko sto hiljada pripadnika romske zajednice. Tu računam i Rumune iz onih naselja u kojima smo mi do sada radili. Ono što me zabrinjava jeste stvaran broj Roma, mi smo podatke dobili dve hiljade desete i dve hiljade jedanaeste, nakon toga migratorni tokovi su bili veliki, i ono što se nama desilo jeste da po nekim našim podacima konkretno u Velikom ritu u Novom Sadu ima preko pet hiljada stanovnika, a realno njih na terenu nema, obično sam malo opreznija jer migratorni tokovi jako utiču na realan broj.

Ako već radite u Ritu tamo je Radmilu Zećirović radila sa devojkama u okviru ženske nevladine organizacije „Amarilis“ i potom niko više ne radi tamo. Da li te devojkice iz Rita idu u srednju školu?

– Idu. Tamo se povećao broj učenika koje idu u srednju školu, a pogotovo one koje su vraćene po sporazumu o readmisiji. Ja lično ne radim na tim projektima, ali ih uglavnom raspoređujem na određene projekte jer prva vrata na koja naiđu su ustvari moja. I onda sve te njihove potrebe dođu kod mene i kod našeg pravnika u EHO, pošto smo mi info centar i raspoložemo informacijama. Onda mi pravimo trijažu (da se izrazim tako medicinski), da vidimo gde su im potrebe šta da uradimo, kako da uradimo, kome

da ih uputimo dalje, ako mi nismo ti koji mogu da im pomognu, kako da oni ostvare svoja određena prava i slično.

Kako vaša porodica slavi krsnu slavu?

– To je za nas Velika Gospojina 28. avgusta. Kod nas u kući moga oca, tokom jutarnjih sati okuplja se ženski deo porodice kako bi se spremio ručak. Dan pre toga se prave kolači i/ili torte. Vodica se sveti nekoliko dana ranije. Sveća koja je korištena prilikom osvećivanja vodice stavlja se u staklenu teglu sa kukuruzom i ovogodišnjim žitom i ukrašava se cvećem. Tokom spremanja ručka devojke pevaju, naročito prilikom punjenja paprike. Pre svečanog ručka na potpuno praznom stolu (bez tanjira i pribora, samo sveća) najstarije muško dete izgovara “Očenaš” a nakon toga najstariji muški član izgovara molitvu i blagoslove za ukućane. Tek onda se postavljaju tanjiri i jela koja su pripremljena. Jedna žena (majka ili ćerka ili snaja) uvek ostaje da posluži one za stolom i ona jede tek nakon što su svi završili ručak. Sveća gori tokom celog popodneva kada i dolaze gosti da čestitaju. Nakon ručka druga ženska osoba dočekuje goste, a otac je sve vreme za stolom. Za večerom su uvek bliski prijatelji i drugi bitni gosti (kumovi, komšije...). Nakon slave sutra dan obavezno se zovu komšije koji nisu bili na večeri da se i oni posluže. Jedan tanjir se uvek ostavi za mrtve i on stoji u drugoj sobi. Jelo sa tog tanjira se sutradan zakopava u baštu/zemlju i nikako se ne daje životinjama. Na sam dan slave se uvek nešto novo kupi “za kuću” kako bi se “ponovila Gospojina”.

Kod nas se Očenaš govori na srpskom u jednom dahu, to jedno od pravila. Svaki obrok tokom slave i posle slave neko drugi od dece izgovara Očenaš, to sam zaboravila da spomenem, ali prvi Očenaš za ručak uvek izgovara najstariji muški član porodice. A druge molitve su spontane u zavisnosti od raspoloženja i dešavanja tokom godine (uglavnom se osvrne na loša dešavanja i poželi da se ne ponove). To zvuči nešto slično ovome: Bože podari nam mudrosti zdravlja toga i toga... sačuvaj nas od zala i dugova... ili već šta mu padne na pamet tokom molitve. Prvi tanjir uzima domaćin a potom svima sipa jelo. I da, zaboravih spomenuti da je sto i sveća direktno ispod ikone, tj u proćelju stola je ikona a ne domaćin. Domaćin je uvek sa desne strane stola, okrenut prema vratima, ali čelo stola je uvek uza zid ispod ikone. Ikona se dariva novčićem i na njoj stoje i novčić koji je nađen u česnici tokom Božića te godine.

Stanka (1978), Kovilj

BIOGRAM

Snimanje i redakcija: Svenka Savić

Transkripcija: Marija Vojvodić

Snimano 9. septembra 2016. u Svenkinom stanu

1978. 30. jula rođena u Kovilju u romskoj porodici u kojoj je zajedno živelo više generacija, ukupno 14 osoba: prababa, majka, otac, mlađa braća, tetka po očevoj liniji, njen muž i njihova deca; majka (1959) je poreklom iz Gardinovaca, završila 6 r. o.š.; otac (1953) je završio srednju školu, automehaničar radio u TAM.
1979. Roditelji uzimaju njivu u zakup i počinju da se bave poljoprivredom.
1980. Rođen prvi brat Igor; završio je srednju elektrotehničku školu; tehničar je elektrotehnike (živi u Kovilju odvojeno od roditelja).
1984. Rođen drugi brat Danijel; završio je Visoku poslovnu školu u N. Sadu, zatim je diplomirao na (privatnom) Fakultetu pravnih i poslovnih studija ("Lazar Vrkatić") i dobio zvanje ekonomiste; radi od 2013. u Sekretarijatu Vlade APV; živi sa roditeljima u Kovilju.
1985. Stanka Polazi u predškolsku ustanovu u Kovilju.
1986. Polazi u I razred o.š. u Kovilju, jedina je romska učenica u razredu.
1994. Završava o.š. i upisuje se u Srednju medicinsku u N. Sadu (jedina romska učenica).
1997. Završava Srednju medicinsku školu i upisuje se na Medicinski fakultet.
1998. Završava II godinu Medicinskog fakulteta, upoznaje S. Savić i postaje članica mentorskog projekta „Romkinje za Rome“; počinje da radi u Šangaju sa romskom decom, sa odraslima i sa školskom decom za dopunsku nastavu u okviru projekta EHO.
1999. Nastavlja III godinu studija; radi sa romskom decom u naselju Šangaj; zajedno s Marijom i Jelenom osnivaju NVO „Mladi istraživači Romi“.
2005. Udaje se i s mužem iznajmljuje stan u Novom Sadu; radi u EHO na romskim projektima; muž radi kao ne kvalifikovani građevinski radnik; teška trudnoća
2006. Rođenje ćerke (16 juna), zdravstvene teškoće deteta, muž ostaje bez posla.
2007. Povratak na posao i teškoće u organizaciji svakodnevnog života.
2008. Razvod.
2009. Radi projekat sa REF-om kad je definitivno rešila da odustane od studija medicine.
- 2010-2015. U kontinuitetu ostvaruje predavačku saradnju u Školi romologije UNS, za temu romska naselja.
2014. Udaja.
2013. Rodila sina (1. maj); živi u Kovilju sa porodicom u iznajmljenoj kući; radi na romskim projektima u EHO.
2016. Do danas je stalno zaposlena: deo tima za romske projekte u EHO; upisana na (privatni) Fakultetu pravnih i poslovnih studija („Lazar Vrkatić“), u Novom Sadu.

Kakvo je bilo Tvoje detinjstvo?

– Rođena sam trećeg septembra sedamdeset druge godine u Novom Sadu. Roditelji su mi inače iz Loka, to je selo pored Titela gde živi uglavnom mađarsko stanovništvo, a ima svega nekoliko romskih kuća. Inače su moje komšije bili Srbi. Najstariji brat Sava je rođen šezdesete, starija sestra Negica šezdeset treće, a ja sam 'neplansko' dete iz sedamdeset druge. Kao dete bila sam jako usamljena, nisam imala s kim da se

igram, brat i sestra su išli u školu, mnogo su stariji od mene. Roditelji su išli na njivu, mene su ostavljali samu u kući, zaključanu. U blizini nije bilo male dece kao što sam ja, tako da su me zatvarali u kuću, a ja sam samo čekala da oni izađu iz kuće pa da nađem zanimaciju: iskočim kroz prozor i igram se sama na ulici, pravim neke lutke i onda zaspim. Pošto su vrata zaključana, ja spavam na basamku kod vrata. Uglavnom sam se sama igrala: kad sam premorena i gladna, naslonim se na zid i spavam. Kad dođu moji roditelji i braća šokiraju se – ja na ulici spavam! Meni je bilo bitno samo da nisam u zatvorenoj prostoriji, i danas ne volim zatvoren prostor.

Sećam se, uzmem prut – to su mi, kao, kolica, onda hodam na prstima to su mi, kao, štikle i idem kao dama na posao. Taj prut guram ispred sebe po čitavoj ulici i pričam nešto, kao, svojoj bebi. Volela sam da kidam listove iz svesaka moje sestre i brata, što su oni već ispisali, a ja olovkom preko toga...Volela sam tako da se igram, kao pišem, ali sam dobijala batine zbog toga. Onda su moja sestra i brat sakrivali sveske i knjige od mene. Kad sam krenula u zabavište, sredom smo imali matematiku, ja toga dana nisam nikada išla – nisam volela matematiku i dan danas je ne volim. U zabavištu je bila jedna tamnoputa lutka, niko je nije voleo, svi su je ignorisali, samo sam se ja igrala s njom. Kasnije sam shvatila da sam i ja tamnije kože i zašto sam takvu lutku odabirala, a ostali izbegavali. Moram reći da sam volela da idem u zabavište, ali, na žalost, to nije dugo trajalo!

Moji roditelji su se razveli pred kraj predškolskog perioda, izgleda da je očeva majka bila glavna u porodici. Ja sam sa majkom prešla u Žabalj, a brat i sestra su ostali u Loku sa tatom. U Žablju smo bili kod mamine mame godinu dana. U međuvremenu je kod nas došla moja sestra, nije joj bilo dobro u tatinoj porodici, ali je sad to mojoj baki smetalo, razišla se sa mojom majkom, rekla joj da nađe sebi stan. Tako je moja sirota majka iznajmila stan, srećom zaposlila se na ciglani kao fizička radnica. Jako se mučila sa nama: radila je po tri smene, podigla kredit i počela praviti kuću u Žablju. Nije se

više udavala – zbog nas. Strašno nam je privržena, kao ni jedna majka. Oca sam nakon toga retko viđala, umro je kad sam imala osamnaest godina.

Kako je teklo Tvoje školovanje?

– Osnovnu školu sam završila u Žablju. Škola postoji i danas i zove se isto *Stevan Divnin-Baba*. Sad moj sin ide u tu školu. Učenici su bili dobri, naročito učiteljica i danas je ponosna na mene. Ja sam bila povučena i tiha devojčica, ona je govorila da sam mali miš koji se povuče u rupu i plaši da je ne prozovu. Uvek sam sedela u prvoj klupi, jer sam bila najniža u razredu. Danas na Fakultetu isto sedim u prvoj klupi, valjda mi je to ostalo od detinjstva.

Da li si imala drugarica u razredu?

– Moram reći za moju drugaricu Nadu iz osnovne škole. Bila je Romkinja. Sećam se kad me je mama dovela prvi dan u školu, rekla mi je: – Imaš jako lepu učiteljicu Nadu! Za mamu je bila presudna lepota, veruje ako je neko lep da je i dobar. – Imaš i drugaricu Nadu, budi uvek pored nje i ona će te uvek braniti, govorila mi je mama. Nada je to bukvalno shvatila i bila moj zaštitnik! Nije dozvoljala niko da me pipne, čak se i sa muškarcima tukla zbog mene. Bila mi je najbolja drugarica i moj zaštitnik. Danas je ona udata, javljamo se, ali to više nije to.

Kasnije, tokom srednjeg školovanja stalno sam trčala sa autobusa na autobus na relaciji Žabalj-Zrenjanin i tamo mi je najbolja drugarica bila Mađarica sa kojom danas ne kontaktiram, jer život ide svojim tokom. Danas na Fakultetu imam prijateljica, ali mi je najbolja drugarica Jelena, Romkinja, sa Pravnog fakulteta.

Nakon osnovne škole želela sam da upišem pedagošku, ali nisam uspela jer nisam bila vukovac, tako da sam bila prinuđena da upišem nešto što tada nisam znala ni šta je – hortikulturu u Zrenjaninu. To znači da bih radila kao poslovođa u gradskom zelenilu i imala određenu grupu radnika kojom rukovodim. Nakon prijema su nam objasnili šta ova srednja škola pruža, što me nije oduševilo, ali mi je odgovaralo: trajala je četiri godine, što znači da se nakon završetka mogu upisati na Fakultet, što sa trogodišnjom školom nije slučaj. Već tada sam znala da ću studirati! Završila sam tu srednju školu, ali nikada nisam zavolela to što sam učila. Posle sam završila šestomesečni kurs kuvanja na Radničkom univerzitetu u Novom Sadu, ali ni to nisam radila.

Pored učenja i školovanja da li si izlazila?

– Nisam izlazila. Moja majka je bila prilično stroga po tom pitanju, ali nisam poštovala običaje. Ja sam samo poštovala reči svoje majke koja mi je rekla da moram da završim školu. Ona je nepismena, ne zna ni da se potpiše. Nepismenost joj je jako smetala, naročito kad je bila mlađa, jer je uvek zavisila od nekoga, morala je da zamoli nekoga da joj nešto pročita, ili napiše. Pri tom se uvek osećala manje vrednom. Zato nam je govorila da moramo završiti škole. Doduše, ona je uvek obraćala pažnju na brata, za nju je bilo bitno da muško bude školovano, a žensko je bitno da zna malo da piše i računa, njoj ne treba – udaće se. Tako da smo nas dve ćerke završile srednje škole, brat je diplomirao na Ekonomskom fakultetu – svi imamo neku školu. Majka me je vaspitala strogo: da idem u školu, da ne izlazim i naravno da budem nevina (to je bilo prvo). Nisam izlazila jer nisam imala društvo, a nije mi dozvoljavala jer, bože moj, može se svašta

desiti! Recimo, kada dolazim iz škole ona je znala kada mi autobus dolazi iz Zrenjanina, zna koliko mi vremena treba od autobuske stanice do kuće – pola sata! Ona čeka! Uvek mi je verovala, a i ja njoj, i danas je tako. Kada sam završila srednju školu, onda sam joj rekla: – Sad sam svoj čovek! Imam diplomu, imam ličnu kartu, sada ću da izlazim! Na to se ona zabezegnula. Moj izlazak je bio do dvanaest sati, moja majka je do tada spavala sa satom pod jastukom i čekala me. Ako slučajno zakasnim petnaest minuta, dobijam kaznu da ne izlazim.

Posle škole sam htela da upišem psihologiju, ali nisam uspela i stekla sam kompleks da fakultet nije za mene, i smislila plan: pošto nisam za fakultet ja ću se udati.

Da li je Tvoja majka pravila razliku između tvoga brata i tebe?

– Moj brat je stariji od mene trinaest godina i ja se toga ne sećam, bila sam mala. Samo znam da je patila za njim kad je ostao sa ocem u Loku, a mi se doselili u Žabalj. I sestra je ostala sa ocem, ali je majka više patila za njim, nego za njom. Normalno je kod Roma da više vole mušku, nego žensku: muško dete je glava porodice, a žensko će se udati!

Bila sam mnogo ljubomorna na sestru i brata, mada sam ja bila sa njom, a oni nisu. Moram reći da je majka pravila razliku među nama decom. Nikada nije išla na moje roditeljske sastanke, ja bi joj zamerala: – Da li sam ja najgori đak u školi pa nećeš da ideš? Ona bi samo kratko komentarisala: – Ti ćeš se udati, nemam vremena da idem. Dok je kod brata uvek odlazila, jer je on muško. Bilo joj je bitno da brat završi školu, da se ne bi bavio poljoprivredom, dok joj je za ćerke to bilo svejedno. Sada je srećna što smo svi školovani i veoma je ponosna na nas. Možda smo zato više govorili sprski u kući nego romski, tako da danas manje znam romski.

Moja majka je veoma pobožna žena, kao i svaka Romkinja. Mi u kući imamo oko petnaest ikona u jednoj sobi. Svaki dan posti i pali kandilo, pa je i mene u tom duhu vaspitala.

Kako si se udala?

– Udala sam se sa dvadeset godina. Naravno bila sam mlada, puna života i ljubavi za svog mladog čoveka! Udala sam se jednog juna, ne sećam se datuma, devedeset treće. Bila je grozna inflacija, toga se sećam. Kada sam ga ostavila, pomislila sam: mogla si naći goru godinu da se udaš!

Moj brat je imao stan u Titelu i ja sam tamo odlazila i tako upoznala mog bivšeg muža. Zabavljali smo se tri ili četiri meseca i onda se uzeli. Ja sam mojoj majci jedno veče rekla da hoću da se udam, i ona je odmah došla kod brata da se ja ne bih udala iz tuđe kuće, to jest od brata: – Treba da se pravi svadba, jesi li ti devojkica, ili nisi? Nije bilo svadbe jer je on bio siromašan, a bila je i strašna inflacija. Sem toga, moj bivši muž je već bio ženjen, a ja devojkica. Njegovi su ga prvi put ženili za jednu devojkicu koju on nije voleo. Živeli su tri meseca zajedno i rastali se. E, oni su se uzeli po romskim običajima, njegovi su se videli i njeni potpisali ugovor i to je to. On je tada još išao u srednju školu, a oni ga oženili! Ta njegova svadba je bila velika.

Nismo se venčali, želeli smo da budemo zajedno... Živeli smo kod njegovih u Titelu, on nigde nije radio, završio je Srednju mašinsku školu, lepo je izgledao... U početku je

bio divan prema meni. Sledeće godine u januaru sam rodila mog Ivana. Rodio se na isti dan kad i otac, trećeg januara, pa smo mu, na očevo insistiranje, a moje protivljenje, dali ime Ivan.

Kada si rodio Ivan da li si poštovala neke običaje?

– Porodila sam se u bolnici, bilo je malih komplikacija, naime porođaj je bio dosta težak. Vodila sam računa da kod deteta ne uđe žena koja ima menstrualni ciklus, vezivala sam mu crveni končić oko rukice, pazila sam da ga neko ne urekne da se pelene sa štrika unose pre zalaska sunca, nisam nigde izlazila posle porođaja šest nedelja. Sporo sam se oporavljala posle porođaja, pa mi je svekrva govorila: – Eto, i komšinica se isto porodila pa je ustala, a ti se izležavaš! Ja sam se porodila pred Božić pa je u kući bilo hrane, ona mi je jednom donela u krevet, što mi je posle uvek prebacivala. Kad bi se nekada posvađale, ona bi mi rekla: – Ja sam tebi na tacni u krevet donosila, a ti mene ne ceniš. A nikada nije rekla da sam ja zaista bila loše... Svekrva je svekrva, šta da se kaže.

Međutim, rano su počele manje nesuglasice jer niko od nas nije radio, inflacija, loša godina, živeli smo od penzije koju je dobijao moj svekar. Nas petoro: svekar, svekrva, dever, muž i ja, a kasnije i dete. Ne bih to poželeva nikome! Kad sam bila u drugom stanju, bila sam željna da pojedem jednu jabuku.

Sve je to uticalo na naš brak i ljubav. Predlagala sam da pređemo kod mene u Žabalj da se zaposli kako bi normalno živeli, nije htela njegova majka! Bilo je puno problema... i ja sam se jednostavno vratila u Žabalj kod moje majke sa sinom od dva meseca. Udala sam se u junu, a rastala u martu, tačnije prvog marta sam već bila kod mojih. Eto ti mog braka!

Kakav je odnos imala romska zajednica prema Tebi kao razvedenoj ženi?

– Mene je bila sramota. Ljudi nisu znali kako sam se mučila tako da sam digla glavu i išla napred. Samo sam patila za mužem, jer sam ga volela. On je dolazio kod mene i mi smo i dalje bili zajedno jer smo se voleli, što je svima smetalo i govorili: – Gle, sa rođenim mužem se švalera! Meni nije bilo važno šta oni pričaju. Majka mi je isto govorila: – Ili raskini, ili se vrati, ovo je sramota! Ali nama je bilo lepo, bez ikakvih obaveza – ja mu ne perem ne peglam, a zajedno smo! To je trajalo oko tri godine i onda mi je rekao: – Ili se vrati, ili ću se oženiti. Ja znam da me je voleo, možda me voli još i danas, ali je bio pod pritiskom svoje familije. Upravo sam se tada upisala na prvu godinu Fakulteta. Meni je tada, a i sada, važniji Fakultet, da ga završim, a on ako hoće da me čeka... Nije mi ništa odgovorio, samo je otišao. Mislim da mu je majka našla današnju ženu, da ga je ona oženila.

Kako si živela kod majke?

– Tada sam radila na njivama, išla u nadnicu da bi se prehranili, te devedeset četvrte... Bebu sam ostavljala kod kuće da je čuvaju, ili mama, ili sestra, ili prababa. Nisam mogla da sedim i čekam da moja majka hrani mene i moje dete. Mislim da bi to bilo previše zahtevati od nje. Posle dve–tri godine rada u nadnici prešla sam da radim na ciglanu, kao fizička radnica, dve godine, dok mi nije pao blok na nogu. Onda sam ostavila taj posao, koji mi je i inače bio jako težak. Shvatila sam da u selu nemam nikakvu perspektivu i da moram otići u grad da potražim posao. Preko jedne prijateljice do-

znala sam za jednog privatnika koji je zapošljavao žene za spremanje zgrada u Novom Sadu. Počela sam da radim, a čovek mi je posle godinu dana rada rekao: – Ja sam mislio da ti nećeš ostati! Na prvim susretima ja odajem utisak da sam ponosna i arogantna, i danas sam takva. Kada me ljudi vide imaju drugo mišljenje o meni. Sećam se prvi dan kada sam završila posao u Novom Sadu, došla sam kući premorena, a moja majka je odmah primetila i rekla: – Šta sad? Rakla sam joj: – Ništa! Ja sam od ovog dana svoj ponos stavila u džep! To je značilo da sam kao prava spremačica nosila kantu i metlu i u plavom mantilu išla po Novom Sadu i čistila stepenište u mnogo višespratnica. Radeći ovaj posao, doživljavala sam razne neprijatnosti, počev od toga da čistim fekalije, do raznih neprijatnih reči stanara... Za mene je to bilo naporno psihički i fizički: dešavalo mi se da se sagnem da brišem, a krv mi iz nosa ide... januar, februar, zima, brišem stepenište hladnom vodom... Stvarno sam se spustila veoma nisko, samo da bih pošteno zaradila dinar, a ta pozicija me je bolela. Moja majka me je razumela i rekla: – Važno je da se ti ne prodaješ za dinar, već pošteno zarađuješ, budi ponosna! Ona je bila uz mene i ja sam sve izdržala. Sa nama je sve doskora živela moja starija sestra, ona mi je mnogo pomagala oko Ivana. Ljudi su mi posle davali povišicu, plaćali putne troškove, jednom rečju bili su zadovoljni mojim radom. Na kraju su videli da sam ozbiljna radnica.

Kako si se upisala na Fakultet?

– Nakon godinu dana takvog rada, poželim da se upišem na fakultet, jer je ovo bilo zaista spuštanje na najniži nivo koji postoji. Uleto, devedeset osme godine potražila sam Trifuna Dimića, za kojeg mi je majka rekla da mi je rod. Jednostavno sam mu telefonirala i rekla: – Dobar dan, ja sam Marija Aleksandrović, Vaša sam rođaka, ja bih da se vidim sa Vama. Čovek se iznenadio i pristao. Pre nego što sam ga nazvala, tri meseca sam skupljala snagu za taj poziv, jer mi je bilo glupo da odem kod čoveka koga ne poznajem i kažem da mi je rod. Ali sa druge strane, to mi je bio jedini izlaz iz one situacije. Otišla sam kod Trifuna, upoznali se i konstatovali da smo zaista bliski rođaci. Trifun me je upoznao sa profesorkom Svenkom Savić koja je u to vreme već radila sa romskim studentima i sarađivala sa Trifunom. Ona je povezala mene, Jelenu Jovanović iz Stare Pazove, Stanku Dimitrov iz Kovilja, Refiku iz Niša i Usniju iz Sombora u jednu grupu sa kojom je radila nekoliko godina. Ja sam se preko leta te devedeset osme pripremala za prijemni na Filozofskom, htela sam da studiram srpsku književnost, a Svenka me je nekoliko puta preslišavala za ono što je gramatika srpskog jezika, dala mi neke knjige, obavestila kad je prijemni ispit, došla na prijemni da vidi kako mi je, jednom rečju imala sam u njoj podršku.

Kad sam položila prijemni i upisala na Fakultet, nešto sam uštedela para za upisninu, nešto mi je Svenka pozajmila, i dobila sam konačno indeks! Bila sam presrećna!!! Jednom me Svenka pita gde mi je indeks, jer student treba stalno da ga nosi, a ja kažem: – Kod kuće u ormanu! Čuvam ga. A indeks je, ustvari, lična karta studenta i treba da ga nosi sa sobom.

Fond za otvoreno društvo je te godine dodelio stipendije upisanim studentima na Univerzitetu u Novom Sadu, uz uslov da polažemo ispite i imamo dobre ocene. Za mene je to bila presudna stvar jer sam imala neophodnu materijalnu pomoć da doputujem

iz Žablja na nastavu u Novi Sad, da kupim neke knjige, platim ispite, i uopšte dobijem novac koji mi je bio neophodan za studiranje. Tada je Zorana Šijački bila koordinatora Romskog programa u kancelariji u Novom Sadu, meni i mnogima je znatno pomogla u različitim oblicima, preko ovog programa. Smisao njihove podružke je bio da nam odrede mentorku, to je bila profesorka Savić, koja je sa nama radila u kontinuitetu preko cele školske godine. Ona je uvek bila tu za sve što nam treba za studije, uvek nam je ukazivala na prečicu kojom možemo rešiti neki problem, ali i više od toga: učila nas je šta je nevladin sektor, na koji način možemo da pomognemo našoj romskoj zajednici, preporučivala nas na brojne seminare na kojima smo učili kako se prave projekti, kako se organizuje istraživanje, okupljaju saradnici, bile smo na nekoliko letnjih škola romskog jezika i kulture gde smo upoznali druge romske aktiviste... Tako smo tokom godinu i po dana ovakvog rada bile spremne da registrujemo naše *Udruženje Mladi istraživači Romi* u Staroj Pazovi. Ustvari su Ženske studije i istraživanja gde je profesor-ka Savić koordinator-ka, dobile sredstva da nam pomognu u osnivanju ovog Udruženja jer smo mi išle na Ženske studije. Prva predsednica bila je Jelena Jovanović, a sada sam ja. Osnovali smo Udruženje devedeset devete godine, sa ciljem da radimo na očuvanju kulture i tradicije Roma, na zapošljavanju i obrazovanju mladih Roma i Romkinja, posebno na očuvanju i prevenciji zdravlja Romkinja. Od tada do danas uradile smo mnogo u okviru ovih tema, i štampale neke publikacije iz kojih se to vidi. Ukratko, radeći u nevladinom sektoru mi smo pomogle sebi, obrazovale se, sticale razna iskustva kroz razne oblike edukacije koje smo pohađali u zemlji i u inostranstvu, pre svega u Mađarskoj, Rumuniji, Makedoniji.. Povezivali smo se sa raznim organizacijama, koje su nas upućivale na razne seminare: išla sam u Sarajevo na seminare u okviru novinarstva, što volim i danas to radim. Radila sam u romskoj redakciji na Radiju 021 neko vreme, onda sam sarađivala na Radiju Stara Pazova, zajedno sa Jelenom Jovanović. Moja interesovanja se kreću u domenu medija, naravno ka romskoj književnosti koju isto tako volim. Nadam se da ću je u budućnosti više istraživati.

Završila si i Ženske studije u Novom Sadu.

– U Ženskim studijama postoji dugoročan projekat vezan za Romkinje u okviru kojeg smo počele nas nekoliko da sakupljamo životne priče starijih Romkinja, najpre ovde u Vojvodini, a sada o životnim pričama mladih Romkinja i to sa cele teritorije Srbije. Rad na tom projektu je za nas bio vrlo značajan jer smo mogle skoro svakodnevno da radimo sa mentorkom Svenkom koja je, inače, veom zahtevna kad je istraživački rad u pitanju. Morale smo da naučimo da kucamo na kompjuteru, da idemo u razna mesta i intervjuišemo Romkinje, da transkribujemo taj audio snimak i ukucamo u kompjuter, pa da napravimo redakciju teksta, a Jelena još i da prevodi sa srpskog na romski. Moj diplomski rad u Studijama je bila knjiga *Romkinje* koju smo uredile Jelena, Stanka i ja, uz nadzor profesorke Savić u svakom detalju tog procesa. Knjiga je potom prevedena na engleski i romski jezik i zbilja doživela veliki uspeh. Nema još jedne takve knjige u regionu danas.

Šta je za Tebe značilo ovo obrazovanje za žene?

– Puno mi je značilo, jer sam saznala da postoje ženska ljudska prava o kojima danas ja predajem drugim Romkinjama. Mi smo bile prva generacija, sada su došle nove i verujem ubuduće će takav osmišljen rad biti norma.

Najsrećniji dan u životu?

– Kada sam postala majka.

A najteži dan u životu?

– Najteže mi je bilo kada sam svoj ponos stavila u džep i radila na čišćenju stepeništa. Bila sam svesna svojih mogućnosti, ali sam morala da se spustim, jer sam imala drugačiju boju kože. Recimo, kada sam se rastala, moja majka mi je predložila da upišem kurs za kuvare, jer je moja sestra to učila, ali ona je bila bela pa niko ne bi rekao da je Romkinja. Ali meni se to vidi i ljudi imaju drugačiji odnos prema meni i to sam više puta iskusila. Po nagovoru svoje majke ja sam završila taj kurs za kuvare, tražila sam posao, ali nisam uspela da se zaposlim. Postupak dobijanja posla je uglavnom ovako izgledao: ja se javim telefonom na oglas, oni kažu dođite, ja odem, kad me vide, kažu mi: – Našli smo radnicu! Meni je bilo jasno da neće da me prime zato što sam Romkinja – crna ne može kuvati za bele. Ja sam rasnu diskriminaciju doživela na svojoj koži. Zamislite kako se čovek oseća kad znate da niste primljeni zato što imate drugačiju boju kože. To me je motivisalo da se dokažem da vredim. Danas više ne obraćam pažnju na takve pojave, svesna sam da vredim. Bila sam zaista stidljiva, ali sada sam naučila da se guram, jer me jedino tako ljudi zapaze.

Mogla bih samo dodati čega se najviše plašim. To je smrt moje majke! Znam da će taj dan doći, ali ga se plašim. Ona je moja podrška i oslonac u životu. Kad odem u Novi Sad da radim, ili na Fakultet, znam da mi je dete na sigurnom mestu kod nje. Moj bi se život izmenio iz korena da je nemam, još nisam spremna na gubitak

Tokom studija si stalno radila?

– Ekumenska humanitarna organizacija, u kojoj radi Ana Bu, jedna je od osnivačica Ženskih studija u Novom Sadu. U svojoj organizaciji EHO počela je dve hiljadite godine program pomoći i opismenjavanja romske dece u naselju Bangladeš. Pitala je Svenku koga bi mogla tamo angažovati iz Ženskih studija, i ona je predložila mene, jer studiram srpsku književnost i jezik. Prihvatila sam ponudu i taj posao sam radila tri godine. Za one koji ne znaju treba reći da je ovo naselje sa druge strane Novog Sada, što znači da putujem iz Žablja, preko celog Novog Sada, što je oko jedan i po sat od moje kuće. Putovala sam autobusom svaki drugi dan na nastavu u to naselje koje je najzapuštenije, bez struje i mnogo, mnogo pametne dece. Bilo je teško ući u naselje, mnogo dece, svi željni pažnje, druženja... Kasnije sam sve uspela da dovedem u red. I kad sam ih ostavila bilo mi je teško, zavolela sam ih. Volela bih da neko nastavi moj posao, jer smo dosta postigli: sada je uvedena voda u naselje, dobro je organizovana školica za decu... Pomagali smo deci da se upišu u školu, pratili njihov rad u školi da u njoj ostanu... Svašta korisnog sam radila u tom naselju. Mada nisam imala dobre uslove za rad, naročito leti kad je žega – prostorija je bila mala za toliki broj dece: soba tri sa sedam metara, sa dva prozora koja ne mogu da se otvore. Takođe sam radila i u školi *Dositej*

Obradović u Novom Sadu sa romskom decom kako bi lakše shvatili gradivo u školi. I tu smo imali dobre rezultate, radila sam sa četrdesetoro dece..

Radila sam ovaj posao uz prekid za vreme bombardovanja. Ostala sam kod kuće za vreme bombardovanja. Moja sestra mi je rekla: – Biće bombardovanja! Nisam joj verovala. Odjednom se čuje jaka detonacija u Žablju, kod nas na kraju sela se to čulo kao da neko jako lupa, pa je moja majka viknula: – Ko je? a ja za njom: – Razbiće mi roletne i prozore, baš je lud! Ko je? A kada smo izašli napolje, imali smo šta da vidimo: iza naše kuće, koja je na kraju sela prema Novom Sadu, vidim rafineriju kako gori plamen... U početku je bilo stašno, posle smo se navikli, čak sam normalno spavala. Bilo mi je svejedno da li ću da poginem, a verovala sam da neću. I danas kada čujem avione ja se uplašim! Nije mi svejedno.

Činjenica je da se Ti stalno usavršavaš.

– Nakon toga što sam dobila diplomu da sam kuvarica, onda sam bila spremačica, pa novinarka, imam neke diplome sa seminara i za taj posao, onda učiteljica, i diplomirana profesorka srpske književnosti i jezika. Ko zna šta ću još biti! Počela sam da radim kao predstavica za javnost u jednoj međunarodnoj organizaciji u Beogradu, vezana za romske programe. Ono što zaista želim to je da se bavim proučavanjem romske narodne književnosti, za to ne postoje postdiplomske studije kod nas. Već sam malo istraživala neke stvari u tom pogledu, ali ima dosta da se radi na tom polju! Volim da se bavim istraživačkim radom, tu ljubav mi je prenela profesorica Svenka. Čovek uvek nešto novo sazna i otkrije. Pogotovo u romskoj književnosti kod nas, koja je bogata i kvalitetna, ali drugima manje poznata, a malo njih se bavi time u Vojvodini. Gotovo niko od kada je umro Trifun Dimić. Ukratko, želela bih da radim na proučavanju romske književnosti. To je ono što volim, ostalo radim zbog novca, jer sam samohrana majka. Bilo bi lepo da imam muža koji će da radi, a ja da sedim kod kuće i čuvam decu. Pošto ga nemam, moram sama da se snalazim, Često sam odsutna od kuće, dete me je željno, sve mu ovo teško pada, ali tako mora. Imam jednu drugaricu, isto razvedena, često mi kaže: – Ja tako ne bi mogla!

Školovanje sina.

– Svaki roditelj želi svom detetu sve najbolje pa i ja isto želim za svoje dete najbolje obrazovanje. Želim da bude uspešan čovek. Ima sve što treba, pa očekujem i rezultate. Mislim da će mi se to kasnije isplatiti. Ako završi dobro školu, može pomoći prvo romskoj zajednici, može sebi obezbediti dobar život. Mislim da je on u boljoj situaciji od mene utoliko što su danas kod nas ljudi počeli da obraćaju pažnju na Rome. Tako da će moći svoje znanje da upotrebi u tom pravcu.

Ja se ponekad plašim sebe: imam visoke kriterije za bračnog druga u tom smislu da me mora prihvatiti kao poslovnu ženu. Ne podnosim situacije kad osoba uzme moj notes u kojem ima puno i muških imena i prebacuje mi ljubomorno.

Izgleda da sam posesivna osoba – sreću ne bih delila ni sa kim, a tugu bih! Pa, dobro ja sam samo jedna prosečna žena sa svojim manama i slabostima. Nisam savršena, svesna sam toga. Ivanu nedostaje otac pa sam nekada u dilemi oko nove udaje. Često se setim sebe u detinjstvu kako sam bila usamljena. On ima kompjuter pa ima te igrice

na kompjuteru i onda mu ja služim kao sestra – okači mi se o vrat i onda moram da se igram sa njim. Kada je bio mali nije mogao da se navikne na to da ga izbacim iz sobe da bi učila, vrištao je, sada se navikao na to. Čak delimo isti писаći sto. Ljuti se što mu ne kupim novi писаći sto, a ja mu kažem: – Ja ću sutra diplomitarati pa nemam sto, a ti već hoćeš svoj! Podelićemo ovaj pola-pola. Ako slučajno uzmem njegovu gumicu on se naljuti tako da moram da ga pitam da li smem. Pravi smo đaci! Inače je njemu moj Fakultet dozlogrdio i misli da ću posle diplomskog imati više vremena za njega, ali on još ne zna da mu je mama ambiciozna.

Da li nekao obeležavaš Osmi mart?

– Suprug mi nije čestitao, jer nije stigao da mi čestita. Posle kada je dolazio da posećuje dete, donosio mi je cveće za osmi mart. To me je radovalo. Danas se uvek zadesi da sam za taj dan sama i radna, tako da bih rekla da meni to nije nikakav dan.

Naučila sam da ne budem sentimentalista, jer sam shvatila da sentimentalni ljudi propadaju. U životu se moram za sve izboriti, pa sentimentalnosti nema mesta. Nekada zapadnem u depresiju, ali se brzo osvestim. Ljudi su strašno ranjivi kada su sentimentalni, puno puta sam bila povređena.

Za osmi mart majci uvek nešto kupim da se obraduje. Nešto što će moći upotrebiti, ona ne voli stvari koje nisu od koristi. Naučila je da bude ekonomična, a ja počinjem da ličim na nju. Od kad Ivan ide u školu učiteljica ih uči da majci čestita ovaj praznik i on sada donosi nešto iz škole kao poklon, što me jako obraduje.

Reci mi Tvoje mišljenje o uključivanju žena u politiku?

– To je jako lepo u zamisli. Vreme je da žena uđe u strukturu vlasti. Romkinja treba da se bavi politikom. Smatram da ne može bilo ko da se bavi politikom. Romkinje moraju biti obrazovane da bi u politici uradile prave stvari. Moramo više poraditi na uključivanju Romkinja u društveni život i njihovo osvešćivanje. Prvi korak ka tome je da se šalju ženska romska deca u školu. U našem istraživanju *Devica Da ili Ne* u kojem smo se bavile kultom nevinosti kod Romkinja, pokazale smo koliko je romska žena diskriminisana i zato što je žena i zato što je Romkinja. Na primer, jedan Rom je odgovorio u anketi: – Nevinost je jedino što žena ima!

Mene politika ne privlači. Vidim veliku netrpeljivost među pripadnicima raznih partija. Da imam tri fakulteta ne bih se bavila politikom!

To što radiš sa romskom decom već je politika, obrazovanje je uvek politika.

– To je iz pozadine, rekla bih. U tom smislu sam uradila dosta. Na primer, za godinu dana koliko sam predsednica našeg Udruženja, vodile smo decu na ekskurziju, uopšte nam je cilj obrazovanje dece. Imali smo nastavu na romskom jeziku, zatim radionice za ekonomsko osnaživanje Romkinja. Planiramo i gradnju romskpg kulturnog centra koji bi se zvao Romska kuća, dobili smo plac od opštine, ali ne znam kada će to biti gotovo, jer nemam vremena da se bavim i time. U okviru našeg interesovanja za tradiciju Roma sakupljale smo do sada nazive za romska jela, zatim psovke i blagoslove Roma u Sremu, onda istraživanje sa ciljem da utvrdimo koliko su mladi Romi spremni za brak, odnosno koliko kult o nevinosti igra ulogu u toj spremnosti. Takođe smo uradile film na romskom jeziku u kojem smo pokazale život Roma.

Tvoj odnos prema romskom jeziku?

– Moji nisu razgovarali romski u kući, jedino kada su nešto morali da sakriju od mene. To me je ljutilo i ja sam htela da znam romski. Družila sam se sa neromima pa su moji roditelji više obraćali pažnju na srpski da sve pravilno govorim. Od malena sam pokazivala interesovanje za srpsku književnost. Romski sam počela da učim u srednjoj školi. Sećam se da je bila jedna anketa o nacionalnosti, ja sam rekla da sam Romkinja, ali mi niko nije verovao. Rekli su mi: – Kakva si ti Romkinja kad ne znaš romski? Ja sam zbog prijatelja naučila romski. Najviše me je baka učila. Sada govorim romski samo kada se šalim, imam teškoće da govorim romski kad se pojavim u medije, jezik nam nije standardizovan pa se bojim da ne pogrešim.

U kući sada uglavnom razgovaramo romski. To me ispunjava i puno mi znači. Kada pričam romski onda sam raspoložena i to moji prijatelji dobro znaju. I moj sin pomalo uči. Ne mogu ga terati, dobiće on sam želju za tim.

Tvoja poruka ovakvim organizacijama?

– Treba puno raditi i učiti od drugih. Učiti na raznim seminarima. Znam da je Romkinji teško da počne, jer je odmah crna ovca u romskoj zajednici. Počinje ogovaranje: – Ova se nikada neće udati! Kome takva treba! Kad smo Jelena i ja počele anketiranje mladih Roma za projekat o kultu device, rekla sam Jeleni: – Sad se nikako nećeš udati! Ovo je tabu tema kod Roma.

Na Tvom putu od fizičke radnice do obrazovane Romkinje postoje ljudi koji su Ti pomagali?

– Da. Prvo mesto bi dala svojoj majci koja je moj životni oslonac. Kad kažem majka, mislim na celu porodicu. Mnogo snage mi je davao moj sin. Briga oko njega me je očvrstela. Zatim Trifuna Dimića koji je bio uz mene na samom početku, profesorica Svenka koja je i dan danas uz mene: sada sarađujemo na nekoliko raznih projekata vezanih za standardizaciju romskog jezika. Onda Zorana Šijački i ljudi iz Fonda za otvoreno društvo (kancelarija u Novom Sadu) koji su uvek imali poverenja u mene pa i danas. Ana Bu, koordinatorka u humanitarnoj organizaciji EHO u Novom Sadu koja me je jako lepo prihvatila i dala mi posao. Imala sam tu sreću da sam nailazila na dobre ljude u svim poslovima, čak i na ciglani. Na Fakultetu imam divne profesore, nisam nikada osetila diskriminaciju. Mislim da je važno što smo naučile da sarađujemo međusobno mi Romkinje, naročito u našem Udruženju imamo poverenja jedna u drugu – mi smo drugarice i saradnice.

Možda je dobro da ponovo prođemo kroz tvoju profesionalnu ličnu kartu

– Prvo sam radila u CARE Internacional-u, u Beogradu* To je bilo u okviru projekta *Javno zastupništvo* Roma. Tamo sam bila PR*, nakon nekoliko godina sam tamo nastavila na nekom drugom projektu još dve godine o zapošljavanju Roma. Sve ukupno sam oko pet godina tamo radila na projektima u vezi sa Romima.

Pre rada u CARE-u stažirala sam u Pokrajinskom sekretarijatu za obrazovanje i kulturu u APV u okviru OEBS-ovog projekta stipendiranja studenata, to je bilo 2005. godine, a cilj je bio da studenti imaju mogućnost da budu zaposleni na godinu dana u državnoj instituciji i da za to vreme nauče kako funkcioniše izvršna vlast. To stažiranje

je bilo nekoliko sati nedeljno. Bila sam u obavezi da obilazim sekretarijate i da vidim kako oni rade da im pomognem ako treba nešto u vezi sa romskom zajednicom i romskim pitanjem. Za mene je to vreme provedeno tamo bilo važno iskustvo da upoznam kako državna institucija stvara mogućnosti za predstavnike romske zajednice u različitim segmentima (za to vreme nisam imala svoj sto u kancelariji nego sam sedela gde me smeste u određenom sekretarijatu).

Da li su Ti poslovi koje si obavljala upisani u radni staž?

Vreme provedeno u CARE jeste.

Da li ti je boravak u CARE doprineo da usavršavaš engleski jezik?

Nisam ga usavršavala tamo, zato što su u kancelariji svi pričali srpski, jer su bili Srbi zaposleni tamo. A koordinatorka Barbara Davis je znala srpski jezik jer je bila poreklom iz Crne Gore (majka joj je Crnogorka, a otac Amerikanac) i ona je dugo godina živela i radila u Americi i sticajem okolnosti je došla da radi na ovom projektu.

Sa Barbarom Davis smo štampale knjigu *Romanipen: o kulturnom identitetu Roma* i na kraju te knjige se nalaze radijske emisije koje sam radila sa različitim Romima i Romkinjama iz cele Srbije, za radio *Rom* iz Obrenovca (tamo smo snimali, inače je to emisija CARE-a). U emisijama sam promovisala različita pitanja iz romske zajednice, upoznala gotovo većinu romskih lidera iz različitih oblasti, naravno i onih koji se bave romskom zajednicom, a nisu Romi, i na taj način sam i ja učila i druge obaveštavala. Emisije sam slala radio stanicama u Srbiji i mnogi su je emitovali.

Imaš iskustvo prevođenja na romski i sa romskog jezika.

– Jednu godinu dana sam radila u Skupštini Vlade* na prevođenju (raz)govora na romskom jeziku kad je Srđan Šajin bio poslanik. Princip je bio da ako poslanik u Skupštini priča za govornicom na romskom jeziku, ja to prevedem. Zatim sam prevodila tekstove za *Them** nekoliko meseci, što mi je bilo dobro iskustvo u susretu sa romskim jezikom u javnoj upotrebi u pisanoj formi. Morala sam da rešavam sama razna pitanja, počev od pisma (ćirilično ili latinično), do pojedinih izraza, ali i pravljenja novih reči za nešto što nije reč postojala. Meni je to bilo dragoceno iskustvo sa romskim jezikom u natajanju standardizacije.

Nakon toga si postala direktorka mentorskog programa za romske učenike u osnovnoj školi u Vojvodini.

– To je bila školska 2007/08. godina kada sam počela da radim na projektu *Stipendiranje romskih učenika u srednjim školama u APV*, a koji je bio u saradnji sa REF*-om kao donatorom u Pokrajinskom sekretarijatu za obrazovanje APV, inače rađen na sličnom principu u Makedoniji i Rumuniji, pa smo mi preslikali ono što se dalo preslikati.

Kako procenjuješ to iskustvo svoje sa institucijom sistema, tačnije nekim članovima vlade APV.

– Dosta sam napredovala pošto nisam do tada radila u državnoj instituciji posao za koji sam odgovorna, pa sam ustvari shvatila kako funkcioniše taj mehanizam. Sve je vrlo sporo, a stvarno država toliko toga može da uradi, ali zbog tog mehanizma sporosti proces traje, a moglo bi mnogo brže i efikasnije. Dakle, upoznala sam kako funkcioniše

državni mehanizam kad su u pitanju obrazovanje romskih učenika, upoznala sam različite ljude sa kojima se i danas družim dobre i loše naravno, to je dragoceno iskustvo...

U čemu je suština tog projekta bila?

– U školama u kojima ima romskih čenika, pojedini nastavnici su se prijavljivali da budu mentori. Organizovali smo seminare na kojima smo edukovali takve nastavnike za rad sa romskim učenicima. Mesečno su i nastavnici i učenici dobijali finansijsku nadoknadu za postignut uspeh.

A da li si primetila implicitnu ili eksplicitnu diskriminacije na bilo kom nivou u tom projektu?

– Što se tiče mentorki i mentora (kojih je daleko manje), nisam primetila neku vrstu diskriminacije ili je možda bila, ali sam je ja previdela, prosto sam se trudila da profesionalno radim svoj posao. Prema deci takođe toga nije bilo, mentori su se javljali dobrovoljno, nije im nametnuto da rade sa romskom decom. Uslov je bio da predaje u školi, pedagogiju, psihologiju, ili da je razredna starešina, pa matematiku, fiziku, predmeta koji su bitni za tog učenika. Zatim, da je zaposlen, a morali su priložiti motivaciono pismo koje je isto imalo ulogu u odabiru mentora.

Šta je rezultat tog projekta bio?

– Rezultat je bio da u poslednjoj godini projekta, nismo imali ni jednog romskog učenika na popravnom ispitu, da su svi položili četvrti razred, da nismo imali svake godine smanjivanje, ili osipanje učenika, a dosta učenika je upisalo fakultete.

Da li su učenice bile nešto bolje od dečaka?

– Da. Bilo je više devojčica upisanih, ispostavilo se da su romske učenice istrajnije i da više njih upisuju fakultet nakon završenog srednjoškolskog školovanja.

Kako to tumačiš u odnosu na stereotip koji postoji da romske majke neće da puštaju decu u srednjoj školi da se obrazuju?

– Ja mislim da svake godine taj stereotip polako popušta zato što to praksa demantuje. Evo ja sada predajem na Visokoj školi za vaspitače u Vršcu ima više studentkinja nego studenata i majke moraju, ako žele da im ćerke studiraju, da ih puste u studentske domove da tamo žive. Doduše, nije na sva zvona, ali ih puštaju (naravno uz nadzor i profesora i vaspitača koji tamo rade). Ono što bi valjalo sada učiniti jeste da se i piše o toj promeni i nastavnici da govore i studenkinje da govore i tako dalje, da se izgradi model podrške romskim učenicima i učenicama za celu državu.

Taj drugi deo rada na projektu funkcioniše sada na nivou Srbije, a ja sam sada koordinatorica za Vojvodinu (takođe finansira REF, a nosilac projekta je Ministarstvo prosvete). Projekat se ove godine završio, ukupno je oko stotina mentora na nivou Vojvodine i oko dvesta i nešto romskih učenika je bilo na ovom projektu. Uslov je bio da učenik ima prosek od dva pedeset do tri pedeset, što je podiglo veliku prašinu zašto se finansiraju učenici koji nemaju dobar prosek. A ustvari, cilj je bio da se oni zadrže u školskom sistemu, da se ne osipaju. I uspeli smo u tome! Recimo, ove školske godine samo je jedan učenik pao na popravnom ispitu, a dvadeset osmoro ih je išlo na popravni od tih dvesta. Bilo je u toku godine osipanja, možda jedno desetak njih se osulo

ispisalo već od septembra oktobra, ali oni koji su završili u junu, ostali su, a jedan je pao na popravnom ispit.

Kako procenjuješ taj mentorski program nadalje u školama?

– Treba da ostane, ali da se modifikuje, jer ne treba svoj deci mentor. To sada treba uklopiti u dopunsku nastavu što već postoji u školama. Ona po zakonu treba da funkcioniše u mnogim školama, ali ne funkcioniše. Treba iskoristiti taj resurs, treba iskoristiti volontere Rome, pogotovo studente Rome da na taj način vrate svojoj zajednici ono što su i sami dobili (većina prima stipendiju REF-a).

Ali sada će značajan broj romske dece završiti srednju školu, a od pre dve godine je na snazi zakon o smanjenju broja upisa romskih studenata. Kako gledaš na to sada?

– Pa to je čista politika, ili možda nečija greška, ili nerazumevanje šta se čini takvim potezom. Veliku ulogu u tome ima i Romski nacionalni savet. Ja sam članica već u drugom mandatu, zadužena za obrazovanje, ali na žalost nemam veći upliv u celu tu priču. Zna se ko kosi a ko vodu nosi u Romskom nacionalnom savetu, i ko se pita za takve stvari. Ministarstvo je donelo takvu odluku, a da se Romski nacionalni savet nije toliko ni pitao.

A koliko je vas žena u Romskom nacionalnom savetu sada?

– Desetak, ima žena koje su aktivne i imaju svoje nevladine organizacije. Ne očekujem veliku pomoć od Romskog nacionalnog saveta što se tiče poboljšanja obrazovanja romskih učenika. Dosta vremena i energije odlazi na rešavanje nesporazuma među članovima predsedništva, a posle toga druga goruća pitanja.

Članica si Komisije za jezik i običaje Roma u SANU*. Tvoje iskustvo o tome kako Komisija može da pomogne Romima i kako romskoj zajednici?

– Da. Vi ste me predložili za članicu pre dve godine. Dakle, nije mi iskustvo veliko. Komisija može da nam pomogne u proučavanjem običaja i jezika na visokom naučnom nivou, jer je reč o SANU i neromskim i romskim osobama koje su poznate po svom doprinosu rešavanju romskih tema. Ali politički sumnjam da može da pomogne, sem možda nekim svojim sugestijama. Komisija organizuje okrugle stolove na kojima su govori o položaju Roma, pa su predstavnici iz državnih institucija pričali o problemima ali nešto bitno to ne menja u romskoj zajednici. Komisija treba da uključi više Roma, jer ih sada ima visokoobrazovanih i treba ih sad iskoristiti da budu deo te zajednice, da pišu sve što mogu i što znaju da se bave istraživanjima, jer ima toliko toga da se radi da jedan čovek to ne može postići za ceo svoj život..

Išla si i na mnoge skupove i povezala si se i sa koleginicom koji istražuju romsku zajednicu u Bosni i u regionu bivše Jugoslavije. Kakva je situacija tamo u romskoj zajednici?

– Bila sam u Sarajevu dve hiljade dvanaeste kada smo radili standardizaciju romskog jezika sa profesorom Rajkom Đurićem. Pošto je ideja bila da svi predstavnici iz regiona dođu i da napravimo model po kojem će se govoriti i pisati romski, standardna forma – okupili smo se svi. Ispostavilo se da je Srbija tu u dobrom položaju zato što imamo (kakav takav) Romski nacionalni savet koji promoviše značaj standardizacije.

Romski nacionalni savet je na osnovu tog predloga u Sarajevu, dao predlog za standardnu formu ovde u Srbiji, i na osnovu toga se otvaraju druge mogućnosti, na primer učenje romskog jezika kao izbornog predmeta na Filološkom fakultetu u Beogradu od prošle školske godine.

A kad je reč o zemljama u regionu, u Bosni imaju ozbiljnih problema inače među nacionalnim manjinama, pa i među Romima, oni još uvek ne uče romski jezik u osnovnim školama jer nemaju kadar. Ja sam pre nekoliko dana završila slikovnicu za romski i bosanski jezik i oni će pokušati na osnovu toga da obuču učitelje i vaspitače i da tek sada počnu da rade sa decom u predškolskim ustanovama, a mi smo to davno završili. Nemam pravi uvid šta se radi u Crnoj Gori, ali mislim da i tamo ne idu promene brzo. U Makedoniji dobro napreduju i mi treba da se ugledamo na njih, zaista imaju dobar model kad su u pitanju Romi i romska zajednica i dosta toga su uradili. U Hrvatskoj su rešili da se romski jezik uzučava na Sveučilištu u Zagrebu ali tamo nema Roma polaznika. Romski uče neromi, tako da nije nešto zaživelo. Kako se vidi – nismo najbolji, ali nismo ni najgori.

Tvoje iskustvo u predavanju romskog jezika kao izbornog kursa na Filološkom fakultetu u Beogradu?

– Od dve hiljade petnaeste sam angažovana za izborni kurs koji se zove Savremeni romski jezik. Ne nude ga na sajtu Fakulteta, niti ga nude studentima na drugi način. Mislim da su ga nesrećno postavili od početka! Trebali su da ga vežu za neku katedru za jezik, a oni su ga povezali sa katedrom za bibliotekarstvo i informisanje, čiji studenti takav izborni kurs ne moraju da odaberu. Ono što treba da se radi u ovoj godini jeste da se promoviše šire i glasnije, to je jedino što može spasiti romski jezik kao izborni predmet na Filološkom fakultetu.

A ko je zadužen za promovisanje takve nove stvari na Filološkom fakultetu?

– Od mene kao predavača očekuje se da promovišem predmet. Ali to isto se ne očekuje, na primer, od predavača japanskog, kineskog ili nekog drugog svetskog jezika. A romski jezik je jezik jedne velike zajednice u Srbiji. S druge strane, ni jedan nastavnik na tom Fakultetu ne promovise romski jezik, nego promovise svoj predmet. Podsećam da svake jeseni studenti biraju izborne kurseve, odnosno jezike, predložila sam da me pozovu nastavnici da napravim prezentaciju romskog jezika za sve studente Fakulteta, negde u nekom amfiteatru, pa da se naprave plakati da se oblepi Fakultet informacijama, još ću dati neke intervju u medijima i mislim da će to poboljšati situaciju. Sve je opet na individualnom angažovanju kao i drugde, a ne sistemskom rešenju na nivou Fakulteta. Visoka škola za vaspitače u Vršcu je jedno vreme radila promociju za upis, ja imam iskustvo u tome. Kancelarija za inkluziju Roma u Vojvodini je radila promociju za upis na fakultete Univerziteta u Novom Sadu pre nekoliko godina, i sama sam učestvovala u tome. A kad su se oni povukli sa scene, niko nije radio promociju – ja sam ove godine upisala samo tri studenta! Očigledno nedostaje sistemska i kontinuirana reklama za upis na studije romskog jezika, romologije, i drugih vrednosti vezane za romsku zajednicu danas kod nas u Srbiji. Ja ne mogu sve to da radim. To bi trebalo da radi Romski nacionalni savet, ali i sami fakulteti i visoke škole. Imamo i dva udruženja

romskih studenata koji bi mogli ovo raditi sistematski. Oni bi trebali da se povežu sa onima koji će sutra preksutra biti studenti.

Jednako kako si se Ti usavršavala tako se usavršavo i Tvoj brat i tvoja sestra.

– Brat sada radi u gradskoj kući u Novom Sadu tamo je šef za ljudske resurse, u okviru tog odeljenja radi svoju struku kao ekonomista (diplomirao je na Ekonomskom fakultetu). Ranije je imao udruženje *Phralipe* pre nego što je počeo da radi u državnoj instituciji i takođe se bavio promocijom obrazovanja i kulture Roma. Sada kada više to ne može po zakonu da radi, preneo je tu obavezu na sina i kćerku i oni se time bave. Njegova ćerka je sada diplomirala, sin je takođe na akademiji umetnosti i magistrirao je harmoniku u Nemačkoj. Sada pokušava da upiše Visoku školu za vaspitače u Vršcu ove godine, pa da kombinuje muziku i pedagogiju. On bi hteo da nauči i romski i da upozna više svoj narod, svoju kulturu i tako da je to je bio motiv da upiše. A sestra je isto upisala Visoku školu za vaspitače (u pedeset trećoj godini), vredna je, predaje kao pedagoški asistent u predškolskoj ustanovi u Žablju. Mislim da će uspeti da je završi na vreme.

Moj sin se upisao na Odsek za sociologiju Filozofskog fakulteta u Novom Sadu. Moja mama u šali kaže: –Jedino ja i Ročko ne studiramo! (Ročko je naš maltezer). Činjenica je da u našoj porodici žive tri generacije: mama koja nije išla u školu (tata je završio četiri razreda osnovne škole), a onda nas troje visoko obrazovanih, i moj sin, njen unuk, sada studira, videćemo. Svi i nadalje živimo još uvek zajedno u istoj toj kući koju je mama sagradila od svog rada. Možda je junakinja moje biografije upravo ona, jer ja sam imala oduvek pored sebe tu jaku majku koja je znala šta hoće i koja je verovala u nas.

Zanimljivo je da nisi Ti poželeva da se osamostališ u svom prostoru.

– Pa želela sam, ali nisam finansijski to mogla da ostvarim. Putovala sam do četrdesete svoje godine nekad i dva puta dnevno, ako imam dva predavanja pre podne i jedno popodne u šest, šta ću da radim... vratim se kući presvučem, jedem, odmorim i vratim se ponovo u Novi Sad, u autobusu čitam. Volim da kažem da sam diplomirala u autobusu na relaciji Beograd-Novu Sad-Žabalj. To je bilo naporno, kada se evo saberem! Ja sam auto kupila pre četiri godine. Do svoje četrdesete godine stajala sam na autobuskoj stanici po kiši, vetru, snegu i čekala autobus, sve dok mi jednog dana dok sam putovala u Vršac i stajala na raskrsnici (autoputa Žabalj Novi Sad) nije prišao jedan čovek i pitao me: – Za koliko radiš? Ostala sam zaprepaštena! Zar ja ličim na prostitutku? Vratila sam se kući i pitala mamu da li ličim na prostitutku. Kaže moja mama: – Šta je s tobom? Pa stala si tamo gde one stoje, stala si na njihovo radno mesto, pitaće svakog ko stane tamo. Ubzo sam kupila auto, bilo mi je dosta čekanja autobusa, gubljenja vremena i na kraju ponižavanja. Za mene je to bila nova motivacija, da podignem kredit za auto, položen vozački ispit sam već imala, to mi je platila Ekumena pre nekoliko godina.

Sve vreme školovanja si koristila stipendije?

– Za nas su te stipendije dragoceno sredstvo za istraživanje u studijama. Na magistrskim nisam plaćala školarinu, dekanica Marija Kleut je svojom odlukom to omogućila, a na redovnim studijama sam koristila stipendiju Fonda za otvoreno društvo i REF-a. Doktorat sam plaćala malo, tada sam radila, mogla sam sebi to da priuštim, to

nije bio problem. Za odbranu doktorskog rada i za preuzimanje diplome, platila mi je Visoka škola gde radim, a za istraživanja koja sam radila u okviru magistarskog rada i doktorata finansirali su Pokrajinski sekretarijat za obrazovanje i kulturu i Ministarstvo kulture i informisanja.

Moram na kraju da kažem da sam imala raznih kratkoročnih stipendija, ili pomoći za usavršavanje. Na predlog Svenke Savić sam bila članica delegacije žena iz Srbije *Serbian American Women's Leadership* koja je boravila u Americi sa ciljem da se upoznamo sa radom žena u politici, ali i u drugim domenima društvenog života.

Šta bi bila Tvoja poruka drugim Romkinjama?

–Upornost se isplati – upornost je velika vrlina. Tako se može promeniti svest o Romkinjama, doduše ne brzo i ne tako jednostavno. Nejednakost Romkinje u svojoj zajednici ne može se brzo rešiti. Mislim da svi zajedno više moramo raditi sa mladima Romima, barem koliko i sa mladim Romkinjama. Kad bi svi mladi dobili posao, bili obrazovani, to bi značajno promenilo stvari. Zato, mislim, da je obrazovanje jako važno. A obrazovanje je skupo. Vidim da je u planu Ministarstva prosvete sistematski rad sa romskom decom na osnovnom i srednjem obrazovanju, ako ta zamisao uspe u praksi, onda se nešto bitno može promeniti u romskoj zajednici kod nas. Ja volim naše običaje i našu tradiciju i ne bih želela da se preko obrazovanja ona izgubi.

CARE* Care International

PR* Public relations

APV* Autonomna pokrajina Vojvodina

SANU* Srpska akademija nauka i umetnosti

*Sa Marijom je razgovor vodila Danica Šajin 2007. godine (objavljen u knjizi Romkinje2) a nastavak do 2016. godine Svenka Savić, ovde su objedinjena oba dela.

Marija Aleksandrović(1972), Novi Sad

BIOGRAM

Snimanje i transkripcija: Danica Šajin

Redakcija na srpskom: Svenka Savić

Snimano u Marijinoj kući 12.10.2003.

1972. Rođena 3. septembra u Novom Sadu. Otac Miloš i mati Draga su iz Loka. Ima brata Savu (rođen 1960), sestru Negicu (1962).
1978. Polazi u prvi razred o.š. u Žablju – „Stevan Divnin Baba”. Otac i mati joj se razvode 1978. Sa majkom odlazi u Žabalj kod babe, a kod oca ostaju brat i sestra.
1979. Vraća se sestra kod mame i baba ih sve tera iz kuće; odlaze da žive u iznajmljen stan.
1980. Mati se zapošljava na Ciglani, odobravaju joj kredit da pravi kuću; svo troje dece se školuju.
1987. Završava osnovnu školu u Žablju i u septembru upisuje Srednju poljoprivrednu „Servo Mihajlović” u Zrenjaninu: smer hortikultura (putuje svaki dan na nastavu).
1991. Umire otac. Završava srednju školu sa odličnim uspehom.
1993. Uda se u Titel.
1994. Rodila sina; posle tri meseca napušta muža i vraća se kod majke u Žabalj gde živi zajedno sa majkom i sestrom.
1995. Zaposlila se na ciglani u Žablju kao fizička radnica.
1997. Blok joj pada na nogu i napušta taj posao. Nakon toga preko prijateljice nalazi drugi posao u privatnoj firmi za održavanje i spremanje zgrada u Novom Sadu.
1998. Upoznaje Trifuna Dimića i Svenku Savić i postaje članica mentorskog programa (maj-decembra) „Romkinje za Rome”; upisuje Filozofski fakultet u Novom Sadu, Odsjek za srpsku književnost i jezik; dobija stipendiju Fonda za otvoreno društvo.
1999. Diplomira u Udruženju „Ženske studije i istraživanja”; diplomski rad knjiga *Romkinje*, zajedno sa Jelenom Jovanović i Stankov Dimitrov osniva NVO u Staroj Pazovi „Mladi istraživači Romi”.
2000. Upisuje III godinu studija; radi (honorarno) kao novinarka u romskoj redakciji na „Radiju 021” u N. Sadu; drži časove srpskog jezika romskoj deci u romskom naselju Bangladeš (na kraju N. Sada); aktivna je u svom NVO i na svim drugim pitanjima vezanim za Romkinje u Vojvodini; sve vreme prima stipendiju Fonda.
2001. Objavila, zajedno sa drugima knjigu *Romkinje* (na srpskom i romskom jeziku); radi u EHO u N. Sadu za romski program u naselju Bangladeš (nadomak Novog Sada), gde redovno putuje iz Žablja.
2002. Objavljuje, zajedno sa drugima knjigu *Romani Women* na engleskom jeziku i učestvuje na promocijama knjige po gradovima Vojvodine; od septembra, predsednica je udruženja „Mladi istraživači Romi” u Žablju; svo vreme dobija stipendiju Fonda.
2003. od septembra radi u CER-u, humanitarnoj organizaciji u Beogradu, do tada je radila kao učiteljica dopunske nastave sa romskom decom u EHO.
2005. Završava osnovne studije i stiče zvanje profesora srpske književnosti i jezika; upisuje specijalističke studije na istom Odsjeku istog Fakulteta UNS; nastavlja da prima stipendiju Fonda.
2006. Brani specijalistički rad: Stih i lirsko-epska usmena romska poezija (mentorka prof. dr Mirjana Stefanović).
2007. Radi na projektu *Stipendiranje romskih učenika u srednjim školama APV* u vladi APV.
2010. Septembra, počinje da radi na Visokoj školi strukovnih studija za obrazovanje vaspitača „Mihailo Palov” u Vršcu, gde je izabrana u zvanje nastavnika za predmete: Romski jezik, Kultura govora na romskom jeziku; Književnost za decu na romskom jeziku i Metodika razvoja govora 1 i 2 na romskom jeziku; maja meseca je odbranila magistarski rad pod

- nazivom *Romske epsko-lirske pesme, starija i nova beleženja* (klasifikacija, teme, značenja) pod mentorstvom prof. dr Ljiljane Pešikan Ljuštanović.
2012. Knjiga štampana u Zavodu za kulturu Vojvodine pod nazivom *Bacila sam jabuku u peć*: izabrana za članicu Komisije za romski jezik i običaje Roma u SANU (na osnovu pismenog predloga prof. dr Svenke Savić); piše rad o pozdravljanju i oslovljavanju u romskom jeziku (zajedno sa Svenkom Savić i Danijelom Stanojević).
 2013. Uspešno izvodi nastavu na Visokoj školi; koordinira projekat *Stipendiranje romskih učenika u srednjim školama APV* u Sekretarijatu za obrazovanje Vlade APV; piše rad o ličnim imenima kod Roma u Vojvodini (sa Svenkom Savić).
 2014. Nastavlja da rukovodi mentorskim programom; izvodi nastavu u Vršcu; piše naučne radove; sin završava srednju školu i upisuje se na Filozofski fakultet UNS.
 2015. Decembra uspešno je odbranila doktorsku disertaciju pod nazivom *Simboli romske usmene poezije – zastupljenost i značenje* (mentorka prof. dr Ljiljana Pešikan Ljuštanović); radi projekte u udruženju *Istraživači Romi*; oktobra dobija zvanje asistenta na Filološkom fakultetu za izborni predmet *Savremeni romski jezik*; piše rad o rodbinskim odnosima kod učenika osnovne škole (na romskom jeziku).
 2016. Juna, izabrana je u zvanje profesora strukovnih studija na Visokoj školi u Vršcu; oktobra je članica je Organizacionog odbora Međunarodnog naučnog skupa u SANU o romskom jeziku i ima izlaganje „Nastava romskog jezika na svim obrazovnim nivoima“; piše radnu svesku za učenje romskog jezika u osnovnoj školi za tri razreda: I-III osnovne.

Kakvo je bilo Tvoje detinjstvo?

– Ja sam odrasla u jednom malom selu, u Stapar, u Vojvodini, i rasla sam kao jedinica, nemam rođene braće niti sestara (imam jednog polubrata, ali on nije rastao sa mnom) i to me je pratilo kroz čitav moj život. Sećam se da su mi nedostajali braća ili sestre za igru. A većina mojih drugarica i prijatelja su imali nekog kod sebe – ja sam rasla sama.

Kad pogledam sada moje detinjstvo je veoma lepo u principu. Puno vremena sam provodila napolju igrajući se s decom, to kod nas nije bilo kao danas ustaljeno vreme za obroke: doručak, ručak, večera. Mi smo od ujutru do uveče bili napolju kad nije bilo škole, družili smo se, lepo smo se igrali...Ipak sam često bila usamljena, to su bila druga vremena.

A kad si pošla u prvi razred?

– E pa onda su na prvom mestu bile obaveze oko škole: domaći zadaci, učenja, ali posle toga je igra. Puno vremena sam provodila sa bakom do moje desete- jedanaeste godine (sa očevom majkom). Ona je jako bitnu ulogu igrala u mom životu, zato što su moji roditelji ka muzičari (tata je bio muzičar, mama je pevala) često bili na terenu, pa sam ja boravila kod bake i kod dede. Onda kad sam imala jedanaest-dvanaest godina, mama je prestala da se bavi muzikom i posvetila se meni, napustila je pevanje, više nikad nije pevala.

Da li su Tvoji roditelji išli u školu?

– Majka nikada nije išla u školu, nju je njen brat naučio slova (koliko se ja sećam), ona je autodidakta, sama se nekako uz pomoć (ne znam ni ja čiju) malo obrazovala. Otac jeste imao formalno školovanje (ne znam tačno koliko), ali se doškolavao u životu i jako puno učio kroz životno iskustvo.

Imaš li neki utisak iz osnovne škole koje bi htela da sa nama поделиš pozitivan ili negativan?

– Imam. Moj tata je bio veoma strog i sećam se da me je pre nego što sam pošla u prvi razred terao da naučim tablicu množenja, to nikad neću zaboraviti! Tada to nisam razumela naravno, al važno je da mi je koristilo u prvom razredu. Ja sam recimo sa pet godina naučila da čitam i da pišem. To me isto tata naučio. Bila sam veoma radoznalo

dete. Sećam se da sam gutala knjige, obožavala sam knjige, ali pošto ja dolazim iz seoske sredine, iz porodice koja nije obrazovana, mi nismo imali knjiga u kući. A sve moguće što mi je došlo pod ruku čitala sam. Kad sam krenula u školu bila sam jako željna znanja i radovala sam se svakom danu u školi. Sećam se, deca petkom posle podne na kraju nastave radosno idu kući, a meni je bilo žao da odem iz škole. Ja sam toliko volela da idem u školu i da učim nove stvari.

A srednja škola.

– Išla sam u gimnaziju u Somboru, jezički smer. Putovala sam iz Stapara u Sombor na nastavu. Volela sam da učim. Malo sam imala na početku problema da nađem svoje mesto u razredu jer su moji roditelji bili poluobrazovani, polupismeni, ja dolazim sa sela, a treći faktor je bio što sam bila iz veoma siromašne porodice, što je meni davalo osećaj nesigurnosti u razredu.

Jesi li bila jedina Romkinja, ili je bilo i druge romske dece u gimnaziji tada?

– U razredu sam bila jedina ja, čak mislim da sam bila i u generaciji jedina, ne sećam se da je u gimnaziji iko u to vreme bio Rom.

Oni tebe nisu ni doživljavali kao Romkinju?

– Ja nisam nikad imala neku situaciju da sam bila zbog toga diskriminirana, ili da mi je to neko rekao, svi su znali da sam ja Romkinja, ali mislim da me nisu zbog toga manje cenili.

I kako si rešila da se upišeš na fakultet?

– Jasno je da posle gimnazije morada se studira, i ja sam želela da studiram, samo što nisam mogla da upišem Sociologiju na Filozofskom fakultetu u Novom Sadu ili u Beogradu, što je bila moja želja, nego sam morala, shodno uslovima i situaciji, da upišem Učiteljski fakultet u Somboru. 1996. godine, jer smo se preselili u Sombor kad sam imala osamnaest godina, znači 1995.

Kako smo se mi upoznale?

– Mislim preko Trifuna Dimića da sam došla do Fonda za otvoreno društvo da pi-tam za stipendiju. Ne sećam se prvog susreta, ali znam da smo putovale zajedno na seminar u Budimpeštu. Jao, pa ja sam bila oduševljena! Nisam mogla nedelju dana posle toga da spavam, ja to nikad u životu neću zaboraviti! Ja sam toliko oduševljena bila svime što sam tamo videla i naučila. To je bio moj prvi izlazak u inostranstvo, imala sam devetnaest ili dvadeset godina.

Nesto o tom obrazovnom mentorskom programu koji smo oblikovale?

– Pa za mene je to bio moj start i moja odskočna daska u životu, ali ne samo u kari- jeri, nego u životu, jer je bitnu ulogu odigrao taj Vaš način rada, taj osećaj podrške koji sam dobila. Vi ste kao ličnost jako bitnu ulogu odigrali, iako su nam se brzo životni pu- tevi razili, ali je neverovatno koliki pečat ste ostavili u mom životu i u radu. Jako često mislim na Vas i na taj program koji je za mene bio u pravom momentu prava podrška.

Kada si se udala i otišla u Beč?

– Ja sam završila peti semestar, znači dve godine i pola treće godine studija u Som- boru, sa jako dobrim ocenama na ispitima, oko devetke. Moram reći da nisam bila

samo štreberica, ja sam i radila, imala sam dečka (mog sadašnjeg muža), zabavljali smo se i puno smo izlazili i družili se. Svašta nešto sam pored toga radila, pa mi je Fakultet bio da kažem „usput.“

I devedeset devete godine je bilo NATO bombardovanje (ja sam tada završila peti semestar) što je bio preokret u mom životu. Ja sam prešla sa majkom u Mađarsku u jedan prihvatni centar, misleći da će to da traje par nedelja. Međutim kad se odužilo vreme, ja sam odlučila da se više ne vraćam u Srbiju i da pokušam da odem u Austriju u Beč, jer je tada tamo već bio moj sadašnji muž (u tom momentu verenik). Naš je prvobitni plan bio da ja završim fakultet u Somboru i da se onda udam i da dođem u Beč gde je on radio. Ali sticajem tih političkih okolnosti, moje razočarenje u državu je bilo evidentno, ja sam napustila moj Fakultet i došla sam devedeset devete u avgustu u Beč. Moj muž je već došao u februaru mesecu, dve nedelje pred bombardovanje je dobio povratnu radnu dozvolu i vratio se u Austriju gde je i živio u poslednjih pet godina. Mi smo se u februaru verili, u martu je izbio bombardovanje i ja sam u martu otišla u Mađarsku, pa onda u Beč.

Da li si znala nemački jezik?

– Jesam. Ja sam u gimnaziji imala nemački kao prvi strani jezik, to školsko znanje mi je jako puno pomoglo. Nemački nisam nigde učila u Beču, imala sam podlogu iz gimnazije, znanje jezika sam nadograđivala čitajući literaturu na nemačkom jeziku.

Kako je sad krenuo Tvoj život u toj novoj situaciji?

– Jako teško! Trebalo mi je dosta godina da sredim papire i boravak i radnu dozvolu. Čim sam došla sledeći mesec sam zatrudnela. Rodila sam prvo dete (ćerku) dvehiljadite godine, dve hiljade i četvrte sam dobila drugo dete (sina), a tek dve hiljade šeste godine u februaru sam dobila radne papire. U julu sam počela odmah da radim. Imala sam stvarno sreću posle sedam godina stagniranja i nemogućnosti da se pomaknem s mesta, nije bilo do mene, jednostavno takvi su bili zakonski okviri tamo. Ja sam u roku od par meseci sredila papire i odmah sam našla posao, nisam ga ni tražila, nego su mi ponudili da sarađujem na jednom projektu koji se ticao Roma na tržištu rada. To je prvi projekat pod imenom Thara. Dvehiljade šeste godine ušla sam u taj projekat i danas posle toliko godina radim tu, promenio se finansijer, momentalno projekat finansira Evropski socijalni fond i Austrijsko ministarstvo rada, a ja radim od dvehiljade četrnaeste godine kao menadžerka istog.

U čemu se sastoji taj projekat u odnosu na romsku zajednicu?

– Mi smo prvenstveno savetovalište. Kod nas dolaze osobe kojima je potrebna stručna pomoć oko traženja posla, stručnog usavršavanja, priznavanja donetih kvalifikacija itd. Mi obrađujemo širok spektar tema, počevši od zakonskih okvira za dobijanje i produžetak radne dozvole, preko pitanja vezanih za upis na fakultet ili srednju školu, učenja nemačkog jezika, do pomoći prilikom pisanja biografije i pripreme za razgovor sa poslodavcem.

Zašto nećeš Ti da završiš tamo nešto?

– Ako bih htela da završim studije, ja bih morala da prestanem da radim, ne mogu da radim i da idem na fakultet jer moram da budem prisutna na svim predavanjima.

To momentalno sebi ne mogu da priuštiti, a i ne bi htela sada da napustim ovaj posao, borila sam se za ovu poziciju. U u momentima kada sam imala ugovor ograničen po šest meseci, ostala sam tu, kada je bilo neizvesno da li će da se nastavi finansiranje projekta, svi su radnici odustali i otišli, našli su o sigurnije radno mesto, a ja sam ostala, nisam htela da odustanem i baš sam se borila i sada mi se to ne napušta... Možda za par godina promenim mišljenje.

Da li možeš da napišeš priručnik kako doći do posla, na osnovu sopstvenog iskustva, da od tog tvog iskustva ostane nešto zabeleženo?

– Trebala bi mi mala pomoć, verovatno da bih mogla, još posebno sa nekim drugim ženskim aspektima koji su meni bitni. Na primer, pozicioniranje mlade žene u tradicionalnoj romskoj porodici, pa kako žene koje žele karijeru da usklade karijeru sa porodičnim obavezama, zatim očekivanja od mlade majke, te koje mehanizme sam ja koristila da bih uskladila sve to itd. Ima tu još puno nekih ženskih tema i aspekata koje sigurno da bi bilo zanimljivo predstaviti u tekstu.

Kako ti vidiš svoju budućnost?

– Ne planiram nikad u životu da se vratim, kad kažem idem kući onda mislim idem u moj stan ovde u Beču, ja se osećam ovde kod kuće. Prvi put kad sam kročila ovde, to je bio taj osećaj kao da sam ceo život ovde živela, neverovatno ali stvarno je tako. Malo stvari me veže za Sombor danas. Pre nego što sam došla u Beč puno ružnih stvari su nam se desile u porodici, imam neku vrstu traume. Pre smo često putovali kući u Sombor, sada ređe, ja zbog posla, a moj muž ima zdravstvenih problema, tako da idemo jednom godišnje, ali smo u redovnom kontaktu sa roditeljima. Mama dolazi kod mene redovno, bude po mesec dana da mi pomogne, čujemo se preko skajpa i preko fejsbuka kad je u Somboru. Ne planiram da se vratim i vidim sebe do kraja života u Beču.

Vaša deca sada govore nemački, da li govore srpski ili romski?

– Govore srpski, samo malo „teže“, iako muž i ja pravilno pričamo na srpskom. Ovde je teško decida aktivno koriste pravilno srpski jezik, zato što u školi uče sve na nemačkom jeziku, druže se sa decom naših migranata čiji su roditelji uglavnom iz južne Srbije i koji govore dijalektom. Ja moju decu stalno ispravljam. Za romski jezik ćerka u zadnje vreme pokazuje interesovanje da ga uči, neke fraze pojedinačne, na primer.

Tvoj muž radi i dalje u medijima?

– Da. On još uvek radi na televiziji koja je i sama projekat grada Beča i na njoj ima redovan termin već 10 godina. Njegova emisija se zove *EX-YU in Wien* i namenjena je migrantima s prostora bivše Jugoslavije. To je bila prva emisija na austrijskoj televiziji na našem jeziku! Prvobitna ideja je bila da emisija izveštava isključivo o noćnoj sceni migranata u Beču, međutim koncept se vremenom promenio i proširio i na druge oblasti: na ekonomiju i kulturna dešavanja, sport i tako dalje.

Da li će on ostati vezan za medije i nakon tog projekta?

– Od ove godine smo započeli privatni biznis – otvorili smo jedan klub (kafić), tako da je on otišao u preduzetničke vode.

Vi ste sa jedne strane svojim poslom stalno vezani sa Romima i Romkinjama i ostalima iz jugoslovenskog prostora, a sa druge strane ste uklopljeni, ili se uklapate u novi, austrijski prostor?

– Meni je bitno da ostvarim dobru integraciju u ovom društvu. Nije dobro kad neko ostane da živi čitav život u Beču u svom zatvorenom paralelnom svetu jer ovo je prelep grad koji pruža puno mogućnosti za sticanje znanja i za socijalni napredak, grad koji pruža mnoge šanse. Ovde možeš na primer da studiraš sa četrdeset godina, ako ti padne na pamet! Meni je bitno da smo deo društva u državi u kojoj živim, a ne da ostanemo slepi pored očiju.

Da li si ostala u kontaktu sa našom mentorskom grupom?

– Nažalost nisam. Razišli su nam se putevi. Fika je umrla, to sam čula.

Da li sebe smatraš ostvarenom. Da li je to sada ono što si ti želela u životu. Da li misliš da si jedna uspešna Romkinja za koju te ja smatram?

– Ja lično sebe osećam ostvarenom ženom suprugom majkom i poslovnom ženom. Ja sam zadovoljna svojim poslom, zadovoljna sam svojom karijerom i onim što sam ovde postigla. Pre dve godine sam učestvovala kao saradnica na istraživačkoj studiji ROMBAS (Obrazovna situacija Roma u Austriji) u nevladinoj organizaciji Initiative Minderheiten. To je kvalitativna studija sa participativnim pristupom, znači da su istraživači bili sami Romi i Sinti, uključeni u sve faze projekta: od planiranja, vođenja intervjua, transkripcije, analize rezultata do zvanične prezentacije studije. Sama prezentacija je izvođena na nemačkom i na romskom jeziku, a centralna pitanja su bila: koju ulogu igraju škola, roditelji i društvo u obrazovanju Roma; promene i razlike u obrazovnoj situaciji kod autohtonih Roma i onih koji su doseljeni u Austriju i to u preseku generacija; zatim aktuelna obrazovna situacija Roma u Austriji i na kraju preporuke za dalji rad. Volim istraživački rad!

Koliko imate prilike da čuvate neke svoje običaje kao pravoslavni Romi. Na primer, da li obeležavate krsnu slavu sad kad ste u Beču?

– Pa ne, iz prostog razloga što je moj muž katolik. On je isto Rom, ali on je katoličke veroispovesti (oni nemaju slavu). Ja nekako vremenom tu moju devojačku slavu nisam ovde praktikovala, moja porodica u kući slavi Svetu Petku (dvadeset sedmi oktobar).

A drugi Romi, koji su u Beču malo duže, recimo kao Ti, a koji su pravoslavni, da li drže slavu?

– Da. Ovde je to jako bitno! I svi se ovde pravoslavni migranti, posebno Romi, drže rituala i simbola. Međutim, kod puno njih vidim više da se orijentišu samo na simbole i čija trpeza će da bude raskošnija, i na taj glamur, nego na istinsku versku suštinu. Malo ko zna zašto se slavi i šta simbolizuje ovaj dan.

Imaš li ti nešto da te nisam pitala, a da želiš da nam kažeš?

– Puno sam razmišljala o odgoju dece u romskoj zajednici i ovde i u Srbiji, kako mi Romi odgajamo decu i posebno kako mi devojčice odgajamo, jer je to nešto što ja vidim svaki dan na poslu. Ustvari vidim posledice lošeg odgoja, vidim kako se sistematski pravi ista greška i kako se uništavaju sistematski generacije devojčica, devojaka, žena, naizgled nesvesno, čak se čini sa najboljim namerama. Konkretno ja imam sina od

dvanaest godina i kad on stoji pored drugih romskih dečaka koji su u istom uzrastu, on izgleda kao beba, a oni mali ljudi. To je stvar vaspitanja i to je stvar uloge i funkcije koju mi Romi dajemo deci. Ne dajemo im šansu da budu deca, nego veoma rano počnemo da ih tretiramo kao odrasle, posebno dečake. Treba im davati, naravno, osećaj sigurnosti i podržavati ih i potvrđivati, ali ne tako rano. Ako sada uporedim njihov govor tela, kako hodaju, kako dignu kragne od košulje... mislim da svima njima detinjstvo unište, a devojčice (to sad nije specifično samo za Romkinje, to je opšte balkanski mentalitet) od malena pripremaju SAMO za ulogu dobre žene. Jedna žena može, ako hoće i ako želi, da bude i dobra žena i da ima karijeru, i da bude ostvarena na svim poljima. To je samo stvar dobre organizacije života, vere u sebe i naravno obrazovanja. Čak sam puno puta čula kako u našoj zajednici obrazovane žene, sa karijerom bivaju „diskvalifikovane“ kao dobre domaćice i majke, što je tako nepravedno! Pa ja sam najkompletnije domaćice i žene upoznala u mojim poslovnim krugovima!

Treba za takve žene da napraviš obrazovni program zasnovan na rodnoj ravnopravnosti.

– Zadnjih godinu dana smo u okviru projekta na kome radim pokrenuli i jednu pilot-radionicu sa jednim medicinskim zdravstvenim centrom ovde, za žene žrtve nasilja, koje imaju psihičke, emotivne ili seksualne traume, po prvi put sa našim ženama na tu temu. Pažljivo ga ostvarujemo i planiram to da proširim. Da, razmišljam da treba i na tome da se radi kasnije, ali sam svesna da pre nego što krenem na deset strana da radim, prvenstveno moram da se koncentrisem na moj zadatak menadžera aktuelnog projekta.

Usnija (1978), Stapar

BIOGRAM

Snimanje i redakcija: Svenka Savić

Transkripcija: Marija Vojdčić

Snimano: preko skajpa 16. septembra 2016. godine iz Svenkinog stana.

1977. Rođena kao jedinica u Stapar, otac i majka muzičari, otac ima osnovno obrazovanje, majka nije išla u školu. Stanuju zajedno sa bakom, očevom mamom.
1979. Detinjstvo provodi uglavnom sa bakom, očevom majkom.
1982. Otac ju je naučio da čita i da piše i tablicu množenja pre polaska u školu.
1984. Polazi u I razred, jedino romsko dete u razredu.
1988. do jedanaeste godine je sa njima baka, kada majka odluči da prestane da peva.
1991. Završava osnovnu školu i upisuje se u Gimnaziju u Somboru.
1995. Završava Gimnaziju i upisuje Pedagoški fakultet u Somboru.
1996. Završava uspešno I godinu studija.
1997. Upisuje II godinu studija. Upoznaje mentorski program S. Savić. Putuje sa njom u Budimpeštu na seminar o Romima.
1998. Upisuje III godinu, umire joj baba. Učestvuje u mentorskom programu S. Savić „Romkinje za Rome” (mart-decembar)
1999. februara se verila; za vreme NATO bombardovanja (aprila) odlazi u Mađarsku u prihvatni centar. Odatle u Beč, napušta studije.
2000. Rodila je prvo dete; ne radi nigde; muž radi na TV, program za migrante sa prostora bivše Jugoslavije
2004. Rodila je drugo dete. Prvo dete polazi u zabavište na nemačkom jeziku (u kući govore srpski).
2006. Polazi u školu prvo dete. Nastavlja da se bavi romskim aktivizmom u Beču, postaje saradnica na projektu THARA; završava sertifikirani kurs „Kulturmanagement“, Institut für Kulturkonzepte.
2007. Drugo dete polazi u zabavište na nemačkom jeziku.
2008. Pohađa „Antiziganismustraining“, Österreichische Gesellschaft für politische Bildung.
2009. Pored rada u Thari, paralelno radi kao koordinatorka projekta „Alpha Laboratorium – alfabetizacija i osnovno obrazovanje odraslih migranata“, Initiative Minderheiten (NGO).
2011. Polazi u školu drugo dete. Radi kao saradnica na projektu „Romi na univerzitetu“, Initiative Minderheiten(NGO).
2013. – 2015 Radi kao saradnica na istraživačkoj studiji ROMBAS „Obrazovna situacija Roma u Austriji“, Initiative Minderheiten (NGO).
- 2014-2015. Radi kao saradnica na izložbi u bečkom muzeju „Romane thana“
2015. Radi kao menadžer ESF projekta THARA Romani Zor!

Jelena (1980), Zemun

Snimanje i redakcija: Svenka Savić

Transkripcija: Marija Vojvodić

Snimano: kod Svenke u stanu 14.9.2016.

Kakvo je bilo Tvoje detinjstvo?

– Vrlo iskreno, zaista lepo detinjstvo sam imala! Rođena sam osamdesete godine u Zemunu (dvadeset petog aprila). Prva sećanja na život u porodici uvek mi izazovu setu, jer pamtim puno smeha, puno ljubavi i podrške koju smo imali jedni za druge. U kući smo govorili romski, srpski, slovački jezik i na svim tim jezicima smo imali male porodične šale, velik rad i uvek saznanje da smo tu jedni za druge.

Tvoja porodica.

– U Staroj Pazovi sam živela s majkom, babom, ocem i bratom. Potičem iz romske porodice, za neke možda netipične, jer su i majka i otac bili obrazovani, zaposleni u državnim firmama: otac mi je radio u *Lifamu** sa butan bocama, a majka u *Diani* iz Stare Pazove kao čvorilja tepiha. Brat je stariji od mene sedam godina. Završio je Srednju trgovačku školu, potom upisao i višu školu, ali je nije završio. Oženio se i otišao u inostranstvo gde i sada živi s porodicom. Ima već i malog sina. Dok smo živeli skupa, baba je bila sa nama i čuvala nas. Pamtim mnoge njene priče, od toga da je išla u Italiju i ponekad u Rumuniju sa mojim roditeljima, da bi kupovali prodavali robu (iako su radili u državnoj firmi) jer nije bilo dosta novca za život, pa su farmerke iz Italije i servisi iz Rumunije bili način da se snađu preprodavajući ih. Mati i otac su počeli zajednički život u jednoj kućici, ali su uspeli kasnije da naprave solidnu i sređenu kuću u Masarikovoj ulici u Staroj Pazovi, gde i danas živi moja majka. U to vreme, u našoj porodici je glavna bila baba, očeva mati. Radila je i zarađivala spremajući u gradu kod učitelja, advokata, sudija, kuvala im i imala prilike da vidi kako žive ugledne neromske porodice. I stric i strina su bili obrazovani. On je završio srednju ekonomsku školu i radio u opštini, a strina u prodavnici *Centrosrema*.

Išla si u predškolsku ustanovu?

– Sa šest godina sam krenula u predškolsku ustanovu, a pre toga nas je baba čuvala kod kuće. Sećam se da mi je bilo lepo, posebno što je moj otac često vodio svu decu iz ulice u školu.

Osnovno školovanje.

– Stara Pazova je mesto u kojem ima dosta žitelja slovačke nacionalne zajednice. Moja baba je mahom radila kod tih porodica. Gotovo svi oni su je terali da svoju decu šalje u obrazovni sistem. U Pazovi nema ni jedno nepismeno slovačko dete. Slovaci su

nam bili i kumovi, dolazili kod babe, a ja mala, sedela sam s njom na njenom otomanu i slušala njihove razgovore. Jako dobro sam razumela sve na slovačkom jeziku. I sad ga razumem. Tada sam i dobro govorila, za razliku od sada... Pohađala sam školu na srpskom jeziku, od prvog do trećeg razreda. U osnovnoj školi „Janko Čmelik“ postojala su odeljenja na dva jezika: na srpskom i na slovačkom. Išla sam u tu školu jer je u centru grada, a srpska na kraju Stare Pazove, tri kilometra dalje, pa je udaljenost škole bila jedan od osnovnih razloga što sam pohađala prva tri razreda u slovačkoj školi na srpskom jeziku. Nije mi ni ta škola bila blizu, s obzirom na to da je Stara Pazova „podeljena“ na kraj u kojem sam živela i gde mahom žive Romi i Slovaci, i na drugi u kojem su Srbi. Ima i tamo Roma, ali mali broj možda desetak kuća. Romi su uglavnom radili kod Slovaka, komšija, ali se sada situacija promenila – u poslednje vreme dosta Slovaka i Slovakinja spremaju romske kuće. U Pazovi su romske kuće uređene i domaćinske. Zato nas i zovu kućevni Romi, a retko ko nema završenu osnovnu ili srednju školu i to se među nama doživljava normalnim. Poznajem samo jednog Roma koji nema završenu osnovnu školu.

Neki događaj iz detinjstva.

– Kad sam završila prvi razred, otac i ja smo otišli na more (zahvaljujući njegovoj firmi). Međutim, zadesila nas je velika nesreća kada smo se vratili kući. Ocu je naglo pozlilo i nekoliko meseci nakon toga je umro. Dobio je tumor. Govorili su nam da su sunce i voda upravo pokrenuli tu bolest, ne znam. Do tada smo živeli relativno normalno, imali dovoljno za život, čak i plastičarsku radnju. Ali nakon očeve smrti su se stvari promenile. Da bismo našli ocu leka, mamina majka je putovala i u Rusiju po neke lekove i mnogo se ulagalo ne bi li ozdravio. Na žalost, nije mu bilo leka i umro je 1988. godine u trideset i petoj godini. Majka je ostala mlada udovica, borila se da nas dvoje izvede na pravi put, da nas školuje i nije se udavala posle očeve smrti. Uspela je, izvela nas na pravi put i danas smo i brat i ja svoji ljudi.

Mama je nastavila da radi kad je tata umro?

– Baba je bila još živa. Mama je nastavila da radi u tatinoj firmi. Radila je u to vreme stalno drugu smenu, kao spremačica, još tri godine kako bi ostvarila porodičnu penziju. Posle tri godine se penzionisala.

Dok sam bila mala, nisam ni bila svesna koliko me otac voli. Pred smrt je govorio: „Treba da kupimo i Jeleni plac. Mama je govorila: – Što da kupimo plac? Udaće se i otići!“. Sećam se i nekog zlatnog lanca, neke ogrlice moje tetke i tatinih reči: „To Jeleni“. Mama je govorila: „To snaji“ (budućoj, kad se moj brat oženi). Mislim da me je jako voleo i da je živ, bio bi jako ponosan na mene.

Pa ne samo što bi bio i ponosan nego vidiš kako je on bio napredan jer je shvatao da u romskoj zajednici žensko dete nema prava da poseduje nekretnine.

– Moj stric, njegov rođeni brat, često mi o mom bratu govori: „On je u Austriji, ti si izašla iz kuće. On treba tvoj deo tebi da isplati, jer kako je njegova kuća tako je i tvoja“ iako je sada mama vlasnica kuće. Još u to vreme su nas oboje posmatrali jednako i da imamo ravnopravne delove imovine. Imali su i sestru, koja je na žalost umrla na porođaju, a sin je ostao živ.

U prvom razredu imaš učiteljicu?

– Imala sam učiteljicu i na nju sam ponosna. Bila je jako stroga kao učiteljica. Imala sam brata od strica u razredu i on je bio tamne puti, videlo se da je Rom. Ja sam bila odlična učenica, on nije voleo da uči i često je njegova mama dolazila da me moli: „Jejo, pokaži mu ovo, pokaži mu ono...“. Ja mu pokažem, naravno sve pogrešno, da bi on dobio slabu ocenu.

Mislim da svako romsko dete prođe kroz period patnje, pogotovo u osnovnoj školi. Stidi se... Ja vidim to i sada, po svom detetu! Pogotovo ako je tamne puti. U tom periodu sam se često pitala „zašto je meni bog dao da ja baš budem Romkinja?“. Sećam se kako učiteljica pita moga brata: „Jovanović Đorđe, šta si?“ On odgovori: „Cigan“. Onda pita mene: „Šta si ti?“ Ja kažem: – „Srpkinja“. Onda se svi u razredu okreću i gledaju me, jer znaju da smo brat i sestra. Ali ja to nikako nisam priznavala u to vreme. Ne priznajem ni sada. Ponosim se što sam Romkinja, ali tada mi je to bilo strašno. Primera radi, neću da mu pokažem nešto od zadataka, a on me ucenjuje i kaže: – „Pričaću s tobom ciganski“.

Sećam se kada sam krenula u školu i super sam učila. Kad je bio pismeni (iz srpskog ili iz matematike, ne sećam se) učiteljica je objašnjavala kako se piše: „Na desnoj strani sveske pišete“. Ja napišem na levoj. Učiteljica dođe, pokida jednom list i ponovi naredbu. Ja se zbunim i opet pišem na levoj strani sveske. Ona me udari. Dodem kući, ne govorim mojima ništa, ali neću u školu. Onda sam rekla majci o čemu se radi, pa je mama išla kod učiteljice i rekla joj da nema pravo da me udari. Nije se više nikad ponovilo, ali je taj događaj ostavio traga u meni.

Kada sam završila četvrti razred, to su sada već devedesete godine, prešla sam u peti razred u Surčin kod mamine majke. Moj brat je otišao u vojsku, a mama je bila malo na privremenom radu u Beču, nekoliko meseci. Tamo joj je rođena sestra i još neki rođaci. Za to vreme sam ja bila kod mamine mame u Surčinu počela da učim francuski jezik. Kada sam se vratila u Pazovu nastavila sam engleski i zbog toga nikada nisam naučila ni jedan ni drugi. Engleski sam počinjala od početka nekoliko puta, ali ne uspevam da idem redovno na časove, a ako nema osnovu za redovni početak ne može ni da se nadograđuje ostalo jezičko gradivo.

I onda si išla u srednju.

– Završila sam trogodišnju ekonomsko trgovačku školu „Vuk Karadžić“ u Staroj Pazovi, smer trgovac. Htela sam zapravo da idem u srednju medicinsku u Zemun, međutim zbog finansijske situacije nisam uspela. Majka je bila sama s nama, počela je inflacija i prosto je to bilo nemoguće.

Nastavljaš Višu poslovnu.

– Sa trećim stepenom srednje škole nisam mogla da upišem fakultet, nego samo višu poslovnu, pa je to bio jedan od razloga što sam je upisala, iako sam imala afiniteta i htela da upišem Pravni fakultet. Prvo sam završila Višu poslovnu školu u Novom Sadu, a onda sam se upisala na Pravni fakultet na Univerzitetu u Novom Sadu.

Kako si to odlučila?

– Devedeset osme godine u Staru Pazovu su došli pokojni Trifun Dimić i Petar Novica Nikolić da promovišu upis romskih srednjoškolaca na fakultete. Na jednoj tribini posvećenoj obrazovanju, nas nekoliko su motivisali za studije u Novom Sadu. Tu i tada počinje moja motivacija za upis na Višu poslovnu školu u Novom Sadu. Otišli smo da polažemo prijemni. Ja sam preko leta počela već da radim u nekoj od prodavnica u Pazovi kao trgovkinja, da bih sakupila pare za plaćanje knjiga i ostalog. Činjenica je bila da nisam mogla da putujem svaki dan u školu iz Pazove za Novi Sad zbog finansijske situacije. Mislila sam da upišem studije vanredno, ne znajući da to nije moguće, a ni mama me ne bi pustila da stanujem u studentskom domu.

Odlučila si se za studije.

– Presudno, kao prekretnica u mom životu, bio je poziv od profesorke Svenke Savić da se priključim mentorskom programu. Sećam se kao danas poziva: „Dobar dan, ovde profesorica Savić, da li bi Vi došli na seminar o demokratiji koji će biti u hotelu Varadin u Petrovaradinu?“ „Ne znam ja kako ću doći sama?“, odgovorila sam, a onda je ona organizovala da se nađemo u Novom Sadu. Došla sam sa bratom, jer je razumela da me neće pustiti samu. Tu sam upoznala profesoricu, dobro smo se razumele i od tada je počelo moje univerzitetsko obrazovanje. Budući da nisam imala pojma ni šta je to univerzitet, ni šta je demokratija, ni šta je seminar, ona nam je svima sve objasnila, motivisala nas, upoznala nas međusobno... Sećam se tog seminara na temu ogledi o demokratiji. Pre toga nikada nisam bila u Novom Sadu. Trebalo je da odlazim iz kuće, da noćim negde u hotelu, što je za devojkicu iz romske zajednice sramota. Sve sam ispričala kad sam došla kući. Imala sam dve drugarice, bliznakinje, i njihovu majku Romkinju koja je uvek bila pozitivna i terala nas da idemo negde, da vidimo svet. Rekla sam za seminar, da idemo tamo, ona: „Idite!“ Verovatno se nadala da ćemo možda naći neke momke pa ćemo se udati.

Pre tog seminara (i to se odlično sećam) profesorica me sačekala na autobuskoj, otišle smo i kupile sve knjige za nastavu na Višoj poslovnoj školi za opšti smer, a ona mi je rekla: „Veoma je važno da svaki dan ideš na predavanja“. Nisam znala kako ću zbog mesečne autobuske karte.. U tom mentorskom programu sam dobila i mesečnu kartu, imala celu godinu plaćen prevoz, tako da nisam imala prepreke da učim. Imala sam podršku i brata da idem dalje. I mama me je podržala, mada me je i kontrolisala. Uvek je jako brinula i vodila računa o nama, a sada vodi računa o mom detetu i prava je majka.

Kad si završila prvu godinu Više poslovne škole i nakon studija u Ženskim studijama osnovala ste vašu nevladinu organizaciju.

– Sećam se i tog početka. Nisam znala da kucam na kompjuteru, nisam znala šta je kompjuter, a sećam se, profesorica Svenke me učila u Ženskim studijama. Ona leži na krevetu, ja treba da kucam sa deset prstiju, a ona zadremala. Ja nastavim da kucam sa dva prsta, a ona viče: „Deset prstiju!“ Ja se sva preznojavam! Tri nedelje sam učila da kucam da bih mogla posle toga da radim istraživanje sa njom.

Prvo zaposlenje.

– Htela sam samo da studiram! Međutim, pred kraj studija, dve hiljade i druge godine u februaru, tadašnji sekretar Tamaš Korhec me je pozvao na razgovor i dodelio

mi kompjuter na poklon kao uspešnoj studentkinji iz romske zajednice i pitao da li bih htela da radim u Sekretarijatu za manjine u Vladi APV (često smo menjali naziv sekretarijata). Prihvatila sam da volontiram, da vidim da li ću znati. Sećam se i kako se Janoš Oros mnogo više radovao kada je čuo da ću početi da radim tamo, nego što sam ja bila svesna u kakvoj instituciji sam dobila ponudu za posao i gde ću raditi poslove vezane za romsku zajednicu. Najpre kao referent, pa stručni saradnik, pa viši saradnik. Radila sam u tom sekretarijatu sve do skora. Moguće je isto tako da je pokojna Jelica Rajačić Čapaković intervenisala, jer je ona bio za Dan Roma u Staroj Pazovi (osmog aprila). Mi smo tada organizovale aktivnosti. Već smo stekle znanje u Ženskim studijama, gde je ona bila članica Saveta. Videla je da smo jako lepo spremile program u Pazovi. Tada nam je i donela bukvaru za decu koja idu na nastavu romskog jezika kao izbornog predmeta u tri osnovne škole, što sam ja držala. Bila je oduševljena onim što sam uradila i tom organizacijom nas mladih: mene kao nekog ko je na studijama i mislim da je ona bila ta koja je odigrala ključnu ulogu da uđem u Sekretarijat za manjine i tamo dobijem posao kao Romkinja. Sigurno i zato što je pokrenula i osnivanje Kancelarije za inkluziju Roma u Sekretarijatu za rad, zapošljavanje i rodnu ravnopravnost gde je bila na poziciji sekretarke.

Kako si se snašla u toj administraciji?

– Bila sam uplašena i od same ustanove, puno ljudi, administracija, ali sam se jako dobro snašla. Imala sam izvanredne kolege različite nacionalnosti: Mađaricu, Hrvata, Rusina, Rumuna, koji su bili zajedno sa mnom u istoj kancelariji i imala sam ogromnu podršku pomoćnika koji je bio šef nacionalnih zajednica, Janoša Orosa. Trudila sam se da zadatke u sekretarijatu uradim kako se zahtevalo. A radila sam i mnogo više, pomagala drugim kolegama tako da su svi znali da sam vredna i da dobro radim.

Osnovale ste udruženje Mladi istraživači Romi u Pazovi i tamo ste mnogo radile.

– Jesmo. U početku smo bili Mladi istraživači Romi, a ubrzo smo se preregistrovali u Istraživači Romi nismo htele da budemo samo omladinska organizacija. Imale smo večernju školu gde smo učili odrasle Rome i Romkinje razne predmete kako bi mogli da dobiju diplomu osnovne škole. Imale smo istraživački projekat nazvan Romska kuhinja za koji smo prikupljale recepte raznih jela koja se u romskoj zajednici kuvaju, pa smo istraživale tradiciju Roma u Sremu i tu smo prikupljale podatke za kletve i psovke na romskom jeziku u romskoj zajednici, pa koliko su mladi Romi i Romkinje spremni za brak. Naročito smo istraživale poznate stereotipe o Romkinji kao devici. Istovremeno smo radile na ispitivanju tradicije Roma u Vojvodini, povezano sa ljudskim pravima, posebno ženskim pravima, a naročito sve u vezi sa obrazovanjem. Tako smo naučile da pravimo upitnike, da vodimo razgovor sa ženama, da obrađujemo materijale na kompjuteru... sve smo to radile kao alternativno sticanje akademskog znanja uz studiranje. Radile smo sa grupom mladih Romkinja koju smo okupljale kao tim na projektima, jer je osnovni cilj istraživanja koje smo radile bio da vratimo romskoj zajednici znanje koje smo stekle, na studijama i u alternativnim programima, kao što su bile dvogodišnje Ženske studije ili jednosemestralna Škola romologije u koordinaciji profesorke Savić. U trećoj, poslednjoj godini studija, radila sam puno radno vreme u

Izvršnom veću, na svim nabrojanim projektima, ali i pored toga smo učestvovala na raznim skupovima i mnogo putovale na razne skupove, seminare... jednom rečju – dinamično je bilo u tom periodu.

Posebno mi je bilo korisno iskustvo koje sam stekla kroz volonterski rad u Televiziji Vojvodine. Svojevrсна škola koju sam prošla u romskoj redakciji, a posebno zahvaljujući Petru Nikoliću koji je vodi, i danas mi znači za mnoge poslove koje obavljam. Osnažio me je, naučio mnogim veštinama, ali u isto vreme znao i da kritikom usmeri kako da se popravljам i stalno radim na sebi.

Zašto nisi odlučila da stanuješ u studentskom domu nego si svaki dan putovala u Pazovu?

– Zbog majke. Zajedno s majkom sam i spavala dok se nisam udala. Dok nju ne zagrlim, nisam mogla da zaspim! U to vreme i moj brat je bio još uvek u kući s nama i volela sam taj osećaj porodičnog gnezda. Nakon tatine smrti meni je ta činjenica mnogo značila i u to vreme nisam bila spremna da izletim iz gnezda.

Tvoje studije nisu Te previše oduševile ili su bile teške?

– Viša poslovna škola je meni bila jako teška! Mislim da je mnogo teža od mnogih fakulteta. Puno se radi, puno zahteva od studenata, a stručni predmeti traže puno učenja: mikroekonomija, ekonomika preduzeća, matematika, makroekonomija (nekoliko puta sam je polagala).

Nakon diplome na Višoj školi hoćeš da se upišeš na fakultet.

– Pravni fakultet je bio novi početak. Ni jedan predmet mi nije priznat sa Više škole i krenula sam ponovo u prvu godinu. Zaista sam volela sam sve predmete, neke sam i položila, a upisala sam i drugu godinu, ali onda sam se udala... Bio je to razlog zbog kojeg sam napustila studije i 2012. godine se upisala na Fakultetu za menadžment u Sremskim Karlovcima. Tu sam i pored porodičnih obaveza, stekla zvanje diplomirani menadžer na smeru Operativni menadžment, 2014. godine.

Udaja.

– Zajednički život smo počeli u Novom Bečeju. Iz Novog Bečea sam putovala na posao u Novi Sad. Posle kraćeg vremena smo prešli u Novi Sad. Bili smo podstanari, a ja sam se dve hiljade šeste porodila. Godinu dana kasnije sam uzela stambeni kredit i kupili smo stan u Novom Sadu. Danas tu živim, otplaćujemo još uvek, ali imamo svoj mali dom i što je za Romkinje posebno neobično, vlasništvo stana je na mom imenu.

Ko čuva dete i kako organizuješ odnos između profesije i porodice?

– Puno mi pomaže majka. Sama živi, brat je u inostranstvu. Puno mi je pomagala i kada sam se porodila. Kod nje sam provela prvih godinu dana s detetom, jer mi je bila pravi oslonac. Naravno, pomaže i suprug. Posebno je brinuo o detetu, jer nije imao stalni posao, stalno radno vreme, već zarađivao za život radeći sve od građevinskih poslova do taksiranja. Sve vreme je bio tu za našeg sina i mene..

Sin nije išao u predškolsku ustanovu?

– Jeste. Sa napunjene dve godine je krenuo u jaslice i bio je jedino romsko dete u jaslicama. Sećam se upisa u novosadsku predškolsku ustanovu... Videla sam jednu

Romkinju koja tamo sprema i radovala sam se što je tu. Međutim, nije htela da kaže da je Romkinja. Govorila sam joj da sam i ja romske nacionalnosti. Nastavljala da objašnjavam kako bih volela da ona malo pripazi na moje dete... ali, nije krila da ne želi da sarađuje. Međutim, vaspitačica je bila izvanredna. Rusinka. Dolazila nam je i kući na slavu, a mi odlazili kod nje. Razvilo se prijateljstvo. Upamtila sam da mi je govorila kako postoji razlika između romske i neromske dece u predškolskoj ustanovi, na žalost. Primera radi, kada sam napisala sinovljevu nacionalnost prilikom upisa, niko nije hteo da ga primi od vaspitačica, već su ga njoj dodeli (verovala je da je razlog bio što je Rusinka)! U početku je sve bilo dobro. Muž je vodio sina u jaslice, jer sam ja radila i nisam to često činila. Obojica su tamnoputi i kako je sin rastao, postajao veći, deca su počela da ga zovu Ciganom. Sećam se kada je prvi put došao kući i reko da više neće da ide s tatom u predškolsku, nego da ga ja vodim. Pitamo zašto, a on kaže: „Tata je Cigan, a mama nije!” Nije mu bilo teško ni da ranije ustane kada ja žurim na posao, samo da ga ja vodim u vrtić.

Zašto ti s njim nisi govorila romski?

– Moj sin zna dobro romski, sve razume, ali neće da govori. Kad ide u Banat kod suprugovih, tamo govori. Često mu je moj muž govorio: „Nemoj ti s njim da pričaš romski (zbog različitih varijeteta jezika)! On će s njim pričati romski.”. Pristala sam, iako mislim da nije važno da li neko na romskom kaže čher za kuću ili kher – zna se da je to kuća. Suština je da on zna romski ali neće da govori. Samo kad bi se našao u nekoj situaciji da mu je neophodno.

On je sada u osnovnoj školi.

– Ima deset godina i trenutno pohađa četvrti razred. Sada se dobro snalazi u školi, ali kada je kreno, prvi dan mu je neko rekao da je Cigan i izbila je tuča... Poznajem direktora škole pa sam ga kroz plač pozvala. Odmah je reagovao i sutradan pozvao učitelje, mene i reagovalo se na pravi način, pa se nije ni ponavljala ista situacija. Bude sporadično da deca kažu nešto uvredljivo, ali se to u momentu rešava. Raspitivala sam se kad sam birala učitelja. Tražila sam strogog i bio je kod takvog zbog čega sam jako zadovoljna.

I sin je zadovoljan, ima li nekog druga ima li drugaricu u razredu?

– Zadovoljan je u tom razredi. Ne slaže se ni na pomen da se možda preselimo kod majke u Pazovu...

Da li ima neku vannastavnu aktivnost?

– Ide na fudbal, to voli. Kad je bio u zabavištu hteo je da ide na balet, jako je sposoban za pokret i muziku. I išao je dve godine na balet, ali moj suprug nikako to nije dozvoljavao. Sećam se kada kao mali legne uz mene da spava i kaže: „Mama, neću fudbal, neću folklor, ja hoću samo balet...” Kasnije nije hteo da nastavi. Sada igra fudbal i zadovoljan je, ima tri puta nedeljno treninge i to ga ispunjava.

Upravo si diplomirala i dobila stepen master za menadžment.

– Odbranila sam master rad kod profesora Branislava Mašića kao mentora na temu Razvoj romske zajednice u AP Vojvodini u svetlu agende održivog razvoja do 2025. godine. Tema je potpuno okrenuta budućnosti i u vezi je sa Strategijom za socijalno

uključivanje Roma i Romkinja u Republici Srbiji, za period od 2016. do 2025. godine. Pokazala sam kakva su predviđanja o napretku romske zajednice u Vojvodini. Suština je u poboljšanju rada u četiri osnovne oblasti: obrazovanje, zapošljavanje, zdravlje i stanovanje. Ukazujem na rizike i moguće prepreke u očekivanom razvoju. Moj rad može biti od koristi u izradi planova razvoja romske zajednice na lokalnim nivoima, u opštinama, na primer.

O Ženskoj romskoj mreži u Vojvodini?.

– U početku su aktivnosti Ženske romske mreže Srbije bile usmerene na sporadične sastanke. Iz ličnog iskustva, ali i iskustava drugih Romkinja koje su bile u Mreži iz različitih romskih organizacija (ženskih, ali ne samo njih), došle smo na ideju da oformimo Žensku romsku mrežu u Vojvodini kao neformalnu grupu. Godine 2008. je počela da radi uz finansijsku podršku nekoliko donatora. Radile smo dve-tri godine jako dobro, okupile tridesetak Romkinja iz različitih mesta u Vojvodini koje su se uključivale u različite aktivnosti u vezi sa romskim ženskim pitanjima, kako u lokalnim samoupravama tako u romskim naseljima odakle su dolazile. I one same su bile u obrazovnom procesu: neke su bile studentkinje na višoj školi, neke su bile još u srednjoj, neke su bile na fakultetima, neke su bile koordinatorke u opštinama, ili pedagoške asistentkinje u osnovnim školama. Sve te Romkinje su bile uključene u razne oblike romskog aktivizma i imale su različitih konkretnih akcija kojima smo rukovodile uglavnom Marija i ja. Međutim, iz ove perspektive vidim i suštinski propust – njima treba neka osoba kao što ste Vi nama bili mentorka (majka), neka koja sa njima stalno sarađuje, koj im je 'na dohvat ruke', neka koja ih stalno pokreće da urade nešto, da treba da dođu na sastanke i slično. Moja koleginica Marija koja je bila stalno zajedno sa mnom, krenula je svojim, drugim putevima, u pravcu univerziteta. Ja sam se politički angažovala i ostalo je prazno mesto za rad sa tom grupom, nažalost. Nismo smenu dobro obezbedile.

Mislim da postoji među tim Romkinja entuzijazam, ali treba im neko da ih vodi. Bar u početku, dok one ne stasaju kao što smo mi imali mentorski rad. Još to nije zamrlo, postoje neke aktivnosti po različitim mestima, poput romskog ženskog aktivizma koji se organizuje svake godine, od osmog marta (Svetski dan žena) do osmog aprila (Svetski dan Roma) u različitim mestima po Vojvodini. Centar aktivnosti je u Beogradu i oni prave agendu u koje se te Romkinje uključuju kroz širu mrežu ženskih aktivnosti u Srbiji. Postoji Ženska romska mreža Banata i oni imaju svoj SOS telefon na jezicima nacionalnih manjina, jedinstveni u Vojvodini i značajan jer se bave nasiljem nad Romkinjama, zaštitom u sudovima (što je jako važno). Budući da sam ja i sudski tumač za romski jezik kada idem u Sud da prevodim srpsko-romski, vidim problem: dok nema dovoljno Roma i Romkinja u sistemu koji nije samo zakonodavna i izvršna vlast već i sudska, nema napretka romske zajednice. Vidi se razlika u nastupu sudije javnog tužioca celog tog sistema prema Romima, kad su obučeni za ovu problematiku i kada znanje o romskoj zajednici izostaje.

U mnogim projektima, na mnogim temama, sarađivala sam sa dosta ljudi. Jedna osoba mi je posebno značila u svemu tome. Veronika Mitro, takođe moja mentorka, velika podrška, uključivala me je u različite aktivnosti u vezi sa Romkinjama i sa Romki-

njama u Vojvodini, pa do snimanja filmova, poput dokumentarnog filma „Jedan radni dan uspešne Romkinje u Vojvodini“. Veronika je sada kao član moje porodice. Podrška i uzdanica u mnogo čemu, čak i za supruga i za sina se ona brine. Ljubav između moga sina i Veronike je posebna jer se na neki poseban način razumeju i podržavaju u svakom segmentu.

Ti si potpredsednica u Nacionalnom romskom savetu sada? Da li na tom nivou možeš da uradiš nešto da se ta promena dogodi i u sudstvu?

– U Nacionalnom savetu Roma može da se uradi dosta, ali moraju da postoje inicijative. Ja jesam sada potpredsednica Nacionalnog saveta Roma, ali mislim da rukovodstvo Nacionalnog saveta Roma ne posvećuje svim segmentima delovanja dovoljnu pažnju podjednako. Nadam se da će se u narednom periodu ta situacija popraviti. Savet ima novac, na redovnom je finansiranju iz budžeta Vlade Republike Srbije, a i Autonomne Pokrajine Vojvodine i mislim da treba da postoji transparentnost u trošenju novca. Postoji inicijativa da se romski jezik uvede u osnovne škole. U Srbiji još uvek ne postoji ni jedno takvo odeljenje. Da li će se ta inicijativa ubrzati procesom standardizacije romskog jezika, ostaje da se vidi.

Koliko ima nastavnika romskog jezika u Vojvodini?

– Trideset devet koji izvode nastavu i koji su dobili diplome Vlade AP Vojvodine, ali nijedan nije stalno zaposlen. Zapravo su to uglavnom Romkinje koje rade po ugovoru, što opet ima svojih negativnih strana. Nastavnici su prošli dva ozbiljna seminara na kojima su učili o gramatici romskog jezika, zatim kako da prave planove rada na osnovu postojećeg usvojenog Plana i programa za romski jezik u svim razredima osnovne škole. Postoje sada već nekoliko bukvara koji se mogu koristiti za početno učenje romskog jezika, postoji relativno bogata literatura iz oblasti književnosti na romskom jeziku. Postoje i tri objavljena romsko-srpska rečnika. Razlikuju se po kvalitetu i po koncepciji, ali je činjenica da su dostupni – nastavnici ih mogu kupiti. Problematika oko službene upotrebe romskog jezika je kompleksna, ali rešiva.

Kako procenjuješ njihovo znanje jezika.

– Znanje jezika svakodnevne komunikacije je odlično. Kada je u pitanju usmeni, predavački jezik, mislim da tu ima više od polovine koji jako dobro prenose znanje deci, s obzirom na to na nemaju pedagoškog znanja i iskustva. Ipak, na toj nastavi jako puno treba raditi. Nedostaju učila na romskom jeziku. Jako je puno posla u toj oblasti, ali se nadam da će u narednom periodu biti inicijative da se jedno po jedno pitanje rešava kad je jezik u pitanju. Treba samo zadužiti nekoga ko će to koordinirati. U budućnosti se nadam da će romski jezik ući u službenu upotrebu u nekoj od vojvođanskih opština, jer verujem da čim uđe u službenu upotrebu i ima pisanu formu, sve je mnogo lakše.

Koliko je Tebi bilo korisno znanje koje si dobila u raznim oblicima alternativnog obrazovanja?

– Jako puno! Svako obrazovanje je značajno, bilo neformalno, bilo akademsko, mislim da jedno s drugim ide. Značila su mi pohađanja raznih seminara, razne vrste edukacija, razni programi u kojima sam direktno učestvovala. Recimo, istraživanja zbog

kojeg sam obišla sva romska naselja u Vojvodini kako bismo napravili izveštaj o stanju u romskim naseljima u 2012. godini. Putovanje u Grac (po preporuci profesorke Savić), da radim sa Diterom Halvaksom i profesorom Jaronom Matras iz Engleske na izradi mape romskih dijalekata u Evropi. Tako sam se upoznala sa građom varijeteta romskog jezika iz celog sveta. Ti podaci pokazuju gde se gubi romski jezik, gde se koriste iste reči... Puno mi je to iskustvo značilo, a znači mi i u današnjem radu. Gde god sam otišla u inostranstvo, ako pričam romskim jezikom mogu da se sporazumem, bilo da sam u Francuskoj, Nemačkoj ili u Mađarskoj. To jezičko bogatstvo romske nacionalne zajednice smo uspjeli da očuvamo bez pisane reči toliko godina. Sada primećujem da mladi intelektualci Romi malo poznaju romski jezik i da se u toj važnoj grupi romski jezik polako počinje da gubi, što nikako ne smemo da dozvolimo. Upravo elitna romska grupa mora znati romski jezik, pa makar ga i sada učila kao strani.

A onda si išla u Strazbur bila si jedno vreme i članica te međunarodne organizacije?

– Pri Savetu Evrope je program za manjinske jezike i bila sam uključena za romski jezik, a i prošle godine, pre nego što ću odlučiti da ostanem u Srbiji, takođe sam aplicirala za razmenu studenata i nastavak master studija u inostranstvu. Aplicirala sam da idem u Nemačku, međutim primili su me u Lisabon. Nadam se da nisam pogrešila što nisam otišla. Naime, raspitivala sam se kako bih čula od kolega studenata koji su bili u Portugaliji kakvi su uslovi, jer sam se spremala da idem tamo. Dobila sam i preporuku od pomoćnika za nacionalne zajednice kako bih mogla da idem, a bila sam primljena na tri godine. Međutim, zbog posla i politike kojom se sada bavim, ostala sam ovde. Na prvi pogled – ispunjenje velike želje, ali odmah potom – svest da sam potrebna ovde gde živim; da imam šta da pružim i da deo sebe mogu i treba da ugradim u borbu za društvo kakvo sam od uvek želela, kao dug svim našim precima i ostavštinu svim našim potomcima.

Imaš li nešto da kažeš da Te nisam pitala?

– Više Romkinja i Roma u parlamentu – deo je moje lične borbe za sve Rome, ali i za sve slabo vidljive građanke i građane u javnom životu. Bila sam prva Romkinja zaposlena u Vladi APV, sada sam prva Romkinja poslanica u pokrajinskom parlamentu i znam koliko je rada, odricanja i snage trebalo da se te stvari dogode i podrške dragih ljudi. U tome su mi pomagale mnoge osobe, a koje sam kroz razgovor pomenula, ali i mnogi mnogi drugi koji nisu pomenuti. Posebno sam zahvalna što imam podršku u Vladi APV koja razume potrebe romske zajednice. Ukazano mi je poverenje da budem jedina Romkinja na pokrajinskoj listi „Aleksandar Vučić – Srbija pobeđuje“ i znam da ću dati svoj maksimum da to poverenje i opravdam. Znam i da ću se boriti da ostavim otvorena vrata drugim sunarodnicima da mi se pridruže i da je time jedan od mojih snova postane java. Ima snova, naravno, još, ali i godina i vremena da se ostvare. Volim da radim sa osobama koje žive život s ciljem da pomeraju granice.

Jelena (1980), Zemun BIOGRAM

1980. rođena 25.4. u Zemunu, kao drugo dete u porodici u kojoj su: otac (1951-1988), majka (1953), stariji brat (1973) i baka (1918). Otac zaposlen u *Lifamu*, a majka u *Diani*. Do polaska u školu baka čuva decu, stanuju u romskoj ulici u Staroj Pazovi.
1986. Pohađa predškolsku ustanovu.
1987. Upisuje I razred u osnovnoj školi „Janko Čmelik“ u Staroj Pazovi i prvo iskustvo sa diskriminacijom.
1988. Umire otac, majka sa dvoje dece ostaje da se stara o porodici, uz pomoć bake.
1990. Kreće u IV razred osnovne škole „Boško Palkovljević Pinki“ u Pazovi.
1991. V razred osnovne škole pohađa u o.š. „2 oktobar“ u Surčinu kod babe (mamime mame).
1993. vraća se u VI razred u Pazovu u „Boško Palkovljević Pinki“.
1995. Završava o.š. i upisuje Ekonomsko trgovačku školu „Vuk Karadžić“ na smeru trgovac u Staroj Pazovi.
1998. U junu završava Srednju školu i upisuje se na dvogodišnju Višu poslovnu školu u Novom Sadu. Preko leta radi kao prodavačica u jednoj prodavnici u Pazovi, a kada počinje nastava, prestaje sa radom, putuje svakodnevno iz Pazove na nastavu u N. Sad i dobija stipendiju Fonda za otvoreno društvo tokom svih godina studija. Istovremeno pohađa dvogodišnje alternativne „Ženske studije“ gde radi na projektu Životne priče starih Romkinja; aktivna je u romskoj NGO „Rom“ u Pazovi.
1999. zajedno sa Stankom i Marijom osniva NGO „Mladi istraživači Romi. Drži dopunsku nastavu učenicima o. š. u Pazovi iz matematike, kao aktivistički projekat 2000. Nastavlja izvođenje dopunske nastave, učestvuje u sakupljanju životnih priča Romkinja pod rukovodstvom Svene Savić u Ženskim studijama zajedno sa Marijom i Stankom.
2001. Jedna od autorki knjige Romkinje, učestvuje na promocijama u N. Sadu, Beogradu, Pančevu.
2002. Februara Tamaš Korhec u Pokrajinskom Sekretarijatu za upravu, propise i nacionalne manjine Vlade APV zapošljava je na funkciji višeg referenta.
2003. Saradnica u Pokrajinskom sekretarijatu za upravu, propise i nacionalne manjine; završila prvu *Školu romologije*
2005. Birana u zvanje više saradnice u Pokrajinskom sekretarijatu za upravu, propise i nacionalne manjine Vlade APV.
2005. Zasniva porodicu i iznajmljuju stan u Novom Sadu
2006. Rađa sina i koristi porodiljsko odsustvo kod majke u S. Pazovi.
2007. Odobren joj je stambeni kredit za kupovinu stana na otplatu u Novom Sadu.
2008. Inicira organizovanje Ženske romske mreže Vojvodine, koju čine 30 NGO organizacija i ukupno 30 Romkinja aktivistkinja; predaje u Školi romologije temu: Zdravlje Roma (na osnovu istraživanja sprovedenog zajedno sa Veronikom Mitro).
2010. Postaje sudski tumač za romski jezik, Pokrajinski sekretarijat za obrazovanje, upravu i nacionalne manjine; organizuje niz aktivnosti Mreže po celoj Vojvodini.

- Viša saradnica za ostvarivanje ljudskih i manjinskih prava u Pokrajinskom sekretarijatu za upravu, propise i nacionalne manjine
2011. Položila je vozački ispit B kategorije. Predaje u *Školi romologije* UNS.
 2012. Viša saradnica za afirmaciju međunacionalne tolerancije i multikulturalizma u sektoru za nacionalne zajednice Odeljenje za očuvanje identiteta nacionalnih zajednica Pokrajinskog sekretarijata za upravu, propise i nacionalne zajednice. Sin pohađa predškolsku ustanovu u N. Sadu.
 2013. Sin polazi u prvi razred o.š. Diplomirala na Visokoj poslovnoj školi na odseku Menadžment proizvodno-poslovnog sistema u Novom Sadu; organizuje obuku za 30 nastavnika i nastavnica romskog jezika u AP Vojvodini, Pokrajinski sekretarijat za obrazovanje, upravu i nacionalne manjine. Predaje u *Školi romologije* UNS
 2014. Stekla zvanje diplomirani menadžer na smeru Operativni menadžment na (privatnom) Fakultetu za menadžment u Sremskim Karlovcima. Predaje u *Školi romologije* UNS.
 2015. Članica Nacionalnog saveta Roma. Upisala Pravni fakultet UNS.
 2016. Izabrana za poslanicu u Skupštini Autonomne pokrajine Vojvodine po proporcionalnom izbornom sistemu, sa izborne liste „Aleksandar Vučić-Srbija pobeđuje“; zamenica predsednika odbora za obrazovanje i nauku i članica odbora za nacionalnu ravnopravnost u Skupštini AP Vojvodine; potpredsednica Nacionalnog saveta Roma; stekla zvanje master na smeru Operativni menadžment na Fakultetu za menadžment u Sremskim Karlovcima (4. oktobra).

Objavljeni radovi

- Savić, Svenka, Marija Aleksandrović, Stanka Dimitrov i Jelena Jovanović (2001). *Romkinje: biografije starih Romkinja u Vojvodini*, Futura publikacije i Ženske studije i istraživanja, Novi Sad. (izdanje na romskom jeziku: (2001). *Romnja*; izdanje na engleskom jeziku: (2002). *Romani Women*).
- Mitro, Veronika, Jovanović Jelena i Danica Šajin (2003). *Spremni za brak, da ili ne?/Ready for marriage, yes or no?*, AB print publikacije, Novi Sad.
- Jovanović, Jelena (2008). *Romska nacionalna zajednica u Vojvodini: položaj i primeri dobre prakse*, Novi Sad: Pokrajinski sekretarijat za obrazovanje, upravu i nacionalne zajednice.
- Mitro, Veronika i Jelena Jovanović (2014). *Zdravlje za sve: socijalni i zdravstveni status ranjivih grupa Roma*, Novi Sad: Pokrajinski sekretarijat za obrazovanje, upravu i nacionalne zajednice.
- Jovanović, Jelena (2014). *Održivi razvoj romskih zajednica u AP Vojvodini*, Fakultet za menadžment, Novi Sad (diplomski rad).

IV deo

Životne priče starijih Romkinja u Vojvodini

KORPUS BIOGRAFIJA STARIJIH ROMKINJA

Dekada 1920-1930

	Mesto rođenja	Istraživačica
1 Ljubica (1921-2013)	Gardinovci	Stanka Dimitrov
2 Radinka (1923- †)	S. Banovci	Svenka Savić
3 Cica (1924- †)	Žabalj	Marija Aleksandrović
4 Gina (1925- †)	Žabalj	Marija Aleksandrović
5 Kristina (1926- †)	S. Pazova	Jelena Jovanović
6 Vida (1927- †)	S. Pazova	Jelena Jovanović
7 Verica (1929- †)	Kovilj	Stanka Dimitrov

Dekada 1930-1940

8 Marija (1929-†)	S. Pazova	Jelena Jovanović
9 Ruža (1930- †)	S. Pazova	Jelena Jovanović
10 Nada (1932- †)	Žabalj	Marija Aleksandrović
11 Drenka (1935-2011)	Kovilj	Stanka Dimitrov
12 Živka (1934)	S. Banovci	Svenka Savić
13 Zlata (1935)	S. Pazova	Svenka Savić
14 Divna (1935-†)	Žabalj	Marija Aleksandrović
15 Vidosava (1936-†)	S. Pazova	Jelena Jovanović
16 Radmila (1939)	S. Pazova	Svenka Savić

Dekada 1940-1950

17 Jelena (1940-†)	Žabalj	Marija Aleksandrović
18 Dragica (1941-†)	S. Pazova	Jelena Jovanović
19 Đurdica (1946-†)	Vojka	Jelena Jovanović

Volela bih da znam nešto o tvom detinjstvu.

– Rođena sam šestog januara devetsto dvajes prve. Moja mama je prosila i ranila nas. Imala sam još pet sestara: Julka, Sofija, Danica i Nina i dva brata. I ta dva brata su mi umrli i jedna sestra je umrla, a ostale su žive. Oni nisu išli u školu. Ali znaju samouku da pišu i čitaju. Jako su pametni i razumni. Danas trguju sa velikim znanjem, umu sve da radidu, a nisu išli u školu. Išla sam u školu, tri osnovne, bila sam dobar dak. Ondak je bilo četir osnovne i gimnazija. Hleli su da me dadu i u gimnaziju, al dobijem kokošiji vid, i nisam vidila ništa u četir sata kad dođe popodne. I nisu mi dali moji da idem dalje. Bila sam prvi đak, na prvo mesto, što god su me pitali sve sam znala. I danas znam o čemu se radi. Išla sam u školu, dođem kući, u školi sam sve znala, i to napamet. Što god su me pitali. Učili smo, da ti kažem, da idemo u crkvu. Učili smo da idemo kod učiteljice u bašču, da plevimo. Ja nisam znala da plevim travu, pa sam počupala učiteljici sve lukac. I kad je moja učiteljica videla, ona se unesvestila. Batina smo dobivali. Kao devojkica bila sam bolesna. Rodila sam deset dece. Jedared sam se udavala. Muž mi se zvao Milan, a bili smo jednih godina. Sлагали smo se i u dobru i u zlu. Poznavali smo se odmalena, dolazio je u Aradac kod mojih. Tamo smo se upoznali. I kad sam imala sedamnaest godina, ondak sam se udala za njega, a od osamnaest sam rodila Radu i Berislava. Nismo bili venčani uopšte. Ondak nije bilo venčanje u pitanje, nego pamet i poštenje. A sad, ne daj Bože šta se radi! Sad rodu decu i dadu u dom. A nijedno dete nisam rodila u bolnicu, sve kući. I zdrava sam bila do 70-te godine. A sad imam sedamdest osam godina. E, tolko godina imam. Ima sedam meseci kako sam dobila šlog. Postala sam malokrvna, a nisam imala dosta rane da potpunim to i dobijem šlog u glavu. Sad mi je bolje zato što se čuvam i negujem. Neguje me Daliborka, moja unuka. Jako me neguje. Samo kiselog mleka jedem i pavlake, pečena jaja, a meso ne smem. I slanine ne smem, samo više čorbasto, krompira. To jedem. To me spasava. Donese mi sna moja, Drenka, supe, čorbe ribnje. Lekove sam pila, dobila sam pet nekcija. Bila mi je glava skroz kriva do kolena. I tu su dolazili lekari, davali su mi nekcije. I tako mi se uspravila glava i vrat. Mnogo sam radila, sad više ne mogu. Kad se samo setim, pre je bilo svega, nije bila mlekarica, nije bilo mleko da se proda, jeli smo iz sela rane. Svašta smo donosili iz sela. Desetoro dece sam ja odranila i dva unuka. Dalibarku i Bobana.

Čega se sećaš kad si bila mala, kad si išla u školu?

– Ja sam bila jako nestašna. Ja sam volela jako da se tučem s decama. Ondak sam dobila pet pecke po dlanu. Prut od vrbe. Tako su postupali s decom. A moju učiteljicu, tukla je moja mama, što je sekla moju kosu. Ja sam bila upisana za Zrenjanin da idem u gimnaziju jer nisu dozvolili učitelji da propadnem. Teli su mi dati sve izdržavanje, i knjige, i sve, ali nisu mi dali moji roditelji, zato što sam dobila kokošiji vid. Sad kad ima velika *slova* u novine, donese mi Daliborka da čitam uveče, do devet-deset sati ja čitam, pustim televizor, lagano svira, ja čitam. I volim vesti da čujem. To me interesuje jako.

Kako si smela da se tučeš?

– Sa milicijom sam imala posla. Došao je milicioner kod mene, da mi kaže zašto sam ja tako brezobrazna. A ja uzela veliku činiju porculansku, sa salatom, itnem u nje-ga, razbijem činiju, a njega sam sve upolivala. On je reko: – Baš ti fala što si brezobra-zna. Ništa me nije diro. Nisu me kaznili, opšte me nije šopio, uopšte mi ništa nije reko. I još me je pozdravio, dao mi je poljubac. Doviđenja. I otišo je.

Kako je izgledala tvoja udaja?

– Mene je deda platio 1500 dinara onda. To je bilo puno para. Ondak su se kupovale devojke, nije bilo beganja, ondak su se Ciganke kupovale. Bilo je to trideset sedme go-dine, a trideset osme sam rodila Berislava. Imala sam svekrvu, dve zaove, dva devera, imala sam svekra. Tolko je bio opasan da nismo mogli s njim na kraj izaći opšte. Tuko ga je moj muž! Tuko ga je i smirio ga. Došo je, on je bio u rezervu, u vojsku, a on osto gazda-čovjek u kući. Došo je i šopo me je. I šopo me je. Kad je došo Milan kući iz rezer-ve, na odsustvo, ondak ga je tuko. Bilo je tad sramota da se otac tuče. Ja sam saranila i svekra i svekrvu. Dever je pre umro, nego što ću ja da se udam za mog muža. Mlad, svoji dvajzdve godine, bio je plućni bolesnik. Ondak je bilo: plućni bolesnici, dok pro-đeš pored njega i popiješ vode tamo ili nešto, odma si dobila. To je bila jako zarazna bolest. I eto, moja sva deca su sad svi plućni bolesnici. Samo ja nisam. Ja sam od druge rase. Od jače krvi. Ja sam imala dedu, maminog oca, živio je sto pet godina. A baba je umrla, pala je i raspala se na porođaju. Ja sam od jako zdravog porekla, a on je bio od lošeg porekla. Kod njega su svi bili bolesni: mati, otac, braća, sestre – svi su mu pomrli. I on je umro sa četrdeset godina od pluća. I to je umro u Pančevo, u bolnicu.

Kako je to bilo kad je deda umro?

– Ja sam išla kod njega u bolnicu, on je krio od mene, a pljuvo je krv. I ja sam pre-skakala zid i ušla unutra. Tamo mi je bila i ćerka Bisa. I Boško i Đura. Ulazila sam noću kod njih unutra da vidim sta rade. Bila je šef bolnice neka Bašička. Ona je posle otišla u Englesku, i *više* nisam čula za nju opšte. Ništa mi nije kazala. Zahvaljivali su mi da sam prava majka, zato što sam preskakala zid da idem kod moje jadne dece. I deda je umro. Okupo se, obrijo, sredio, ide uveče da gleda televizor tamo di svi bolesnici idu i padne na vrata i umre. Krv ga je ugušila. Ostavio je sat na krevet i burmu, da dam Seniji. I ja metem na prst da ne izgubim, ali je izgubim. Sat uzmem i dam kod Bore. Eno ga i danas kod Bore.

Čime si se sve bavila dok je deda bio živ?

– Kupovali smo perje, prodavali smo robu, ko i sad. Imali smo puno para. Živili smo jako dobro, nismo bili ni gladni, ni željni ništa, a sad smo i gladni i željni. Gledala sam karte ženama, gledala sam im u kafu, zarađivala sam pare. Dobivala sam svašta: brašna, masti, slanine, mesa, para i svašta. Imala sam karte i gledala sam im u karte. Verovali su mi, zdravo su mi verovali. I sve sam im pogodila. Devojkama sam najviše gledala, a žene udovice su se kurvale i od nji sam živila. Umre joj muž i ona se kurva. Ja naidem na to, gledam joj u karte, napunim torbu svašta. Davali su sira, slanine, mesa, novaca, prstenje, lančice i svašta. Tako sam živela, i drugi život nisam imala. Kupovali smo per-je. Kvarili smo perje, predavali smo u magazin u Pančevo. *Rromanes the mothav tuce, e sheja tonci nas kurve, e sheja a tunci musaj sas te azhucarel te a vel o Rrom te mangeila,*

thaj the khamela lako dad the bicinella, a the na khamela the bicinela, voj chi tromela the lei rom.

Sostar?

– *Andar khodov khaj chi dela lako dad. Deda je bio jako velik trgovac. Baro trgovca sas o phuro. Thaj amen rimosarasas o phor, thaj predosarasas khaj Rada, ande magazini, ande Pančevo. A o Rada si akhana ande Englesko, amara magazineri.*

Thaj so vo cherel akhana? Asunadan phala leste vareso?

– *Thasas ande phor chik, thaj khul epapinango.*

A so si papina?

– *Guska. Khul e papinangi hamisarasas ande bakraci, thaj muturica, thaj prskosarasas o phor the aven majbuth. Thaj thovas po vordon, thaj ingerelas ande Panceva, thaj bicinelas, thaj anelas pherdo bukvari love. Thaj me garavavelove ande spore!*

Thaj?

– *Sas man cinoro kheroro, bugaricko. Nas poda. Nije bio tavan. Bes tavana. Thaj tha-vande rupica bukvari, khaj khote ci corenas. Pherdo love! A semas phangli e Njamcosa, khaj sas crepari, a vo sas bharo Njamco. So vo phenelas, gadova sas sa. Thaj ankhalet man trivar the mudaren man o žltleri. Pharel mam jek/] Rom, bushelas leske Pica, anda' e Raca, andar o Elemiri, thaj vo phenelas kha sem me komunista. O Del the pharavel ma the hohavav! Thaj ankalei ma e miliCija trivar phe ubistvo. Thaj prastel munro rom phala o gajza, thaj aveltar o gajza, thaj lei e milicija pha mande. Rhanglela dzi ando shoro. A me zavas khaj gadova Njamco, thaj sela va vas e khocina thaj o kokosinjari, the avel ma o pachiv. Thaj me promenisardem munro anav, naj sem Ljubica, nego Mari, Njamcicko, me sem Njamcicko Rromnji, the na mudaren man. Thaj vo phenda maj jekh data khana tumen dirin e Mara, a tonci khaj zanen khaj sa rastavin tumen anda o Elemir, i e khata-nen I tumen I sa. No khanci. Zavtar me khaj leski gajzi, thaj phenav leske: „Me thodem e love ande rupica, a o shaoro ija le, thaj phabarda le. Thaj za vo ande banka, thaj preme-nil khola phabardine do opash love, thaj aneiles sa andre. Kasavi pachiv sas man. Thaj anelas godoja Njamcajka, Mari bushelas, hav lako ilo, ande Englesko deli. The ramovas lace jekh iii, mazda javilas pes. A mazda muli. Phuri sas voj. Sas la duj rhakija, Efi thaj Megi. Thaj von postuinas me zuraes. Svako des anenas po bhare vadricas thud. Po 5 litre, po 6 litre, manro, arho, slanine. Thonas thaj anenas, the pravaren munre shaoren, khaj me nasvajlem khaj darajlem khaj line the mudaren ma. Thaj ankaide ma khada avri the mudaren ma. Thaj munro manus rho vel: – Na mudaren munre manusnja, man si kha-dici shaoren. Me naj sem e komunista, me sem Njamco, a chi zhanavas njamcicka. A sar tu chi zhanes e njamcicka khana san Njamcajka? – Munri dej sas Srbajka, a munro dad sas Rrom, thaj khada me chi zanav njamcicka, nego zhanav samo srbicika thaj rromanes. Thaj phe gadova ashilem. No khanci. Si jekh baro Badandovo, paj sas, Badandov bushelas phes. Paj, kruchuno, a von rangline man, thaj tradena men phe gadova paj the hala vas amaro shoro.*

Sas shel?

– *Phe gadova mraza, phe gadova shel, phe godova ledo, amen geljam, thaj hala vas amara shoro. A naj amen bal. Kana aviljam chere, o phuro, munro sokro, thoda ando bob*

thaj tatarda o bob, thaj kherasas jagh ando bob. Thaj thodema phasa o bob, thaj suchilem. So the kherav akhana? Me sastilem, tahj ustilemtar, thaj zavtar khaj godoja Njamcojka, khaj Mari, thaj sela va vas e kocina za khurko des, nasti selada o gajza, orhaja, umperaco. Bharvalo gav, sa Njamce thaj selavav thej thai phe kolica arho, chicken, manro, cerenas ando bova, sa thai phe kolica I pizdel mandge khere the pra varav munre shaoren. Eta kada barjardam me khadala des shaoren, thaj khadala duj unukurja. Aver traja nas.

A kako si doživela kraj rata?

– *Sas mudardo o narodo.* To je bilo vešanje. Dođe Badnji dan, a ja sam bila trudna sa Boškom. Obesidu moga oca na Zelene pijace u Zrenjaninu. On je imo četrdeset godina kad su ga obesili. Ostali smo mi sedmoro siročadi. Nisu nam dali pomoć, niko ništa. Nismo primili penziju. Nije bilo nikakav život, a on je bio ubijen i paljen je u Bagljaš, tamo di su vadili te kosti mrtvačke. Preko televizije je bilo, mrtvačke kosti što su vadili od naroda. Ubijali su ih i u veliku jamu ko ova soba, bacali ih. A moj otac je reko: ako bide vešanje, poznaćete me, pustiću šnir od cipele dole, to sam ja. I tako smo bili na most i gledali kako ih vešaju. I tovarili su ih u kamion i odneli ih tamo u Bagljaš. Tamo su ih ubili i bacili sve u jamu. Živ kreč su bacali po njima i prskali ih vodom, otpalo to meso sve od njih, kosti su ostale. I gledala sam preko televizije, kosti mrtvačke kako su vadili iz Zrenjanina. Posle dugo godina. I šta ćemo sad, ne smemo da idemo blizu tamo, ne smemo da se pojavimo. Bio je jedan vinograd tamo, blizu, pa u tu kolebu sav narod bijo i gledali kako ih ubijaju i di bacadu i tako smo znali di su oni. Di su bačeni, di su saranjeni, da smo tako znali, a drukčije nismo znali. A na groblje nismo smeli da idemo, čuvali su stražari. Koga god su vidili, ubijali su Cigane.

Jeste morali da nosite onu žutu traku?

– Morala sam da nosim žutu traku, morala sam da idem di god su me terali. Tukli su me, tako trudnu su me tukli, nisu marili ništa. To je bilo zdravo strašan život. Narod nije smeo uveče kad dođe pet sati da izađeš na ulicu, odma su ubili. Milicija švapska! Jedan je bio, take zube je imo. Kad priča s tobom, a on kaže: – Šta pogovaraš? Da ti jebem mamu! On nije znao srpski. A posle kad su naučili, ondak nisi smeo da ga grdiš. A dok nije naučio srpski, on kad kaže nemački a mi kažemo srpski. Nismo smeli da idemo nigdi, nigdi. Nismo smeli, perje kad smo nosili, morali smo dozvolu od direktora iz Pančevo da dobijemo, da odnesemo perje. A drugčije nismo smeli ići, Bože sačuvaj! Bio je jedan Mile Brkić, njega su vezali za kamion, u kamion je bio top i vojska nemačka i njega su vukli pored naše ciganske kuće.

A jesi ti živela u tom ciganskom kraju?

– U ciganskim kraju sam živela, u malu kućicu, nije bilo tavana. Beda, sirotinja je bila. Bilo je struje, al mi nismo imali. Cigani niko nije ima. A taj Badandov, to je bio nuz rov di su se sakrivali kumunisti. Ja sam pekla crknote svinje u jedan bakrač mesa i davala sam da jededu, svako veče sam odnela, oko šest-pola sedam, ja sam bila već kod rova. Dočekivali me i davala sam im da jedu. Proje smo jeli. Napravi moja svekruva četirpet proje, ja metem to meso i tu proju i nosim i oni jedu. Bio je jedan Ljuba Zumbul iz Elemira. S njima sam bila povezana kao kumuniskinja. U tim stvarima sam ja morala da priznam tim Ciganu di nosim to meso. Taj Cigan, što me je tužio da sam kumuni-

skinja, to je bio Pića iz Elemira, umro je on. I priznala sam ja njemu, i on kaže: – Idem i ja s tobom! I on pođe sa mnom i odnesemo mi te dve torbe jela kod kumunista. De ovamo, de onamo i on meće Nemce kod rova da poubijadu ljude. Iz Srema, sa sve strane su bili. Ondak je došo jedan kumunista, ja ga nisam poznala, al posle sam ga saznala, da mu gledam karte šta će mu biti na taj put. I ja raširim karte, on da meni deset dinara. Onda si za deset dinara mogla da kupiš mnogo, bilo je pola dinara kila leba. I ja ništa. Kažem njemu otićeš na ovaj put, al ćeš biti veliki čovek i vratićeš se živ i zdrav, samo ćeš imati rane na sebi. Kad se on vratio, on dođe kod mene kad se završio rat, četir godine je bio rat, dođe kod mene i pita on mene: – Jel me poznaješ? Ja kažem: – Poznat si mi, a ne mogu da se setim ko si. – Znaš da si mi gledala karte i rekla si mi da ću ići na jedan put. I doću ranjen. – Jesi, ranjen si. – Di sam ranjen? – U leđa – ja kažem. I on se svuče i pokaže mi leđa kako je ranjen u leđa. Al metak je u njemu. Nisu izvadili metak. Ko zna di se sklonio taj metak! Al metak je imo u leđa. I poljubi se sa mnom i pozdravi se s mojim gazdom, već je došo deda iz rata. I ode. – Uh, što nisi osto – reko – da ti done-sem bar sode da piješ ili jedan klaker. Ondak je bilo klaker, sode sad nema. To su pravili ljudi, ovi što pravu sok. A taj Badandov je blizu kod rova bio. A kod rova uz prugu je bila stražarnica, di su se sakrivali kumunisti. Bila je zatvorena. Bijo je on i njegov mali sin. I grejali su šipku, u vatru i probili su tu stražarnicu. I on je podmeto ruku i skroz mu je otišla ta žica kroz ruku. I on nije kazo ni jao. Kaže tu nema niko, nećemo je rušiti.

Kako su Nemci otišli?

– S pozivom su išli. Bili su Cigani, bili su Srbi, bili su Totovi, bili su i Švabe i otišli su.

Ko su Totovi?

– Slovaci. I prođe rat i mi i dalje jedemo kulje, proje, kuvamo paprikaš, kuvamo čorbu, kuvamo gustu kulju. Morali smo da kupimo kukuruz. Ondak kukuruz nije bio prašen i bila je čista proja, nisi mogla da oboleš i da dobiješ neku fleku ili nešto. I razbolem se ja, dobijem trbušni tifus. Kuvali smo ribe, a riba nije bila kuvana, a ja bila gladna. I dobijem trbušni tifus. I kako da se lečim, ko da me spase! Doktora nije bilo, svi su bili u ratu. I moj pokojni stric, ocov brat, nađe taku jednu ... kao krompir. To rasti u vinogradima u trnju, tako crno. I to sam jela. Ne znam ni danas kako se to zvalo. I mećali su mi na tabane i na dlanove, na glavu, na stomak, i prođe taj tifus meni za nekoliko dana. Sad sam ja šišana. Kako da idem po svetu? I da mi ta moja, creparova žena, nec, štrikala mi je nec, gusti crni sam vezala na glavu kao da imam kosu. Prošo rat, a deca kako se rađadu, nijedno se ne krstu. Nije. Bora je samo kršten, a Milan nije, Boško nije, Toma nije. I devojke nisu kršćene. Al dođe Božić, a mi jadni Cigani, prosjaci idemo da pevamo od prozora do prozora, korinđamo, da skupimo da jedemo. Kad smo mi jeli, najeli smo se, u tim naiđe milicija i pita: – Zašto je ovaj lebac ovde obešen? – To smo mi prosili da jedemo. – Marš, pička vam materina, šta odgovarate! Taj isti zubati. Ja kažem: – Marš džukelo jedno, ti si za mene ker, nisi čovek, to treba da se jede! – Dobro! Okrene se on i ode. Ondak, ja se snađem kod njine sluškinje, da ona nije tela da pere patos, da sam ja morala da idem da perem, trbu do zuba, patos, da bi dobila leba. Kifle, leba, kafa bela, kobasice, mesa, svega živog, natovari mi u torbu i tako sam ja ranila posle moju decu.

E, dodeđu izbeglice iz Bosne, Bosanci. Begali iz Bosne. Zreli dudovi, a oni nisu znali šta je dud. Oni naberu po pune činije dudova. I nosu na pijace da prodadu dudove, dudice. I ja tako kažem: – Pa, to mi pravimo rakiju od toga, to ne valja. To je slatko, to lepo jako, kupite samo! Ja kažem: – Ne, neću da kupim, to ja imam prid prozorom. Bilo je dudova di god si se okreno, a sad među oraje. I ja imam dva oraja.

Kaže moj pokojni muž: – E, sad valjda smo se oslobodili. Pita on njegovog drugara preko pošte: – Dal sam slobodan da ti donesem perje? – Gotovo je! Slobodan si, dođi slobodno i ne boj se ništa. *A Men hasas chik, thaj papinange khul, khidasas phe ulice, thaj hamisararas,* I prskali smo perje. To je on kupovo i prodavo za Suboticu, za Mađarsku, Englesku, ko zna di je on to prodava. I tako da smo mi završili sav rat tu. Polak sela je bili ubijeno kod nas. Bila je jedna Mara, koja je išla sa mnom u rov, da nosi da jedu. Sledovali smo po pet kila brašna mesečno. Samo jedino da zapržiš, ništa više. E, ja dobijem brašno, odnesem kod nje i prodam. Kako dobijemo brašno, Cigani, mi svi nosimo kod nje i prodamo, a ona rani kumuniste. A nije niko znao. I dođe jedna žena sa centra, nju su saranili u šinternicu, konjsko groblje. I izda tu ženu. Srbi su je ubili, i svu je isekli na komade, ko kera. I metili je u raku da bi osetila kumuniste, što su saranjeni u Bagljaš. Mi smo išli tamo di su oni nju saranili. Skupili smo se deca, žene i seremo na njeno groblje. Da vidi ona kako je bio kreč na naš narod, da vidi ona govna na nju. I čuje njen otac i njena mati i obesidu se. Nesto rat i počeo mir, sloboda je počela. I živili smo kako smo teli. Svega i svačega smo imali, para najviše. Radili smo opet sa perjem i sa džemperima. Trgovali smo. Ništa nisam znala u život samo trgovinu. I današnji dan trgujem. Nisam znala da kopam, nisam znala da sejem, nisam znala ništa.

Jesi slala decu u školu?

– Ja sam nji slala u školu, samo su ih tukla nemačka deca. Nemci i Slovaci, zajedno su išli u školu. Tukli su decu. Ja sam vidla da nemaju moja deca mira, i ja nisam dala da idu. Niko nije završio školu, samo jedino Senija ima šest osnovne. I to je Tito krstio. Nisam znala kako da se snađem, da se obogatim. Mislila sam: – E, sad imam deset dece, i sad će mi Tito poslati nesto. I pošljem preko FNRJ, preko Narodne Republike pismo Titi. I krsti on nju, pošlje njeno ime, Ksenija. Samo je ona završila šest osnovne, ništa više. Rajko je završio osmoljetku i oče je u Krečedin za mašinbravara. I kad je tamo otišo, čovek je peko rakiju, imo je onaj mulj od komine. I hajde da čistidu momci te komine, da izbace oni to napolje. I udavi se jedan momak, udavi se drugi, treći, četvrti, peti. Kad su se pet udavili, moj Milan se prekrsti, vrati se i kaže: – Ja neću da radim! I dođe kući. I eno ga sad trguje isto.

Gde su sad tvoja deca?

– Milan je u Belegišu, Senija je u Kovilju, Milena isto u Belegišu, Bisa je ovde, nije išla u školu. Ona je bubrežni bolesnik, eno se leči, danas treba da stigne iz bolnice. Unuka Daliborka je završila tri razreda osnovne škole, samo više zna nego fakultet kad bi imala. E, to mogu da kažem da je toliko pametna i toliko razumna, toliko koliko te gleda da te pročita sta misliš. To je taka devojčica pametna, poštena da ne ide uveče. Ne izlazi uveče uopšte. Čula je u Vilovo da su vezali ženu kod kreveta, a dete su vezali kod stolice i ukrali su 700 maraka. Zato ne ide nigdi.

Ja nisam imala muke s decom. Meće moja svekrva korito, ja preskočim korito dva tri puta i dete ode. I nismo imali pelene, u stare krpe smo decu uvijali, stare košuljice, stare suknjice. I tako sam ih sve odranila, svi veliki i debeli, samo su bolesni.

A da li znaš neku uspavanku, neku pričicu staru?

– Ne znam. Uvek sam bila ozbiljna, uvek sam bila ljuta, nije smeo čovek da me pogleda nijedan. Toliko sam bila kerasta. Volela sam da se tučem. I s Ciganima i sa Srbima i sa ženama. U ovoj ulici sve sam tukla. Da saranim Daliborku, tako sam je tukla. Ovde, za kuću, sam tukla i ženu i ćerku i zeta i sina njenog. Izazivali su me: – Cigančuro, gadduro, majmuno, ti si najgora, najluđa! E, ja uvatim, i udri. I tu nema Boga. A bio je ovde jedan bunar, nismo imali pumpu opšte. Daliborka bila mala od dve godine. Ja nemam vode kako da dam detetu vode. Idem na bunar da izvadim. U njega su bacili naftu, govna, prašinu, svašta. I dođe ovaj Hrvat tu druga kuća, Zvonko, kaže: – Nećeš uzeti vode, mamu ti jebem cigansku, sad ćeš biti bijena! Ja sam imala taki veliki šrafčiger u džepu. Bora je sedio u dvorište, uzo je motiku da kopa u baštu. Čuje on moj glas i izađe napolje. Ja kad sam uzela kantu i udarim ga, probijem mu glavu. Izvadim šrafčiger da ga udarim u glavu, a Bora mi uvati ruku, nije dao. – Mamo, teška je robija! Ne idi u Mitrovicu, ovo se mora smiriti!

I zatvorili su taj bunar. Eno, ta žena sad oće da crkne. Razbolela se od srca, valjda je Bog plaća za to što nije davala vode mojim decama da piju. A, ova iza kuće, ako sam je tukla, krala je po punu kantu vode i donesivala mi da pijem. Vidiš koliko sam ja bila namučena i napaćena. I dočekala sam sad sedamdeset osam godina da doživim na nogama. Na nogama! Sad je umro sin Tomica. Ubijte ženu i obesijo se. Šta ću da idem dvajese godina u zatvor, kaže. Smirili su se. I bolje što su to uradili, nego što su bili propalice, bitange, nevaljali, pokvareni. Da te siluje ako si mu sestra, ako si mu mati, ako si mu ko.

Kako se Bora oženio?

– Bila je ta Ruža od 15 godina. A ja sam tukla jednu Ciganku, deverovu ćerku. I dobijem šest i po meseci zatvor. Rajko bio mali na sisu, i ja manem dete na sisu, i odvede me milicija u zatvor. Izdržala sam šest i po meseci. Tukla sam je, zdravo sam je tukla, da je morala da ide u bolnicu. Zato što me izazivala. Nisam dozvolila da me izaziva niko. Taka sam ja bila, tako drska da su me zvali Itleras. Ko Hitler što ubija. Dođe jedna Bosanka tu, druga kuća, umrla je. – Mamu ti jebem, cigansku, ja ću tebe ubiti. Ja ću te tući – ona kaže. A ubrzo smo kupili tu kolebu, pa nisam tela da se zamerim njoj. Tek što je deda umro. Jaka sam ko zemlja, što je oru, pa je seku, pa je seju! Taka sam bila! Jaka! I di sam imala narav da udarim tu, odma je srušim. Ispod vrata je udrim i odma ima da umre. Take ruke sam imala kao od kamena. I sad, odem ja na bunar da donesem vode. – Nećeš doneti vode, mamu ti jebem, cigansku, saću te ubiti! – viče ona na mene. – Mene? – Tebe. Nož sam imala, skakavac ili šrafčiger kod mene večito. Znala sam šta će da me snađe sve na ulicama. – Mene ćeš ti ubiti? – Tebe. Uvatim je za kosu, stanem je nogama na ruke. Toliko sam je oči namestila. Kad sam je oči tolko namestila, a ona viče devera: – Deverko! A joj! Ubi me Ciganka! A joj! Leko! A joj! Ajde, spasi mei Ništa. Kad sam ja nju istukla, a taj Zvonko što sam mu razbila glavu, i ovaj čovek za kućom smeju se.

– Dobro si joj radila, majku joj jebem onu đubretovu, da nemaš mira, da nemaš mira od nje! Taj Zvonko kaže: – Dobro si uradila da si je prebila. – I dođe njen dever i kad sam ga ošamarila, tu sam ga udarila, u oko, odma je pao. – Ha, ti, mamu ti jebem cigansku, ti oćeš da poubijaš sve. Sve ću vas poklati sad. Izvadim ja moj skakavac i sad ću da ih sečem. Evo ti trču deca, ne daju: – Mani se, smiri se, ićemo mi na bunar, nećeš ti više ići!

A bila jedna ženska, Smilja, ona me volela zdravo. Bila je kurva, nemoguće. A gledala sam joj u karte. I kad sam joj ja gledala u karte, ona mi je svašta davala. Meni je bilo dobro, ranila sam moju decu i bilo mi je fino. I ona izađe napolje i kaže: – A joj, mammo! Nisi trebala da se mešaš kod babe! – Što? – Jel ta baba će da te ubije sad. Evo izvadila nož, sad će te zaklati! I dotrči jedan sin, i ja tako dođem kući. Opet prođe ovaj zet, za kuću, a ja bolesna. Imala sam valjda šećer, ne znam šta sam imala, i bolesna sam bila. A moj Milan bere spanjice, taj najmlađi sin. I on kaže: – Ja sam reko da ću te tući, mamu ti jebem, sad ćeš biti bijena! Dok je on to reko, Milan za moja leđa. Skočio sa spanjice i za moja leđa. I kad ga je udario, odma je pao, da je ruke dizo, da ga mane da ga više ne tuče. – Ti da tučeš moju mamu? Ti, slepče, ti beda jedna! Sad ću da te prebijem da nećeš valjati za ništa. – I dođe njegova žena da brani. I uvatim ja njegovu ženu i udarim je o zid. I razbijem joj glavu. I odu krvavi oboje unutra i previjadu. Eto, tako sam ja provela moj život ceo. I odranila moju decu. Branila i nisam dozvoljavala niko da ih takne. Niko nije smeo da udari moje dete. Niko! Oma ubijem.

Kako si Boška oženila?

– Njegova žena kad sam je uzela za snavu, bila je mala. Nije znala ništa, ni da kuva ni da pere, bila je mala. I tako smo živili, živili, živili. I ona je učila, učila, učila i, eto, sad je žena kod njega.

A ti se posle dede nisi više udavala?

– Nikad nisam ni mislila da ću se udati ni da ću se švalerati! Nikad! Nisam imala kade, da mislim na makar šta. Nisam dozvoljavala te bljuvotine. Moj najstariji sin ima šezdeset godina. Dođe svako jutro otkad sam se razbolela, zavrne na vrata da vidi dal sam živa il sam mrtva.

Tvoja ostala deca?

– I ostala deca su bili sinoć kod mene, skupa. I Milena, Dejan, Boban, Milan, ko je još bijo, ne znam. Nji petoro-šestoro su bili, nisam imala leba da im dam. A bili su gladni. Nisu jeli kući, pošli su gladni od kuće, a ja nemam ni leba.

A jel se sećaš ono kad smo mi jednom došli, pa kad si nam pravila one ...

– Aha! Dođe Senija i Rada kod mene i dovela je svu decu. A ja nisam imala leba, nego sve kore i parčadiće. A bilo je masti. A ja šta ću da radim s vama, gladni ko kerovi! A ja ispečem taj lebac i mali Danilo kaže: – Take kolače nećeš nikad praviti kao što je moja baba pravila! Zapamtijo je taj leb pečeni, što je jevo, jadan, gladan i bedan.

I kako se zovu ti kolači?

– Pa ne zovu se nikako! Pečen lebac na mast. I voleli su svi da jededu od te peklince. I govorijo je uvek Dane, sad kad je bijo skoro: – Kad ćeš doći, baba, kod nas da nam praviš peklince? – Kad ne mogu, sine moj, ni da umesim, ni da izmesim. Nemam ni ruke sad, nemam ni noge. Kad me šlog udario! Oni su zaplakali, pozdravili su se i otišli kući.

A kako su se tvoje ćerke poudavale?

– Sve su se lepo udale. Senija je pobjegla. I bila sam po Seniju. I molila me Bajka pokojna: – Nemoj kad te molim da mi uzmeš snavu, jel ću se ubiti! A Rada kaže: – Pa, ako oće, nek je vodi. Ona je nepunoljetna, ona ima pravo na njeno dete, i ako oće, nek je vodi! I nisam, ostavila sam je. I rodi ona tebe. I kad je rodila tebe, ja nju uzmem, i tebe ostavim kod njih. I Rada je tu kružijo, kružijo s kamionom i nikad više, nikad više nije posle smeo da dođe. Posle ona kad je malo ozdravila, ona ode. Ona poručila, došo Rada, ode i danas žividu zajedno. I fala Bogu, stekli su dobar kapital, jer ako nemaš dobru ženu i domaćicu, nemaš ni dobru kuću. Nemaš praznu avliju. Ako imaš dobru domaćicu i dobru ženu, ondać ćeš imati sve.

– Kad sam se ja udala za dedu oni njemu metu cvet, a meni metu venac na glavu. I ja uzmem konja da idem da napojim konja na bunar, padne njegov cvet u bunar. Ja kažem: – Sad ćeš ti umreti, a ja ću ostati! I tako je bilo. Samo četrdeset godina je imo kad je umro, a ja eto ostala još živa.

A kako izgleda svadba ciganska?

– Jako lepa. Pogodiš se ti sa prijateljom koliko svinje da zakolje, dal će dati kravu jel bika, koliko novaca će dati. Sad je moj unuk, sestrin sin udo ćerku u Zrenjanin. Dobijo je deset iljada maraka. Dobijo je pet svinja, kravu zaklo. Svadbju je pravijo u kafanu. Javijo je telefonom svima, ko oće da ide. I šta? Mi moramo da darivamo, kako ko. Neko hiljadu, neko dve, kako je ko mogućan, tako dariva. I eto, sad se taj moj unuk razbolo i valda će umreti. Pacika. On je iz *Khaj besel o Paci!* U Elemir. Ima kuću kao opština, jako je bogat. I on i njegova dva sina. Zdravo je bogat. I to je sad skoro pravijo tu svadbju, pa ima jedno mesec dana. Svadba je bila čuvena. Sa celog sveta Cigani su išli sa kolima, vozovima, sa aftovima da vidu te svadbje. To je bilo zdravo lepo, zdravo fino, zdravo pošteno. Nije bilo svađe, ni tuče, ni ništa.

Imaš deset dece, a koliko imaš unučadi?

– E, sad da ti ja izbrojim. Ti si jedna, Danilo dva, Igor tri, Daliborka četir, Ruška pet, Dejan šest, Boban sedam, drugi Boban osam, sestrin sin iz Opova, devet, i Slobodan Dudin deset, i Robert je jedanajst, i ova mala Bisa je dvanajst, Buba trinajst, Milena četrnajst, pa Nena Boškova šesnajst, Milena sedamnajst, Paci osamnajst, njegova dva sina devetnajst, drugi sin dvadeset, pa Kristina pa Slađana, Tomica, Buca, Goga dvajest pet. Imam i praunuke. Slađana ima dete. Ja živim sad sa Milanovom ćerkom, Daliborkom. A ja sam prepisala unuki kuću i sve što ima u kuću, da me izdržava. I ona me bolje izdržava neg da sam je rodila.

Kako to da je ona ostala kod tebe, a nisu tvoji sinovi i ćerke?

– Anđja je pobjegla, njena mama, a njen otac je oćo kući. I oćedu da je dadu u dom, a ja kažem u sudu: – Ne dam je u dom, pa taman da je obesi! I uzmem ja nju. I uzmem ja kolica. I pokrjam ta kolica, i zamolim popu, i da mi popa druga kolica. Ja sam nju vukla za mnom do dvadest i jednu godinu. Evo sad ima dvadeset i jednu godinu. Ona nema momka, ona ne ide na ulicu, ona nije kurva, ona radi, ona trguje. Kupuje džempere, robe i tako rani mene. Ja sam ponuđena od nje, ne znam šta nema, ne znam šta ne kupi, ne znam šta donese. Sve mi donese, mete na astal i neće da jede bez mene. Ona

me zdravo čuva. Ima njenu bašču, posejala je svega. Još ima malo nešto da seje, i to će posejati, ima ranu. Gladna nije, gola nije, bosa nije, ne dam je opšte da bude bosa i gola i da ne jede. Kažem: – Kupi i jedi, i nemoj da gladuješ! I ona sluša. Još nije mene gurnula, još ona mene nije nešto protivno rekla, Bož sačuvaj! Nego: – Babice moja, majka moja, majkica moja, ljubi te tvoja Daca! A ja šta ću! Nadenem joj ime Slavujka iz Kasandra serije. Kad me najedi il kad me ne posluša, ja kažem: – Ej, Slavujka, dođi unutra! Ona se nasmeje dođe unutra i kaže: – Šta očeš, majka moja? Skine me sa WC, skida me, pere me, kupu me. Ustrala sam se, ustrala sam se u gaće. I uzme ona gaće, i baci. Ali pidžamu nije bacila, opere pidžamu i osuši. Čista sam. Svaki drugi-treći dan me kupu i pere. Tako moja ćerka ne bi uradila, što ona radi sa mnom. Zahvalna sam joj, da joj da Bog zdravlja i sreće di god krene. I da joj da Bog takog muža dobrog, da je ne jede, da je ne sekira. Želim joj sve najbolje i najlepše.

E, sad mi reci za 8. mart, dal se to nekad ranije slavilo?

– Slavilo se, 8.mart. Kad sam trgovala, najviše sam prodavala na 8.mart. I išla sam okolo. Mojim ćerkama davala sam poklone. Šta sam kojoj mogla, to sam pružila. I one su davale meni. I sinoć je bila Duda kod mene, i dala mi je sto dinara. Slavio se i Dan Republike, išli smo u kafanu, jel u bioskop di je bio. Tu su igrali i svirali, pevali sve partizanske pesme.

A jel se nekad slavio tvoj rođendan, pre nego što si se udala?

– Slavio se uvek moj rođendan od kad sam se udala. I danas ga slavim. Svašta su mi doneli: aljinu, bluzu, suknje, robe, marame.

Bako jel ti znaš pesmu neku meni da otpevaš?

– Boga mi da ti kažem, ne znam. *Di ta devla!* Ne znam, da umrem ja! Ne znam.

Neku legendu, nešto što su tebi pričali kad si bila mala?

– Ja ni ne znam šta je to legenda, ja ni ne znam šta je to pesma, ja nisam imala vremena. A saću da ti pevam:

U Zrenjanin preko puta, ima jedna kuća žuta.

U tu kuću ima svega, a robije i da ne kažem.

Tu je Ljuba robovala, šest meseci, jedno leto.

Na proleće Ljube eto.

Od Ovčara i Kablara, mlada Ljuba odgovara.

To sam pevala kad sam bila u zatvoru.

Znaš kako si ti dobila ime, svoje ime?

– Moje ime? Ja sam krštena duša. Ja se zovem Ljubica, ja sam na moju mamu, nisam na mog oca. Moj otac je bijo Dragutin, a mama je bila Radu Anka.

Zar to nije rumunsko prezime?

– Zato što nije venčana. Jel ondak nisu venčali Cigani, nego tako i tako živiš. Ondak je bilo drugo, drugi život, a sad je zajeban život! Venčana, nevenčana, ne vredi ti, ako ne valja život, moraš ga manuti i otići. Neka da Bog da sve uspeš šta si naumila. Valjda ću dočekati da izučiš školu i da budeš lekar. Ondak da mi daš nekaciju.

NAPOMENA: (Prevod izgovorenog teksta na romskom)

Ciganski da ti kažem: devojke onda nisu bile kurve, devojka je morala da čeka da dođe Cigan da ih prosi, ako njen otac hoće da je proda, a ako neće, ona ne sme da se uda, zato što je ne da njen otac.

Deda je bio jako veliki trgovac. I mi smo kvarili perje, i predavali kod Rade, u magazin, u Pančevo. A Rada je sada u Engleskoj, naš magazin.

Stavljali smo u perje blato i govna guščija. Govna guščija smo skupljali u bakrač, i metlicu i prskali smo perje da bude više. Stavljali smo u kola i nosili u Pančevo, i prodavali i donosili pun novčanik para. I ja sam sakrila pare u šporet i imala sam malu kuću, bugarsku, bez tavana, i stavljala sam u rupicu novčanik, jer tamo neće ukrasti. Pun para! A bila sam zatvorena kod Nemca, koji je bio crepar, a on je bio veliki Namac, kako je on reko, tako je bilo. I izvadio me je tri puta, da me ubije. Hitler! Prijavio me je neki Cigan, zvao se Pica, od Raca, iz Elemira i on je rekao da sam ja komunista. Bog da me ubije ako lažem! I odvede me milicija tri puta na ubistvo, i trči moj muž kod čoveka, i dođe čovek i skine miliciju sa mene. Ošišali me do glave, a ja sam išla kod tog Nemca, čistila sam šupu i kokošinjac i stekla sam poverenje. I promenula sam moje ime, nisam Ljubica, nego Mari, nemačka ime, ja sam Nemica – nemačka Ciganka da me ne ubiju. I on kaže: – Još jednom kada budete dirali Mari, onda da znate sve ću vas rasterati iz Elemira, i vas i vojnike i sve! I ništa. Idem ja kod njegove žene, i kažem ja: – Ja sam stavila pare u rupicu i dete ih je uzelo i spalilo. Ode on u banku i promeni te pare dopola spaljene i donese ih kući. Takvo poverenje sam ja imala. Donese ta Nemica, Mari se zvala. Srce moje rođeno. U Englesku je otišla. Da joj napišem jedno pismo, možda bi se i javila. A možda je i umrla, stara je već bila. Imala je dve ćerke, Efi i Megi i one su me jako poštovala. Svaki dan donosile su po pune vedrice mleka, po pet-šest litri, hleba, brašna, slanine. Stavljale su u kolica i donosile, da hranim moju decu, jer sam se razbolela zato što sam se jako uplašila, kad su hteli da me ubiju. I izvedu me tako napolje da me ubiju, a moj muž plače: – Nemojte ubijati moju ženu, pogledajte koliko dece imam. – Nisam ja komunista, ja sam Nemica. Ali nisam znala nemački. – A kako ti ne znaš nemački, kad si Nemica? Moja je mama bila Srpkinja, a otac Cigan, tako da ja znam samo srpski i ciganski. I tako sam i ostala. Ali ... I ništa. Ima jedan veliki Badandov, ima puno vode, Badandov se zvao. Veliki, voda, blato. A oni su me do glave ošišali. Terali su me da perem moju glavu u tu vodu. Na tu zimu, na taj mraz, na taj led! Mi smo išli i prali smo našu glavu a nismo imali kosu. Kad smo došli kući, stari, moj svekar, stavio je bob i zagrejao bob i stavio vatru u bob. Stavila sam se pored boba i osušila. Sta da radim sad? Ozdravila sam, ustala sam i idem kod Nemca, kod Mari da čistim kočinu (kokošinjac) za nedelju dana. Nije mogao gazda da očisti, gospodin, umperaco! Veliko selo, sve Nemci, i očistila sam. I stavi on na kolica brašno, mast, hleb, stavio je u neke kese i stavio sve na kolica i doneo kući. Eto, tako sam ja odbranila ovih deset dece i ova dva unučeta. Drugi život nisam poznavala, drugačiji život nije postojao. Bio je ubijan narod.

(S.D.)

Tetka Radinka, pričajte mi nešto o svom životu.

– Ja sam se rodila 1923. godine u selu Buđanovcima. Otac mi se zvao Mican, a mati Saveta. Imala sam još jedanajst braća, a ja sam sama ostala od svih. Najžalije mi je ove sad sestre što je umrla na porođaju. Ostalo je dete od dva sata. I sad je, hvala Bogu, ona zdrava i ima i ona dvoje dece i sretna je u braku. To me jedino teši da mogu da kažem opet, hvala Bogu, kad je već tako moralo da bude. Drugo, kako sam prošla u mom životu malo me jedi i nervira. Prvo onaj rat četrdeset druge godine. Naš otac je bio oteran u logor, a mati ostala s nama, a ja se opet udam mlada. Imala sam sedamnaest godina i udam se u selo ovde u Buđanovcima za nekog momka koga sam ja volela. Deda Markov sin, Vasa se zvao. E, ondak s njime ostanem u drugom stanju. E, njega ubiju, iste godine kad se ja udala za njega. Ode, interniran u Mitrovicu, njih sto dvadeset. Međutim, neke su pustili, neke ... ostala su trijes dvoje. Među tim je i moj muž ostao. Posle njega rodim ćerku. Zove se Ružica. I ona je sretna sad u braku. I ona ima sad, hvala Bogu, unučadi.

Kako ste se udali?

– A, kad sam se ja udala za tog mog muža, ratno stanje, možete misliti. Već je okupacija bila. A on se nekako sakrivo, ondak je bila ulicom stražara, patrola njina nemačka išla. I on je njih malo poznavao: – E, kad si se oženio, Vaso, daj da pijemo rakije! A ja kao mlada pod perčinima ošla. Roditelji moji nisu hteli da mi smetaju. Kažu: – Neka je. Kad je ona htela, ona će pobeći i drugi put. Još mi otac nije bio oteran u Nemačku. Međutim, nije to bila rakija nikakva. Otac malo pozvao njegove komšije, njegove drugove. Sat, dva, tamo pili. E, morali su da idu pošto je bila Nemačka, ondak je bilo da može samo do devet sati, deset najduže, da možete nekog viditi na ulici, jel onda koga su našli posle deset sati tog su zatvorili i tukli Nemci. Mi smo se sastali nešto u proleće, a on je poginuo 19. avgusta 1941. I to je bilo strašno za mene.

Koliko ste vi onda imali godina?

– Pa šta sam imala, imala sam sedamnaest i po godina. Ja ondak nisam znala ni gdi, ni šta i ja se premeštam kod matere i kod oca. A mati je bila mlada žena i ona rodi dete posle mene šest meseci. I to jedno dete je živelo nekoliko meseci i ono umre i ona, mati, šta će. Došli su Nemci i kažu: – Napred, forta, forta! A mati kaže: – Pa vidiš, da ja imam pravo od muža. Onda su davali neko, kao neku ličnu kartu da ga ne diraju, nas. Al zovemo se Cigani! Mi ne znamo ciganski, ne vladamo ciganskim. Nismo među Ciganima, nit znamo ciganski, nit jedemo ono što ne valja. Radimo. Moji roditelji su radili, isto i ja. Posle smo mati i ja radile kad je otac oteran. Radile smo Miki Radović ženi, za Gavrinu mater, radile smo ... Ondak ona nama da metar-dva žita. Mati kosi, kako pokosi, ja povežem. I tako smo preživljavale, uglavnom smo zaradile hleba. A nismo išle da krademo i da prosimo. Brat mi je imao devet godina punih, u desetoj, ondak je išo da čuva svinje kod gazda, kod Jankovića, kod Janković Mikana. Sad je ovde Jovica, Mikanov unuk. I ondak je tu brat mi zaradio pedeset kilograma žita i četiri kilograma i masti i tako smo se mi prehranjivali. Mati je morala jedna da nas čuva od neprijatelja.

Dok čujemo da neko beži ulicom, odmah nas mati skuplja. Mati nije skidala am sa kobile, u štali je kobila bila. Imali smo kola zaprežna, i mati odmah upregne kobilu. Zvala se Cura. Kad moja mati upregne kobilu, ja samo bacam decu i proje, nije bilo hleba, jel odneli su fašisti sve, dok nismo mi posle samleli, a ona vidi da neko beži ulicom, kaže: – Šta je? – Ma vojska! A mati odmah upregne kobilu, a ja bacaj decu, jorgane, jastuke.

Imali smo i vašiju. Bilo je strašno. Nisi imao kade da se skineš. Ako se slučajno skineš mora da bude kod tebe ono tvoje odelo. Nisi imao kade da se opereš. Nemci su dolazili često u Buđanovce. Bilo je kad prođu prugom. Strašno mi je kad se setim! Kad prođe prugom patrola od Nikinaca do Rume. To su više patrola čuvalе prugu. Onda kad prođe tu, onak kaže vojska. Mi bežimo, oni nama ništa nisu načinili zla. Onda mi moramo da bežimo. Kud bežiš ne znaš, neko u njive ... A mi sjatimo malu decu, bilo četiri-pet dece: Svetlana, Dragica, Ljubiša, Vida i moja Ružica. Još i komšije povezemo. Imali smo Curu, kao vila. Kad je letnje doba, a mati samo vikne, ovi ljudi za dva konja vežu još omadi za koca, onaj krave, onaj šta. Moja mati samo vikne: – Cura! Sve obiđemo, siđemo u Brsac. Mi u Brsac, kad onaj sa tornja crkve viče: – Nemojte nigde da se sklanjate, eno ide vojska od Nikinaca! Ne znam, da vidimo, još nisu došli do bunara. Ako oni skrenu za Buđanovce, onda je i Brsac slobodan, ako krenu za Brsac onda bežite u Buđanovce!

Sa tornja onaj javlja, a mati sedi i čeka. Kakva deca. Nit je to bilo očišćeno, nit oprano. Samo nužni deo. Kake gaće! Samo zavili u krpe, samo da preživimo. Onaj javlja: – Slobodni su Buđanovci. Ajd sad natrag za Buđanovce. Kad mi došli, ja kažem mami: – Znaš šta, mama, sad ćemo mi svrnuti negde ovde u žito. Bilo letnje doba. Bilo je žito visoko. Metar i po, dva. – Idemo u žito, pa do mraka ćemo tu biti, a noćas ćemo kući. Uvek u ataru ima tih naših izbeglica. Kaže: – Slobodni su Buđanovci, otišla je vojska na Brestac. I tako da smo za taj dan izbegli opasnost. Kad sutradan mati šta će, Bože, šta će da jedemo. Proja, deca mala. Kako mleko, kakvi šta! Mučila se. A otac piše. Želeli smo baren krompir, kakva mašta, baren krompir i proje. A deca naša kad su progovarala nisu znala da istu hleba, nego proja. Ona ne ume da kaže proja nego „hoću pope“. Kačamak, proja – to je naša hrana bila. Pošto nismo imali zemlje a mati dođe pa kaže, a bio iza naše kuće čika Kuzma, kaže: – Saveta, ti smeš da ideš da kradeš za kobilu svoju u atar, drugi niko ne smeo ti smeš zato što ti treba da sačuvaš decu. Kad jedared se dere dete, sestra Vida pokojna. A jedan kuca u pendžer, a mati kod prozora, sedi na klupi i gleda u prozor. Ne sme da se javi. Ne zna ko je. Dal su partizani il fašisti? I fašisti su dolazili noću, ne znam u koje doba sata, a on kaže: – Ej, ej, Saveta. A mama onda veli, ko poznaje se: – Pa šta je – kaže – što ti se dere dete. Gdi si. Da nisi ti otišla nekuda? Ti si kod kuće. – Pa bolesno mi je dete – mama kaže. I tako da smo mi strahovali.

Mojoj materi nisu trebale, kako ću da se izrazim, ljubavne stvari. Ona je nas pazila. I meni. Ja sam imala osamnajst godina. Nisam mislila da sam ja mlada. Nisam ni pomislila na mladost i na ljubav. Samo sam mislila kako će rat proći. I dok vidim da ulicom neko trči, kažem: – Šta je, vojska? – Pa nije, idem da vidim krmače, il za nekim poslom. I tako smo mi u strahu othranili tu našu decu. E, posle otac šta će, imo je tamo neku sreću pa se sa Sašanima nekim tamo združio pa su ti nama poslali kukuruza. Kao njenim ženama su javili, jedna žena će doći pa podajte joj šta ona bude trebala.

A moj otac tamo radio je pa davo njima da se oni tamo hrane. A moj otac, pošto nije pio, nešto su plaćali ti Nemci tamo radnicima njnim, a ima neko ko je voleo da se provodi. Drugačije naš otac, siromah, i tamo mislio o nama. I tako smo mi: mati ode u Sase i odnese tu malu što je bila, Vida zvala se, ode a tamo ona žena: – Pa naši su ljudi zajedno, pa su se tamo združili. Šta god očeš da ti daju. Tu bude i odeli za decu i hrane. Nama je bilo potrebno. Nismo imali zemlje. Šta ona dala, krompira i luka, u njena kola natovarila. E, a ja ode sam ostala sa ovom decom malom.

Kad jedared ide voz od Rume. Kaže, ide oklopni voz. A joj, šta će sad taj oklopni? Šta je to? A ja, šta ću, kud ću, puca, puca od nekud. Neko je njinu vojsku vodio tamo za Šabac, šta ja znam, a ono pucadu, a ja bež pod kreveti Nisam znala kud ću. Pod krevet, šta ću. Eto to je bilo moje sklonište. Malo je bilo smešno i strašno. Oni nisu nikog nas ubijali. Samo su pucali. Stajali su tu kod Cikoškog bunara. Tu su naši seljaci čuvali konje u zabranu, tamo preko pruge. I tako, prošlo je. Valjda su oni njinu vojsku ispratili i nas nisu dirali. Ali ja sam pretrpela strah i stres onaj, što je najopasnije. E, mati došla. Tako smo tu jeli. Priča: – Sta je bilo? Jel ste živi? Zdravi ste? – Svi smo dobro! Ajde, najeli smo se. Mati priča kako je njen muž piso. A moja mati nije znala da piše, onda ja pišem, znaš.

A vi ste pismeni?

– Ja jesam pismena. Išla sam tri razreda osnovne škole. Za mene je to onda bilo dosta i za moje roditelje odlično, zato što sam ja morala da čuvam decu ovu malu. I ja pišem materi. Mati drži dete, doji i kaže: – Piši, 'Dragi moj Mile'. A ja napišem: – Dragi moj Mile. Ona opet drži dete tamo, zaboravi šta je rekla, reko: – Dragi moj Mile. A ja opet: – Dragi moj Mile. Kaže: – Jesi li napisala? – Jesam, šta sad da pišem? Ona dete tamo muštra, ono drugo, treće, a ja samo slušam, ja samo onako više smešna, za njih. Opet: – Dragi moj Mile. Pa reko, daj mama više nešto nastavi, nemoj samo dragi moj Mile. Pa kaže: – Piši ti šta znaš. Ti znaš šta ima u kući i kako smo ... A ja onda tako sam pisala: da smo zdravi još, živi, nismo gladni, imamo malo više tamo vašiju, napunili su nas i partizani i mi nismo imali su čim da se peremo i nismo imali to ... al važno da smo zdravi i siti smo. Još smo čitavi. Nisu nas tukli. Kad je bilo, ne znam kojeg je to bilo meseca, znam da je bilo letnje doba, višnje su se brale, a moja tetka došla iz Ovara da ide u nadnicu pošto je ona siromašna. Da ide u nadnicu ovde. Ovde ima više posla. Kod nas će spavati i tako.

Kad jedared došli fašisti i – forca, forca – kad i ona. Kad mi u forcu, jao to je strašno i oko nas Nemci, uuu, kad se setim! Kad jedared dovedoše Sremčević Bajce sinove. Tri sina. U bazi našli. Oni su gazde bili kod nas preko puta. Ali su oni bili u bazi zaklonjeni i ko je njih potkazo. Ja sve mislim da je potkazo Sajo, jer on je bio opasan. I tako su oni bili oterani. Pa oni njih u ženskoj crkvi preko nekog bureta prevalili, tukli, tukli su ih tako, a mi smo bili možda samo dvadeset metara od te ženske crkve. Kako smo se sljuštili, onda su nas oni nabili, svi. I ja čujem da mati moja kaže: – Znaš šta je Radinka, idi ti malo dalje, a ako oteraju nas u Cigane, da ne oteraju i tebe. A ja sa mojim detetom odem negde kod nekih ljudi, stanem, uvek, u to vreme, mesto gde sam ja sa mojom Ružicom sedila. I tu su se ti ljudi toliko derali, možete zamisliti, svi trojica. Tukli su ih

dokle su hteli, i oterani su i ubili. Kad jedareda, a na crkvi su uhvatili nekog Jovanovića, zove se Milivoj, on je bio stražar na crkvi na tornju. Pa su ga uhvatili da spava. On je valjda bio kod devojke noću pa uhvatili ga da spava. I on jadan, Đorđe se zvao. A mati njegova bila, mojoj materi na kolena sedela ... Tako nas nabili ustaše. A on ide preko nas kao, preko društva tog gazili preko a za njim ustaše i kaže: – Ajde sada da kažeš ko je majka partizanska ili Cigan. Moja mati imala je sina, dvanajst-trinajst godina, a on je bio u partizani, a bojala se odvešće nas u Cigane i odvešćedu nas, kao onda su već i decu dečake te uzimali. Bio je Sava Cekatić ... Dečake te od dvanajst-trinajst godina nosili su za Nemačku. A on došao, Đorđe taj pa kaže: – Ovo Cigani. Kad ga je udario onaj Nemač puškom u leđa, a on, jao mati moja, onda je on pokazao šta je znao i šta nije. A njegova mati sedi materi mojoj, možeš kazati u krilu. A mama kaže: – Đorđe moj! A mama kaže: – Jebo te Đorđe! – kaže kako je vidio da sam ja Ciganka, nije se poplašio njih nego je video da sam Ciganka! A ta žena čuti, šta će. Tako da smo prošli.

Jedared proziva onaj tog i tog ne znam ta imena, malo sam se iznervirala. Daj na jednu stranu, daj ove na drugu stranu. Delio koga će za Nemačku, koga će ... onda je bilo i devojaka i žena. Znam da je bila Mileva Krunića Vlade žena i šta ja znam, one Drljine devojke. A ja samo pokazujem na moju Ružicu i dojm je, da ne misli da sam ja devojka pa čedu i mene oterati, a dete će mi ostati.

Jedared onaj Bauer bio iz Rume, Nemci, kašćemo Švabe, i oni kaže: – Ajde onako, ja imam dete nek idem kući, a mati jedna, ona nekako bila bliže, ona ima pravo, što da iko ima pravo iz Nemačke, a moja mati to i ličnu kartu neku imala za oca gde on radi, njegova slika, kad – i ovo je meni dete – i ja sa njom bež. Tako smo se izvukli iz porte. Mnogi su ostali tog dana. Ne mogu ni da se setim koliko ih je bilo, sačuvaj me Bože.

Kad, ostala mi tetka. Tako kaže mama: – Idi sestro kući pa kako ti Bog da! Tako da smo mi tog puta nekako ostali čitavi. Kad je prošlo neko izvesno vreme, pa nije bilo ni mesec dana, ondak opet dođu, traže Kuzmana Maletića. A Kuzman, on je bio mesni, kao mesna kancelarija zvala se, u privatnoj kući. A, traže ga, a oni pobegli u bazu. Imali su visoka drva neka, pa tu se sakrila baba Gina i deda Kuzman. A moj brat vidio u avliji kaže: – Eno, mama, baba Gina i deda Kuzman sakrili se u rupu! A mama jedna, jao naopako, ako ga budu pitali, jel ove naše Švabe znaju srpski. Ako ga budu pitali Ljubiša će to kasti, pa šta smo onda raditi. Joj, a partizani ubijali jedni druge.

Jesu li i partizani Cigane ubijali?

– Ubijali su i Cigane. Onda su oterali dosta Cigana, mi smo se tu izvukli, što smo imali decu. Tako smo nekako se izvukli. A otud bežiš što si Cigan, otud bežiš što si mlad. Na ljubav nije niko mislio, bar ja ne. Nisam mislila da sam ja mlada, od osamnajst godina. A tu mi je bilo dete tu i tamo sedam-osam meseci kad su nas terali, i deset šta ja znam koliko je raslo. Otac, šta će, on tamo nama ne može da pošalje novaca. Nego pošalje po tim Sašanima. Bilo je strašno. Ne mogu se sve ni setiti. Kad je to prošlo, moj otac bio tamo tri godine. U četvrtoj došo. Moj poginuo muž. Šta ćemo ondak. Sirotinja, beda.

Pa možete mi pričati kako ste se udali za tog vašeg prvog muža.

– Sad smo se vratili natrag, od početka. Meni samo kaže ona Nada, kao drugarica, kaže: – Tebe vole Vaso. A ja sam njega već volela. On je kao prvo bio i lep, vidiš ga tu

na slici. Nisam ni ja bila ružna njemu i tako smo se mi gledali. Niti je on meni prišao da me poljubi, niti ja njemu. Samo, ja sam drhtala kad je on u društvu. On je znao da svira u prim, tamburu neku. Mi smo se tamo drмали, igrali, zabavljali. E, baš je bilo to nama onda lepo. Nismo smeli da idemo u salu.

A zašto niste smeli?

– Od neprijatelja. Otkud smemo da se skupljamo. Malo su branili partizani skupove velike. Bilo je tu, šta ja znam, neke propagande. Znaš, ko i svaki, neko je volo da slaže, neko nako, naopak. Najviše smo se bojali kad dođu dva, neki Mile žandar iz Hrtkovaca i neki Joca iz mline hrtovačke. Oni su išli kod neke Vere tu, ona je imala sina, a muž joj je bio u Nemačkoj i ona se š njim, da izvinete, ljubavila. Kako sad to da kažem, da ne kažem kurvala. I mi smo, moja mati baš je jadna, sirotinja je, kaže: – Saveta, ajde da me voziš u Hrtkovce, dobićeš džak brašna. Ova moja gladna, sirota mati, pa kaže: – Ne možemo mi tako, Vero, zimsko doba. Ja imam kobilu dobru i saonice, ali čučedu partizani. Kaže: – Ne bojte se mi ćemo ići kao da kupimo brašna. Kada su oni otišli, a moja mati bila je i dalje, a oni tamo šta su radili š njom šta ja znam, jedared ide Vera dobila brašna, svega šta hoćeš. E, tu noć su ubili tu Veru. E, posle moja mati nije smela da priča ni skim. Ni sa partizanima. Ona se bojala i čuvala život.

Vasa Vam je prvi muž, jel tako?

– Jeste: – Kad sam upoznala Vasu, ponavljam, on je mene voleo. Pa mi smo znali da jedno drugo volimo. On je znao da svira, mi igramo tamo na šoru. Tako, skupilo se drušvo. Ondak onaj kaže: – Ne sviraj to! Ono što ja kažem to on svira. E, kad smo u društvu bili, pa on preko drugog meni kaže kako on mene vole, tamo ovo-ono. Nisam ja sa šnjim smela, nit je on tražio da se mi sastajemo, da uživamo. E, kad sam se ja udala priča ti mati njegova. – E, moj Vasa, dovo devojk! Malo napravio tamo što sam kazala već, večere, rakije. Bilo je, samo da se što pre razidete da nas Nemci ne uvate. E, tako je bilo. E, ondak moja mati: – Nisi trebala za njega, on je jako siromašan – šta ja znam. E, posle on pogino. Rat je nas prekino, prekino pola zdravlja i snage. I tako, već moja Ružica, kad je završio rat, ona je već pošla nogom.

Kad sam ja rodila moju Ružicu, bila je samo svekrva i iz sela jedna žena. Kad je ona došla, a na ulici Nemci, kaže: – Ej, znajte da vama sija svetlo. A svekrva jastuke meće i kaže: – Znaš šta, porađa mi se sna, tako da znate da nisu to partizani i da se ne radi nešto, makar šta. A nama je Čaruga bio, čuven partizan, treća kuća od nas. I oni su vatali i Čarugu i šta ja znam, te druge. Bilo je tamo dosta. Bio neki List, zvali su ga tako. I tako su se kod tog Čaruge kupili drugovi, a ja mlada sam bila. I tako moja svekrva sva sretna. Otud je sretna što ima unuku, otud plače za sinom. Nije Vasa ni zapamtio ćerku. Međutim, posle šta ćemo. Ja kod matere, kod oca, šta ću, kud ću. Sad mi taj brat i narastao je Ljubiša moj oće i on da se momči. E, pa red je i da se ženi. I oženi se on iz Tovarnika. E, onda su to već i racije prošle. Šta će biti, ono malo veselih ovamo-onamo. Ljubiša moj dobio ćerku. E, ondak ćemo praviti svatove. Ondak se moglo.

Kakvi su svatovski običaji kod vas?

– Znaš šta, ja sam išla u ciganske svatove. Ja mogu to ispričati. Mi nismo tako. Mi smo odbegli. Odbegla mlada, šta ja znam. Dobrom voljom, roditeljima. Nije dobra volja.

Kako kad. A ja sam išla u ciganske svatove. Ženio sina neki Dule Cigan i sad je živ Bane Cigan. Retko ko kaže da smo Cigani. Samo eto tako, kad bi neko reko to su Cigani. A ko mi je Cigan ne znam ni ja, tako je bilo. Ajde da ti kažem. To je bilo odma posle rata: Radinka iz Šišatovaca, kao ja njega čekam. Igramo i veselo. Ićemo u Vojku, a ja vidim, šta svekar nosi. Nosi nije bio džak, nego čaršav neki. Plus četiri leba. – Pa šta ti – kaže – Dule, nosiš četir leba? – Braća, pa možda će biti malo decama da jedu. I bilo je nas tu dosta, mojih drugarica, belih, crnih, svakojakih, a jebi ga, ja ne znam ciganski. A oni, kad smo otišli u Vojku po devojku, a ona mlada. Mladoženja mlad, a devojka još mlađa.

A koliko su imali godina?

Teško da su imali četrnajst godina. Ona trinajst a on četrnajst. I oni su, svekar i svekrva, a lonac veliki. Kuva se supa neka ... onaj tučani lonac. Nasred avlije. I šta ćeš, dobro je i to. Mi ogladnili. Ajde sad da se jede. A svekar je zapravo doneo pre jedan dan ovcu i leba. Samo mu je pofalilo. Bilo je više društva nego što je domaćin kazo. I tako mi igramo, a napolju kućice male, ne mož se zavući. Da mi pevamo: – Plaćaj, brašo, ne žali banaka, a njena mati ne da devojku. Kaže: – Mlada je. I tako to. Malte nije bilo i tuče. Ovi naši svatovi, pa dićemo brez mlade ići. Sramota. Zet kaže: – Kolko sam dao novaca. Pa ne znam kolko je dao masti, pa brašna, pa paprike su izneli. I tako su ti svatovi bili. Nama je bilo lepo. Mi smo igrali. Družili smo se sa narodom. Muzika je bila dobra. Cigani su svirači. Igrala sam ja. Al kad sam ogladnela, nisam mogla tako da igram. A oni, uzeli kamdžije, Cigani su imali zaprežna kola i konje. Onda nije bilo limuzine i tog. I kažu meni: – Paćel, paćel. A bilo je nas pet-šest al nismo znali ciganski, i belih i crnih. Pa je paćel – Bog te, kaže ona jedna što prevodi – da igram. Tuku Cigani, Bog te, sa kamdžijama, moraš da skačeš i da nisi veso. I tako smo mi prošli. Ajd sad da ručam. Nema tu ni tanjira toliko. Ja dobijem neki tanjir, on curi. Rekoh, šta sad. Ja brže jedi. Gladna sam. Brže jedi, dok ne curi. Uglavnom smo jeli, kolko smo jeli da smo jeli. Kad došli kući ovde kod ovog svekra nema ništa za jelo. Tamo što se pojelo to je. I tako da su oni tamo živeli, šta ja znam. I oni su se posle razišli. Glavno da smo mi obavili svatove.

I ja šta ću kud ću, onda se nisam bila udala posle Vase. Mlada si i brat oće da se ženi, mati šta ovo-ono kaže: – Znaš šta Radinka, ti se udaj. Pa koga ću sad da oženim. Pa kao što sam ja, ne mislim lepa, mislim situirana, nema takvog. Nikog ne volim. Kad jedared dođe mušterija, neka Dinka Stepanović iz Kraljevaca kaže: – Ima neki čovek, žena mu oterana u logor, ajd kaže da se ja udam. A ja jedva dočekala.

A koliko ste onda godina imali?

– E, imala sam dvadeset dve. I to je bilo, ajde da se ja udam. Nema dece, nema žene, zvao se Nova Aleksandrović. Oterani mu roditelji u logor i šta ja znam, stara mati. Pa neka je. A onda bile zemljoradne zadruge. Kaže mama: – Šta ćeš u zemljoradnu zadrugu? E, ja baš tako volim. Idem ja, pa ću i ja u zadrugu. Tako smo išli mi u zadrugu. I venčamo se mi i tu rodimo devojčicu, zvala sam je Julijana. I ja sam je volela pa nek i ja imam, ovde imam Ružicu, tamo ... I hvala Bogu rekoh. Kad taj moj muž vola da se karta. Volo sve što niko nije. I on ide da čuva konje tamo na trudodan. On prokarta trudodan. A mene tera u selo da idem da prosim, da njega ranim. – Idi, kaže, kod svojih žena. Bilo tamo iz Buđanovaca neke dve-tri žene – idi, kaže, išti što. Ja ne mogu da

ištem. Ja kažem: – Znaš šta ti nećeš da sačuvaš to što zaradimo, a ja što sam radila ti si dao na karte. Ja ne mogu tako da živim. Pa kaže on – Kad ne možeš, ne možeš. I ja dođem i ostavim to dete kod svekrve.

Ja o mojim doživljajima ... Kad sam ja ostavila to moje dete, šta je ona imala dva meseca. On se nije oženio dok ja nisam odvela dete. Oženio se nekom i doveo njeno dete. A svekrva, kada sam ja odnela dete kaže: – Ostavi ti kad je on dovo njeno dete, nek rani i tvoje. E, to moje jedno dete živelo je dva tri meseca i ona jedna umre. Ja tolko sam plakala što mi žao, tolko sam ja kazala hvala Bogu odrešio me da ne idem tamo da me ne tuku i svašta sam mislila. Ti gadovi, nisam trebala tamo otići, eto jel sam znala da je on taj Cigan. On zna i ciganski i šta ne zna. Neće da radi, prokarta. Sve makar šta ..

Opet sam bila ja nekih deset godina bez muža. Išla sam u nadnicu na državno imanje i u nadnicu koliko zaradiš. Bedno se živelo. Željni smo bili sve ono što je lepo i hleba. Gorki krompir, pasulj, meso smo jeli mesečno možda jedared il nijedared. Kupiš po kile mesa, ne znaš dal da ... Onda sam živela sama. Svekar mi umro. Sama sam živela u kući kod groblja. E, tamo kao mlada šta ću, pružalo mi se, mladi momci, ljudi. Nisam mogla da ih odbijem. Al nisam htela da im se mešam u život. To smo krili jako i ja i oni. Neko je znao, neko nije. Jeste, nije, koliko njima da jeste, tolko meni da nije. Jel se oženio on. E, nećeš više dolaziti. Sad će onaj što nije oženjen i tako sam ja provodila život...

E, to je meni bilo dosadilo. E, sad ću ja opet da se udajem na nesreću. Neću više da se kurvam, neću više. Dosadilo mi sve u životu. Kaže ima u Bersaču jedan, ima dvoje dece, žena mu se udala. Dobro. E, taj meni treba. Znači žena se udala, taj je slobodan čovek. Nikola se zvao. Kad ja tamo, š njim živela godinu dana, nismo osnovali porodicu. Kad posle ja čujem, on išo sastajati se s tom njegovom prvom. Zove se Jovanka. – Pa šta je Nikola? – Čuti šta fali, kaže. Meni to malo nije bilo po volji. Opet provedemo mi dve godine. Pa neka je, nek ide kod nje. Neće ona odbiti ono. Doneće on kući. Ja tako sam to terala u šalu. Đavo odneo šalu. On š njom osnovao dete. Nisu imali malo dete dok ja nisam otišla. E, šta ću sad ja, opet dođem u Buđanovce. Imala sam svoju kuću. To mi svekar ostavio. Umro je i tako posle muža, ta kolonizacija ...

Od drugog muža?

– Od drugog. A devojka mi se uda u Rumu. Sad je ona već tu osamnajst-devetnajst godina i ona se uda. I ona nađe isto na makar šta i ona došla ovamo. – E, sad znaš šta, Ružice, kad je tako. Mi kupimo kuću što smo dobili kao kolonizaciju. Kupimo od oca kuću. Otac se odelio od sina, ondak se vratio sin, a ja kažem: – Ja ću da budem tu kod vas. I tako smo kupili kuću.

E, ona ondak šta će, kud će, uda se ona. Kažem ti kad se ona tamo uda, isto tako i taj njen opet imao neku devojkicu i ona rodila vanbračno dete. E, Bože, sve makar šta. Kad je ona otišla, on se udružio sa tom njegovom devojkicom i sad tera svoju ćerku. Kaže: – Ja imam dete sa onom devojkicom, kaže. Što si mene doveo? Pa kaže: – Nek se zove da sam i ja bio oženjen. Kao on je bio momak. Glupost.

I tako ona ovde dođe, tu zajedno smo živeli, išli u nadnicu, na imanje. Patili smo se. Tako ti dođe. Imala sam neku sestru od tetke u Novom Kneževcu. Zvala se Ruža. To je tamo na rumunskoj granici: Rumuni i Mađari. I ona ti kaže: – Znaš šta je Radinka, daj ti

tu tvoju devojkicu kod mene, pa tamo ima posla. Možda će tamo da nađe momka. Šta ću š njom. Ona nervozna pa nervozna. Kud ćemo, šta ćemo mi. Ja kažem: – Ružice šta ćeš ti? Kaže: – Hoću da idem. Bila udata. Znaš kako je onda bilo, ju sramota. Šta će u šali, bila udata. – Uh, idem ja, mati moja. Idem kod tetka Ruže u Novi Kneževac. Malo je to daleko. Ne znam ja ni di je to. A šta ću, kud ću. Ajd sad, kad je tako. – Ti meni samo se javi di si i ako ti bude trebala pomoć, javi i ja ću ti poštom poslati. Piši mi. Ondak nije bilo tih telefona. – Pa dobro, kaže. Ode ona. Tamo je sve nekako bilo, šta ja znam. I ona je bila siromašna žena. Nađe ona nekog momka. Išla je u hotel, nađe momka. Onaj što je radio u hotelu. Kao neki konobar i oni se spandaju i ona se uda. Ode ona u Banatsko Arandjelovo. To je tamo blizu opet kod Kneževca. Piše ona meni: – Mati ja sam se udala, pa ako hoćeš doći. Kaže, doći mati da me vidiš, i tako da vidiš gdi sam se skrasila, udomila. Hajde, ići ću ja. Ondak je karta bila, dobro šta ja znam... Išla sam u nadnicu za dvaest-triest dinara. I ja rešim da idem kod mog deteta. Sad je ona već tu, ima dvadeset i neku godinu. Kaže, našla sam dobrog i tu sve idem ja nekako ... Sećam se baš bio je 29. novembar kad sam ja išla da vidim to moje dete. Ja tu nisam imala ni čestito da obučem. Snađem se ja kod komšija. Onda od Lele Milinković dobijem cipele nove, još nisu ni obuvane. Od one Danice Zečević dobijem jaknu, i ja sam nekako imala haljinu i ja se opravim. Ondak sam ja bila kao domaćinska žena kad sam išla kod prijatelja prvi put.

Odem ti ja, moja devojkicu, u Novi Kneževac, a iz Novog Kneževca sad nemam – jer je 29. novembar – prevoznog sredstva. Šta ću sad? Kaže, ne rade autobusi. Nekako mene neka žena tamo izvede gde je ona stanovala. I kaže ona: – Tu stoji! Tu samo ima Banatsko Arandjelovo i ja, nekako me poveze jedan kolima, sad kažu da je kombi. I tako sam ja otišla. Ja sam ušla u to selo i ja pitam onog vozača: – Kažite vi meni, kako ću ja sad da nađem moju ćerku? – Pa ne znam, gde je ona? – Na nekom Sigetu. – E, ova je ženska sa Sigeta, nek te ona odvede. I tako sam ja spazila tu ženu kako je obučena. Ona kaže meni: – Slušaj, stoji ti tu, idem ja kod moje sestre da se preobujem. Ja mislim to je sad tu blizu, kad ono još tri kolometra treba ići peške, a ja nervozna. Sve mislim sad će kazati, ovo je kuća njena, ovo je kuća njena. A tri kilometra treba pešačiti do njenog naselja. Kaže Siget. Tako sam ja došla do njenih vrata. Ja vičem, koga sad da vičem. Bože! Ja vičem: Ružice! Odjednom izleti neka žena, mala debela: – Ko ste vi? – Ja sam Ružicina mati, jel tu moja Ružica? – Pa kaže: – Jeste, a ja sam, njena svekrva. Izađe neki čovek: – A ja sam Ružicin svekar. – Jel tu moja Ružica? – Jeste. Ja samo mislim šta sad oni meni divane? Ja oću da vidim moju Ružicu. Kad jedared izađe i zet. Tako se pozdravimo. Meni suze od radosti. Znaš kako je. Kad sam ja tu, prijatelj moj da viš koliko imam krava, da viš koliko imam svinja. Ovde junadi. Kći moja otišla. Oni mene odmah vodili ovamo u dvorište. Ovde sušimo duvan, ovde sušimo alevu papriku za fabriku. – Dobro prijatelju. – Ajmo sad unutra. Kad sam ja unutra, a moja Ružica kaže: – Kako si, mati, putovala? – Juče sam krenula oko jedanajst sati. Ovde čekaj, onde čekaj. Bilo je svakojako. Kad jedared, a moj zet bio lovac. On otišo u lov pa ubije fazanku. Tu prija kaže: – Ajde sada da ošurimo, da kuva šta ja znam. Bilo je tu još nešto. A ja vidim samo nešto šuruju. Ja mislim: – Šta oni sad šuruju? Ajde ja u tu drugu sobu, što kažu „spavaća“. Kad ja otišla, Ružica moja sedi mužu u krilu i plače. Ja mislim, pošto mi Cigani, znaš ja mislim to oni što smo mi Cigani, ja sam malo crna. Kao da nju pošalju meni

kući, a ja sad: – Ružice, šta ti plačeš? Ja onako oštro znaš. – Pa nije to, jebem mater, prija više, ubio fazana pa mora oma na robiju. Oma sutra! Pre on nego ja kući.

E, dobro, tako je on odrobijao 3 meseca. Ona je tad bila kod svekra I danas, hvala Bogu, ima svoju porodicu. U Banatskom Arandelovu otvori moj zet privatnu ugostiteljsku radnju. Tu je on dobro radio, moja ćerka bila vredna, pedantna, kao konobarica, kako ću kasti gazdarica, imali su i muziku, kako kad bilo je. Bilo je nekad popije malo i zet, pa i on ondak opali po gazdarici. Ona pobegne pa tako se opet pomire. Bilo je svašta u životu.

I tako rodi ona sa njim dve ćerke. Te ćerke su radile kao devojkice. Išle u školu. E, jedna ode u Kikindu, uda se za nekog majstora, što vele popravlja limuzine. A ova moja druga, mlađa unuka ona ode za Muslimana. E, pošto je ošla za Muslimana, otac kao otac i mati ode, ja ne znam kako se zove to preko Save i ode tamo jedna. Nije dobro i šta ja znam, rodi odma jedno dete. On je bio lenština. Di su se upoznali, kako, njina posla. I rodi dečka. I kad je onaj rat bio sa Hrvatima i Srbima i Turci i ti šta su, ja kažem Turci, mislim Muslimani. E, taj moj unuk kao nije znao kud će, kome će, kad mu brat uzeo Srpkinju, on uzeo Srpkinju. Kaže: – Šta da radim, il da ubijen: sina zato što ga Srpkinja rodila. Il da ubijem nečaka što ga rodila Srpkinja. Neću, kaže. Oni pobegnu u Nemačku i tamo su sad svi, ta njegova rodbina. A ćerka ode kod matere i sad zet mi je u penziji. Ima, ako treba da kažem koliko ima penzije. Ima 3.500 dinara. On je uhvatio najveću skalju, pošto je on držao i muziku i vrtio je na sve strane. Bio je opasan za pare. I šta će biti kud će kad ova mala šta će, ne da joj otac decu. E, u tom njezinom ovamo, onamo ona ostane u drugom stanju i rodi jednu curu. E ta cura je zlatna, ide sad već u prvi razred...

Ona vama dođe praunuka?

– Jeste, praunuka. A dečko ide u sedmi razred. Jao, da deda okrpi ga. Sad nije on više Turčin, sad je on Acin, dedino ime. I dobro dete uči školu a unuka kao ćerkina ćerka, radi u kafani. Tako su se oni sad smirili. A ja šta ću, kud ću. Često mi pišu, javljaju se telefonom. A ja već ostarila ne mogu ni da idem, da putujem.

Dosadno mi je, oni dođu kad dođu. A ja šta ću, kud ću. E sad ću i ja da se udam.

Po treći put?

– Po treći. Dođedu mi neke provodadžije pošto sam ja već iznemogla i za nadnicu nisam. Nije to sad više ono. Više se bacaju ta hemijska sredstva i šta ja znam kako je to bilo. I nisam ja više za nadnicu. Kaže meni jedna dobra drugarica: – E, ima jedan iz Tovarnika. Da te udam! – Kud ću ja bestraga?

Kolko ste onda godina imali?

– E, imala sam šezdeset četiri godine. Kud ću ja sada u mojim godinama da se ja sada udajem. Kaže, dobar čovek. Veli Ana, Ciganin znaš. To njezin neki prijatelj. Kaže, dobar čovek, da umrem ja. A ja mislim se kakvi da umreš, Boga ti! E kad je dobar, jebo te on, uzmi ga ti. Meni ne treba! Kad on zna ciganski, ja ne znam ciganski i neću da me prodaju Cigani. Ma dobar čovek, da umrem ja. E ja neću sad, ne treba meni. Evo ti tog čoveka, jaka ljudina, Bog te. Pa kad je raširio ruke ja mislim: – E, ova ruka kad me udari i ne treba da me udari, dovoljno da samo prođe pored mene, ja padam u nesvest,

gotovo. Tuče me, ja se bojim i batina. Ja tu došla kod komšinice, provodadžinice Ruže, jebo te, tata – ajde, dobar čovek, ovakvi je, onakvi je – Ja kažem: – Jel dobar. Kaže: – Jeste. Reko: – Uzmi ga ti, a meni daj Stanoju, ja volim Stanoju, njega znam, a tog ne znam, jebo te on.

– Kad on ima i ženu i velike sinove. Tuču ga sinovi, šta će biti sa mnom. Doće njegovi sinovi pa će tući i njega i mene. Kaže: – Ne znaš ti! Dobar čovek. On radi. Znaš, Cigani kad rade je čovek beo i onako dobar, onda je on radan. Reko, šta meni radi, uzmi ga ti; ona ode; jebo to. Odu oni. Jedared evo ti doće taj čovek. Dovede ga Stanoja. A Stanoja odma izašo. Kad on mene ostavio njemu, Bog te, kakva je to ljudina, mal nije udario plafon glavom. Ja mislim, Bog te tvoj. Kažem: – Znaš šta prijatelju. Ti lepo idi kući a ja ću tebi pisati. Sad imaš autobus, pa idi lepo kući. – Znači teraš me. Ti htela, ne htela, ja sa njima ne mogu. Sinovi su me tukli, u Nemačku ćerke idu. Žena pravi nokte crveno, kosu farba. Poludila. Ne treba me. Ni ja nju, ni ona mene. I ja sam se iselio. Jednu sam zimu zimovao u šupi, gvozdena vrata. Ja nisam smeo ni da ložim. Neću moći posle da izađem napolje.

– Ja se smejem. Znaš šta prijatelju, ti idi kući pa se pomiri sa svojom ženom. – Kad je tako, ja idem. Kad nije prošlo tu, sećam se dobro, bio je petnajsti novembar, došo moj momak. Sad sam ja pitala. Ima tu komšija iz Tovarnika, oni svi kažu još više nego što je on meni kazo. To su ljudi pijani. Otmu od njega penziju. Penzija dobra. Volim ja penziju. Kaže: – Znaš šta ti njega primi u kuću. To je jedan fin čovek. I tako, ajde dobro. Jedared, eto ti mog momka. Nisam ja ni pisala. Kaže: – Znaš snaja, ja sam došo. Možda si ti pisala. Ovi moji su nevaljali šćepali pismo. Ja sam došo da čujem iz vaših usta: da ili ne. – Slušaj prijatelju, ja sam već imala jednog momka koji je dolazio, pa sam se osramotila sa njim. Dosta je sramote. Nekog gospodina iz Nikinaca, sa poligona nekog. Kako se zove, da se setim, neki Stanko. Gospodin sa mašnom. Pa sad i ti. Preko glave mi je. Kaže: znaš šta snaja, ovako i onako. Da, šta sam htela da kažem? Kad mi ta komšinica kazala za njega, pa rekoh: znaš šta, ti prijatelju ostaj. Pa kaže: – Jel ja da ostanem, il taj tvoj poligonac. Rekoh, ti. On jadan sav srećan. Možda bi tako i smešno. Šta sad.

Kad taj dan, a moj komšija preko puta brao kukuruze. Idem ja da odradim, nešto sam bila dužna. A moj momak osto u kući. Mislim ja u sebi: sad kad je došo mrak, ja ću ići u komšiluk pa ću spavati, a on će videti da me nema, pa će otići kući. A meni kažu komšije: – E, Radenka, čujemo tako. Videli smo tog čoveka. Ja sam bila izbezumljena, ubila bi se. Kaže nije loš taj čovek. Ako je dobar, nek ostane, ako je nevaljao, milicijom ćemo ga isterati. E, jebeš ga, nisam sa milicijom nikad branila... Dođem ja kuć i, moj momak leži. Uplakan! Ja mislim da se on sad kaje što je došo kod Radinke, kaže: – Znaš šta je baba – ne može on meni da kaže Radinka, baba sam, pa šta. Kaže: – Znaš šta, bila mi je Ruža tu, napravila se u poslu... – Ruža ima telefon, da nisu nešto javili tvoji da te traže. – Ne, kaže, plače čovek. Di se on svlačio kao domaćin. Ja kažem sad: – Ako je tebi žao što si došo, ti kreni svojoj kući, vrati se. – Nije to, ženo, babo moja, nego ja sam kod moje kuće, moji drugovi, moja sirotinja, moji školski drugovi, moji .. A on je radio kao u šumi, testerio kao drvoseča neki, šta ja znam. Kaže: – Ja sam ostavio moju braću, moju kuću. Pa ja očo u svet. Sram ih bilo, da Bog da sreće nemali. Ja onako sa čovekom pričala. Šta vredi sad moram i ja leći kod njega. Kad sam ja legla, ništa on meni.

Samo priča kako je on tamo patio. – Znaš šta, ja nisam ni muško ni žensko. – Pa meni i ne treba bolji, ti si, rekoh, propatio dosta, a i ja sam još i više. I sad mi možemo kao drugovi da živimo. Mladost je prošla. A ti budi fini da se ne smeju komšije. Ti vidiš da sam ja međ narodom. Ti se postavi kao domaćin, kao čovek i šta će nama sada, ljubav je prošla. E, ako je prošla kod tebe, kod mene je još pre. Ne treba to nama. Samo ti budi fini i smiren. Da ne budeš pijan, da ne lupaš, jebeš majku, oca komšijama. Kaže: – Ja taj nisam ni bio. Dobro. Kad sam ja tu neko vreme s njim živela do 29. novembra, tu beše i Božić, on kaže: – Znaš šta, baba, oko Božića, ja neću sedeti da ne radim, kaže, nemam drveta da ubijem zmiju. – Gdi je zmija? rekoh. A on kaže: – Pa to se kaže kad nemam drveta ne mogu je ubiti ni kad vidim zmiju. I rekoh dobro, ajde sad, ja se poplašila. Kaže: – Nađi ti meni nešto da ja radim. – Gdi ću ti ja naći da radiš. Sad u Božić. Gdi si ti bio kad se radilo? Kaže: – Znaš šta, ja sam drvoseča, ja nemam ni sikiru, ja nemam ništa. Upoznaj me sa nekim ljudima koji imaju da čiste kanale, da krčim neke panjeve. Ja mislim kakav je ovaj čovek, gdi će vaditi panjeve sad na Božić. Kaže: – Ja sam taj čovek koji voli da radi. Ja se okrenem pa se prekrstim. Kažem, Bože hvala ti kad ima takvih koji oće da rade. I ja odem kod Sremčevića Lazara. Uputi me Jozov Sava, ovaj, kaže: – Ima kod Lazara tamo njiva 2,5 kilometra duži, ima kanal da čisti. Jao kad deda moj to čuo, kaže: – Vodi ti mene kod tog gazde kući. Znam ja gdi mu je kuća. Odemo. Mi kod tog gazde, domaćin, ima radila svoja znaš kako, veliku kuću. Oj Rajka, jel to taj tvoj deda. Ju, mene sramota. – Jeste, Lazo. – Ajdete unutra da popijete rakiju. – Znaš šta, Lazo mi smo došli, oće moj deda da čisti tvoj kanal zabadava, rekoh. – Samo da njemu ta drva dođu. I moj deda ti se predstavio, pogode se oni. Samo pokaži ti njemu put, kaže: – Znaš šta, njiva je tamo i tamo kod Brestače. – Znam ja gde je ta njiva. Kod ćuprije tamo, na levu stranu. I tako odemo mi, moj deda kaže: – Znaš šta gazda, izvini, ja bih te molio, ja nemam, hleba ću kupiti imam para, a nemam slanine. – U, ima slanin, veli Laza, al je slanina od lane. A ja volim slaninu, ja bih ostavila pečenje, kad vidim slaninu. Kaže: – Znaš šta, evo tebi slanine! Uzme on džak od šećera, ono iznutra i stavi sigurno po dužni metar. Ne znam sigurno jel bilo 10 – 15 kilograma, šta ja znam, nismo merili. A ja uživam sad ću ja jesti slanine. Ja sam željna slanine. Ne znam ni kad sam jela. Kad idem na njivu kod drugog. I tako on odnese kući i on oma: – Evo, baba, da mi pokažeš. Ono malo golomrazica, odemo i ja sad: – Znaš šta, deda, ponesemo vode, meni je zima. Kaže: – Sad ćeš se ti ugrejati: mislim ja gdi ću se ja ugrejati, zima, Božić došo. Kaže: – Sad ću ja tebi napraviti. On ukuca četiri koca, namesti onako ko nogare, ja tu sednem i on odma naseče ko kosom kad bi kosio. Evo ti, zapali, ono greje Božija volja. – E, ja sam se ugrejala, sad bi ja jela! Ponesemo mi hleba i vode: – Nemoj da bude ladna voda, metni je pored vatre da se ugreje! On radi sikirom kao kosom. Ja mislim: o Bože, dal je ovaj uvek tako vredan il samo kad ja tu sedim kod njega. Kaže sad ćemo mi jesti, on oma na drvo, ispeče slaninu, kako on to zna po šumski, ja to nikad nisam videla, vode imamo. Najedemo se, napijemo se vode. Ja sedim, on seče onaj trn. A trn, Boga mi, viši od dva metra. Naseko, došo do velikih. Uzo sikiru od gazde, nisam ja imala sikiru. Gde je meni sikira, imam čakanje.

Jedared ide jedan Ciganin kolima sa *ćeres moko* a moj deda zna ciganski. A ovaj, neće da govori ciganski, pošto ja ne znam. Kaže: – Eto, radim. – Sram te bilo, ti radiš

tu tuđoj ženi, a svojoj si kuću ostavio. A moja kći udala se za tvoga sina. Kaže: – Jebem ja tebi mater i tvome sinu i ćerci, mome sinu i tvojoj ćerki! Joj, sad će se potući Cigani! Ovaj moj neće da govori ciganski, ja to znam, a ja mu kažem: – Jao, Stevo mani se ti tog, taj ubio čoveka, nemoj š njime! Neki Bane Ciganin. Kaže: – Dobro, okrene se on i radi. Ode taj Ciganin.

– Znaš šta, dosta si ti radio, idemo mi kući. Kad smo mi došli kući mojoj, deda sav sretan: – Ej, sad imam posla, kaže. Redom je sve seko da dođe do debelih drva. I to iseče, sedne i tako taj Milan Lazarev sin doneo nama pun džak drva. Znaš šta znači u ono doba u novoj godini našoj doneti drva. To je bilo za mene premija. Posle kad je došlo leto on sam počeo da seče drva. Ljudi su ga zvali. Onde radi, onde nosi seno. Čovek je bio za ispričati se ne može, ne može biti bolje.

Tu dođe njegova kći, kaže: – Hoćeš je primiti? Što neću. Dođe jedna kći, dođe druga, al noću. Viče tu Stanoja, moj komšija, navodadžija, kaže: – Ej, braco, evo ti došla ćerka, a moj muž ustade od mene i ode. Nit on kaže, nema njega sat, dva. Ja ustanem, ajd ja, kad tamo zet njegov i kći. Uđem ja, dobro veče – dobro veče – Savo jel to tvoja kći. – Jeste. – Ja sam Savina baba, ja se sama predstavim, niko mene ne treba da predstavi. Tako sam se ja tu ispričala. Jedared ja kažem: – Slušaj, Savo, jel to tvoja kći? Jeste. – Jel to tvoj zet? – Jeste – Šta čedu tvoja deca u tuđu kuću. Ajde ti vodi svoju decu u našu kuću. To oni dođu, sve najlepše. Bili, odu. Posle su dolazili uredno. Nisu ni njega tukli i grdili. Nisu ni mene.

I tako, moj deda: dođe prvi, penzija, deda donese penziju. – Znaš šta, baba, ti broj novce, a meni daj samo odrezak. I ja sam uživala. Ljubili smo se i grlili. Bilo je i kad je deda voleo da popije, a ja ondak, zanemim. Ja počnem da lajem dok on ne gukne. Kad on gukne, ja sam se bojala batina, udariće me, Bog te, pa će me sastaviti sa zemljom. Ja uvučem rogove. I dođe on jedared, ondak je bio druga godina, Božić, Bog te. Na Badnji dan donese isto, od nekog Steve Amerikanca, drva što je krčio. Ma sve se komšije skupile. – Alal ti, Savo! E, sad mi kažemo, on je bio prema komšijama fini, ko što ga znaju svi. Sutra dan, prvi dan Božića, ja dođem iz crkve, on tu, ručak bio, šta je bilo bilo je. Kad on: – Ajde da mi unosimo drva. – Nemoj, Savo, Božić je, kao ovo, ono – šta ima veze polako. Ajde. Ja iznesem litru vina na klupu tu unosimo mi, a ja samo pevam: – A gle moga delije napio se rakije. On kaže: čuti, čuti misliće ljudi da sam ja lud, da smo mi ludi, pijani. A ja: – A joj, Savo, šećera glavo, nema cure s kojom nisi spavo. Kaže: – Čuti, baba, nemoj, biti luda, kaže, čuće te komšije. A meni se ne peva, ja to samo onako da to bude fino.

I tako smo mi živeli četiri godine i u petoj moj deda se razboleo. I šta je bilo, ajde za bolnicu u ... na onaj, kako se kaže, na Vencu. Sad kažu kako se to tamo zove, ajde tamo na lečenje, ovo, ono. On dobio rak na pluća. E, naopako pa to je ... znala sam ja da ga neće izlečiti i išla sam ja njemu u posetu, i on se meni radovo, nado se meni. A imao je tamo ženu, što je napustio. Ona, ni njegovi sinovi nisu mu išli u posetu. Dolazio on kući, s vremena na vreme, kad oni kažu ajde, mora opet da se vrati. I ja jednom čujem moj Sava umro. Da znaš da mi je bilo žao. I danas mi je žao njegove dobrote i ostavio mi je veliku uspomenu, sagradio mi je sa ulice gvozdenu ogradu, kupio mi je televizor, izmenio prozore, kuću, revedirao onaj crep, odžak, nisam ja ni odžak imala. To je on sve uredio i umro.

E, kad je on umro, oma tu Ruža Stanojeva, nisam znala ni od koga je on ima telefone. Odma ta Ruža zvala onog sina što je on imo i u prvom braku i u drugom. Dođe sin: *džane, džane, džane romane*. Ne znam ja, bog te, oće mene oterati od kuće još. Ja mislim u sebi šta će biti sa mnom, nemam ja tu kade da plačem oko mog dede. Ništa. I tako, obavili smo to sve. Moj deda ode. U Buđanovce smo ga sahranili. I kad je to prošlo pola godine, ja mu podignem spomenik, ujedno da budemo, kao zajedno, malo širi spomenik. I ondak dobila sam penziju njegovu, posle smrti, to sve. Mogla sam sa tim novcima što sam dobila za njega, al ja sam mogla da dam to mojoj deci, mojoj Ružici. Ja sam to sve uredila onako, ne može niko zamisliti bolje, jel je to zaslužio.

E, da, na kraju sam sama, šta ću. A delili smo penziju, ja i ta njegova Vera iz prvog braka. Tako je ona imala pola što je stečena imovina. Ako sam se ja venčala s njim, i ona je kao nevenčana al je stečena imovina, tako da je ona putem zakona imala pola.

E, posle ja čujem, nema ni dva-tri meseca kako je umrla i ona. I sad pređe pola, sad ja imam nešto preko hiladu dinara. Kad nemaš u kući ništa. Deca su me pomagala, moja Ružica. Nemoj, čedo, ti pomagati meni više, ja imam sad, da se odenem, da se obujem, a nisam neka da neke velike prohteve imam, da ja tu kupujem neke velike stvari, skupe. Međutim, šta sad mogu da kažem, mogu da kažem opet hvala Bogu. Obilazim ga kao i sve žene, kad mogu i šta mogu... A druga stvar, sad bi se ja opet udala.

Udali biste se opet?

– Udala bi se opet kad bi bio kakav dobar, dobru penziju, al ne da on dođe u kuću. Da dođe u kuću kao što je Sava i da bude makar sličan Savi.

Tetka Radinka, šta vi mislite o starosti? Vidim živite sami, ostali ste sami. Kako vam je sada?

– Da ti kažem jednu stvar: prvo, zdrava sam, a zanima me tako ... Najviše sam zadovoljno sa nekim, makar bilo i komšijama ili mojom decom... čitam. Najviše se tim zabavljam.

Šta čitate?

– Uzmem ja od komšija i neki „Bazar”. Može to biti od pre dve-tri godine. Ili „Politiku”. Ja ništa ne pratim, ali volim da čitam i romane. Samo mi žao što nisam išla u školu. Nisam mogla zbog mogućnosti. Moj otac je bio mogućan da me šalje u školu, ali mati nije dozvoljavala. Završila sam tri razreda i to sa dobrim uspehom. Vrlo dobrim. Nisam bila odlična. Naučila sam ćirilicu i latinicu da čitam. A jednostavno žao mi je što nisam mogla dalje da idem u školu. Kažem ti zbog matere. Ona rodila dete, treba ona da ide da radi, ja da čuvam dete. – Ćut, dosta ti je tri godine. Znaš da čitaš, pišeš, nećeš biti učiteljica, kaže mi.

Ko da ja nisam mogla biti učiteljica. A to su kadgod mislili: pa šta, žensko dete – tuđa kuća. Ajde sad ti ovamo kuvaj i peri, čuvaj decu i pazi kuću. A sad mi je žao što nisam mogla da završim i uspem u životu. A najteže mi je ovo sad što sam ostala sama, u ovim godinama nisam prispela ni kod dece. Ako izađeš na ulicu, tamo na ulici onaj čuo, onaj kazo i ja nešto reknem. I znaš da mi je mnogo teško i nervozna sam iz tih razloga.

Jel vas obide neko nekad?

– Pa vrlo teško, retko kad. Niskim nisam u svađi. Ova preko puta mlada, ona me malo češće obiđe. Onda mi malo pričamo, malo bude tu i šale. Ja kažem njojzi ona nema svekrvu, a ima svekra, reko: – Daj ti njega ovamo, i onako sam sama, i tako se malo šalimo i to prođe vreme. Inače, kažem ti da sam ja išla u školu, kao što sam htela i u ono vreme nije se plaćalo, kad sam ja išla. Nije trebala ni velika moda, ali eto u jednu ruku su me roditelji čuvali, a u drugu su me upropastili. E, kad je prošao rat, imala sam devojčicu. Ona je već bila pet-šest godina. Došao otac iz Nemačke, moj muž poginuo. A pojavilo se jedno mesto, nisam ja ondak čitala, čitali neki učitelji. Ja sam bila dobra i sa učiteljima i sa učiteljicama, uopšte volela sam i da idem na igranku i gurala sam se među narod. Kaže: – Ajde da pravimo priredbu, ajde, ja sam tamo učestvovala. E, kaže, Radinka, ti imaš dara, da ja tebe preporučim u radio stanicu. Ja se samo izbečila. – Šta, di divaniš, da ja idem u radio stanicu? Kaže, da taj tvoj glas i tvoj talenat i plus što znaš da čitaš, znaš latinicu, to je bilo veliko, kao sad kad imaš fakultet. I ja kažem materi i ocu – ja sva sretna, znaš. Hoću. Kad dođe posle učiteljica, jednu dobru što je tamo s nama učestvovala u priredbama AFŽ-a i tako 8. mart, kaže: Ajde ti, Radinka, zvala te učiteljica da ideš da razgovaraš s njome. Ajde. Mati kaže: – Šta? Da ti ideš tamo da se prokurvaš? kaže. – A šta ti, mama govoriš? Ko da ovdi nema ljudi i momaka. Otac kaže: – Nek ide, a mati kaže: – Ne, ne dam ja nju da ide. Odem ja kod te učiteljice i ona kaže: – Znaš šta, Radinka, daću ti ja i cipele i haljinu. Sad ti se pružila prilika za ceo vek. Ja samo kažem: ja hoću. Otac kaže ajd, ide on sa mnom u Beograd. Ondak je bilo da se ide sa zaprežnim kolima, imali smo dobrog konja, kola ... Odem ja. Nađe on meni i stan i sve i sad samo treba da krenem, ostavila bih ja i dete kod moje matere. Imala sam i sestre i oca. I tako. Kaže: – Ne, ne, nosi svoje dete! Ajav, kud ću sad sa detetom. Ne znam ni ja kud idem. Ona je tako znala, htela je svim da me spreči. Valjda da ja budem rob celog veka. I ja ondak šta ću, kud ću, vratim se opet domu. I to kažem ti i danas mi žao što nisam mogla ... Prvo nisam mogla da završim osnovnu školu kao neke moje drugarice, a drugo opet me ovamo sprečilo ono što je bilo, što sam mogla bez dinara da dođem u bolji život. A sad je, eto, tako prošlo.

(S.S.)

Pričaj mi o tvom detinjstvu.

– Moji roditelji su imali četvero dece, jednog brata i nas tri sestre. Moji roditelji nisu iz Žablja, mati jeste, al je otac iz Đurđeva. Mati je bila udata u Kovilj, ali nije imala dece. I moj se otac ženio kao momak sa drugom ženom, ima je dva sina, a onda se on rasto sa tom ženom i oženio se s mojom mamom. Živeli su u Đurđevu tada, a moja mati je iz Žablja, ako znaš Boška, tamo Ciganski šor, to je njen ujak bio. A otac je tamo umro, ne pamtim oca njenog, a ona se bila udala u Kovilj devojka kad je bila. Nije imala dece, rastala se i vratila se kod stričeva. Moji su se uzeli, imali su troje dece. Prvo sam rođena ja, onda Ljubica i Gaja. A dva sina iz prvog braka su bili sa nama, ona ih je zatekla, mi smo se odranili zajedno.

Jesi imala igračke?

– Nisam. Mi smo se odranili u kući sami, tapali smo se u blatu, sama sebi sam pravila lutke od krpa. Uzmem kukuruzovinu, namotam... Pred kućom smo imali devojčice, Srpkinja i s tim devojčicama smo se igrali. Nisu imale ne znam kakve igračke, nije to bilo ko sada. Sad imaju odviše. Naša stara kuća je bila na kraju i tamo smo se sigrali. Tu je bila ledina...

Jesi ti pomagala roditeljima?

– Jesam. Moj otac je bio šinter i on je išo u selo, donosivo je kokoške mrtve i svinje i svašta. Mati je išla u selo, ja sam radila u kući. Kuvala sam, mesila pogače sa mamom, bila sam starija, trinaest godina sam imala. Ja metem korito kod stola i stanem da mogu da mesim, bila sam mala.

Da li je mati pravila razliku između muške i ženske dece?

– Mati nije ništa branila, a nije ništa ni učila. Bujko je bio stariji, on je sa ocem posle privatio, išo je po selu, donosivo je to, a Proka je bio mlađi, a Gaja je bio najmlađi. Posle kad je odrastao, znao je sve. Kad je Vida umro, moj otac, Gaja je prihvatio to sve da gazduje. Mati me učila da kuvam, da sklanjam, da perem. A posle je Ljubica prihvatila.

Jeste išli u školu?

– Ljubica je išla, ja nisam. Ljubica ima pet razreda, ja ništa, meni mama nije dala, a ja se nisam bunila. Moj brat je išo, Gaja, dve godine. Nije mu škola tako išla u pamet. Ja ne znam da čitam, pišem, naučila sam da radim, a to mi nije ni palo u pament.

Jesi svoju decu dala u školu?

– Jesam. Radojku sam dala. Nisam ih terala u školu, al oni su se borili da čitaju. Radi nije tako išlo čitanje, više je radio. Više je vola da radi nego da se bori sa čitanjem, i Radojka isto tako nije ...

Kad si bila mlađa, jel se smelo izlaziti u centar sa momcima?

– Smele su devojke, ja nisam tela. Roditelji mi nisu zabranili, a ja nisam ni tražila da idem u centar i da se družim sa Ciganima. Kod nas u Đurđevu ih je malo bilo. U Đurđevu sam bila do sedamnajste godine. Onda devojke nisu smele da se šminkaju, nose

mini suknje, ko je teo seko je kosu. Ja moju nisam, sve dok Mađari nisu došli, a onda su sve, bile stare bile mlade, morale. Tako su Mađari naredili.

Koliko si imala godina kad je počeo rat?

– Ja sam se udala sa sedamnaest godina, u zimu posle Svetog Arandela. To je četrdeset prve. Rat počinje. Otac me natera silom da se udam. Radoja, moj svekar, i moj otac su jako dobro živeli, bili drugari i otac je volo Lazu za zeta. Ja dugo nisam tela. On je bio ćorav, al žestoko. Ipak sam morala oca poslušati i udati se. Svadba nije bila, rat je bio. Posle sam se venčala, kad sam se udala, pri tom kad ću imati malog Radu. Iz braka imam dvoje dece, Radu i Radojku. Imala sam još jednu devojčicu, al je ona umrla od tri nedelje. Dala sam joj maka i sklonila je. Nisam mogla od deteta da radim, ondak sam je uspavala i otišla do kurca. I bolje što je crkla, tako da je i ova crkla bar. Ja četir godine nisam imala dece i posle ostanem sa Radom i posle devet meseci sa Radojkom i posle toga nisam rodila tri godine i ondak sam na posletku rodila tu đavolicu. To dete nisam volela.

Kako su se Romi za vreme rata snalazili? Jesu pomagali partizanima?

– Mi nismo pomagali partizanima. Ima ko je išo u partizane i ko nije, oni mlađi ljudi, a stariji su bili kod kuće. Druga kuća od nas Mađarica je bila i ona kaže Vidi, mom ocu: – Ako si obećo, da se uda devojka ti je udaj, al nemoj da napraviš svatove jel neće biti dobro, zato što su Mađari, a oni to ne vole. Kad su oni došli da me prose, on kaže: – Ona će se udati, al svatova neće biti, jel Mađarica je kazla da će nas Mađari kazniti. Tako da sam ja, može se kasti, odbegla.

Tako si se udala?

– Da. Ništa nije bilo, uveče sam došla, peške. On je bio iz Žablja. Došla sam u Žabalj, tu sam i ostala i ostarila.

– Kad sam došla kod svekrve dala mi je da jedem so i hleba. To je takav običaj da devojka i momak jedu. Ne znam zašto. E onda sam išla u nadnicu, nismo imali zemlje, nadnica je bila onda. On je i trgovo malo s konjima na vašarima, pijaci. Kad nije trgovo, samo je ondak išo malo da kopa. Moglo se od toga živeti. U to vreme Cigani su uglavnom bili trgovci. Ja sam ranila i svilene bube. Išla sam, brala lišće sa dudova. To sam radila samo jedne godine. Galette se kadgod to zvalo. Prvo namestiš te velike od trske, nešto kao stelaža se napravi i onda se odgore stavi trska i one to jedu jedno mesec dana, moraš ih hraniti. Metneš im preko noći lišće i onda kad svane moraš vaditi te novine ispod njih, meteš im druge i tako. Dobro se zarađivalo na tom, al ja nisam na drugu godinu tela više to. Teško mi je bilo da idem gore na drvo, nego koliko mogu domašim od dole da berem lišće. Nosila sam onaj ključ što se sa tim slama mlatila, pa koliko sa tim granu domašim, oberem to, pa onda drugu ... Išo je i moj muž sa mnom da bere lišće. U kući mi je pomago, al nisam ni tražila. Muškarac bi trebo ženi da pomogne, al ima koji pomogne i koji ne. Žena treba i da spremi i da skuva i da pere i decu da vaspita, a ako je muško dete otac treba da ga nauči da radi šta i on. Otac ako je trgovac, iće sa njim da trguje, a ako je da radi, iće sa njima da radi: zemlju kopaš, kukuruze, kopaš baštu. Čerka je sa mamom, sin je sa tatkom, kad odraste da zna šta da radi.

A posle rata? Sećaš se da su Rusi bili u Žablju?

– Ne znam koliko su oni bili, ali su malo bili u Đurđevu i Žablju. Išli su po Srbiji da noćivaju. Šta su tražili to ti ne mogu kasti, jel nisu bili kod nas. Ja sam tad bila u Đurđevu i oni nisu išli kod Cigana. Nije onda bilo tako puno Cigana u Đurđevu ko sad, a osobito tamo gde smo mi sedili, samo naša kuća.

Da li ste ti i tvoj muž nasledili od njegovih roditelja kuću?

– Da, ostali smo u toj staroj kući. Dodvorila sam svekra i svekrvu. Posle kad je Rada odrasto i došlo na svoju snagu, onda je on tu kuću srušio i napravio je drugu od cigalja: hodnik, kujnu i dve sobe. Naša stara kuća je bila od naboja i bila je pod trskom. Kuća je bila soba i kujna. To je bila stara kuća, to je još moje svekrve otac pravio. On je ostavio njoj, a kad se ona razbolela i umrla, ostavila je Lazi. Moja svekrva se zvala Duna.

Od koliko godina ti se oženio sin?

– Ne znam, još vojsku nije odslužio. Mlad se oženio, to ga je Kurejac navodio. To je Lazine sestre sin, ja sam ga odranila, njega i još jednu devojčicu, jel ta Dunina ćerka se udala i ostavila dvoje dece kod matere. Kad su otac i matera došli sa pijace, oni vide unučadi, a mati je otišla u kurac, udala se. Kad se Laza oženio onda sam ih ja odranila. Posle se Sava, taj mali što sam ga odranila oženio iz Banata, iz Aradca sa Micinom tetkom. Sa moje snaje tetkom oženila sam sina. Snaja mi je iz Aradca. Bila je mlada, al kanda starija od sina, ne znam. Pravili smo malu svadbu, rakije, tako. Ona nije bila u venčanicu. Bila je kanda nevina mada meni to nije važno. Bila il nebila, ako je njemu dobra, meni će biti i bolja. Posle su došli njeni da vidu di je i kako je. Oni i imaju troje dece. Nisam svadbu ni ćerki pravila. Prvi put kad se udala u Kovilju, a on je bio malo švalerast, pa da se ne uvati s njome. Mlada je, šta ja znam. A Mile iz Aradca je nju i pre teo da uzme, al nisam dala zato sto smo prijatelji. On je moje snaje brat, pa da ne budemo dupli prijatelji. Jednog dana udese se on i Laza i njegov otac i izjutra dođu kod nas ... I dan danas evo živi s njim. Ona nema dece. On je preko otišo, u Nemačku, a ima dve devojčice odunda, a ovu što su odranili, on se rasto, a nije ni znao da ima dete sa drugom ženom. Joca se rodio tamo kod matere i kad je odrastio, on čuo za oca. I dođe kod oca i sa njim je bio i posle se oženio. Eto, ima troje dece, samo dvoje je odvo, a tu prvu devojčicu je ostavio kod Mileta i Radojke.

Kad si bila mlada jesi sa svojim mužem odlazila da proslaviš Prvi maj?

– Nigde mi nismo išli da slavimo, ko što ima. Radili smo kod kuće imali smo našu marvu posle. Imala sam svinja, naše konje ... Posle kad sam imala Radu svekrva je još bila živa, čuvala je obadvoje. Ona nije mogla tako veliko da radi bila je bolesna. Četiri godine je u krevetu bila, imala je asmu. Dodvarili smo je ja i svekar, samo većinom on je kod kuće bio, nije išo da radi, pa je nokšir dodavo i tako... A ja sam kuvala kad dođem uveče, ako dođem ranije, ako ne dođem onda rano ujutro da imaju šta preko dana da jedu. Klali smo naše svinje, imali smo mesa, imali smo svega. Nisam kuburila ko sade.

Znači niste bili siromašni?

Pa onako, ni bogati niti siroti da su bili jako, jel moja svekrva je četir godine, koliko ja znam, išla na pijace, prodavala sa Bugarima i paradajz i zeleni i lukac i salatu i krastavce i lubenice. Posle se više razbolela i nije mogla da ide. I svekar je bio trgovac. Svi su Cigani onda bili trgovci, nisu ko sad da sviraju...

A jesi išla u crkvu?

– Idem i verujem u Boga. Ja sam pravoslavna. Dok sam bila mlada i dok sam mogla, išla sam redovno u crkvu, a sad i ne idem. Imam samo našu krsnu slavu, Svetog Arandela. Onda Božić. Ne znam zašto se slavi Božić. To ti ne mogu kasti. Slavi se od mladih korena, to je Bog ostavio tako. Božić traje tri dana. Prvi dan uveče je Badnji dan. Kad sam bila mlada, išli smo uveče da korindamo. Onda tu dobiješ svašta, i oraja ... Kao deca smo pevali: „Sedi popa na jendeku, čuva naše svinje. Knjige ćemo Bogu dati, Bog će nama zdravlje dati ... „ Ne sećam se tih pesmica. Bila sam već udata, a išli smo da korindamo. U našem kraju, tamo gde sam se udala, nije bilo više Cigana osim naše kuće i ondak išle smo devojke, udane žene ... Bez muzike, tako smo išle, nije to onda svako imo muziku.

– Za večeru sam pravila posno, nasuvo s makom, suve šljive se kuvale, peklo se i ribe i kuvala riblja čorba. Uveče smo palili sveću, kad uneseš slamu, oko šest, sedam. Gazda unosi slamu i blagosilja: „Srećan vam Božić, dogodi se bolje dočekali, da ste živi i zdravi svi redom ... „ A ja kažem: „Daj Bože da si živ i zdrav i ti, naša deca.” Ja onda bacim žito na njega. On deo slame meti na astal, a ostalo dole. Ako nema gazde onda to rade deca, ako su velika, sinovi. Oraji se bacaju u ćoškovima, uveče, da se prekrsti soba i onda sednemo i večeramo. Pre toga se pomolimo Bogu, prvo gazda, ondak ja, pa ako imamo dece. Posle večere se ide na korindanje. Ondak uveče kad dođeš ima svega: i novaca dobiješ, i oraja, kolača, mesa, krvavica. Uveče Badnji dan sam uvek spremala za sutra ćurka, česnicu. U toku dana napravim kolač da uveče mogu da stavim sveću u njega. Tako za Badnji dan, tako za Božić. Gazda je klao ćurka. Glavu mu ne sečem, a noge sečem, da mogu lepo da isečem, jel onda sam pekla, kadgod u peć. Kad izvadim ćurka stavim oraj i novac u kljun. Drugi dan Božića ujutru pravim česnicu, testa sam razvlačila i stavljala oraja i suvo grožđe, a novac u sredinu, sad zavisi koliko. Kadgod je bilo ujedno pet dinara, usitno. Gazda nikad nije išo u crkvu.

– Kolač pravim običan, malo soli metnem i malo šećera i pletem, oraje stavim u četir, kao krst, a sredina ostaje, tu palim sveću. Kandilo gore još u Badnji dan. Posle ručka sečem česnicu. Prvo ostavim deo za Božić, za Boga, ondak ako imamo mrtve ostavim za mrtve, ostalo stavim u tanjir, ko oće taj jede.

– Prvi dan Božića nigde ne idemo, a drugi dan idemo na tanjir kao. Ne idemo kod kumova, u selu su daleko. Srbi su nam krstili decu zato što nismo imali komšije Cigane. Nigde nismo ni odlazili, a ni nama nisu dolazili na tanjir. Na tanjir se stavlja česnica, kolača, mesa od pečenja. Pečenje se jede drugog dana Božića. Tako mi svekrva načinjala, tako mi ostao taj običaj. A slučajno ako imaš nekog gosta, onda uveče možeš načeti pečenje. Ponavljala sam se za Božić, kupovala većinom sudova, ono što mi treba. To je običaj, ostalo mi od svekrve, a i od drugog naroda sam slušala.

– Treći dan je Stevandani. Ustanem oko pet, kad Laza pođe da rani konje, počistim sobu, slamu odnesem na ledinu, tamo gdi se ne gazi i ostavim. Slama na sto što je bila, plete se jedan venac i obesi na voćku. Kažu onda bolje rodi voće. Slamu nisam stavljala u štalu. Uveče za Badnji dan smo čistili štalu, nosili jabuke, oraje i ostavljali ispod gredice gdi svinje neće domašiti. Laza je to radio. Krstio je kao štalu, svinjce. To stoji do Božića, dok ne počistiš i ondak te oraje i jabuke daješ deci. To je običaj bio. Čistilo se

sa običnom, našom metlom, s kojom se čistilo i ranije. Nisam kupovala novu, nije ni moja svekrva, a ni mama. Glavu od pečenja ostavim na gredici gore, a novac iz česnice metem u ikonu, i to tako stoji, ne koristim ga nikad. Stoji godinama to. Kostí od pečenja se zakopaju, ne bacaju se nego se ostave u tanjir neki na astalu i kad bude gotovo, treći dan, pokupiš i zakopaš, a ono drugo meso što ti ostane pojedеш. Kažu da je greota od Boga da se te kosti daju keru, tako sam čula od starijih.

Šta se desilo na Uskrs? Zašto se slavi?

– Šta je znam. Od starosti, od drugog naroda je to ostalo u nasleđe. Uskrs se slavi dva dana. Jaja se farbaju uveče Uskrsa. Ja sam uvek na Veliki petak farbala. Taj dan se posti. Ja sam uvek riblju čorbu imala. Laza je volo, a volela sam i ja. Prvog dana Uskrsa odlazila sam u crkvu, prekrstim se, molila se Bogu. Kad dođem kući, kuvam ručak, a ostane toga i za večeru. Sejali smo kukuruz pa smo imali taj za kokanje. Kokali smo uveče. Napolju sam deci stavljala jaja, bombone, kadgod, i onda kažem deci da je zeka donela. Deca se raduju ko i druga deca. I drugi narod u selu je to radio, onda sam i ja tako. Unučićima to nisam radila, mati im je. Uzme se jaje, natrlja deci obrašćić i kaže se: „Pun ko jaje da bude, rumen ko jaje”.

Koju ti slavu slaviš?

– Svetog Arandela, u jesen je. Kad sam bila devojka slavila sam Đurđevdan: devojka kad se uda, onda nasledi od muža njegovu slavu i to drži do kraja života. Deca nastavljaју to isto. Koljivo nisam spremala, vino nisam nosila da se posveti u crkvi. Nekađ dođe popa da sveti vodicu nekoliko dana pre Svetog Arandela, onak upališ sveću, ako očeš i ako možeš kupiti kupiš litru vina i metneš na astal. Popa posveti Svetog Arandela, ako oće popije čašu, ako ne – prođe samo. Ondak mu daš novaca koliko očeš i koliko imaš. Pozovem goste na ručak, očitamo očenaš, ko zna da čita, molimo se Bogu. Većinom je čito moj brat ili moja sestra Ljubica kad dođe. Nismo odlazili u crkvu.

Sahranili ste muža, sahranili ste sina, da li je istina da pokojnikova duša šest nedelja bude u kući?

– Kako čija. Mog muža sam slušala i nisam ga vidila, samo je neki puta kucko na prozor. Sina nisam ni čula ni vidila. Drugi su ga i vidili i čuli, ja nisam. Ne znam zašto nisam, jel mu bilo krivo ili teško, to ne znam. Umro je zato što je ima sudar. Kičma mu se polomila i slezina otpala i ota doba bolovo, išo i u bolnicu u Melenci. Ništa nije pomoglo. Bolovo je deset godina i umro.

Zašto se mrtvacu oblači novo odelo?

– Ne mora baš novo, kako ko ima. On je ima njegovo za čuvanje odelo i to smo mu obukli. Nije se kupilo ništa, samo cipele. Nije ima šta da obuје. Ono što je imo, imo je i gotovo. Ono što donesu, kuva se, a bonbona, cigara, ako neko donese pozdrav. Ako ja imam oca, ko sad što imam sina, a sad neko da mi umre, onak kupim jednu kutiju cigara i kažem: – Evo, pozdravi mog sina, evo mu cigare šaljem, pozdrav. Govori se da će taj odneti onom mrtvom. Odeća se ne šalje sa mrtvacem. Meteš sa njim u sanduk ono što je nosio, ako meteš, ako ne meteš onda ništa, ostaviš ili upališ, a većinom se upali. Ovaj nije ima ništa tako veliko da se mete u sanduk. Rodbina ode na sahranu, a kod kuće ostane kako ko. Ako nemam nikog, kuća ostane sama. Daću sprema koga

ima u kući. Za daću se sprema pogača, ne sprema se ništa veliko, šta ima u kući. Čorba se skuva većinom, riblja čorba, a na šest nedelja ide posna čorba, riblja i pečeš ribu, ali na zajetinu i to drugi da ti skuva. Ne kuvaš ti nego komšinica. Mom Radi komšinica skувала daću, a posle šest nedelja valjda smo sami kuvali, ne znam. Posle sarane ruke se ne peru na groblju, nego u kući. Uzme se lavor, sipa vode u lavoru i tako ko dođe taj opere ruke i peškir tu na stolici i onda se jede. Kad je večera potajna, onda se jede. Sad recimo umrla sam danas, a doveće će biti ta potajna večera, a onda sutra je sarana. Za potajnu večeru skuvaš šta skuvaš, jednu pogaču umesiš, metiš čelo nogu, sad ko oće taj jede... Ima ko spremi i nešto da se jede sem pogače, kako ko. Može i kobasice, salame dve vrste, pa ko šta oće, nek jede. Kad on umre, stavi mu se sveća u ruke da bi bolje video, da ne bude u mraku. On je spavo na perjanom jastuku ali kad vidiš da će da umre, uzme mu se jastuk zato što sa njim, kažu, teže pušta dušu. Sutradan se ide na saranu, žene ostanu i kuvaju daću, a rodbina i onaj ko oće ide da ga sarani. Ne nosi se do grobnice onaj ko nosi za daću. Taj stane ovamo bliže bunaru, a onaj ko oće da ga prati, taj ide do grobnice njegove i sustižu ga ljudi dole, onda baciš malo zemlje u njegovu grobnicu i kaže se: "Neka mu je laka crna zemlja". U kesu se stavljaju darovi, pozdravi. Ako ih ima puno, onda se iznesu iz sanduka njegovog i posle se stavi u raku njegovu š njim. Onda onaj ko nije otišao do groba, izneo je tu pogaču, iskida je i kako su se ljudi vraćali sa njegove sarane, prali ruke i uzeli po koji zalogaj i pili rakiju, to mu je za dušu. Ima ko nosi i pivo, ima ko nosi rakiju. Onda dođu kući i onda se pravi sto za daću. Tu je važno da se njegovo prvo iznese i ostavi i ondak narod sedne i ko oće da ruča, večera, šta bude. Za stolom treba da bude obično neparan broj. Tamo gde on sedi prevrne se tanjir naopako i njegov lončić iz čega je on pio vode. Na policu se stavi prvo njegovo, tanjir čorbe, parče ribe, vode. Sutradan se opet ide na groblje, njegova rodbina. Nosi se isto kisela pogača i piće. Prvo se njegovo parče otkine, ostavi na grobnicu i preliješ ga sa vodom unakrst i ondak sedneš malo i jedeš čelo nogu. Onda opet ideš na groblje na nedelju dana, i ondak na šest nedelja, pola godine i godinu. Za šest nedelja se daje nedelju dana unapred, a za godinu kako ko oće. Ima ko daje i mesec dana unapred. Taj običaj je kod svih.

Da li ti veruješ da čovek posle smrti živi na onom svetu?

– To ja ne znam. Tu je zimus bio jedan vračar iz Čuruga i on kaže da smrtnik sve zna šta se radi u njegovoj kući. Ja sam bila kazla ovoj Sofiji: – Ja to ne verujem. – Jeste baba, nemoj da ne veruješ, jel oni su divanili sa Radom, mrtvim. Ja to ne mogu da verujem, a sad može biti da nešto postoji. Moja mati kad je umrla, onda sam je slušala da je dolazila kući i plakala na prozoru, a otac kad je umro nisam ga čula. Sanjala sam svog muža kolko i kolko puta sam ga sanjala, a sina nikad, nikad nisam sanjala. Zašto mi ne dođe u san, ne znam. Volela bi da ga sanjam. Ima kad verujem u snove. Lazu sam sanjala da je dolazio kući i da je volo da trguje, puno puta sam ga sanjala i zaboravila sam šta.

Veruješ li u veštice?

– Slušala sam za njih, ali ne znam. Meni nikad nisu došle veštice ni da me štogod saletaju, nisam ih ni sanjala, ni vidila. Slušala sam da su dolazili i bili dosadni. Ima ih koje dave, uhvate tako za gušu... Noću dođu i Bog će znati kako uđu u kuću. Slušala sam

da samo odrasle dave, decu ne. I u Žablju, a i dok sam bila kod kuće, slušala sam od tih starijih žena: – Došle veštice da me daju noćas! Zašto su dolazile i dal je to istina, ja ne znam, a nisam ni slušala kako se može zaštititi od njih. Hvala Bogu, nas nisu dirali, ni kod oca, a ni kod svekrve.

Da li je teško romskoj ženi danas?

– Ona mora puno da čuti i trpi. Teško je to. Mene muž nije tukao, maltretirao, ni varao, a nisam ni ja njega. Mi smo živili pošteno, borili se za život uvek.

Šta je najviše uticalo na tvoj život?

– Nije ništa veliko. Najviše je uticalo to što sam radila i to sam volela da radim, i da nisam gurava i bolesna i danas bi valjda radila. To mi je ušlo u krv. Prala sam kod drugoga, kopala sam, krečila sam u selo... Kad sam se razbolela, ima dosta godina, ne radim više. Bolela me je kičma, i primala sam injekcije za kičmu, al mi ništa nije pomoglo. Eto, sve više sam gurava i došla sam do zemlje. Nisam išla u banju. Bila sam operisana četir puta: matericu, posle sam dojkicu odsekla, četvrti put i, hvala Bogu, bilo je dobro. Bila sam u bolnici, imala sam četrdeset godina tada. Dosta sam obolela i od kičme i unutrašnju sam bolest imala. Materica, jajnici, to sam sve morala vaditi napolje, kičma se iskrivila i onda više nisam mogla raditi.

Koji ti je najsretniji trenutak u životu?

– Nemam ni jedan. Bila sam srećna kad sam rodila svoje prvo dete, valda je to onak... Volela sam što sam imala sina. Volela sam i kad sam dobila unuča i kad se ova mala rodila, Cica, moje prvo unuča. Posle Bata, pa Mile, pa tako...

Koji ti je najgori trenutak u životu?

– Sad mi je moj život ovaj najgori. Nemam penziju, nemam socijalnu pomoć. Kod Bate živim, kod unuka, sa snajkom i sa njenim sinom. A odem pa prosim u selo, da znaš i to. Oni me izdržavaju, ali dok je lepo vreme idem i prosim. Mogu još, al šta će biti posle to ne znam. Kako ću živeti, gde ću jesti i šta ću, to ne znam.

Nisi tražila socijanu pomoć?

– Imala sam malo, pa kad smo skrljali vrat u taj Aradac, onak su me odveli. Preselili smo se u Aradac, Bata je prodo kuću da ode tamo, kuću koju je moj sin napravio. Nisu dugo ni živili u Aradac, pa došli u Žabalj na Jaroš. Nisam nikad ni čula za taj Jaroš, a sad živim u Jarošu.

Šta si želela kao devojka da postigneš u životu?

– Volela sam da radim i da se obučem i da budem kod mame dok mogu. Nisam maštala da se udam za nekog bogatog, nisam ja tela još da se udam, al moj otac je mene natero. Ni mama, ni ja nismo mislile da ću se tako rano, sa sedamnaest, udati. Radila sam kod mame sve što god sam mogla. Nisam maštala da imam bolju kuću, ili da živim bolje nego što sam kod mame živela.

Šta bi preporučila svojim unukama, ili uopšte mladima?

– Da se paze da nađu sebi dobru kuću gde će se udati, kako će se oženiti... Ako je dobra devojka da se oženi, a ako je devojka da se uda u dobru i poštenu kuću, a i ona da bude poštena, da ne žali posle: „Jao, ja sam bolje živela kod moje mame!” Ako ne živi

dobro treba da ćuti i da trpi, al ako ne može da trpi tolko kolko se muči, onda je bolje rastati se dok nemaš dece, pa naći sebi drugog gdi ćeš bolje živiti, pa ako uzmeš decu da znaš kako ćeš ih odhraniti, a ne samo raditi pa ih ostavljati. Imaš i takvih što ih samo rode, pa ostave i udaju se na drugom mestu. Trebalo bi da se školuje, da zna svoju školu, ako je za zanat da zna svoj zanat.

– Nešto da ima uspomenu kad je bila devojka, tu uspomenu da zasluži i kad bude starija. Da bude svoja gazdarica, da zna i da čita... eto tako.

(MA)

Pričajte mi o svojoj porodici.

– Moji su roditelji pravi Romi iz Žablja. Oni su imali devetoro dece. Petoro sinova i četiri kćerke. Ja sam po redu šesta, prvo je Aca, Zora, ja, Dana, Neda, Luka, Draga. Od njih niko nije živ, samo Luka.

Kada ste bili mali kako su vas roditelji othranili?

– S kuljom, s projom, teško je onda vreme bilo, u tim su išli Madari, teško je bilo, znate kako je – devetoro dece i njih dvoje. Otac mi je čuvao svinje seoske, bio je svinjar, onda smo mi pomagali kada smo porasli. Ja sam najviše čuvala, onda je pristupila sestra Marija, Dana je malo čuvala svinje, a ja i Marija smo najviše. Sinovi nisu, zato što su se rano poženili, a kao deca čuvali su samo Mile i Aca. Dada nije zato što je bio nesretan sa okom i štitili su ga najviše i bio je bolešljiv. On je od dvadeset pet godina umro od raka.

Kad si bila mala jesi imala igračke?

– Pa nismo kada je to bila sirotinja. Izademo napolje, uzmemo uzicu i preskačemo, uvatimo se za ruke, okrećemo se i tako. Igrali smo se „Ide maca oko tebe” ili „Kolariću paniću, pletemo se samiću, sami sebe rasplićemo, sami sebe uplicemo”, i to se mi uhvatimo za ruke i okrećemo. Pravili smo krpenjače od lutke: uzmemo krpe, iznutra napravimo tvrdo i uzmemo kanap i napravimo loptu i igramo se. Pravili smo i lutke od krpe. Napravimo glavu, ruke, noge, može i sa šapurikom, a može i na drvo da se pravi. Mi tako nismo se ni igrali s lutkama, morali smo da radimo. Bilo ih je mlogo u kući, posle se braća poženili, bilo nas je jedanaest, u tim je stiglo mađarsko vreme. Jako je bilo teško, to je bio rat, bilo je teško, nismo imali šta da jedemo. Mama je radila, išla kod drugih da lepi, da kreči, nas nije vodila. Mi smo samo svinje čuvali sa ocem: ja i Marija, a Dana je bila kući. Kada je došao rat, živeli smo teško, jako teško, nismo smeli da čuavamo s tim što su bravovi bili u opštini i mi smo morali da ulazimo u opštinu svako juta da isterujemo brave, a uveče da zatvaramo.

Jeste nosili žute trake oko ruku da se zna da ste Cigani i jesu li vas tukli i šišali?

– Nismo nosili žute trake, ali su nas šišali i tukli su nas Mađari. Neki Pizoš se zove Milan Cigan, Jovin otac, predsednik ciganski on je bio na njihovoj strani. Pa ondak su posle, kada se oslobodilo, oterali za Bečej i nikada se nije znalo za njega dalje, govorili su da je očo na crno, ubili su ga u Bečēju, valda naši partizani. Zato što je bio na njihovoj strani. On je tukao Lazu, dvaput, triput tako šopio mog muža. I došao je da baci karabo u kuću. To smrdi i nismo mogli da spavamo u kući, pa to smrdi ne mogu ti reći. To je bacio kaže radi vaške, a sumpor je donosivo da mi sipa u glavu. Nas je bilo četiri devojke, da i to ispričam. Mi smo svi imali duge kose, a nisu nam našli ni vašku. Mi se nismo šišale, one su druge šišali, mi nismo zato što nam nisu nalazili vaške dok bi oni sekli. Starije žene, neka Leksa, nju su osekli kosu, pa onda moju svekrvu, imala kosu

sedela na kosi onda su došli i samo odsekli joj kurjuke, a ovamo ostavili, a onda toj Lepi isto osekli kurjuke ostavili gore, nekoj babi Roziki.

Gore nam je bilo što su nas tukli, maltretirali su nas, internirali su Lazu u Nemačku, zato što je bio dobar, bio je godinu i po dana: oči je četrdeset treće, došo je četrdeset pete iz Nemačke, e s tim kada je došao onda je počeo da radi.

Neki Romi išli su u logor, ubijali su ih, bacali pod led. Moji nisu ni otac ni mati, ni braća, ni sestre nikog nisu. Pa eto, ubili su džandara nekog Aciku, onda Stojana iz ciganskog šora i Gordanu, Dušanku, to su bili Mišini – Bekini. E njih su ubili, odneli na Tisu i poubijali. E Stojan mladi, koji je živeo sa tom Dušankom, nije teo da se popne na kamion i jedan uzme pištolj iza vrata na kapiji u opštini i ubiju ga. Radili su čuda.

Da li je mama pravila razliku u vaspitanju ženske dece?

– Naravno, nas je pazila kao oči u glavi. Pazila je da ne bi se s nekim prevarili. Bilo je pustošaga među muškaraca, nevaljali, tako da nas je pazila, a muškaraca šta ima da pazi? Njemu se mnogo više dozvoljavalo, ali muškarac je muškarac, a ženska je ženska. Nas je više pazila mati da ne bi mi se prevarili sas kime. Izlazila sam tako pod prozor i tako, a na centar u bioskop, ja nisam znala šta je bioskop uopšte. Tako po kućama se malo pravi veselje i onda se mi mladi skupimo i tako nema izlazaka. Nismo imali ni bioskopa, ni igranke, ništa. Nije oblačenja bilo ko danas. Većinom se nije nosilo kratko, više podugačke suknje i haljine jer taka je bila ondak moda, da se nosi podugačka, jer je to stidno bilo od oca, od roditelja, kratko. Nas je bilo četiri ćerke i mi nismo smele da nosimo kratko u kući od naših roditelja. Marame retko kada smo mi povezivale zato što smo mi imale lepe kose i mi smo većinom bile gologlave, lepe šnale u kosi.

Od koliko si se godina udala?

– Od šesnajst godina.

Da li ste išli u školu?

– Išla sam dva razreda samo. Zato što nismo imali mogućnosti, bili smo jako siroti, nije nas otac mogao da školuje. Braća i sestre nisu završile više od dva razreda nijedan nije pet, šest razreda, ni osam razreda nije nijedan. Znam malo da čitam i pišem samo jedino što ne vidim. Umem da se potpisujem.

Kako si upoznala svog muža?

– A, kako smo se upoznali! Da ti kažem ja sam imala šesnajst godina kad sam se sa mojim mužem upoznala. Bilo je običaj da se mlade udajemo. Mi smo se morale udati tako rano što smo bile sirote. Nismo imali da se devojećimo, da se oblačimo kao druge devojke. Međutim, da smo se i ranije i udale, da imam svog muža pa šta imam obuću, šta imam odeću. A drugo je devojka, devojki treba lepa cipela, lepa haljina, jel, tih sukanja, bluza i tako. A mi to nismo imali, mi smo bili jako siroti. Nas jedanajst bilo u kući. Moj muž Laza je bio isto odavde iz Žablja, i tako smo se mi upoznali. Jednom sam ja išla u dućan i on mene tako nađe i pita dal ću poći š njime, a ja kažem: – Ja ni s jednim neću hodati nit ću ići dok se ne udam, a on kaže: – Bil se ti udala za mene? – To ti ne mogu da kažem odma, oću dok razmislim. Tu je jedan Sava Bukuriš bio provodadžija. Ja sam otišla na bunar tamo na česmu, na vodadžija čošak i ostavim kantu i pobegnem za Lazu. Svideo mi se Laza! Ja sam rodila devet dece s njim, kada sam se udala. Nismo

pravili svadbu, bio je siromašan. Znaš da je bila naša kuća tu di je tvog ujaka Milana, tu za kuću, sada je to velika kuća. Tu je bila naša mala kuća samo. Živeli smo: ja, Laza, de-ver Sava, njegova žena Anđa i svekrva Đula, a svekar nije bio s nama, on je bio odvojen, on se oženio sa drugom ženom. Ja sam se dobro slagala sa svekrvom i sa ukućanima. Trideset jednu godinu mi smo bili zajedno. Ja sam je služila, na naručju mi je umrla, jer sam je jako volela. Bude sna dobra – onda znaš da jsve dobro. A kada se posvađa snaja, a onda će sve biti gotovo.

Čime ste se bavili?

– E, čime smo se bavili? Lepili smo kuće, kopali smo, išla sam u nadnicu, ko god nas zove mi smo išli da radimo, ja sam išla po kućama krečila i prala ... šta da vam kažem? Sirota sam bila, imala sam silnu decu, morala sam *sve* da radim da ih prehranim. Jednom sam abortirala, deseto dete bilo. Kada sam otišla na abortus, odveo me Laza u Novi Sad. Kada je bilo gotovo izađe doktor i kaže na njega:– E, Lazo, sad da znaš. Koji je tvoj muž, a ja sam kazala Laza, a i on je za mnom Laza. E, Lazo, sad da znaš šta je tvoja žena bacila! Bacila je dva sina! I sada imam blizance Mila i Milanku, a onda bi imala dva sina. A sada imam dece: Seka, Ljubica, Stevica, Mile, Sava, Aca ... Porađala sam se u Novi Sad u bolnici samo sa Mila i Milanku. U bolnicu u Novi Sad rodila, a ovde sam Acu rodila u staru ambulantu. Acu, a Savu sam rodila kući, i Seku.

Kako je to bilo, je li je neko pomagao, je li muž pomagao?

– Nema tu muž posla, doktor je bio, Madžar, bila Madžarska kad se rodila ta moja starija ćerka. Ja sam se udala četrdeset i treće. Prvo dete sam rodila odma te godine, dvadesetog aprila.

Jesi li dala decu da idu u školu?

– Jesam, koliko su teli. Aca je išao pet razreda, moj Mile je išao valda četiri, Lazar je pet. Išao Aca i Mile. Sava nije išao, Stevica nije išao. Nisu išli, šta ja znam, siroti su bili, ostali su bez roditelja. Ja sam sama radila dok nije prihvatio moj Mile, kada je moj Mile prihvatio išao po selu radio. Sava isto, Stevica isto radio, tako da nisu se mogli školovati. Moj muž je poginuo sedamdeset prve u saobraćajnoj nesreći, ubio ga Slavko Gajić! Ostala sam samohrana majka. Posle sam se udala sedamdeset treće za čoveka iz Kaća. Nisam živela u Kaću, on je živio sa mnom tu. Nisam s njim imala dece, ni s jednim čovekom, samo sa mojim Lazom. Ali s njim sam živela samo godinu dana. Zato što je pio mnogo i imao je ženu svoju, decu i on se okrenuo svojoj ženi, svojoj deci. Mene je lako da ne živi sa ženom, da tamo ne može da bude, da se potukao sa jednim Bosancem pa se on tako sveti. Tako da je i njegova sestra bila tu, i govorila je da je on bio dobar, vredan, on je radnik ... A kada sam saznala, odma sam se rastala. Posle sam se udala za Vitomira, posle njega, prošlo je godinu i po dana. Sa Vitomirom sam živela tri i po godine i onda je on nešto počeo za Acu moga da nije imao pravo, što ja Aci dajem novaca da kupuje sveske. On je imao svoju decu, dva sina, i bili su kod nas. Nisam pravila razliku između njegove dece i moje. Njemu je bilo krivo što ja dajem svojoj deci, a meni nije bilo krivo što on daje njegovoj. E, pa kad ti daješ svojoj deci, ima da dam i mojoj, a Aca je išao u školu, njemu je trebalo i sveske i olovka, a njegov sin je to video da sam ja dala Aci šest dinara za svesku i on to svom ocu kazo i on počeo na mene i ja kazala:

ako tebi nije pravo, tražim moje stvari i idem u moju kuću. Zivela sam u Generala Milutinovića ovde u Žablju. Posle se nikad više nisam udala, smučilo mi se jer sam videla da nemam sreće, da nema sreće mojoj deci. Šta ću ja da ranim tuđe dete i tuđu decu, ja sam se vratila da ranim svoju decu i da budem među moju decu. Ja sam živela ... ta stara, kako se ta kuća zvala to je bila kuća mog pokojnog muža, kod svekra i svekrve. Muževe nisam dovodila kod njih, naopako da bi dovela kod svekrve. Moja svekrva je umrla, znate moja svekrva ni ne zna da sam se udala posle njenog sina.

Kad mi je muž umro, ja sam ostala u našoj kući, imali smo jednu sobu, to je moja i Lazina bila kuća, mi smo je napravili. Dan danas živim u toj kući. Slušajte da kažem nisam baš ni stalno tu imam i kod ćerke i kod drugog sina, s tim što moj brat i žena imaju decu. Kako njih osam i ja, ne možemo zajedno svi, kako bi da legnemo. Oda kod ćerke malo, oda kod sina malo. Tu kuću što sam sa mužem stvorila dala sam jednom sinu. Moj sin je ovu kuću opravio, a to je bila jedna soba mala, koliko je mogao da stane jedan krevet i šporet i astal, a bilo je jedanajst samo dece i nas dvoje. Šta misliš, kakav je bio život? Onda posle, kad je moj Mile došao do godina, on je to pravio, opravio sve okolo, ja sam njemu sve dala, taj plac, sve.

Reci mi da li se sećaš rata, kad su Rusi dolazili u Žabalj?

– Sećam se. Ja mislim da je to bilo onako četrdeset osme. Pa kako je bilo: ušli su da nas streljaju, ko zna dal bi i mi bili živi. Onda je trebao da bude rat sa Madžarima. Prvo su došli partizani onda kad su ošli partizani onda su došli Rusi da raščišćavaju. Mi smo svi išli do Bečaja, mi smo svi raščišćavali drumove išli smo u njive sred kuruzovine, što je preostalo, počišćavali njive da se ne bi neko sakrio u njive, e to smo raščišćavali. Rusi su tu bili jedno izvesno vreme. Kod mene u kući je bila kuhinja više od dva meseca. Oni su spavali po kućama, kod mene su spavali dvojica u sobi i preko komadant, oma preko puta od mene. Nisu bili loši imali smo one koji je bio dobar, a ima i one koji baš i nisu. Tražio je da se voli, kad vidi devojkju to je bilo opasno. Ja sam tad mećala kompota, onda sam imala i svinje i pataka i ja navučem maramu i jedan došo i kaže: – Ti ćeš da budeš moja devojkja.

– Ne mogu ja biti tvoja devojkja, ja imam muža, a moja svekrva je vikala: to moja snaja, to moja snaja! Bili su opasni. Ima koje su se devojkje sakrivale, a ima koje se nisu sakrile. Ja i moja sestra se slikale s jednim oficijom, a kada je Laza došo iz Nemačke, onda sam dobro platila cek. Moj muž je bio zarobljen u Nemačku. Pa posle su oni otišli, u tim je došo i moj Laza, oslobođenje bilo, partizani se razišli, pa kad se oslobodilo, fino je bilo, svirci su svirali, veliko slavlja je bilo. Jevrenka bila, Jagoda. Jevrenka je bila partizanka, ona je bila gost, tu su bili pred opštinom, bila je njena cela četa, bio jedan iz Čuruga, Vojin, ondak komandir, bilo je lepo, svanulo je svima nama.

Da li su Romi za vreme rata mogli da putuju, da rade nešto?

– Za vreme rata ne mislim da su mogli, već kad se primirilo onda se moglo da ide do Bratislave, mogli su da idu u Italiju. Ja sam bila sirota žena, nisam imala mogućnosti da idem da trgujem...

Jeste gajili svilene bube?

– Jesam, na Svilari u Žablju. Dobijemo mi bube i beremo lišće, ranimo ih do četvrtog puta, dok ne ustanu. Ranimo ih lišćem, onda kad se stanu zavijati, onda se stavi što više lišća i u njih mećeš i metle i onda se penju i budu puno lepe. Zarađivali smo ... pa ne mogu ti reći koliko je bila kila, uglavnom da smo radili. Kopala sam po zadrugama, išla sam i privatno da kopam, ma nema šta nisam radila, nema i po selu svugde.

Kaži mi, veruješ li ti u Boga?

– Verujem, ja verujem. Ja sam pravoslavne vere.

Zašto se slavi Božić?

– Ja mislim da se svetkuje Božić jer se Isus Hristos rodio, njegova majka se zove Marija, a njegov otac ... to ne bi znala. Božić traje tri dana. Pre prvog dana Božića se zove Badindan. Za Badindan se kolje, redi se za prvi dan Božića da ne radiš. Prvi dan zamesiš rezance, po Badnjim danom kuvaš nasuvo, posna večera kuva se nasuvo, kuva se šljive, čorba riblja ko ima, a ko nema ne može spremi, nema iz čega. Ide se da se korinda: „Doleteše do dva zlatna goluba, pa padoše svetoj crkvi na oltar. Mi smo došli da nam date znamenja, noćas nam se Isus Hristos rodio i po zemlji i po nebu hodio!” Znam još neku: „Rasla jabuka kraj sinja mora, pod njom sedela Majka Božija, cikala vikala svetog Jovana, ustaj, ustaj sveti Jovane, mi smo došli da nam date znamenja!” Ode se i korinda se, s večera se donosi slama pre večere, unosi domaćin i kaže: „Hristos se rodi!” A ja bacam na njega kukuruz, žito. On meni kaže: „Hristos se rodi!” A ja njega blagosiljam, krsti se soba sa orajima: „Oca i Sina i Svetoga Duha, amin!” Na četiri strane se krsti soba i onda se položniku daje večera. Položnik je ko pre dođe zajutra. Onda se položniku daje večera, pre nego što ćemo mi večerati, zato što je on položnik. Položnik znači taj koji prvo dođe, to je naš položnik prvi ako je muškarac, obično dolazi muškarac. Palimo sveću i čitamo „Oče naš”, kandilo gori zajutra mislim upalimo svečera, pa celu noć gori, onda po ceo dan isto kandilo, onda posle palimo sveću kad ćemo ručati, molimo se Bogu. Slamu mećemo na sto, kolač, deca odu da korinda, a ja ostajem da spremam ručak za sutradan. Te noći pristavljam supu i to ne odma da se skuva, tek onako sa strane na šparet. Ondak pristavim sarmu i ta se sarma prokuva i ostavi se za ujutru i onda je samo zavijemo. Pravimo kolač, veliki kolač pravimo, ovako kao lebac, slan i ondak se okruži i onda četiri oraha tako sa strane kao krst i u sredini napravim ružu. Te noći pečemo pečenje, većinom čurka, čurku ne, zato što ne valja, zato što je žensko ne valja, čurak prestavlja gazdu. U čurka mećemo isečen lebac, meće se jabuka u taj drob, ušije se, mećeš oraj u usta. Glava mu se ne seče, glavu mora da prislomitiš, napraviš jedno drvo i tako prislomitiš i zabodeš tako, il u krilo ili sa strane. Glava mu se ne seče, jer ne bi gazda bio živ, jer to je domaćin znači to se peče. A česnicu kad pečem idu orasi, mećemo grožđe suvo, namažemo sa medom, metemo dinar baš samo da ja znam a niko drugi da ne zna. Pa sad čija bude bila sreća, a ja znam, zato što ja mesim. A ove godine bila moja sreća: ovde isto dinar je bio našla kod snaje u moje parče. Sutra dan gazda ne ide nigde preko celog dana, u kuću bude, jer prvog dana se ne ide nigde, svi smo u kući. Kad dođe ručak, ručamo, očitamo Oče naš, upalimo sveću, sednemo pa se pomolimo Bogu i onda sednemo i ručamo, ja očitam Očenaš svi zajedno. Kad sečem česnicu, prvi tal prvo Bogu, pa onda pravimo položeniku, pa mrtvima ko je umro re-

dom. Za Boga metimo na kolač, onda putniku isto na kolač se meće, onda polažniku, to se obaška meće, a onda se deci deli po starinstvu. Dinar ne sme da izađe u kuću mora da ostane i dan danas mi imamo taj dinar. Pečenje ne jedemo prvi dan nego drugi. Prvi dan se samo ruča supa i šta sam spremila nešto drugo, a pečenje ostaje i okiti s novcem i kolač veliki se okiti s novcem i pečenje obavezno. To znači da darivamo i ponovimo Božić, šta bilo kupimo ili tacnu kupimo ili, bokal, šta možeš da kupiš to se ponovi Božić. Tih dana se novac ne daje iz kuće. Ima ko ne da ništa tih dana za Božić, kažu da ne valja, ja ne znam što i ja nisam davala. Drugi dan mogu da idem na tal nosim ćerki, na primer, nekom bratu ako je obaška. Uvek smo svake godine nosili kumi kolač, posebno napravim kumi kolač sa mlekom sa jajima da bude sladak, nosim parče česnice, nosim batak od pečenja. Pa posle ona meni vrati kolače. Kuma mi nije Romkinja, nego Srpkinja, ona je krstila moju decu. Odabrala sam Srpkinje zato što tako nismo imali koga na brzinu, onda Živka će krstiti i njen sin krstiće Milanku i Mila. On je teo da bude Steva, a mi nismo teli da bude Steva. Moj brat Mile dođe i kaže Lazi: ako ne može Mile, nećemo se divaniti, ja oću da moja sestra da moje ime i onda su dali Mile i Milanka blizancima. A inače Stevica ima svoju kumu, ja imam četir kuma. Imala sam i kumu ta se odrekla Stevicina i rekla: – Ja sam ušla u kumuniste. Ja više neću ja sam se odrekla. Dobro, kum nije, oni se zovu Tešin tu ona starija se zove Seka Jelica i oni su krstili Jelicu. Kad sam ošla za Ljubicu, a ona kaže: – Kumo, ja se izvinjavam vama ja sam očla u kumuniste, ne dozvoljava da idem u crkvu, i ona otkaže kumstvo.

Treći dan možeš već nešto da radiš, da se krećeš, obično treći dan čistimo sobu. Treći dan se zove Stevandan. Čistiš s metlom, ne mora da bude nova. Slama se ne baci, već se napravi jedna pušla i uveže sad obično ili se baca na tavan za gredicu se obesi, ta se slama ne baca, zato što je Božić. Kostu isto skupimo od pečenja i to se ne da keri, mački, kažu da ne valja da se ukućani ne svađaju.

Dinar koji nađemo u česnicu ostavimo, ostavila je sna. Ja sam bila domaćica mislim moja kuća, Lazi dam i Laza kad ide na vašar on uzme i domete taj dinar i šta bilo kupi deci, jel bombona il kretuša il šta bilo. Imali smo i svinje i to je dobro da se da za svinje.

Kaži mi za Uskrs šta se onda desilo?

– Za Uskrs, pa šta radimo za Uskrs: mesimo kolače, farbamo – na veliki petak farbamo jaja. Posle jedeš kokice i pogaču i pravimo i čorbu posnu – ne mrsimo posno se sve jede, ide se u crkvu. U crkvu se moli Bogu, pali se sveća za mrtve i žive. Sutradan mećemo deci jaja pod jastuk kao da je zeka doneo. Moja mama to nije radila, a ja mojoj deci farbam i onda moja sna ona deli deci i kaže: eto donela zeka, i stavlja pod jastuk kao da je doneo zeka. Ja nemam pojma zašto to stavljaju pod jastuk jaja, bombone deci, čokolade ako imamo, ako nemamo samo jaja, i onda se dete raduje. Jaja se farbaju zato što je Uskrs velik svetac, to je jedared u godinu, kao i Božić.

Ko je razapeo Isusa?

– Ko je razapeo? Pa Čifuti, pa ja ne znam zašto ne mogu da vam objasnim, jer ja onda možda nisam ni bila rođena, pa ni ne znam to bi mogli reći oni koji su pismeni i koj zna, a ja ne znam zašto su ga razapeli ... Znam da su govorili da su Čivuti ga razapeli.

Koju ti slavu slaviš?

– Đurđevdan, šestog maja, tu sam slavu nasledila od muža. Za Đurđevdan mesimo, kuvamo, dočekivamo goste, dođu gosti, spremam koljivo, kolač i vino da se posveti. Sve se spremi da se nosi u crkvu, može da nosi i sna i ja, neki put i gazda nosi i onda on osluša molitvu, službu, pomoli se Bogu, sveti se kolač, pa koljivo, i onda dođe kući. U tim dođu i gosti i tako ručamo, veselimo se, pevamo, igramo, zato što smo svečari peva se, dočekivaju se gosti, fino. Gosti donesivaju tortu, neko pivo, neko rakiju, tako ko može da kupi bombonjeru, tu svašta pomalo kupidu i donosivaju. Na primer koga zovemo: familiju našu, dođe moj brat, dok su bila moja braća, dođu moje snave i tako. Taj Đurđevdan na ikonu on je ubio aždaju.

Reci mi da li znaš, pošto nisi pravila svadbu kad si se udavala pa ne znaš kako je to, da li si ti svojim ćerkama pravila svadbu?

– Nisam, al naravno da sam videla kako ide taj običaj. Ima koja se mlada kupuje u Banatu obavezno, a ima i kod nas, mislim kod nas Roma, kupi se devojka. Dođe otac kod devojkinog oca i divani od koliko se neda devojka, kažu koliko treba da se donese: koliko leba, koliko rakije, koliko piva, svinče i tako i još pare i onda kad dođu po devojku, oni to unapred donesu i onda dođu po devojku. Devojka kad se uda mora biti nevina, ako nije nevina onda se desi da momak neće š njome. To je važno što on oće devojku, ne može žena s tim što je on momak i on oće da i ona bude devojka, a ako je lagala moguće je da će je vratiti, a onda može izbiti i tuča i svađe odma sutradan kad se vidi na čaršafu da nije nevina, oma može da dobije pokret da ide. Ne sećam se da je to tako nekad bilo, ali ja se sećam mene kad sam se ja udala, ja sam bila dete, devojka, ondak je moja svekrva iznela čaršav i pokazivala: – Vite šta je moj sin doveo pravu devojku, hvalila se čaršavom. Meni je to i bilo, kako da se izrazim, i sramota. Znači kad dovedu devojku sutradan pokažu čaršav i pale vatru, ako je bila devojka – to se pokaže na čaršavu.

Kaži mi da li se venčаница sme davati drugima da se posluži?

– Sme.

Ne može se napraviti mandija neka il nešto tako?

– Pa slušajte, i to se dešavalo da se mandije prave a to retko na venčanicu, retko je to slučaj bio da se prave mandije. A mandije se prave ja mislim da se izvuče konac, ako ćeš da praviš nešto. I to ne možeš ti sama, to treba da znaš ko pravi da odneseš to, samo to nije bio nikakav slučaj da je bio među nama, jel šta ja znam. Verujem u mandije i mislim da se može naškoditi nekom s tim. Što je moja ćerka propatila, njena je jetrva njoj napravila, moja ćerka više od dve godine болоvala, jedva je i ostala. Znala je zato što smo je vodili kod vračara, tu lekar ne pomaže, ne pomaže tu lekar, samo vračar. Onda kad sam je odvela u Sase, tamo je bila jedna Jelica vračarka i lepo joj kazala to ime, kaže: – Vi ste majka Milankina. – Jesam. Bila Nada Karaševa pokojna Ružina mama Manojina, kaže: – Vi ste Milankina mama iz Žablja. Ja sam ... ovako marama mi išla gore, kosa, ja sam mislila soba se naježila kada je ona kazala moje ime i ćerkino, reko: – Jeste. Kaže: – Slušajte, nema dalje od meter nešto ako je jače od tvoje Milanke kuće gleda hodnik u kuću, ta žena je crna, slaba, visoka, ta je tačno napravila tvojoj Milanki mađije kako, kaže: – Ko je umro u rodbini? Mislim, u mojoj rodbini niko nije umro, već je umro kod njenog muža, tetka kaže: – Ta jeste, tako je, to želim da čujem. Kaže

Milankin veš, donji veš od njegove tetke, od njegove tetke je stavila ta ženska, to je nešto u rodu, u sanduk je stavila, jer kako trune veš, tako ona da trune. E šta ćedu sade, kaže: – Kupite dve soli za kupanje i tri žalosne vrbe i onu haljinu što je ona nosila po kući, to da mi donesete. Ode njen muž, presea i ode za Dubrovac, a ja i moja Milanka smo došli za Žabalj. Taman noć, evo njega došo iz Dubrovaca, doneo dve te soli za kupanje, doneo tri žalosne vrbe i doneo njenu haljinu što je išla po kući. I kad smo otišli nazad, ona kaže ovako: – Slušajte, sad će dobiti jednu vodu, svako mesto di god legne da se poprska i tu vodu da se ona poprska. Dobiće na vrat krstić, i taj krstić da ne skida samo kad se pere i odma natrag da ga vrati, s tim da spava i da danjiva. Dobro. Sad smo mi njoj verovali, tako smo i radili. E vraga, mojoj Milanki sve teže, teže, teže i javidu oni nama cela rodbina smo otišli za Dubravac, a kada smo otišli, ma nema ništa od nje. Mi pričamo sa š njome, a ona samo tako sedi i glavu i ćuti. I onda je vodio u Belu Crkvu i tamo je bio jedan čovek paralizovan, bio je baš i moj Mile, i doneli ga i taj je čovek kazao da se ide na groblje da se nose tri ruže na groblje toj tetki njenog muža kod tog čoveka što je njena odeća zakopana od moje ćerke. Tri ruže da se nosi, dve da ostavi, a treću da vrati tu kao Milanki. I to smo radili i nije vredila i onda je on spremio to sve za kuću da pravi kućerinu ne kuću. To je moro sve da proda i vodio je ja mislim u Srbiju, negde je vodio još iza Požarevca i tamo je bio jedan vračar i odvratio mojoj Milanki. I eto danas Milanka pomogo joj, a inače da nije tog čoveka moja bi Milanka umrla. Eto šta je radila njena jetrva. Uradila joj je to zato što je mrzela, mrzela je i gotovo.

Da li veruješ da duša umrllog bude u kući šest nedelja?

– Verujem. Duša je živa, a telo mrtvo. S tim duša dolazi do šest nedelja vije se oko kuće, kak da vam kažem, samo jedna senka, jer ja sam to propratila. Sad kad je umrla moja zaova, ja sam zatvorila vrata, oni su bili u Srbobranu i moj Mile svi su bili tamo, deca su spavala. Ja zatvorim vrata, Majko Božija kad sam ja ustala, vrata tako širom otvorena, kažem: Bože Gospode, ja se prekrstim, pomolim se Gospodu ko kako sad da su vrata otvorena. Kad sam ja otključala i pored mene prođe ko senka neka dvaput, tako ja stala i gledam njena duša. Jel kad je čito popa on je reko telo je mrtvo a duše su žive, u tim verujem da su duše žive. A kada je umrla moga brata ćerka, da ti to kažem, sad oni su svi bili unutra a ja sam izašla napolje, da izvinite, e sad ću da uđem unutra. Ona je mene tako brečila da sam ja viknula je li Mileta je li nekoga, ne mogu ti reći, Acu i Cveta kanda je bio tu i oni su mene uneli. Ona je mene baš uvatila i brečila dole i ja viknem, oni su istrčali i mene su uneli. Od ta doba mene leva strana noga iz kuka sva boli kako me brečila. U tom verujem da su žive duše.

A da li veruješ da oni na onom svetu žive?

– A moguće da i žive, moguće, pa sad koja je posto dete u raj da živi, ko je otišo u paklu tamo moguće da ispašta. Ko što je ispaštala na ovome svetu tako ispašta i tamo.

Zašto se pali sveća za mrtve?

– Mora da se pali sveća da bude na svetlo, da ne bude mrak i sveća gori do šest nedelja u kući. A kad čovek umre onda mu se sveća stavlja u ruke, ako si ti momentalno tu i vidiš da oće da umre odma dođeš i zapališ sveću i staviš u ruke i uzmeš jastuk ispod glave da lakše umre, s tim ako je perje teško umre jer se greje s tim se izvuče jastuk

ispod glave i staviš ga na ravno bez jastuka da pusti dušu. Otvori se vrata da duša može da izađe. I onda se obuče, pre toga se opere ako nije mislim okupan, noge mu okupaš. Ta voda se baci, mislim da sa tom vodom ne može se praviti mađije, ta se voda baca na čisto mesto, prema suncu se zauka ta voda što se samrtnik kupa. Posle se mete malo kreča u vodu i mete se pod njega zato da se ne bi naružio, to znači da može da poplavi da bude modar, a može i krv da udari na nos. Zatvara se oči i usta ako je iz dana otvoren oči zatvore mu oči, meće se novac i zatvore se oči. Naravno, oblači se novo odelo, neće se valjda obući staro odelo, mislim ako imala odelo malo lepše i šta ja znam spremljeno, obučemo mu to. U sanduk se još stavlja njegovo odelo, mislim šta ima, slike ne smeš metati, upaljač ne smeš metati – gori na onaj svet, mećeš mu haljine i to, cipele, donji veš, ali samo njegovo. Pa paziš da ne staviš nešto tvoje, tvoje mame, tvoje sestre da trune u telu, samo ono što je on nosio, a da mete se sad sam ja nosila i sad ću meteti njoze, to ne valja. Onda ja trunem, razbolem se i leka nema kako ona trune, tako bi ja trunula. Novac se stavlja u ruke: maramica obavezno, u ruke mu metneš džepnicu, onda metneš novac. A voće, kafe, bobone to su pozdravi, na primer sad tog, sad je došao neko doneo venac ili jabuke ili narandže to se stavi u sanduk kod nje ili njega. I onda, kada pre nego što će se sahraniti, to se skupi u jednu kesu, i ko nosi pogaču, rakiju, taj ponese i pozdrave da on pozdravi onog drugog i onda kako se pusti dole u raku, onda se baci čelo nogu te pozdrave. Na sahranu svi odu, a obavezno ostane kuvarica koja kuva, koja spremi to, daću, koja dočeka to, postavi. U kuću ostanu ljudi neparni, a onda oni drugi prate i ondak se lavor, peškir spremi, a kad se ode na groblje se odnese pogača, rakija, a pre nego što se ode pojede se kod njegovih nogu večera, pojede se bareni krompir i pogača. To jededu ukućani kod njegovih nogu, to znači da jede on da ne ide gladan ko umre taj za dušu i mi se skupimo čelu nogu i sednemo večeramo, a pre toga stavimo pod streju, ostavimo njoj da jede, ostavimo krompir, ostavimo pogače tako pod streju i onda kaže nemojte do šest nedelja da ostanete, ne valja, samo podajte večeru i kad dođete sa groblja to veče i opet podajte večeru i prekinite, više nemojte da date. U raku se baca novac da se plati njegova kuća, on tim novcem plaća svoje mesto. Kod nas se baca pet dinara, deset dinara, da plati on svoju kuću. Baca se zemlja – rodbina ne, da mu ne bude teško, rodbina ne. A kad kane suza od mame ili žene na njega bude mokar i ne sanjaš ga, to treba da se izbegava. I kad smo ga sahranili, peremo ruke na groblju, i kad dođemo kući na daću i postavi se sto. Na sto kuvarica prevrne tanjir dok mi ne dođemo kad dođemo ona postavi sto. Za daću se kuva čorba. Treba tu jela, na primer makar jedna šerpica da bude treće jelo, ako je riba, ako je paprikaš i još jedno jelo, tri jela treba da bude. S tim kad kuvarica kuva ona zna da treba tu da bude tri jela i ona napravi u šerpicu makar malo treće jelo i da svima, ali prvo njemu pod streju, prvo njemu, pa sedneš, opereš ruke. I sedneš da jedeš. A pre toga neko ostane u kući da spava u kući ako se neko boji, a ako neko dođe da prinoći jednu noć ondak ili jednu ili tri sad odnosi. A taj na primer koji neće više da noći, samo, tri noći mora da noći ili jednu. Sutradan idemo na pogreb, ide rodbina i nosi svako šta uzme: nosidu mesa, kolače, to rodbina spremi, mesidu oni mesidu, masno, može meso i ribe a iz kuće ide posna pogača, rakija. To sve namenja se na njega i onda kako jedeš sad na groblju, odužiš na groblju, nećeš u kući, onda se to isto obavi na groblju i naravno onda dolazi kući na večeru, na ručak šta to bude da

bude, onda dolazi kući. Na groblje oduži i ne mora to da bude, onda se na groblje oduži i ne mora da dođe kući. A posle se opet ide na groblje za nedelju dana, pa na šest nedelja, pa na pola godine i na godinu i to se sve daje mesec dana unapred, zato što ako daješ ravno on ne može da dovati to što mu dam jer moraš uvek unapred. Ako daješ nedelju dana daješ dva dana unapred ako daješ šest nedelja daješ mesec dana – sad je pet, ti daješ šest nedelja, mesec dana unapred. Ako daješ pola godine – daješ pet meseci, a mesec dana ostaje. Godinu isto, kad bude dvanaest ti daješ u jedanaest godinu, tako da je jedanaest meseci daju godinu.

Da li u Žablju postoje veštice?

– Ne postoje, ne postoje koliko ja znam. A pre kad sam bila mala postojali su. Tu je jedan kovač potkovao svoju ženu, tu komšinicu, u ruke imala potkovice čekićem: – Ajde, Milice, dokle ćeš spavati? ona čuti : – Ajde, ustaj treba doručkovati: ona očuti. Kad je oči da vidi, njoj obadve ruke potkovice, potkovao je kovač, bila je veštica i ona se pretvorila u patku. Svako veče je bila kod njega pod prozorom i na česmi kod škole, na velikom šor ... Ona bila tako što se okreće ta se česma tačno dvanaest sati, konj na toj česmi i okreće se ko da ima taj točak. I on je uhvatio tu patku što se ona pretvorila i on mislio sad to patka. E, kad se stvorila u konja on je mislio da je konj i potkovao je, a ona nije bila ni konj ni patka, ona bila žena. I onda su svedočili da je ta žena komšinica veštica. I čovek je odveo u bolnicu da dobije injekcije da se uništi. Bila veštica, to su meni pričali.

Šta veštica radi, kako ona dosađuje?

– Pa kako dosađuje: smlati čoveka jednostavno. Stalno ide za tobom i kad ti dođe. do žile srčane i to pregrize, može čovek da umre, a ona najviše decu smlaćuje, decu smlati i onda to dete ... i to da vam pričam. Moja je sestra bila kuvarica u Krušedolu i sa Vladinim bratom se uvati. Njen muž bio u armiji i ona se uvati sa šnjime i rodi dete, a taj njen muž bio u armiji i ona donese to dete kući. I prekoputa bila jedna žena, bila je veštica, i to dete smlatila i umre to dete i komšinica kaže: – Znaš šta ćeš, Marija, raditi: meći dečiju kapu u nedra, ta koja je dete smlatila ta će doći da te pita šta imaš to u nedrima. I moja sestra tako uradi: metla kapu, kapicu dečiju u nedra i tačno ta žena što je smlatila dete došla i pita, kaže: – Marija, šta imate to u nedra? Onda se moja sestra osvedočila da je ona veštica i hteli su da je ubijedu. Ja ne mogu da mislim da sada to ima. A može i muškarac da bude veštac, zašto da ne. A veštica mora da ima rep, samo što se ne vidi kad se, Bože me oprosti, obuče donji veš pritegne se i eto ne vidi se. Zato se i kaže veštica što ima rep.

Može li ona nauditi svojoj deci?

– Pa kog voli tog može da urekne, a koga mrzi tog ne može. Koje je bila veštica koje je dete volela, tog je uništila.

Reci mi, baba, koji su ključni trenuci u tvom životu, šta je najviše uticalo na tvoj život?

– Pa šta je uticalo? Uticalo je da sam morala da ranim decu, da sam ostala sama da se on ženio tri puta, a ja sam s njime bila i venčana i u braku i on je mene ostavio. Po tri meseca, po dva meseca se ne javi, a ja sa decom idem da radim. Dok je bio živ, nisam ga varala jer moram se udati kad tad. Ja to nisam htela s tim što sam ja imala tu decu,

ja sam moju decu ranila, oblačila, išla radila za ono koliko imam da ih naranim, radim da ih obučem. A drugo, da sam se udavala preko njega – nisam, nisam mu vraćala jer ja sam mislila to je greh. Ja sam mu govorila da to ne treba raditi, ostavljala sam ga, nisam imala dalje: oma treća kuća, tu je bila moja mama i tu sam odlazila kod moje mame, kad ona jedna... Diću, moram da dođem deci, kući, kako ... Ko će moju decu da gleda, da pere, da im kuva, i ja dođem kući. Bilo me je jako sramota da se rastajem – onda su žene morale da čute, da trpe, kako je on hteo tako smo mi morale, nismo se smele buniti. Ako si se bunila, bila si i lupana, muž je mogao i da tuče, a da ti niko ne priskoči u pomoć. Slušaj, jednom je moj brat uskočio i uleteo unutra i kaže: – Lazo, ja ću tebe ubiti, a on kaže: – Ti ćeš mene ubiti, ja ću tebe ubiti, ja te dočekam i ubijem. A ja pristupim i kažem: – Nema tu ubistva, nema tu tuče, ja s njime moram, s vama ne moram sa braćom, ja decu imam – Ja ne mogu bez moje dece: ja hoću s njim da živim. Imala sam moju decu, imala sam moju kuću, imala sam i morala sam da trpim. Pa kad on mene tuče, morala sam da idem kod moje matere i natrag. Kamo sreće da je sada živ, pa nek me i vara! Nisam bila ljubomorna, nikad nisam, ta nek me vara, on je muškarac i može, a žensko kad to uradi to je veliko, a muškarac – nije veliko. Svaki je taki muškarac, da vam kažem iskreno, oni mogu da varaju, ja nisam htela.

Koji je najsretniji trenutak u tvom životu?

– Kad sam rodila prvo dete, nije mi bio, šest nedelja bio je sa mnom i ja ostala bez njega. Njega isterali, otišo u Nemačku, ja ranila dete, ranila svekrvu, zaovu, njenog muža, svi su bili u kući, a ja sam radila – uvek sam se mučila. A kad se dete rodilo, jako sam se radovala detetu: prvo dete, prva radost. Obradovala sam se i prvom unučetu, to je moja Milanka, kad mi se prvi sin oženio, prva snajka i onda sam se radovala, nekako u stvari kad je doveo tu prvu nisam baš bila srećna.

Šta si želela kao devojka da postigneš?

– Da steknem meni kuću, lepu posteljinu i lep život, a to nisam mogla. Nije mi se ispunilo skoro ništa, jel je bilo puno društva i što god smo zaradili morali smo da jedemo, sve je išlo na hranu. Nisam imala ni lepu kuću, ni lepe stvari, sirotinja. Ja što sam radila, ja sam ranila decu, on na jednu stranu i nismo mogli ništa da steknemo.

U ono vreme da li je bilo teško romskoj ženi, da li je ona morala puno toga da trpi?

– Pa morala je da trpi i svađu i tuču, svekra, svekrvu. Svekra doduše nisam imala, a svekrva je bila bolja neg moja mama: šta je bilo prvo to je bilo moje. Donesivala mi svega, u nedra je sakrivala pa je meni donesivala, da ne zna njena ćerka, jako me je volela, a i ja sam nju. Ženin zadatak je bio da pere, da kuva, da radi po kući i u selu sam prala, krečila, lepila. Muž je sabotirao malo, pio, a ja sam radila – nije mi pomagao. Da mi je pomagao ne bi se ženio, ne bi me ostavio tri puta.

Kaži mi, kako sad ti sa zdravljem?

– Pa, sa zdravljem mi je još dobro, samo što ne vidim dobro. Imala sam neke operacije – desno oko, pre tri godine. Vidim sada samo na desno oko. Nemam para da idem na te kontrole, imam socijalnu pomoć, ali kad je bila devet meseci nisam dobila, primam neku humanitarnu pomoć. To nije dosta. Primam dvanajst kila brašna, pasulja,

jednu kilu šećera, jednu litru zejtina, eto šta dobijam. Nalazim se kod moga sina, onaj što nema nogu, Mile, žena mu se zove Dana. Ostao je bez noge pre tri godine, bio je bolestan, u kući ih ima osam, a ja sam deveta. Teško živimo, znate kako je, šestoro dece – svi idu u školu, dobro uče. Oni samo hoće da idu u školu, jako su dobri đaci, svi. Vidiš, ta mala crna Sanela ona je još najbolji đak. A od drugih sinova unučići ne idu u školu. Stevicina deca su momci, Željko je oženjen, danas – sutra će imati malo dete. Nijedni unučići nisu završili školu samo Miletova mati ih je terala da idu u školu, samo što oni nisu slušali. Željko je išao malo, Mile je išao do četvrtog razreda i ostavio, a Željko isto tako, a drugi nisu. A imam unučića preko šezdeset i prababa sam.

Kako se osećaš, jel ti lepo?

– Lepo mi je, volim, meni je sad svejedno, a ova deca Savina – svi oni su moji. Čuvala sam najviše Miletovu decu, Milanku najviše, ona mi je prvo unuče, nju najviše volim.

Gde si bila za vreme bombardovanja?

– Kod Mileta, išli smo u podrum valjda nedelju dana i posle nismo išle. Mile je kazao da ne idemo u podrum, jer može da se sruši, pa smo čuli kako su se jedni pogušili u podrum, tako da više nismo išli u podrum. Kad čujemo bombardovanje, istrčimo napolje, stojimo prid pendžer. Setila sam se tada na onaj rat, samo, slušaj, onaj je bio opasniji: onda su tukli po kućama, dolazili čoveka ženu, decu teradu na kamion i nosidu na Tisu i tamo bace i ubiju, svašta i u opštinu su ubijali. A sad bilo bombardovanje moglo se da se vidi, da se čuje, moglo se nekako prebroditi, jer nisam se uplašila za mene nego za decu, bilo mi ih žao, a ja sam moj život proživela i videla.

Kaži mi da li se za vreme Tita bolje živelo nego sad?

– Ja mislim da je onda bilo bolje zato što smo imali sve moguće: i da jedemo, i da krenemo u trgovinu i sve. Mislim da se sad tako i ne može, ne znam ja jer tad nisam trgovala a ni išla po strani, od Žablja dalje nisam išla. Mislim da se ipak bolje živelo, nije bilo inflacije.

Sad kao starija žena šta bi ti preporučila mladima, na šta da obrate pažnju, šta da rade, šta da ne rade, šta je najbolje za njih?

– Najbolje je za njih da idu da rade, da idu u školu. Škola im je važna da mogu da se zaposle, da idu za neke činovnike ako dospeđu do nekog rada, zato je i najbolje da idu u školu. Preporučila bi im ako ne idu u školu da idu da rade neki nek čuva dete. A ne bi im preporučila da se udaju mlade, zato što nije dobro da se udaju mlade, eto moja je unuka prva Milanka dvadeset dve godine i tek se sad udala, a pre se udavala od petnajst, šesnajst godina, a ja sam se udala od šesnajst godina, a od sedamnajst sam imala najstariju ćerku. Preporučila bi im da budu poštene, ne moraju da se udaju nevine, jer to sad tako nije ni važno.

(M.A.)

Pričajte mi o Vašem detinjstvu?

– Živeli smo jako bedno. Rođena sam četrnajstog maja dvajest šeste u Vojki. Moja mama je išla da radi po kućama, tuđa sluškinja bila, da bi nas naranila. Otac nam je bio loše naravi, jako nezgodan čovek. On je trgovo konjima. Imala sam jednu mlađu sestru deset godina i brata koji je živio samo osam dana i umro. Zajednički život njihovih roditelja je bio težak i majka se osmrtila nakon moje udaje, nije mogla da podnese, tata je bio jako nervozan ... maltretirao je mamu.

Da li ste išli u školu?

– Završila sam tri razreda i više nisam išla. Ja sam odrasla kod stričeva i strine, majka je išla po kućama, patila sam se, nisam ništa lepo upamtila iz detinjstva.

U prvoj mladosti Vas je zatekao rat?

– Kad je došao rat, bedno smo živeli i tada su nam oterali familiju u logor... Bili smo partizanska familija, jer mi je otac otišao u partizane, pa smo bili maltretirani. Ja sam tada imala petnajst godina. U naši pet kuća sedeše su ustaše. Mi smo za to vreme stanovali u Beški, tamo di sam rođena. Kad smo se vratili posle, sve nam je u kući bilo odneto i pokradeno, ništa nije ostalo.

Rat je trajao dugo. Četrdeset i treće su došli po mene. Fašisti su već bili uvalili mamu u Beški i zatvorili je u opštini i mlađa sestra od pet godina s njom. Tata je već bio u partizanima. Mama je radila kod Švabe apotekara, mamu je on štitio, pa su ih pustili iz zatvora. Kad sam ja čula da je mama zatvorena, htela sam da idem da je vidim, ali me nisu pustili. Ja sam se sakrila kod jednog sajdzije, on mi nije dao da idem. Onda smo otišli za Čortanovce, sakrila sam se u neku šumicu, pa sam prešla tamo preko pruge, tamo su bili drugovi. Kad smo se skupili, uveče smo išli na Frušku goru, sve smo to peške obišli, celu planinu, ja i moj najstariji stric (umro je), prešli smo u Sremske Karlovce, stariji i mlađi stric i ja. Posle smo otišli za Crnu Goru. Tako, eto, nisu me uvalili, pobegla sam, što kažu „otišla sam u partizane”. Stigla sam u Frušku goru na Jabuku, imam i sliku.

Za vreme rata nismo smeli da šetamo nigde za vreme rata, zatvarali smo se u kućama. Stric mi je bio na tavanu, kobajagi. Švaba ga zatvorio. Kad je došlo vreme, on ga je i otkrio i onda su ga skinuli. On je bio bolestan i odveli ga u domobrane, iz domobrana u partizane i na kraju je nastrado kad se sve oslobodilo u saobraćaju u vozu ... i pogino je. Jednom su me Švabe uhvatile i morala sam da skupljam slamu iz blata, bila sam onda sama. Al me je jedan prijatelj naš izvuko, ovi naši partizani su me bazirali i tako da sam se sklonila u Čortanovcima

Bili ste borac u ratu?

– Bila sam, ali nisam dugo ostala pošto sam bila bolesna i vratili su me u Srem. Sa drugovima sam se vratila u Stare Banovce, tamo smo imali veliku borbu, tamo su bili

fašisti, pa su pucali ... Kažu „podaj konje u zob”, to je bila lozinka koju smo trebali reći drugovima da nas prepoznaju.

Imala sam jednog strica, dve godine mlađi od mene. Kad smo bežali, on mi kaže: – Ajde ovamo a ja kažem: – Ne, mi imamo znak, neko treba da nas čeka da izađemo... kod Dunava kod Starih Banovaca ... Preskočimo neku tarabu, a stric ima neke široke pantalone i zakači se da ne može da se otkači ... Kerovi laju .. šta da radimo, ovi viču: – Drugovi ovamo, drugovi! – a to nisu drugovi nego ustaše. Jedva smo se izvukli i otišli u jednu kuću i legnemo u krevet, ja i moj stric najmlađi, oni drugovi su otišli koji su bili sa nama, njih desetak mladića. Sve smo naše stvari sklonili kod neke žene i kazali smo joj da kaže ako neko dođe da smo muž i žena, kao pobešli smo od bombardovanja iz Zemuna ... Nekako smo se izvukli i dođemo u Stare Banovce, tamo smo imali rođake. Tamo smo se zadržali, posle smo se još sakrivali u nekim kućama sve do četrdeset pete godine.

Kad je prošao rat vratili smo se u naše kuće prazne, ništa nije bilo, sve je bilo oteto, stamanjeno, i ustaše su pobegele. Kada smo došli nismo imali ni da legnemo, ni di da ustanemo. Odneli su posteljinu ... sve!

Otkud to da se jedno romsko žensko dete prijavi kao borac?

– Otac mi je otišo u partizane četrdeset i treće, tako sam i ja bila povezana...

Kako ste se udali? Jesu Vas kupili?

– Nisu me kupili, došli su Romi kod nas, moj prvi muž je bio Rom, isto borac i bilo je to onako privremeno, kako da kažem, znali smo se za vreme rata. Došlo je sa svojim roditeljima i sve je to teklo lepo, al posle se okrenulo. On je imao neku drugu, tako da smo se morali rastati, nismo dugo živeli pošto je on bio u vojnoj službi, kao vojno lice, mislim poručnik u Surčinu...

Da li ste negde radili?

– Zaposlena sam bila u opštini, spremala sam kancelarije. Dobila sam i penziju, boračku. Imam sada i dodatka. Sem toga sam gledala mladim devojkama u karte. Nisam ništa slagala, imala sam neku moć da pogodim. I sad znam da gledam u karte. Ja sam širila karte i ispalo je kako se šta nalazi kod te devojke ili žene, i tako da su mi verovali i dobila sam neki dinar.

Kako je tekao Vaš život posle rastave?

– Bila sam u bolnici na operaciji slepog creva .. Onda sam vukla svoj život teško ... bila sam mlada, ali nikuda nisam izlazila. Nisam imala nikoga od drugarica.

Da li ste se ponovo udali?

– Sa sporazumom sam došla, on je imao svoju kuću u Surčinu, jednu bednu, siromašnu kuću. Venčali smo se (sa prvim nisam bila venčana), on je bio ženjen, bez dece, ja sam bila udata, bez dece, i tako smo se spojili. Imala sam svekra i svekrvu, dobro smo se slagali. Ja nisam bila komplikovana, tako da nije moglo biti nekih problema. Svekar je umro, bio je u zarobljeništvu u Nemačkoj, svekrva se mučila sa dvoje dece sama ovde, živela je osadmeset pet godina. Kad se svekar vratio iz Nemačke bedno je živio. A ja sam sa njime narodila petoro: jedno muško mi je umrlo od šest godina, dobio je difteriju, odneli smo ga u bolnicu u Beograd, dali su mu više seruma i on je umro meni

na rukama. Bilo je teško. Onda sam imala ostalu decu – tri ćerke i na kraju sina. Najviše sam se u životu radovala kad sam rodila sina.

Kako ste odgajali svoju decu?

– Pa rodili su se u razmaku nekoliko godina. Tada sam bila zaposlena kao čistačica u opštini i imala sam mali porođajni odmor oko petnajst-dvajest dana. Deca nisu išla u vrtić, bila je moja svekrva s njima, ali su išli u školu. Jedna devojčica i dečak su završili trgovačku školu, a jedna samo osnovnu. Imala sam tri ćerke. Čuvala sam ih i časno i pošteno su se udale. Ja sam ih jako čuvala, najmlađu sam tukla i sa štapom, ona je volela da luta pa sam išla po nju, čuvala sam je i udala se pošteno i časno, tako i ostale.

A sina, njega niste tako čuvali?

– Njega nisam čuvala, niti je bilo potrebno. Njihov otac se nije brinuo za vaspitanje dece. Vidio je da sam ja prema njima stroga i nije se mešao. On je gledao svoj posao.

Kako je izgledao vaš zajednički život?

– Teško. On je bio muzičar, a mene je maltretirao. Svirao je noću, bio s pevačicama, zapostavljao me je ... U početku smo jako siromašni bili, sad imamo svoju kuću, sin ima svoju. Moj muž me nije poštovao, i dan danas me ne poštuje. Ne mogu danas da izađem na kraj s njim i bedno živim s njime, skoro ne živim nikako pod stare dane. A i u mladosti isto je bilo teško. Uvek je uveličavo sebe, a mene ponižava, maltretirao me je. Bio je u društvu muzičara i mogao je da radi šta oče. To je društvo dovodio i kod nas i žene, te njegove pevačice, i tako sve...

Na primer, sad sam pod stare dane imala saobraćajni udes. Išla sam kod lekara po inekciju, naleteo je na mene jedan vozač i udario, imala sam potres mozga, ne mogu da hodam i tako... Ovo je treća godina kako patim od toga, skoro da stalno ležim u krevetu. Slabo hodam i ne čujem i sad on se pravi silan, on je kobojači zdrav, mene maltretira, pokušavao je nekoliko puta da me udari i udario me je. Tuko me je nekoliko puta. Sada ćutim, neću da pričam s njim i čekam moje dane da umrem, pa da se rešim ako uspem!

Da li ste se nekada rastajali od njega?

– Pa sada pod stare dane kako sam imala saobraćajni udes, maltretirao me, išla sam dva puta kod moje ćerke u Nemačku, ali ovo ratno stanje... Unuk mi je otišao na ratište i sin, i onda sam se vratila da pazim unuke. Bila sam ga ostavila, ali vratila sam se ...

Koliko imate unučadi?

– Imam osmoro unučadi, od svakog deteta po dvoje. Lepo se slažem sa unucima. Idu u školu, imam ćerku u inostranstvu i tamo idu unuci u školu. Pomažu mi. Volim da mi dođu, obilaze me, posebno Milena moja. Sve unuke volim i ne bi mogla nikog da izdvojim.

Kako ste udavali ćerke i ženili sina?

– Bili su Romi da ih prose, pravili smo svadbu i sve je išlo po redu. Nisam ih prodala, nisam htela da ucenjujem svoju decu. Ženu za mog sina nisam prosila, njegova devojka je pobegla za njega i moj zet je doveo tog (nemam ga više, umro je). Kad je sin dovo devojku, ona je Srpkinja, pravili smo rakiju, bilo je veselje. Oni su zajedno bili tamo na

poslu u Beogradu u robnim kućama, uzeli su se, školovali su se oboje. Meni je drago što je on uzeo Srpkinju, zato što smo mi jedna nacija, takoreći.

Šta su deca najviše volela da im spremate od jela?

– Romske štipke, to se zvalo, ili palačinke: zamuti se testo i na malo masti se stavi i onda prevrne, pa malo džema ili nešto drugo... To smo pravili za praznike kad se svi skupe, ali za Božić i Uskrs je drugo. Za Uskrs se farbala jaja i to je bilo deci radost velika. Uvek je bio neki dar. A Božić je uvek bila radost, čekalo se, vezali se peškiri ... veselje. Ponekad sam išla na romske slave, nisam puno bila... kod svojih sam samo išla, za Svetog Nikolu i Svetu Petku, moja je slava Sveti Nikola. Sad je za mene praznik kad mi dođu deca i unuci. Kad mi dođu onda sam sretna, a kad njih nema bedno mi je, teško živim... u četir zida sam sama, bez obzira što imam veliko društvo i familiju. Teško podnosim samoću, posebno sad kad sam obolela, teško...

Da li ste imali godišnji odmor kad ste radili?

– Imala sam. Nisam odlazila nikud na odmor, po banjama što su me slali naši penzioneri, inače nisam ... Imam sad boračku penziju i dodatak, dolazi mi jedna sestra svaki dan sat-dva da mi pomaže, počisti jedno moje odeljenje, spremi mi šta mi treba. Sada još mogu malo sama da idem na WC, teško hodam, ne mogu sama da se kupam, nego me ona kupa.

Da li je Vaš muž živ?

– Tu je, samo ne ortačim s njime, mada živimo u istoj kući. On je tako teo i počeo i ja se više ne dam. Dovo je drugu ženu. I tu ženu je upropastio, nabedio ju je da mi je krala – a nije, pa je otišla, sad se sam služi ... i snaja ga ponekad posluži, zna da kuva sam.

Da li verujete u Boga?

– Verujem. Ja sam pravoslavne vere, dok sam bila sa nogama dobro išla sam u crkvu.

A kad ste bili u radnom odnosu da li ste slavili Osmi mart?

– Slavila sam dok mi nije sin umro, jer je on baš na Osmi mart umro, imo je difteriju. Odneli smo ga u bolnicu u Beograd, dali su mu više seruma neg što treba i zato sam ga izgubila ... Muž mi nije nikad posvećivao neku pažnju za taj praznik, uvek je bio odvratn. Ja kao Romkinja nisam mogla naći vremena za sebe, nisam se šminkala, ni doterivala kad sam bila mlada. Onda sam se operisala od slepog creva i nije mi bilo ni do čega, bedno sam živela. Nikad nije bilo mirno vreme, uvek je bilo kao i sada ... što nije u redu. Nisam nikud izlazila, ni u bioskop, ni u pozorište, nije bilo vremena. Imala sam prijatelje i poznanike, za društvo, a inače nisam veliko se družila. Sad pod stare dane imam jednu prijateljicu Dalmatinku, s njome provodim sve moje brige i delim, ona me redovno posećuje, a i ona je obolela.

Kad Vam je bio život bolji: sada ili za vreme Tita?

– Za vreme Tita. Svima nam je bilo dobro. Davali su kredite, sin mi je onda napravio novu kuću i bilo nam je svim dobro. Uzimali smo nameštaje i za kuću, i bilo je dobro. A šta vredi, morao je umreti i otići i tako da nam je sada teško. Onda smo mogli da putujemo, da švercujemo. Ja sam išla u Rumuniju, jako teško sam prolazila, vodili smo

borbu sa carinicima, stalno su nas proveravali. A u Italiji sam jako dobro prolazila, nime je niko diro. A u Rumuniji su voleli da krađu, a ja za to nisam znala, i s njima sam prepatila, i nisam tako često išla u Rumuniju. U Italiju sam išla često, čak sam nekad i dva puta nedeljno išla, jer sam dobro prolazila.

Donosila sam žensku i mušku robu, a iz Rumunije sam donosila staklarije. Prodavala sam je po selu, mojim sugrađanima, devojkama, momcima, po kućama kod onog koga znam, a na pijacu nisam išla. Sugrađani su naručivali robu, komšije, s njima sam lepo sarađivala.

Kad smo išli po robu u šverc, oblačili smo na sebe stvari tako da imam sto manji paket, da carina ne bi primetila i da je ne platim. Oblačili smo farmerke, odelu, zavijali oko sebe oko struka Mene nisu uhvatili na carini, ima koga jesu, više puta su nas skidali dole, uzimali su nam pare dok se nismo uvežbale kako treba da sakrijemo pare. Pare smo sakrivali unedra... i na druga mesta ...

Šta je najviše uticalo na Vaš život?

– Udaja moje tri ćerke, ženidba sina i ovo što sam sada sama. Jako teško sam podnela udaju moje prve ćerke, jer ona je bila maza kod mene, bila je bolešnjiva, a udala se u dobru kuću, gde je isto prolazila dobro, ali ja to nisam osećala. Druga ćerka je otišla u inostranstvo, u Beč, u beli svet. Svašta sam mislila: kako će proći, šta će biti ... I na kraju je dobro, ali nisam ja znala da će biti dobro i nadu izgubila, patila sam puno i koštalo me je svega. Na kraju je ona morala da ide u bolnicu da operiše grlo i sve je na kraju bilo dobro. Ona ima sina i ćerku. Moja treća ćerka se udala za jednog frajera, tako je stvarno bilo, bila je i ona bolesna, svašta je patila. On je jurio neke ženske, mučila sam se s njom i ona s njim. Ima dvoje dece. Rastala se, dolazila kod mene, ostavila ga je i malo dete je ostavila od osam dana, zove se Nataša. Uzela sam taksi i dovela je kod mene. Njen svekar mi kaže kad sam otišla po bebu: – Biće to sve dobro, ne boj se! Sada je dobro sve, ona se vratila kod muža, ali preokrenulo se sad. Sad su teška vremena i oće da ide u inostranstvo da radi i da kod svekrve ostavi njeni dvoje dece koja sada idu u školu.

Hoće da nešto zaradi. Njen muž ne može da ide u inostranstvo, a ona ima šanse, a ja nemam volju da idem s njom, i zato sam zabrinuta. Mnogo se sekiram, stara sam, bolesna i nepokretna. A kad se oženio sin, onda se odvojio sa svojom ženskom, tom devojkom. Imo je svoj život, svoj brak, na kraju mu je žena rodila dvoje dece, blizance: sina i ćerku. Odvojeni su od mene i ja sam ostala sama. Sa mužem i dan danas nemam života, vređa me, psuje, maltretira me ...

Koji Vam je najsretniji period u životu?

– Kad mi se rodio sin! Posle ove tri ćerke, rodio se sin i onda sam bila presretna. Kad sam otišla u bolnicu da se poradim, kažu mi: – Rodio se sin! Ja sam bila presrećna, i onda mi je bilo mnogo lakše, jer sam izgubila ono prvo muško dete. Htela sam da imam sina, terala sam do sina. Moj muž je tražio da mu rodim sina, nije mi bilo do toga jer sam bila u žalosti za prvim, ali borila sam se da dođemo do sina i, hvala Bogu, da bude i dalje dobro. Fala Bogu i dan danas je dobro, samo da se smiri ovo vreme, da ne bude rata.

Kako ste doživeli poslednji rat?

– Bilo je bedno ratno stanje, unuk mi je otišao u vojsku, ćerka mi je ostala bez muža, umro joj je, mlad čovek. Ostala je sa ćerkicom i jako teško živi. Borila sam se sa mojom mladom ćerkom. Išla sam kod one druge u Nemačku. Išla sam i u Prater, malo samo. Sve je ono bilo interesantno, te vožnje i te vragolije, mene to nije zanimalo, samo sam videla. Prolazili su avioni i pucalo je. Fala Bogu nisu pucali ovde, u našem mestu (u Surčinu), ali su prolazili kad je bilo bombardovanje. Pucali su u Batajnicu na aerodrom, to se ovde jako čulo. Kad svane dan bilo nam je lakše, a noću teško.

Isto tako sam imala krizu kad sam nastradala u saobraćajnom udesu. Čovek me je udario kolima i on je posle toga mesec dana izgoreo od benzina i umro je. Ja ne znam, ja mu ništa nisam želela. Kada me je udario, došla je hitna pomoć i odneli su me u bolnicu, došli su i ovi moji iz Austrije da me obiđu. Mislili su da ću umreti imala sam veliku ranu na nogama, bila sam i u Svetom Savi u bolnici u Beogradu, to je muž naterao. Bila sam osam dana. Šlogirala sam se bila u nogama, zato danas ležim u krevetu. Nema hoda. Jako patim i sve gore mi je svakim danom. Imala sam infarkt posle udesa, sve sam duplo gledala i bila sam poremećena jako u glavi. I dan danas patim sa glavom. Valjda će izići i moj kraj da umrem i da me nema. Da se rešim od neprijatelja s kojim živim. Gubila sam se povremeno, pa me je gledala doktorka preko puta mene stanuje, kao i snaja i sin. A jedna žena me je gledala takođe. Više nisam izgubljena samo sam zaboravna jako, jer imam bolove u glavi.

Udario je taj rat, ušli su nam neprijatelji koji nam ne misle dobro i jako je teško. Dešava se po Beogradu svašta.

Niste se slagali sa mužem gotovo od početka, ali imate petoro dece?

– Imala sam i jedan pobačaj. Moj seksualni život bio je odvratan. Muž me je prisiljavao da imam odnose s njim, ja sam ga odbijala, on me je maltretirao, uvek me je psovao, psovo familiju i mrtvu i živu. Tuko me je, i to mi je bila velika uvreda, i dan danas pod stare dane me tuče. Pretio je da će me ubiti, i dalje preti, i sada preti i večitito želi da umrem i da me nema i da on može da živi kako on hoće i da je slobodan. Ali ja nemam kuda ... Ja sam stara sedamdeset tri godine, rešila sam da idem u dom. Videću sad u septembru, jer ne mogu više da ga izdržim, ako ne umrem. On želi da me ubije zato što mu smetam. Hteo bi od mene neku pomoć, a ja ništa ne mogu i neću da mu učinim zato što me je vređo i prema tome ja više neću apsolutno da pričam s njime. Toliike godine ... Sada sam prekinula sa njime načisto, ne pričam, i stalno me vređa, preti da će me ubiti. On bi želeo da nasledi moju penziju, jer ja imam boračku penziju i zaštitni dodatak, on ima malu penziju. Hoće i da me ubije kako bi se oslobodio mene i oženio i Bog zna šta on razmišlja u njegovoj glavi. I kad imam nešto da jedem i to mu je krivo.

Jeste imali krize u životu?

– Imala sam najveću krizu kada sam izgubila mog sina, videla sam kako umire, na mojim rukama. Nisam imala kud, bilo mi je teško, bila sam izgubljena i ja i onaj moj muž, i posle smo ga doneli kući i ovde smo ga saranili.

Kako izgleda sahrana kod Roma?

– Ko dolazi u posetu da izrazi saučešće donosi piće, kafu, nešto za dušu mrtvacu. Nosi se crnina, onaj ko je najrođeniji, crne marame dugačke, donosili su vence, cveće

i on prenoći u kući i posle ide na svoje mesto u groblje ... U sanduk se stavljale stvari od mrtvaca, a hrana se nosila na groblje i delila se živima za dušu mrtvog. Posle sarane davalo se nedelju dana, pa šest meseci, pola godine, godina i onda se završavao taj običaj. U crkvi se davao parastos, ko je kako mogao. Nosila se hrana i kući se spremalo, jer posle groblja se išlo kod domaćinske kuće i tu se spremalo nešto za jelo, kao paprikaš ili čorba ...

Da li verujete u veštice?

– Ne, to ne. Naši stariji su nam govorili o tome, da je bilo izlaženje u dvanajst noću, to je tada bilo istina ...

Šta biste danas promenili u svom životu?

– Promašila sam jako što nisam promenila brakove da imam čoveka koji bi me cenio i ja njega. Danas sam doživela da imam šutanje i maltretiranje, non stop me nervira i imam veliki pritisak. Ja sam ceo život promašila zato što nisam htela da se udam za drugog, a to je samo zbog dece. Najmlađa ćerka mi je jednom rekla što nisam pre napustila moga muža. Ali kako da ostavim i pregazim svoju decu, patila sam svakojako i glad i svašta. A i da sam se udala za drugog i uzela decu, taj drugi muž ne bi gledao tu svoju decu. Bila sam zaposlena, čuvala sam svoj posao, i ljudi su me cenili i poštovali i poznata sam kao poštena žena ... Ali šta вреди kad me muž nije cenio. On je bio bezobrazan, muzičar, i onda je on razgovarao kako je hteo, a prema tome moj život je promašen ...

Kada bi se sada povratila moja mladost, onda bi znala i vodila računa, ako treba da sto promenula bi, našla pravog čoveka, onda bi gledala svoj život. Za mene je dobar muškarac ako me ceni i ne maltretira, da me ne psuje, ni svoju familiju, i mrtvu i živu i da se ne pravi da sebe veliča, a mene da oničava. Ne mogu sebi da oprostim to što nisam bila pametna kad je trebalo ... Kod muškarca nije lepota važna, važno je da bude čovek. Čini mi se da sam nesretna, da sam rođena pod nesretnom zvezdom. Ne mogu da hodam i jako teško mi je, žao mi je što tako moram da prođem. Nikome nije važno jesam danas jela ili nisam. Ta žena što me gleda ide samo u prodavnicu, donese šta joj ja kažem ... promašaj.

Preživela sam i jedan rat i drugi, bila sam u partizanima, onda u rasulu, stalno borba za život.

Šta biste Vi preporučili danas Vašim ćerkama?

– Pa da čuvaju i gledaju svoj život. Da vode računa o svojoj mladosti i da žive i da im bude dobro i da ne dožive kao ja što sam doživela. Ja bi svojim ćerkama preporučila ako se ne slažu s muževima, ako imaju veliku decu ne bi mogla ništa da im kažem šta da reše. Ako bi znala da neka od mojih ćerki provodi isti život kao ja, da je muž maltretira, rekla bi joj da sam ja trpila, ali ne valja što sam trpila. Ne mogu da budem pametna šta bi oni trebalo da rade ... Pa rekla bi joj da ostane s tim mužem, ali ako ne može ... ne bi htela da ostavi decu, imala bi veliku brigu za decu, ali ako ne može dalje da živi zajedno bolje da krene njenim putem, da promeni život, pa šta bilo ... Bilo bi mi teško i krivo da je i taj drugi muž maltretira, jer bi mislila da sam je ja na to naterala ... Ne bi bilo loše kad bi mogla da uzme decu i da živi sama, onda bi to bilo najbolje.

Šta bi danas preporučili svojim unucima?

– Pa rekla bi im da se slažu sa svojim ženama, da ih cene, da ih ne maltretiraju i da vode strogo računa da se ne zameraju i da gledaju svoj brak i da osnuju familiju i da se slažu u životu, da ne dožive slučaj kao što ja znam.

A šta bi preporučili svojim unukama?

– Bolje da se ne udaju na brzinu dok ne nađu pravog dečka, kada bi mogli da naiđu na pravog dečka i da ga ocene da im bude dobro. Neka ga malo gledaju i da vode računa strogo da vidi kako je prema njoj, neka ga malo prošetaju da vide ko je i šta je, da gleda i njegovu familiju i čiji je i odakle je, ko je, šta je i onda da nešto reše.

Ima li nešto što biste želeli da mi kažete?

– Moj život je bio mučenje i strah. U Drugom svetskom ratu sam se sakrivala i bojala, kad su mi dedu ubili fašisti na štreku, podigli su partizani neki voz kod Čortanovaca. I tamo su ga ubili za odmazdu. On je bio stariji, mlade su vešali, a njega su ubili i mene su trebali obesiti, al me nisu uvalili. Ležo je na onu vrućinu tri četir dana u avgustu na pruzi napolju, ali Švaba što je imo mlin bio je dobar s nama i uspele smo da ga sahranimo u grob. Nismo smeli da idemo po njega dok Švaba nije pravio odobrenje.

Hoćete na kraju da nam kažete neku romsku pesmu, ili da nam je otpevate?

– Ne mogu da pevam, al ću reći: „Đelem, đelem lungome dromez macadile barvale Rromeja”. Išla sam na veliki put i srela sam se sa bogatim čovekom.

(J.J.)

Pričajte mi o Vašem detinjstvu?

– Bili smo siromašni, moj otac i moja majka su bili mnogo siromašni. Moja mati je išla u selo da radi kako bi nam donela parče leba da bi mogli da preživimo. Ja sam tada imala sedam godina. Sećam se bila je zima i ispred naše kuće je bio led po kome su se deca klizala. Sećam se mog detinjstva u to vreme kada sam od svog dede ukrala čizme na kojima sam se klizala sa decom sve do devet deset sati noću. Onda donesem kradom čizme da deda ne vidi i legnem da spavam. Ujutru me budi moja mati i govori: – Ustani, Vido, da ideš u selo, a ja joj kažem, ali mama šta ću ja u selo, ja sam još mala. – Ne interesuje me ništa, vidiš da nemamo šta da jedemo! I tako, odem ja u selo kod jedne Slovakinja, idem bosa, nemam šta da obujem, a noge su mi bile ko led hladne, jer je padao sneg i led. Slovakinja mi izvadi jedne patikice, a ja počela da plačem. Uzmem te patike i obujem se. Žena me pita: hoćeš da ideš da mi doneseš vode i daću ti malo krompira i brašna? Pa hoću i kad sam joj donela vode i kad sam uzela brašno i krompir ja joj tražim i malo i slaninice, jer nemamo kući i žena mi da i malo slaninice. Vraćem se ja iz sela i moja majka se isto vraća. Stignem kući, majka me pita: – Da vidi majka šta si donela, a ja joj kažem, donela sam malo brašna i krompira, a majka me pita: zašto si išla bosa u selo. – Pa šta ću, majko, kad moram da idem u selo i evo donosim ti brašna i krompira. – Dobro je, sad će majka krompire da stavi u peć i da vam napravi ručak ... Kako da vam ispečem, sa kožom ili bez? Ja sam joj rekla sa kožom. Kad je ispekla krompir, u sobi je bilo zima, sobe su bile male isto tako i kuće su bile male. Tučanu posudu što se peko hleb uzme moja mati i iz fedeva žar da ugrije moje noge. Ja sam plačući govorila: – Sada mi vadiš žar da grejem moje noge, vidiš da mi je dala gospojica patikice i ugrijale su se moje noge, bila sam gospi po vodu, donela sam joj dve kante vode i dala mi je malo krompira i brašna pa si nam ti napravila ručak. Mnogo ti hvala, mama, što si nam ispekla ručak. Izvadi malo žara iz tučane posude da ugrijem moje noge.

Ja sam dvajesedmo godište, a svoje detinstva sam provodila klizajući se po ledu sa drugom decom. Jurili smo jedni druge, padali po ledu, igrali smo se sa zatvorenim očima. I kad se igra završi, onda kradom uđem u kuću, jer me ne bi otac pustio da uđem kasno u kuću. Polako otvorim vrata i idem iza šporeta i legnem da spavam. Kad svane, moja mati dođe kod mene i pita me, kad sam došla kući i kaže mi da idem u selo opet i da donesem malo brašna i krompira i da tražim i koje parče slanine kako bi mogla da isprži jelo. Zato što sam imala četiri mlađe sestre, a ja sam bila najstarija i morala sam da idem u selo kako bi donela nešto za jelo. Sada imam još jednu sestru, jer su ove tri umrle. Tako da sam ja išla u selo da radim i najviše su me zvale Slovakinja da radim. A u to selo, gde sam išla da radim, bilo je između pola srpskog pola slovačkog stanovništva. Oni su me zvali da im brišem hodnike. Tako siromašna sam dizala svoju kecelju da mi daju kad završim posao malo brašna i krompira u nju. Ja sam pored toga tražila i da mi daju i neku suknjicu zato što sam gola i što nemam šta da obučem. Oni su mi

govorili da čekam da će mi naći i neke debele čarape. Kada su mi dali čarape odma sam ih obukla i ugrijala se i kao da sam se ponovo rodila. Tako sam ja provodila moje detinstvo.

Kad moja mati dođe iz sela u letnje doba, stavi štač i fedev napolje, a ja sam već bila porasla, pravim joj pogaču, a ona kuva. Ja joj kupim drva na ruke, malo kuruzovine i trske da založi kako bi što pre skuvala, jer sam bila gladna. Mati nam je dolazila iz sela oko jedanajst sati pre podne, a mi deca gladna, ništa nismo jeli, čekamo nju da dođe. I ona nam svima da po parče leba, a mi od nje tražimo i malo slanine da jedemo sa hlebom, ali nam ona ne da, zato što onda ne bi imala da zaprži jelo. Onda mi uzmemo i to parče hleba u ruku i odemo sa decom da se igramo. Eto, tako sam ja provodila moje detinstvo. U školu nisam išla, jer mi Romi tada nismo išli u školu.

Posle toga su bili Romi da Vas prose?

– Da kada sam napunila trinaest godina došli su Romi da me prose iz Zrenjanina. Doneli su jednu litru rakije i došli su kod nas. – Dobar dan brate! Pa da budeš zdrav i sretan! Ajde da naspemo pola čašice rakije i da popijemo i da pričamo! – A šta da pričamo? – Pa ja sam došla za mog sina da tražim snaju. – Pa moja ćerka je mlada, ja nju još ne dam da se uda. – Šta je ona mlada, pa i moj sin je mlad, nek rastu deca zajedno u krevetu. On je isto imao petnaest godina. Vamo – tamo i oni su se pogodili i moj otac mene proda i uzeo je za mene jednu ovцу, dve kokoške, pet hlebova od pet kila i napravili su neku malu svadbu. Kupili su mi venac, venčanicu i uzeo je moj svekar fijaker iz Zrenjanina i došli su po mene i odveli me kod njih. Živeli su i u šumi izdvojeni od ostalog stanovništva, tamo gde sam se udala. Isto siromaštvo, i tamo nemam šta da jedem. Moram i tamo da idem u selo da prosim. Ajav, šta ću, gde da idem s mojom glavom. Tamo nemam ni sapun da operem moju suknju. Šta da radim, Bože, gde da idem? Ja se setim i odem ispod Begeja i skinem sve sa sebe i operem se i operem moju suknju u tu vodu. Bilo je letnje doba i za tren oka mi se osušila suknja, obučen je i odem kod gospođa i kažem: gospođo, dobar dan, jel treba, gospođo, štogod da se pomogne? – Šta ćeš ti meni pomoći kad si još mala, ti si još malena. – Gospođo, očeš mi dati malo hleba, ja sam jako gladna? – Oću. i uzmu gospođe i daju mi parče hleba. Tamo uzmem parče hleba tamo parče, a moja svekrva na to će da kaže: – Vidiš kakvu si mi snaju doveo, baš ti hvala, mužu moj, slatki moj, što si mi uzo takvu vrednu snaju!

Tog muža sam brzo ostavila i sedela kod mame kući jedno vreme. Ostavila sam ga zato što ga nisam volela. Moj otac je mene udao, a ja nisam smela da se suprostavim ocu, jer tamo gde te otac uda, tamo moraš da ideš. Morala sam da poštujem oca, svoju majku, familiju i nisi smela u oči da kažeš ocu da ćeš se udati za njega nego si morala da kažeš nekom starijem Romu.

Nisi se bojala da ostaviš muža?

– Pa ostavila sam ga pa makar me ubio. Ja sam pobešla kući i otac je morao da vrati pare koje su oni dali za mene. Prodao je konje i vratio dug. Posle sam se opet udala za Tošu. Odem ja u grad, već sam bila malo starija, i počnem da radim. A bila sam kući neko vreme, dok nisam upoznala Tošu i tako se udam za njega. Kad sam se udala za Tošu, bio je siromašan, nije imao gde da ide. I ja i on napravimo jednu kuću i živeli smo

u njoj. Išla sam u selo, uzimala moje karte, vraćala ljude, i uzimala tamo brašno, tamo mast, tamo krompir, tamo šunke, slanine. Tako je stvarno bilo, da me ubije ovaj dan, ako lažem. Tako da sam vraćala: malo sam znala, a malo sam i lagala.

Da li verujete u to da Romi znaju da vraćaju?

– Kako da ne kad i ja to radim. Mislim da je dragi Bog dao Romima na dar da vraćaju, a da nije to ja ne bi jela hleba, da me ubije Bog, ako bi jela hleba. Ja i danas vraćam, ali retko, jer ne mogu da hodam, stara sam i ne mogu da idem u selo. Ja kad vraćam, bacam karte i kažem joj ovo ti je ovo, ovo ti je tvoj muž ... ima drugu, imam to i to da ti dam ... – Kolko ti meni možeš da platiš za to? Pa platiću ti šta god hoćeš, samo da vidiš da ne ide sa tom ženom, nego da ide sa mnom. Tako ja njoj napravim nokte iz testa i stavim na štap da se peče i napravim joj kao ljude i dam joj to, kao neka zaštita od vradžbina, i ona mene za to daruje i uzmem od nje sve šta mi srce hoće. U tu zaštitu nisam verovala, šta ću, Romkinja sam, moram i da lažem i da se snađem.

Šta ste još radili kad ste bili udati?

– Radila sam svašta, šta god sam mogla, vraćala sam, krala sam. Krala sam džempere, išla sam na pijacu, krala sam što god sam vidla očima, krala sam suknje na faltice, nekad je bilo svega ... i donosila sam kući i prodavala i bila sam puna para. Jela sam i pila baš me briga! Jela sam po dva, tri sladoleda, ma briga me ...

Da li je Vaš muž negde radio?

– Radio je siromah za mašinama, a ja sam znala da trgujem i da vraćam, pa tamo gde sam išla da trgujem, tamo sam i vraćala. Išla sam od kuće do kuće kod žena i pitala za robu i tamo sam sedela sa ženama i pila kafu i gledala im u šolju. One mi daju svega, ja ih čak i ošišam ... njihove stidne dlake, da ne bi mogle da me tuže. Jer, ako bi došlo do toga da neka od njih oće da me tuži, što sam je vraćala i lagala i uzela od nje svega, ja joj onda kažem, a čije je ovo, i pokažem joj njenu stidnu dlaku, kažem joj zar te nije sramota šta sam od tebe uradila, pa ošišala sam te sram te bilo. Tako sam ja radila sa ženama koje sam vraćala.

Sklanjala sam po drugim kućama ... i pravili smo ja i moj muž čerpiće. Napravili smo nama jednu veliku kuću, kupili smo nama svinje, dvesta komada živine, postala sam gospođa: našminkana, ofarbana, nosila robu na pijacu. Muž je tad kupio sebi motor, išao je na pijacu prodavo je živinu i robu kod gospođa, a i ja sam bila s njim. Veživala sam moju maramu na glavu ofarbana, našminkana ... ne lažem. Slagala sam se sa svojim mužom. Živela sam s njim samostalno, odma smo se odvojili od moje svekrve. Devet godina nismo imali dece i nakon toga rodim moju Dominku i doselimo se u Krčedin. Dominka nam je bila jedino dete. Živela sam s njim pedeset i četiri godine i, evo, već je sedma godina kako je umro i, evo, i dan danas sam udovica. Nisam se udala i ne mislim da se udam. Imam moju ćerku i hvala Bogu što sam kod moje ćerke.

Otkud posle devet godina tek da rodite ćerku?

– Pa nisam bila rotkinja. Dominku sam ja rodila u Novom Sadu u bolnici. Sada je moja ćerka živa i zdrava i danas ona ima četrdeset godina. Nisam se lečila što nisam mogla da ostanem u drugom stanju, nego je sam Bog to učinio. Pre Dominke, ja sam

ostala trudna u početku, ali mi je to dete umrlo i tek posle devet godina rodila sam Dominku.

Sa mužem sam se dobro slagala, nije me maltretirao zato što nismo imali dece. On je rodom iz Kovilja, a roditelji i braća su mu živili u Krčedinu, pa tako da smo mi prvo živili u Kovilju i posle deset godina braka prešli smo u Krčedin.

Kako ste proveli rat?

– Bilo je strašno! Naši Romi bili su u logorima, ali ja nisam bila. Mi smo imali svi žute trake i morali smo da idemo putem po ulici, ne smeš ići pored kuća. Sunce je peklo. Bili smo ošišani, Nemci su nas sve ošišali. Nismo smeli nigde u selo da idemo da uzmemo parče hleba. Stavljali su nas u stroj žandari nemački da nas ubijaju, a mi smo svi pisali od straha. Svako je imao na levu ruku žutu traku i pisalo je „Cigojner”. Muškarci Romi bili su u logorima, a mi ženske smo bili kod kuće, sve obeležene sa žutim trakama. Muškarce su naše ubijali na pijaci, vešali su ih. I mog strica su ubili i obesili na malu pijacu u Zrenjaninu. Kad je bio rat, ja sam živela sa ovim prvim mužom u Zrenjanin. Tukli su nas sa velikim bičevima, morali smo da sklanjamo njihove sobe i stavljali su nas na sneg da radimo. Ustani i digni se „nider – auf nider – auf” i ko ne može da ustane oni ga udare sa velikom cepanicom po glavi i razbiju mu glavu. U Banatu su Romi proveli rat strašno. U Mošorinu je bila udata moja baba, ubijali su Rome i bacali pod led. I onda su naši Romi, kad pukne leto, morali tamo da idu da ih uzimaju tako mrtve i da ih sahranjuju. Morali smo i mi ženske da idemo, ali mi smo bili sretni u Pazovi što nas nije dao naš predsednik, koji je bio Slovak, i nije dao nas Cigane da nas ubiju. Rome koje su ubijali smrdela je cela Tisa. Oni su sve plivali po Tisi odavde je bio Žabalj, a oni su ubijali Rome iz Mošorina.

Da li se sećate nekih romskih pesama koje su se pevala za vreme rata?

– Da, sećam se, kako da ne, samo sad ja ne pevam, jer mi je umro muž. Mogu da ti je ispričam, a ide ovako: „Putem sam ja išla i prehladila se, dođi mama naloži mi vatru, jer sam se prehladila, ne mogu da ti založim, jer sam jako bolesna ... „ ne mogu da se setim kako ide dalje, jer sam zaboravila, stara sam.

Da li znate neku bajku?

– Ne znam, nije imo ko da mi priča, a ni moja mama nije imala vremena, morala je da ide u selo da radi i da nam donese hranu, a ja sam morala da ložim fedev, od straha ne od volje.

Kad je prošao rat, kako je bilo?

– Bilo je lepo. Nemci su bežali, prosuli su šećer putem, a mi deca otišli da kupimo taj šećer. Ja sam kupila u moju suknjicu ... To je bilo proleće, noću su pobegli. A Rus nas je oslobodio. Pa tek posle rata ja sam se udala za Tošu.

Kako je izgledao vaš porođaj?

– Prvi porođaj mi je bio kući, sa prvim mužem sam bila. Sekla sam drva i stavljala u šporet, ložila vatru i kuvala sam ručak, odjednom su me uhvatili jaki bolovi. Bila sam sama, muž mi je otišao u šumu da cepa drva. Oktobar mesec. Došao mi je komšija preko puta mene i pita me šta radim, ja mu kažem da hoću da skuvam i pita me da li mi je dobro, ja mu na to kažem da mi nešto nije dobro, a on mi na to kaže da ću se poroditi.

Tako je i bilo. Do jutra sam rodila ćerku, ali to dete, mi je umrlo. Dominku sam porodila uspešno u bolnicu i bezbolno, pa bolnica je to.

Kako ste vaspitavali Dominku?

– Pa mislim lepo. Ja i moj muž pravili smo čerpić, prali smo joj pelene, pravili hladovinu, a ona malena .. Nismo imali igračke, nego uvalila sam joj leptire i stavila u kesu da se igra dok ja ne napravim blato i stavim u kalup za čerpić. To što smo mi pravili od toga su se pre pravile kuće, a mi smo to prodavali da bi imali šta da jedemo. Bila je velika sirotinja, muž mi nije bio zaposlen, nismo imali ništa, nisi imo gde da zaradiš, nismo bili zaposleni.

Da li je Dominka išla u školu?

– Završila je pet razreda i više nije htela da ide u školu i pobjegla je za Dragana iz Krnjaševaca. Nisu je prosili, već je ona sama pobjegla, a ja sam joj spremila sedam prasica od triest pet kila da pečemo na ražanj, ali šta vredi kad je ona pobjegla. Kad je ona pobjegla, ja i moj muž nismo išli kod nje dve nedelje. Onda smo otišli na pomirenje, ali nikada nisam volela tog zeta. Nisam ga volela zbog toga što joj je on pisao pisma kradom iz vojske u školu. Ona se udala u petnajstoj godini, a u šesnajstoj je već imala ćerku Slađanu, eno je na slici.

Da li bi voleli da ste imali još dece?

– Volela bi da je ostala živa ona moja prva ćerka, možda bi mi bilo sada bolje, imala bi dve ćerke. Išla bi malo kod jedne malo kod druge, a muško dete nisam uopšte volela da imam. Sretna sam bila kad sam dobila Dominku, žensko dete, evo vidiš kako se ovde lepo vozi na svoju biciklu, eno je na slici (*pokazuje*). Ja sam nju jako lepo oblačila i strašno sam volela žensko dete, pa imam i sliku gde je učitelj drži u krilu. Imala je dugu kosu. Kad je bila devojka, ja sam pazila na nju. Ona je izlazila, al do devet uveče morala je da se vrati iz bioskopa, samo sam je u bioskop puštala. Ja sam bila opasna, njen otac je nju pušto, ja ne, jer ja imam onaj režim banatski. Nisam je puštala nigde, jer smo mi bili najpoznatiji na poštenju.

Da li ste nalazili slobodno vreme za Vas?

– Kako da ne. Imala sam široke suknje pa sam sedela sa Romkinja po kanalu, kuvali smo nama kaficu i pili, igrali se ko voli ovog Roma – ko onog, ja kažem ja volim onog crnog. Imala sam ja i prijateljice. Najbolja prijateljica bila mi je Katica. Kad bi moja majka donosila parče hleba iz sela, ja bi ga delila sa Katicom. Nju nikad neću moći da zaboravim, kao ni Kosanu. To je bilo takvo drugarstvo da ti ja ne mogu opisati, jedna bez druge nismo ni jele, a šta su nam naše mame donosile iz sela sve smo delile.

Kako ste provodili praznike?

– Pa lepo, igrali smo, pevali su nam Romi, mi smo išli po kućama i igrali romske igre ... onaj igra, ovaj igra, skupljali se mladi, poštovali smo vikende. Ja i moj muž izlazili smo u bioskope gledali smo „Skupljači perja”, razne druge filmove. Najviše sam volela taj film – „Skupljači perja” kad je pevala Olivera „Karing dža karing bandara?” (Gde da idem, gde da skrenem?). Kad je Bora sve ruke raseko! Reći te njene pesme su bile: „Romi reći ću vam pravo kako mi je za mog muža žao ... „ Sećaš se, Bora je sve ruke raseko, mala deca su pušila cigare i padaju u blato, a patke sve beže.

Dok sam bila mlađa gledala sam i kaubojske filmove i dok je bio moj muž živ, jer devet godina nismo imali dece i išli smo gde smo teli. Zatvarali smo našu kuću, našu kolibicu, i išli smo gde smo teli. Išli smo gde sviraju, pevaju i igraju. Išli smo i u kafane i na slave i na pijace. Trgovali smo na vašarima (farovima) i tamo je bilo puno Roma, šatre, ispod šatre bila je muzika, tamo se igralo i pevalo do zore, pravili su razna jela. Nisam imala decu pa tako da smo ja i moj muž sedeli na naša konjska kola i gledali nama svet. Nikada nismo išli u inostanstvo ko drugi Romi da zaradimo, mi smo sve stekli sa našom mukom, svu ovu našu sirotinju. Nisam išla u inostranstvo, nisam ostavila svog muža niti je moj muž mene. Iz moje muke sam napravila dve kuće, bila sam bogata, imala sam moje svinje, konje, moje kupatilo ...

Uf, ne mogu da ti pričam, Jelena, srce me boli kad se samo setim i mog bojlera od osamdest litara, hodnik moj je bio sav u pločicama. I verandu i vrata od stakla i prozor od kujnice

Moj muž je umro pre sedam godina i ja sam morala da prodam kuću, jer sam bila stara i nemoćna, nije bilo ko da izdržava to. Nije imao ko da mi ide po lebac, ko da mi čisti sneg. Prodala sam kuću i dala sam novac mojoj ćerki i evo sad sedim kod nje.

Dok nisam došla, bilo mi je tužno, zatvarala sam se unutra i plakala sam. Uzimala sam svoju torbu i išla sam kod svojih žena, ona mi da slaninicu, ona mi da hleba, ona mi da brašno, ona mi da krompira, pa ja siromašna, ne mogu to da nosim ni kući pa im kažem: nemoj mi dati toliko, jer ne mogu da nosim. – Dobro, drugi put kad dođeš, dođi kod mene pa ću ti dati da nosiš ono što sad ne možeš, kaže mi.

Da li ste slavili neke praznike, na primer, Osmi mart?

– Pa slavila sam. Pravili smo nama razna jela da bi imali šta da jedemo, pravili smo nama kolače, izađem napolje na ulicu sa ženama, sedim i pričamo. Muž mi je kupovao kecelju, maramu, uvek mi je nešto kupovao za Osmi mart. Sećam se onog suvog crnog vina, ne znam kako se zove, zaboravila sam, uvek sam volela malo da popijem, a volela sam malo i rakije slatke i to mi je muž donosio. Posle, kad sam prodavala, onda sam za Osmi mart najviše zarađivala.

Pa kad je bio Tito, imali smo svakakvo zadovoljstvo. Dizali smo kredite, mašine. Siroti ljudi živeli su dobro i jeli su hleb. Moj muž je bio zaposlen u Mesnu zajednicu i za šest miliona dizao je frižider. Imali smo svega, i kredite smo dizali da napravimo kuću i nismo imali više te kuće od čerpića, blata, male već smo zidali velike kuće, kupatilo ... Moj muž je živio posle toga jedno deset godina i umro je i napravio mi veliku kuću i još jednu kuću. Kuća nam je bila sva u pločice, ma ne smem ni da se setim kakav sam život lep imala, a sad sam kod moje ćerke i moram da budem tiha. Ne mogu biti kao u mojoj kući. Ja sam kupila kuću jednu u Sase kada sam prodala ovu u Krčedin i tu sam pustila stanare i uzimam od njih pedest maraka mesečno. To je mnogo dobro što imam svoj dinar. Od tih para kupujem sebi živinu, sve šta mi treba za jelo da ne budem gladna. Mislim da nemam još dug život, jedno četir, pet godina. Imam i penziju i to u dva dela po dvesta dvaest dinara i to je za mene dosta. Penziju sam nasledila od svog muža, jer je on radio u mesnu zajednici.

Da li idete u crkvu?

– Ja sam srpske vere, ali sam Romkinja i idem u crkvu kada je Božić, Veliki petak, i sedim celu noć u crkvi u Krčedinu dok sam bila tamo živela, a ovde već ne mogu da idem stara sam i bolu me moje noge, ne mogu da hodam. Ja slavim Svetog Nikolu i onda pravim kolače, pečem prase, pravim supu od živine. Sveti Nikola je bio majstor majstor i nek je živ i zdrav, kao i mi pored njega ... spremamo svega da se jede i pije.

Kako vodite brigu o sebi i svom zdravlju?

– Vodim, sine, brigu o tome da budem čista, da legnem u čisto, jer se bojim da ne umrem i kad dođe neko da me vidi da mi bude čisto i kad skinu sa mene stvari da budem čista, jer ja nisam zdrava, bolesna sam i zato sam došla kod moje ćerke da me ona gleda, jer ne mogu sama. Ja mogu sama da se obučem, sama se kupam. Volim da budem čista.

Kad sam bila mlađa, ja sam kuvala, sklanjala ja sam sve radila, a ko bi drugi vodio računa. Volela sam da kuvam čorbe i supu. Pravo da ti kažem, volim supicu sad da jedem zato što sam stara, a kuva mi moja Dominka. Ja i danas kuvam i pravim kolače .. štrudlu s makom. E, ona se pravi ovako, stavi se mleko da se ugrije, ali ne sve mleko već samo u jednu šolju i da bude mlako i tu staviš malo kvasca, malo šećera i kad se to sve otopi onda uzmeš malo margarina i staviš malo soli u to testo i staviš malo šećera i jedno jaje. Posle toga uzmeš testo i mesiš ga. Kad se testo izmeša, istopiš malo margarina i staviš ga u testo, i ostaviš da kisne. Kad prokisne testo, onda ga rastežeš: namažeš prvo mast da se ne bi lepilo i raširiš testo i ostaviš ga malo da stoji. Kad to sve uradiš, onda možeš staviti sir, suvo grožđe, ako voliš, u taj mak, i staviš da se peče. Kad se ispeče sve se lista i mekano je, kao duša.

Danas je Veliki petak šta se danas radi?

– Danas se posti, prave kokice, kuva se riblja čorba, peče se riba na ulju, sedi se i odmara. Piju se sokovi, prave se kolači, al ne smu da se farbaju jaja, jer je danas petak i ne jede se masno. To pripremamo za Uskrs i onda farbamo jaja, peku se prasice, pilići, supa ... ma, svega. Za Uskrs se farbaju jaja, tad je najsretnija Majka Božija i drži svoje dete i daje mu jaje, a Božić je prljav, ali je bogat, masan je, i tu se rodio Isus Hrist u slami. Onda Isus Hrist i Majka Božija šetaju noću da vide ko je šta spremio, i to je stvarno to što ti baba kaže. Majka Božija ima svoju devojčicu i ona je lepa, ima jaja, kolače, torte, ma svega, a Božić je masan tu se peku prasići na ražanj, stavljaju orasi, med i svega se jede noću za večeru, jer se tad rodio Isus Hrist u slami.

Šta Vam je bilo najteže u životu?

– Pa to što mi se ćerka udala za Dragana iz Krnjaševaca. Dopisivala se s njim, a ja sam joj branila, dok joj otac nije branio. Jednog dana ona se spremila da ide u bioskop, a ja je pitam: – Dominka čiji ti je taj lančić na vratu? – Pa dala mi je Romkinja, malo da šetam ... – Nije tačno, reci mi čiji je to lančić – Pa dala mi je Romkinja malo da nosim. To veče ona je pobjegla. Kada se udala, ja dve nedelje nisam išla kod nje, a za Svetog Nikolu sam ih zvala da dođu kod nas na pomirenje. Posle toga ona ostane u drugom stanju i rodi devojčicu. Svekrva joj je bila loša, kupila je njene stvari kada se ona porodila i bacala u vodu. Ja pitam, zašto si joj Dominka dala stvari da baci u vodu? – Pa, mama, šta ja tu mogu kad je ona takva strašna žena! Ja ne mogu s njima da izađem na

kraj i ne znam šta da radim – Znaš šta, čedo moje, ja kod tebe više doći neću, jer ja ne volim taj njihov režim. Ja ti kažem: uzmi svoju ćerku i dovedi je kod mene. Tvoja majka će se boriti za nju i uzimaću ti mesečno mleko. Ona je došla i živela kod mene i posle osam meseci ćerka joj je umrla. Posle toga, udala se za drugog čoveka i ja sam je svaki dan zvala, jer nisam imala više dece. Kada sam napravila ovu veliku kuću, htela sam da pustim zeta da živi u toj mojoj kući, ali to se nije desilo. Tu mi je umro i muž devedeset-četvrte godine. Živela sam sama. Išla sam u selo, radila sam, vraćala, uzimala sam meni svega: tamo brašno, tamo slanine, malo masti, razne stvari ... A dok je moj muž bio živ, ja sam krala i napunila ovu ludu moju kuću, i još jednu kuću smo napravili. Fala Bogu, što sam još moćna, što mogu da radim po kući i da kuvam.

Vi ste sami živeli u kući kada Vam je muž umro?

– Sama sam živela šest i po godina, išla sam u selo, nije me bilo ni strah da živim sama u mojoj kući. Samoću sam podnosila teško. Kuvala sam jednom na dan i stavljala u frižider i imala sam da jedem dva dana. Posle toga prodala sam kuću jer sam bila nemoćna, nisam mogla više da sklanjam, da radim tu veliku kuću. Ja je prodam i dođem kod moje ćerke u Pazovi da živim. Kod ćerke mi je dobro, zet mi je dobar, ne mogu ništa da radim, mnogo mi je teško za moju kuću, ali šta mogu. Kada bi mogla da oživim mog muža, pa makar i od blata da ga napravim. Bilo bi mi dobro, ali to ne može više. Šta da radim, morala sam da je prodam zato što sam nemoćna da radim po kući, a kuća puno zahteva, zato što je velika. Zato sam došla kod moje ćerke, ali pre toga kupila sam kuću u Sase. Dala sam i koji dinar zetu i ćerki, i sad sam kod njih, šta da radim, fala Bogu, što sam i kod njih. Kod njih imam svo zadovoljstvo, samo mi je teško za moju kuću, zašto da lažem. Ja sam to sve stekla sa mojim mužem, sa našim životom, sa našom mukom i sa naših deset prstiju. Nismo bili u inostranstvo, ni ja ni moj muž, nego smo ga stekli sa našom mukom i zato mi je mnogo teško.

Šta je najviše uticalo na tvoj život?

– Što sam bila sirota, što nisam imala kuću kada sam se udala, nisam imala gde, mi smo trgovali i kad mi se muž zaposlio u Mesnu zajednicu imao je platu i digo je kredit i napravili smo kuću. Kad smo napravili kuću i došli do života, moj muž je umro i ostala mi je tuga i žalost dokle god sam živa.

Koje je Vaše najsretnije doba u životu?

– Najsretnija sam bila kad nisam imala decu devet godina. Išla sam na vašare sa mojim mužom. Imala sam lepu kosu, volele sam da idem na igranke i vašare. Svugde me je vodio moj muž, sretna sam bila. Kada sam rodila Dominku, posle devet godina, niko nije bio sretniji od mene. Volela sam da je oblačim, što je žensko, želela sam da dobijem ćerku i danas je volim toliko da ne mogu da opišem. Kad je bila mala, lepo sam je oblačila i plela pletenice i stavljala joj mašnice u kosi. Pre nego što sam Dominku rodila uvek sam bila našminkana, ofarbana, sa lepim suknjama obučena, pa i kad se Dominka rodila muž mi je kupovao pomade i nije mi zamerao da se doterivam. Malo sam nosila kratke suknje, ja sam volela one moje banatske, i kad sam ih oblačila i vezivala moju maramu i nosila veliku punđu stajalo mi je lepo. Volela sam puno da se šminkam, da se farbam i da lutam. Nosila sam široke suknje, kecelje, lepe bluze romske i marame delinske na glavi.

A najtužnije doba u vašem životu?

– Najtužnije doba u mom životu jeste kad je umro moj muž i kad sam ostala sama u kući. Znaš kako je kad si nesposoban da hodaš, šta da radim ... Najnesretnija sam bila kad je umro moj muž. Ja sam njega puno volela i mi se nismo tukli ni svađali i nismo bili ljubomorni jedni na drugo.

Jel vam se ispunilo ono što ste hteli da bude u Vašem životu?

– Pa želela sam da imam lepog muža i da imam lepu kuću i da imam decu, hvala Bogu, ispunilo mi se. Dao mi je Bog lepog muža i dao je dragi Bog da napravim kuću i napravili smo je ja i moj muž sa naših deset prstiju. I dao mi je dragi Bog da dobijem ćerku i ja sam zadovoljna, ali nisam zadovoljna na to što kad smo došli do života, moj muž je umro i ostavio mene samu. Nije mi se ispunilo to što mi je muž umro i što me je ostavio. Ja sam bila žena koja je radila po svom i volela svog muža, ali šta ću sad? Hvala Bogu što sam i tako da mogu bar nešto da radim po kući i što sam kod moje ćerke i što sam sa njom. Živela sam dobro s mojim mužom. Išla sam u selo, kuvala i bilo mi je toliko slatko to jelo i ne samo meni, već i mom mužu. Posle mi je porasla ćerka i ona je jela iz stača i dan danas ja kuvam u njemu i pravim pogaču u fedev. Nemam unuke, imala sam jednu, ali ona je umrla.

Šta bi preporučila tvojoj ćerki?

– Pa da živi sa svojim mužom i da bude pametna i da gleda svoj život, jer danas je život težak i da ide da radi sa svojim mužom i da jede parče hleba. Moja ćerka i moj zet idu u selo da rade, kupe gvožđe, kupe sebi živinu, svinje i tako imamo naš život, imamo za hleb, kafu, hvala Bogu nismo gladni ni žedni.

Za vreme bombardovanja gde ste bili?

– Donela me je moja ćerka iz Krčedina u Pazovu. Gledala sam kako su bacali rakete na sela. Ja sam puno pazila na sebe, a moja ćerka mi se smejala. Pet dana ja sam spavala obučena. Htela sam da idem kući i da legnem kako treba u moj krevet. Otišla sam kući i baš su onda u Novom Sadu srušili most, a ja šta ću, izašla napolje i sela na klupu i uvila se u ćebe, ako me ubiju nek me ubiju. Bojala sam se, al najviše sam se bojala za svoju ćerku ... Ali najgori je bio onaj prošli rat, kad su nas stavljali u stroj da nas sve ubiju. Za ovaj rat nisam išla u podrum, nisam se bojala, jer imam sedamdeset godina.

Možda imaš nešto da mi kažeš što te nisam pitala.

– Pa kad sam ja ostavila ovog prvog čoveka i kad sam bila udata u Bečkerek, sadašnji Zrenjanin, došla kući – siromaštvo na sve strane. Bila je jaka zima, zemlja je pucala od zime, i dođe kod mene jedna Romkinja, Ruža. Zove me da idem s njom da kradem drva u vinograd. Ja joj kažem da mogu ljudi da nas ubiju, a ona mi kaže da se ne bojim ničega. Odemo mi i napravimo jednu kuku, pošto nismo mogli da idemo na bagrem i ona je lomila te bagreme. Išli smo tamo gde ima puno drva. Bila je i voda i led. Umorili smo se i stali smo malo da se odmorimo, onda smo stavili ta drva na led i vukli do kuće. Stigli kući, a nismo mogli da nađemo našu sekiru. Jer mi smo u tom čitavom naselju imali jednu sekiru i svi smo se s njom služili. Odem ja u komšiluk da nađem sekiru: odem tamo, vamo i ... nađem je.

Odsečem grane koje smo ukrali i doneli za grejanje. Kad sam ih osekla, stavila sam ih u peć, a oni suvi. U tom dolazi i moj otac i donosi jednu veliku patku iz sela i kaže mi: – Idi i donesi vode, a ja ću je očerupati, dok nije došla mama, a ona će da kuva i da je isprži. Otišla sam po vodu i u tom dolazi i moja mati. Dobro smo naložili i mama je stavila patku da se peče. Kad je patka bila gotova, napravila nam je pun stač paprikaša i pogaču. Danas da imam to, bilo bi blago meni. Možda bi bila zdravija, jer pre smo bili svi zdraviji nego sad. Kada mi je majka kuvala, a ja sam pevala: „Oj, Romi, odakle vi dolazite iz kućica iz velikih cara, aj, Romi, šta ćemo raditi, kako ćemo pojesti ovaj paprikaš, da dođe neki Rom da me prosi, opet bi mi moj otac uzeo koji dinar za njega.” Tako sam pevala, a mati mi na to kaže: – Nemoj, Vido, da se udaš, jer ko će meni ići u selo, ko će mi doneti drva, nemoj da se udaš, ljubi te tvoja mamica.

Još bi kazla da je u Banatu i danas ko i pre. Naše devojke ne idu nigde, ne lutaju, ne idu noću, ne pušta ih njihov otac ni mati. Oni nemaju momke nego dođu da je prose i, ako je njena volja ona se uda. Čerku pita njen otac i mati da li hoće da se uda i, ako hoće onda se roditelji dogovaraju koliko će da je plate i kad će praviti jabuku. I danas ima to da roditelji prodaju svoju ćerku, a i ti znaš da su naše devojke vredne, da sklanjaju, trguju, nema šta da se brine, znaju da kuvaju, peru, a i njih je sve njihova majka naučila. Ja sam najviše živela u Sremu i velika je razlika. Naši Romi u Banatu ne puste svoje ćerke ni u bioskop, a u Sremu idu s momcima i dve, tri godine ko, zna da li su devojke. Kada je devojka poštena, oni uzmu čaršav i stave na kapiju, a ako nije – posle dva dana je oteraju kući. Oteraju je, jer šta će s njom kad je žena. Ako je devojka, onda se vesele, jedu, piju i razbijaju. Romi u Banatu su opasni, oteraju devojku koja nije nevinna kod njenih roditelja nazad. Tako je uradio i od moje sestre sin: kad se oženio, ona nije bila devojka i on je nju oterao i uzeo sebi drugu, poštenu devojku i s njom živi i danas i ima veliku ćerku. Kada je oterao tu prvu devojku, rekao joj je: uzmi svoje stvari i idi iz moje kuće, ti meni ne trebaš, ti si žena, ja ću meni uzeti nevinu devojku. Za Rome, kada devojka nije poštena je puno opasno. To je velika sramota i Romi najčešće govore između sebe: a šta si ti uzo za tvog sina ženu, a što nisi uzo devojku ... otkud sam ja znao ... e, pa kad nisi znao, sad je oteraj kod njenog oca i majke! Ja kad sam se udala isto sam bila devojka. Ujutru kad smo ustali ja i moj muž, došla nam je svekrva u sobu da proverii da li je sve u redu i onda je uzela čaršav i pokazala svom svetu da sam nevinna. Svi su se veselili, jeli, pili, a da nisam bila devojka bili bi – idi tebi tvoj put kod tvoje mame.

Još hoću da kažem kad je bio moj muž u vojsci u Skoplje. Ja sam išla kod njega u posetu, jer onda nismo imali dece i tamo sam uzimala stan i sedela po dve nedelje. Volela sam puno kad su igrali Muslimani i Makedonci i kad su pravili svadbe i igrali. Tamo je isti običaj, kao i u Banatu po pitanju nevine devojke. Za Srem ne znam kako je, ali ja sam se udala u Sremu zato što nisam mogla da se udam u Banatu, jer sam bila udata. Da sam se udala u Banatu za nekog, taj muž bi mi ceo život pregovaro i zato sam se ja udala za Tošu i ostala sam s njim. Ja sam volela ovaj režim u Sremu zato što je mene muž vodio svugde, a dok u Banatu muževi svoje žene ne iznose nigde s njima. Žena mora da sedi kući da kuva, sklanja, pere i decu da čuva.

Da ti kažem da je lepo to kad devojka ima slobodu, al najlepše je kad je devojka poštena i kad pošteno uđe u brak. Tako sam ja otišla kod prvog muža i on me je voleo

i poštovo, ali sve je bilo uzalud kad ja njega nisam volela, već sam volela ovog drugog muža. Ja sam se sa ovim drugim mužom dobro slagala imali smo naš zajednički jezik i nikad on meni nije pregovaro što sam ja bila udala, a ni ja njemu nisam pregovarala, jer i on je bio ženjen pre mene. U Banatu da sam uzela čoveka koji je isto bio ženjen isto bi mi pregovaro i reko bi mi da sam kurva, jer da sam bila kao poštena ostala bi kod svog prvog muža. Rekla bi ti i ovo: Romi u Banatu jako poštuju svoje žene, ako uzmu devojku nevinu. Mene je moj muž poštovao iz Srema, a za običaj u Sremu ja ne znam, ali evo ja sam i danas tu. Tu sam imala i prijateljice, a u Banatu nisam, jer tu Romi nisu puštali svoje žene nigde, jer su bili ljubomorni. Mogli su samo da idu zajedno sa mužom u neko mesto da piju kafu i da se vrate zajedno kući, a muškarci Romi su mogli da idu sami i bez žene svugde, u kafane ... žena nije smela da se meša u njegov posao.

Muškarci gazduju, jer muškarcu piše na tabanu, a ženi na čelu tako da muškarac, ako nije nevin njemu se ne poznaje ni s kim je bio ni šta je radio, dok ženi se poznaje. Isto tako i muškarčeva je zadnja reč: šta je meni govorio moj muž da obučem ja sam to morala. U Banatu nismo nosili kratke suknje, jer ko god i danas nosi kratku suknju, mi za nju kažemo da nije poštena. Ja nikad nisam nosila kratku suknju već dugačke, od moje nacije. Kada sam pitala mog muža koju suknju da obučem, a on mi kaže onu lepu, plisiranu i uzmi sandale lepe na noge i uzmi čarape, i zaveži maramu i ajde sa mnom. U Banatu ko je nosio kratku suknju, ta žena je bila kurva. Ja sam slušala ovog mog drugog muža, a onog prvog nisam, zato što ga nisam volela. Zato sam i ostavila tog prvog muža, skrljo svoj vrat.

Za kraj šta bi imala da nam kažeš?

– Nisam više mlada, ili da imam jedno šezdest godina, da imam svoju kuću opet bi se rodila. Žao mi je, a šta ću kad sam nemoćna i osećam da ništa ne mogu da radim, vidim da propadam i da gubim snagu. Moram da se pomirim sa sudbinom! Volela bi da mogu da povratim svoju snagu i volela bi da je moj muž pored mene, eto šta bi volela. Valjda će dati Bog i umreću i otiću pored njega i biću sretna.

Sada samo vodim brigu o tome da budem čista, da legnem u čisto, jer se bojim da ne umrem i kad dođe neko da me vidi da mi bude čisto i kad skinu sa mene stvari da budem čista. Nisam zdrava, bolesna sam, mogu svaki dan umreti i zato sam došla kod moje ćerke da me ona gleda, jer ne mogu sama. Ja mogu sama da se obučem, sama se kupam. Volim da budem čista.

(Snimanje i prevod sa romskog J. J.)

Koje si ti godine rođena?

– Dvadeset devete februara devetnajstog. Nas je bilo šestoro: tri djevojke Draginja, Milanka i ja i tri brata – Miodrag, najstariji, jedan je Laza, a treći Tima. Miodraga smo zvali Pisarika. Mama se zvala Katica, a otac mi je Nikola. Mama je imala sedamdeset osam godina kad je umrla, a koje je godište ne znam, nisam ja sad tako pismena. Tata je ima šezdeset dve, tri, a mama sedamdeset sedam. Meni je sada sedamdeset dve. Kamo sreće da me nema. Šta treba još...

Mama od moje mame se zvala Draga, a otac joj zvao se Mursa, moje mame otac. Moja mama je bila Dimitrov i devojčako i venčano. E, očin, Bože me prosti, otkud ja znam zašto ima isto prezime. Dokle god sam bila mala ja sam bila s njima. A kad sam se udala, ondak sam bila muževa, ne? Pa eto, ondak mi nije trebo niko, ondak sam rodila decu, imala sam svoju porodicu, I tako dakle, eto.

Kao su se zvali roditelji tvog oca?

– Mog oca primer, mama isto, Draga od oca. A oca ne mogu da znam, ne znam, opšte. Oni su mladi umrli, ja nisam bila ni rođena, otkud bi ja mogla znati? Nit me to interesovalo da ja znam kako se ko zvao. Ne znam ni šta sam jela juče, tolko sam ošamućena. Od sve moje braće i sestara najviše sam volela mog brata, onog što je živio sa tvojom baba Bojanom. Pisariku. On mi bio najviše ... A sad najviše volim mog Timu, a brat mi Laza umro. S njim sam se uvek podžapala. Volo je da pije i uvek me nagrđivo, i tako. Eto on je imo 55 godina, bio je bez žene, bio je pijan baš na dan Božića. I lego je da spava i cigaru bacio i upalio se jorgan. I on nije dobro ugasio, pa bacio taj jogran tako kako je goro, na šporet i to je tinjalo, tinjalo i on se udavio u tim dimu. Tri dana i tri noći je bio u sobi, niko nije znao. Ima to dosta godina. Saću ti ili pravo kasti ili ne, možda ima jedno četrnajst godina. A Pisarika je pogino u Mađarskoj kad su ga odneli, u munkašima. Ubili ga u ratu. Ne u ovim ratu, u onim drugim ratu, prvim ratu. Od ta doba ga nema, eto.

A sa ovim bratom, Timom, kako se slažeš?

– Ne znam ni di je, ni šta je. On nema više nikog, samo mene. Od sestara. I ja njega jedinog. Eto. Nije ni zdrav, bolestan je. Tako, jedu ga gadovi. Sad znaju da je došo pijan, bojidu se njega kao gromovi kad je pijan. Svi se razbeže. A sestre Draginja i Milanka su umrle. Milanka je bila djevojka, ona je imala šesnajst godina: Draginja prva, pa onda ova moja sestra Milanka, pa ondak ja. Najstanji bio ovaj Miodrag, Pisarika, pa ondak Laza, pa Tima.

Miodrag je stariji od Draginje, pa Milanka. Milanka ide iza, prvo moj brat taj, ondak, ovaj, Laza, Draginja, pa Laza, pa Milanka, ondak ja. A Tima je najmlađi.

Čega se ti sećaš kad si bila mala?

– Čega se setim? Setim se sve ono što ne valja. Sve ono što nije dobro. Na mukama sam bila kako sam se rodila. Nikad za dobro ne znam i danas. Bio mi je tata dobar, pio

je, rasturivo nas sve. Ta moja sestra dobila na plućima od njega što je vijo tako голу, bosu, dobila od petnajst, šesnajst godina na plućima, otišla. Ona druga isto tako, mučio je, patio je, celu šerpu tučanu masti bacio sa ribom na nju. Ispržio. Ondak je otišla u beli svet, nikad nismo znali ni di je, ni šta je. I otišla u Srem, tamo su je ubili Nemci, fašisti, nju, muža, troje dece. Od mog tate dobrog što je bijo. I ništa ne znam za dobro. On je moju majku iseko na dvanajst mesta sa turpijom. Ja sam od tad dobila to moje lupanje srca. I dan danas ne valjam. To nije tata bijo, to je bio, kako se kaže, onaj, ker, gore neg ker kad ujede. Ja kad idem na groblje, njemu nikad ne idem na grob. Nije zaslužio.

Jesi li išla ti u školu?

– Nisam. Od moji sestara niko nije išo. Samo brat, taj Miodrag, učio sam od sebe da čita i da piše. A nije imo ni razreda škole. I zato ga je moj tatko nazvo moj Pisarka, kao što je piso i čito sam od sebe. Niko nije mogo s njim da se meri ni na kraj da izađe kaki je bio pismen.

Tako ja imam četiri ćerke, nijedna u školu nije išla. A sve znaju da čitaju i da pišu. Naučile same. Ja i ne znam da su one učile. One kako su se udale, one su same učile. Sad nisu tako baš da kažem, uh, naročito da su neke pismene, znaju svoje prezime, svoje ime, znaju nešto da pročitaju, a ja ne znam da kažem ni: „A”. Ne znam, ja sam išla oko škole. Ja ne znam. Nisu me ni davali. Kažem ti kaki je život imala moja mama.

A tvoji sinovi?

– Ovaj stariji nije išo u školu, ovaj najmlađi je išo četir razreda, ovaj do njega on je išo četir razreda, a ovaj moj unuk što je počo da zavatlava, dok mu ne razbijem zube, on je išo osam razreda, ima i jedan razred srednje škole. Trebo je biti majstor metalo-glodač i majka ga nije tela da gleda, da mu pomogne, da mu plaća avtobuse, i on je osto niko i ništa. Eto, nije ni zaposlen, nije ništa. A ja sam ga odgajila od pet dana. I sad on ni ne ide kod matere. Ona je ovo dvoje rodila, a ja nji volim, nji cenim ko da sam ja ovog rodila. A gajila sam unučade više neg moju decu. I di si narasla neg kod mene na vrata i na prag. Ej, nemoj me terati da lažem tu. Dosta mi je od vas, od sviju vas. Ne mogu ti ja sad pričati ono što se ne sećam. Jesi čula da ne znam ni kad sam oždrebljena.

A ova deca iz tvog kraja, jesu se družila sa tobom?

– Ne, ni skim. Ni sa Ciganima, ni sa Srbima. Nikada.

A čime su se bavili tvoji roditelji, jesu radili nešto?

– Pa dabome da su radili. Moj tata je bio zidar. Moja mama je bila mučenica, radila po tuđim kućama, krečila, prala, peglala, da nas odrani, eto to je radila. I ona nije bila pismena. Ni matori nije bio pismen, taj moj otac. Eto, to su radili. Zemlje nismo imali, ništa nismo imali. Sirotinja od početka pa do svršetka. Nisam se ni sa kim družila. Nisam imala drugove, jer mi smo svi ovde familija. I da ti pravo kažem, nisam imala vremena ni da idem da se družim, kad je moj tata uvek moju majku tuko i ubijo, ja sam joj bila sluga, čuvar.

Sad mi kaži kad si se ti udala?

– Ja sam se udala od velike nužde. Jel ti kažem da sam bila kod tvoje baba Bojane i kod mog brata Miodraga, on je živijo sa tvojom babom. Udali si me, brate, od trinajst

godina. Eto, smetala sam. Za nekog tamo sapandila. Nisam bila ni nedelju dana, ja došla kući. A devojka sam očla, a devojka sam se i vratila. Nisam mu dala školjke.

A kako si živela tamo sa njim?

– Ma kakvi, tukli smo se, ubijali smo se, ja nisam znala šta on oće. On je imo dvajest godina, a ja imala trinajest, nisam imala ni grudi ni ništa, dete brate. Dali su me na silu i gotovo. Ja sam ošla na tavan da se vešam, moj brat me našo, a pokojna Bojana kaže: – Podaj je sad, svet se istrošio, sad je pusti, kolko ostane ostane. Ja ošla lepo na tavan, metla meni pod noge šta, metla sam meni štranku da se obesim. Da ja nisam znala šta je to niti ljubav, niti muško, otkud ja znam šta je. I tako moj brat poslušao svoju Bajku. I oni došli po mene i odveli me. Ja sam bila tamo nedelju dana, plakala, kukala. E, kad sam ja videla šta on oće, ej bato moj, ne to se ne daje! Ja i on udri! Tukla sam ga ko konja i uvatim štraftu. Nisam ni znala ni put ni ništa, bilo je opasno, ondak je bilo ratno stanje. Ondak su bili mađarski žandari: koga nađu u tuđu kuću, odma ga ubiju. A ja sam begala od njega, begala sam kao ona luda, peške ... A on me tako tuko da me svu izmodrio. Njegov tata imo sedamdest godina, ja sam spavala kod njegovog tate iza leđa, a on dođe pa me vuče. E, nećeš, a ja pesnicu pa udri! On mene, ja njega, on mene, ja njega. To ti oćeš, a mamu jebo svoju, to .. za tako su oni mene dali tako mladu i zelenu, pa što te nije uzela Bojana! Bojana se trebala udati za njega. Da, ona je to rekla, valda sam je bila teška i udala me žena, mladu, zelenu. Nisam znala, čuvala sam decu njenu. Ja se ljuljam, u kolevku, na Veliku Gospojinu, oni su ondak svečari i pevam ja sve se ori, ljuljam maloga, metla sam ga tako tu u krilo i pevam ja pesmu „Tri tičice na grančice”, o Fanama, pevam ja. A oni došli da me prose. I moj brat ušao unutra, kaže, ja sam tako pevala, kaže: – Čuti! – Što? – Došli da te prose. – Koga da prose? – Tebe. – Čekaj saću ja nji! Ja ti lepo ustanem i nađem sikiru: – Napolje, da vas ne vidim, vratove polomili. Uzmite Bojanu za ženu – snajku moju tu, tvoju babu! Ja nji isteram napolje. Pet dana su tu sedili, dokle god me nisu na silu uzeli. I bila sam nedelju dana, i dobro me izboksovo, i ja kako sam ošla, devojčica brate, nisam imala ni ovde, ni tu, ova je krava. A ja ništa. I dođem kući. I tako sam opet bila mučenica i paćenica.

Tako eto, vidiš, sa ocom i sa materom i kod brata sam opet bila. Teške muke moje. Ne mogu čak ni da se setim šta je sve bilo. Ni za šta dobro ne znam. I dan-danas ne znam dobro ništa, sad sam tako poživčanila, tolko sam nervozna da lepo mi dođe, kad mi nadodje ono moje ludilo, za koga sam svoju mladost dala. Ja sam bila lepa, visoka, ma kakvi brate, to niko nije mogao reći da sam ja Ciganka. Ja sam se mogla udati za Srbina, pitali su me da se udam, a ja kažem: – Šta? Ti, Srbin da uzmeš Ciganku? Idi uzmi tvoju mamu! A šta ćeš ti meni? Reko, da se sa mnom izmotavaš pa da me ostaviš? Ne, ne trebaš ti meni! Taka sam ja bila. Ne što sam bila roba, a sad pojeli me do kostiju. Imam jedno, može biti, jedno trijest unučadi. I to sve po dvoje rađaju, sve po dvoje. Blizance! A mlada. I to po dva muškarčića rode, a čovek nije veći ko pacov, a pravi dvoje. Da po dvoje pravi. A imam praunučadi sigurno imam jedno deset-petnaest komada. A to sve od mene. A nisam dugo rodila, Boga mi, nisam dugo rodila, do devetnaest godina. Nisam nikako ja. Udavala sam se ja posle.

Za koga ste se posle udali?

– Kad sam od tog đavola pobegla, nije on na mene ni ruku stavio, ja sam se udala u Đurđevo. Da, kao devojka. Oni nisu verovali da sam ja devojka. Oni su mislili da sam ja žena. Kad su videli, oni su se svi upropastili. Upropastio se i taj, i svekrva, i svekar. Ja sam njima lepo kazla: – Oni su mene udali na silu, ja sam devojka. Ako ne verujete, evo, ne moram ja ni da legnem tu sa vašim sinom, vodite me momentalno sad kod lekara da vidite. Nisam ja ni znala šta je muškarac. I nisam rodila do devetnajst godina, a nisam se vidala, do devetnajst godina ja se nisam vidala. Nikako.

A koliko si imala godina kad si se udala drugi put?

– Šta sam imala? Imala sam onda trinajst godina, a drugi put sam imala četrnajst godina. Šta ću? Tata me matretira, nisam imala di, kod tvoje babe, te Bojane, takođe isto, nisam imala di, ne znam kuću, ne znam šta ću. Moja snajka me udala, a to ti je isto familija. Ona me udala u Đurđevo. I tamo nisam imala sreće, bija je neki bečarina, neki longača, vodiyo na mene upravo u kuću. Bila sam jedno može biti tri nedelje, i kad je došla moja majka prvi put kod mene u goste, donela mi kolač žena. I on me vratio sa mojom materom, zajedno sa kolačom, zajedno. Istera me napolje. E tako je to, kad je imo drugu drolju. Eto. Al sam ga tukla kako sam ja tela. Njegov otac stao i kaže: – Udri snajka na golo meso! Strašno me njegov otac volo, ja sam pevala, ja sam bila pevačica. Na krilo mi se stavlja, da mu pevam da ga uspavam, otac njegov i mati njegova, jako su me voleli. Džabe kad je on bija švalerast! Sad je on umro. I oženijo se s drugom ženom i ona umrla. A ja još živa, stojim ko kobila. Eto, vidiš tako to ide, moj sine! Baš si našla najveću onu šš. Koja oće svašta da govori.

Jaoj, šta sam radila na pijacu! Našla sam sina, ja čekam avtobus, kad sam došla od tebe. A moj sin prošo. Znaš kad sam ti rekla to je moj sin. I kad sam ja otišla već, sela sam ja tu kod te table i gledam kad će doći aftobus. Kad jedanput, ide moj sin otud. O, – reko, halt! On stao: – O, otkud tebe tu? E, doneli su me, reko, viori! Otkud? Živa duša – reko. Mama, kako tako lutaš, kako tako skitaš, ti si srčani bolesnik, ne daj Bože negde da padneš, niko ne zna di si. Ma kamo moje sreće i da padnem, valjda će me neko naći, pa će ti javiti. Idem, reko, begam! A on i Tima ne pričaju. – Bila sam kod mog brata da vidim šta radi i Radinka me ovako dočekala. Kazala mi u oči da neće Tima ni ući u kuću. Jebaću je ja, šta ona tu. Ništa ja njoj neću kasti. Sad se boje, pobegli su svi od kuće. Opasan je kad pije! Pije kao Turčin. I onaj bolesni, onaj što ima struju u njega, i on traži da se ženi. Šta će mu žena, kad je žena ista. A ta! Uvatile je jednog Francuza, eto ta drolja što je ostavila tu dvoje dece! I gladno i žedno i vašijivo i prljavo, za Timicu. A ono pre kad je bila tu, ona ogovara Timicu, kako Timica nije za ništa, da je bolestan. Pa šta si sad opet došla? Uvatile Francuza, i Milkica zna. I metla je kao ona da radi, a ona se stavila tamo, za osamsto dinara, da čisti. A ona kafariše! I upoznala se sa jednim Francuzom. I uzela mu petsto maraka. I eno je kod Milkice i kod Radinke. A taj Francuz će joj doći glave. A Timica je zato primio. Eto šta se radi! Šta je ovo, poludela sam načisto. Ej, kad bi se ja setila sve da pričam kaki je moj život prošo. Ja se čudim sama i molim se Gospodu Bogu. Sve su moje sestre pomrli, moje drugarice nekadašnje, pitaj Boga otkako sam postala starija, i šta ti ja znam, samo ja ostala. A najviše patim.

S kim sam se družila sve pomrlo. Mi smo svi rodovi bili. Svi sestre od tetaka, od stričeva, od ujaka. Nikad nismo bili ovako slobodni, da nismo familija. Svi smo familija. A taj tvoj, taj Branko, taj što je umro, što ima tu Zoru što živi. Ima je on dve devojčice, a ja imam dva sina. A mi nismo rodovi nikako. Dok je živio moj brat sa njegovom sestrom, s tom tvojom babom, sa pokojnom Bojanom, onda kako možemo biti ja i on rod. Mi smo samo prijatelji. Ondak sam radila sa ribom, matori vata ribu, ja radila sa ribom. I on tamo došo, ne znaš ti pokojnog Gigu. A znaš Macu, pokojnu? Giginu ženu. Ima je on tamo ćeri, o joj, pitaj Boga koliko je ćeri. Voleli su me i ovako su me držali! Voleli su me što igram, što ćaskam, što lajem, čudo. Pa ne znaju di mesta da mi nađu, toliko su me voleli. A taj Giga mi je brat, njegova mama i maj tata, brat i sestra rođeni. A Maca, ta moja sna, ma kakvi rođena, metne mi na trbuv ljutu, tu na duši mi je stalo za tu Giginu ženu, tolko su me voleli. A volela sam ribu, al mi nadošlo tako nešto: – E, – reko, Branko! A on kaže, smešno je priča: – Šta oćeš? Reko, ajd da budemo ja i ti prijatelji? A on kaže: – Šta si rekla? Reko, to što si čuo! Dabogda se ti ubila!, kaže on meni. – Zaš da se ubijem? Pa mi smo rodovi! On teško priča, zamuckivo. – Pa kako, čoveče Božiji, smo rodovi, kad je tvoja sestra živila s mojim bratom? Mi smo samo prijatelji, ondak možemo biti ja i ti prijatelji. Ti imaš dve ćerke, ja imam dva sina. A on meni: – Dabogda ti se vršilo na glavu! I nož pa na mene, da me ubode s nožom, jel sam kazla da budemo prijatelji. Mi smo rodovi, pa ne možemo biti rodovi, kad je moj brat živio sa tvojom sestrom. Ja i ti smo prijatelji. A možemo se ja i ti, reko, uzeti ako oćeš. E ništa. Odem ja drugi put, sad ja ne pričam, vija me s nožom, sve oko žene, oko Mace. Otvorijo britvu da me udari. A kad sam otišla drugi puta on kaže meni. – Što ćutiš, dabogda onemila? Tako je pričo. A ja kažem: – Što da onemim ja, onemijo tamo on! Marš! Nemoj sa mnom da pričaš, đubre jedno pokvareno! A on kaže: – Slušaj, sestro moja. Ja sam se pokajo. – Šta je bilo sad? – Ako ćemo mi gledati sam na roda, nikad se nećemo uzeti. Odobravam, kaže, da se uzmemo. Ma, uzo ga đavo na onim svetu. I đavo da ga nosi, znaš kaki je bio, a ta žena što je bila za njim, Bog je plako. A to je Bojana, tvoja baba odvela, sama ošla pa je odvela. Znaš da su njena braća došla da je ubiju? Bijo gadan! Ovako je išo. Na štap, pa gurav, negeda. Ja ne znam na koga su ta deca tako lepa izašla, jako, jako pametna deca i fina: – Znaš na koga su? Na mamu. Ona je bila jako lepa žena, a mučenica je bila, Bojana je uputivala da radi čak furune iznutra jako je bila loša.

Jesi ti radila?

– Nisam radila ništa dok sam bila kod moje mame. Dete sam bila, šta ću raditi? E posle, kad sam se udala, e onda. Vidiš šta radim, pletem korpe, prava majstorica. Prala sam kod žena kad sam imala moju decu, krečila, radila, peglala, da mi platidu da ranim moju decu. Eto, to sam radila. Korpe sam plela, matori je ribe vato, prodavala, tako.

A kako se zvao taj tvoj muž, taj sa kojim si rodila decu?

– Krsta! To moj lepi muž.

To je taj iz Đurdeva?

– Ne, taj iz Srbije, Bože. Triput sam se udavala. A deca su mi sva iz jednog braka, šestaro. Milanka, Ljubinka, Slavica i Kaća su moje ćerke, a Miodrag i Pera sinovi. Ondak sam rodila ovu najmlađu, Ružicu, ona je umrla. Pet komada sam sklonila, to je dvanajst

komada. Da sam neka krmačica dobra bi bila za plod. Eto. Dobro. Ne znam koje se dete koje godine rodilo, možeš me ubiti sad. Stara sam i zaboravna.

Kad sam sama mogu da padnem da me uvati taj infrakt tu, da umrem. Tri dana i tri noći mogu tu ležati, niko na vrata. Neko dođe, a kad nema nigde nikoga, nikome ne trebam. A sve sam ih odgajila. I dovedenu decu sam gajila. Tek ta dovedena sad meri mi na ruku. Ko i ova Ružica. Meni je dvaput čir puko i dvaput sam imala infrakt. Otkad sam živa patim se i mučim i molim Boga dan i noć da me uzme! Neće! Eto, umrla je jedna žena od triest šest godina, juče su je sahranili. A ja sedamdeset dve, svašta sam podnela, muke velike ... živim. Da se mučim, za ništa drugo. Eto.

A jel se sećaš kad su tu bili Nemci za vreme rata?

– Kako da ne?! Ubijali su, malo Cigana su poubijali, malo Srba su poubijali. To je bilo Novi Sad ceo bombardovan, sve u pičku materinu, čuda je bilo!

A ovde u Kovilju naši Cigani nisu bili ubijani. Bijo je jedan Mađar, on se zvao kao neki velika budža. Išo je od kuće do kuće da vidi kako Cigani žive. Jel ima Cigana i čer-gara, i mađarski cigana, i švapski Cigana, i nemački Cigani. To su oni mislili da je sve jedno. Mi smo pravi pravoslavni Srbi, samo što imamo drugi jezik. Išli su od kuće do kuće da vidu kako se vladaju ovi naši Cigani. Gardinovci, Mošorin, Žabalj, Đurđevo, to je sve potučeno. Kad su išli od kuće do kuće vidli su da Cigani imaju krave, imaju konje, da imaju plugove, da imaju zemlju, u kućama kad su ušli, ne znaš di je lepše, di je bolje. Onda je kazo taj, on se zvao Tišeleteš, Mađar: – Ove Cigane niko da ne dira, ubite prvo mene, ondak nji! Ondak su nas zvali u podrumu da nam tražidu vaške, gnjida, šta ja znam, tamo su nas pregledali sve, kuće pregledali. No kaže: – Za ove Cigane ja odgovaram, nikom ne sme kosa da fali, za Kovilj. Nama su davali da jedemo, pomoć su nam davali. Kuvali su u one velike oranije, pa su nam davali po duši kilu leba, jelo isto po duši, koliko nas duša ima, toliko su nam davali, nismo znali za nikakav strah. I nosili su naše u munkašima i ako se vrate, vrate, ako ne, nikom ništa. Eto.

Od moje familije nikog nisu odveli. A u Zastavici veliki logor bija, to je dole Srbija. Sve su Cigane ubili. Tamo moja sestra di je bila, u Vukovar, u Bašadin, Vukovar, tamo su vezali sve Ciganima kamenje za vrat i sve su ih tako pored Dunava stavili i onda su pucali u nji. Oni su onda padali u tu vodu, sa kamenjima zajedno. I dobro sam ja živa tu, ne znam otkud sam živa. Ne znam, svako veče se molim Boga, da me Bog primi, neće. Ostavio me da se mučim.

Da li ti dolaze deca?

– Nem ni od dece ništa, kakvi deca, kakvi šta, kakvi bakrač, nema! Svako to ima svoju decu, svako to ima svoju brigu, ja sam za nji i dan-danas. Ali nekako borim se da nekako „ladim” moje srce prema njima. Ma ko ih šiša. Ma ko ih jebe, kažem ja. Ma šta oni mene ne pitaju: – Majko moja, jes ti danas jela jel nisi, jes ti majko zdrava, jel nisi, jes ti mama crkla, jel nisi. Ko me pita? Vrata ne otvaraju na mene. Samo kad neko dođe, il ako imaš nešto da im daš, onda evo ih. Svi su oni oko mene, sva su to moja dečica tu. Samo jedna ima u Valjevu, koja me najviše voli i koju najviše volim, koja me nikad nije uvredila. Ove su me sve uvredile. I sve tu meni pod nosom. Ja kažem njima, ju, mala žena ... šta sam tela da kažem? Idem ulicom i vičem: – Jebo vas ko vas je meto nuz mene, što niste otišli od mene dalje?

Jav, reko, vid u moje komšinice! Komšinice, oćete me zvati na kaficu? Nema šanse da otvoriš vrata od njene ćerke. Nikome! Preko, od ovog drugoga, ona čuda radi. Ceo komšiluk zove na kafu, ja prođem ona me drži kao onu kučku! Ima ćerku od godinu dana, Pisarika isto odgajio ovaj kurvi tu. Bijo kod jedne ćerke, onda kod druge, onda kod treće ćerke. Ona mi je četvrta čak u Valjevo, tu mogu da umrem i da kažem: – Jao, umreću od gladi, mrtva ću pasti, gladna ću otići! Niko tacnu jela da mi donese. Niko! Kad oćedu, kad im dođe ćef, dajedu mi po pedest dinara, po triest. Šta ću ja kupiti za ti pedest dinara, kad je sve skupo? Kafu pijem, to ti je već tu. Kafa dvajest pet, cigara petnajst i jedna šibica. A šta da jedem, kamenje, jel da? Nek su živi i zdravi, nek im da Bog sreće i zdravlje. Nisam znala da može majka, mogla bi zaplakati, da može majka rođena svoje dete da ogadi. Ustanem i sve zapevam. Da sam bila neka nevaljala, ko što ima negde, da sam ih ostavljala, da sam se udavala, nego mućila sam se, i bijena bila i tućena sam bila i on moju majku tuko, taj što je crko, taj matori. Svašta sam podnosivala, nigde ništa nemam. Četres osam godina sam š njim živila, ništa nemam. A zbog čega sam živila? Sve zbog nji, radi ljubavi deci. Ko mi kaže „Fala”. Niko! Bolesna sam, ko neka kera sam bolesna. Idem i sve padam licom. Idem pa pletem korpice da idem da prodam. Ako ne mogu da dobijem za nju koliko ja oću, ja moram da dam pošto ona oće. Ne mogu jesti tako. To je život? Baš je kereći život moj. Dosta mi je od nji. Sama perem, sama kuvam. Nije to za mene, a ne da idem da se mućim. Donesu mi po kutiju cigare Nema od toga ništa. Tako sedim tu i zapevam. Sad ne znam moj Tima šta radi. Kašće ona mojim Peri, Radinka, kako je Tima grdio njegove ćerke. A, viš kakvo ubistvo pravi, da se ubija moj sin i moj brat. Sudijo joj Gospod Bog i onaj Isus. Njoj i njene ćerke i njenim unuku. Kad god sam išla tamo, ja lepo uđem, ona mene ovako i ovako (*pokazuje kako je izgura iz kuće*). Pa dok je jedamput ne šćeparim u kuću, pa ne mora ni ona da izađe. Ne mogu više da izdržim. Što god ja ćutim, oni štogod oćeš, a ja ćutim. Rekla sam im danas: – Znae šta? Jesam ja ušla unutra, a vi mene doćekate s vrata? Jesi me doćekala pre neki dan da kažeš da se moja ćerka vuće sa Janošom. I još trudna? To je ova sad tu što je bila. Pa nema ona tu na koleno! Ko da ona nema nikog svojih. – Ne, ne, ne, – kaže ona. Pa uzme sveću pa se kune. Zato je Bog tako izbrećao sve. I nju i njenu ćerku i sina, unuka. Ima Boga gore, Bog sve to vidi, Bog će sve suditi pravdu svaćiju. Jel ja nemam više nikoga, imam samo njega, imam samo Boga i njega jednog brata. On sad kad je slomijo svoju nogu, otišo je njenim unuku po lekove, pao nogu prelomio, tako skroz. I sad tako kaže ona: – Ništa u kuću neće dobiti, neg će ići na štapu sa svoji sedamdest godina. Zašto ona meni to da govori, zašto ona mene tako kinji? A ja eto tako ćutala, zapalila sam cigaru. Ni do viđenja, izašla sam napolje. Sad ako kažem jednu reć, to neće biti tako, neg će biti urnebes. To će biti sve prevrnuta. To će biti i da sam trćala, i da je udarim, da je tućem, svega. Ondak sam stegla moje srce, izašla sam, avtobusa nema, ustala sam, ide moj Pera. Reko, Pero, nosi me, sine, tu na centar, oću da vidim di je Tima. I nije tamo u onoj kafani, da pije, a pijan je, a noga ga boli. Da ne bi negde pao, naopako. Dosta mi je, svega mi je dosta. Ja ne znam kako ovo moje srce bolno drži. Ne znam! Čuđim se, evo je tu za kućom ćerka Ljubinka. Pa druga ćerka, pa sin u dvorištu... , eno mi ćerka prekoputa kaldrme, ondak ovaj moj unuk je na ćošetu. Svi oko mene. Tako me gledaju, ni da sam bila svog sveta nevaljala, ni da sam ih ostavljala, bolje bi me

gledali. Patim. Ova mi je dobra, ne mogu. Ne znam kako sam ja to pričala, jaku nervozu imam, ne znam di je taj moj brat. Nisam za taj poso. Ja ceo dan danas nisam jela. Ti kad si ušla, uzela sam da jedem, kad sam te vidla ja sam ustala. Pa nema veze to, nisam ja rekla to. Tolko je lenja ta moja unuka, što voli da prenaša pošte. I od muve će napraviti da je veliki magarac, da ima osam nogu. Od četir, ona će kasti osam. Da me vidu da se davim ne bi me vukli, već bi me gurali dole. A nisam kriva. Ja sam moj kauč dala kod mog sina. I on meni dao ovu tralju, a sebi kauč. Ona treba kad dođe da uči.

Ondak sam ja bila tri meseca u bolnici. A bila sam, imala sam pedest pet kila. Došla sam sa pedest pet, a otišla sa devedest pet. To su me tako voleli, ošte nisu, ma kakvi, plakali su tamo. Triput sam pobegla iz bolnice, oni dođu pa za mnom na aftobus, pa me uvate ona otud, ova otud, zato što sam lajala puno. Među me da im gledam u kafu, čuda, čuda su radili sa mnom. Bila je neka luda iz Čuruga, ta se skidala golišava i igra. Dođe načelnik, doktor: – Dušanka, šta radiš? – Ja čoveče, eto vidiš šta radim, igram i dižem suknju, osećam da sam trudna, treba da idem kod kologa. – Ne kaže kod ginekologa, nego kod kologa. Golišava igrala. Ma, čuda! Voleli su me, ja ne znam. Kojagod je došla žena, štogod su jeli, oni su mi ostavljali. Kažem ti, imala sam devedest pet kila, da nisu mogli suknju da vežu na mene, uzicu su mećali pa su me vezivali. Tolko sam se ugojila. Ja sam tolko bila tamo, nije bijo moj načelnik tamo, bijo je na odmoru. A ova neka, ona je Hrvatuša, rekla mi je: – Ko te primijo, taj nek te pusti! I ja ostala tamo tri meseca i petnajst dana. A vukli su mi brate odavde od kuće šta ti srce oće, a kogod šta nije teo da jede za stolom, ja uzmem. čuda su radili sa mnom. Pevam ja njima, igraju oni, švaleracije kolko oćeš. Idu da se švaleraju, pa se sve skidaju, pa sve na mene bacaju. – Pa metnem vas ja, već kažem di, šta vi na mene bacate, kurve jedne, drolje, matore žene, ženo. Idu u šiprag, može im sin biti.

(S.D.)

Pričajte mi o detinjstvu?

– Ja sam se rodila tridesete, trećeg avgusta. Zivela sam kod mog oca dobro. Imala sam i oca i majku i kod njih sam dobro živela, dok se nisam udala. Moja porodica je bila ugledna. Držali smo kafanu i živeli smo gosposki u Pazovi. Imala sam samo jednu sestru.

Mene su moji vaspitavali veoma lepo, dali su me u školu i išla sam osam razreda i, što kažu ljudi, ja sam živela veoma lepo kao i moj otac, moja mati i moja sestra. Igrala sam se sa decom, bilo nas je puno, i svi smo se zajedno igrali. To je bio život, to nije bilo ko sad. Igrali smo se na putu, trčali smo, igrali smo se sa blatom i od blata smo pravili loptice, a sad to više nema. Sad jedan drugog mrže, a pre smo se svi voleli, svi smo se zajedno skupljali jedno pored drugog, bili smo kao jedna familija. Bilo je desetero u jednoj kući i bilo je lepo. A danas ne možeš da živiš ni sa rođenom ćerkom u jednoj kući.

Ja sam u školu išla do osmog razreda: šest razreda sam završila u školi, a dva razreda sam završila u preduzeću, tako da imam završeno osnovnu školu.

I druga romska deca su išla sa mnom u školu: Jeja pokojna, Medena, Zlajka, Giga sva ova deca, koja su bila ovde, išli su sa mnom u školu. Niko nas nije dirao svi smo išli zajedno i neromi i Romi i niko nikog nije dirao.

Kada sam krenula u četvrti razred, počeo je rat. Išla sam još dve godine u školu i posle toga nisam, a i otac me više nije puštao da idem u školu zbog rata. Nesigurno je bilo za nas Rome.

Da li pamtiš rat?

– Kako da ne pamtim kad mi je otac bio u partizane. Počeo je četrdeset prve godine. Sećam se kad su Nemci pokupili sve Rome iz Vojke, Golubinaca, Banovaca i sve su ih odneli, a naše Rome iz Pazove nisu dirali, zato što je u Pazovi bio glavni jedan Slovak, Ljuban, on je bio ustaša i on nije dao naše Rome da ih odvedu. Kad je to moj otac video da su ubili partizane, a oni su bili u Zagorkinoj kući, Nemci, tu su se sakrili, pa kad su prošli partizani, oni su pucali i ubili Slovaka. I jednog, koji je bio u partizane, padne u Trivin kanal i tu dođu ustaše i podignu naše Rome sve kako bi ga odveli u opštinu tog partizana. Moj otac nije hteo da ide već se sakrio i otišo u partizane. Tamo je bio ranjen i kad se vratio kući ležao je u krevetu kratko vreme i umro je od rane.

Kad je bio rat mi smo bili kući, nas niko nije dirao, bili smo ja i moja mama same, a sestra mi je bila udata. Ovde nisu nikog od Roma dirali. Moj otac je pobegao u partizane, i moj ujak Triva i Đaka, ali oni su svi pobegli kad su videli šta rade Nemci. Nismo imali problema nikakvih ono što jeste jeste. Sećam se, kao da je danas bilo, nikad to neću zaboraviti, kad su u Vojku pokupili sve mlade Rome i odveli ih i obesili ih na banderu tu u Pazovi: sve gole ko od majke rođene. To sam ja videla i ne mogu to nikad da zaboravim! To su samo uradili muškarcima i momcima, a mi deca smo otišli to da gledamo. I kad god se na to setim srce me moje boli.

Tvoj otac da li ti je nešto pričao o ratu?

– Kako da ne! Patili su se, bežali, sakrivali se. Moj otac je bio ranjen i vukli su ga vani-tamo da ga ne bi pronašli Nemci. Najviše je mog oca čuvala Vanja, ona je bila prva partizanka ovde kod nas, bila je bolničarka, tu je blizu nas stanovala, i ona je mog oca sakrivala, negovala i čuvala. Sakrivala ga je u kukuruze i pokrivala ga je sa kukuruzom da ga ne bi pronašli Nemci. Kad se setim šta mi je sve bilo sa ocem, i na kraju nije imao ni lekarsku pomoć, eto do čega je došlo! Živeo je još malo posle rata i pričao je kako su terali Rome i Jevreje u logor i kako su ih sve u peć bacili i zapalili (i mog svekra su tako naložili u Jasenovcu) i govorio je koga god uhvate ustaše tu nema Boga – oči vade, ruke lome! Mi Romi u Pazovi smo bili sretni što je u Pazovi izmešano stanovništvo i što su tu bili Slovaci, Hrvati, Srbi, ali Slovaci su bili ti koji su nam pomogli, mi nismo nastradali i koji su nas spasili.

A posle rata?

– Ja i moja mama smo bile same. Dok nije počeo rat, mi smo imali trafiku, kafanu, moji su tu radili to je bilo naše, moj otac je bio bogat čovek. Kad se zaratilo i kad je otišao u partizane, posle toga sve je propalo.

Posle toga si se udala?

– Da, bili su da me prose, moj otac je još bio živ. Udao me je za Božu. Došli su da me prose, ja sam bila devojčica, imala sam petnajst godina, nisam ni znala šta je momak, a moj otac meni kaže: – Znaš šta dete moje tu ću Ja tebe dati, ja ću uskoro umreti, a šta ćeš ti sa tvojom mamom sama. I Ja se udam, uzmem tog čoveka... i šta sam živela s njim osam godina i imala sam s njim dvoje dece. On je bio bitanga, švaleraš, bećar .. šta da ti kažem! Ja sam se razbolela i otišla, u bolnicu, a on se oženio s drugom ženom, dok sam ja bila u bolnici. Ja sam otišla da abortiram i za to vreme, dok sam ja ležala u bolnicu, on se oženio. Kada sam ja došla iz bolnice, uzela sam moju decu i ostavila sam ga.

U početku kako je izgledao tvoj brak?

– Pa šta da ti kažem! Moj muž je bio svirac, išao je i svirao po kafanama. Dolazio je u zoru, ja sam bila mlado dete, ništa nisam znala, kako mi je govorila moja svekrva, ja sam tako radila: ćutala sam i živela sam s njim i ovako i onako. Do vraga, nakon toga, muž mi je poludeo – dovodio je pevačice kući. Pravio je čuda i tuko me je ... Ma, šta sve nisam proživela pored njega, ne daj Bože! Možda bi ja nastavila da živim s njim, ali on se oženio sa drugom ženom, kad sam došla iz bolnice, uzela sam moji dvoje dece i dovela sam ih kod moje mame i nikad više s njim. On je mene i tukao zbog njegovih žena, pravio je čuda, tukao je i mene i decu, pio je, kurvo se ... ma, svašta je radio. Sa nama je živela i svekrva, to mu je bila maćeha, a svekar mi je bio u logoru. Svekrva je bila dobra prema meni. Imao je i stariju babu. Nek joj je laka crna zemlja! I šta da ti kažem, ona je meni bila dobra, mnogo bolja neg rođena svekrva, ono što jes jeste.

Ono što mi je strašno je da me je muž maltretirao jako. Kad sam došla kući kod mame sa decom, on je došao da vidi gde sam ja došla, a moj ujak, koji je sad pokojni, uzeo je vile i potrčao prema njemu da ga ubije. Ja mu kažem: – Nemoj ujače moj, da ideš na robiju zbog jedne budale! I govorila sam mu: – Ajde, idi napolje, ja s tobom više neću da živim! Tako je i bilo. On je živeo u Sase sa Živkom i ima s njom i dete, ima dete

i u Krčedinu, i uzo je posle toga i Dragicu našu. On je mene tukao i dolazio je kući i govorio jebem ti mater, ti si slepica, ja imam bolje žene od tebe, a ja šta ću, mlada, ništa ne znam, ja se skupim i ćutim, a on me uvati i udara po meni, udara, udara. – Pa dokle, pa nisam kera da me ti stalno udaraš!

Kako je izgledao tvoj seksualni život s njim?

– Pa nikako, čedo moje, šta da ti kažem! Sve uludo! Dolazio je pijan, kada sam legala s njim u krevet, on mene juri da me tuče da moram na silu da spavam s njim, dolazio mi je trenutak da sam htela da uzmem nož i da ga rasporim. Živela sam ko pas, šta da ti kažem.

Posle sam zatrudnila. Prvo sam imala ćerku Jeju. S njom sam imala težak porođaj, a sa Đorđem mi je bilo lakše, bila sam na posao i kad sam se vratila s posla, došla je babica i porodila me.

Ja sam svoju decu izdržavala sama. Išla sam na nadnicu i izdržavala ih. Radila sam i vukla sam ih sa mnom na posao, kao neke mačkice. Patila sam se s njima ko Isus i nisam htela da ostavim svoju decu kod nikog. Išla sam na nadnicu u Surduk svaki dan. Vodila sam mog Đorđeta sa mnom, stavljala sam ga na jastuk na jedan kraj njive i žurila što pre da uradim posao na njivi da bi što pre mogla da stignem da Đorđetu dam sise. Kad se setim koliko sam patila, dok mi je muž lutao, pevao, pijo, pare trošio sa ženama, tim njegovim švalerkama. Nije donosio kući ni dinara. Morala sam ja da idem da radim, da donesem da jedu i deca i on i toj svekrvi i babi... sve sam ih ja ranila. Šta da ti kažem! Jeste da je išla i svekrva da radi sa mnom zajedno. A moja ćerka Jeja ostala je kod babe starije, a dete što je sisala, vodila sam sa mnom na njivu. E, koje su to muke bile!

Posle su deca išla u školu.

– Oboje su završili osmogodišnju školu. Nije bila neka razlika u vaspitanju ženske i muške dece. Kako sam volela Đorđeta, tako sam volela i Jeju, ali kad je Jeja bila pred udaju, nije smela nigde da ide. Nigde je nisam puštala! A Đorđe je izlazio, on je muško pa se nisam bojala za njega. Ja sam se bojala za Jeju zato što je bila žensko, mogo je neko da je napadne, jer nije ni oca imala, ja sam s njima bila sama, ja sam ih izdržavala. Morala da se uda nevino i tako se i udala: uzela je tog Radovana i živela je s njim i ima njezine troje dece i, što se kaže, kakav je da je, bio je dobar. Kada se ona udala imala je sedamnajst godina, a i moj sin je imao toliko kad se oženio.

Ti si se ponovo udala?

– Kad sam se rastala i došla kući i dovela decu, uzela sam Luku posle pet šest godina. Bila sam sama sa decom dotle. S njim sam živela osamnajst godina i bila sam venčana s njim, a sa onim prvim mužom nisam bila venčana, jer se Romi pre nisu venčavali. Sa Lukom sam živela ko i sa onim prvim mužom. I on je pijo, lumpovao, imao je švalerke, znaš ga ti i sama. Ova Dragica je uništila moj život! Šta da ti kažem. On je mene maltretirao i ćerku našu Ružicu i ona je i dan danas bolesna na živce, jer kad je dolazio kući dizao je sto i sve je razbijo, a ona tako u čošku drhtala je od straha i zato je bolesna na živce.

Zašto ste onda živeli tako dugo s njim?

– Pa ispočetka je bio veoma dobar, kako da ti kažem, čedo moje. Ja njega nisam htela da uzmem, on je trčao za mnom kao lud. Ja sam bila mlada kad sam se udala za tebe, imam dvoje dece. On nije imao dece, ali je bio ženjen sa Mirom i oni su imali jed-

no dete i ono je umrlo i on je nju ostavio. Tako da kad je mene uzeo on nije imao dece. Kad se oženio sa mnom, mi smo dobili ćerku i ispočetka smo mi živeli lepo, napravili smo ovu kućicu. Ali posle, kad su ga uzele te bitange, onda je krenulo sve naopako. Sećam se, kada je bio Sveti Nikola da je došao moj muž pijan ko blato. Ja ga vučem unutra da ga stavim da spava, on neće, nego oće da me tuče, i ide kod svog oca i majke. Ne možeš da ga zadržiš! Kada je stigao do Nikoline kuće, a Nikola uzo vile pa kreno na njega da ga ubije, što je bio sa njegovom ženom i u to ću ja da vičem i da kažem: – Jaoj, Bože, ubiće ga! Potrče Đaka pokojni i Boba i odbrane ga, a njegova žena izašla napolje i uzela Lukin šešir, što je pao dole, kad ga je udario njen muž Nikola, a ja ću na to da kažem – Gde ćeš! Vidiš da tvoj muž oće da ubije mog muža zbog tebe, a ti uzimaš šešir moga muža! Puno sam patila sa muževima. Nisam imala sreće s njima, a sad mi više ni ne treba dogod sama živa. Nijedan me od muževa nije poštovao, bar da sam bila neka ružna i nečista žena.

Da li ste ti i tvoj drugi muž negde radili?

– Radili smo u „Čistoći“. Sada sam u penziji, ali imam jako malu penziju, a radila sam punih trideset pet godina u Beograd. Radila sam, patila sam se, i zato nisam ni bila dobra. Kurve su uvek bile na prvom mestu, a ja, što sam bila domaćica i radnica, ja nisam bila žena. Napadale su me njegove švalerke, nisam imala mira da živim. Dragica je ko zna koliko puta došla na moju kuću da mi razbije prozore i tražila je mog muža. Dolazila je, tražila ga je, i ja sam jednom izašla napolje, uhvatila je i tukla je. I moj sin Đorđe je izašao napolje, jer je čuo viku i on je uhvatio nju i tuko je, tuko i sve je u krv napravio i rekao joj je: – Sad si došla na moju kuću i više nikad, jer ću te ubiti! Posle toga ona se kanula, a ove druge njegove švalerke nisu me napadale, a imo ih je puno. Kad je uzo Zlatu, nije me tuko i maltretiro, on je živio kod mene i ja sam bila udata za njega, a nju je odveo kod njegove mame Seke. Kada se to desilo, ja njemu kažem: – Ili ti iz kuće ili ja! A on meni kaže: – Idi ti! Ja mu na to kažem: – Ne idem ja, ja imam svoju ćerku i ja nemam gde da idem, ja ću te isplatiti i ti izađi iz moje kuće. Tako je i bilo. Ja sam njega isplatila i on je otišao. Mi smo zajedno napravili ovu kuću, podigli smo kredite i napravili smo ovu kuću.

Pomenuli ste reč „nečisto“ šta to za vas znači?

– Pa to je najgore kad ti neko kaže da si nečist, to može da znači i da je veštica, a može da je, recimo, nečist u kući. Kad kažu: – Vidi kako je prljava ništa živo ne radi.

Da li veruješ ti u mađije?

– Kako da ne verujem! Ja sam to i našla. Meni je rekla jedna žena idi kući i naćeš u jastuk nešto ... i tako je i bilo. Ja sam bila da se vraćam, al ne kod Romkinje, već kod Srpkinje, da pitam šta se to dešava u mojoj kući, sa mojim mužem, i kad sam otišla tačno kako mi je žena rekla bilo je tako. A to je sve bilo zato što je, kad ja nisam bila kući, on dovodio ko zna koga. I da ti kažem i ovo da je on vodio ljubav s Olgom. Ja sam naišla na njih, i to neću nikad zaboraviti! Ona je moja kuma, ona je krstila moju Ružicu. Bilo je to ovako. Krenem ja na poso i zaboravim mesečnu kartu za autobus i vratim se nazat kući. Kad sam došla kući, ima šta da vidim. To je čuo i njen muž jedne večeri u kafanu, kada je bio sa Romima. Romi njemu kažu da mu se žena švalera sa Lukom i on dođe noću

kod nas kući, lupa na prozor, ja odem i otvorim vrata da vidim ko je, a on će na to da kaže: – Ja sam kumo, ja sam. A ja kažem: – Ajde kume unutra, ajde da ti skuvam kafu. Samo sam došao da te pitam, a ti da mi kažeš iskreno, da li je stvarno da moja Olga ide s Lukom? – Nije tačno kume, ko ti je to rekao? Nisam htela da mu kažem da ne bi izašlo sukob među njima i da ne padne i nečija glava mrtva. Rekla sam mu da to nije istina i da ne sluša druge. A videla sam mog muža sa kumom u krevetu u kući. Ja sam došla do vrata i ona su bila zaključana, a znam da nije otišo na poso, i ja počela da vičem: – Luko, Luko – on se ne javlja i ja idem ovde iza kuće, jer tu pre nije ni bilo kuća, bilo je sve otvoreno... I ona izađe sa druge strane i mene nije vidla i kad je izašla počela je da trči, a ja ću na to da kažem. – Gde bežiš, kurvo, vidiš da sam naišla na tebe i na mog muža! Ona sve pocrveni i pobegne i izgledala je kao da je neko ubio. Nije mi rekla ništa: samo je pobegla, ali ja opet nisam htela to da kažem njenom mužu, a s mojim mužom sam se tukla, ja i on smo napravili veliku galamu, svađali smo se i kažem mu: – Tako ti, donosiš mi kurvu u moju kuću! On je tako dovodio u moju kuću ko zna koga, ko zna ko je stavio te mađije u moju kuću. Ja nikada nisam imala mira u moju kuću, uvek smo se tukli, svađali i ja u to verujem i videla sam Danu kada je jednom izašla, možda grešim moju dušu! Izašla je oko dvanajst, o ponoći, i nešto je u kanalu radila, a šta – ja nisam išla da pitam.

Da li veruješ u vile?

– Verujem, kako da ne! Mrtvi kada umru, nekad izlaze, i to je tačno. Kad je umrla pokojna Lepuša, ja sam bila na njenoj sarani kod njih kući. Samo da ti Sneška ispriča. Ja sam došla i kažem: – Sneška, ja ne smem da spavam sama, leći ću tu sa vama! To je bilo kad sam se vratila kući sa sahrane, a oni su imali tu prozor i kauč, ja na tom kauču legnem i oko ponoći budna, ne spavam, neko se stavio na mene, odavde da se ne pomerim, ako nije tako. I ja hoću da vičem, ali ne mogu, neko je na meni i ne mogu da dišem. Ali Sneška je osetila i ona skoči i upali svetlo i to je nestalo! I kako sad da ne verujem, jer to veče je umrla Lepuša i od tada ja u to verujem.

Da li si ti nekad vraćala?

– Ne, ja to nisam nikad radila, niti znam. Znam da su ove naše starije žene vraćale i govorile: – Ko ih šiša! Govorile su, uzimamo od njih bilo šta i vraćamo ih i ja zato mislim da Romkinje lažu da znaju da vraćaju. A opet i ove neromkinje otkud znam, možda i one lažu, al ja što sam bila kod ove Srpkinje sve mi je pogodila. I ja to sebi ne mogu da izbacim iz glave, jer kad sam je ja našla u jastuku, u anginu – tamo gde se stavlja perje, sva je bila uvijena i pokidana na parčiće. Našla sam sve ofarbano perje u zelenu, crvenu i plavu boju. Ta žena što mi je vraćala rekla mi je da mi je uradila neka osoba i da mi je ona uradila mađije u jastuk i rekla mi je da to uzmem i da spalim i da to što dalje ide od moje kuće, jer mi je to urađeno. Ja sam to sve tako uradila, ali već sam se bila rastala od Luke i nama je bilo u račanu da se rastanemo. Nema veze što smo mi sad rastavljeni, glavno da sam ja to izbacila iz moje kuće. Eto, vidiš šta sve ima u svetlu.

Jesi se odmarala za praznike?

– Nedeljom ja nikad ne perem, subotom perem. Znaš kako kaže dragi Bog: – Šest dana radi, sedmi se odmaraj. Ja se nedeljom odmaram, ne perem veš a kad je neki sve-tac, ne šijem i ne peglam.

Da li ste slavili Osmi mart u preduzeću?

– E, pa to nije praznik, to je državni. Dan žena je. Ali ja ni onda nisam dobijala ništa od poklona. Niko mi nije davao ništa. Čak ni moji muževi. Bar da su mi doneli jedan cvet, da su mi rekli: – Evo ti ženo! Ni jedan muž ni drugi nisu me poštovali i nijedan muž nije mario za mene. I kakav je to čovek koji ne mari za svoju ženu ... pa nikakav.

A Uskrs i Božić?

– Pre nije bilo lepšeg praznika. Sva deca su se okupljala, išlo se kod svakog da ti svako nešto da: jaja, pare ... Ma, dobio si punu korpicu svašta. A sad to više nema. Sve se gubi ta naša tradicija koja je bila nekada.

Za Božić unosi se slama u sobu deca se valjaju po sobi ... ma, to je bila jedna lepota! A sada nema ništa. Vidiš ti da se ništa to veliko ne slavi. Malo Nova godina. A onda je bilo veselje i, što se kaže, to je bio život! Iako smo bili siroti, al je bio život. Ja kažem ono što jeste, a ovo što je sad nije ništa: sad imamo samo patnju i vidiš ti da su mlada deca bolesna, sve od ovih otrova. Sada nije kao pre. Da ti kažem, pre je bilo ovako. Kad ti kaže tvoj otac tu da sediš, to je bila svetinja. I nisi smeo da ustaneš, dok ti otac nije rekao sad izađi napolje pa se igray. Otac je određivao vreme, dokle sme da se ostane da se igra. Ako se na vreme ne vratim, onda dobijem kaznu tako što mora da se kleči na kukuruzu dogod ti ne nateknu kolena. Ne sme da se ustane dogod ti otac ne kaže ustani. Devojka nije smela da luta kao što sad idu svugde. Bože sačuvaj , to pre nije bilo. Ili da se slučajno uda, a da nije nevina. Odma bi je ujutru vratili kući! A vidi šta je sad. Nema toga što je bilo pre. Ja kad sam uzela prvog muža bila sam nevina, imala sam petnajst godina i nisam znala šta je muško. Kad sam došla kod mog muža, ja s njim nisam spavala dve nedelje. Bežala sam kod svekrve i govorila joj nemoj me stavljati pored njega, molim te, jer ja ne znam šta je muško. A danas, ajde nađi danas poštenu devojku! I ovi unuci moji... otkud ja znam kakvi će biti. Ja ne mogu za njih da garantujem. Evo, Ana ima već sedamnajst godina i dobra je u školi, a Milkica je još bolja. A otkud ja znam šta će biti do kraja, jer ne možeš da garantuješ ni za kog. Sva se ta naša tradicija gubi i više nije kao što je pre bilo. Pre nisi ni smeo da ideš nigde bez svoje familije. I kad devojka ide negde i njena mama mora s njom da je pazi. A danas devojka ide sama, ajde ko te pita. Ja kad sam izgubila nevinost Romi su izvadili čaršav da vidi ceo svet da sam ja nevina, a danas niko to ne radi. Pre se znalo ko je poštena devojka, a koja nije. Svekrva je čekala dve nedelje i ona je bila glavna i zvala je sve goste i došli su povodani i moja svekrva kaže evo vidite da je moja snaja devojka, a ja dete sa petnajst godina ... šta ja znam. Nekad je sve bilo lepo, a sad toga nema. Ja vidim i po mojoj deci da nije tako.

Da li si imala slobodnog vremena za sebe?

– Ne nisam nikada otkad sam krenula da radim. Evo sad imam sedamdest godina stalno radim nikada nisam išla ni u banju, ni na more, ni u kafanu... ma, nigde. Nikad se nisam šminkala, uvek sam bila prirodna. Nigde nisam išla. Ni sa mužem, ni sa prijateljicama nisam išla, ni kad sam bila mala nije me otac puštao. Kad sam se udala, muž me nije vodio, nisan znala ništa. Rodila sam decu i s decom sam ostala celog života. I dan-danas sam sa unučadima.

Da li si imala neku prijateljicu?

– Pa imala sam u preduzeću mnogo prijateljica koje su bile sa mnom dobre, kao i ja s njima. Govorile smo o našim tugama jedna drugoj, i to su bile sve neromkinje. Sa Romkinjama nisam baš ortačila, zato što su Romkinje takve da jedna drugu ogovaraju, a neromkinje nisu takve. Moja najbolja prijateljica je Gaca babica. Ko da mi je rođena sestra. Ona porađa decu u Beogradu, radi sa mnom, putuje ... i ja i dan-danas idem kod nje. Ona je sada u penziji i ja kod nje uvek idem i razgovaramo o svemu.

Koliko si puta abortirala?

– Pa puno puta sam se čistila, jer me nisu pazili ni jedan ni drugi muž. Nisam koristila nikakvu zaštitu i nikakve lekove, jer nisam znala da to postoji. Pre nisu postojali ni ti lekovi i to niko nije koristio. Puno su se žena, i onih koje nisu Romkinje, čistile. E sad je to već drugačije, sad ima sve, ali meni to sad ništa ne znači. Ja sam se čistila i sa jednim detetom od četir meseca, kada sam ostala trudna, sa Lukom sam reskirala svoj život, zato što sam videla šta mi muž radi, i doktori su me primili na moj reskir i jedva sam ostala živa. Puno puta sam se čistila u bolnici. Sad evo, vidiš bolesna sam, idem kod doktora i tako se lečim. Vodim svoju brigu o sebi: sama se perem, iako nemam kupatilo i pravo da ti kažem da živim i danas kao što su pre Cigani živeli.

Šta si ti radila u firmi?

– Kad sam se razvela onda sam otišla u Beograd da tražim posao i primili su me u Zelenilo, tamo neromi. Tri meseca sam bila na probi i kad su vidili da sam vredna i poštena, primili su me. Sadila sam cveće, zalivala ga, radila sam sve šta treba, što i drugi u Čistoći. Imala sam uvek godišnji odmor i kad sam bila trudna takođe sam imala odmor i taj odmor je trajao jedno tri-četir meseca,

Nisu oni znali da sam Romkinja, Kad me je pitao poslovođa šta sam po nacionalnosti, jer su mu rekle druge radnice koje su sa mnom radile da sam Romkinja, on me je pozvao i pitao šta si ti, Romkinja? Ja mu kažem: – Romkinja sam. A on kaže: – Nemoj da kažeš da si Romkinja. A ja mu kažem: – Zašto da ne kažem, kad je to moja nacija i nemam šta da krijem. I tako je i ostalo i više me niko nije pitao da li sam Ciganka,

Što ti je poslovođa to rekao?

– Pa zbog sveta... i da svet ne kaže: vidi Ciganka, da me ne bi niko dirao na poslu, jer ima svakakvog sveta. Ali ja sam mu uvek govorila da me je baš briga ko će za mene šta da kaže kad sam ja stvarno Romkinja. Nikada nisam patila zbog toga što sam Ciganka. Ja i dan danas volim što sam Ciganka i mene je rodila Romkinja i ja sam Romkinja ne mogu da se pravim da sam neromkinja kad to nisam.

Šta znate o javnom životu ovde u Jugoslaviji?

– Za vreme Tita nama je svima bilo dobro i živeli smo dobro i niko se nikog nije bojavao kao što je danas. Onda se znao red i imali smo i para, kredita. Mogo si da dižeš šta si hteo. A danas ne možeš ništa, nemaš ni za hleb. Pre je bio život, hvala Bogu, Imali smo sve, podigli smo ovu kućicu, digli smo kredit, uveli smo vodu, telefon, a danas ne možeš da napraviš ništa. Ovu penziju što imam, mogu od nje da umrem, da ne idem po ženama da radim, umrla bi od gladi, idem, sklanjam im po kući, spremam sobe nekako se vučem, moram da radim da bi zaradila, deca ne mogu da mi pomognu, jer nemaju ni oni. Moram ići da radim sama za sebe.

Posle kada je umro Tito, nestalo je sve šta sad nemamo. E, moj sinko, ne može vako da se živi! Kad je on umro ja sam bila u Beograd radila sam i odjednom se čula sirena. Ceo svet je plako, pa nema ko nije plako, i staro i mlado. Ja sam bila na Titovu sahranu sa mojim preduzećem i na njegovoj sahrani sam rekla mojim koleginicama – Vidite, umro je Tito, umrećemo i mi. I tako je i bilo. Ja sam radila tolike godine u firmi i danas ne mogu da platim struju i telefon od ove penzije što imam. I još mi ne daju ni humanitarnu pomoć u penzionerskom. Kažu da nemam pravo, jer dele pakete Romima koji nemaju penzije. A šta dobijemo kod njih: malo pasulja, ulje i dve, tri konzerve. I dosta ti je to, a u penzionere daju pakete i kažu mi da imam hiljadu dinara. Jel to nije nepravda? Ja sam penzioner, plaćam članarinu, ali mi ne daju,

Koje ste vi vere i da li verujete u Boga?

– Pravoslavne i kako da ne verujem u Boga, čedo moje, ja od malih nogu verujem u Boga, pa i danas i moji unuci se mole Bogu i kad god legnu pomole se bogu i Miloš i Ana i Mima. Ponekad kad god mogu idem u crkvu, kad god su neki sveci ja idem zapalim sveću i kad je Sveti Ilija idem pa se molim Bogu na Ikonu. Kad je bila ovde došla Trojeručica ja sam išla. Toliko sam plakala i bilo mi je teško: jer kao da je htela nešto da kaže. Znam i neke molitve iz ove knjige koju čitam, ali ti ne mogu reći na romskom vec na srpskom. Oče naš. Isus je učio ljude kako se treba moliti i držao im je molitvu i pokazao im je da će Bog odgovoriti, na njihove molitve, ako mole u veri Isusovoj. On im je dao sledeću molitvu. – Oče naš, koji jesi na nebesima da se sveti ime Tvoje, da dođe carstvo Tvoje, da bude volja Tvoja, kako na nebu tako i na zemlji. Hleb naš potrebni daj nam danas i oprosti nam dugove naše kao što i mi opraštamo dužnicima svojim. I ne uvedi nas u napast nego nas izbavi iz zla. To je iz Svetog pisma, samo što ja ne vidim da čitam pa mi unuci čitaju i znam iz te knjige kada su mi unuci čitali da piše da će doći tako vreme da se neće poštovati niko, ni brat ni sestra, ni otac ni mati, da se bliži kraj sveta i da će biti velikog zla. Ja u to verujem, a zar i ti ne vidiš: zemljotresi svaki dan, ubijanja, avioni padaju na kraj sveta i ja u to verujem. Ma, nek su mi živa i zdrava deca, al da će biti dobro neće, sve ide gore i gore i kako ne treba. Ja čitam samo Sveto pismo. Ima ovi subotari što prolaze i daju knjige o Bogu, ali mi deca ne daju da to čitam, jer oni u njih ne veruju i neće to da mi čitaju, a ja sama ne vidim da čitam. Više gledam televiziju, i to vesti gledam šta se dešava ovo zlo na Kosovu i što se svi svađaju i ponekad gledam neku seriju, ali skoro uvek kad prođu vesti legnem da spavam, A radio uopšte ne slušam, eno ga tamo stoji sa strane. Trebala bi negde da ga sklonim da se ne vidi.

Da li znaš neku romsku priču, bajku?

– Ja to uopšte ne znam, jer nikada nisam pevala, niti sam pričala priče. Čak ni moja mati nije meni pričala. Nekad je samo pričala moja baba, ali ne mogu da se ničega setim, jer to je bilo otkad. Niko ni od moje dece ne zna da priča priče, ni da recituje. Ja im nikad nisam pričala, ni uspavanke pevala, ni ništa, samo sam im davala cuclu, nisam ih čak ni ljuljala, već ih sa cuclom uspavljivala da mogu da radim.

Šta se bitno u tvom životu promenilo posle 1989. godine?

– Pa imala sam decu koja su se udala i poženila. Sin me je ostavio i svoju ženu i decu i otišao u Italiju i oženio se tamo, tako da sam ja otad sama. I dan-danas sam sama.

Snaja me je sa decom isto napustila, otišla je u stan pod kiriju, nije htela sa mnom da ostane zajedno, pa šta da ja tu radim. Tad se i zaratilo, otišli su moji unuci na ratište. Molila sam Boga samo da ostanu živi. Puno sam se nervirala i razbolela sam se zbog toga, i uvek sam govorila – samo, Bože, da mi unuci dođu živi i zdravi! Tako je i bilo. Ma eto, vidiš to je sve počelo kad se Jugoslavija raspadala, vidiš šta je sad urađeno, i zato mi sad patimo.

Bilo je i ovo bombardovanje pa smo bežali, sakrivali se, pravili smo zemunice ovde kod nas u bašti, i tu smo se sakrili. Kopali su nam ih Milica i Đaka i tu smo sakrivali našu decu. Bojali smo se kada su pucali. Ja sam doživela Drugi svetski rat i kad se setim, nisam bežala u Drugom svetskom ratu, a izgleda sad ću da poginem. Samo da ostanu moja deca živa i zdrava, ja sam već stara, Ako poginem, nek poginem, ja sam decu sakrivala, a ja sam izlazila napolje i govorila da me ubiju šta ima da živim.

Rekli ste da imate još sestru stariju?

– Nisam dugo bila kod nje. Treba da idem, ne znam ni dal je bolesna, ne javlja se uopšte. Ona živi sa svojim sinom, a muž joj je umro. Ona je bila udata kad je bio Drugi svetski rat i oterali su je iz Čortanovaca u logor, u Jasenovac. Pričala mi je kako šta je sve bilo u logoru, kako su ih sve mučili, ubijali ... i kako je došao neko i rekao da pusti nas nekoliko žena kući pa tako da mi je sestra ostala živa, ali to je bilo kada je već rat prošao. Ona se tamo mučila, tukli su je, terali da radi, i kad nešto nije mogla da digne oni su je udarali. Ni sa mužem nije dobro živela, tukao je, izživljavao se na njoj, umro je, tako kako je radio tako je i prošao.

Šta je najviše uticalo na tvoj život?

– Pa rastanak sa mojim mužem. Na meni je ostalo dvoje dece, zbog kojih sam se mučila i patila u životu, a on mi nikada nije davao ni dinara za njih. E, to mi je bio najveći udarac. Nikad me nije pomagao, nikad nije nijednu bombonu kupio deci. Pre nego što je trebo da umre, onda je zvao našu ćerku i ja sam joj rekla da ide kod njega, zato što nije mogao da umre. Eto, vidiš kako ima Boga. Ja sam rekla: – Idi, ćerko, kod svog oca, iako vas je ostavio i nije hteo da zna za vas, idi nek se oprusti od tebe. I ona je otišla, čim je otac video, pogledao je u nju, pustio je suzu i umro. Jer nije mogao da pusti dušu dok nije video ćerku.

Koje je najsrećnije vreme u životu?

– Moje najsrećnije vreme u mom životu je kada sam rodila sina. Tad sam bila najsrećnija. Kad sam se porodila i kad ga je donela babica, a on debeo, beo i lep, kao neka lutka, a ja kažem: – Bože, ljubim ti ruke, daj mu, Bože, sreće i zdravlja. Sin je otišao, i ostavio me. I dan danas imam na srcu kamen, što ne mogu da ga vidim.

Da li te on pomaže?

– Ne pomaže mi, ja sam njemu rekla: – Čedo moje, meni nemoj ništa da šalješ, šalji svojoj deci, ti si njih ostavio, njima šalji, a meni nemoj. Sin mi je oženjen tamo u Italiji sa Slovakinjom, i s njom ima sina, kojeg ja nikad nisam videla. Ja sam bila kod njega u Poljsku, kada je tamo živio sa tom Slovakinjom, a kada su se preselili u Italiju, tek onda se ona porodila. Snaja mi je jako dobra i ja kad sam tamo bila uvek me je zvala: – Mami-

ka moja, dok me ova tu snaja nikad nije poštovala. Ova prva me nikad nije poštovala, a ova druga – svaka joj čast. Ni ova prva snaja nije Romkinja, ona je Piroćanka.

Kažeš da si bila u Poljskoj, kako je tamo?

– Pa, mnogo je lepo, taj grad i sve tamo, mnogo mi se sviđalo. Vodila me ta moja snaja da mi kupi šta hoću, a ja joj kažem: meni trebaju samo lekovi, a drugo ništa. Tako da me je odvela u apoteku i kupila mi punu kesu lekova.

Da li si bila još negde u inostranstvu?

– Pa bila sam, išla u Italiju po robu, u Mađarsku, Rumuniju, švercovala sam i bila sam sretna. Bio je Tito živ, mogla sam da idem gde god sam htela, nije mi trebala viza, išla sam i pravila pare i imala sam svega, a sad nemam ništa. Odande sam donosila robu: materijale, farmerke, suknje, bluze, ma svakakve stvari. Tu sam prodavala. Donosila sam i mesa za nas za hranu: ćurke, salame. I kad sam išla po robu išle su i druge Romkinje, bilo nas je pun autobus.

Da li si imala nekad neke neprijatnosti?

– Imala sam, kako da ne. U Rumuniji su mi sve pokrali! Odem ja i jedna žena da prodamo farmerke, a Rumun nam kaže ajde unutra da nas ne bi videla policija i mi odemo i prodamo mu osam farmerki. On je brojo pare i ja sam videla da je brojo, ja uzmem pare i on mi kaže: – Ajde beži, eno tamo milicije. Kad je otišo, a ja imam u rukama samo šest leja, a ono sve papiri. Kad sam videla, samo što nisam umrla. I tu sam baš otišla u štetu. Jednom su mi ukrali i ceo novčanik sa parama. Tad je bio i moj sin Đorđe sa mnom. Posle toga je bilo sve dobro. Rekla sam samoj sebi: šta je bilo nema veze, biće bolje i hvala Bogu dobro sam prolazila i odranila moju decu.

Koji je bio najgori period u tvom životu?

– Najgore mi je bila smrt moje familije i što sam sama i smrt moje majčice, jer nisam imala kome da se jadam. Majka mi je bile sve i sva. Ona je živela tu pored mene u posebnoj kući i ja sam išla svaki dan kod nje. Ona je umrla pre tri godine, ja sam je gledala, jer nije imao ko.

Šta si želela kao devojka, a šta ti se ispunilo?

– Ispunilo mi se to što sam volela Luku i što sam živela s njim, ali šta da radim kad je on hteo druge, pa tako da sam ja ispala. Njega sam baš volela i zato sam ga i uzela i dan danas bi živela s njim samo da je on bio kako treba. On i danas živi tu u Pazovi i mi se i vidimo i javimo se jedno drugom, ali ništa više mi nemamo. Tamo gde on radi, tamo radi i naša ćerka i on je s njom, i njegov sin kojeg ima sa drugom ženom posećuje moju Ružicu.

Sta ti se nije ispunilo?

– Nije mi se ispunilo to što me je otac udao za koga je on hteo, a ne za onog koga sam ja volela. Ja sam volela Luku, ali on me nije dao za njega već za drugog čoveka, koga ja nisam volela. Nisam smela ocu da se suprostavim, morala sam da ga slušam i da pristanem. Plakala sam, al da niko ne vidi. Majci sam mojoj rekla da neću da se udam i da ću se odma vratiti nazad, a moja mati kaže da sa ne pravim budala, jer će me otac ubiti. Ja joj kažem: – Majko, gde me daješ, ja ne znam ni gde idem! Jao, kad se samo setim. Ja

sam zbog oca morala da ostanem, rodila sam dvoje dece i da se nije oženio s drugom verovatno bi ostala da živim s njim zbog dece.

Kako danas vidite sebe kao ženu u proteklih pedeset godina?

– Vidim sebe u patnji i mucu. Mislila sam da imam dobar život, dobrog muža, da izađem sa mojim mužom i da imam dobar život, a šta da ti kažem, kad nisam imala nikakav život. Ni sad ga nemem u stare dane, a nisam ga imala ni u mlade. Sada sam stara, bolesna, bolu me noge, ruke, nikakav život nisam imala. Starost je mnogo teška, ne daj Bože, nikome! Znaš, kad je čovek sam u četir zida. Samo mislim kad ću umreti, samo mi je to u glavi. Vidim kako ću da umrem sama, a nemam ni dece, nikog. Ne bojim se smrti i volela bi da me primi Bog, da samo zaspim. Znam da moram umreti. Nemam šta da se bojim, samo da ne ležim da se ne patim, kao što se patila moja mati. Godinu i po dana je ležala i to je bilo strašno. Mokрила se u krevetu, morala sam da je perem, dižem ... Samo se toga bojim. Zato bi volela sad da me uzme Bog u snu. To bi najviše želela.

Šta bi preporučila tvojim ćerkama, kako one da vode svoj život?

– Da vode dobro, da ne budu bezobrazne, da se ne svađaju s ljudima i da sa svakim budu dobre i da im Bog da sreće.

Kada bi čuli da vašu ćerku maltretira muž, šta biste joj vi rekli?

– Pa, znaš, Ružicin muž je pijo, a ja sam joj govorila. – Nemoj da ga ostaviš, imaš s njim dece. To ne znači ako on nju maltretira da ga ona trpi. Ne to. Ja sam rekla mom zetu nemoj da praviš bede, da te ne bi moja Ružica ostavila. Ostavi piće i čuvaj svoju ženu. I on je tako i uradio. I on je sad pravi domaćin. I ovaj moj drugi zet je tukao moju ćerku i ona je trpela zbog dece i ostala da živi s njim, ali on je umro i sad je ona sama sa decom i unucima. Nisam im govorila da ostave muževe, nisam htela da se mešam u njihov brak, Bože sačuvaj. Ja sam bila takva da sam trpila sve zbog dece. Moji zetovi nisu bili takvi kao moji muževi, nisu ih maltretirali ko mene moj. Moj zet Dule nikad ne bi podigo ruku na moju Ružicu kad je trezan, on je pijo, napijen je dolazio kući i legao da spava, a nije je tukao. Da neka od mojih ćerki pati kao što sam ja, onda bi im rekla da ga ostave.

Šta bi preporučila tvojim unukama?

– Da budu dobri sa svojim muževima, da ne budu bezobrazni, da poštuju muža, a ako ih muž ne poštuje i ako je bitanga i baraba, onda nek se rastanu, što pre – dok nemaju dece. A ako budu imali dece onda ih oni vezuju, a mene nije vezalo ništa. Ja sam moju decu sama odranila i svima sam i svadbu napravila. Nikom ja nisam izabrala za koga da se udaju i žene. Ružica je našla Duleta kad je putovala na fakultet u Zemun i završila je hemiju i domaćinstvo za nastavnika. Trebala je da predaje u školi, ali nije našla taj posao i sad radi u kancelariji s njenim ocem, koji joj je taj posao našao kao službenici. Ona je sa Duletom izlazila i udala se za njega, iako je on Srbin. On je bio nju da zaprosi i ona je htela, ja tu nisam htela da se mešam. Oni su se uzeli i pravili smo svadbu. U početku su živeli kod mene, pa su otišli u kiriju, pa su posle toga napravili kuću i sad žive sretno, imaju troje dece. Ova druga ćerka je radila sa mnom u „Zelenilu „. Tamo je našla Radovana, u parku su se upoznali, i on je nju odveo za Nemačku, i

njoj sam pravila svadbu i nju su prosili. Ja nju nisam prodala, samo su mi oni dali nešto za hranu i piće. Bila je u venčanici i jedna i druga, imam i njihove slike, a i Đorđetova žena je bila u venčanici i u šlajeru. Radovan je bio Rumun. Inače sin mi je bio tri puta ženjen. Prvo je oženio Rumunsku Romkinju, Radovanovu sestru od tetke, onda je uzeo Srpkkinju, pa posle Slovakkinju. Samo smo sa Rumunkom pravili svadbu, a ovu drugu je samo doveo i sa tom drugom ima troje dece.

Za kraj, da li ima još nešto da kažeš što te nisam pitala?

– Ma, ja volim ovu našu slavu Svetog Iliju, kad se okupljaju devojke i momci i kad tu ispred moje kuće naša muzika svira, oni igraju, pevaju, kad se upoznaju momci i devojke i to je naš jedan romski običaj. Pre je bilo lepše nego sad, puno šatora je bilo od jednog kraja do drugog. Romi su bili sa konjima i konjskim kolima, s fijakerima, svi su vezivali peškire oko njih na konje, i tu su se momci i devojke upoznawali. Momci su prosili devojke. Tu su dolazili i roditelji i gledali za sina snaju. A sada devojke idu same, same se udaju, pobegnu, rastanu.

Vidim da imaš sok od višnje na stolu, jesi ti to pravila?

– Godinama ja to pravim, i zimnicu, kiselila sam krastavce. Volim da kuvam. I na kraju ovog našeg razgovora reći ću ti i jedan recept kod nas Roma koji ja najviše volim da pravim, a to je štrudla sa makom (a i naša Pazova je poznata po tome). Staviš mleko, kvasac, brašno i to sve promešaš zajedno i ostaviš da se kisel i kad se ukiseli, onda ga rastežeš i kad si testa dobro rastegli onda staviš mak unutra i uviješ je. Onda ozgore namažeš s jajima i staviš je u rernu da se peče i kad se ispeče, štrudla s makom je gotova.

To mi je jedna uteha, ja ne kupim uvek novine, šta ima za čitanje. Odem kod Duška, dobijem „Bazar”, još pre tri godine. Ondak te novine i tu „Politiku”, kad ja kupim ove novine, kako se zove – „Blic”, a oni psuju, kažu to su hrvatske novine. Pa jesu. Ondak, samo ja čitam, ne mešam se u politiku. I tu ima nekih romana, ima i lepih stvari, koje me zanimaju i tim se zabavljam. Sad ne znam šta bi više mogla da ti pričam o budućnosti svojoj.

(Snimila i sa romskog prevela J. J.)

Iz kakve porodice potičeš?

– Iz romske. Otac mi je bio muzičar a mati domaćica, ona je radila po selu, prala je veš, peglala radila je sve što je trebalo kod gazda da bi nas odranila. Otac je išao da svira kad donese kad ne donese, uglavnom ako ne donese on, donela je mama, tako da nismo osetili nemaštinu. Neki Romi su išli da kopaju, moji roditelji nisu. Bilo je najgore kad smo išli da tražimo posla pa nam kažu – nema – i teraju nas napolje. Moja mama je išla da kupi dudove ulicom i onda ih metemo u bure i ta komina stoji nedelju dve, posle nosimo u rakidžinicu i pečemo rakiju koju posle prodajemo. Ako imamo dvanajs litara rakije, to je bila skupa rakija, to je bio lep novac. Imali smo onda da živimo. Ako nećemo to, onda tata pogodi neki banket ili svadbu da svira i tako smo mogli živiti.

Koliko su tvoji roditelji imali dece?

– Bile smo nas tri sestre, bez brata. Lela i Sofija je najmlada, sad je umrla, a Lela je najstarija. Roditelji nisu teli da idu do sina, jel nisu imali njihovu kuću neg bugarku, malu kućicu u Zemunu, tamo smo sedili. Odatle smo išli u školu zimi: sneg veje, pada a tu ni staze ni ničega, upadali smo u sneg. Nisu svi Romi živili u bugarkama, neki su nasledili od babe i dede kuću, a mi nismo nasledili ni do danas od nikoga ništa. Mi sestre smo dodvarili i oca i mamu, a ja sam dala potpis da neću deo iz kuće. Ostavila sam sestrinom sinu Nebojši.

Kad si bila mala da li si imala igračke?

– Nisam ni znala šta je igračka. Ja sam moja dva sina odranila brez sigračke, a ja kad sam bila mala, mama mi je pravila lutke od krpa, tako što umota šapuriku u krpe i napravi joj ruke od trske, kosu od vunice i to je meni bilo zanimljivo. Ona mi kaže: – Vidi sine šta sam ti napravila! A ja sve skačem i volim. Šila sam joj suknjice, bluzice, natikače, kapice, čarapice i gaćice. Uzmem iglu i konac, pa mi mama pokaže kako da šijem, ali najviše sam volela da se igram u blatu. Tapala sam se tako što uzmem blata pa ga malo brečim o zemlju da malo odmekne i onda ga napravim sa prstima sve okolo, okolo, da bude dubina i tu metem vode, ako oču da prska i kad ja to bacim, ono samo prska i deca, koja su oko mene, sva budu isprskana po licu i onda viču svoju mamu. – Jav, vidi šta je ova uradila!, onda tu bude i svađa, a mama me grdi: – Šta radiš, Ružo, jav poješćeš me! I tuče me i vuče za kosu. Mene je mama tukla, jel sam bila najđavolastija. Imali smo loptu, koju smo pravili od krpe, ona krpenjača! Igrali smo se tako što napravimo dve rupe u zemlju i onda nas četvoro mora da bude: jedna je na jednu rupu, a druga je na drugu rupu i onda se igramo „šape” tako što je, na primer, moja drugarica meni iza leđa a tebi tvoja drugarica i onda ona meni baca loptu, ako je ja nisam uvalila, uvalila si je ti i ti si je metila u rupu, onda ja otpadam i ja njoj stanem iza leđa i još moram da njačem. To sada više nema, samo je nekada bilo, ko sad lutka i svašta.

Šta ti je mama dozvoljavala, a šta nije?

– Više sam se plašila mame nego tate, jel mama kad tuče ona traži varjaču jel oklagiju, tata udari šamar i posle kaže: – Žao mi je! Ona je nas vaspitavala i morala sam imat njenu disciplinu, a ne tatinu, jel on ide noću da svira. Nisu svi bili muzičari. Neki su kopali u ciganskoj zadrugi, imali su dnevnicu i ciganskog brigadira. Ja sam bila devojčica i ja sam išla da kopam tamo... Išla su i druga deca sa svojom mamom i ona pomaže, jel kopaš do nje... A meni je dobro došlo, jel sam naučila da kopam i zaradila sam koji dinar. Roditelji su mi govorili: – Idi, sine, pa radi, ne teramo te silom, ako očeš ti tvoj džeparac, mi ćemo ti dati, al ne možemo kolko tebi treba.

Kad si bila devojka da li si izlazila?

– Da, izlazila sam, tu kod nas u centar. U ciganskom šoru su se okupljali momci koji su svirali, a mi devojke i devojčice igramo, a oni su ujedno i vežbali, a nama je to dobro došlo. Tamo smo se i zaljublivali i bilo je lepo druženje. Nije bilo: – Ej ti si taki ti si onaki! Bilo je sve lepo u sporazumu. Družili su se i Srbi sa nama, nije bilo razlike, al ranije jeste, kad sam bila devojčica i kad sam išla da kupim dudove sa mamom onda su vikali za nama: – Cigan bule jaši pule! A ja nisam u školu tela da idem i plaćem pa kažem: – Zašto nam to kažu? Kaže mama: – Zato što su bezobrazni, al iću ja kod učiteljice i da oni ne smeđu to da kažu. Onda još nismo imali ime Romi već Cigani, a sad imamo to ime, fala mu ko je to reko da se tako zovemo.

Jesu li ti roditelji dali da ideš u školu?

– Jesu. Moja najmlada sestra Sofija, ona je umela i da čita i da piše, a ja sam išla tri godine u prvi razred zatim što sam upoznala tog mog što sada živim s njime, on je bio dečak, isto ko ja devojčica, i eto njemu je išla škola, i on je prešao i osmi razred, a ja sam ostala pa su me mama i tata ispisali. Sad znam da napišem moje ime samo štanpanim, pisanim ništa. Ja moju decu nisam morala terati da idu u školu, i Vesa i Blaža su teli, imala sam samo problema što su bili mali, nemaš ih šta videt. Oni upale cigaru, onda se ja sakrijem da vidim di su, šta su, kad ja naiđem na nji da puše. Pa kad me vidu, oni oma stave cigaru u džep. Onda sam im dozvolila.

Kad si bila devojka da li si smela oblačiti kratku suknju?

– Ne u mini suknji i leđa gola i bretele to nije smelo, ko sad što je. A stara žena kad izlazi napolje ne sme da izađe gologlava, jel ako neko slučajno naiđe i ako je viko: – Di ste gazde!, bio on Cigan il Srbin... ona gologlava napolje ne izlazi, ako nema maramu, makar ruku mete na glavu. Šminkalo se ponekad, al ne ko sad. Nit je bila ta farba za oči ni da se obrve čupaju, ni da se kosa seče. Naši roditelji su govorili da to kurve rade da bi bile još lepše, onda nam kažu. – Samo probaj to, samo probaj to. Kad sam ja ovaj srebrn zub stavila, bila sam lupana. Ja sam išla i kopala u zadrugi i skupila sam novce i tu kod nas na stanici je bio zubar što stavlja zlatne il srebrne zube, ja sam tela srebrn. Moj tata i mama su kopali u bašti, a mama me poslala po mleko i ja sam bila sva srećna, zato što sam baš tog dana imala probu kod zubara. I metem ja kanticu u ceger i odem kao po mleko. Kad mi je zubar stavio navlaku, pito me je: – Malecka pogledaj jel ti se sviđa, Jel osecaš neki bol? Dok si ovde da popravim. Ja kažem: – Ne osećam ništa, lep mi jel ne mogu da se setim kolko sam platila, znam da nije bilo puno, i bilo je u modi, jel dok stavi jedna devojka, oma oče i druga. Eto metla je pokojna Buba, Bandarica, Draga po-

kojna, Mariškina sestra, i tako sve jedna po jedna je stavljala. Mi smo išle i zajedno smo dudove kupile. Kad sam otišla kući, ja sam se malo nasmejala i kad je mama vidila ona kaže: – Jav, ubio te Bog, šta si to metla!? Ja kažem: – Šta ti je! Ja sam metla od čokolade ono zlato pa sam ga namestila! Ona je mislila da je to istina, zato što sam ja to stavljala pre, onda je ona vikala mog oca: – Slavko, odi da vidiš šta ti je radila tvoja devojka! Ja kažem: – Nemoj, mama, molim te! A ona kaže: – Šta se bojiš, kad je zlato od čokolade? Kad je tata došao ona kaže: – Eto, metla je srebrn zub! Ja sam se nasmešila a on je reko: – *U maria devla!* (Ubio je Bog) i udario mi je šamar zbog toga, da drugi put moram da se javim di idem i šta radim, i ako mi dozvoli da radim, to mogu ako ne, ne mogu. A da su imali sina i da je on to uradio, njega ne bi tukli, to je sin! Njemu je sve dozvoljeno, a ženskim detetu, ako nešto dozvoliš može ti doneti svašta. Moj unuk ne dođe kući po dandva, a da je žensko već bi pomislili: di je, šta je, dobila bi batina, a ovako – znam da mi neće doneti dete.

Da li se devojka morala udati nevina u ono vreme kad si ti bila mlada?

– Moglo je da se desi, ako je nosi kući, ako nije od njega, onda neće da živi s njom. Ako se napravi svadba i prve bračne noći se vidi da ona nije devojka, onda izbije tuča i svađa. Idu na kuću i bude i ubistva. Njeni roditelji kažu: – Šta ste radili sa našim detetom, moje dete nije za vašu kuću, uzeli ste je, osramotili ste jel ako je on osramotio, onda ne treba da je otera, ako je ona znala da nije sa njime to uradila, nije se trebala ni udati za njega.

Kako si upoznala tvog muža?

– Moja kuća je u ciganskom šoru bila od njegove četvrta. Mi smo se od detinjstva poznavali. On je sviro u tamburu i više puta smo se u kolo vatali. On mene nije smeo da zove od moji. Onda on samo prođe pored prozora i zviždi. I onda ja znam šta je, i izađem, a mama kaže: – Šta je? Di se spremaš? Ja kažem: – Di ću? Idem malo kod drugarica, neću sad sedeti s tobom i noću i danju! Biću pola sata, sat. Onda ona mene pusti, a ja ne odem kod drugarice, već kod njega i njegove rodbine u kuću, a ne ko danas, rade čuda na ulici il za dud. Mi smo sedili, pričali ljubio me, teo je on da bude i bezobrazan, ali ja sam kazla: – Ne, kad idem kući, onak znam da sam tvoja, ako ti misliš ovako, ja to neću. Ja ne znam očeš ti mene uzeti, il nećeš. Ja nemam mesta kod oca i mame! Pa kaže on: – Ja ću tebe voditi samo da mi brat dođe iz armije, meni druga ne treba samo ti. A on je imo još tu devojaka, sve sam ih znala. Mi smo Cigani imali tu neku priredbu, pa smo kao pravili neku svadbu, kao običaji za svadbu, to je organizovo Ljuba Dimić, sad je pokojni. Posle smo gostovali i u Čurug. Ja sam bila svekrva kao, moj sin je trebo da ide da svira, imo je tamburu u ruke, a ja sam imala u ruke neki vez i iglu, idem po sali, dole su napravili kao vatru, metli su drva i šapurika, i onda mi oko vatre igramo. Onda Ljuba kaže: – Sad će doći snajka i đuvegija! Onda ja pitam kao mog sina: – Di si bio tolko?, grdim ga, a on kaže: – Di sam bio, bio sam da radim, pa nisam sviro, zato što mi smetaju oni. Imaju drugo društvo, a za mene nema društva, ja ne umem, oni znaju. A ja sam kao podigla ruku da mu udarim šamar, a ćale mu se metio napred i kaže. – Nemoj da ga udariš, beži dalje, drugi put će biti bolje i onda su išli da prosidu snajku i tražili su za nju da daju od veliko do malo da se nahrani, treba mesa, luka, paprike, ze-

lena i sve i još novce na astal. I danas ima takav običaj. I onda, moj muž se naljutio što ja nisam tela da budem bezobrazna i onda kad on mene pozove da izađem, a ja kažem da ne mogu, onda se on naljuti, i meni u inat izađe sa drugom devojkom iz ulice, a ja sam bila ljubomorna pa ondak ne divanimo po nedelj dana. I ondak kad je on vidio da to ne vredi, onda mi je kazo: – Spremi se, za nedelj dana ideš kući. Nisam smela kazti mami, jel ona ne bi dala, zato što je moja sestra Lela bila udata za njegovog starijeg brata, Mile i Bata su dva rođena brata, a ja i Lela smo dve rođene sestre. Mama to nije volela, jel ako smo, na primer, zajedno u kući, meni neće biti lako, ako njen muž nju šamara, jel ako ovaj moj grdi meni mater, zbog toga nije dobro da budu dve sestre tamo gde su dva brata. Posle se moja sestra podelila i izašla napolje iz kuće. I kad je on meni reko da se spremim, ja sam neke stvari vezala u maramu, jel nisam imala ni kofer ni tašnu ni vremena, već sam moje haljine i cipele vezala i ostavila napolje da mama ne vidi. Počeo je napolju da veje sneg, to se dobro sećam, ja sam onda imala petnajst, šesnajst godina, a on je stariji od mene dve godine. Mama mi je pre toga kupila nove cipele, i ja obula te cipele, a mama mi kaže: – Ju, Ružo, sine, što si sad baš morala da obuješ te cipele, vidi kakvo je vreme napolje, di ćeš sad? Ja reko: – Idem i ja da vidim predstavu koju je spremio Ljuba Dimić i naši Cigani. A tamo je sviro moj otac i moj muž, Bata, on mi je reko: – Ti idi kući i budi kod moje maćije, a ja ću kazati da me bole glava pa ću doći kući. I tako da sam izašla, a mama kaže: – Dobro, kad tebi nije što ćeš prljati svoje nove i lepe cipele nije ni meni, biće lepi dana pa ćeš ih obuti! Ja kažem: – Mani me, mama, sad mi se obuva. I odem ja u centar, a tamo je čekala njegova maćija i ona kaže: – Reko je Bata da te vodim kući, a on će doći oko jedanajst, kazće da ga bole glava pa će doći kući. I odem ja sa njom kući, i legle smo u kreveti pričali kad, evo ga, došo i nosi tamburu i kaže: – Kazo sam da sam bolestan i da me bole glava. I onda smo pravili rakiju te večeri, al ne tu već u ciganski šor kod njegove babe. Moji roditelji su se ljutili, i došo je moj otac sa sikirom na kuću, a moja mama je kazala da se piša u njihovu činiju to je bila jako velika uvreda. Po siromaštvu smo bili isti, nego moji nisu voleli što sam se udala dve, tri kuće od moji i posle, kad su se pomirili, došli su na ručak, ondak je kazala njegova baba: – Eto prijateji, ovo je ta činija što si kazo da se pišaš u nju, eto ti sad jedeš iz nje! Moji se nisu ljutili zbog tog, već su kazli: – Izvinte, prijatelji, meni je bila uvreda kad je došo vaš sin i ostavio je poso na pola priredbe. Njega znači nije bolela glava, neg je ukro moju devojku i odno kući. Nisam bila u venčanicu i nije mi to smetalo. Kad je pošo u vojsku, onda smo se venčali, jel morala sam da bi imala pripomoć na decu, inače se ne bi ni venčali, jel se Cigani nisu onda venčavali, zato što ako žena ode, tražiće miraz. I zato što su se onda često rastajali, pa da nema puno peripetija oko razvoda. Mi smo živili kod njega u kući i posle smo napravili drugu. On je sada muzičar u penziji. Iz tog braka imam dva sina, jedan mi je umro, on je Vesa, a drugi je Blaža. Oma prve godine sam rodila prvog i druge godine drugog sina. Nismo teli da imamo više dece, da teramo do ćerke, ja kažem bolje da smo imali jednog sina i jednu ćerku, al nek su oni meni živi i zdravi, ostala sam sad na jedno dete. Žao mi je što nemam ćerku, jel ko će me oplakati kad umrem, i ko će mi dodati čašu vode kad padnem u krevet, i ko će doći do mene. Ja molim Boga da mi da laku smrt, ko mojoj mami što je dao. Obukla je dve aljine i tražila

je svoj štap, otišla unutra da spava i samo zevnula i gotova. Takvu smrt kad bi mi Bog dao, da ne patim ni mog sina ni tu decu.

Jesi li negde radila?

– Nisam nigde radila, ja sam bila domaćica, kuvala, peglala i sa decom sam se borila, kupala sam ih i volela čisto i po kući da radim i da mužu peglam košulje i viksam cipele, da ga spremam na poso. Kad on ode, ja onda posle sklanjam po kući. Moj poso je bio da vaspitavam decu. Oni su rasli, al oni nisu znali ko što sad ima, što kažu: – Jav, vidi ono mi kupi! To nije bilo. Onda nije bilo odakle, jel moli Boga što imaš leba i što imaš šta da jedeš, jel bio je onda jako jadan život. Moj sin vidi na onog lep mantil, na onog lepo odelo i on bi to, al to nema, ne može se. Muževa plata nje bila dovoljna, ja nisam mogla da radim, što sam imala dvoje dece, a muževa baba mi je bila ko svekrva. Bila je jako nezgodna žena. Ja sam moju decu vaspitavala da ne krađu, da se ne tuku, oni su odrasli i nisu se ni sa kim potukli, jel ja sam njima svaki dan govorila. – Idete napolje da se igrate, neću da se tučete, jel ako se vi tučete i taj će da tuče vas, doće njihov otac i mati i biće svađe i problema. I tako smo našu decu vaspitavali. Ja sam ih tukla i onda sam plakala, bilo mi je žao, al morala sam, jel decu treba tući, samo moraš paziti di tući: ne na obraz, jel mu treseš celu glavu, i ne na rukicu, jel možeš živce da mu dodirneš i može fraseve da dobije od strahote. Tako su nam stariji govorili, treba ih samo po guzici tući.

Kad su ti sinovi bili momci da li si im dozvoljavala da dovode devojke u kuću?

– Nisam im dozvoljavala, a nisu se oni ni otimali da to rade. Oni šta rade, rade na centar i di idu oni znadu, a mene niko ništa ne pita, ništa ja ne znam, uglavnom oni dođu kući, legnu i spavaju. A sad moj unuk dovodi po dve, sad nema više stida i sramote, kao što je nekad bilo, to se znalo šta je bilo i kako, a danas se ne zna ni ko je stariji ni ko mlađi, ima brezobrazluka puno, to je sve raspušteno, ne boji se niko nikoga, kad je žensko raspušteno kako ne bi muško. Muško dete treba da bude veći neg žensko, jel ženskoj kad kaže brat: – Ćuti! ima da ćuti, a sad sestra skoči bratu u oči. To nije lepo. Moja deca nisu bili pijanice i nisu mi dolazili ujutru pijani, a u školu su išli, završili su osmi razred, nisu išli ni na kakve zanate. Oni su voleli da budu muzičari, jedan deda je muzičar, dugi deda je muzičar, stric je bio muzičar, i oni su teli da budu isto. Blažin sin nije muzičar, šta će biti to ćemo viditi.

Kad su ti se deca poženila?

– Mlađi od šesnajst, sedamnajst godina, jel bolje je kad se mladi žene i udaju, zato što ako on bude stariji il ona, brzo se izgustiraju a kad su mladi onda se oni zaljubidu jedno u drugo, onda on neće tražiti drugu, ni ona drugog. Lepše je tako – voleš me-volem te i tako do kraja života. Ako je ona valjana i poštena i zna oko njega, neće se on brzo zasititi nje, i neće tražiti drugu. Al ako ona njega dočeka oma s vrata: – Idi u pičku materinu, skrljaj se! Ili šta nađe na astal zauka, onda on nju tuče, ona vrišti, to nije život. Jel ako si žena, onda budi žena, a on ako je čovek nek bude čovek. Ženin zadatak je da čoveka dočeka, da otprati decu, da okupa, obuče i celu kuću da sklanja. Na ženi stoji kuća, a čovek treba da nabavi, donese, cepa drva, koji oće može da pomogne ženi i u kuhinji. Kad je moj muž bio mlad, on nije teo meni ništa da pomogne, bilo ga je sramota da ide na pijacu. On kaže: – Ko? Ja da idem na pijace da me vidi narod? A

imali smo već malo dete, a ja kažem: – Šta će ti biti sramota? Jedva se on oslobodio pa je posle počeo da ide da kupi šta mi treba i dok on dođe to je skuvano, sklonjeno. Ako ja idem, onda to sve ostane, a ovako je bolje da on ide i da ja sve poradim. Lepo smo se onda slagali, dok nisu druge ženske turale nos u našu kuću, ondak je bilo uvek svađe. Ondak je on išo sa onom sa ovom, onda to nije ni bio život nikakav. To rade kojekakve beštije, koje nemaju svoj brak, pa se mešaju u tuđ, a to nije lepo. Ja sam mojim sinovima govorila da ne tuku svoje žene i da im pomažu, a Vesi sam govorila: – Veso, sine, nemoj da tučeš svoju Gogu, ona je dobra kao lebac. Ona ide i moluje dođe kući umorna, njoj treba da jede, da se opere i da legne pa da odmori. Nemoj da je maltretiraš! On kaže: – Neću je, mama, maltretirati kad Vidim da je ona sa mnom dobra, i ja sam sa njom, a kad ja vidim da je ona drska, onda bolje da odem da je ne vidim. Onda kad ona dođe kod mene, ja joj kažem: – Nemoj, Goga, to, to ... A ona kaže: – On je nervozan, a ja ne volim kad on pije! Al dobro, to ne treba njemu ni računati, jel on je imo saobraćajni udes i slomio je nogu. Godinu, dve je imo šipku u nogu i kad su mu izvadili, on se dao u aklohol. Vidio je da ga boli, a nije teo nikom ništa da kaže, dođe kod nas i mi ga pitamo: – Veso, sine, bole li te? On kaže: – Ne bole! A njega je bolelo, samo je ćutio i trpijo. Onda se dao u alkohol pa mu je jetra otišla. Sad je četir godine kako je umro. On ima dve ćerke, Ružu i Sofiju, jedna je udata u Šangaju, ima dvoje dece. Dao joj Bog sreće. A ova druga je udata ovde i ima dvoje dece. Ovaj drugi sin ima dve ćerke i sina.

Kako je izgledalo kad si pravila svadbu sinu?

– Ja sam prosila Gogu, ona je odavde iz Žablja. Ja sam sinu kazala: – Sine, oćeš da se ženiš? Mi smo vidili da on ima tu još neke devojke a i š njome je išo. Teli smo da idemo kod Bojane, on je kazo neće da ide tamo, zato što smo rod. Kažem ja: – A kakav smo rod? Kaže: – Ja sam čuo. Posle sam ja čula da smo mi stvarno rod od moje mame i od njene babe smo neki rodovi. On je reko da vole Gogu i da mu druga ne treba. Onda smo otišli ja i moj deda i seli smo s njenom mamom i tatom i tako smo pričali kao ja i ti sad. Ja kažem: – Dobar dan! On kaže: – Dobar dan! Da vam je sretno ovo šta ćemo pitati, kažem ja: – Mi bi želeli da budemo prijatelji, vidli smo da se deca vole i da idu zajedno: očemo da ti kažemo da znaš. Možemo mi nju da ona odbegne, a nije lepo, jel očemo moj sin se ženi, oću svadbu da pravim. Njen će otac opet kaziti: – Znaš li ti da smo mi rod? Ja reko: – Znaš šta, ko je najstariji taj nek nosi greh. A on pogledao na mene pa se nasmejo, pa kaže: – Pa ko će to da vuče greh, ti nisi tako stara, ja sam najstariji, znači ja ću vući. Ja kažem: – Ti ćeš vući greh, ako odvajaš decu kad se volu, nek se uzmu, eto, to je greh, a drukčije nek ti Bog da zdravlja i sreće di god ideš. On kaže: – Pa ja ne znam, ako oće moja Goga! Mi zovemo Gogu unutra i pita je otac: – Sine evo došli su da te pitaju dal bi se ti udala? A ona sagnula glavu pa se osramotila kaže: – Mani me sad, drugi put ću kazati. Kaže otac: – Nemoj drugi put, ako se stidiš od nji, idi tvojim sestrama ili mami. I ona izađe, kaže mami da oće da se uda. Onda smo mi došli u nede-lju da je verimo. Došli smo sa familijom, a njeni su tražili troje svinja i ne znam koliko novce na stolu, venčanicu, šlajer i venac. Ja reko: – To je naša briga. Ne bi mi nju tako ni nosili, mi očemo da se dičimo sa njom i sa vama. Ona je ostala kod njene mame mesec dana, Vesa i ona su išli uveliko oni su se ljubili na ulici i išli su u krevet pre svadbe. Ja

odem preko dana malo kod nji i pitam: – Goga sine, kako si šta radiš? Kad je prošlo mesec dana, mi sad znamo, kad smo se dogovorili da odemo po nju spremili smo se i došli po nju. Kad ja vidim, ona u krevetu leži. Ja reko: – Goga šta je s tobom? Ona kaže: – Ne znam, tako sam se razbolela samo me tera da povraćam i ja reko: – Pa kako ima mesec dana kako smo te prosili i bila si zdrava a kakvo je sad povraćanje i muka. I kad sam otišla snjome kod lekara ona je bila u drugom stanju. I moj sin i mi smo znali da je to njegovo, al on se plašio da ćemo mi nju oterati i nisu tu spavali već kod moje sestre Sofije. Drugi dan su došli pogačari da mi vidimo da li je ona za našu kuću, ili ne. Ako je pokvarena, možda će otići, šta da se bunidu toliki pogačari, šta će ondak biti. Oni su se venčali u opštini i u crkvi. I kad su se vratili sa venčanja, ja sam joj dala zlatan prsten i lančić, bacila sam žito na nju, i dala sam joj muško dete da drži, a moja unuka Sofija je već bila u stomaku. To nije istina, jel ona je rodila dve ćerke a žito se baca da bude rodna godina i ona isto. Onda smo im dali soli i leba da ona jede sa njegovog kolena a on sa njenog i kaže se: – Kako ne možemo brez leba i soli, tako da ne možemo i mi jedno brez drugoga, jel ne možeš da jedeš neslan leb ni jelo. Neki među šećera u pogaču da budu slatki jedni drugima, a mi smo im dali po jednu kašiku šećera, soli i leba im daješ da ne mogu da se rastanu, a šećer da budu slatki jedni drugim. Zajutra kad spava s njime i ustane, onda se pokaže čaršav na kom su spavali i onda se upali vatra i baca se perje to se zove perjanica oko vatre svatovi igraju i garidu se. I onda se uzme lavor i peškir i snajka sipa vodu da se oni operu a oni njoj plaćaju. Vatra se pali da bi svatovi igrali oko nje, a perje se baca da im bude u životu sve lako ko perje.

Posle svadbe njenu venčanicu nismo davali nikom, ona je stajala u šifonjeru dugo godina i kad smo im kupili kuću, tu preko su se odselili, ona je i nju odnela i šlajer i venčanicu. Dal je ona to nekom dala il nije, ja ne znam. Kažu da ne valja davati svoju venčanicu nikom da se posluži, jel daješ tvoju sreću. Bolje je upaliti je, jel ne znaš ti šta ti ko misli i može ti napraviti magiju. Mora se paziti kad vode mladu iz crkve, il u kuću kad je uvode, da je neko ne bi uvatio za ruku i da je vuče, znači vuče je napolje iz kuće. Zato mora s jedne i s druge njene strane neko od njeni, il njegovi, da bude da je ne bi niko vuko. Kad je izašla iz crkve, bacila je puket preko glave iza sebe, i ko ga uvati taj će se uskoro oženiti il udati. A kad je izlazila iz svoje kuće, mi smo bacali žito za njom, i pred njom, kad je došla u moju kuću, a to znači da bude rodna. Kad pogačari dođu, oni mogu doneti sobni nameštaj, il tepih, lustere i pogaču – ona je velika i sa orasima, groždem, medom i šećerom. Onda mlada stoji sa jedne strane, a đuvegija s druge, jedno naspram drugog i lome pogaču, ko više odlomi taj je gazda. Muškarac ne sme da dozvoli da žena više odlomi. Kad su moj Vesa i Goga lomili, on je više oto, jel se ona zagledala negdi, i zamislila, i kako je on uvatio, oma je slomio. Posle su došli prijatelji na ručak i onda zavisi od mogućnosti: možeš doneti haljinu il košulju i da vežeš na nji, a tako isto i kad mi idemo kod nji. I to se radi samo onda i više ne. Posle, kad smo svečari, mi ih zovemo isto i oni nas. Moja snaja je bila mlada, ali znala je i da kuva i da pere i pegla, što nije znala pitala je prvi dana di šta stoji, dok se nije privikla. Posle je vidila kako ja radim tako je i ona, mi smo se jako lepo slagali i mi se nismo nikad posvađali, ko što ima danas snaje što ne pričaju pa se svađaju. Da ne lažem, posvađale smo se jednom i to nas je drugi posvađo, jel ja nisam dala da nikad tuđe obuče. Ako imaš svoje obuci, a

ne da tuđ znoj oblači. A ona je to radila, i zato smo se posvađale. Mog sina sad nema, a nas dve kad god se vidimo zagrlimo se i plaćemo.

Da li si čuvala svoje unučiće?

– Da, svi moji unučići su se ovde rodili. Moj Vesa kad je bio u armiji onda je snaja bila ovde sa Sofijom. Ona je bila mala, a kad je došo iz armije, onda smo mu kupili kuću. Sofija je već nogicom odala. Posle se rodila i Ruža, i kad god joj je nešto zatrebala tu smo bili mi. Ja sam ih čuvala i pevala pesmice koje izmislim pa kažem: – Ide zeka u šumicu da zaradi peticu, da obrađuje taticu i mamicu i da mu Bogica pomogne da bude velik i dobar đak. Pa tako ja sve sama od sebe mećem, i njemu se to sviđa, pa kaže: – Pevaj mi baba onu pesmicu šumicu! Meni moji roditelji nisu pričali bajke, sad ima taj običaj. Onda je bio jako glupav svet, zaosto. Sad svet vole lepo da nosi, da pojede, da izađe vole, da ima drugaricu i druga, ako ima druga ne ide s njim džabe, nego da joj plati. Nema za fraj ništa, a pre se to nije smelo.

Da li ste ti i tvoj muž napravili ovu kuću?

– Mi smo imali malu kućicu, pa smo je prodali, pa smo ovu kuću pravili, a pre nje je bila stara, nju smo srušili. Moj sin i deda su podigli kredit, onda je to bilo, sad ih nema. Ima još u kući nije trpezarija dovršena. Moj muž je muzičar i on je sam sebi uplaćivo staž. Mogo je i kredit da podigne i, eto, sad je u penziji, sad nema to. Ako ide da radi, zaradio je. Ako ne ide, neće zaraditi. Nema mesečnu platu, pa doće prvi, dobiće platu. Onda je bio Tito živ i bilo je bolje nego sad. Smeli smo da spavamo na ulici i otvorena tvoja vrata. A sad ne smeš da spavaš u tvoju kuću, moraš biti zaključan, šta znaš ko će ti ući u kuću i ko te mrzi. Onda se smelo putovati a sad misliš Bože oće l me neko ubiti. Moraš da paziš i kako pričaš, jel ne znaš ko je i šta je.

Da li se sećaš otkupa žita?

– To sam ja čula, al ne znam dal je tačno. Čula sam od jedne starije žene koja je kod mene dolazila. Ona je iz Bosne. Pričala mi je kako su joj opkolili kuću na konjima i ušli su unutra sa puškama i na nju uperili i kažu: – Majko, jel imaš žita na tavanu? Ona nije smela da kaže da nema, već je pokazala. Njena deca su bila mala i nisu imala šta da jedu, a oni su sve žito pokupili i odneli. Odneli su i kravu iz štale da nema ni mleka deci i sve svinje iz obora. Kažu: – Vojska mora da jede, ona vas čuva, a vi se snađte. I metli su nju na konja, da ona pokaže di još ima bogati kuća. I ona je počela da plače i deca da vrište, tu naiđe komandir i kaže: – Di vodite tu ženu? Kažu: – Pošla je sa nama da nam pokaže di šta ima da pokupimo, jel vojska je gladna. On kaže: – Vratite tu ženu natrag, a vi napred ispred mene! Ako laže ta žena, onda lažem i ja, ja nisam vidila.

Da li se sećate da smo imali neke razmerice sa Rusima?

– Bila sam mala, imala sam oko devet – deset godina. Bila sam kod tetke u Turiju, a ovde kod nas ušli su Rusi, napadali su naše žene, i nisu gledali jel to veliko il malo. Bilo je puno Rusa u centru i bioskopu, i oni su ulicama išli i sva vrata redom otvarali i di vide žensko siluju. Ja sam bila kod tetki i dođe moj stric, sad je on pokojni Mija, i ja plaćem, oću kući, zažejala sam se mojima, a on ne kaže meni, jel ga je sramota već se-strinom mužu kaže: – Kaži joj da ne plače i ne traži da ide kući, jel tamo je veliko čudo, malu decu siluju od deset, jedanaest godina. Mala ako spava, dignu je da vidu kolka je.

I on meni kaže: – Nemoj, sine, da plačeš, doće čika Mija po tebe drugi put, sad su došli Rusi. Moj otac je izašao na ulicu, i meto ruke na leđa, i gleda di vode njegovu mamu. On im je prišao i kaže: – Braćuška di vodiš moju mamušku? On kaže: – Tvoja mamuška nama nađe devojke! On kaže: – Stara je ona, di će da nađe devojke? On kaže: – Pođeš ti sa nama. A di da ide kad kod svake kuće ima po dve, tri devojke. Posle su išli u drugu ulicu i kad je Mila pitala šta oće oni, a moj otac joj kaže: – Skloni se ludo traže devojke. A ona kaže: – Šta će tražiti devojke, tu sam ja! Ona nije imala čoveka i kaže: – No, ajde sa mnom i tako ih je uvodila u kuću. Kad su vidili naši iz ciganskog šara šta oni rade, pokupe se dva starija čoveka i jedna žena i metli su u dvorište korito i zaklopce pa klagijom i štapovima počeli da lupaju po zaklopcima, a oni tako begaju. Drugo veče su opet došli i pitaju mog oca: – El imaš devojku? A moj otac sakrio Lelu, a Sofiju nije, jel je ona bila mala, a ja sam bila u Turiji. Sakrio je moju mamu, komšinicu Anču i Anđu pokojnog Pere. Metio je veliko korito na čardak i njih pod korito. Kad su oni došli, vidili lokot na čardak, a na tavanu ima žena, one su povukle merdevine gore na tavan. Kažu: – I nemaš devojke? – Nemam! Kaže: – Di je žena? Otac kaže: – Umrkla, a devojke sve udate očle. Pita: Ko kuva? – Kaže: Ja sam sebi spremam i kuvam. I oni su krenuli kod Bandare, Miloševe mame, a ona je legla u krevet i pod dunjom Tajka, što je udata u Zrenjanin, Dana njena ćerka i Ruža nji tri odrasle ćerke. Ona se napravila bolesna i metla je kod sebe čašu s vodom i ko god uđe unutra ona počne da kašlje silom, a oni se boje bolesti, pa kako ko uđe tako beži i viče: – Bolesna, bolesna, na pluća. Išli su posle kod Šundre, Marine mame, njen otac je Jojko, tamo je bio Pilko i pitaju ga: – Ko ti je to? a on kaže: – Moja mamuška, braćuška. Kažu: – Sad ćeš tvoja mamuška videti ja pojebat. Kaže on: – Ne! Sve čovek plače i isterali ga napolje i radili su šta su teli sa njom. Znam da smo ih zvali u početku na večeru, oni nisu oma bili tako bezobrazni, kad je prošlo nekoliko dana, onda su počeli da traže sebi devojke. Oni su tražili konak ko može i ko ima dve tri sobe stajace da ih primi, dok se oni ne snađu, jel tu je bila čitava vojska, puna kaldrma je bila tenkova i kamiona. Mi smo primili trojicu i kao danas znam, moja mama je pravila krompirače sa kobasicama a oni su seli za astal i čekaju da mi prvo jedemo. Mislili su da ćemo ih otrovati pa na nas prstom da oni neće da jedu nego prvo mi. Sutradan kad su čuli sirenu otišli su u centar na zbor. Drugog i trećeg dana su nas napastvovali.

Da li veruješ u Boga?

– Verujem, ali nisam bila u crkvu sad odavno, jel nemam vremena. Kad kuvam, spremam, ja kažem Bogu da mi oprost. Nekad postim, a više puta zaboravim na veliki post. Nemam pamćenje. I kad kuvam pa probam, onda zaboravim da postim onda se opet molim Bogu da mi oprost, jel nisam znala. Tako neki put oču da perem veš, pa stavim u mašinu, pa kad se setim ja je ugasim.

Zašto se slavi Božić?

– Na taj dan se rodio Isus. Božić traje tri dana, prvi dan je Badindan pa Božići, treći dan je Stevandani, onda se čisti slama. Na Badindan se sprema posna, mi pečemo ribu, kuvamo patlidžansku čorbu ili nasuvo sa makom bez jaja i to se jede za večeru, a deca idu da vide kad se pali Badnjak u crkvu, a ja ne idem, jel sam potrebna kući. Mi smo uvek žurili da rano unesemo slamu, jel oba sina su muzičari, i deda isto, i oni su išli na

poso uveče. Kad šest sati bude, onda unesemo slamu, jel on u pola sedam ide na poso i kad unese slamu kaže: – Hristos se rodi! A ja ga dočekam i kažem: – Vaistinu se rodi i da si živ i zdrav i sretan i da si dugo godina sa našom decom i naša deca da su živa i zdrava i svačija! I onda on baci slamu po sobama, svuda redom. I malo stavi pod astal i pod čaršav. Onda posle večere deda uzme oraje i baci u svaki budžak i pravi naše talove i kaže: – Ovo je za Gospoda Boga, za Isusa i za Božić. I naše talove napravi i kaže: – Evo tebi sine i tebi. I sve podeli po starinstvu i kaže: – Možete lupati i jedite večeras a sutra niko da ne lupa oraj, zato što će vas boleti zubi. Za večeru palimo sveće i kandilo a molitvu čita neko od moji unučadi il moj sin. Onda se ide da korinda i ja sam išla kad sam bila mlada, sad ne idem. A pevalo se: – Ja sam mali Jaša idem sa salaša, poslala me mila mati, jel slobodno korindati. Ako je kolač da čekam, ako je žarač da begam. Ako kažu: – Čekaj!, izađu napolje i donesu korpicu tu ima i kolača, oraja i slanine i kobasica kad idemo kući imamo i šta da delimo. Sad kad ne idem da korindam, jel sam starija i pripremam noću za sutrašnji ručak supu, sos i pečem pečenje, a za pečenje mora biti obavezno ćurak, jel on je gazda, ćurku metemo u supu. Te noći pristavljamo i sarmu, napravimo kolač i česnicu, a ćurku ne odsećemo glavu i noge zbog gazde, da dugo živi i da bude zdrav. Ćurka punim sa drobom od leba sa jabukama. Isečenim i suvim šljivama i onda ga ušijem, a noge mu samo malo zarežem kod članaka da može stati u tepsiju. One se ne smeju seći zbog gazde. Nekad sam kore za česnicu ja rastezala, a sad ima gotove kore pa mi je lakše. I onda namažem tepsiju i ređam listove. Prvo metem grožde, šećera, meda, onda opet metem list-dva, onda oraje, grožde i tako sve dok dođem do dva-tri lista na kraju. Onda novac metem na sredinu, a ne smem da beležim, da ja znam da padne meni u tal. To nikad nisam radila i to nije lepo. Novac se meće zato da bude-mo svi u kući srećni i kuća da bude srećna i da ne bude nikad prazna. Kolač pravim tako što razbijem dva jajeta, stavim mleko, malo šećera, limuna i zagušim brašnom. Kad ga zamesim, napravim tri olge i onda ih pletem kao kurjuke i namažem ih. Stavim u šerpu i onda oraje metem na četiri strane kao krst, a u sredinu uzmem malo testa pa ga tanjim oklagijom i izreckam ga, kao rezance, umotam ih i napravim kao ružu i kad je upola pečen onda razbijem jedno jaje i namažem ga.

Šta radi gazda za prvi dan Božića?

– Gazda ide u crkvu i pali sveću, moli se Bogu za naše zdravlje i pali sveće za mrtve. Moj ručak mora biti gotov do dvanajst sati, onda se kadi, očita molitva i ruča se. Prvi dan ne idemo nigde, ne ostavljamo naš Božić. Drugi dan idemo kod prijatelja, stavimo na tanjir parče česnice, parče pečenja, kolača, jednu šaku oraja i jabuka, ako imaš. Ako idemo kod kumova pravimo poseban kolač i ponesemo parče pečenja i kolača, česnice i nosi se samo po jedno parče da može da se nosi svima tako da mi ne jedemo od našeg pečenja da bi mogli nositi drugima, a oni nama vrata od njihovog pečenja. Ja nisam volela da ono što mi se vrati da njihovo dam kod nekog, već sam od mog pečenja uvek davala. Česnicu lomimo tako što deca i ja stanemo preko astala i otimamo se kome će pasti novac u tal, da l meni il njima. Kad je prelomimo ne vidi se gde je, onda je nožem poravnam tamo gde je izlomljena i napravim parčade prvo za Gospoda Boga za Isusa i za Božić pa za kuću, za gazdu, gazdaricu, za Vesu, Blažu i unučiće. Česnica se jede prvog

dana posle ručka, a pečenje se jede drugog dana. Prvog dana spremim drugo meso koje ćemo jesti, ako bi ćurana načeli prvog dana, onda vraćamo. Ćuranu stavimo u kljun novce i oraj, novac stavimo i na česnicu da bude srećno i puno para kuća. Tih dana se ne daje novac iz kuće, mi kod pekara idemo i dajemo oma novce za pečenje, il ako ne platim prvi dan, platimo posle Božića jel kad god sam davala novac iz kuće za prvi dan Božića, nikad nam nije dobro išlo. Božić sam uvek ponavljala. Kupim il tiganj, il šerpu, il lonac, čašice za rakiju, za kafu šoljice da bi cele godine ponavljali kuću i da imamo. Onda ko nađe novac iz česnice, da novac u kuću i promeša se sa ostalim novcem, a pre toga taj novac metem na kolač dok ne prođe Božić. Kad on prođe, sa ostalim novcem odem na pijacu i kupim ćuriće il paćice, onda se dobro odranidu sa tim parama.

Šta se radi za treći dan Božića?

– Treći dan se čisti. Dok moji ukućani spavaju, ja ustanem rano – oko četir, pet sati, ono je sve počišćeno, oprano i sklonjeno. Ja čistim sa starom metlom, a onda kupim novu metlu da imam preko cele godine, a staru metlu ne smeš baciti i ne sme se gaziti, kažu boleće glava i oči. Ona se zabode negde van dvorišta. Slama se baca u baštu di se neće gaziti, a slamu sa stola metem pod kvočku, pomešano sa drugom slamom, da se dobro leže kvočka. Glavu od ćurka metem iza ikone svetog Arandela, jel je nagnuta pa može da stane, i tamo stoji godinu dana do idućeg Božića. Kostu od pečenja nikad se ne bacaju kerovima, jel kažu da će se ukućani svađati ko kerovi i mačke. Od Božića se čuvaju noge, glava i novac iz česnice.

Zašto se slavi Uskrs?

– Zato što je Isus razapet i trećeg dana je vaskrso. Uskrs se slavi tri dana na veliki petak, subotu i nedelju. Na veliki petak se posti i farbaju se jaja. Ja na taj dan kuvam patlidžansku čorbu ili riblju čorbu, pečem ribe na zejtin i pravim kolače, ali ih ne probam. Ja ne jedem masno, to sam jedared radila i kazla sam: – Sad i više nikad! Jel mi je bilo jako loše. Za veliki petak sam išla u crkvu, zato što se onda ništa ne radi, ljudi kokaju kokice i sede na ulici. Sutradan kuvam ručak: sarmu, supu, mesa i za ručak se kadi i očita se očenaš. Ove godine je moja unuka Jasna očitala očenaš, ja sam zaboravila. Uveče na veliki petak zec donese deci jaja a taj zec sam ja. Uveče otvorim prozor a oni kažu: – Što si ostavila otvoren prozor? Reko: – Mante se, deco, treba da dođe zec da vam donese jaja. Kažu: – Jel mama kako će on doći? Ja kažem: – Doće kad vi budete spavali. I ja uzmem jaja i stavim Blaži dva i Vesi dva. Stavim i čokolade, bombone, igračke i deteline u hodnik. Onda kad oni ustanu oma trče u hodnik da vide i onda ciče i raduju se, pa kažu: – Dobro je što je bio prozor otvoren! Sad ove godine sam stavljala velikim unukama. One su udate, al opet vole. Meni je moja mama stavljala, od nje sam to i naučila, a ja sam to naučila svoju decu i unučice i to će ići tako redom.

Koju slavu slaviš?

– Slavim Arandelovdan, on se slavi zimi i on u ruci drži kantar, on meri duše. To je slava od mog svekra i moj muž je nasledio, a ja sam kod oca slavila Đurđevdan. To se nasleđuje. Zato što ako ja držim Đurđevdan i ti isto, onda kako ćeš ti ostaviti svoju slavu da dođeš kod mene na svečare, il ja kod tebe. Ovako, ja za moje svečare pozovem tebe, a ti mene. Dan pred Arandelovdan kupimo prasiće, uredimo ih i nosimo u pekaru da se

ispeče. Ja uredim živinu, pravim koljivo, mesim kolač i kupim vino. Mi smo uvek zvali popu da posveti kuću i on je dolazio posle službe u crkvi kod nas. Prvo popa proba kolač i koljivo i onda redom svi uzmu kašičicu i prekrstima se. Onda mi pitamo sveštenika da oстане kod nas na ručku, a on se zahvali i kaže da mora ići i kod drugih i ode, a mi ostanemo i veselimo se i naši gosti budu lepo dočekan i ispraćeni.

Kakav je običaj kad neko umre?

– Prvo ga okupaju: ako je umro muškarac okupaju ga muškarci, ako je žena, obuku je žene. Okupa se da uđe čist na onaj svet, a ne prljav. I da se opere od greha. Ta voda se baca na čisto mesto, di deca neće gaziti il pod streju. On se može oblačiti i u staro odelo, al lepše je kad je u novo jel zaslužio je. Neće se više oblačiti. Kad je moj sin umro, mi smo ga obukli u novo odelo i još smo jedno novo metli sa njim. U sanduk sa njim se meće četkica, peškir, odeća, sapun, košulja, pidžama i drugo. Ja ne verujem da on živi na onom svetu, jel ko umre nema ga više nikad! Mogu vikati i urlikati na groblju, njega nema. Pored njega se stavlja još i novac da ima da plati sebi raku da ga ne bi isterali. Ko god dođe da ga vidi, da mu novac i pošalje pozdrav, bombone il novce, i kaže: – Pozdravi mog sina il moju sestru! Kažu da ga mrtvi čekaju na vratima, kad ga unose u groblje, da bi videli svoje žive. Kad se mrtvac nasmeje to znači da se raduje, jel ga čeka tamo neko kog on voli. Kad se ode na sahranu, neko od ukućana mora ostati u kući, jel ne valja da se kuća ostavlja sama, zato što duh ostaje u kući pa će se vampiriti kuća i onda će doći svake noći i plašiće decu. Onda će se čuti vrata da se otvaraju, a neće se niko videti, a kad neko čuva kuću do šest nedelja, onda se ne treba bojati. Moraju ostati tri žene u kući i to uvek neparan broj. One kuvaju za daću belu čorbu, ili supu, a posna se kuva dok je on u kući još u sanduku. Onda se čelo njegovu nogu uzme malo posne pogače da se jede, a jede se zato što on odlazi .iz kuće i da ima na onaj svet da ne bude gladan, da ne kaže: – Otpratili su me i jedva su čekali da odem iz kuće i nisu mi ništa dali da jedem. Kad ga sahranjuju prvo metu njega u raku, a onda svako uzme u tri prsta zemlju i baci u rupu, da mu bude laka crna zemlja. Kad je već moro da umre da mu olakša. Neko baca novce, al familija ne sme da baca. Ja sam na mog Vesu bacila, jel nisam znala i došlo mi je u san: – Zašto si bacila na mene mama zemlju to je meni tako teško da ne mogu da izdržim. Kad padne nečija suza na mrtvaka dok leži u sanduku ne možeš ga sanjati i meni je došlo u snu di mi kaže: – Mama, ja sam sav mokar, nemoj više plakati, ja sam u vodi. Posle sahrane na groblju stoji lavor i peškir i tamo svi peru ruke da ide dalje od svij u nas, jel već kad je moralo da bude tako i otišlo je, nek nosi sve sa sobom. Tu ima posna pogača i svaki uzme malo da pojede. Ima tu i rakije i to je dobro da se popije. Neko stavi izgoreli ugalj u rakiju da nemaju strah. Kad smo se vratili kući sa groblja u dvorištu je stoji lavor i peškir, onda opet peremo ruke, onda se sedne za sto i jede se za njegovu dušu. Mećali smo na policu njegov tanjir i jelo od daće i čašu vode kad ustanemo zajutra da vidimo dal je pojedeno. Kad ono, fali vode za pola prsta a od hrane se vidi na jednom mestu kao da je golub kljuco. Teli su te noći da ostanu neki u kuću da se deca ne plaše, jel njegova je duša u toj kući do šest nedelja ispod streje i kad god mi izađemo il uđemo u kuću, imamo tremu. Ne bojimo se, već imamo kao neki vetar. Onda znamo da je on tu, samo se ne pokazuje. Nije nikog plašio, mogli smo u

ponoć da izađemo. Ja znam, kad je moj svekar umro, ja nisam smela unutra da uđem. I videla sam ga de po kući ide, srce da mi se raspadne i tako do šest nedelja. Išla sam posle na groblje i kazla sam: – Tata nemoj više da me plašiš, ja se jako bojim! Kad neko umre stavi mu se sveća u ruke da ne bude u mraku i da ga ne teraju drugi mrtvi, da ga prime i da svi zajedno budu. Kad ga ne bi primili, on bi dolazio u san nama i onda bi nam bilo teško. Sutradan sahrane idemo na pogreb i nosimo hranu i piće. Tamo to sve ostavimo, a grobar dođe i pokupi. Njemu dobro dođe, a ovog pokrila zemlja i aliluja, nema ga više. Prvo se njemu prelije grob pa se onda pije rakija il sok i upali se sveća i dođe popa da kadi i očita molitvu. Mi ponesemo pogaču koju lomimo čelo njegovi nogu. Onda jedni drugima dajemo iz ruku da kao i on ima na onaj svet. Posle pogreba idemo na nedelju dana, šest nedelja, po godine i godinu i uvek se daje unapred da još neko ne umre.

Šta je najviše uticalo na tvoj život?

– Ništa nije uticalo na moj život, jel tu su mi bile sestre, tu mi je sva rodbina i sva moja deca su tu. Moj Vesa je imo sudar i on je imo šipku u nogi. Posle je izvadio i dao se u piće, jel ga je bolelo, a nije teo da nam kaže. Zato mi nismo stigli da dovršimo kuću, nije nam bilo do ničega, kadgod dođemo do novca, daj njemu, mora kod lekara na snimanje.

Koji su ti najsretniji trenuci u životu?

– Kad su mi bila deca zdrava i sretna i kad sam rodila prvo dete, pa još sina i kad sam ga oženila i kad sam dobila unuka. Sve je bilo lepo dok nije nastrado.

Koji ti je najgori trenutak u životu?

– Sad mi je najgori što sam mog sina izgubila. Evo četvrta godina kako sam ga izgubila.

Da li si imala problema u braku?

– Kolko puta! Sad je stariji i ne ide na poso ... A kad je bio mlad, znaš kakvi su muzičari, pa pevaljka sve oko njega i on se zaljubi u nju i ona u njega, i eto ti cirkusa oma. Dvoje sam dece imala i bilo je svašta. Eto, izdržala sam, a tela sam da ga ostavim, onda je to bilo sramota i on mi je reko: – Nemoj biti luda, ona je bezobrazna i pijana! A ja sam išla u kafanu i vidla sam šta radi ona. Ona ne prkosi samo meni, već i drugim ženama. On je reko da ona neće više raditi tamo i da će naći drugu pevačicu i tako je i bilo. Ja sam se pravila da ću otići kod moje mame, al di ću da joj cepam srce. Oni bi me primili i voleli bi me, al njega ne bi! I šta mi вреди da kažem ocu i materi, jel kad bi se mi pomirili, oni bi ostali zavađeni celog veka.

Sa kim sad živiš u kući?

– Sa sinom Blažom. On je razveden i ima troje dece. Sa dedom i unukom, njenim mužem i praunukom. Mi živimo od dedine penzije. Pre se bolje živilo od muzike. Ciganke vuku velike torbe sa pijace. Sve što je bilo najlepše, bilo je naše, a sad nemam da platim hleb, struju i vodu. I ako dođu, a nisi platila, ide kamata. Žao mi je što tako brukaju našu Jugoslaviju. Dali su penzionerima pakete, ni pola kile soli nije bilo, i jednu prepolovljenu sveću, koja je to sramota! Ja sam nepismena žena, ali me je jako to uvredilo što smo dobili pola flaše zejtina, kilu šećera, četvrt soli i jednu sveću. To je bruka!

Izbeglice više dobijaju od penzionera! Oni imaju i da prodaju! Samo ne do nam Bog onaj život koji su oni imali i šta su preživili, što su morali pobeći od svoje kuće. Njima je teže, jel je njima njihova kuća uvek prid očima, teže je onoj majci koja je sina izgubila i koja su deca ostala siročići il bogalji. Moj Blaža nema mesečnu platu, Jel on svira, ako je naišo neka pijanica, taj će baciti koji dinar. Zet opravljja frižidere, on stopira za Novi Sad i tako se i vraća za Žabalj. Imamo našu baštu i sve se osušilo zbog suše, nisam posejala na vreme, jel nisam imala para da kupim seme. Imam jednu suprasnu krmaču i četir praseta.

Šta si želela da postigneš kao devojka?

– Želila sam da imam svoju kuću i Bog mi je dao. Nisam želila da imam ćerku, zato što sam ja žensko i znam šta sam propatila. Prošla sam kroz svakakav život, i dobar i loš, i mislila sam muškarac ume da se snađe, a žensko ne ume, jel muškarac uvati i istuče te, baš ga briga. A žena mora da čuti, čak i kad muž dođe pijan, ne sme da viče, da ga naljuti, jel onda još može dobiti batina. Ja sam tako bila vaspitana i taka sam ostala, a da sam radila ono što je on radio, di bi moj kraj bio! Ko zna di bi bila! I dvoje bi dece osirotila. Ovako sam ćutala i trpila i moja su deca kod mene i njega, a on se mano svega. I eto, imamo našu kućicu i decu.

Jesi li vaspitavala snaje da moraju trpeti?

– To sam snaji rekla kad je došla u moju kuću, kazala sam joj: – Nemoj da se ljutiš, nemoj da budeš bezobrazna, da se svađaš. Ti znaš šta je tvoj poso, a ja znam šta je moj. Ja ću da ti pomognem! Kod nas je bio običaj da se svekru i sjevru peru noge i ona je nekoliko puta prala svekru noge. Ja posle nisam dala. Ja sam mom svekru prala noge mesec dana i onda je on posle reko: – Nemoj ti prati, ja ću! Nije mi bilo sramota da mu perem noge, zato što sam ja mom tati prala. Ja mislim da bi svako trebo da pere sebi noge, jel svi imaju ruke i oči, al ko je naviko, il ne može da se sagne, onda je red da mu pereš, ali ako je zdrav pa oće, e onda tera neki inat na tuđe dete.

Da li bi sad izmenila nešto u životu što nisi mogla kao mlada?

– Volela bi da sam mlada i da imam oko trideset godina, da idem da se provodim, da izadem kad oću, da dođem kad oću. Ja sam se upisala tamo gde idu žene penzionerke, išla sam sa njima u Nadalj u kafani. Muž nije bio ljubomoran. Pustio me, jel je vido da sam kući ko rob. Bila sam u manastir na Fruškoj Gori, u Vrdniku. Okupljaju se žene i družimo se, putujemo.

Šta bi preporučila svojim unukama i svim ženama?

– Preporučila bi im da se ne udaju do četrdesete godine, zato što je brak obaveza i vezane su za muža i decu, a kad rodiš decu, onda moraš da trpiš zbog njih i nikad nemaš neko zadovoljstvo. Uvek ćutiš i trpiš i onda ti dođu godine i di znaš da ideš. Ženska deca treba da se školuju, kad se uda da ima svoj zanat, da ne mora da čeka od čoveka svaki dinar, lakše je živeti sa dve plate.

(J. J.)

Pričajte mi nešto o svom detinjstvu.

– Moja mama je iz Srbije, iz Draginja. Imala je samo mene jednu. Moja je majka bila udavana dva puta: jedared za mog oca, i rastali se, i rodila je mene kod babe i dede, jer su se rastali pre nego što me je mama rodila kod njenih roditelja. Ne znam zašto su se rastali. Ne znam tačno kad se drugi put udala, ali me je očuh odranio. Iz Titela je, i on je umro. On je živio u Draginje godinu dana, onda smo došli ovamo u Mošorin i tu smo i ostali. Mučila se moja mama, išla da kopa, da radi, pa je mene odranila. A očuh je išo po kućama lepio, radio, mučio se, odranio me, Bog da mu dušu prosti (*plače*). Ja sam ga volela kao svog oca, on mi je i decu odranio, i unučade, i sve je skupio oko sebe. Živili su u braku on i mama dvanajst, trinajst godina. Nisam išla u školu. Ondak u ono vreme nije bilo škola u Srbiji i to su isto tako učili po kućama, i to je bilo daleko, ja nisam išla. I tako da sam nepismena.

Kad ste bili mali jeste li imali igračke?

– Nisam imala, nisam znala ni šta je lutka, neg sam išla, mučila sam se čim sam porasla da idem da kopam, da radim, da bi zaradila leba da jedem.

Da li vam je majka pričala bajke pred spavanje?

– Nije pričala bajke, samo mi je uvek govorila, već sam bila i udata: – Ej, muko, muko! I to je cela istina. A ja je pitam: – Dobro, mama, kaži ti meni šta je to – muka tvoja, a ona kaže: – E, sine moje, vidićeš kad ti padne sleme na teme, onda ćeš viditi šta je! U ono vreme, pedeset i četvrte, bila je glad. Tad se Duško rodio sin moj, a moj očuv nas je napustio, pa se oženio drugom.

Kad ste bili mladi, gde ste izlazili?

– Išla sam tako sa mojom mamom tu u kafanu – kod Julke. Tamo je bila muzika, tu smo malo sedili, a nekad sam išla i u bioskop. Imala sam dvadeset godina kad sam se udala za Acu iz Žablja. On je bio u Mošorinu, čuvo je svinje, tu smo se upoznali i tu sam se upoznala i živela sa njim kod mene u kući. Nismo pravili svadb, a nismo dugo ni živili, zato što je njegova sestra Jela uvek pravila svađu. Ona je bila udata za mog brata od strica, a ja sam bila za njenog. I onda u ono vreme oni su išli po selu i prodavali ramove. Udala sam se za njega jer je siroma, a i ja sam isto. Ostala sam trudna sa Duškom, i ondak ona je turala prste i rastala nas. Mog sina sam rodila kod moje mame. Muž je otišao u armiju i nikad više nismo ni živili. Bio je da vidi dete jednom, dvaput i nikad više.

Kako ste živeli sa tim jednim detetom?

– Išla je moja mama ... onda se kosilo žito nije kao sad, s kosom se kosilo. Moja mama rukoveda tako što mete uže na sebe i pruži, a moj oču kosi, ondak uveče ide, kosi žito dok nije toplo. Žito se kosilo zajutra oko devet, deset sati, ondak dođedu kući kad je vrućina, onda opet oko četiri sata ponovo na njivu. Kad su se rastali moja mati

i taj moj očuv, ona je išla po njivama i kupila vlaču. Bio je to težak život. Moj Duško se rodio, a moja mama danjom uzme džak i kupi vlaču što ostanedu na njivama, a uveče uzme i lupa, veje kad duva vetar i mete u džak pa na leđa i u Đurđevo ide da samelje. Mučila se i patila se. (*plače*) Ja sam mami pomagala kolko god sam mogla, i u nadnicu sam išla i svugde sam išla. Onda sam se po drugi put udala. Drugog muža sam upoznala u Krčedinu. Živila sam sa njim mesec-dva i rastala se zato kad se vratio sa odsustva iz armije potuko se sa milicajcom, skino mu je opasač i kapu i stavio sebi na glavu. Moja mati kad je to čula rekla je da dođem kući. Posle toga sam se udala za moga dedu. On je imo oca u Mošorinu, bio je ženjen pre mene, ali nije imo dece iz tog braka. Kad je došo iz vojske na odsustvo, oženio se, i kad se vratio, žena se vratila njenom čoveku. Onda kad se vratijo iz vojske, ja sam bila u Mošorinu i udala sam se za njega. Nismo se venčali u crkvi nego kod matičara. To je od vajkada tako bilo da se venčava. Sa njim imam troje dece: Jovicu, Jovanku i Maricu.

Svi su išli u školu i završili su je. Moj sin je završio za popu, a ćerka Marica tekstilnu i oma je počela da radi, a Jovanka je završila osam razreda i udala se za konobara. Sin iz prvog braka, Duško, išo je četi r razreda i nije više teo. Kad je moj muž otišo za Austriju, moja mati je kupila kuću u Rumu i on je sebi tamo našo ženu i oženio se. Ima porodicu, zaposlen je i danas tamo živi.

Šta je vaš muž bio po zanimanju?

– Moj muž je bio zemljoradnik, imali smo našu zemlju. Posle je on otišo za Austriju, ja sam ostala kući sa decom kod moje mame. Mučila sam se i patila i ja i moja mama da odranima četvero dece. Posle je došo po mene i tamo sam bila šest meseci, radila sam u fabriku. I mama mi se razbolela, morala sam da se vratim, a i dete mi je išlo u prvi razred, a muž je osto tamo. Posle se oženio sa ženom odavde i odvo je i njenu decu, a ja sam ostala ovde sa četvero dece. Mučila sam se i patila, a on je tamo uživo sa tom drugom ženom i njenom decom. Ja sam na školu pisala da deca ne možedu da dođu gladni i ladni, tako da su platili mesečno po dvadeset kila leba, a ja ne smem da uzimam po više kila, uzimam samo po kilu, jel ako uzmem po dve, vruć je deca ćedu pojesti, a moj sin vidi di ja sakrivam leba, oće da ide da uzme, a ja ga udarim u leđa i kažem: – Otkud smeš da jedeš toliko leba, kad znaš da nemam odakle da kupim sutra? Nije mi iz Austrije slao ništa za decu, još je pretio da će doći kući da me ubije, tuče za nedelj dana da umrem. A kad dođe kući za mađarski Božić on i ta njegova žena kod njegovog oca, ne donese deci ništa, ni jednu bombonu. Nisu ga deca ni tražila kad su znala sve već. Kad sam bila u Austriju, uvatim moju decu za ruke i idem tako kroz šumu a on njoj kupi zlatne minduše, jede, pije, slika se lumpuje, igraju, a ja i moja deca gledamo i vidila sam da ne вреди, došla sam kući. Znala sam tako zimi po snegu uzmem sikiru u ruke i odem u šumu da sečem drva da bi moju dečicu ugrijala.

Iz Austrije se vratio kroz šest godina kod mene. Ne bi se ni onda vratio da nije došla ta njegova žena nazad kod svog muža. Oni su išli zajedno da kopaju, da radu, a ja idem kod drugog gazde da radim da se ne osramotim. Kad se vratio sve smo gore i gore živili, dokle god nije umro pre dve godine. Ali sve je to džabe, kad sam se ja razbolela od srca, zato što sam se puno mučila dok je on bio u Austriji.

Da li verujete u Boga?

– Verujem i molim mu se i danju i noću i nikad nisam legla da mu se ne molim (*plače*) samo da da Bog zdravlja mojoj deci, a meni kako bude.

Zašto se proslavlja Božić?

– Onda se rodio Isus Kristus pa ga Djeva Marija krstila i zato ga držimo. Za prvi dan Božića se sprema posno: *suve* šljive, nasuvo sa makom, a sutra dan se korinda na primer:

*Ja sam mala Julka,
ujela me ćurka,
za obe natikače,
daj mi gazda natikače,
ako je kolač da čekam,
ako je žarač da begam.*

I onda ko ima oraje daje, ko ima novaca, pomorandže i tako ... To večer se zavije sarma, peče se pečenje, šta ko ima: patku, ćurku, prase, kuva se supa i prave torte i kolači. Za Badnje večer se unosi slama oko šest, sedam sati. Uđeš unutra i gazdi il položniku kažeš: – Kristos se rodi. Položnik je onaj ko unese slamu. Ako uđe dete to je znači položnik, il ko ti uđe u kuću prvog dana onda taj dobije košulju ako je muško i dođe na ručak. Kad dođe unutra, sedne dole na tu slamu i tu se postavi večera, on pijuće i gaće a mi bacamo na njega žito i kukuruz. Večera se kadgod postavljala dole, a sad na sto. Kad su moja deca bila mala, puno slame donesem u sobu i onda tu širim čaršav i onda jedu. Drugi dan Božića nosi se kumovima: kolač, oraja, pomorandže i jabuka, a kum te dočeka sa ručkom. Moj kum je Srbin i uvek se vratim od njega sa praznom kesom.

Treći dan se čisti Božić, ustane se rano i čisti se slama i tu slamu pokupiš ako imaš krave, konje, meteš u štalu ako imaš živine i svinje onda tu slamu meteš kod svinja, zabodeš je gore to je dobro da čuva stoku. Ja i sad imam od Božića zabola sam u svinjac za gredicu. Kosti od pečenja možeš dati kerovima, samo glavu i noge se čuvaju to je dobro da ostane u kuću, jel kažu ako baciš glavu bacaš gazdu iz kuće.

Zašto ste Srbina odabrali?

– Zato kad je moj sin došo iz vojske i teo da se ženi onda daj di ćeš, šta ćeš uzeli smo njega.

Koju slavu slavite?

– Moji po starinstvu slavicu Svetog Nikolu. E sad moj sin slavi Sveti Jovan pošto je moj muž umro i on je preuzo tu slavu. Sveti Jovan je posle Božića, za taj dan spremam supe, mesa, torte, kolače, a koljivo, vino i kolač ne spremam zato što moj sin nije tu, ja sama kako mogu tako sprovedem. Odem u crkvu i upalim sveću za žive i mrtve, pomolim se Bogu, poljubim ikone, ako imam koji dinar metem na slike i tako.

Kako proslavljate Uskrs?

– To je dečija radost. Kad dođe Uskrs farbamo jaja na veliki petak i kuva se riblja čorba, pravimo kokice, a već za Uskrs se prave kolači, peče se meso, kuva se supe, sarme i šta ko ima.

Da li verujete da čovekov duh nakon smrti ostaje u kući šest nedelja?

– Verujem u to zato što sam sa uverila jel kad čovek umre, uveče prvu noć meteš parče leba na prozor i čašu vode. Ako vidiš da fali iz te čaše onda znači da je on popio. Mrtvima je najpravičnije dati za dušu leba i vode preliti preko groba, nego mesa i kolača, a naši običaji su tako: nosiš kolače i mesa na groblje ili prvi paradajiz, prvu jabuku, sve što je najlepše, nosi se na groblje jel sramota je od sveta nešto jesti, a da za mrtve prvo nisi dao. Kad je neki svetac ili Uskrs dođe popa da čita na groblje i onda moraš nositi sve lepo da imaš.

Kad je moj muž umro nisam se plašila. Al sam ga snivala tri put da je došo. Prvi put je došo i otimo neku kesu sa parama od mene, a drugi put je došo da spava sa mnom i spavo je.

Kako sad živite?

– Radio nemam, pokvaren je, a televizor gledam. Te ciganske pesme i šta pričaju Cigani. Tu su mi sada snaja i unučadi. Pobegli su sa Kosova, jel je veliki rat na Kosovu, a moj sin je osto na Kosovo. Svaki dan mislim i plačem, ne znam šta je sa mojim sinom, ne možemo da se čujemo, telefon se nema otud.

Snajka ne radi nigdi, živim od danas do sutra. Sin mi ne šalje novac, kako će iz rata. Ne sme jadnik ni cipele da skine po nedelj dana ni da spava u svoju kuću. Snajka prima humanitarnu pomoć u Titelu, samo i to je nezgodno – ne možeš doneti, onda sirota Marica kako god može šalje malo brašna i tako.

U vreme kad ste vi bili devojka, da li se devojka morala udati nevina?

– Bilo je svakojako, neka je imala momka pa je on prevario, neka se uda ... Ako se uda a nije nevina i roditelji naprave svadbu potroše se, onda roditelji moradu da vratidu sve pare natrag. Mogle bi onda i tuče da izbiju i svašta. Ja sam se udala nevina za mog čoveka.

Da li je istina da ovde u Mošorinu ima puno veštica?

– Priča se, ali ja i verujem i ne verujem. Nisam se uverila, al ima ko jeste. One imaju krvave, zle oči. Kad prelaziš ulicu, kad te vidu pa se razboleš jel te bole glava.

Koliko imate unučića?

– Imam jedanaest unučića i prambaba sam, jel se Duško mlad oženio. Sva su deca završila školu, svi su zaposleni i svi na svoje mesto. Ove male unučice teraju ih roditelji da idu u školu. Ovoj mojoj unučici što je kod mene ide jako slabo matematika. Mati joj pomaže, ali ni ona baš neće da se trudi, a ja joj kažem: – Trudi se sine da obraduješ tatu kad dođe. Potrebna joj je škola da nešto postigne u životu, da zaradi sama sebi koji dinar, da ne zavisi od mame i tate. Jako mi je žao i srce me bole što nisam završila školu jel u ono vreme nije bilo po Srbiji škole. A kad sam se preselila u Mošorin bilo je već kasno jel sam bila devojka i onda sam se već i udala.

Sem što ste išli u nadnicu, da li ste još nešto radili?

– Jesmo, ja i moja mama i troje dece smo bili trinajst godina na groblju, tamo smo redili rake da bi odranila moju decu.

Kakvi su običaji bili kad ste ženili sina?

– Prosili smo je iz Draginja i kupili za hiljadu maraka. Sedamdeset kola je išlo po nju. Njeni roditelji su zahtevali da ima venčanicu, bele cipele i rukavice, oni su spremali

svadbu kod nji, a mi smo ovde, samo što smo im odneli, takav je običaj kod nji, starijim ženama papuče tri para i pečeno prase. A kad smo došli kući, otišli smo u mesni odbor i crkvu da se venčaju. Svadbu smo pravili u domu i kad smo došli sa venčanja dali smo joj muško dete da drži u rukama da bi rodila muško dete. A ona ima sad četir devojčice! I ondak, posle toga su žene prosipale žito na snajku, kad su ušli unutra, muzika je svirala, a mi smo pevali i igrali. Uveče su došli pogačari, donela joj je mama beli čaršav i pogaču i metla na taj čaršav dićedu oni spavati, tako je kod nji običaj. Posle dvanajst, mladenci su otišli kući, mlada se presvukla, obukla drugu belu haljinu i vratili su se natrag. Muzika je svirala kumovima do dvanajst, posle pogačarima. Kad se mlada vratila, njena mati joj je dala beli čaršav i pogaču na taj čaršav, takav je običaj kod nji. Sutradan smo pokazivali čaršav, palili smo vatru veliku i bila je i muzika, čaršav je bio ispravan, ona je bila devojka... Onda smo se veselili dva dana i dve noći. Tu su se okupile i komšije da vide da li je moja sna ušla kao devojka u moju kuću.

Kakvi su običaji kad neko umre?

– Moj muž je umro oma zajutra i mi smo oma poslali telegram sinu na Kosovo. Onda je bilo mirno vreme, nije bilo rata. Kad je dobio telegram odma je stigo sutradan zajutra: a moj muž, kad je umro, oma sam zvala žene da ga operemo. Malo smo ga umile i obrisale mokrom krpom, dok je bio vruć. Dok moj sin nije stigo mi smo doneli i sanduk sve smo uzeli na veru u Žabalj, a sin kad je došo on je sve to platio. Kad smo ga stavili u sanduk, stavili smo i njegove stvari sa njim – košulje, pantalone, kafu, cigare, novac što su stavljali na njega nismo teli da uzmemo nego smo stavili sa njim. I jabuke, pomorandže to je sve njegova ponuda, kad je bio bolestan, i mi smo sve to skupili i bacili u raku sa njim. Mi smo znali da će umreti jel je bio bolestan pa smo mu spremili novo odelo. Bila je jako velika sahrana: došle su žene da sprema daću, kuvala se bela čorba na živinsko meso i pekli smo dva velika praseta. I onda kad su se vratili s groblja kuvarice su već namestile stolove i spremile lavor i peškir kad se vrata da operu ruke, oni koji neće doći na daću peru ruke tamo na groblju. Sutra dan se ide na pogreb i nosi se rakije, pivo, keksa, svako nešto ponese i ostavi na grob, a to posle uzmu groberi. Treći dan se opet ide i nosi se sveća. Prvu godinu se ne kreči kad neko umre iz kuće i ne farbaju se jaja već obariš samo bela, ni sveća se ne pali za Božić samo običan ručak jedino kad prođe godina ondak može. Pokojniku se prvo daje nedelju dana, pa šest nedelja, pola godine i godinu ranije mesec dana. Moj muž je umro sa otvorenim očima i ustima, ja sam mu ondak stavila pet dinara na oči i vezala sam mu vilicu sa maramom jel nezgodno je to, plaši se narod.

Šta znači kad se sanja pokojnik?

– Ja često sanjam svoju mamu da veže maramu i da pere, a nikad nije iskala od mene da jede i nikad nije kazala da je gladna. Kad god legnem ja kažem: – Daj mi, Bože, da sanjam lepo svoju mamu. Ako snivaš da pokojnik ište od tebe nešto da jede, jel mati il otac il čovek, ja ako imam bombone il neke kolače i tako izađem na ulicu i dajem deci i pomislim: – Bože, ovo nek bude mojoj mami za dušu i pružim tal. Oni posle toga nekad dođu u san, a nekad ne dođu. Palim sveće za pokojnike kad su Zadušnice, Uskrs. Idem u crkvu i molim za mrtve i žive, a sveća se pali zato da imaju svetlost pod očima, da ne

budu u mraku. U Mošorinu je velika slava za Duhove i ja ondak upalim sveće za mrtve i kad su Zadušnice isto samo što se onda palidu na groblje.

Da li verujete da sveci mogu da isceljuju?

– Ako je nešto istina, na onom svetu valda nešto ima, kako kažu starije žene kad za život daješ iz ruke, imaćeš i na onaj svet, a ako ne daš na ovaj svet na onaj svet ćeš biti gladan. Nešto ima na onim svetu, kažu žene da na onim svetu ima puno astala da se jede i pije, ako nije dao nikom ništa iz ruke na ovom svetu taj gleda kroz prozor kako drugi jedu a niko mu ne da ništa. Onda on dođe u san i kaže da mu se donese na grob zato što je gladan, tako piše i u Svetom pismu da neko gleda a neko jede.

Da li verujete u pakao i raj?

– Verujem, jel moja mama kad je bila bolesna, imala je velik pritisak, ona je kazala:– Sine, nemoj da se bojiš, mama će sad da umre. Osetila je da će umreti, i moj sin Jovica je osetio da će ona umreti, ušao je u kujnu i počeo je da plače, a ja sad šta ću, noć je, kažem: – Čuti sine, čuti, baba nije dobro, pusti je da spava. A ona samo kaže:– Sine ne moj da se bojiš, eno imaš pod mojim jastukom novac, trebaće ti deset dinara – onda je to bilo veliko. Ja sam svoju mamu celu noć umivala i nisam se bojala. Kad sam vidila da su joj se vilice ukočile, kad se ohladila, stavila sam joj sveću u rukama da ima svetlost. Pre nego što će da umre ja sam joj izvukla perjani jastuk ispod glave da lakše umre i samo je izdahnula tri puta i gotovo. Stalno mi je govorila:– Nemoj, sine, da se bojiš, neće tebe mama da plaši, ona je još toliko bila svesna da izađe u kujnu da ne umre prid troje dece u sobu, pričala je sa mnom koliko god je mogla kaže: – Koliko ima sati? Kažem: – Mama, četir sata. Zimsko doba i nikad da svane, a ja troje dece. Niti smem da izađem napolje da vičem nekog, niti smem posle da uđem unutra, sad di sam tu sam. Ušla sam u kujnu i tražila njene stvari, a Jovica je osetio i izašao napolje i plače: – Baba je umrla, baba je umrla. A ja kažem: – Čuti sine, čuti, baba nije dobro, idi spavaj da bi baba mogla da spava. I tako, kad je bilo sedam sati ja probudim svoju stariju ćerku da ide po mog sina starijeg i dete kad je otišla tamo i smeje se i plače, pitaju je: – Šta je sad tako rano, šta si ti radila? Kaže: – Ajd, umrla je baba i oni su došli, kupili sveću, oma su otišli uzeli legitimaciju i raku.

Da li vam je nekad prijateljica ispričala da je veštica davila dete?

– Ima ovde jedna komšinica, ona ima kumu što je venčala, pa kažu da je njena mama veštica. Kaže ta mlada kuma toj njenoj kumi što je venčala da je dolazila tu kod nje i njoj nije bilo dobro i žalila se na nju i njena mama kaže da je veštica. Kažu da veštice imaju rep. Jedan dečko je kazao da ga je davila veštica i ona ga je dala na sudu i prebio je ženu ubio je od batina da je razbilo skroz. Kazo je da je veštica i da je došla u snu da ga davi, a ta žena je dolazila kod nas i radila sam kod nje davala je mojoj deci iz ruke sve i sad šta je sud reko ja ne znam. I muškarci mogu biti vešci, priča se da ovde jedan čovek ima rep, ja ga nisam videla i neka deca su se razbolela i onda je njihov otac otišao i pretio mu se ako ne bude dao njegovom detetu leba iz ruke da će ga ubiti. Iz ruke se daje da bi to dete ozdravilo i kad mu je dao iz ruke dete je ozdravilo, to je cela istina.

Kako se može odbraniti od njih?

– Beli luk se stavi, al nije to to. Viljuške se među maloj deci kad se rode onda se stave nož i metla unatraske u budžak, soli, leba i crni glog napraviš kesicu i u nju staviš, na

primer ako se dete rodi prid Božić onda staviš od kolača ora, od čurke nokte, parče od jabuke iz pečenja, sve to staviš u kesicu i detetu staviš oko vrata il pod jastuk i to ga čuva od zli očiju.

Da li znate neki običaj kad se pravi nova kuća, šta se onda radi?

– Kad se udari temelj, onda se zakolje jedan peto na taj temelj na ulaznim vratima kažu da je dobro da i zađe krv u tu kuću, da bude sretna kuća. I kad se digne građa on-dak komšije donesu peškire, košulje i rakije i to se veže na krov i pravi se čast i veselje. A kad se useliš u nju, praviš useljenje i onda posvetiš kuću: dovedeš popu, on uzme bosiljak i vode i posveti kuću da je kuća sretna i narod u njoj i onda kuća ima zaštitu od zla. I kad bude svetac, dođe popa u kuću za Uskrs, Svetog Nikolu ... samrtnik kad umre i kad ga iznesu sa sandukom u dvorište popa očita molitvu i posveti kuću.

Jel verujete u magiju?

– Verujem i u magiju i u šolju i u kafu, sve verujem što čoveka prati u kuću i ako ko zna da ti pogodi šta se desilo u kući, onda i verujem.

Koliko ima romskih kuća u Mošorinu?

– Zlatine tri kuće, Danicina kuća, Belja, Rada i moja. Ima sedam kuća, oni trguju s gvoždem i flašama, deca im idu u školu.

Od koliko godina se udala vaša starija ćerka?

– Završila je osmoljetku i udala se od šesnajst godina. Pobegla je i nismo je tukli, kad se već udala volela ga je. Ona ima dva sina i oni idu u školu, stariji ide na fakultet, a mladi ide u osnovnu školu i dobri su đaci. Druga ćerka se udala od dvadeset i jedne godine. Bila je zaposlena i našla je momka iz Titela. Nismo joj pravili svadbu i ona je pobegla. Sad ima dvoje dece, sina i ćerku, dobro uče školu.

Da li vas ćerke obilaze, pomažu?

– Kako kad. Malo mi pomognu, dođu da me peru, al ne možedu ni oni stalno kad imaju njihove muževe, decu i obaveze. Zetovi su mi jako dobri, jedan je inspektor i jako je dobar, dođe, pomogne mi i pita: – Kako si baba, šta si, a ovaj drugi zet je konobar, voli malo više da pije. Devojke mi nisu baš zdrave. Ovu mlađu bole noge, jako joj oteknu. Ćerke mi ne pomažu finansijski.

Kad ste bili mladi, da li ste brali grašak i hmelj?

– Jesam u Đurđevu. Ustaneš u četir sata i dođe po tebe gazda pa te odnese u Đurđevo. Grašak se brao po kili, ako žuriš da napuniš džak dobro je, ako ne napuniš nema ništa, bilo je dva dinara po kili. I tako sam se mučila celu moju mladost po tuđim njivama, da bi samo moju decu odgajila i školovala da imaju svoje parče leba u rukama. Gajila sam i svilene bube. Brala sam lišće od duda pa sam pravila u sobu od trske kao krevet i tamo mećala bube. Bube smo dobijali i ranili smo sa lišćom i onda ih odranimo i prodamo kad dobiju krila i porastu. Išla sam da radim po tuđim njivama za novac, onda je bila nadnica pet dinara te pedeset i četvrte godine. Odem na njivu i kad se vratim u selo, ja skočim iz prikolice da dođem da kuvam deci i taman skuvam deci, deca gladni i zaspu, a ja opet ujutru idem na njivu da kopam.

Gde ste bili za vreme bombardovanja?

– Kod kuće sam bila sama, kako svima tako i meni. Zvala me ćerka da idem kod nje, ja nisam tela da idem, šta ću da ostavim to malo sirotinje. Po celu noć sedim napolje na ulicu i gledam kako letidu avioni, nisam smela ni svetlo da upalim ni lampu, tako u pomrčinu sam bila. Avioni idu, a moj sin je u ratu, mislim ovamo, mislim tamo tako da sam se pobolela i srce me jako bole, nemam ništa. Još tako bolesna idem da pomognem ženama u baštu da radim da bi mi dali malo krompira i luka. Imam jedno parče zemlje tu sejem zelen, šangarepu i poštrnak da imam preko leta, imam i četir patke i jednu ćurku. Kad je moj čovek bio živ, ja sam držala svinje, a sad sam bolesna, ne treba mi ništa. Kukuza nemam, skup je jako, njivu ne mogu da radim, jel nemam traktor. Imam dva lanca zemlje, stoji u parlogu, sin mi je daleko tako da ne mogu ništa da radim.

Da li imate drugarice, da li dolaze kod vas?

– Idem kod moji žena, od nji i živim. Odem malo kod nji u baštu i plevim im luk i dobijem meni malo luka, pasulja, zeleni i tako šta mi treba.

Kako provodite vreme sa svojim unučićima?

– Imam jednu malu unučicu od četir i po meseca i ona mi nije zdrava, ima bruh, pa stalno plače i dan i noć. To su četvoro dece mali. Metem je u kolica, kad njena mati pere ja metem bebu u kolica i idem šetam je i pričam joj, pevam joj, a ona guče.

(M. A.)

Pričaj mi o tvom detinjstvu.

– Rođena sam u Kovilju. Ja sam trideset peto godište, dvadeset devetog januara. Rođena sam od sedam meseci i ostala sam s mojom majkom, otac mi je umro. Al se mučila majka moja, jako je bila mučenica velika. I ja sam mučenik i do danaske jesam i biću i dalje. Tako da sam se udala s osamnajst godina. Imam četvoro dece, međutim ostala sam opet sama, samica sam.

Znači slobodna za udaju?

– Opa! Ako se nađe neki pijandika, dobre pare da nađemo, dobro bi bilo, plata je jaka, od tog se živi, ne? I dobro mi je samoj, nemam jeda, nemam nikakvi komplikacija, jeda sa niskim. Imam dva sina, otišli su u Nemačku, ostavili su me. Danas su bili, fino ... posetili su me. Dobro, pomogli su me, dali su mi malo života, dali su mi brigu. Uvukla sam vodu koje nisam imala vode. Ja sam bila stvarno ugrožena za vodu. Sad mi je jako milo i fino, a dokle će biti to fino ja ne znam. Vidićemo. E sad prodajemo robe, i da zaradimo koji dinar i tako. Idemo radimo. Mora se raditi, nema sedenje, mora se živiti, bilo ... staro bilo, i Verica moja sestra plete korpe da bi zaradila, ja starež. Krećemo se kroz život, dobro nam je, još smo uvek zadovoljni. Bolje ne može da bude u ovo vreme kakvo je, samo vrućina nas malo gnjavi, dosta sviju, ceo narod. Kolko sam srčani bolesnik, zadovoljna sam svojim zdravljem, sad momentalno, šta će biti ne znam.

Čega se sećaš kad si bila mala?

– O, sećam se kako je moja mati radila, pa je posle bijo rat, ne sećam se dobrog nikakvog. Imali smo ... brat mi je bijo u munkaše oteran, imala sam i straha i svašta. Baš nisam provela svoje detinjstva nikako. Moj otac je Đaka, mati Milica. Mog oca ne pamtim, pa umro je kada je imao šesdeset godina. Mati od četrdeset osam godina mene rodila. Brez dve pedeset. Zato sam bila sedam meseci, zato sam Nena iz budžaka. Devetnajst moja mati rodila. Ja i brat smo ostali samo, sve su pomrli. A umro mi je brat Slavko, muzičar, od starijih on je osto i ja. Tako da je zasad dobro. O, joj, ja ne znam sva imena dece. Pa znam nekoliko. Bila je Drenka, Bata, bila je jedna Zorica, Ružica, boga mi ja dalje ne znam ... Slavko, da i Bojana, ne znam dalje. Mali su umrli, mama nije pričala imena. Samo nas troje je preživelo. Bojana sestra starija, pa onda Slavko i ja. Moja mama je Persa. A nisam ni imala ni oca ni babu ni nikog. Svi su umrli, kad sam se ja rodila. Sa mamine strane isto ne znam. Samo sam čula od mame ime i ništa više. I oni su umrli pre nego što ću se ja roditi.

Jesi li ti išla u školu, a jel neko od dece išao?

– Ne. Bilo je ratno doba i moja mama nije mogla. Ne znam ni da čitam ni da pišem. Šteta, žalim što nisam pismena. Još to mi fali i ko bog bi bilo.

A čime su se tvoji roditelji bavili?

– Radili su u nadnicu, za mašinom i tako to. Ondak je bilo to vreme tako. Nisu sa-
kupljali perje, ni prodavali robu. Toga ondak nije bilo, ondak su radili u nadnicu i tako.
Za mašinom, u nadnicu, zarađivali za leba da imaju, brali kukuruze ... Sad se trguje,
sad se samo otvaraju radnjice. Najgori sad ima radnju, prodaje robe. Izvolte. A ondak
je bilo mučno.

Sa kim si se družila?

– A jao! Škole smo se igrali, ćule, kupali smo se ... Nismo se svađali, ni mrzli, ni
tukli, a sad, sad velika mržnja i velika nepravda. A ondak je bilo jako lepo, siguramo
se, i ne zamereni smo i dan danas međ našim starijima. Nisam imala drugarica, imala
sam sestre moje. tako od ujaka, komšinice i to tako. Jeste imala sam i do danas smo
poštovani. E, prva je ova moja najstarija Verica, ondak Živka bratova devojkica, pa isto
Milkica, Bojkica, imala sam Ružu, Živku, imala sam celu ulicu, svi smo se puno puno
igrali. Nas dvadeset, trideset se skupimo, igramo se, pravimo te novine, mećemo šlajere
– bajagi imamo svatove. Naši roditelji stoje napolje i gledaju sve kako se igramo. To je
bilo nekad fino, nije bilo ko sad, noću ide sa momkom do dvanajst... tri sata ujutro dođe
mami. Nema kopiladi, nema to više. Ondak je bilo tako. Sigramo se i uđemo unutra
i devojkice velike, mi kod naše mame i tate legnemo. Gde je pravi đuvegija, taj kuca na
vrata i traži udavaču. Sad, udavača se sama nudi. Pa jeste.

Kako si se slagala sa braćom?

– Dobro. Najbolje. Nismo se svađali, nismo se tukli, ništa. I dan danas je tako. Ivan,
znaš Ivana našeg, ostario, nema, Digica isto, moj brate, Vlada isto, eto ona nikad, nikad,
eto koliko ima, sedamdeset godina. Pa ti si me gajila, moja mama morala ići, otišla je u
nadnicu da radi, ona me čuvala, ljuljala, ranila, jadnica.

Tvoja mama se nije preudala?

– Ne. Ne. Nije se preudala. Jednog čoveka, saranila i nema više. Moja mama se nije
preudala. Ja sam malo, malo bila nestašna.

Koliko si se ti puta udavala?

– Jao, pa ne znam.

Čega se još sećaš kad si bila mala?

– Volela sam kad mi moja mama da dinar, pa kad idem da kupim bombone. Od jed-
ne bombone... mama uzme u jednu krpicu pa tuca, pa nam daje svakom po malčicko,
pa izađemo na ulicu, pa se hvalimo, pa je bilo, jao, jeli smo bombona! To je bio takav
život onda, bili smo zadovoljni znači s tim malčicko, zalogaj, nije došlo ni do usta da se
osladimo, mi smo zadovoljni. Idemo da prkosima deci. A sad, jao, sad je već čokoladu,
pa neće tu, oće drugu. Ja sam se družila sa Srbima najviše. Najviše sa Srbima. Ma jesam
i sa Ciganima, samo uvek sam bila među devojkicama. Jako su me svi voleli, eto i dan
danas ostarili smo i ne zamere mi. Onaj je sudija... onaj doktor... ja kad odem to je do-
čekano, ma kaki. Pa, jeste! Advokati i sve to gospoda sad. Oni se školovali. Ja ostala si-
rotica, jadnica. Neškološana, al ne može me preći niko. Šalim se! Što nisam škološana.
Ne znam ni da čitam ni da pišem ni da se potpišem, ništa. Čorava kod očiju, eto tako.

Pa kako onda izlaziš na izbore?

– A, pa onda lepo, ja okružim samo okruglo i dosta, tamo nema šta da potpišem. Imam krst. Krstim se nisam bila kršćena do sad jesam, kršćena. Svi, kad smo bili mali, sa šest nedelja, onda se krstilo.

Kako si se ti udala, prvi put?

– Odbegla sam... Imala sam osamnajst godina. Došao je u goste tu na slavu, mi smo se tu upoznali! I tako, nisu moji roditelji teli da daju. Mlada sam nećedu još, do dvadeset godina. Ja nagla iza ćoška, manje troška, i očla. Nismo se venčali. I sad sam, nevenčana. Ko vrbe su Cigani. Nema veze Cigani, ima neki neće da se venčaju i gotovo. Što da se venčamo. Nisam stekla ništa s čovekom i šta će mi. To samo radi da se steče nešto. Dobro i radi dece i tako. Imala sam s njime jedno dete. Terali me da idem da čistim ulice, da radim. Radila sam. To sve nije bilo svekrvi dobro. Traži zemlju, traži tal, ja nisam imala da dam. Moji nisu imali ... siromašni. Tražili su miraz. Tako je tetka to rekla, tražili su bogatstvo od mene, zemlju da donesem. Ja nisam imala i tako da smo se rastali. Zvao se Ranko iz Novog Sada. Dobro je bilo i sve je fino bilo tri i po godine. Kažem ni tala nisam imala da dam i ja došla u goste kući, ostala i rastala se. I nikad se više nisam vratila. Nikad. Što da se vratim, kad jednom lebac presečeš, nema više. Dete je ostalo kod mene, ne dam moje dete. Ja moju decu ne dam nikom. Ja rodila, ja ću odraniti. Rodila sam četvoro ... Ružicu kad sam bila devetnajst godina

A kako si se posle udala?

– Posle sam sedila, pet godina sam sedila, i onda sam se udala opet za Dejana iz Titela. Ne vredi! Kod moje mame, kući kod mojih. Nije voleo moje dete, ne vole, ne vole, oće da me nosi po kirijama tamo, vamo, moje žensko dete nisam tela da nosim, pa smo se zbog deteta rastali. Lepu večeru smo večerali i lepo sam otišla. Živela sam četir godine sa njim. Muško dete imam, imam četir unučadi od njega. Rastali smo se. Ja jednom kad se rastanem nema više, ne dam. Svoj život ne dam da me muči niko. Može lepo – može, ako ne može – tebi put, meni put. Taka sam! Tako je bilo, tako je i po pravilima. Šta ćeš da šetaš, čas tamo, čas amo, to nije ništa, šetalica. Posle se nisam više udala. Nisam, dvaput sam se udala ... Sad sam sama, svako sebi i dobro mi je. Fala Bogu, svoju starost ću da provedem kako moram i kako mogu. Čekam moju smrt i gotovo, nema više ništa.

Jaaj, biće poklon, nadam se. Pravim rođendan još uvek. Ti, oćeš mi doneti štogod? Sad ne slavim. Sad ima jedno deset godina, Boga mi, nema ništa. Bilo je pre deset godina, lepo sve, a sada ... Kad sam bila mala, slavila sam rođendan ... slavila je moja mama. Kupi nam bombone, pa kaže to je rođendan, mi znamo da je to rođendan, pevamo, igramo se i tako.

A kad sam se udala, onda je dolazila i donela nam poklone. E, kad mame nemaš, nema ništa. Jako sam volela svoju mamu i moja mati mene. Ja se nisam mojoj mami zamerila nikad. I kad mi nije bilo nešto pravo, ja se smejem, da je ne uvredim.

E sad sam stara, sad sam sama, sve je prošlo, dok je ovako – dobro je ...

(razgovor nije nastavljen)

(S. D.)

Kako ste proveli detinjstvo?

– Ja sam rođena u Stari Banovci triest pete, sedamnaestog avgusta. Majka mi je umrla, osamdeset godina kad je imala. Otac mi je bio mlad, dvadeset i šest godina kad su ga oterali početkom rata u Jasenovac i ubijen je tamo. Uopšte ne znamo di je nesto, samo smo dobili pismo, neki drugi su pisali, da je otišo kod ovog i ovog čoveka a taj čovek umro. Tako da nije taj čovek napiso pismo da je on ubijen. Tako da ondak nismo znali da je on ubijen, tamo u tim logoru. Kad su njega odveli, odveli su celu ulicu. U nekoj kući bilo po pet sinova i to su svim oterani u tim logoru. Reći ću ti kako je to bilo. Ja sam bila sedam godina. To je bilo jedan dan, onako jesenjsko vreme ... a moj otac usto ranije, mi smo malo kasnije. I on kaže mojoj mami, znaš šta, ja idem da teram svinje, a tamo ispred kuće bilo je dosta velikih mislim tih parcela, njiva. To je napušteno bilo. Ja idem kaže, da pustim svinje kaže, da pasu, onda ćemo kaže, otići na njivu da radimo. Ovaj, ona kaže, dobro, kaže taman čedu i deca ustati, kaže pa ćemo otići, kaže, onda da radimo. Dobro. Kad ono, dođe komšija iz druge neke ulice, dođe iz neke druge ulice neki komšija ide sa tim. To je počeo rat, sa tim Nemcima, sa tim cirkusom i sve kažu svakoj kući koliko ima tih članova, tih mislim ljudi, muškaraca. Tu ima dva, tamo ima pet, šta ti ja znam, sve u tako da opšte ni se mogo niko sakriti. Zato što ovaj izdava koliko ima sve, ccc, misim društvo. A došo je do naše kuće. On kaže mojoj mami, kaže: – Ivanka, di ti je Nikola? Moj otac se zvao Nikola. Kaže eno ga, kaže, tamo čuva, kaže, svinje. Otero svinje da pasu. Kaže, ajd, kaže, idi, kaže, zovi ga. I on se okreno, otac moj, baš se to sećam, to bilo sedam godina ja se sećam tog, i ona rukom na njega da on dođe i on došo i on odma su njega oterali. I tako sve od kuće do kuće. I kad su to skupili, celu tu ulicu su pokupili, poterali, stavili su i odneli su u Staru Pazovu. Tamo bio zatvor, kao sad ovde kod nas u Dunavsku ulicu. Da. E, tamo su oni njih oterali i sve kaže u zatvoru. Onda smo mi išli tamo njemu u posetu. Tako da su dozvolili i onda je moj otac samo kazo mojoj mami, kaže čuvaj, kaže, decu. Pazi na, kaže, da pa znao je on, vidio je, misim, šta je i ko je otero, kaki je rat i to sve. I kaže, pazi, kaže, na decu, kaže i čuvaj decu. Ma ja ne znam, kaže, kaću doći. I on tako bio možda tamo u Staroj Pazov i u tim zatvoru jednu nedelju dana, možda dve – sad ću ti to tačno slagati, ne znam baš tačno. I onda su oterali u taj logor u Jasenovcu, otišli su. To se čulo, zna se da ... e, tamo su ga oterali. E, tamo je onda bio jeno dva meseca, bio je tamo u zatvoru i odonda nije uopšte dolazio, a mi smo se, ovaj vukli sve po njivama sa dedom i mama moja i strina. I ona je isto imala troje dece. Nas je dve, ja i sestra. Zato što su ranije njoj deca poumirali. To je ona što je radala ono. Rodila je, imala je četvoro pre mene. Ondak ja, ja zastala. Pa pojma nemam od čega su joj umirala deca, ja to nju nisam ni pitala, zašto. Ne znam, al nije ondak bilo ni tih lekara tako. Pa znate kako je bilo to pre, što kaže, to nije se tako ondak ni išlo kod lekara da se to vidi od čega je i šta ti ja znam.

Gde su se žene onda porađale?

– U kući. Dolazila je neka babica kući, pa su se u kući porađale. Kake bolnice, kaka! Te cirkuse, šta ti ja znam. Majka je imala nas dve. Ja sam bila od sedam godina, a sestra moja godinu i po dana samo. Kad su oni navalili, to pucanje, to ubijanje za vreme rata, palidu kuće, goredu kuće i to sve. I ondak deda uprego konje u kola i ja sela, sestra moja i mama i strina i njene troje dece. Ona ima tri sina, a moja mama imala nas dve ćerke. I ondak mi smo seli u kola i otišli smo. Sve tako po njivama di ima ti tako napuštenih salaši. I tamo smo mi spavali. Mama nije spavala, ko svaka majka. Ona je čuvala decu. Ona nam je uvek pričala da, kaže, idu pacovi šetaju u napuštene kuće i salaše. I oni očedu oko naše glave da idu. Mi spavamo ona ustane i sedi i čuva nas. Nije bilo tamo ja-stuka, samo što je ponela ćebad ili jorgan da se pokrijemo. Spavali smo na slami. Ona je samo terala te pacove, plašila ih da nam se ne bi približili, da skočedu na nas ili nešto da se uplašimo. I onda, kad se malo smire te pucnjave, ondak mi opet dođemo kući. Onda opet budemo kući dan dva. Ondak idemo opet u Staru Pazovu. Pa tamo da vidimo tatu, i deda da vidi svog sina, i to sve. I posle kad su tatu oterali u logor, ondak nismo opšte mogli tamo ići. Oni su ubijeni bili u tim logoru. A deda je preživeo. Starije ljude nisu terali. Samo mlade, do četrdest pet, do pedes godina. E, to su šišali, to su samo vukli.

Imali ste sedam godina kad je rat počeo. Vreme za polazak u školu.

– Nema od škole ništa. Onda kad se završio ovaj rat išlo se, ali je to bilo jako retko. Moja mama nije mogla mene da da u školu, nije imala uslova. Da budem iskrena nije bilo niko ko da radi u kući. Moralo se živeti. Bilo mi je posle žao što nisam išla u školu. Samouko sam naučila da čitam i pišem. Na televizoru kad ima napisano latinicom i ćirilicom – sve čitam.

Deca mi se smeju. Kažu, mi smo završili školu osnovnu i srednju. Mama nije išla u školu, a zna da čita i piše, gde bi ona stigla sa svojom školom.

Pričajte mi o svojoj svadbi?

– To je bilo normalno. Ja sam imala sedamnaest godina. Ja sam trijes šesto, moj muž je trijes drugo godište. Moja mama je iz Beške. Ja sam tamo odlazila kod babe. A moj muž je ima sestru tamo. Tu smo se upoznali i onda smo se tako zavoleli. Onda je došo njegov otac da pita moju mamu da dozvoli da se ja udam za njegovog sina. Mama je rekla da sam još mlada, sedamnajst godina, onda su pitali mene i ja sam pristala. I tako je to prošlo. Venčali smo se u opštini. Imala sam belu venčanicu, nije bilo mnogo ljudi u svatovima. Moj muž je bio zemljoradnik i to je dan-danas. Nikad nismo imali stalno zaposlenje, al moja deca danas imaju. On je imao dvadeset godina kad smo se uzeli. Ja sam došla maja meseca u njihovu kuću pedest druge godine, došla u maju, a on je otišo u septembru mesecu u armiju. Eto, vidi kolko sam ja živela s njim, četir meseca. Ostala sam, ovaj, sa svekrom. On je uzet na dve godine, a posle je došlo smanjenje, smanjili su taj rod vojske pa je bilo na osamnaes meseci. Godinu dana on nije dolazio kući.

Jeste čuli za Goli otok?

– Da, jesam. Pa ja sam čula da je, ovaj, da su uzimali, čak uzimali su od mog svekra porez. Pa su njih gnjavili za porez, Tito je bio ondak na glasu. On je bio ondak kao sad Slobodan što je. Oni su tražili od zemljoradnika obaveze: da se da žito, da se da sve. Ko nije ima da da, a imo je zemlje, a nije ima toliko prihoda da može da daje te obaveze.

Oni su njih terali u zatvor, pa su ih tukli, čak i brkove su čupali živim ljudima. Dosta je ljudi bilo u zatvoru. Tukli su ih. Morali su prodati iz kuće da kupidu žito, kukuruze, da bi mogli da vrate tu obavezu, što su oni ostali kao državi dužni.

I šta kad se vrati ta obaveza?

– Doći će druga i tako. Puštali su iz zatvora kad su oni dali svoju obavezu, ono što ima, na primer kao sada kad ti završiš školu tvoju. Nemaš više gnjavaže. Ti si svoje završila i mirna si. Nema više ko da te matletira i ko da te gnjavi, zato što si ti svoje sve, što kaže, dala ispiti i to. To ti isto tako i onda. Pošto je trajalo to valda ... ne znam koliko godina. Nije to dugo trajalo. Onda su se malo domislili. Onda su udarili veliki porez novčani. Onda se moralo plaćati porezi.

Koliko imate dece?

– Devetoro: tri devojke i šest muškaraca. Najstarija mi je ćerka Divna. Ona je u Rumenci udata, a njen muž radi kao inženjer u „Vodovod i kanalizacija”. Onda Branislav, on veze rublje. Onaj sin što mi je napolju, on je završio za kuvara, ali nigde nije zaposlen. On radi tu poljoprivredu. Sa mnom je Vlada, on radi kod privatnika plastičara. Mića radi tu u „Jugodentu”. Saša radi u „Vodovodu”. A Ljilja, ona nije nigde zaposlena.

Kako ste se Vi čuvali od neželjene trudnoće?

– Pa, nije baš bilo tolko ni da se moram čuvati. Jer ja kad sam išla kod lekara, lekar je meni reko: – Ne smeš da praviš abortusa. Zato što je unutra nešto bilo poremećeno. – Ti moraš ostaviti dete da se rodi. To je sve razmak između dece tri godine. E, posle već bilo je dosta te trudnoće. Nisam mogla na nogama da hodam. Bolele su me jako noge, i te vene. I onda Saša je bio mali, bio dve godine. I mene počelo iznutra nešto da me boli, odem kod lekara, kaže pod hitno moraš da se operišeš. Ja sam bila oko mesec dana u bolnici na ginekologiji. Tako da su mi to sve oni onda izvadili.

Jeste li se porađali u kući ili u bolnici?

– Dvoje dece sam u kući rodila, normalno. Ostali su se u bolnici rodili. Ima baba, kući je dolazila. Zvao je muž i došla je babica kući i ondak je ona porađala. Ima to da nisu kao nekada što su bili. Nisu dovoljno vaspitani. Jako su drske. Pa onda kad ti, normalno, kad ženu uvate bolovi one se deređu na tebe, vičedu. Oni treba lepo da te pripreme, da su stalno pored tebe u prisustvu kad dođe bol. Tako da nisu opšte, mislim onako da ti lepo bude s njima i da ti ugode, da ti olakša, što kaže, ono malo kad imaš ... i to sve. Bolje je bilo kad sam se porodili kod kuće. Tako ispadne. Pa normalno, zato što ona došla žena kući i ondak ona kaže nemoj tako, sad ovako, pa onako. Sve ona objašnjava kako treba, da mi bude kao lakše. I pomagala je ona dovoljno i to sve i masirala i malo pritiskala tako tu pored. A i sve tako da bude i njoj lakše i meni.

Za vreme Tita bilo je besplatno školovanje, letovanje na moru za decu? Jesu Vaša deca išla?

– Jesu. Imali smo odmaralište „Lišnjak”, naša škola „Nikola Tesla”. I onda su deca išla po petnaest dana i na more, na planinama i tako, di kad pre stignu, što kaže da ih odredi di čedu ići i to, ali mislim besplatno – to nisu. To smo sve mi plaćali u školu. Kad su išli na more nismo celo platili, pola po pola. Svi su išli na more, Saša ne znam ni ja koliko puta je bio, di nije sve išo. I ostala deca isto, samo on je najviše išo. Išo je po planinama, išo na more ... u Budvu ...

Kako vam je pričao?

– Kako da je ... pa nije da je pričo, jako je lepo tamo i sve. Hteo da nam donese vode malo, da probam malo. Pa, reko, što nisi dono, pa kaže nije imo flaše, a idi, reko, s milim Bogom. On se tako ludiro, teo da donese vode. Pa zato što ja nisam imala uslove da idem na more. Nisam išla na more, kad sam bila kod matere nisam mogla, ajd idi radi da može da se živi ... Kad sam se udala, muž je otišo u armiju, di ću onda da idem. Kad je došo na osustvo, ja ostala u drugom stanju. On kad se skino, ćerka mi se u aprilu rodila i ajd, di ćeš onda. Deca me uvatila, nema više, ma kaki! Samo zaglavi pa radi i gledaj dalje kako ćeš i šta ćeš. Nikad nisam imala stalni poso, da sam zaposlena. Imali smo dosta svoji prijatelji, poznanstva. On preko neke doktorice kaže: – Ajd, zovi je nek dođe. Onda sam ja išla i radila po kućama. Al ovako, nije to bilo za stalno, pa to je bilo tako nedeljno jedanputa, dvaputa, tako. Tako sve po kući što treba da se radi. Gazdarica ode kad čistim. Ona je radila, a muž njen bio direktor, ona doktorica. A kod drugih što sam radila isto, samo je ona bila doktorica za uho, grlo i nos. Oni meni ostavljaju ključ, ja odem dok je ona kući, ostavi ključ, zaključam se dok radim svoj poso po kući. I ondak ona kad dođe, to je sve na svoje mesto i oprano i očišćeno ... Ona dođe kući kad ja završim poso. Ona radi do dva sata i ja budem do dva sata. I daje oma pare.

Jeste li naučili možda nešto od nje?

– Meni nije bilo potrebno. Ne može mi ona pokazivati kako treba da peglam il kako treba da brišem ... Normalo sve. Super je bila žena. Jako je dobra bila, ja sam radila kod dobri ljudi i školovani i vaspitani, sve kod lekara... pametni ljudi, uvek su častili. On kaže: – Vidiš, kaže, kaki je čist stan! Ona žena kad je dolazila kući, oni su imali parket u stanu. To je bio parket ubi bože, to se crnilo, to je strašno, nisu ga lakirali, nisu ga održavali, koga su imali, ko je bio kod njih, pojma nemam. I ondak ona meni kaže: evo ti, kaže ovde imaš ovaj papir, imaš tu krpe i ako možeš doteraj malo. Ja kad sam sve završila onda sam uzela to, pa kad sam ga ja išmirglala i to kaki bio, ma! Oni kad su došli, čovek kući, kad je vidio, oni ne da su bili zadovoljni nego prezadovoljni. Možeš se ogledati u njemu kako je bilo sve sijalo, ono sve očišćeno, lepo izribano i to sve. Ali ovi što su imali druge, to nije ... nisu tu tako ajd samo malo, samo lickaj i ajd beži. Pa, da. Ili ako radiš ondak radi, ako ne, nemoj ni početi! A kad uzmeš nekog i to da ti što kaže radi ne, ne sve je normalno. Pa, vidi ona da je to sve namešteno što kaže kako treba i to sve. Čak sam ja i radila i ono što nisu ni zapovedali da se radi. Još sam ja skidala iz kupatila zavese, pa sam čak i brisala i zavese oprala i ispeglala i opet stavila na njeno mesto. I u trpezariju isto. To su sve velike kuće, to su veliki stanovi, to su sobe. Pa, kako da ne, pa vidi se kad se uđe unutra, da ti oma drugčije, svežina, oseti se svežina i miris Pa samo se smeškaju i kad neko dođe kod njih u posetu, onda samo idu od sobe do sobe i samo pokazivaju i vidiš šta je Živka radila, vidi kako je ovo, kako je ono. Ja se pravim kao nešto da je ne čujem, kao da ne znam da pričaju o meni.

Kako se sada osećate posle svega toga?

– Bilo je kritično malo i ovako ... Al ko je svestan, ko je pametan, bori se, uzme jednu liniju, rasporediš da imaš, ne moraš ti danas to sve potrošiti. Ostavi malo i za sutra, jel znaš da sutra nemaš drugog izbora, odakle da izvučeš. Onda tako raspore-

diš da imaš za više dana ili za sutradan i tako nešto i to sve. Tako moraš. Ja i muž smo išli da radimo, svekar je čuvo decu. Svekrvu nisam ni zatekla. Ona je umrla pre nego što sam se ja udala. Svekar mi je pomago. I ondak ja kad sam išla, ovaj, da radim ili idemo ja i muž idemo na njivu da radimo i ova deca koja su malo veća, mi smo vukli samo ovako koja su deca manja od dve godine on je njih čuvo kući i pazio i skuvo njima. A mi smo išli pa smo radili zemlju. Dosta nama bila zemlja daleko. To tamo na Čeneju blizu, čula si za Čenej, e tamo nam je bila zemlja. Onda smo prodali tu zemlju, pa smo kupili, tu kod Veternika, tu kod Živinarske zadruge. Da i onda smo, ovaj, tako vukli decu i kad je bilo kopanje, pa kad je bilo branje ... Kad su šest-sedam godina, išli su s nama. Oni su nama isto pomagali. Oni dođedu iz škole i na bicikli, tu su dolazili, pa su nam pomagali, kopaju, da se plevi i šta ti ja znam. I ova ćerka što je u Rumenci ona je tu radila kao kuvarica, ovde u Subotičku ulici. Ona radi do dva sata, kad dođe kući, presvuče se, sedne na bicikli i dođe tu do igrališta, tu nam je zemlja i tu je ona dolazila u baštu i to je sve sredila dok ja ne dođem sa njive. Bašta mi je sređena i okopana ili posejano ... Sad zavisi kako koji uvati sezona. I dan danas isto tako. Isto i ova Ljilja ide da kopa, seje. Prekjuče smo brali šljive. Dok sam ja jutros rano ustala, sin pomuzo, ja podelila mleko, ovi otišli na poso, ja oprala to, uzela mašinu i samlela sam šljive i stavila šećer i stavila napolje da se kuva. Ove sam izbirala i stavila pet flaša kompota. Ima još dosta da se bere, sutra idemo još ono što ima zrelo da oberemo. Još nek ostane dok ne sazredu, nešto ćemo prodati i sebi ostaviti ... Opet neki dinar dobro dođe, dinara nikad viška nema ...

Je li to ima žensko/muški poslovi?

– Ma, nema. To jedno drugom oni svi pomagaju. Evo sada, ako ne može Ljilja da stigne, Mića i Vlada će. Vide da ona ne može da stigne ili pomaže nešto meni napolje, oni čedu uzeti svoju majicu, pantalone, oni čedu oprati ili ispeglati. To nema problema. Oni peru, ispeglaju svoje, složidu di šta treba i tako treba da bude. Nemam ja s time problema, da ja moram lupati glavu ... ko pre stigne taj to uradi. To su tako od malena vaspitani. Oni sad sipaju sebi da ručaju, ja ne mogu da stignem da svakog podvarim, oni ne dolazidu svaki na vreme da ruča Nedeljom jeste, onda smo svi na okupu, ovim radnim danom ovaj radi prepodne, onaj rad i poslepodne, sve je to tako razbacano, taj poso, onda kako ko dođe njima je skuvano, oni sipaju sebi, sklonidu svoj tanjir, sklonidu stolnjak sa stola i to sve stavljaju i tamo na stranu ... To nema da oni ostavljaju na stolu, pa da se to nanižu tanjira, kašika i čaša ... Ne. Kolko puta kad ja idem napolje ode Ljilja, Vlada ili Mića ili Saša kad oni vide čaše i tako to sve, nema to se sve opere i stavlja se na svoje mesto. Jedan dan Saša muze, drugi dan Vlada ode, namirivaju kući i to nema, svaki ima svoj dogovor. Ne pitam ja njih da li su oni zaposleni ili nisu. Oni moraju imati svak kad dođu kući neki poso da završe

Kako vam je muž pomagao u svemu tome?

– Pa, kad je došo kući iz vojske, onda smo zapeli, pa smo radili, ćerka mi se rodila. Al tu je bio svekar, ondak on je bio, on je radio, ja sam njega smatrala ko oca svoga, zato što sam ja bila mala, sedam godina kad sam izgubila oca. Malo ga pamtim, onako ko neka senka kad je tero svinje ... Sećam se da je bio malo crnomanjast, crnji je bio malo od mene. Majka je umrla ima deset godina.

Posle rata gde ste živeli?

– Pa kući, tamo kod matere, mi smo imali kuću svoju tamo, to su otac moj i mati zidali. Kad su se njih dvoje uzeli. Mati je tamo živela, umrla je ima deset godina. Oni su palili druge neke kuće, privatne kuće nisu. Otac je plac dobio od *svog* oca i ondak oni su sebi zidali tu kuću i mi smo imali svoju kuću. Deda, strina, mama svi smo bili u kući. Deda je kazo šta bude da bude, deco, šta bude svima, to će biti i nama.

Koji je Vaš najsrećniji dan u životu?

– Kad mi se prvi sin ženio! Onaj za ćerkom što je rođen. Ja sam kazala mužu, koliko god košta da košta, pravićemo svadbu, ne pitam te za pare ... Tu je bila svadba u šatoru od dvanest meteri u dvorištu. Tada nije bila ova ograda i terasa, bilo je mesta tako da se moglo šator tu staviti u dvorište. Tu je bilo sveta, čudo bilo. Velika muzika trajalo dan i po, tek je u ponedeljak bilo razlaz. Subota uveče, ondak su se skupili svi gosti, i tako. Dolazi ti gosti, dolazi dalja familija... došla muzika, kao devojačko, momačko veče. Pevanje i igranje ... Ujutru doručak, muzika svira, oni doručkuju, spremaju se kola ... idu po mladu i kad odu po mladu autom, ovaj, ide se kolima, ide se po mladu, tamo se normalno ruča i onda kad dođedu oko dva sata dođu ovde. E, onda to se tera celo poslepodne, celu noć, tek ponedeljak oko podne se razidu. Skoro dva dana se održavala svadba.

Koliko ste se dugo zabavljali?

– To je bilo možda u godinu dana ako smo se viđali jedno dvaput ili triput. Ne i to samo odjednom puknulo i ajde. Pa da, nije to zato, sine moj, kažem, nije kao sada što se ide kod jedno drugog, pa to svaki dan, pa ko neće danas on doći, jao pa što nisi došo, pa di si bio, pa ovo, ono. Tako nešto, ne. To je meni jako nekako ... neugodno mi je to. Nezgodno je što vidim danas kako je to ova omaladina i kako se to ide i to sve, to meni to ne odgovara. E, unuka, ona mi je petnaes' godina, ona dolazi u pet, šes sati ujutro kući. Ja kažem njoj, sine moj, to moje godine to nije bilo. To ne valja, reko, što tako radiš ti. I ja kažem mojoj ćerki, kaže šta da radim, kaže, mama, kaže ja s njom. Reko, možeš ti njoj da zabraniš, to ti je žensko dete, ona da ide tako da ti ona dolazi kući, vidiš li ti, reko, kako je to sada stanje. Ondak ja kažem njoj, to u moje godine, Lenka, reko nije bilo, reko. Ja bi, reko, mene bi mama ugazila nogama, a ne rukama da sam se ja tako ponašala ... Mi smo se kratko videli, ako je sat jedan, on ode na svoju stranu, ja na svoju. Sednemo na voz, idem ja kući, on dolazi za Novi Sad, ja idem tamo za Staru Pazovu, i eto. To je bilo samo par reči i doviđenja. To je bilo tako na brzinu, samo pito je par reči i ja odgovorila i završeno.

Jako brzo se danas rastavljaju, a ja mislim da je to zato što su dugo išli, pa su se zasilili svoje ljubavi. Ako se upozna, pa sad idu pola godine, dogovore se i uzmu se.

Kažite mi najtužniji dan u Vašem životu?

– Jedino me potreslo, ovaj, kad su nam uginule tri krave. Pre dve godine nešto u hrani bilo, otrova ... mi smo naranili normalno krave ... Tu smo hranu kupili, kome ćeš ti sad to da dokažeš? Nikom. Kad noću čujem da se deru krave oko dvanes sati. Ujutru ja ustala rano, ajd idem ja u štalu da vidim, vidim krava leži, reko šta joj je sad, šta leži, ajde, reko, ja nju teram da ustane. Ma kaki, ne pomera se ona. Ja s vilom udaram, ma

kaki ona je crkla. Ona druga tamo leži, ona treća isto, a ja joj uđem ovamo unutra, ovde, probudim, gore otišla, probudila decu, ajd ustante, ja kažem njima to i to i to.

Preživeli ste Drugi svetski rat i sad ovaj, da li imate neko iskustvo?

– Ne daj, Bože, da se opet nešto tako povrati, al živa duša sve može izdržati. Pa da, jeste da sam ja onda bila mlada, ali nisam ja to razmišljala kako je i šta ... Ali ovo sada što je to bilo, ja sam se samo bojala da ne bi sada opet decu moju vukli u rezervu . Zato što mi jedan sin bio kad je bio ono u Hrvatskoj rat četir meseca, on je bio u rezervi i bio tamo baš blizu Hrvatske. Ovaj Mića golubar, ma ne znaš ti po imena ko je to, on je bio isto mesec dana, on je tu bio iza Bačke Palanke, blizu Oseka, skroz su bili dole u tim podrumima, bazama, u rovovima, šta li je to ne znam ni ja. Mesec dana ni se kupo, ni se umivo. Kad je došo kući, ono zapečeno sve na njemu, ma to strašno bilo.

Kad je bio sin tamo četir meseca, ja sam dan i noć plakala, pa stalno čuješ, stalno ubija se, puca se ... čudo. On je bio kuvar, nije on bio gladan i to sve, ali džaba tebi kada ... da imaš ti samo mirno da možeš spavati i to sve. Oni su spavali ovaj u tim kolima, pa po nekim školama, pa po svinjcima, po štalama, u ćebe su se zavukli i tako su spavali. Ma kakvi nemaš ti di da spavaš po kućama i tako ne voli niko ni da te primi.

A kažite mi, ovo bombardovanje?

– To je bilo užasno. Ne daj Bože da se opet to povrati. Pa, ne znam to, ne znam, Boga mi kako bi bilo, jel čovek izgubi živce, pa onda kako bi bilo dalje ...

Kad je bio onaj rat bila sam mala, ali se sećam te pucnjave da su palili, da su uzeli ljude i natakli na kolac, živog čoveka uzmu pa ga nataknu na kolac. Tamo su to radili kod nas u selu. Još kaže deda, kaže nama, kaže ajde, kaže nemojte tamo, kaže, gledati, okrenite se ovamo. Onda više na mamu moju kao na svoju snaju, kaže pokrij decu, kaže i tu ih sabij u kola, jel onda smo išli na salaš, tamo da spavamo. Kao da mi ne vidimo, da ne bi se mi, ovaj, uplašili.

Još onda kad smo došli kući, kaže deda sve muve, kaže, na njega idu, a živ čovek. On to sve nama posle pričo je kad se rat završio Kad se sedi uveče u zimsko vreme, ne radi se ništa, on priča kako su mučili ljude za vreme rata: ubijali, na kolac, gas petrolej prosipali na čoveka i uzedu šibicu i palidu – živ čovek gori. Pa sigurno da je bilo i sada, samo što se to sada ne priča. Možda ko je bio prisutan, ko je vido možda, oni sad pričaju možda svojim roditeljima šta su vidli i kako su vidli i to sve. Sve mislim vamo što je bilo u Osjeku ... A to je sve u tajnosti i to niko ništa ne priča.

Je li vam bilo bolje za vreme Tita ili sad?

– Pa ne znam ni ja ... meni se čini da je bilo bolje. Znaš po čemu je bilo bolje: onda si mogla, dok je on vlado normalno da živiš, onda se moglo i kredite uzeti i uzeti i raditi i graditi, sve, što god očeš. On je dozvoljavao i kredite i sve da se uzima, nije bio toliko skup život, što god si htela da ideš, da kupiš po radnjama i tako nešto, ko je u mogućnosti , moglo se kupiti i to sve. Ajd sada digni ti neki kredit, za neke stvari da kupuješ, ne kuću da gradiš, ne može nema šanse. Nema to kao što je bilo, nema. Ko je znao onda da koristi ... Al ima tu kod nas u ulicu, oni baš sad nosidu mleko, oni su uzeli kredit od vojne. On je bio kapetan, taj čovek, oni su uzeli kredit, gradio je kuću na sprat, potkrovlje i sve jedan posto kamate dao, a ne samo to on nego i drugi isto ljudi i drugi

ljudi i što to tako to se moglo sve stvoriti, nabaviti i imati sve, a sada, ajd sada ti diži neki kredit, uzmi – nema šanse. Jer bilo je čak, ovaj, iz banke da možeš da digneš sebi kredit. Dižeš kredite i kuću da izgradiš i posle normalno ti otplaćuješ svakog meseca. Mi smo našu kuću sami zidali, radnici, naravno. Sve mi smo sve vukli, s kolima materijal, sve šta treba. Zidar je zido, malteriso ... Ja sam sve radila dok su zidali i malter da pravim i da vučem cigle i znam da malterišem ... kanalizaciju da ti spojim, ja sam dovukla kod nas u dvorište kanalizaciju. Nisam sama, oni su meni pomagali. I sve te gumice, te cevi i to sve. I to bez škole. Pa i pre sam ja isto tako sve to organizavala. Imali smo familijarni sporazum, dogovorimo se ovako ćemo uraditi, tako ćemo uraditi ... i majstori kad dođu da rade, ondak oni mene slušaju. Nemoj, reko, to tako, to radi ovako, bolje će biti ovako. Moja deca kažu kad rade neki majstori, ona je glavna, ona sve zna da objasni ljudima kako treba da rade. A ima neki koji se ne ljute, a ima neki koji se ljute. Pa zato što ja njemu kažem kako da radi, a on bi radio više fušerski, ondak to meni ne godi. Il ga napravi kako treba, il skuvaj ručak kako treba, il nemoj ga ni skuvati.

A moj muž je isto radio, pomago tu, al on to ne voli, on se u to tako ne meša ... šlogiro se pre neku godinu pa malo vuče nogu. Pa ne mislim on da se radi, al on tako ne razume se da kaže ajd na primer ovo je, ovaj, luk ćemo napraviti kockasti il da ga napravimo ovako kao ovaj okrugli. Ta njemu ajd, kaže, napravi, kaže, kako očeš, reko ne, ne, ti napravi ovako kako ti ja kažem A što se tiče te kanalizacije, on se bunio, nije hteo .. kaže mani se ... Ja kažem nisam imala septičku jamu i oni su meni to, brzo se napuni, ajd plaćaj da dade da ti čiste, to se sve već ne isplati. Reko ajde da mi uzmemo cevi, pa to mi da kapamo i kopali i napravili i to sve. Kopala sam, to se kopa ... po osamdeset canimetara smo išli dole. Ja sam postavljala cevi, moj muž je sedeo i gledao i tu je došao još jedan komšija i s njim gledao ... pomago je, dodavo je ... Pa ne može kad su to prave cevi, pravo je to sve, pravo gumice, sve stavljaš kako treba, nema šanse da pogrešiš. Vidiš kako pišeš, pa ondak misliš ako nisi dobro napisala ti ćeš to danas napisati ovako, a sutra ćeš bolje, pa onda ... pa tako sve to. Isto i kod tog sina kad smo radili ja sam se svađala s majstorima. Pa došao ovde kući, pa kao on je to namestio, al nije mi namestio kako treba. Ja sam mu kazla, reko namesti ovako i ovako, kako ti ja kažem. On to nije namestio, kako je stego, šta je radio, đavo bi ga znao i više je stego i napukli navoji na česmama u kupatilu I on kaže dobro, ja ću to namestiti, nisi dobro kupila tuš i sve za kupatilo. Reko jesam, to je sve novo, ti samo namesti tako kako sam ti ja kazla. Dobro, kaže, namesti, on ode sutradan i namesti i donese mi ključeve, a ja sam mu dala ključ da on to namesti, kad završi da mi vrati ključ. I on meni da ključ i još ostalo pare ja njemu treba da dam, ne, ja kažem njemu, reko znaš šta, a ključ je kod mene on je dao meni ključ, reko ja ću sutra otići, pa ću ja da vidim kako si ti namestio, da ti sutra dođeš poslepodne, ja ću ti dati pare. Ne, ne kaže, ti meni daj pare, reko ne pare, ti, reko ja ne dam, pare imam, samo da ja reko vidim kako si ti to namestio ili to ne curi, možda si samo nešto zalepio, pa ajd posle da, reko ... Ne, kaže to je sve u redu, kaže daj mi pare, reko ne dam ti pare dok ja vidim i on tu počeo da viče. Reko nemoj da vičeš, izađi napolje i sutra mi se obrati i ja ću ti dati pare i biće isplaćen ono što si uradio, što sam još malo i ostala dužna. I ja sutradan kad sam došla, ja sam videla da on nije namestio kako treba, stegao je na kadi, iskrivio tuš i slavine. Ja posle uzela drugog čoveka i on to

namestio kako treba. Došo moj sin ondak, ja kažem sinu sve šta kako je i to sve, reko nije to pošteno. Jesmo se dogovorili, reko, pošteno da radiš, pošteno ti platim. Ništa, reko, drugo neg samo da se lepo uradi kako smo se dogovorili to, ne reko fušerski da se uradi. Reko, ovo niste radili, niste kopali, ja i sin smo kopali kanalizaciju, septičku do septičke jame, jel oni tamo još ne moraju da kopaju kanalizaciju. To niste, reko, uradili, a bilo je u dogovoru i to da uradite, a ovaj on ništa, ćuti ko, ko ... Pa da ništa nije on njemu, on kaže kad je on otišo, kaže nemoj se svađati s čovekom, ma šta, reko, nemoj se svađati. Ja počela da lajem i, reko, šta i kažem, reko, mu mater i sve. Kako, reko, ovaj da se ne svađam, reko, uradi poso kako treba i evo ti pare, reko. Neću ja zaustaviti pare tu, ja ću tebi normalno platiti il da si bio čovek, možda bi te još i častila, da si bio čovek, da si radio kako treba. Ništa, ćuti (muž).

Kako vas zdravlje služi? Je l' osećate ipak malu promenu?

– Pa osećam, noge me bole, vene me ubijaju na promenu vremena, užasno ... Te vene, to tako ko prstom vako do gore, tu dole isto na noge, mišiće, meni popucali mišići. Ja sam radila i muški i ženski posao. Muž ima svoj poso, a ja radim dva posla. Ja se ne prepirem. To sam ja sve onako di pre stignem, ja to uzmem i završim, i mirna. Ranije nisam osetila da sam umorna, ni danas ne osetim, samo da me ove vene ne bolu. Ja ne osetim umor.

(S. S.)

Ja bih htela da vi meni kažete kakvo je bilo vaše detinjstvo.

– Pa reći ću vam koliko pamtim. Pamtim kako je moj tata govorio da mi je pet godina. Kad me je neko pitao ja sam samo učinila ovako pet prsta, da imam pet godina. Moj tata nam je pričao priče najviše kad je bilo zimsko vreme, kad se nije radilo po polju.

Jeste imali još braće i sestara?

– Imam i sada dve sestre i brata. Imam sestru stariju dve godine od mene, Zoru. Imam Gordanu, mlađa od mene tri godine. Vojislava, brata imam, šest godina mlađi od mene. Zora je rođena dvajest devete, ja tridesete, Gordana trijes treće, a Vojislav trijes šeste godine. Svi smo živi, hvala Bogu. Molim Boga da svi mene nadžive, da ja najpre umrem, Jer sam videla roditelje u sanduku pa molim Boga da ja najpre umrem.

Jeste li išle u školu?

– Jesam, al' samo tri godine. Znam da potpišem i pročitam i latinicu. Bio je jedan deda Joca i zaustavi jednog bačija Janka, Slovaka: – Jel moguće Janko da ova mala koja nije išla više od tri razreda u osnovnu školu zna da pročita pasoš od konja? Kaže: – Moguće je. Pametno dete, samouko.

Što niste išli više u školu?

– Ne mogu to da objasnim. Valda po nemogućnosti. Da kažem ovako, moja mama je uvek govorila to: – A, žensko dete, udaće se. Kao da će biti doktor il' profesorica. Nek' radi bolje. Od devet godina već su me vodile na njivu. Tako svu decu.

To je znači već bilo pred rat. Kad je bilo to?

– Jeste. Ja sam imala jedanajst godina kad se zaratilo i pamtim da nas je zauzela NDH, da Nemci vladaju sa nama, da su bombardovali šestog aprila četrdeset prve godine Beograd i da su isekli avioni telefonske žice, strujne na železničkoj stanici u Staroj Pazovi. Pamtim kako su moj tata i moja mama pričali kako su oterani ljudi, Cigani, u logor u Zemun na Sajmištu. Nas pazovačke Cigane nisu oterali zato što nas je štitilo selo. Bilo je da su oterani vojvođanski, sremački Cigani i u logor Sisak. Moja mama je šiljala njenim roditelja paket.

Šta to znači da vas nisu dali vaši?

– Moj tata i moja mama su pričali tako da su čuli od pojedinih, tih što su nas štitili, da su rekli da pazovački Cigani nisu političari, da nisu lenji, da rade i da nisu partizani. A ustvari, pamtim koliko je Cigana išlo u partizane. Pamtim i kad je moj tata pričao, kaže jedan, dal je komadant, otišao motorom za Vojku i ubili ga partizani u Vojki. Posle toga su vojački Cigani bili obešeni na banderama od železničke stanice pazovačke do bloka, kako se ide za Indiju. Osamnaest Cigana obešenih na banderama.

Zašto oni?

– Zato što su ubili, kao Cigani.

A nisu?

– Jesu, rat je bio. Moja baba je rekla: – Rat nikom nije brat.

Kako ste vi onda mogli da se prehranite za vreme rata?

Pa bilo je nekom teško. Nije svakom bilo lako, ko je bio snalažljiv, ko je bio vredan. Mi smo imali mnogo, moj tata svoje prijatelje ovde u Pazovi koji su imali mnogo zemlje pa smo mi dobili od njih i kukuruza i pšenice i ranili svinje. Imali smo.

Znači vi ste se tek posle rata mogli udati?

Četrdeset devete godine, kad sam imala dvadesetu godinu, došli Cigani da me proše, da me darivaju.

Jeste znali vašeg muža budućeg?

– Pa jeste, pazovački Ciganin, nisam htela da se udam za njega, jer sam znala njegovu familiju, da su alkoholičari. Kažem svojoj mami: – Vi se dogovarate, a nije dobro, mama. Zašto da se udam za Gigu? Gigina familija svi volu da piju i da se tuku i da se svađaju. A moja mama kaže: – Sine moj, njegova mama je iz Sremske Kamenice, rođena u Sremskoj Kamenici, jako fini Cigani, i on će možda biti na njegovu mamu, neće biti na ovih Cigana ovde u Staroj Pazovi. On je bio ostao bez majke sa šest godina, pa kad se dobije čiste košulje, čistog kreveta, on će to, sine moj, da poštuje. Pođi za njega, već si ti Ciganima stara devojka, jer se ciganske devojke mlade udaju. Ja sam se stidela. Ja sam se plašila. Nisam išla među veliko društvo gde ima mnogo muškaraca. Bila sam jako stidljiva. Udala sam se slušajući roditelje svoje. **A oni su dobili novac?**

– Prodali me, pogađali se. Za šest i po hiljada. To je bilo kad se menjaju pare posle toga na brzo. Kao velike pare dobili za mene, i tako

Šta su kupili za te pare? Jesu li vam dali nešto od toga?

– Meni ništa. Tako... pravio moj tata svadbu. Ovde u Staroj Pazovi niko nije šator pravio za svadbu, prvo je moj tata pravio. Bilo leto, bila zima napolju su Cigani igrali za svadbu. A eto, moj tata je hteo šator. Dvajes sedmog jula četrdeset devete sam otišla od oca i majke.

Onda ste se kod matičara venčali, u crkvi.

– Ne, nigde. Njegov otac se oženio sa Cigankom iz sela Krčedina i došli su zaprežnim kolima po mladu i fijaker. Da, dva vrana konja lepa su me nosila, a nisam volela udaju moju. Nisam se obradovala ko što neko voli jer sam znala ko je, šta je. Tako je i bilo od mladih dana, ispočetka do kraja, do smrti njegove. Živeli smo četrdeset sedam godina. Više je bio pri alkoholu neg trezan. Stvorili smo lepu decu, četvoro. Imam tri ćerke i sina. On je išao po vašarima, po pijacama, ciganski se bavio, častio se tu. Ko je zaradio taj je častio, živio, imao štaku. Kad je letnje doba ... braon košulja na njemu, braon pantalone, slameni šešir. Kakvi, uživao ...

Od čega ste živeli ako je on uživao?

– Ja sam najviše radila. Kad su deca odrasla, malo su mi deca pomogla, al dok su deca bila mala samo ja. Uzeo je moje nadnice. Recimo kad je sezona kopanja kukuruza ja idem kod privatnika po mesec i po dana. Kopalo se. Ja sam lepe pare zaradila da sam mogla da pokrijem sirotinju dosta. On mi uzme, muzika svira, taksi vozi. Živeo, uživao.

Zašto se niste razveli?

– Ne znam zašto nisam. Ne mogu da odgovorim to. Evo kazaću ovako: da je mene bilo stid roditelja, porodice, naroda. Sramota je bilo rasti se, udati se drugi put. Ja sam mislila da se to mora tako.

Jel teško romskoj ženi?

– Jeste. Romska žena je rob živi. Najteže je romskoj ženi živeti. Ona lepo živi dok je sama, a kad se uda ona uđe u veliku kaznu jer on neće ništa da radi. Ako i radi ceni samo svoje, samo sebe a nju niko i ništa.

Ako bi ja htela da pomognem, recimo romskim ženama, šta bi ja trebala da uradim?

– Molim se Bogu i vama, molim vas ako je moguće da mi pomognete (*sklopila je ruke i plače*). Molila sam sve svoje ovde gde sam radila. Imam da su mame i tate umrli, a živa su deca, to su ljudi do pedeset šest godina, imam Slobodana, imam Javu Sretinog. Taj Java Sretin je rekao: – Tetka Zlato, pomoći ću vam, al ne znam koliko ću vam pomoći.

Znači trebalo bi starim Romkinjama pomoći.

– Mlada žena, zdrava, normalna treba da radi, da sebi život zaradi. Al ne da izdržava muža. Ne treba. Ja nisam dobro radila koja sam izdržavala mladog, zdravog čoveka tolike godine. E, sad je vidim ja malo drukčije, ona zapoveda. Mlada žena zapoveda: – Idi mi donesi to i to. Ja to nisam smela da kažem. One su obrazovane. Treba da ide u školu. Ja mislim da treba. Kako da ne. Treba da ide u školu, treba da je pismena svaka žena, svaki čovek, svaka nacija, škola je potrebna svakome. Treba da se potruži roditelj da da svoje dete u školu i da se pomogne romskoj deci da mogu da dobiju besplatne knjige. Lepo bi bilo od države kad bi se pomoglo tim ženama, tim ljudima koji nemaju mogućnosti da školuju dete, a dete hoće da ide u školu. Ja znam dosta dobrostojećih Roma koji neće da pomažu siromašne Rome. Neće, neće i ja skoro odobravam. Što on nije radio? Što on nije zaradio pare, pa da stvori svojoj deci sve što im treba! Ako je zdrav, ako je normalan, spreman za posao, sposoban, pa neka radi, neka zasuje nogavice i rukave. Niko nije umro od rada. Meni nije bilo teško raditi, nije me ni mrzilo, samo mi je bilo žao što mi je on uzo pare i potrošio, a inače nije mi bilo teško da radim jer sam bila ispravnih ruku i nogu.

Svašta ste radili i na njivu ste išli.

– I na njivu išla i u Baštovanu radila, lepu sam platu imala kad sam radila u Baštovanu. Sve znam da radim, išla sam i po kućama, radila mnogo, na dvanajst mesta sam imala prati veš dok nisu bile te mašine tolko. Da, išla sam prala veš, spremala kuće, krečila tuđe kuće. Baš juče komšija i ja pričali smo tako o mom životu i kaže: – Svi su vas cenili, tetka Zlato, poštovali su vas. Pa reko, niko mi nije rekao: – Sad si mi radila i više nećeš! Ne lažem, ja to iskreno govorim, neka čuje ko god hoće. Ja sam radila da bi bilo dobro.

A nikad mi niste kazali dal ste gledali u šolju, dal ste bacali karte?

– Ne, ne nisam se bavila s tim. Ima Romkinja da to rade, ali ja u to ne verujem i nisam nikad, ni moja mama ni moja baba.

Koji je Vaš najsrećniji dan u životu?

– Najsrećniji dan u životu mome kad se moj sin oženio, kad je doveo Ruskinju. Najsrećnija sam bila tad. Nisam znala za radost, za veselje nikada, samo tog dana. Kratko je trajalo. Bili su kod mene dve godine. Rodila se moja Sandra, unuka moja, ovde i ja sam prala pelene sa zadovoljstvom. Komšinica Milja sluša kroz prozorčić, moja sna ustala i kaže: – Što ste vi mama moje prali? Pa reko: – Sinko, ti si sinoć rekla da te boli glava i mama se potrudila da opere dok ti ne ustaneš, da ne moraš prati. Bilo je u kadi velikoj njihovo, a dečije je bilo u velikom laboru. Ja sam oprala sve i u ajnfortu raširila, promaja je bila. Nismo imali kapiju na ajnfortu, nova kuća. Moj sin je počeo da gradi kuću i ostavio svoju majku i otišao u beli svet za ljubav jedne žene.

Tako piše u Svetom pismu da će ostaviti majku i oca i otići za ženom. On se javi, piše. Za sve treba slušati roditelje, samo za udaju ne.

Koji je najtužniji dan bio u životu?

– Kad je umrla moja mati. Moja mama je umrla pedesete godine kad sam ja imala dvadeset, bila je četrdeset dve godine stara a tata je bio četrdeset pet. Ostao udovac bez moje mame i sa nama je bio, živio sa svojom decom do osamdesete godine. Imo je sedamdeset pet kad je umro i to je nama bilo teško, žao nas je bilo, jer smo imali jako finog i dobrog oca. Njega mnogo naroda zna ovde u Pazovi kao poštenog, dobrog Tošu.

Mama je umrla tako rano?

– Posle mamine smrti babica Marija rekla mi je: – Ovo je tvojoj mami, Zlato, bilo četvrti put da je učinila abortus sama.

A što nije išla kod lekara?

– Nije ona to sama radila, ipak je to neko... i dobila trovanje. Imala nas je velike, ja sam imala dvadeset godina, Zora je sestra već bila udata, Gordana imala sedamnaest godina, Voja je imao trinaest kad je mama umrla. Išao je tata malo negde.

Malo je švrljao?

– Malo je išao... i jednu noć je došao, bio je jedan sat... pamtim, mi tako ležimo. Ja sam bila udata kad je moja mama umrla, šest meseci. Giga je otišao u vojsku i dve godine se onda služilo. Bio je u Zagrebu, ondak je prešao u Ljubljano, a ja sam bila kod mog oca i kod brata i sestre. Pustila stanare u kuću, nisam mogla sama biti, mlada žena, nego išla kod mog oca. Kaže: – Neću vam dovesti maćehu, ali hoću da kuća bude okrečena i ja da sam opran. Naređujem to! Tako je i bilo. I onda smo mi pazile na njega. Jako smo ga slušali. Nikad nas nije ni tukao, ni kad smo bili mali, kad je mama bila živa. Mama nas je tukla, ko mama i varjaču i metlu, šta bilo. Vuče me za kosu: – Otićeš u tuđu kuću, nećeš znati ništa. Uči se, moraš da znaš da pereš, da peglaš, da krečiš sve. I hvala joj, hvala mojoj mami što je bila stroga.

(S. S.)

Recite mi koliko su vaši roditelji imali dece?

– Pa koliko su imali, ovako, da se setim ... Kao dete mislim prvo, dva brata, Milan on, pa ondak je moja mama imala još dvoje, ali umrli su, ne sećam se nji. Mama mi je pričala da je imala prvo dvoje dece isto muških, pa je ondak posle njih imala ovog mog brata starijeg Milana i ja. I još jednog brata sam imala, bio je ćorav. Umro je. Ovaj stariji brat, njemu je bilo četrnajst godina i tako da je on bio kod mog oca. Moja mama se udala za mog oca muzičara, znaš kakav je muzičar čovek, nikad nije bio kod kuće, većito je sviro. A majka je bila ta koja je stalno brinula. Mama je živela u Somboru u stanu, a otac neki puta ne dođe po nedelju dana, po dve nedelje, a moja mama je s nama sama. On je posle napustio mamu i oženio se i na kraju mama, jedna šta će, morala je s nama biti kod bratove dece dosta dugo u Staparuu.

Onda je moja tetka iz Žablja našla jednog čoveka ovde za mamu. Jako je dobar, zvao se Trnda, isto muzičar. Ona je preporučila njega mami, ali moja mama prvo nije tela da se uda za njega. Ona je razmišljala o svome životu, znala je da joj je teško i videla je kako su muke i patnje dok je bila kod bratove dece, pa je mislila kako će joj biti život, ona se jako razočarala i nije tela ni levo ni desno. Morala je sirota na sve načine da se dovija. I preudala se i bilo nam je jako dobro sa njime. Očuv je mene odranio od tri godine kad sam bila.

Ja za moga oca ljubav uopšte ne znam, niti sam znala. Kad sam odrasla, imala sam već i moje dete, pa ponekad sam išla kod njega. Nikad nije bio miroljubiji prema meni. Uvek je bio kao očuv. A za mog očuva mogu reći sve najbolje. On je mene odranio, ja sam znala njegovu ljubav, mi smo njega voleli, on je voleo nas, on je davao sve žrtve za nas. Moja mama je imala dece sa njim. To je moj brat, sad je u Beogradu. Kad je mama rodila sa njime brata, moj očuv je onda otišao na ratište, onda se to zvalo munkashi.

To je bilo četrdesete ili četrdeset i prve godine?

Da ti ja kažem pravu istinu, ne znam. Znam da je to bilo za vreme Mađara. Kad je došlo iz rata, mi smo se već preselili tu u ciganskom šoru u Žablju. Živeo je nepune dve nedelje-tri, dobio je vodenu bolest što je bio mlogo pretučen u ratu i on je umro. Ja sam bila mala, a moj brat je isto bio mali da ga skoro ni ne pamti. E, posle toga je moja jedna mama ostala sama. Radila je po tuđim kućama kao domaćica, kod sudije.

Ni ja nisam imala srećan brak. Kad sam se razvela, onda sam i ja išla sa njome, tako da bi školovali moga brata i za mesečnu kartu. Mučili smo se za njega da ga izvedemo na putu.

Čime su se bavili Romi kad si bila mala?

– Išo je narod na njivu. Hmelj se brao, grašak, kukuruzi su se kopali, prodavali su gvožđe staro. Nije to sine kao sade što ima da se može s nečim baviti. Većinom se radilo po njivama i po tuđim kućama.

Išla sam u školu nepuna dva razreda. Ja sam morala ostajati kod moji braća, pošto je mama išla da radi. Morala sam da napustim školu da bi čuvala mlađeg brata i drugog invalida. Žao mi je što nisam završila školu. Da nije bilo moranje da čuvam braću, sad bi lepo završila moju školu, imala bi svoje parče hleba. Brat je završio školu i radi u „Beobanki” kao službenik u Beogradu. On ima jedno dete. Sad ide u prvi razred srednje škole, ušao je u sedamnaestu godinu.

Radila sam i kod naši Cigana, čuvala sam im decu da bi mogli brata da izvedemo na put. Brat je jako voleo školu. Ondak, sine, isto nije bilo ništa. Siromaštvo i beda je bila. Sećam se: pada sneg, veje, dvanajst sati noću dolazi iz škole, pored lampe uči, nije bilo svetlosti. Ondak kosa mu se smrzavala, led i zima, pa šta da ti kažem neki puta nema ni šta da pojede.

A bio je život onda svakojaki. Moja mama se toliko trudila. Išli smo i da radimo i sve, nekada su neki jeli proju, a moja mama je sirota prodavala sve iz kuće... Sramota je reć i da smo mi ostali na gole daske da spavamo samo da bi imali mi i da bi nas othranila. E, tako da je moja mama dobila bolest.

Sirota je i u zatvoru bila! Neki čovek je prodavao neke živine, a niko nije znao da on krade i tako narod je kupovo. Znaš onu Maru Sundrinu, Olgicinu mamu? Nji dve su bili drugarice jako verne, pa ajd da ne bude samo ona u zatvoru da bude i moja mama. Znaš njenog muža Pilka? I on i svi su bili u zatvoru zbog kokošaka, pa idedu ulicom a ceo centar viče za njima kokošari, kokošari!

Kad ste bili mladi gde ste izlazili, kako ste se družili?

– U Laze Kostića (*ulici u Žablju*), u ciganskom šoru, bilo je svega što ti srce poželi. Tu je bilo igranki, tu je bilo pevanki kad su dolazili čak komšije i Srbi i svi sa čoška, dolazili u Laze Kostića, u ciganski šor da vididu kako igramo i pevamo. Ponekad smo izlazili i u centar, ali devojke koje su se držale na visokoj nozi one su se držale postrani od nas. A nisu bile, iskreno ti kažem, ni za moj mali prst. Sve jedna drugu ogovaraju, a sve su oblačivali moje haljine, nikada u životu nisam ništa njino obukla, evo ima još neko ko je živ pa može reći ... Bojana je bila glavna devojka, pa Sofija jadna pokojna, pa Dana – to su sve bili malo glavnije devojke, al nisu sine imali šta da obučeđu, u jednoj aljini to im je bila i svečana i svakidašnja, šta da ti kažem bilo je onda siromašno. Ja sam sine imala. Moja je mama išla radila, štogod je bilo prvo, prvenstveno cipela, bilo šta, to je bilo moje.

Kad ste upoznali vašeg muža, kako je to bilo?

– Ja njega nisam ni upoznala, ja sam jako bila mlada, oko šesnaest sedamnaest godina. E sade ne mogu reći da li sam ja možda godinu ili dve, možda starija ili on, ne mogu da znam tačno njegove godine. Zvao se Vlada, iz Šajkaša je on. Njegov brat Kona je dolazio u ciganski šor, njega su svi znali. Trgovu je sa konjima. Ali oni su jako bili opasni, kao oni dželatli. Pa taj Vlada je rod tvojoj mami i ta Cikarojka to je mamine mame sestra.

A kako je to izgledalo kad ste se vi upoznali?

– Kona je dolazio u ciganski šor i degod je on mene viđo ovako: – Ti ćeš biti moja sna, ti ćeš biti moja sna! A ja dođem kući i plaćem i kažem mami:– Mama jedan čovek

crn onako, on meni, mama, stalno kaže da ću ja biti njegova snaja, a ja sve bežim od njega, mama ja se bojim od njega. Kaže mama: – Pusti ga, nemoj ni slušati, možda se šali. Kad on baš stvarno, i došo on jedanput kod moje mame, a ja sam išla jednoj ženi nosila mleko u mlekari. I on je došo kod moje mame da razgovara. Moja mama kaže njemu: – Slušaj, Kono, moje dete je mlado, ona je još balavica, ona se neće udati dok se njen brat ne iškoluje, da izvede njenog brata na put. Kaže: – Neka joj je sa srećom! i on ode. Kad je on otišo kući svojoj, nit je mama rekla može ni ne može, ili da sam ja dala reč. Ništa. On otišo i kazo: – Može mama, možemo se spremi i idemo po mladu! Oni spremili sve! Mama se lepo uprepastila! Šta je ovo sade! Znaš ovi Cigani, baš i ovi di je mama radila, pa kaže kakav je ovo način nit je dete obećalo, nit ga zna, niti ga poznaje, niti su išli zajedno, šta je ovo sad?

Kako su doneli, tako su odneli nazad darove. E, posle toga, prođe mesec-dva da nisu dolazili ponovo. Ali onda stalno on mene vrebalo. I oni su mene vrebali da oni mene ukrade, ali ja sam, sine, bila sasvim svesna i pametna. Ja ondak nisam išla nigdi u centru, išla sam kući, a kad sam nosila mleko uvek je neko išo sa mnom. E, onda se Bojana uda za Nedeljka i sad doneli su joj venčanicu, doneli su joj šlajer i sad mi kolko nas je bilo, svaka proba šlajer; jaoj kako to nama lepo stoji, pa ja ću se udati samo da ja imam tako venčanicu! Šlajeri, to mene sine prevari. I posle toga oni sine opet došli, a ja opet bila kod te žene, ne znam ja da su oni došli, kad ono, bog te materin, zima, puca kamen i drvo tako je zima bila, oni došli po mene da me vode.

Nisu te prosili?

– Pa oni su prosili mene od mame i tate, ondak je to bilo veliko kako da kažem, četiri hiljade dinara

A hteli su da te kupe?

– Da. Ondak je to bilo veliko, sine ...

I tvoja mama je pristala da te proda?

– Pa kako da kažem ...

Takvi su običaji?

– Pa tako ne mogu ni da se setim.

Pa jel dobila novac?

– Pa da, to je bilo sve što su oni pripremili kod nas, a kod nji kući ništa, to je bilo sve što su kod nas imali. A dal su novce dali ja ne mogu se sećati ni dan danas. I svi meni kažu: – Mico jel ti vidiš kako su oni siromašni, jako su bedni nemoj ići sine. Vidi svekrva kakva ti je, prljavi i masleni, nemoj ići. I ja, ja stojim i mislim dal da vratim natrag taj dar i šta da radim ni sama ne znam, ali tu su više i stariji ljudi ubedili i mamu i mene da su oni bogati i da oni dobro žive. Kona je trgovac i bogat. Kad su oni došli po mene, igra i peva taj njegov brat stariji Kona. Po snegu peva onako ciganski: – *Cara Kono, naj kaj* čhol a šara (siromah Kona, nema gde da stavi glavu), a on je to pevo da bi se mi dosetili nekako, šta ja znam.

I tako da su oni mene odveli, sine. Kad su oni mene odveli i kad sam ja upala u njihovu kuću i videla kako su siromašni, na slamu su spavali, ja sam plakala, vriskala, ja sam tela da me oma to veče donesu kući nazad. U kući su bili svekar, svekrva, on,

njegov brat pa njegova žena, njih skoro devet svi u jednu sobu i jednu kujnu. I onda sam ja bila kod nji, valda dva meseca, možda nisam više bila, nisam više mogla da izdržim. Ja sam videla kako je taj njegov brat stariji svoju ženu Dragu tuko, kako god u kola zajedno sa konjem je sprezo i kako god konj trči, tako mora ona da trči i tako je on tuče. To kad sam ja videla, to je meni preselo, ondak je on meni govorio: – Očeš i ti tako da dobiješ batina? Pa meni je bilo dovoljno samo kad sam videla šta radi njegov brat sa svojom ženom. Ja sam rekla pa valda ću sad izvući glavu, ili živa ili mrtva, i tako je i bilo.

Na sreću, to je tako Gospod Bog dao da je on meni dao pare pet dinara, onda je to bilo veliko, da idem po hleb, a ja ne znam ulicu, ne znam ništa! Bilo je noć kad su oni mene doveli. A kad su me doveli nisu ništa imali, ni mrvicu hleba, samo što je bila topla soba. A kad su me doveli ja sam bila mlada, kosa mi je bila dugačka, zima je, hladno je, ja obučena lepo. I sad narod oće da me vidi i oma su im rekli u oči: – Pa di ste vi našli ovo dete, di ste doveli ovo dete u kuću da upropastite samo tuđe dete, neće ona ostati kod vas, i ta njena mati i njeni roditelji su bile budale što su je dali kod vas u kuću! A ja u dreku! Oću kući, oću kući! Dobro, kazli su, sutra ćemo mi tebe odvesti kući, taj brat njegov stariji bio je jako ljubomoran. Ja nisam smela kad neko uđe i dođe kod nji ni glavu podići.

Sad moji treba da dođu u gosti kao pogačari. To je bilo baš tako Božić. Posle toga možda nedelj dana. Moj brat iz Novog Sada je teo da dođe, njegova deca, pa pokojni Sava Burkuš, ali pošto oni nemaju ništa, što su oni siromašni oni nisu hteli da ih prime. Međutim, došla je moja mama, došla je u gosti i još jedna žena s njome, Kosana i Sava i bili su malo. Drugi dan su došli kući. Pita mama mene: – Kako si sine, kako se slaže s tobom? Šta ću ja sade da kažem?! – Dobro je. Ne smem da kažem kad je on pored mene.

Kad je mama očla kući, sad će mene voditi svekar s njime u selo. Šajkaš je veliko i dobro selo. On je jako bio dobar i ajde idem ja sa njime, vidim ja sad di god idem da on na papir piše nešto: dva, tri, četiri, pet. A on piše svinje da čuvaju. Neko mu daje ovo, neko ono za jelo i ovako. On je upisivo svinje. On je bio svinjar i upisiva ih je da čuvaju njihove svinje. Svaka kuća digod upiše da novac, bilo šta. Kad smo mi došli kući, ja i on, sad njegov sin, taj moj muž, bio je jako ljubomoran pa kaže: – Di si vodio moju ženu sa tobom? Ja sam počela da plačem, a i on čovek počeo da plače. Pa Vlado sine, pa zar ja moju snaju da ne vodim sa mnom, pa oće svet da je vidi! Kud ćeš ti izaći s budalom na kraj! Sve moje stvari što sam ja imala, on je sve to pokido na parčade, na pantljike, dobro sade neka on kida, samo da ja mogu da izvučem sade glavu, imam ja, fala bogu, šta da obučem, samo da odem od njega.

E, vidim sade da ćedu oni da čuvaju svinje. Kaže mi on tu novu aljinu, što je pokida on meni, da ja nosim kod kuma. On je bio Mađar i ja odem kod nji da odnesem tu aljinu da mu šije košulju od nje, a kuma je primetila sad na mene nešto i kaže: – No hat Mico, hat ti si nešto sva uplakana, šta je s tobom? Reko: – Ništa, ovo je poslo Vlada da mu se šije košulja. Kad sam ja, sine, izašla napolje gledam kuda ću, šta ću, ne znam. Kaki je mrak, i tako da Bog na svu sreću, pitam ja tog što je bio glavni kum, Bora se zvao, – di stanuje Bora – i tako meni žene kažu i ja sve tako, a sneg do kolena i ajd kod nji. A on je mene prvo tuko, šopio mi dva, tri šamara i kazo mi da idem u selo da mu nađem šta će da obuče i da odnesem da mu se šije košulja. Ja uđem unutra kod kuma, isto su znali šta je kažu: – Šta je Mico? Znae šta reko: – Ja se više vratiti neću ili mrtva

ili živa, mrtvu ćete me odvesti kod njega, a živu nećete, ja više neću da idem, ja više ne smem! A kum kaže: – Ne boj se ništa, ne sme on tebi ništa. A ja se, sine, nisam bojala njega već Kone devera, zato što sam vidila šta on radi sa svojom ženom, onda će i sa mnom, pa šta ću onda, i tako.

Kako ste otišli, kako je to bilo kad ste otišli od njega sa onih pet dinara?

– On meni dao da idem da uzmem leba i mene kao da je gospod Bog uputio. Tako sad ja ti pet dinara držim u rukama, idem tako i plaćem, kud ću, šta ću. Nit znam di je milicija, da idem u miliciju da kažem da neću s njim da živim. I tako nekako dao Bog i ja idem kod tog kuma i sade ja čujem da oni teraju svinje, a svekrva bosa po snegu dotrčala i došla kod kuma da me zove. Znala je ona da sam ja tamo. I lupa na vrata, kerovi laju, a ja sve drkćem, ja sam u sobi i sedim zatvorena tamo. Mislim, evo ih po mene. Kaže kum: – Ne boj se ništa, ne smeju ti ništa! Reko: – Nemoj kume reći da sam ja ovde i otvoriti joj vrata. Kaže: – Ne boj se, doći će milicija i milicija će ići za tobom. Jeste vraga! Onda ona: – Jel tu moja snaja? Kaže: – Jeste. – Šta očeš? Kaže, da ide kući ne sme to više biti, moj sin oće da se obesi, moj sin oće da se ubije zbog nje, neka dođe kući, neće to više biti tako. – Ne, kaže, a kako vi to mislite, da vi nju ubijete, tuđe dete, tako nešto da radite, ako već ne može, neka ona ide svojoj kući a on neka ostane kod tebe. Ja ne smem da idem. On kaže: – Milicija će da te prati. I ja dođem kući i oni njega tučedu. Njegov otac i njegov brat Kona, oni njega tučedu zbog mene, a ja držim vrata da idem. I tako se njegov brat Kona okrene i vidi da ja držim vrata, a on kaže: – Tako snajka ti držiš vrata da odeš! I on je mene isto šopio jedno dva šamara. Reko, nema veze izdržaću ja to, i ja opet vrata i teraj! Odem kod njegovog oca tamo di čuvaju svinje. – Znaš šta tata, ja više ne mogu, zadnja je granica, ja više ne mogu! Šta će čovek, kad je video kaže: – Sine moj, kad je tako šta da radim, bolje da odeš živa tvojoj mami nego mrtva! Na kraju, pošto je taj čovek meni lepo reko, a ja sad se bojim, ne bojim se njega, već se ja bojim njegovog brata Kone. Reko, ako on mene sretne, ako on mene bude vidio di ja odlazim, vратиće me natrag. Onda samo mogu kerovi da jedu mesa od mene koliko god očedu.

I ja trči po njivama, a jetrva Draga za mnom. Lako je njoj, nije umorena, ne fali joj ništa, kad god me stigne ona mene sruši dole. Ja sam bila mlada, jaka, nisam se bojala nje, kad ona mene ruši, kad ja nju, ja nju ostavila svu ćelavu, ćupala joj kosu. Ja kose sve raspletene, sve sam skinula sa sebe i bacila u jendek.

Kad jedanput ona vidi jednog čoveka, to što je trgovo Kona š njime, motorom vozi. Ona rukom na njega da stane, da ide za mnom, da me dostignu, šta je čoveku lako, dok si kazo „keks” on je mene stigo. Kad me stigo on mene vuče odud ona odud. Tako da ja s rukama ništa ne mogu i ja nekako daj s nogama ja nju udarim, čovek kad je vidio kaže: – Slušaj Draga, ja neću da odgovaram za ničije dete, ti tu mladu pusti, možda je ta mlada u pravu! I on seo na motor i ode.

Ali još se ja i ona borimo. Dok smo se mi borili, a tamo preko ima salaš, jedan čovek mutav ide i tako jedan veliki štap u njega, a na tom štapu ima onako kao jabuka. A on zna nji. On je čuo da se Vlada oženio, a zna i ko su oni. Ja znam da je on mutav, a ja kažem njemu, onako objašnjavam u toj svrhi, tako da je on ukopčo i on kaže meni da idem napred, a on će š njome da se bori kadgod ona oće da dođe blizu mene on so tim

štapom po nju i ona padne, a meni kaže: – Beži! I tako ja beži i trči i dođem do prvog salaša tu prema Đurđevu i ja sam otišla u opštinu tako da sam ja nji tužila i oni su meni rekli da se ne bojim ništa da ja mogu slobodno da pođem kući.

Međutim, ja sam se jako uplašila i opet sam počela da bežim i kad sam stigla do kafane tamo u Đurđevu, „Baba” se zvala. Tako da je jedan čovek mene zvao – Mico! Kako su oni mene zvali poimence, ja se onesvestim i padnem dole, nisam znala ništa za sebe, tako da su ljudi pretrčali i oni mene podignedu i kažu: – Ne boj se! Ne sme on tebi ništa! Počeli su da ga psuju, i taj čovek kaže da idem kući kod nji. Ja sam sad pošla da idem kući kod tog čoveka i kod njegove žene, ona se zvala baba Marča. Kad sam stigla kod nji, počeli su jako da plaćedu, da grdidu njega, ali kako god neko otvara vrata kod nji, ja sam se plašila i kažem: – Evo ga sad ide po mene! Dok sam ja bila kod te žene, tamo je bila baba Jovanka i kad je ona mene vidila, odma je javila mojoj mami u Žabalj. Bio je neko ko je došo u Žabalj i opet su došli uveče, šta je to Žabalj – Đurđevo, čas posla. Moja mama je došla uveče i tako sam ja došla kući.

To je baš dramatično. Jesi se posle udavala?

– Posle toga tri-četiri godine sam bila kući i onda sam se udala u Žablju za Tošu i so tim čovekom sam imala to moje jedno dete.

Neko vreme smo živeli u Žablju i posle je on otišo u vojsku, tako da sam ja bila malo kod njegovi, malo kod moje mame. Taj brak je bio iz ljubavi. Njega sam volela i otišla sam kod njega sama. On je bio moj momak. Bio je ženjen pre mene. Nije imao dece. Ja sam znala da on ide u vojsku, znao je i on. Ja njemu kažem: – Ti idi u vojsci, a on kaže: – Ja u vojsku neću da idem, ili prvi je metak moj, ili metak ili ti! Ja sam se stvarno uplašila i mislila da može nešto da uradi. On kaže: – Ako treba na dva dana, na dva dana, samo tebe i nikoga više! Ja sam njega zaista volela.

Bila sam zaposlena u pekari i mama je radila u njoj. On nije ništa radio. Tamo sam radila jedno dve godine u državnoj pekari i ondak on je otišo u armiju. Nažalost, ja nisam ni znala da ću ja imati dete i roditi. Samo jedno dete sam imala sa njim, ali, nažalost, kad je on došo iz armije, mali se već i rodio i tako da sam ja sa detetom bila kod moje mame, malo kod nji, a više kod moje mame nego kod njegovi, jel oni mene nisu voleli, niko. Govorili su da to nije njihovog brata dete, kao da sam ja pitaj boga šta radila dok je on bio u armiji. Mene je to jako kopalo i bilo mi teško i onda sam ja bila kod moje mame malo sa detetom, malo onde.

E, posle kad je on došo iz armije, mama ko majka: – Idi sine pa tamo budi, nemoj da on dođe da bi kazo da si ovde, pa kako ti bude. I ja tako odem, a on kad je došo iz armije, on je prvo došo kod moje mame, da vidi dal sam kod njegove mame il kod moje. Kad je on došo i moj očuv je došo s njime.

Jedno nedelj dana pre neg što će on doći iz vojske umrla je mamima mama, pa sam se ja uplašila da je s mojom mamom nešto. A moj očuv kaže: – Sad ću ja samo da izađem malo napolje, kad moj muž upada unutra i on stao samo kod vrata ni „be” ni „a”, samo kako je ušo, tako je ostavio kofere napolje, ni meni da priđe niti njegovima. Njegovi se svi skupili oko njega i da ga ljubidu, a onda je prešo meni, i samo tako je pogledao na dete i začuto. A njegovi su bili ljubomorni pa kažu: – Idi prvo kod nje nemoj

kod nas, i onda valda prema tome nije teo. Bilo ga je sramota da prvo priđe meni. Ja sam opet rekla: – Znaš šta, prečiji su tebi tvoji nego ja i dete, idi ti kod tvog oca i kod tvoje sestre! Ta tu je bilo svega, dete, i gužve.

Kako si sa njime živela? Jeste se svađali, jel te tukao?

– Nikad ni prst nije stavio na mene, mi smo se lepo slagali, džabe meni je to jako smetalo i škodilo radi njegove rodbine, jel oni su, još kad je on bio u vojsci, oni su svašta sa mnom radili. E, kad je on došo iz armije isto su mu punili glavu, a meni nije bilo to po volji. Ako je on mene teo da ispituje i sve, što ne pitaš prid njima da li sam ja u pravu. Već on je teo mene da vodi u bioskopu da me ispituje, a moje dete je malo. Da ja ostavim moje dete na sisi, da idem u bioskop da on mene ispituje. Ta njegova sestra starija tela da skoči prid njega da me tuče, a ja kazla: – Ja sam ovde, ja se ne bojim u vašoj sobi, tu sam ako sam ja kriva.

A zbog čega su vas krivili?

– Kao da nije njihovo dete. Jel sam ja, zaboga, malo kod moje mame, malo kod nji.

Da li je on verovao da je dete njegovo?

– Pa kako da ne, eto tako on je bio isto za njima. I onda smo se razveli. Dva tri puta smo se rastajali. Nismo bili venčani. On meni nikad nije reko – idi! Ja sam njega ostavljala, ja samo zatvorim vrata i dođem. On nije bio pismen, al bila je tamo komšinica, koja je znala da čita, i napišem na vrata: – Tošo ja sam otišla, ja sam kod moje mame, ja ne mogu s tvojima, s tobom mogu, a ti si za tvojima, a ja sam za mojim detetom. Ja sam tela i da ostavim dete njemu, pa sam tela na kraju da ubijem i mene i dete. Ja sam razmišljala: ako se moj očuv primio moga brata ne mora mene i moga deteta, pa sam svašta razmišljala. Fala Gospodu milom, Bogu, valda je Gospod Bog teo da pravi pravo i njemu i meni, pa ga je Gospod Bog uzo. Ja sam ga volela, valda ga je Gospod Bog više voleo.

Ja sam živela od svog rada. Kad sam ja išla na poso onda je mama bila sa detetom i čuvala ga, ali nažalost, mali je bio bolestan. Ja nisam znala u to vreme šta je leukemija, samo kad sam dolazila kući onda sam vidila da je dete sasvim iznemoglo, onda je već bilo krajnost. Kad sam ga odvela kod lekara Mašića on je rekao da dete moram voditi hitno za Novi Sad, a ja sam rekla šta je i pitala sam šta je. Ništa kaže samo za Novi Sad. Tada je imao šest i po godina. Kad sam ja njega odnela, ondak su ga oma i ostavili u bolnicu. Bio je tako oko tri i po meseca u bolnicu. Oni meni još nikako nisu govorili šta je, oni su mene sve izdaleka: te sedimentacija krvi, te ide nabolje te ide nagore već na krajnosti ondak su rekli, a ondak sam vidila i ja, ondak je bilo kasno. Kadgod sam išla u posetu i kad oću da pitam za izveštaj ja sam padala u nesvest.

Kad vam je dete umrlo vi ste ostali sami, posle toga se niste udavali?

– Posle deteta dugo sam bila kod mame i umrla je mama i posle kad je mama umrla onda sam se udala za Miloša, Marinog oca. Nisam se udala iz ljubavi već zato što mi je bilo pri moranje i u prkos moje snaje i brata zato što su govorili da oni mene ne možedu ispomoći. Ondak sam ja rekla sebi: „Doćiće u ovoj kući gurav, kljakav, bangav uglavnom da će biti čovek”. Ostala sam u kući maminoj.

A brat se oženio i otišao u Beograd?

– Da, on se oženio u Beogradu i sa svojom ženom i sa svojim detetom, a ja sam ostala u kući. Zato sam se udala za tog čoveka, Miloša. Sa njim sam živela skoro tri meseca i čovek se razboleo, ne daj Bože, to se moglo i meni desiti, a tako na svu sreću njemu je pozlilo kod mene. Ja sam otišla i javila njegovoj ćerki i njegovoj rodbini da je njemu pozlilo i oni su njega odneli u bolnicu i tako je umro. Ja bi svakako raskrstila s njime, jel zašto čovek je bio bolestan malo-malo pa mu je pozlilo, pa sam računala ne daj Bože čoveku da pozli, pa da umre kod mene u kuću. Dosta mi je bilo bede moje mame, pa još i s njime, a ima on fala Bogu svoje ćerke, ima svoje sestre.

Je li vaše dete bilo kršteno?

– Jeste

Da li imate penziju?

– Pa nemam penziju, imam socijalnu pomoć. I to nije redovno. Ne dobijamo po godinu dana, ko dečiji dodatak. Teško preživljavam. Ne radim po kućama. Di ću raditi po kućama, nemam di. Žene koje su bili nekada ovde i kojima je pomoć u kući bila potrebna, otišle su za Novi Sad ili Beograd. Neke su pomrle. Nemam nigdi nikoga, samo Gospoda svetoga miloga Boga! Ja verujem u Boga. Teško mi je, preteško. Plačem i danju i noću. Više se umivam sa suzama nego što se umivam sa vodom. A još više mi je teža samoća i još kad mi se ne javlja brat moj i kad god dođe leto i lepi dani, meni sve padne na pamet i jako mi je teško.

Da li slavite Božić?

– Tri dana traje. Prvo dođe Tucindan, onda neko za taj dan spremi unapred da ne bi imao puno posla, a većinom kad je Badnje veče onda se pripremi sve za sutrašnji dan da bi bilo sve to gotovo i sve da se obavlja i pečenica i božićni kolač, to se uradi na Badnje veče uveče. Ko je mogućan većinom sprema ćurku ili prase, onda prvo to, onda ide pečenica božićna i kolač za Gospoda Boga. Kad je to gotovo, do dvanaest mora biti na stolu česnica, pečenje, ručak i onda isečeš česnicu i nameneš za tvoje rodbine, a prvo za Gospoda Boga njegov tal, onda ocov, brata, sestre i sve po redu. A uveče kad je Badnje veče, kad je šest sati, možda i kasnije, unese se slama unutra, onda ko ima stariji domaćin dočeka te i kaže: – Blagosilj da si živa, zdrava, da Bog napretka i da bude svake godine bolje, i to tako. Ondak dolazidu korindaši i dočekaš ih korindažu tu i mladi i stari, i mi tako idemo i korindažmo po starim običajima, eto. Sutra dan obavi ručak i gledaš kako konjima idu. Treći dan se čisti Božić, slama se baci ali ona večera od Badnji dana otpatke ta slama uzima se i smota se u jedan omotić za neki lek, ne daj Bože, i te koske i to se ostavlja ... To se ne sme baciti. Ne znam zašto. Ako se baca psima, kažu da će se onda ukućani svađati kao psi. To je većinom dobro za bolesti, tu slamu što uzmeš ako stomak boli, ako imaš nastup onda to grickaš i onda tri puta preko stomaka i onda pređu bolovi u stomaku. I ta metla što se čisti, metlu ne treba više upotrebiti. Onda kupiš novu, zato što je to godišnja. Čistila si sve to tako i drugo zadnje veče kupiš nešto da ponoviš Božić, bilo šta. I moraš paziti da neko ne uzme iz kuće na te dane, onda ko ti dođe na taj dan prvi znamnik onda ti ga dočekaš baciš na njega malko žita. Položnik je taj. Sad sam sama i nema koga da dočekam na Božić. Prošle godine i ove godine nije bilo ko da me dočeka, sama sam unela kako sam mogla.

Koju slavu slavite?

– Pa mi smo slavili Svetu Petku. Ja opet kažem ne zaboravljam jedan je Gospod Bog, nema sto Bogova. Isus Kristus je jedan, i on nas je spasio. Bog je dao svoga Sina na krstu radi nas, ja ne odbacujem moju slavu, kako imam i kad imam ja je ne zaboravljam. U crkvu sam išla sve do skora, dok nisam se krstila.

Vi ste sada krenuli da idete kod jevanđelista?

– Da, hrišćani.

I oni zabranjuju da se ide u crkvu?

– Ne zabranjuju oni nama. Oni kažu da moraš da se predržavaš na jednu stranu, ne možeš da se predržavaš na dve strane, jel zašto to jel već onda ideš protiv Boga, varaš Gospoda Boga, jel zašto oni nemaju krst, oni se ne krste kao krišćani, oni nemaju ikone i slave.

Znači, vi ne slavite svoju Svetu Petku zato što oni to kažu da vi ne slavite, jer se to kosi sa njihovim pravilima?

– Mi se molimo Gospodu Bogu isto kao i u crkvi, samo jedino što nemamo ikone, oni kažu: – Ne smeta nama ikona na zidu, nek ona stoji, a jednom će vam se pojaviti Isus i Gospod Bog pa će vam doći samo u misli i kaže – sklonite. Ovde u ovoj hrišćanskoj crkvi mlogo je drugačije nego u subatare, jel oni odbacuju Gospoda Boga, jel oni ne poštuju ništa, oni nemaju Božić i Uskrs, oni nemaju nikakvu slavu. Nisam pitala brata za Uskrs da li njihova crkva slavi. Moj brat rođeni ide u subatare.

Šta se desilo na Uskrs?

– Pa kako, sine, pa zato što je Isus Kristas vaskrsao. Razapeli su ga Rimljani, Jevreji su ga razapeli, a on je dao svoju krv, svoj život za narod da bi spasio nas i očistio nas, da bi dao moć i snagu i dao sirotinji da jededu, kazo je: – Pijte, ovo je moja krv, ovo je moje telo! Ali oni su njega posle toga razapeli, on je vaskrsno i kad su oni otišli na grob, oni kažu: – Nije naš Gospod ovde. A on je vaskrsno i posle ga vidili kad je došao i kaže: – Ja sam sa vama, vidite moje ruke, vidite moje noge.

Kako vi proslavljate Uskrs?

Pa kako, kao i ostali svet, jel ja kad sam počela da se krstim ja sam se prvo raspitala, ja sam se lomila sa teškim srcem sam se krstila, i neću, i neću, ali ove naše sestre sade: pa zašto Mico nećeš, pa ti si sama ovo-ono. E, kad sam vidila da su i ovi ostali što su malo bolji od mene i mogućniji i šta da kažem videla sam i pakete da se daju, pa jedan je Gospod Bog neka mi oprost, pa kad su oni što ne bi ja, ja sam bila primorana i prinuđena, ja nisam imala ogreva, ništa nisam imala, ja umalo nisam bila gotova, da umrem, to niko ne zna samo moja Jovanka. Jel koliko je moja Jovanka zajedno sa mnom plakala, koliko puta mi je davala i drva i uglja, ali dobro ... u redu i ja sam njima to vratila, ali to je sve maleno bilo pa kad kaže: – Mico moja, ja ne znam šta ćeš ti, kako ćeš ti? I fala prvo Gospodu Bogu, pa onda braćama i sestrama kad su oni videli kako onda su se oni složili i predložili oni deset, oni dvadeset kako su mogli tako su skupili pa su mi uzeli malo drva i onda prid Božić dali su nam dvadeset maraka i tako sam nekako izašla iz zime, i morala sam. Gospod Bog zna svačije misli i kako je kome teško i u kakovom je ko položaju.

Zašto se za Uskrs farbaju jaja?

– Pa zašto, to je Gospod Bog tako ostavio zato što je Isus Kristus vaskrso. Ujutro na dan Uskrsa ako se ima dece, šta se radi? – Pa kako se radi, deca koja su mala onda majka da bi se to dete radovalo onda stavidu u korpicu trave, deteline, jaja, zeku i kažu da je zeka donela jaja.

Da li znate zašto se proslavlja Prvi maj?

– To je državni svetac – Prvi maj i koji radidu, koji su zaposleni zato se proslavlja Prvi maj, jel to je njima odmor. Ja kad sam bila mlada i zaposlena slavila sam taj dan. Bila sam slobodni na taj dan. Nekada kad je bio Prvi maj voleli smo da idemo u centar, nekada su bili muzičari, pevačice, mi sve ostavimo pa idemo. Sad je već drukčije. Oni koji su u radnom odnosu imaju odmora, zato se proslavlja Prvi maj, to je praznik i proslavlja se četiri dana.

A dvadeset deveti novembar, kad ste bili zaposleni, dal ste i to slavili?

– Nisam, jel šta ja znam, ja sam kazala on je bio državnik, a on je bio privatnik, pekar što sam ja radila kod njega.

Da li znate neku pesmicu, da li vam je majka nekad recitovala kad ste bili mali?

– Moja mama je bila starija, kako da kažem ostarila i zaboravila, ništa od toga nije znala, jedino kad sam išla u školu, te školske pesmice sam učila.

Kad ste bili mali, da li ste imali igračke, kako ste se igrali?

– Jesam, imala sam lutaka. Imali smo plastične, a većinom smo pravili od krpe, pa aljinice smo šili ja i moja drugarica.

Čime ste se još igrali sem lutkama?

– Neki puta mi je mama i tata kupovali ... i ja kad sam bila mala, ja sam mlogo plakala, volela sam svoga oca, mama već nije znala šta da radi sa mnom pa mi je kupovala lutku samo da bi ja čutala. Kad smo posle došli ovde u Žablju, onda su moje drugarice isto donesivale sagračke, ja moje i tako smo se igrali.

Da li ste odlazili na vašar nekad kad ste bili mladi?

– Svega sam bila dva puta na vašar, nije to mene tako zanimalo, niti kao nekada što je bilo da se ide po slavama, po kafanama, ja to nisam volela.

Da li ste išli na onu poznatu koviljsku slavu?

– Ja sam samo jednom išla sa jednom ženom, jednom kao dete ... i kad sam ja videla te bogalje, ja više nisam išla, e da kažem, jednom sam išla u Gospođince kad sam bila mlada. Išli smo nekoliko nas devojaka kod tetke smo išli, bila je gužva nemaš ni stolice, moraš stojat i tako da više nisam ni išla. E, drugo šta bila sam dva-tri puta u Petrovo Selo kod pop Steve to sam išla sa bratom, sa Maricom kod njega.

Da li verujete da postoje vampiri i da mrtvaci do šest nedelja mogu ustajati, i da sve znaju?

– Pa, ja verujem da ima i sade, nekada je pre bilo tih vampira i duh do šest nedelja da mora da ide, telo mu je u zemlji, a duh mu ide još do šest nedelja. Kako osetiš da mu je duh u kuću, kako stariji pričali tako ti pričam i ja. Ja verujem i dan danas u to. Ja nisam čula, ali kako pričaju drugi, eto, u to veruju. Mogu da zamislim da ima i toga još.

(M. A.)

Kakvo je bilo vaše detinjstvo?

– Ja sam rođena trideset sedme godine. Bili smo siroti. Otac mi je umro u logoru. Nas je bilo osmoro dece i moj otac i mati su se borili s nama, hranili su nas iz torbe, otac je radio, a mati nije, ona je vraćala.

Pamtim rat. Moja mati je bežala sa nama u kukuruze, u vinograd, bilo gde ... i tamo smo noćivali. Moj brat je isto bio u logoru. On je došao kući kada se završio rat, a moj otac nije.

Živeli smo u Dobanovce. Mati mi je uzimala kecelju i nosila brašno sa sobom i pravila nam pogaču na vatri. Sakrivali smo vatru, pekla bi nam krompir na žaru i to smo jeli. Nismo imali kola i konja i nije bio naš otac s nama. Svi smo trčali za maminom suknjom, nije imao ko da nas čuva. Njena familija, koja je imala konja i kola, su pobjegli, a nas su ostavili, jer je mama imala nas puno dece, a svako sebi je bežao. Mi deca nismo ni znali šta je rat, ona sirota plače za nas. Bojala se. Nosila je brašno u kecelju, pravila pogaču, i vodicu je nosila, pravila nam je da jedemo. Nas osam. Kada je počeo rat, imala sam valda sedam godina, a samo je jedna moja sestra bila udata u Šimanovce. Imali smo i jednu Nemicu prijateljicu. Jednom smo krenuli da bežimo, jer je jedan Nemač namestio mitraljez da nas ubije, a Nemica nas nije dala, jer nas je volela, a inače da nije bilo Nemač bi nas ubio. Ona je jako volela moju mamu i bila je s nama i tako smo ostali živi, hvala Bogu! I brat mi je ostao živ, koji je bio u logoru, a otac mi se tamo jako patio i od toga je umro, a nisu ga ubili. Bio je u Sajmište, u logoru. Mati mi je ostala mlada udovica i patila se ceo život s nama i nije se udala. Kada je prošao rat, dali su mojoj mati pomoć i napravili su joj kuću, jer je naša kuća bila pala za vreme rata i država je zato što je moj otac umro u logoru napravila nam kuću i davala nam svega. Mnogo su nas žalili, jer nas je bilo puno dece.

Da li si išla u školu?

– Pa nisam, otkud će dati naša mama da idemo nas osmoro u školu. Rat je bio. Nepismena sam. Svako je nešto naučio, onaj u vojsci, onaj tamo. Moja sestra je sa devojčicama u pesak učila da piše, a ja sam se sama patila, nisam naučila da čitam i pišem. Bilo me je jako žao moje mame i kako je ona meni govorila tako sam ja radila. Bila sam srednje dete u porodici. Sad mi je žao što nisam išla u školu. Posle sam ja porasla i došao je moj svekar na pijacu i video mene. Ja sam uzela maminu suknju široku i obukla je, a bilo mi je 16 godina i čistila sam dvorište. Bio je Đurđevdan i svi smo se radovali, jer kod nas je slava. Kad je Đurđevdan mi se onda igramo sa cvećem, tučemo jedan drugog, radujemo se i ne sme se za Đurđevdan spavati dugo, jer uzimaš od jagnjeta san. Ustajali smo ujutru pre sunca, stavljali smo na kapiju cveće, jorgovan, kitili smo celu kuću i igrali se s decom. I tako je došao moj svekar na pijacu konjsku kod nas i video je mene i sviđala sam mu se za snaju. On kaže mojoj mami kada je došao kod nas: – Mo-

žemo biti prijatelji, ja imam sina. A moja mati kaže: – Ja imam ćerku, što da ne. Tako je on otišao kući i reko za mene. Ubrzo je došao i Sveti Ilija i ja sam otišla u Pazovu na slavu. Skupili smo se cela familija i svi su se okupili oko mene i ne puštaju me nigde dalje da idem od njih. Oni su čuvali mene. Nekada je bilo poštenje, nije ko sad, da devojkica ide vamo-tamo, to pre nije bilo i ja sam tako i ostala poštena nisam imali nijednog, samo Slavka. Šetam se ja na slavi sa Slavkom, a moj stric Triva i moja mati idu za mnom. Nije ko sad što devojkica idu pa se ne boje nikog i ako devojkica nije poštena onda je ujutru oteraju i to vežu šerpu za njom i ona je vuče i obrukaju celu njenu familiju. E, zato se čuvala devojkica, a sada već to nije tako. Gubi se ta naša tradicija, ali ima Roma koji još poštuju tu tradiciju i koji paze svoju ćerku. Šetam se ja sa Slavkom, budućim suprugom, ne gledam ni ja u njega ni on u mene. To je bilo sve što sam ja njega i on mene video.

Posle toga, odma su došli da me prose. On je imao petnajst godina, a ja šesnajst godina, bila sam starija od njega jednu godinu. Kada su došli da me prose, moja mati je spremila kuću, jer nije mogla da ih dočeka sa hlebom, ručkom, jer nismo imali ništa, bili smo siroti. Oni su došli sa konjskim kolima kod nas i sve su već spremili u kola šta će mi dati, i jagnje, i hleb, i so. Oni su došli na sigurno da ću se ja udati, iako smo se mi videli samo jednom na toj slavi. Kad su ušli unutra, svekar je doneo sve šta treba i hleb i so, jer tako je kod Roma kad idu da prose snaju. Svekar treba da da sve šta treba. Kada su došli, pogađaju se za pare za mene, jer oni su bili bogatiji od nas. Davali su osam miliona i to je bilo veliko. Mogo si da napraviš za te pare svadbu od trista ljudi, ali moja majka je tražila devet miliona i jagnjadi i dva bureta vina, papriku, so i to sve je morao svekar da da, ako mu se sviđa snaja. Moja mati nema sa tim ništa, svekar mora sve da da. To je bio naš običaj, a sada već nije. Više se ne prodaju ženska deca. I tako su se oni pogađali i svekar na sve pristane, ali nije hteo da da još jedan milion, a moja mati kaže: – Ja ne dam moju ćerku, ja sam sirota ne mogu da izađem na kraj, ako date devet miliona mi ćemo je dati i jagnjadi i dva bura vina. A oni se, kao prave da idu kući i sedaju na konjska kola i, kao idu, a ja na to kažem mojoj mami: – Pa, mama, šta si stala za milion dinara? Ja sam se tu suprostavila mojoj mami, ne znam ni ja otkud, bila sam stidljiva, verovatno sam se uplašila da ne ode Slavko. I moja mati im kaže da vrata kola i konje i da ja hoću da se udam i da ostave taj jedan milion ne treba i kaže i svekru da ja hoću da se udam i svekar ih moj vrati nazat. Odma su počeli da skidaju s kola ono što su spremili za snaju i počeli da se vesele i pevaju naša, naša nek nam je sretna. Dali su osam miliona za mene, dva bureta vina, jagnjadi, rakiju, biber, so, zlato, dukate. Odma su pravili veselje i ubrzo je bila svadba. Imala sam šlajer.

Da li si išla negde pre nego što ćeš se udati?

– Pa samo sam bila kod kuće. Išla sam u Fenek za Svetog Iliju. To je bila slava i tu su išli momci i devojkice i kome je volja da mu se sviđa neka devojkica, oni odma idu da pitaju za nju. Ne mora ni da se momak i devojkica vide, to sve rešavaju roditelji. Kad na primer prose devojkicu, i kad devojkica vidi momka, ona ne sme da kaže da hoće da se uda, već mora da kaže nekom starijem Romu i ako radi s nogama znači da hoće. Tako je pre bilo. Nisi ni vidio devojkicu, nego odeš pa je prosiš. Nije ko sad! Za sve se pitaju roditelji i familija i ako im je po volji onda uzmu devojkicu koja se uopšte ništa ne pita, kao ni momak. Nekada devojkica i pobegne, ali to je za familiju velika sramota.

Kako ste provodili dane kada ste se udali?

– Kada sam otišla kod njih, ja i Slavko bili smo mladi. Mala deca, da prostiš! Svi na prozor čekaju da vide da li sam devojka. Kada sam se udala, ja nisam odma spavala s njim, jer sam bila stidljiva. Ujutru svekrva je mislila da nisam devojka i htela da me otera. Posle toga, ja sam spavala s njim, posle su svi videli da sam devojka, ali opasno je to kad nisi devojka, odma te oteraju. E, onda sam patila celog veka. Kad sam bila mlada snaja puno sam poštovala mog svekra, stavljala mu vodu da pere noge, kada je išao na pijacu držala sam mu kaput da se obuče, dam mu češalj u ruku i mislila sam da to tako moram da radim. Kada su dolazili četvrtkom Romi na pijacu s konjima, i kod nas kući, svekar me je stavljao da pevam pred muškarcima Romima, kao da sam pevačica. Volela sam ja da pevam, ali mi je nekada i dosadivalo i nije mi se pevala. E, kad su se udala Slavkova dva brata, nijednu snaju ne stavlja da peva. Ne znam što, valda su bili drugačiji ti Romi, ili sam ja bila takva. Sve sam ih poštovala i slušala i šta god su od mene tražili ja sam tako radila. Jednom mi je dosadilo da pevam i ja udarim svekra sa papučom i kažem mu, ma dokle ću ja da pevam ...

Smela si to da uradiš?

– Smela sam zato što mi je Slavko reko da više ne pevam, jer ne pevaju ni ove dve snaje. Sve sam ih ja poštovala, a oni mene nisu. Svi su me tukli i svekrva i zaova, valda zato što sam bila poštena, a oni nisu. Najviše mi je svekar tražio da pevam ove romske pesme: da mu otac uhvati konje i da idu da prose snaju, jer je imao sinove za ženidbu, a pesma ide ovako:

*„Ajoj, šumo, zelena šumo,
ajoj, šumo, zelena šumo.
Al si lepa sa svojim listovima,
kao devojka sa svojom kosom.
Pored tebe kad prođem,
pored tebe kad prođem,
tvoj list neću ubrati,
ni tvoju granu neću slomiti.”*

Ne mogu sad lepo da pevam, kao pre. Sada peva moj sin. Ja puno volim da pevam i volim veselje. Ja sam pevala i igrala i niko nije mogao da mene zadovolji, dok ja nisam zapevala meni sama, za moje srce i za moju dušu. Ja imam veselo srce i moj sin je to nasledio od mene.

Koliko imate dece?

– Dvoje, ćerku i sina. Oboje su dobro, hvala Bogu. Sin živi kod mene, ima kuću, a ćerka ima kuću na centru, ali oboje su na privremenom radu u Austriji i dolaze ponekad kući i idu opet nazat. Ćerka mi tamo radi u selu, a sin mi taksira i peva. Snima ploče. Sada treba da mu izađe četvrta kaset. On je snimio i jednu pesmu kada je bilo bombardovanje kod nas i posvetio je našim ljudima u Jugoslaviji, i svojim roditeljima. Ne znam baš kako ide, ali ću ti prepričati. Pita on pevačicu, jer njih dvoje pevaju u due-tu, da li je stvarno kod nas rat, a ona mu kaže da bacaju bombe i u Beograd i da se čuju i u Novom Sadu, a on pita svoju sestru da li su živi naši kod kuće, da mu je najviše žao za

Rome u Sremu, da mu je najviše žao za pazovačke Rome. Mnogo je lepa ta pesma i on je mnogo lepo peva. Ja kad sam čula tu pesmu puno sam plakala. Sav ovaj svet, kogod je čuo tu pesmu, svi su plakali.

Da li ste negde bili zaposleni?

– Ne, kod gospoja sam brisala prozore, prala veš i tako izdržavala moju decu, a Slavko je bio u Austriji četir godine i tamo je i udo ćerku. Onda smo bili veoma siroti, a sad je sin napravio veliku kuću, hvala Bogu, i dao mu Bog sreće i zdravlja. Njemu i mojoj ćerki Ljilji i njenom detetu. Imam samo jednog unuka. Sin mi živi sa Nemicom, ali ja bi volela da uzme Romkinju i on je rekao da će mi ispuniti tu želju. Volim ja i Nemicu, ali više volim neku našu Romkinju, i uradiće mi po volji i uzeće našu krv. Sada mi sin pravi i jednu pesmu samo za mene: „Fala ti majko moja, sve što si imala sve si mi dala, nek te Bog čuva ...“ *(peva)* Ne znam je celu, ali je puno žalosna, ali je muzika vesela, a ja mu kaže: – Boro, pa ova muzika je puno vesela, a reči su tužne, a on mi kaže: – Mama, pa to je zato što si ti još živa, nisi umrla pa da muzika bude tužna

Da li su sin i ćerka išli u školu?

– Išli su, fala Bogu. Moj sin je završio za mašin-bravara, ali je otišao u Austriju da radi, a ćerka mi ima sedam razreda. Ja sam kriva za Ljilju. Kao, žensko dete, šta da ide u školu. Ja sam išla da radim, a ona je morala da čuva svog brata, jer ja nisam mogla da nosim Boru sa mnom, zato što sam radila. Ja sam rekla Ljilji da ostavi školu, i sad mi je žao zbog toga. Tako je kod nas: muško je muško, a žensko ... šta će u školu. Ali trebala sam da je pustim, žao mi je zbog toga. Ćerka mi je razvedena već deset godina. Ima veliku kuću na centru, ima zlata, svega, ima dete muško, i da da Bog da idemo da prosimo za njega snaju. Samo da je lepa, ne mora da je bogata, da ima dugu kosu i da moja ćerka sve te dukate što ima stavi na nju, jer to je njoj i kupila. To najviše želim: da Bog da da oženim unuka i da to dočekam, a ako umrem nek dočeka njegova mati. Ja bi volela da živim pored njih.

Da li Vas pomažu Vaša deca?

– Kako da ne. Moj sin mi svaki mesec šalje četirsto maraka, i to zna ceo svet. Sin mi je jako dobar, a ćerka je malo na svoju ruku, daje mi i ona, ali ima neku narav. Ona je na svoju babu od mog muža, a sin je na moju familiju, na vanešti. Ljilja mi je puno vredna, čista i poštena. Ona je rastavljena već deset godina i nije se udala ponovo. Bori se za svog sina, svaku modu mu pruža, i sve mu daje na volju. A ja je zbog toga grdim, a ona mi kaže da ona tako hoće zato što ja njoj to nisam pružila u životu. A ja još kažem da sve što sam mogla da im pružim, to sam im pružila. Nisam mogla puno, radila sam u selu i gledala samo da ne budu gladni. Nisam mogla da ih modiram, jedino što sam imala su dukati. I Ljilja je to nosila, ali nisam mogla toliko da joj pružim ko što ona može sad svom sinu. Ona je svog sina od malena modirala, kupovala mu je odela sa sedam godina, ali ja to ne volim što ona tako radi, jer ne valja da mu da sve po volji, ali nek je on živ, zdrav i sretan i da bude pored nje i da je sluša. Lepog unuka imam.

S kim danas živiš?

– Pa sa mužem! Jedva čekam da umre da mogu da odem kod moje dece u Austriju. On je bolestan i ja ga gledam. Ja bi njega napustila, ali mi ne da sin, kaže mi da moram

da ga čuvam. Mada on to nije zaslužio. Tukao me je. Ženio se preko mene tri, četir puta. Doveo je ženu u moju kuću i sve je pojeo on i te njegove Romkinje kurve, sve je pojeo tu moju sirotinju, i zato mi je Bora otišao u Austriju, i sad je dobro. Napravio je sebi kuću, hvala Bogu, i da Bog da da se oženi i da ima romsku ženu, jer šta ću ja sa Nemicom, s njom ne mogu ni da pričam. Kad idem u Austriju ona priča sa mnom, ali ja ne znam da joj odgovorim. Ja volim lepu snaju i da joj kupim papuče i metlu i da čisti dvorište, a ja ću sve raditi. Samo da ona ustane u sedam sati ujutru i da je vidim da šeta po dvorištu. Mog muža sam trpela samo zbog Ljilje. Razlika je među decom, ćerka mi je starija od sina dvanajst godina, a ja sam svih tih godina patila sve dok nisam dobila Boru. Kada se Bora rodio, više niko nije smeo da me tuče. Tek kada sam dobila sina, Slavko je počeo da mi drži stranu. A do tad on nije ni gledao na mene, a ni on sada nije zaslužio da ga ja gledam. Ali moram zbog dece.

Da li gledaš romske emisije na televiziji?

– Gledam, samo ne znam da čitam, nepismena sam.

Da li ste slavili državne praznike, na primer Osmi mart?

– Slavili smo. Jedni drugome smo kupovali poklone, a muž mi nikad nije kupovao ništa. Jer me nije voleo, imao je drugu.

A jeste slavili verske praznike?

– Za Božić donesemo slamu i badnjak i ispratimo ga uveče. Ukrademo vina pa onda stavimo slamu, pravimo sarmu. Noću idemo u crkvu, a nekad idemo i ujutru, molimo se Bogu, upalimo sveću, onda tek trećeg dana izbacimo slamu, pravimo česnicu, a ako je neko umro od naše familije, onda ne pravimo česnicu ni ne unosimo slamu. Mnogi kažu da i kad neko umre treba da se unese slama, jer ako se ne unese to onda nije dobro. Za Uskrs farbamo jaja, a ako nam neko umre, onda ne farbamo. Tako se slavi i danas. Deca se puno raduju, a i mi s njima.

Oćeš da nam kažeš još neke pesme?

*„Svanula je nedelja,
u Somboru gde je for
igraj meni dragi, igraj meni bre.“*

Ovu pesmu ne mogu celu da se setim, ali ću ti reći jednu pesmu koju su Romi pevali kada su išli da prose snaju i izvadi otac rakiju:

*„Oj leri, leri lupa zvono,
a, Lina igra na
Aj, našli su se dva mlada brata
našli su se i u vodu se pustili.
Daće Bog leto,
daće Bog leto.
I da prođem preko reke,
i da prođem preko reke.
I da ukradem sebi konja,
i da ukradem sebi konja.
Zakleću se veliko ću se zakleti,*

*zakleću se veliko ću se zakleti.
Neću ga ukrasti da ga prodam
već ga kradem da ga teram.“*

Ja kada sam bila nova mlada moj svekar je najviše tražio da mu pevam i da stojim pored stola pesmu o konju i štali:

*„Blago mene ujutru kada rano poranim
u štalu kada u đem, blago meni što vidim.
Šalivare raširim i na vašar ja idem
snaju meni da tražim.“*

To su pevali svi Romi, kad su išli da traže snaju. Moj svekar je to stalno tražio da mu pevam, zato što je imao sinove da ženi. Kad smo išli da prosimo snaju, ja sam morala da pevam. Pre sam ja jako lepo pevala i što sam više pevala, sve sam lepše pevala, a danas ne mogu, ostarila sam. Žao mi je što ne mogu da pevam. Moj svekar me je samo terao da pevam te pesme o snaji i konjima i u tome je uživao. Puno mi Romi volimo konje i konjska kola, jer pre nije bilo kao što je sad. Mi imamo i danas još dvoje konjskih kola, a konje nemamo, jer je Slavko bolestan, i zato više ne držimo konje, a kola ne da Bora da prodamo. To su kola konjska, laka sa krilima.

Da li držite nešto od živine?

– Držim živinu, a sa konjima se ne mogu boriti, a i ne da mi sin da se patim više. Reko mi je da će mi kupiti konje. Ja ih puno volim. Jednom me je i udario konj, kada sam mu davala vode. Sve sam ja morala da radim, muž mi je bio uvek bolestan. Morala sam da idem u štalu da hranim konje i da im dam vode. A kad sam bila nova mlada, dok ne ustanu svekar i svekrva, ja moram da idem da donesem ladnu vodu, da očistim dvorište, sve da uradim, dok oni ne ustanu da sve bude čisto. Ustajala sam prva ujutru, jer snaja mora prva da ustane i čistila dvorište, donosila vodu, namirivala, dok oni ne ustanu, a kad ustanu mora sve da je urađeno. Ja sam mislila da to sve tako mora, i radila sam sirota sve to. Nismo imali vode u kući. Jednom sam ustala u četir ujutru i umrla sam od straha, jer sam mislila da će svekar i svekrva ustati, a ja još nisam donela vode. A taj dan je bio Božić. Brzo sam otišla, i kad sam došla, oni su već ustali. Čestitala sam im Božić, i jedva su čekali da se vratim i donesem vode. Nisu me grdili i dobro sam prošla.

Da li su se Romi noću plašili?

– Pa da. Ja se i danas bojim. U sedam sati uveče ja se bojim, ali ne bojim se ovako nečeg, već od vampira se bojim, jer to postoji. Pre su Romi išli da poje konje, a veštac se sakrije i muč i konja ili se popne na njega i konj ne može da krene, malaksa. Romi ne vide vampira, ali konji ne mogu da krenu sve su u mutnim vodama. Pre su ti đavoli postojali, ali sad ih već nema. Bilo je Roma koji su ih viđali i kojima se nešto pokazivalo, i neko je mogao da ih vidi, a neko ne. Ja nisam nikada videla, ali se bojim oduvek. Pre kada su Romi ustajali, govorili su ja sam video ovo, ja ovo i to je bilo često kada su se Romi vraćali s puta. Nekad je đavo tero konje da voze na groblje. Ma to nešto postoji kad izađe đavo i kad umre neko. Bilo je to pre, ali sada to nema.

Postoje i vile, njih sam ja videla, puno su visoke. Da ti kažem nešto, i to da me poslušaj, nikad da ne uradiš. Zovu nikad nemoj da lomiš ni da je sečeš! Jer se čovek razboli,

ako oseče zovu. Tu je vilino mesto i oni tu igraju. Ja kad sam bila mlada i kada sam kidala zovu, ili mi je ulazila i nokat, ili sam se posekla, ili se razbolim, jer nisam znala da se to ne sme. Zova ne valja ni da se stavlja u vatru da se loži, ali danas to ne postoji više. Ja sam vile videla kod jedne kuće, imala sam onda sedam godina. Moja baba je bila vidovita i ona je s njima razgovarala.

Da li idete u crkvu?

– Idem. Ja postim za Veliki petak već dugo vremena. Bora je imao sedam godina kada sam počela da postim. Jednom sam radila kod žene i one mi kažu: – Šta postiš, sad ćemo ti mi dati da jedeš, ajde sad jedi nemoj da vraćaš. Bio je to Veliki petak. Ja sam jela i kad sam došla kući, konj mi se razboleo. Zvala sam doktora, došao je i kaže, ne znam šta je s ovim konjem. Valda mi je Bog rekao da ja postim. Kad je doktor otišao, ja sam čučnula kod konja i setim se Svete Petke i molila sam joj se i posle toga konj je odma ustao i tražio da jede. Znači da nešto ima. Ja to ne lažem, to je neka viša sila. I rekao mi je Bog da ja postim i ja sada postim svaki petak već dvajes osam godina. Verujete u Boga, on čuva svakog, a i moju decu. Moja je slava Sveti Nikolu. Puno poštujemo Boga. Idem u crkvu kad god mogu, upalim sveću i molim se Bogu za moju decu, i za mrtve upalim sveću. Kad se upali sveća uvek se kaže za koga je. Prvo se upali za svoju kuću i decu, onda za mrtve i to na drugom mestu, ne jedno pored drugog. Nekad kupimo i sveću u crkvi i donesemo je kući.

Da li ste vraćali?

– Moja baba je puno vraćala, pa je moja mama pokupila to od nje, a ja sam malo vraćala. Moja ćerka mi je govorila da ja ne vraćam, da to nije dobro, pa tako da sad ja ne vraćam. Ako mi dođe neka žena da je vraćam i, ako mogu od nje da uzmem koji dinar, ja joj vraćam. Ćerka mi kaže da ne vraćam, a sin mi kaže da vraćam. Ja kad vraćam gledam u karte i u kafu i lažem. Ne znam da vraćam, može mene neko da vraća. Rekla bi ti i ovo. Mislim da je Bog nama ostavio da mi vraćamo ljude, da ne radimo, da pevamo, da trgujemo s konjima, s robom i mi Romi lepo živimo.

Da li ima nešto da nam kažeš, a što nam nisi rekla?

– Pa zaboravila sam da ti kažem kad je snaja poštena onda se okupi cela familija i kad ona ustane onda stavi svima vode i oni joj daju pare. A Kaldaraši stavljaju pare u lavor, a to nije dobro, već treba pare da se daju snaji u ruku. Snaja nosi i peškir i familija se briše i onda slave tri, četiri dana kad je poštena devojka, a kad nije onda su svi besni i mladoženja je besan na svu njenu familiju i otera je odma. Uzimali su čaršav i veselili se. Snaja je govorila jetrvi, zaovi i tako mi ženske pričamo i zmeđu sebe i onda kažemo našim muževima da je snaja poštena i onda se Romi vesele, a kad nije poštena nema veselja. Ujutru svi su tužni odma hoće da je oteraju. Momak je tužan i onda zavežu za nju šerpu i oteraju je kod njene familije. Onda njena familija se osramoti, a kad je poštena onda je i dika cele familije. Nije dobro kad mladu ujutru oteraju, jer su Romi imali veliki trošak. Sada nije više tako. Sada kad se vole oni se uzmu pa makar je i ona najgora. Nekad je to bilo strašno, ne daj Bože nikom! Zato su u familiji: otac, mati brat, bili strogi. Kad je bila slava, devojke su morale da šetaju sa majkom i onda se znalo za tu devojku da je poštena. Pre nisu devojke ni u kafic izlazile, a danas više nije tako.

Devojke pre nisu smele da nose farmerke, ni snaje, a ja ne bi ni danas dala svojoj snaji da nosi farmerke. Moj sin nosi pantalone, a ona ne može da nosi pantalone, pa zar nije tako? Valjda treba da se zna ko je muško, otkud će ona da nosi pantalone. Moj sin, ako je voli u pantalonama, onda ja tu ne mogu ništa. A ja ću se potruditi da uopšte ne nosi pantalone. Ja kad budem rekla mome sinu ne može snaja da nosi pantalone, jer to je kod nas strašno pre bilo da obuče snaja pantalone, to nema kod nas, nadam se da će on biti na mojoj strani. Romkinje pre nisu nosile ni kratke suknje, već dugačke, poštene. Pre nisi mogao da vidiš koleno od ženske, a danas još dižu sve više da se sve vidi. Ja ne volim kad se nekom vidi koleno, a šta da radim kad nema više tog poštenja.

Je l mislite da se naši običaji gube?

– Pa da, zar ne vidiš sad više nemamo ni konje, ni kola, sad su automobili. Ja imam čilime i kad sam vozila konje bila je to jedna lepota, a sad se u automobilima niko i ne vidi. Ono je bilo lepo kad se stavi sersan. Imam i sad sersan, konjska kola, čilime i kad god sam išla na neku svadbu, il na neko veselje, stavljala sam čilime, muzika je pevala i jako sam volela kad sam išla sa svojom decom. Ni toga više nema, samo ponegde. Sada kad bi neko terao konje i fijaker ceo svet bi gledao, a u kola te ne vidi niko, a to je bilo nešto lepo i kad su besni konji. Ja najviše volim besne konje i kad jedu zubima. Ja sam išla kod tih konja i sada ih nemam i žao mi je. Na primer, kad su išli Romi u Fenek ... Jedno drugog su nadmetali ko je imo lepšeg konja, ko kola, čija su bila lepše ofarbana i ako im se sviđaju neka kola oni plate koliko god da košta. Ti konji mora da su lepi i kad su išli, Majko Božja, jedno drugom se nisu davali. Noćivali su u Feneku, čak je i svanjivalo, a sad svi sednu u kola i odu. Ko ima konjska kola on je ostajo. Tamo su igrali, pevali, tražili snaje i, ako im se neka sviđa, oni odma odu ujutru i prose je, da ne bi otišao neko drugi. Ko god je imo lepu ćerku odma je mogo da se nada posle Feneka da će Romi doći da im prose ćerku. Ni to više nije tako. I danas Romi idu u Fenek, ali sad devojke idu same s momcima. Pre su sakrivali devojku i pitaju je, očeš da se udaš, ajd da vidiš dečka. I kad se njih dvoje vide pitaju devojku: udaješ se, ne, a sve kopa s nogom, što znači da hoće da se uda. Onda daju velike pare na mladu kada je lepa.

Da li imaš još nešto da nam kažeš na kraju?

– Reći ću ti jednu lepu pesmu koju sam ja pevala, nisam ti je rekla:

„Aj, tamo dole kraj sela Surčina,

seli ljudi da s napiju vina.

Aj, falio se među njima Švaba,

da on ima dva dobra riđana.

Aj, dobro idu, dobro glave nose

griva im je do zelene trave

niko da ih ne vodi do štale.

E, moj Rade, bingule Rade,

oće Rade da pukne od jade.

Jedva čeka Rade prvi mračak,

da se vuče ko mali oblačak.

Aj, izvadi iz džepova spravu

*pa izbije dve pečene cigle,
pa istera dve gvozdene ringle,
pa istera dve gvozdene ringle. Aj .“*

I oću da ti kažem na kraju našeg razgovora da želim da se oženi moj unuk i lepu ženu da ima i da bude lepa, da ima dugu kosu i da je držimo ko na tacni. Sve ću joj dati – u krevetu i da jede, da se modira i da je puno volimo. Da se oženi moj sin sa Romkinjom i da se moja ćerka uda, jer ona već deset godina ne živi sa mužom, i ako oće da se pomiri sa njenim mužom nek se pomiri, ali treba da se uda da ne bude sama, i da umre Slavko.

(Snimila i sa romskog prevela J. J.)

Pričajte mi o Vašem detinjstvu.

– Rođena sam: trideset i devete dvadesetog avgusta. Ja sam poslednje dete od nas četir sestre. Živela sam u Vojku. To mi je rodno mesto. Kad je počeo II svetski rat, bila sam u logoru u Sisku, sa mamom i sa četir sestre. Imala sam tri godine kad je rat počeo. Iz Vojke su nas u u Staru Pazovu oterali. Tu smo prenoćili. Sedele smo u vozu, vodili me tamo u logor u Sisku. Deset dana sam bila zatvorena. Ni leba ni soli, ni ništa, ni sunca ni meseca. Kad su nas pustili napolje, iz vagona oni su nas pravo tamo u logoru smestili, išli smo na šišanje, bili smo puni vašiju. Pored toga ondak na kupanje. I tako, tata obaška, mama obaška, deca obaška, tako da sa mamom uopšte nisam imala ništa. Ja sam bila željna moju mamu da vidim, a oca su mi ubili u Nemačku. Zarobljen i tamo su ga ubili. Ja svoga oca uopšte ne znam. I kad smo se vratili iz logora, šest meseci sam bila u logoru, mi došli kući – ni jednog Cigana, Roma nije bilo. Svak je otišo kod svoje familije. Jedino moja mama je došla kući. Kuća izbušena. Nigde ništa nismo imali. Tamo di su ti Švabi valjda spavali, tu smo i mi spavali. Mi smo dobili otpusnu listu, moja mama je pokazala. Odjednom su došli dva čoveka na konju, i na moju mamu da nas ubije. Sad ja ne znam kolike su to pare bile. I tako da smo mi nekako tu kuću skupili.

To je bilo posle rata?

– Posle rata, kad smo se vratili iz logora. Inače sam izmučena bila. Tamo su nas tukli, nisu nam dali da jedemo, znate kako je u logoru. E, tako kad smo se ondak vratili, mama kaže da opet su hteli da nas ubijedu. Taj čovek jedan je bio Namac a jedan Srbin, i kaže, nemojte da ih dirate, ostavite ih. Kad je pokazala moja mama tu otpusnu listu, i kad smo išli vozom vidimo leševe, ja kažem moju mamu: – Ciganče! Vidim odelo vidim kosti, vidim ruke. Kaže: to nije sine ništa, tako da je moja mama jako izmučena bila. A kad je počeo taj rat, di su držali, kao vi sada što snimate to, tako su kod mog oca partizani držali konferenciju gde da se sastanu, kako gdi idu i gdi da idu i sve tako. Mog oca uopšte ne pamtim.

Kad se završio rat mama se preudala u Zemun. Ja sam otišla u Zemun da živim sa mojom majkom. Onda sam išla tamo u školu. Jedan razred sam išla, nije bilo mogućnosti, nije bilo. Ništa ne znam, baš tolko da se potpišem znam, i da pročitam nešto. Drugo ništa nisam mogla da radim kad sam bila mala. E, onda sam išla kod gospode da radim sa mojom mamom. Da se mučim. I dan danas se mučim. Imam malu penziju, imam trista i nešto dinara. Decu imam četvoro. Svaki gleda sebe. Muž mi je umro pre deset godina, bila sam još mlada kad sam ostala udovica. I bolesna sam. Ja sam ovde operisana ispoda dojke. I stvarno da ne mogu mojoj deci da smetam. Ako me vole moja ćerka, ne vole me taj zet. Sve su mi udate ćerke. Niti svadbe, niti ništa nije bilo. Kako smo mogli, tako su udate. Krštene su sve, hvala Bogu. Sve sam krstila u crkvi pravoslavnoj. Ja idem u crkvu i molim se Bogu. Svake nedelje idem u crkvu. Znam ko je Isus: Hristos

je lečio svet, išao je zemljom lečio je svet. Njegova majka Marija, Ognjena Marija. Koliko god mogu da pročitam, ja tolko čitam to Sveto pismo. Ja šezdest dve godine već nemam ni te naočare, ne mogu ići da kupim. Tako kad je sunce onda vidim ta slova.

Da li sada sami živite?

– Ja imam jednu sobicu, imam jedan kauč, šporet i ništa drugo. Ja sam jako izmučena žena. Kad sam se ja udala za moga muža, ovde svi Cigani znaju da sam ja velik radnik bila. Sad sam bolesna. Lekova nemam uopšte, niti ih kupujem, niti idem kod lekara kad nemam da platim.

Ne znam dal je tačno, čula sam koji su bili u logoru, da se tu u Rumu predaje neka molba da si bila u logoru, da se dobiju neke parice. Kažu mi da su to preko radija javili.

Kad sam bila u logoru tri-četir godine sam imala. Sve pamtim. Kad su došli Nemci u Vojku, tu je bila jedna žalosna vrba. Tu je moj deda opravljaao one sudove nekad, znate. Imali smo ... ja išla sa mamom da vrcam žito. Kad se kosi pa vlatate, pa smo imali veliko bure i tako da sam ja u tom buretu bila. I mama je moja došla ... hajde čedo moje ... , Nemci – halt, halt, halt! Imam neku lutkicu tako. S tom lutkicom sam i otišla u logor. I tu sam prespavala celu noć i gola i bosa. I tako smo otišli. Stvarno su nas izmučili, što niko nije. I batine, i gladno i žedno.

Jesu bili i drugi ljudi?

– Sami Cigani su bili. A tamo, kako se zove, tamo gde su ubijali u Jasenovcu, tamo su nas hteli skinuti... e, tamo kažu nema više mesta. To je bilo puno. I ondak je već drug Tito došo, nek mu je laka crna zemlja, već je bilo zabranjeno da se ubija. I tako smo bili u Sisku. A stvarno su bili tamo neki dobri ljudi, neki su bili loši ljudi. Stvarno smo se izmučili, i puna vašiju i svašta.

Kako ste se udali za svoga muža?

– Ja sam bila devojka već upoznala sam se sa njime, on je radio u „Stevan Đukić“, on nije Cigan. On je bio iz Makedonije, iz Preševa. I tako da smo se upoznali na igranku i tako da sam se udala za njega i moja mama znala. Samo moja mama, tatu nisam imala. Muž je od pedeset osme radio u ... „Zmaj“, a ja sam radila na ekonomiju. Tamo sam radila kao konj. Tu imam kuću na njino ulicu. Četvoro sam dece rodila sa mojim mužem i lepo smo živeli. Moj muž je bio dobar. E kad smo sve stvorili u kuću, on je puno radio, i ondak je počeo i da pije i dobio epilepsiju. Umro je od toga. Stekla sam i decu i moga muža i sve sam stekla. To se sve potrošilo. E onda daj deci, daj onim, ja sam sebi uzela jednu sobicu i živim od svoje penzije.

A da li su deca išla u školu?

– Jesu, sve. Završile su sve škole. I jedna i druga i treća i četvrta. I sad rade. Sad će mi moja unuka doći. Ona je medicinska škola. A njena mama se muči za nju jako. Sa mužem se rastala, a samo ona radi. I kod žena sprema kuće i u preduzeću. Ja njima ništa ne pomažem. Nit mi pomažu, nit pomažem.

Znate romski?

– Pa znam ja ciganski. Moja deca uopšte ciganski ne znaju. Ja sa mojom decom nisam pričala ciganski, niti moj muž. Znam ciganski, da me pitate nešto da vam kažem,

sve znam, nego je to tako jedna navika da moji unučadi, da niko u mojoj kući ne zna ciganski. Nemojte da mislite da se ja plašim moga jezika ili da se stidim. Nikada.

Ja ne znam, maco moja, ni odakle potiču Romi. Što znam ja ću vam reći, a što ne znam ne znam.

Kad ste se vi udali kako je to bilo?

– Pa kako je bilo? Tužno! Niti imaš da se obučeš, niti imaš da se doteraš, tako sam se udala, da izvinite, i bez gaćica. Obukla sam haljinicu moju i otišla u Staru Pazovu. Imala sam sedamnajs godina. Bila sam mlada. Ja sam svoga muža odabrala. Šta meni neko da odabere. Ja koga volim, ja ću ga uzeti, a koga neću, onda neću. I onda smo počeli zajedno da živimo. Nismo ništa imali kad smo se uzeli, alad ništa ništa!!! Tako da sam ja na Ekonomiji radila, a on se zaposlio isto ... Imali smo prvu ćerku, Slavicu, ona je rođena iljadu devetsto pedeset osme, ona se rodila kad smo došli u Staru Pazovu, tako da smo kupili parče placa, tako smo napravili jednu sobicu. Kako nam je bilo da je bilo, nekako smo se skupili. E, onda kad smo počeli da radimo i jedan i drugi, on je digao kredit. Onda smo napravili u kući tri sobe, kupatilo. Sve malo po malo. To je sad na sprat kuća, ali onako srednje. Jel bez muke nema nauke. U toj kući sad imam ćerku i zeta i imaju sobu, kuhinju i kupatilo. Imam unuka i snaju u sredini. Moja soba je sa ulice. A ćerka jedna mi je napravila kuću na sprat sa ulice. A jednu imam skroz u dvorište. Sve na tom placu. Ja sam moju decu pored mene skupila. Ako mi je jako loše da su moja deca pored mene. Ko će mene paziti? Nema ko! Dok mogu ja da radim i operem i idem privatno da radim, ali nisam više kadra. Nije mi padalo na pamet da se udam pa da me muž izdržava. Šta će mi to. Ja sam izmučena. Šta će to meni. Šta ću sa mužem. Trebaš ga prati, peglati, kuvati. Ja meni skuvam supicu, za mene je dovoljno. Meni ne treba. Ja jednom na dan jedem.

Znate da se praznuje Osmi mart?

– Kako da ne. Ja kupim mojoj deci, deca kupu meni, ja kao idem tu gde je penzionerski dom. Ondak me pozovu. Tamo su žene samo. Dobijem po neki poklon, cveće. Mada ne znam šta je praznik Osmi mart.

Jel vi idete na glasanje?

– Idem, kako ne. E pa to su se žene izborile za naša prava glasa.

A tu gde ste vi radili, da li ste osećali da su prema vama drugačiji nego prema svima drugima?

– Uopšte ne. Sve su jednake bile sa mnom. Pa ja sam više imala prijateljica nego ijedna Srkinja. Svi su me voleli. Zato što sam volela malo više da lajem, da pričam, da se našalim. Da ogovaram to nisam volela. Ali uvek su me voleli, dan danas imam moju komšinicu, i dođe kod mene i ja kod nje. Nikad se nisam zamerila s nikim ...

Gledate u kafu?

– To ne. Ja bih prvo sebi gledala, pa onda drugome.

A jel znate neke lepe priče, romske ili neke pesme?

– Znam, bolje da ne znam. Sve su tužne. Znam samo kad je moj stric pevao „*De ma miro kaj bu kamovifo*“ to je „Pusti me, jel me boli srce“. E, to sam volela, jedino tu pesmu. On mi je rekao da je moj tata jako voleo tu pesmu. Ne obožavam, stvarno, ci-

ganske pesme. Jel ja stvarno volim muziku, al take tužne pesme ne. Deci nisam pevala uspavanke na romskom.

Sećate se kako je umro Vaš otac?

– To se sećam: moj stric je došao iz rata iz Nemačke, i moja strina je došla i kaže: – Ajde Zoro – po ciganski kaže – dođi ... došo ti Branko! Ona jedna obukla haljinu, pantalone ko rukave i gola. Kad je došla moja mama, kaže: – Pa nije to moj Branko, to je moj Duja. A moj stric počeo da plače, mi četvoro dece, sve malo tako. I ondak je on doneo tatin bas. On je svirač bio. I kaže, Branka su ubili. Oni nisu bili u istom logoru. A tamo je bio neki drugi Cigan, pa je doneo mom stricu tamburu. I dan-danas je kod mog strica ta tambura.

Recite mi za Vaše sestre?

– Moja sestra nijedna nije išla u školu, jedino ja. Dve u Vršcu imam, jednu imam u Zemunu. Tri brata. Imam u Golubinci ... i sestru imam u Golubinci. Velika familija. Mi smo ovde svi blizu. Za vreme rata smo svi ovde bili. Romi u Pazovi opšte nisu stradali. Jel su njih ovde Slovaci jako štitili, a u Vojku to je sve otišlo, a u Zemunu nijedan Cigan nema. To je sve pobijeno, sve. To su tužne stvari.

A da li vi znate da sada postoje romska udruženja koja hoće da zaštite Rome?

– Pa eto, sad mi Jelena to pričala. Bila je kod mene kući i priča mi. Ja sam kod njih nekad radila. Ne mogu da radim. Nisam sposobna. To treba peglati, treba obrisati. Ne mogu. Ja trijest kila imam u sebi.

Jel ima nešto što je lepo u Vašem životu?

– Pa da vam kažem. Kad sam bila jako mlada, zvali su me Koštana. Bila sam jako zgodna, mislim da se sa Ciganima stvarno nisam se družila, da su me stvarno svi cenili i voleli. E, posle toga osetila sam neki bol u sebi. Da svoga nikada nisam imala ovako. Majka mi je radila i mučila se. Da sam uvek bila sama. Sestra na poso, ona na poso, a ja sam bila najmlađa. To je mene nekako nešto pogodilo. I slučajno sam kod moje mame u tašnu pronašla sliku moga oca, pismo dok je bio zarobljen, da je napisao mojoj majki. Onda sam plakala jako .. i .. onda sam se razbolela. Moja majka kaže: – Znam da ćeš jako plakati i kako vidiš tu sliku, taka si ti na svog oca! Moja mama je mene jako volela. Al da vam ispričam da mi je dobro u životu bilo, nikad, nikad! Uvek sam tako živela u tami, u patnji. Da nikad nisam rekla: – O Bože, hvala ti, sad mi je dobro!

Voleli ste svoga muža, u mladosti bili ste srećni?

– Jesam. Bila sam sa mojim mužem. Išla sam sa njim u Kumanovo, Preševo, na svadbu i sve. Oni tamo je sve drukčije. To nije kao kod nas. Oni su sve drukčiji ljudi. Druge vere su ... nisu kao mi. Tamo je to sve ozbiljno, tamo nema šale. Ja ne znam, ja kad sam sela tamo među njima, ja uopšte nisam znala da se ponašam kao i drugi. A dok je on ovde bio nisam osetila da je on drugčiji. Uopšte. Ja i moj muž smo jako dobro živeli. Ja vam kažem, kad smo sve stvorili i decu poudavali i sve, e posle toga ja više nisam imala snage, ja sam se razbolela. Kad mi je počeo muž da pije, on je bio jako bolestan i tako da sam se i ja ondak razočarala i sve je to tako otišlo. Trebalo bi da budem zadovoljni i jesam. Moja deca su zdrava, hvala Bogu. Sve je dobro. Samo što ja od moje dece ne zavisim, niti moja deca od mene.

Imam dobre prijateljice sa kojima se družimo. Ta što je radila sa mnom. Isto ko ja tako. Ni veća, ni manja, ni deblja ni mršavija. Kao da smo dve sestre. Ni ona nije srećnija u životu. I njen se muž udavio. Ima dva sina i ćerku, tako da ni ona nije baš ... On se napio, otišao i udavio se. On je hteo da se udavi. A zbog čega, to ne znam. Šta da vam kažem za tuđi život, kad ne znam. Samo, oni su Mađari. Ona je iz Bačke Palanke. Ona zna zašto se on udavio. Kako da ne bi znala! Samo nikad mi nije rekla. Ja to i ne pitam.

Da li Vam je nekada žao što niste završili školu?

– Da, kako da ne. Da bi ja mogla nešto da pročitam, pa negde da se zaposlim, pa da imam svoju školu, što ne bi. Niko te neće primiti kad si nepismen, ne znaš da pišeš, ne znaš da računaš i ondak šta. Znam ja da čitam malo ... i na autobusku stanicu kad odem u Novi Sad, Vršac, Pančevo. Sve to ja ... raspoznam i latinicom i ćirilicom. Pored moje dece ja sam naučila i da pišem i da čitam. Inače ne bi znala ništa. Kako god moja deca uče, tako i ja pored njih. Ja – daj mami list, kako oni, tako ja pored njih inače ništa nisam znala. Moj muž je znao sve. On je bio pismen. Išao je u školu.

A da li ste ovde naučili slovački sa Slovcima?

– Slovački sve znam. Ne može niko da me proda. Znam srpski, slovački, pomalo mađarski i ciganski. Volela bih kad bi me još neko tako u životu mom pomogo. Da mi date zdravlja, ne možete. Od te jedne penzije živim i jedino to da mi pomogne neko. Ja da mogu, ja bih išla da radim. Ali nisam više zdrava. Četvoro roditi, šesnaest pobacila. Ja sam propala skroz.

A zašto šesnaest pobačaja?

– Pa tako, šta ću! Šta bi radila sa tom decom. Što god više dece, više sirotinja, beda. Nešto što je kontracepcija nisam se interesovala. A sad niti ostajem, niti mi ko treba, nit mi šta treba. Kontracepcija vredi kad moraš ti to redovno imati da popiješ. Ti to zaboraviš. Radiš, trčiš oko dece i kad treba, da izvineš, da spavaš sa mužem, kad ćeš ti onda da se setiš da uzmeš to. To nije bilo kad sam ja bila mlada, kao sad što je da imaš pilule. Ondak je bilo da izvinete, ono kao špric neki pa pena. I preko toga sam ostala trudna. Eto moja ćerka je metla tu spiralu, i jedna i druga i ova treća, tako da one ne ostaju trudne. Svaka je rodila po dvoje i dosta. Šta će više dece. Vidite vi da je to jako skupo. Ja sam radila kod jedne žene i dala mi je čizmice. Ja nisam imala šta da obujem. Nemam šta da obučem. Od te penzije hoću da kupim il da naložim vatru. I onda kupim nešto pa obučem. Ali, znate šta, i žena je dosta kriva, ne muškarac. Treba da mi vodimo računa o nama. Ali pošto mi nismo vodile, tako se to dešava. Ali ja kad sam otišla na kiretažu i ja nikada nijednu nekaciju nisam primila. Ja kupim sebi jednu flašicu rakijice, ta Rada moja imenjakinja, ja kažem: – Samo dva gutljaja sam progutala i ja se očistim, niti krvarila, ništa. Još Dekanić pokojni bio živ, on je stvarno bio dobar, on kaže ovako: – Mi ovakvog junaka nikad nismo imali! Onda se nije platilo za to, a sad se sve plaća. Sad nema ni vode. Ne mož otići u kafanu da se napiješ, jel bilo gde, moraš platiti, Romkinja nema od čega da živi. Ako je ostavi muž, ili ako je čovek otera, ona nema di sa detetom i ona mora dati dete negde. Ako je roditelji nećedu, nema kuću, nema ništa, ona mora negdi to dete dati. Što da se muči dete, ako ona mora da se muči, ne mora to dete.

Da li znate da postoji udruženje „Rom“ koje treba da brine i o zdravlju žena?

– Ne, ovde ja ne znam. Kad bih ja znala što se ne bi udružila sa mojim Romima i da mi pomognu i da mi daju. Evo sad kad su delili Ciganima ta drva i to, nisam znala nit mi ko javio, nit me ko zvao. Ovde nema nikaki Roma izbeglica, tu nema. Ovde su sve Cigani dobili. Neke jakne, bluže, cipele. To kad se javi onda treba preko radija da se javi da svi Romi znaju da se to deli, a ne samo neke da obaveste,

A jel vi slušate radio? Imate radio?

– Kako da ne! Imam i televizor i radio moje dece. Pa valjda to treba da se objavi. Ti naši Cigani da kažu: tako i tako deli se za Rome, deli se za penzionere ... a ne uzme kako ko hoće. Mi koji smo stari i bolesni ne možemo da idemo i ne znamo.

(S.S.)

Reci mi, Jelena, iz kakve ti porodice potičeš?

– Potičem od Dimičevi. Otac je za vreme racije bio trgovac, nakupac konja i posle se razboleo. Nas četvero dece je bilo: tri devojčice i jedan dečak, i eto mama nas je odranila, vodila nas po kućama ... Bila je to muka i patnja.

Kad si bila mala, da li si imala lutke?

– Nismo to imali, di ćeš, siromaštvo. Za vreme racije je otac bio bolestan, mi smo već počeli da radimo. Otac je četrdeset prve-druge bio jako pretučen od Mađara zato što nije teo da bude na njinoj strani, stričeve su mi sve poubijali, a oca pretukli. Posle toga je osto kao živčan, bolovo je mlogo godina i posle je i umro. Posle je mama morala da se bori sa nama. Mama je išla po kućama, prala je i peglala veš i čistila svinjce, pa i mi sa njom kad smo porasli radili smo za novac. Bila je jedna bogata žena, Solarićeva, ona je držala šećeranu kod Vrbasa. Čovek joj je bio iz Amerike i on je otišo u zatvor zato što nije teo dati državi žito i zemju, pa smo mi živili kod nji i radili jedno tri, četir godine, nisu nam ništa plaćali samo smo imali da jedemo i pijemo.

Jesu li tvoje sestre i brat išli u školu?

– Svi smo išli samo do prvog razreda, a brat Mija nije išo ni jedan . Mami to nije puno smetalo jel mi smo njoj dobro došli od sedam, osam godina imo je onda ko da radi, a ni mi nismo bili zainteresovani. Ja sam naučila da čitam i pišem od dvadeset tri, dvadeset četir godine preko televizije, bila sam samouka.

Kad si bila mlada, da li se smelo izlazili u centar kao danas?

– Nije se smelo. Bilo je malo onda da se okupe deca u Cigansku ulicu i sad se tamo okupljaju, tamo su svirali mladi momci, a disko i centar to se nije smelo. Roditelji su naši bili jako opasni i ne samo moji nego svi. Onda je bilo tako doba i kad smo mi porasli u nama je ostalo ono starinsko vaspitanje. To vaspitanje je važilo i za momke i za devojke, a devojke nisu puštali zato što su se plašili da ne naprave neku glupost. I šta da ti kažem, onda je karta za bioskop bila šest dinara, nije bilo para, bilo je jako gadno.

Kako je to bilo kad si se ti upoznala sa svojim mužem?

– Mi smo se poznavali od detinjstva on je isto iz Žablja i četir je godine stariji od mene. Ja sam imala dvadeset i jednu godinu, a on dvadeset i pet. On je pre mene bio ženjen i imo je dvoje dece sa tom ženom, ali to meni nije smetalo – ja sam njega volela. Moji ga nisu voleli, moj otac je reko: – Pazi, dete, di ideš. Jel to je bilo nezgodno zato što sam ja bila devojka, a on čovek sa dvoje dece. Nismo pravili svadbu i nije mi smetalo što nisam imala venčanicu, samo sam došla kući na dvoje dece. Sa njm sam rodila dvoje dece, ćerku i sina, odranila sam i njegovi dvoje dece – mali Žokika je ima dvanajst meseci, tek je puzio, a Ankica je imala dve godine. Ona kad je porasla otišla je kod svoje mame, a Žokika je osto kod oca. Deca su me cenila kao svoju rođenu majku, ja nisam pravila razliku između moje dece i njegove. Imala sam svekra i svekrvu oni su živeli u jednoj kući tu na čošku, a ja i moj muž ovde, samo što smo mi to porušili

pa napravili drugu. Mi smo malo kopali po tuđim njivama i trgovali kad je počo šverc u Italiji, Nemačkoj i Mađarskoj ... Svega smo vukli. Onda je išo šverc, bila je slobodna demokracija, bio je naš Stari mogli smo svuda da idemo jeste da smo bili siroti, ali smo se snašli za dinar – nismo krali. Pozajmljivali smo pare da idemo za Italiju za Mađarsku, ali smo mi to pošteno vraćali. Mnogi Romi iz Žablja su putovali i obogatili se švercujući te šesdeset i devete godine.

Kako si živela sa mužem u braku?

– On je jako pio, ali mi se nismo svađali, kad god je dolazio pijan ja sam izlazila napolje, nisam ga ništa ispitivala, vidla sam da ne vredi.

Da li si pravila razliku u vaspitanju muške i ženske dece?

– Volela sam ih podjednako, eto ćerka je udata pa ni dan danas ne sme da mi vraća reč, ona me preko telefona pita: – Mama, jel može to, jel može ovako, a tako isto i sin. Ćerku sam puštala u centar, a sina nisam zato što sam se plašila od njegovi drugova koji su obijali trafike i ja sam se plašila da se ne bi spand'o sa tim drugovima, tako da sam uvek vikala za njim da ne ide. A Gordanu, moju ćerku, sam puštala, samo ni ona nije puno izlazila jel nije bilo para, ostali smo u ruševini pa sam morala čuvati taj dinar. Bila sam samohrana majka i plašila sam se da neću moći da izađem na kraj sa njim kad se vata sa takim društvom, to je teško izaći na kraj sa tim. Ovako, držala sam petlju i nisam dala i eto, fala je Bogu, trideset i dve, tri godine mu je i niko mu nije reko što si to diro il što si to ukro.

Da li si se posle muževljeve smrti udavala?

– Kad sam ostala udovica, bila sam mlada – imala sam trideset i pet, šest godina, al nisam tela da se udam, tela sam da budem sama svoja gazdarica, da ne bi moja deca ostala siročadi. I cenila sam muža mrtvog i nisam tela da ga pregazim nego sam tela da ja vodim brigu o mojoj deci. Moja ćerka se udala, iz osmog razreda je otišla, od četrnajt godina, a od petnajt je imala i dete. Udala se u sirotinju i to je meni jako smetalo, svi smo mi bili siroti ali smo svi i radili pa smo zarađival i parče leba, nismo prosili. I tako, dovela sam je kući, ostavila sam tamo dete, i evo vam dete, dajte mi moje i zdravo, i nikada za veka ... eno ga, sad je čovek veliki. Moja ćerka je sad u Nemačku, udata je, ima i dete, lepo živi, ne treba bolje. Sin mi je isto oženjen, on je završio jedan razred nije više išo. On ima tri ćerke i jednog sina.

Da li je bitno da u porodici bude muško dete?

– Bitno je, kako da nije, jel za koga radiš – za zetove? Ovako, radiš za sina pa sad kako oće tako će ceniti, i roditelj i treba da zaslužidu da ih deca cenidu. Jel žensko dete je tuđa kuća, a muškarac je svoja kuća, samo trebalo bi da i roditelj bude dobar prema svojoj deci da bi deca cenila ono poštovanje od roditelja. Moj Šaca da nije bio dobar i da me nije cenio, poštovao i plašio, bogami bi bilo gadno, al on je u Nemačku i vodi računa šta sam jela. Ja sam mu kuće prepisala – ona što je zidana to je njegov gornji sprat, a Gordanin je dole, i on će voditi računa o meni do smrti.

Da li veruješ u Boga?

– Kako da ne, ne legnem i ne umijem se dok mu se ne pomolim. Ne znam da li drugi veruju, ali ja znam da ja verujem. Nisam išla redovno u crkvu dok su mi tu bili unučići,

sad kad nisu tu i nisam zaručena sa kuvanjem, obučem se i odem u crkvu. Vodim računa kad su sveci da ne radim ništa po kući. Eto, danas su Vratolomije, imala sam veša da operem, ali neću zato što ja petkom ne perem. Postila sam pre dve, tri godine i posle mi je došlo u san da ne trebam zbog ćerkinog sina, tako da sam prekinula, nekoliko puta sam se zabunila i videla sam da ne vredi zato što sam više bila oko šporeta i onda sam morala probati jelo i ja se zabunim i ja reko: – Idite deco s milim Bogom.

Zašto se proslavlja Božić?

– Zato što se Isus Kristus rodio u jasicama, rodila ga je božija majka Marija a otac mu je Bog, zato je ostalo da se slavi Božić na slami tri dana. Prvi dan Božića je Badindan, onda se skuva večera – na primer postan pasulj, suvi šljiva, riblje čorbe ili pečene ribe. Slama se unosi oko sedam, osam sati zavisi kako ko dospe. Tu slamu unosi gazda i kaže – Sretan vam Badindan da ste živi i zdravi, i ja njemu isto tako kažem: – Sine, da ste živi i zdravi, da pomogne Bog tebi i tvojoj deci, i onda bacim kukuruze, žita i oraja na njega, ali oni se prvo okupe oko stola i ja napravim tri dela: jedan za Boga, jedan za božiju majku i jedan za Isusa Hrista i onda njima delim te gomilice i bacam u sve budžake od kuće. Onda deca pijuču, gaču, valjaju se to je dobro što se valjaju zbog ruke i noge da ih ne bi bolelo, to sam čula od žena koje su starije od mene da je to jako dobro. Kad se unese slama onda se večera i pali se kandilo, gazda očita molitvu, prekrstima se i onda večeramo. U toku noći pripremamo pečenje, sarmu i česnicu. Od pečenja se peče ćuran a ne ćurka i on se puni sa šljivama, jabukama i sa parčetom leba i onda se zašije i peče. Kad se ohladi i kad treba da ga u podne metemo na sto, onda ga kitimo sa parama. U toku noći pravim i kolač i česnicu, u nju stavim tri dinara zato što sam imala tri unuke pa je svaka tela da nađe dinar, onda sam ja u tri čoška metla unakrsno po dinar da bi one našle da se raduju. Taj novac iz česnice je dobro ostaviti za ikonu, kad kupuješ svinje dobro je dati, kad kupiš konja za ostanak u kuću ili tele onda može, al inače ne. Kad sečem česnicu prvo namenem za Boga, Božiju majku i Isusa Krista i ostavim taj deo sa strane, dok se ne ruča česnica se mora pokrijati, to je dobro da trgovina bude brza i laka. Tako sam naučila moju decu da rade, a ja sam to radila i kad je njihov otac bio živ, onda delima tal po starinstvu. To jutro Šaca ode u crkvu, sluša molitve, celiva ikone, pali sveće prid Božiju majku i svetog Nikolu, moli se za porodicu i njihovo zdravlje. Kad se vrati iz crkve, donese naoru i sveću i kaže: – Sretan Božić, ja kažem: – Živ i zdrav bio, on poljubi moju ruku, ja njega poljubim u obraz, česnica već stoji na stolu, kolač, sveća, pečenje, supa i sarma obavezno mora biti, onda upalimo sveću i očitamo molitvu i ručamo. Za taj dan se nigdi ne ide. Za večeru se isto tako radi, a sveća gore ceo dan dogod ne legnemo. Sutra dan kuvam sveže supe i očekivam ko će doći. Šaca i deca odu kod kumova, a ja ostanem kod kuće. Za kuma se sprema posebno kolač, isto se plete kao ovaj običan samo sa više grožđa, jaja, šećera i oraja mleveni. Onda se ponese malo od pečenja i lepi jabuka se stavi na tanjir. Mi još stavimo i novčanik sa parama odgore da ne ideš kod kuma sa praznim novčanikom, al kad ti njemu odneseš on ti novčanik vrati. Kum ne mora da dođe kod tebe oma sutradan, ima vremena do Malog Božića i onda donese kolače ili tortu. Za drugi dan Božića se obilaze rođaci i kumovi i sveća gore ceo dan. Treći dan je Stevandan i onda se rano ustaje oko tri, četir sata i čisti se Božić sa

metlom – ona ne mora biti nova samo mora biti korovača, njom se kupi prvi sloj slame iz svih prostorija i tu slamu pokupiš i odneseš dalje na njive. Slama koja je stajala na stolu pokupi se i zaveže i stavi se na vočku. To je dobro za malu decu kad imaju nastup i kad imaju grčeve u stomaku ili za konje je dobro prekrstiti rukom i prebaciti, to je star običaj. Ne znam za čega je sve dobro, samo dobro je čuvati, to je sa stola, tu je gorela sveća, tu je bio kolač... a slama što je bila dole to se baca na njive, ipak se to ne gazi i do šest sati mora sve biti gotovo, uređeno. Kad se slama čisti kaže se: – Našo si nas na miru, na mir da nas ostaviš, idi svojim putem i donesi nam dobitak i zdravlja. Kostí od pečenja se ne bacaju uopšte, sve što god se jede stavi se na veliku tacnu na stolu i trećeg dana se stavi u kesu i na tavan. Kažu, ako se glava ćurkova baci da će gazda umreti, to se isto čuva, eno ja na tavanu imam ne zna se ni broja, posle dođedu pacovi i raznesedu. Od Božića se čuva novac iz česnice i glava od pečenja do idućeg Božića.

Zašto se proslavlja Uskrs?

– Ne znam šta se desilo, ali znam da traje Veliki petak, onda se farbaju jaja, subota i nedelja. Na Veliki petak postim i do dva, tri i pet sati ništa ne radim, samo kokam kokice ili pečem malo ribe i kuvam riblju čorbu, ako ima društva. Ako nema, onda samo kokice. Sem toga ništa ne radim, ni metlu ne uzmem u ruke. Od pet sati uzmem da farbam jaja i da ih šaram. Kad to bude gotovo, bude i sedam, pola osam i devet sati, onda se pričestim, pojedem nešto masno, bilo šta, neko jaje. Kad su deca bila kući išla sam i u crkvu, ali sad ne idem, jako sam razočarana zbog dece što nisu tu. Sutradan spremim malo supice, kolače i sve što imaš, a ujutru zeka donese deci jaja, to su mama, tata il baka, a deci se kaže: – Donela ti je zeka jaja, idi vidi šta ti je još donela. One tako trče u dvorište, a ja ustanem u tri, četir sata jel znam da rano ustajedu i očekivaju zeku pa metem na sva tri gnezda haljinice il čarapice, sve što ih ponovim. Ja im ne kažem, već stavim u kopicu i napravim gnezdo u dvorištu. Ako ostavim unutra kod jastuka, onda ne veruju da zeka može ući unutra, ovako mi veruju kad je u dvorištu na travi. Meni to moja mama nije stavljala zato što je onda bila velika beda, bilo ko je to stavljao svojoj deci, ali meni moji nisu. Kad sam se udala i kad sam imala svoju decu, ja sam to njima stavljala zato što je to dečija radost.

Koju slavu slaviš?

– Slavim Svetog Nikolu on je devetnaestog decembra i tu slavu sam nasledila od muža. Sad je slavi i moj sin, to se prenosi s kolena na koleno. Za taj dan se spremaju pečeni prasići, supe, sarme i zovemo goste. Sprema se još i kolač, koljivo i vino i to se posveti u crkvi. Uveče jedan dan pre slave spremamo koljivo, u njega stavim vanil-šećera, suva grožda, onda spremim ribu zato što mora biti posna večera i može se piti vino ili kisela voda, sprema se kolači i torte, ali to se ne sme jesti do sutradan. Spremim i kolač i onda se odnese sa vinom i koljivom na večernju u crkvu da popa posveti i ondak ja to donesem kući. Na večeru ne pozivamo nikog od gostiju tek sutradan. Sutradan kad dođu rodaci na ručak, upalimo sveću i očitamo molitvu i onda sednemo da ručamo, posle se vesele i opiju, pa se do kraja i posvađaju.

Jesi li sinu pravila svadbu?

– Jesam, moja sna je iz Bečeja. Ja se sa njenim ocem nisam ništa dogovarala za svadbu zato što je moja sna odbegla za mog Šacu i ja sam kući pravila svadbu. Zvala sam i nji na pogaču, ali oni nisu teli da dođedu, ljutili su se što je ona pobegla, šta ja tu mogu. Imala je venčanicu i nije se venčala u crkvi već u opštini. Kumovi su Romi i jako je lepo bilo. Kad se vratila mlada sa venčanja, oma sam metula kecelju pa sam ih dočekala sa pirinčom i sa šećerom da bi bila snajka slatka svekrvi, da bi bila napredna – to joj ja dajem da jede, a kad uđu unutra, dajemo im soli i leba sa jednog i drugog kolena da pojedu.

Kako to izgleda?

– Meteš im kolač na koleno, meteš u taj kolač soli i šećera, tako na njen deo tako na njegov, on uzima sa njenog kolena i jede a ona sa njegovog i tako sve dok to ne pojedu, nisam im dala vode. To je običaj i znači da se oni slažu i u dobru i u zlu, znači da će kroz život imati i slatko i gorko i da će morati da to zajedno prežive. Posle dvanajst sati, mladenci su otišli na spavanje i ujutru smo palili vatru i bacali perjanicu i prikazali čaršav, mlada je bila nevina, i onda se dever kerio pa je platio muziku da mu se svira i lomijo je, i ja sam se jako opila, čudo je bilo. Da nije bila nevina ne bi mi bilo svejedno ali bi opet zavisilo kako bi se nji dvoje sporazumeli, ja joj ne bi rekla ništa, zato što bi vidila da ćuti moj sin – znači oduševio se s time, pa ako ne smeta njemu, ne smeta ni meni jel on će kroz život ići sa njom neću ja. Taj čaršav čuvamo i dan-danas, pokušali smo da ga operemo, al nije moglo, spakovali smo ga i ostavili. Posle svadbe venčanicu smo ostavili da stoji i ne bi je nikom dala za veka, to je dobro za njenu decu, da ne daj Bože imaju fraseve, onda se deca prekriju sa njom i to prođe.

Koje godine ti je umro muž?

– Ne znam, ima dvadeset godina kako je umro u bolnici u Novom Sadu. Kad su ga doneli, uneli smo ga unutra i njegova deca su plakala. Tamo u bolnici su ga i obukli, može u staro odelo a može i u novo. U sanduk se meće njegova stara odeća, a neko to čuva za uspomenu. Onda se stavljaju bombone, neko šalje tako mrtvima, to se sve stavi u kesu i mete se u raku zato što se veruje da će on to odneti pozdrav drugim mrtvima, ali ja u to ne verujem.

Da li veruješ u zagrobni život?

– Ja ne verujem u to ništa, verujem samo u živo kad vidim, a u mrtvo ne, jel koga crna zemlja pokrije taj – zdravo!

Šta je sa dušom?

– Ne znam di je duša i jel postoji raj il pakao, ja idem u crkvu i palim sveću za mrtve, da imaju svetlosti na onom svetlu.

Znači da ti veruješ da oni tamo žive dok pališ sveće za njih?

– Pa moram da palim kad svi palidu, kako svi tako i ja. Kad je moj muž umro ja se nisam plašila niti sam ga sanjala, jedino su ga deca sad posle dvadeset godina počela sanjati.

Kad ste ga tog dana sahranili da li ste po povratku prali ruke?

– Da, mete se lavor u dvorište i peškiri i peru se ruke, ko neće da dođe kući sa groblja ima tamo lavor i peškiri da tamo opere. Ruke se peru zato kad su ga stavljali u grob svako

je uzo malo zemlje i bacijo u raku da mu bude laka crna zemlja pa su isprljali ruke od te zemlje. Kad su došli sa groblja ovde kući, spremili smo daću. Ona se sprema masna, jedino se sprema posna jednom pred po godine. Kuvarice su spremile belu čorbu i pečene prasiće, a ja sam išla na groblje i deca. Sutradan smo išli na pogreb, ujutru rano, i poneli smo mesa, leba, rakije, vina i to se mete na grob i prelije se preko njega, jel njegova je daća, a ne naša, i sve se to ostavi na groblju, neko kaže da će on doći da jede, ali ja ne verujem. Na pogreb mogu ići i rođaci, ali porodica obavezno. Posle se na groblje ide za nedelju dana, za šest nedelja, na po godine i za godinu. Uvek se daje unapred: za godinu dana se daje mesec dana, na po godine se daje tri nedelje i šest nedelja se daje na nedelju dana. Unapred se daje zato što preuzimaš ti njega a ne on tebe, uzimaš njegove dane pre nego što će on čekati ravno. Posle sahrane je običaj da se sedi u kući celu noć, kod mene je sedeo ko je teo, da se deca ne bi plašila. Deca se nisu plašili, tako su spavali ko golubadi i ja sam sedila tako s ljudima. Dolazio je Spasoja, onda su se baš prodavale lubenice: – Nemoj Spasoja, lutko, ja se ne plašim, nemoj da ti se nešto desi pa posle da kažeš to mi je uradila Ivanova sarana, ako se osetiš da ne možeš dolaziti nemoj, ali on je čovek uvek obilazio. Bilo me je strah, jel je on danju prodava lubenice a noću je spavo pod špediterom. Veruje se ako se mrtavac nasmeje onda će još nekog odneti sa sobom ali ja ne verujem u to.

Da li si čula da u Žablju ima veštica?

– Nisam čula, al sam čula da su lekari u Čurugu prevrtali grobove i lomili krstove sad zašto su to radili – ne znam. To je bila neka sekta.

Koji su ti ključni trenuci bili u životu?

Kad su mi moja deca otišla iz kuće i moji unučadi, isto kad sam postala mama i prvi put baba. Najlepše mi je što su mi se deca udomila i što brinu o meni. Sve što sam u životu patila sve sam zaboravila i došla sam na onaj stepen koji sam želela. Moja deca mi pomažu finansijski i nikad se nisam javila da primam humanitarnu pomoć, jel mi je dovoljno ono što mi deca šalju i mogu od toga da živim.

Koji ti je najgori trenutak u životu?

– Najgori trenutak je bio kad su mi deca ostala bez oca, bila je kuća ruševina, nisam znala kuda da pođem. Prošlo je i to fala Bogu. Kad sam rušila kuću mislila sam da je neću moći sama podići ali bila sam zdrava i borila sam se, i ja i moj sin, i tako smo je podigli.

O čemu si ti maštala kao devojka?

– Maštala sam da teram bicikli i to sam naučila od ... i da imam čaršav na stolu. Kad sam jako bila sirota, ja sam samo maštala: – Bože, očul ja sediti na stolicu, očul ja ikad imati čaršav na stolu da sedim kao i druga žena što sedi. Sve mi se ostvarilo, fala Bogu, i više od toga.

Šta bi preporučila mladim Romkinjama?

– Valja biti pošten u životu i postiće sve. Ako žena nije poštena, ako krade, kurva se, vara svog čoveka i svoju decu onda neće ništa imati, to je čist izgubitak, al ako je ona poštena bori se za svog čoveka i decu, ako pozajmi i na vreme vrati, ako je on kurvar i pijanica – neka ga – drži ti liniju! Kuća stoji na ženi i ona treba da čuva porodicu, jel sve se veže za ženu: i šporet i kuhinja i deca. Žena vodi računa o svemu, jel čovek ne može

doći da vidi šta ćeš kuvati i šta si kuvala i dal si oribala šporet, il nisi. Nije to to. Jel to sve zavisi o ženi da ona vodi računa, muž je zadužen da stvori onaj dinar ako je zaposlen, il ako nije da vodi računa o stoki, da počisti štalu, da počisti pod svinje, ovce, krave. Ima i on svoju obavezu, on treba da više radi fizički.

Kad si bila mlada, mladi su rano stupali u brak, šta bi preporučila mladima?

– Znaš šta, ja ne bi preporučila da se moja unuka uda rano, jel u lepu domaću kuću i poštenu za lepog i poštenog dečka i roditelji njegovi da su poštene i sve. Treba jako biti oprezna, pametna, treba ta obaveza da se ustaje, da se radi, da se pere, da se briše, moraš imati tu obavezu. Kad se uda od dvadeset jednu, dvadeset dve, dvadeset pet to su najlepše godine, ona je sve to radila kod mame, ako je mama domaćica, to je učila. Eto moja Gordana unuka, uči je njena mama i ja: ajde operi ovo, ajde peglaj maramu, ajde peglaj košulju i tako da je ona to naučila, a moja ćerka Gordana ona je sve po kafanama naučila da kuva. E, znači, sad kad se ona uda od dvadeset dve, tri godine ona će sve to znati i neće joj pasti teško ni da se ustručava: jaoj, kako da uvatim peglu, jel da ja to ne bi izgorela, il kako ja to da peglam pantalonu il košulju, ona bi sve to razmišljala i imala bi tremu i svađu sa svekrvom. – Šta si učila kod tvoje mame kako te je naučila, šta je tvoja mama krava ili je haljkava. – To bi tako sve tačno bilo. Onda, znači, ima i svađe i mržnje i nema volju na kuću, znači mlada je i mlada se udala ne zna ništa.

Da li je istina ako se devojka uda mlada da će je svekrva lakše preobratiti za svoju kuću?

– To je za mene glupost, jel koja je devojčica poštena i valjana nema tu šta preokrenuti i zategnuti. Sad da se moja Gordana uda, šta bi ona znala, ništa, a kad bi dobila dobru svekrvu onda bi ona kazla: – Ajde, sine, ovo, ajde ono, pa da je ne svati svekrva za snaju, već za dete, postepeno i sve će naučiti. A i kad ona dođe dvadeset pet, dvadeset šest godina ona zna sve. I opet kažem: uvek treba da pitaš kako to treba uraditi i dal je to dobro, jel kad se pita puno se daleko ide, a kad se ne pita pa se praviš ja pa ja to ne voli ni jedna svekrva, a to nije ni lepo. Moja Vesna, Bojanina sna, ona je medicinska sestra i završila je kod Bojane fakultet, a ne kod svoje mame. Bojana je znala da joj skuva kafu i da joj donese u krevet dok se ne rasani. To treba naći svekrvu takvu, a da je ona bila mlada od petnajst il šesnajst godina, znaš ovo ne – znaš, znaš ovo – ne znaš, e tako Bog ti pomogo, što si se udala, jel ti treba čovek? Evo moja Mica kad je došla nije znala da upali vatru, ali njoj je dobro bilo zato što sam ja dobra, pa nemoj ovako, već tako, isto sam radila i sa Žakikinom ženom. Ja sam znala nju da stavim među nogama pa da uvatim njene ruke i četku pa da je stavim da kreči. Treba se naći takva žena, ako voleš to dete i očeš da ti ostane u kuću ondak moraš biti i učitelj i učiteljica, i bez vike, bez cike kao dete kad maziš. Ima žena koje su pametne, a ima one koje su drske pa ne vole svoju decu, a kako će tuđu. Kad je došla snaja u moju kuću, ja sam je prihvatila kao svoje dete i nisam pravila razliku. Još više gledam njoj nego mom detetu, ja mislim da je nisam nikad uvrđila. Mladi bi trebali da sklapaju brak posle vojske i posle škole, onda su najzreliji i najozbiljniji, inače može da se rasturi brak dok si reko „piksla“. U moje vreme kad sam bila mlada to se često dešavalo, pa i danas jedan moj komšija je oženio neku izbeglicu i živio je sa njom tri, četir nedelje i ostavi tu ženu i oženi drugu.

Da li su Romi skloni varanju žena?

– Jesu, i sad ima toga. Ja nisam nikad prevarila svog muža, ali on mene jeste. Ja nisam bila ljubomorna i to sam učila i moje snaje da ne budu ljubomorne.

Da li bi preporučila da se mladi školuju?

– Uloga škole je velika, samo ne vredi ništa jel kad se završi škola nema zaposlenje. Zaposle se kumovi i prijatelji, a onaj koji žulja stolicu i gladan i žedan dođe iz škole pada od gladi, taj neće imati ni zanata ni alata. Taj će ostati. U školi prave razliku, trebalo bi da smo svi ravnopravni, kao kad smo kadgod bili, a to sad više nema. Kad je naš Tito umro, umrla je sva naša sreća, umrlo je sve. Što nije bilo rata kad je Tito bio? Zato što je Tito vodio računa o svemu, još oćedu da ga vade mrtvog iz zemlje, zašto im to smeta? Duša taka što je bio, što je reagovalo sa celim svetom. Nemamo mira ni dan danas.

Gde si bila za vreme bombardovanja?

– U podrumu, ja i moja deca kod komšije. Ova jedna unuka je povraćala krv, a ovoj drugoj je išla krv na nos drhtale su po celu noć u hladnom podrumu dok nisam pobesnula i ajde reko: – Kući pa šta nam da Bog. Vidimo gore Novi Sad, gore, gore kad padne bomba misliš da je ovde kod vas u čelu bašte.

Kad si bila mlada jesi li slavila Prvi maj i Dvadeset deveti novembar?

– Nisam ni znala kad je, ja samo vodim računa kad je Uskrs i Božić.

Da li slušaš romske emisije na radiju i televiziji?

– Televizor je pokvaren, a radio nemam. Nisam ja puno zainteresovana za to. Ja sam živčana žena, puno je prešlo preko moje glave, treba mi mir.

Da li se družiš sa drugim ženama?

– Dolaze mi moja deca i Zorica, ja ne pijem kafu tako da mi ne dolaze. Imam velik pritisak, kad imam para kupim lekove, kad nemam ne kupim, ali ja se ne bojim smrti: sad da umrem deca su mi sad na svoje mesto, kuću sam podigla. Bilo bi mi žao da su mi deca ostala na ulicu, da nisu sređena.

(M. A.)

Kako je proteklo Vaše detinjstvo?

– Ja sam ratno dete. Rodila sam se decembra četrdeset prve. Moja mama mi je pričala da je dobošar u mestu bio zadužen da dobuje da dolaze Švabe. Moji su pobjegli u šumu u Karlovčić sa svima iz sela. Bila je jako velika borba u Šimanovcima, pa u Mihaljevcima, kod te ćuprije, a mene su ostavili iza kreveta tamo tako povijenu samu. A zimsko vreme bilo, imala sam tek dva i po meseca. Treći dan su se vratili iz šumice, kad je prestala malo borba, kad se malo smirilo, da me uzme. Ja sva pokvašena .. Naložila je vatru, donela iz šume drva prežnim kolima, ugrijala vode, pa su me izmasirali i došla sam sebi. Bojali su se da me povedu u šumu da ne plačem, da ne čuju i da ne dođu Švabe, pa su me ostavili samu. Tamo sam plakala, ko zna šta je bilo, ne znam. Moje detinjstva je bilo bedno. Živela sam sa materom i ocom, petoro dece nas bilo. Dva brata i tri sestre. Otac je bio četir godine u partizane. Kad je došo iz partizana onda smo bili već veliki, ja sam imala onda četir godine. Kad je piso pismo a on kaže pozdravlja Jelicu, sestru, a mene je zaboravio. Tada još Zoran i Ružica nisu bili rođeni. Posle našo se još jedan brat, još jedna sestra, bio je bolestan, u Kamenici u bolnici, imo je petnaest godina i posle umro.

Vi ste o ratu slušali od svojih roditelja?

– Rat ne pamtim, samo sam čula, i baba mi je pričala kako su vešali Cigane kako su ovo kako su ono. Imala sam babu, deda je umro, posle mi je otac umro, ja sam imala već osamnaest godina, bila sam udata dve godine. Baba nam je sve pričala kako su vešali na bandere, kako su klali, kako su tukli, kako su sve ono najgore radili Ciganima. Mi smo se skupljali oko nje i slušali, pričala nam je sve onako kako se dešavalo. U ratu smo bile dve sestre i brat, majka moja sama bila sa nama, otac u partizanima četir godine. Mama nije nigde radila. Dobijala je negde nešto robe, mleko, od toga smo živeli. Po kućama išla radila, posle kad smo mi išli u školu sestra najstarija išla na tečaj, a brat je išo u pravu školu i ja sam išla u pravu školu. Imala sam tablicu do trećeg razreda, na nju sam sve pisala, a sad ima knjige, sveske, sve. Ondak smo imali samo tablicu, a tek u trećem razredu smo imali sveske, jednu na kocke drugu na linije. Mama bila sama s nama. Otac je došo iz partizana, bio je grober u selu, pa smo skupljali sa groblja jelo, selo nam je davalo leba, tako smo preživljavali....

Da li je još bilo Roma koji su išli u školu tada?

– Bilo je. Morali su svi ići u školu, bilo je obavezno. Moje godište, a ovi stariji što su išli, bila jedna kuća tamo, jedna soba koju su zauzeli učitelji pa su tamo išli dosta njihov na tečaj, učili su tamo da pišedu. Imali su tablu pa su učili. Išla sam u školu do četvrtog razreda. Učili smo istoriju, poznavanje, matematiku, ko i sad. Ondak je bilo lakše. Istoriju smo učili o ratu, a sad se drugo šta još uči. Ondak je bilo manje. Kad sam završila

četir razreda imala sam trinaest godina. Nisam pošla tačno od sedam godina u školu, ponavljala sam prvi razred, tako da sam bila starija od druge dece.

Otac nas je vodio da kopamo. Od devet godina sam počela da kopam, od dvanajst, trinaest godina već sam išla u nadnicu, i još sam i naše kopala i sve radila. Zato me otac nije pripustio dalje u školu, morala sam ići da zaradim da kupimo nama haljine, sandalice i tako, jer nije imao uslova odakle da nam kupi.

Kako je to bilo kad ste se udali?

– Moja je mama oдавde iz Pazove, pa su mi doveli momka, nisam ga ni poznavala, moj otac se pogodio i ... verili me. Nisu mene ni pitali ništa. Imala sam šesnaest godina. Kako je otac reko, tako je moralo biti. Oni su me kupili, nešto su me platili, ne znam ni ja koliko, nešto malo, i pravili malo svadbu i došla sam u Staru Pazovu, to bilo pedeset i šeste. Kad su me verili, otac se pogađo i nešto je dobio malo vina, jednu ovcu i leba i šta ja znam kako se to događalo, nije se mene pitalo ništa. Ja sam stajala ko malo dete ... Meni se nije svidao taj dečko. Ma kakvi! Dal ti se svidio dal nije, ja sam morala ćutati, kako je otac rekao, tako sam ja pričala. Nisam smela od oca ništa, ćutala ko dete. I verili me. Prve godine odma se dete našlo ... Došla sam u još goru sirotinju od moje, u sobi sve otpao plafon, metili kuruzovine gore, vlaga do pola zida ... i dete dobilo upalu pluća i umrlo. I posle toga dve godine smo radili ovamo onamo, dok se nismo sredili, ondak opet sam imala drugo dete ... jako smo se napatili u početku.

Kako je teko život sa mužem u početku?

– Svakako smo se namučili. Išli smo da radimo, da imamo za ručak da jedemo, išli smo na salaš da kopamo, kod gospođa da peremo, nije bilo mašine, prali smo na ruke, i tako smo zarađivali. Živeli smo kod svekrve, jetrva je imala dvoje dece, ja sam imala dvoje dece, pa muž, nas bilo dosta u kući. Svekar je već umro. Trebalo je to raditi samo za jesti, ne moš ništa steći. Posle toga nekoliko godina, kad sam se ja zaposlila, onda smo malo napravili kuću. Zaposlila sam se u samoposlugu kao spremačica, čistila sam, spremala, brisala i tako sedamnaest godina sam radila. Posle sam otišla u „Čistoću“ pa tu dvadeset godina isto spremala. Proživela sam svakako moj život! Teško! Ali sad sam u penziji već treća godina, penzija je jako mala, al živi se. Namučila sam se Muž mi je bio jako bolestan, uvek bolešljiv ... ja sam vukla i sve radila i dvoje dece othranila.

Kako je izgledao vaš porođaj?

– Kući sam se porodila i jedno i drugo i treće, i sama bila. Kasnije je došla babica. Svi su išli da rade na poso, a ja bila sama. Taj dan, kad sam trebala da se porodim, išla sam kao danas znam, da berem kukuruze, i taj dan trebala da idem opet, i osetila sam malo bolova, ostala sam kod kuće i taj dan sam se porodila. Moj muž je taj dan išo da kopa i da bere kukuruze.

Inače je moj život sa njim bio težak, jer je on stalno bio bolestan. Nije radio Išo je kad je mogo, kad nije mogo, nije bio zaposlen, nije radio. Posle se zaposlio u građevinstvu. Tada smo malo došli do života, jer smo oboje radili.

Kako je tekao taj vaš ljubavni život sa njim?

– Onako kako je moralo biti. Malo smo se i svađali i tukli, svakako! Al došlo je do starih dana da živimo zajedno. Svakojako smo živeli: od nemaštine što nismo imali ni-

šta, i tako, došlo do svađe i do tuče. Nisam se rastajala od njega, niti sam se više udavala. Onako sam otišla malo kod mame i posle opet došla. Odlazila sam od kuće što nisam imala ništa, ali od mame isto nisam imala da donesem. Ako ideš da radiš da zaradiš malo, onda ćeš imati, ako ne ideš – nema ništa.

Da li ste nekada imali abortus?

– Imala sam, i to puno. Dvanajst puta ... morala sam. On me je prisiljavao, tuko me je, morala sam da vodim seksualni život s njim. Govorio je da će me ubiti, da će me tući, udario me, koliko puta me udario. To je bilo strašno! Ja sam sama morala to da rešim, išla sam kod baba, išla sam kud sam mogla, pa pet šest puta bila sam već pod koncom da umrem, svaki pola sata su mi davali inekciju u Beogradu. Išla kod baba Dese, ona je umrla, ona me otvarala sa iglom, a ne možeš ni roditi! Namučila sam se svakojako u životu! Ne moš sve ispričati! A nemaš ni para da uzmeš neke lekove, nemaš ništa, nemaš uslove nikakve i tako.

Nisam tela da se razvedem od njega radi dece, nikako da odvojim moju decu, moja dva sina. Bili su više na ulicu da ja mogu ići da zaradim, da donesem da jedu. Svako ih je tuko i diro, šta mogu, morala sam ići da radim, nije ima ko da mi čuva decu. Tukla su ih deca, posle kad su pošli u školu, tad su se malo smirili.

Kako ste se ponašali prema sinovima u njihovom vaspitanju?

– Kako sam se ponašala kad nisam bila kući, nisam imala vremena da budem kući s njima duže, da ih vaspitavam, a otac je bio kući s njima. Trideset sedam godina staža imam, a i radila sam privatno mnogo, dvokratno sam radila u samoposlugi svih trideset sedam godina. Muž je bio bolešljiv, i kad je tu, kao da nije ni bio tu. Ležo je i tako, a deca su išla gde su teli i to su napravili svašta, tako da nisam imala ni vremena da ih vaspitavam, morala sam da im donesem da jedu. Stariji sin dobro mi je završio osmi razred, završio farbanje kod molera, a što je bio u armiju završio armiju, bio na ratištu u bosanskom ratu, i sad dobijo dvesta četrdeset dinara zarade. A ima ćerku, ima ženu, a dobija dvesta četrdeset dinara. Pao je u komu i sad ima tu boračku knjižicu, a šta mu вреди to, dobija dvestačetrdeset dinara, od čega da živi, a moja penzija mala. Ovaj drugi sin ne radi. Drugi sin Bora mi je samo treći završio, i on je išo u Antun skalu.

Da li vi mislite da je on išao u Antun skalu zato što nije znao ili zato što je Rom?

– Ne znam ni ja! Znao je nešto, nešto je teško tako išo ... Voleo je sa društvom i sve se opijo, ali nešto nisu ga podnosili, dal što je Rom, što je bio pa su ga stavili u Antun skalu.

Posle toga Vaši sinovi su se oženili?

– Oženili su se, jednu devojku smo prosili, a druga je dobegla. Pravili smo svadbu. Sad imaju po jednu ćerku svako, samo što ne rade, sad nemaju zaposlenja ... Pre sam radila, dizala kredite, moglo je da se živi, a sad ne možemo ništa. Onda sam digla kredit ja, muž isto, a sin je radio onda u „Novo Doba“, pa smo pravili lepu svadbu. Imaju, fala Bogu, lepu snaju, samo što ne radi niko. A onog drugog sina žena je dobegla. Opet smo potrošili! Kad su došli bilo je veselje, bilo je sveta, ali nema zdravlja ni jedan ni drugi sin.

Mislite da je Vaš muž kriv za sve?

– Većinom muž, što tad nisam ja mogla da ostanem kući s decom, a on je bio bolestan, nije ni on tolko kriv što je bio bolestan. Ja sam morala da idem da zaradim, da donesem, a ovaj stariji sin bio je na to ratište pa pao u komu i sad je oslobođen Vojske. Bio je u armiju u Lošinj, Kulu, Skoplju, Štipu i završio je armiju. I šta ima, dvesta četrdeset dinara, a ja imam šesto dinara penzije, jedan deo i drugi deo, šesto. Mi svi živimo od tog. Muž ima sad mali špediter i konja, malo kad zaradi, a neki put ne zaradi ništa. Kuću imam. Mi smo pravili kuću, a sad evo pet godina pravimo drugu kuću za drugog sina, pa ne možemo da je završimo. Nema kredita, nema ništa, a ne možeš ništa od tog što zaradiš ...

Da li ste se s mužem zajedno reševali neke probleme?

– Većinom sam ja rešavala, većinom sama, zato što je on bio bolestan, sad rešavamo mi zajednički sa decom većinom, ali ranije bilo skoro sve sama. Muž se nije bunio. Vido on i sam da nije mogo, da ne može dobro da uradi, bunio se ponekad, nije se tolko bunio, ondak je mogo samo da me tuče, kao što me tuko, maltretiro me. Tuko me što je vido da sam ja više u pravu, pa on nije mogo i ako sam ja nešto stekla, stvorila, on je bio većinom pa i ljubomoran, što sam ja to donela: odakle sam ja to donela! A ja sam to zarađivala, što sam bila primorana da zaradim. Ja sam sa jednog posla išla na drugi poso, završim državni poso pa trč na privatni, pa tako nisam mogla da ostanem većinom sa decom da ih malo čuvam. Noću sam prala naše, noću sam kuvala, noću sam sklanjala, što nisam imala vremena danju, samo sam trčkarala uvek htela te ovamo privatno radila i to a sad osećam tek kad ne mogu više da zaradim. I baštu što održavam, ali sve to već ne mogu više ...

Kako su izgledali Vaši vikendi, godišnji odmor, praznici?

– Subotu smo radili, i nedeljom smo malo odmarali, al ipak smo radili kući nešto, samo nismo peglali, nismo prali ... Godišnji odmor sam imala, ali nikud nisam išla, nikud. Kad je godišnji skupim decu pa na salaš da plevimo repu, da nešto zaradimo da mogu imati ...

Ispričajte malo o običajima romskim i o Božiću i Uskrsu.

– Božić prvo da ispričam. Božić to se peče, sprema, ko ima, a trudili smo se da imamo, makar smo išli da pozajmimo i da dok ne zaradimo ... da odradimo na proleće. Za Božić davali su nam ljudi koji su nas poznavali, mi smo radili i vinograde i zemlju smo kopali i sve, pa dali su nam i prase i šta nam treba za praznik. Ondak smo spremali, obavezno sveću, kolač se pravio, prase sve smo spremali, trudili smo se da imamo za taj dan, a sutradan prekositradan makar ne imali leba! Za Uskrs isto. I ako smo uzeli od jedne kuće za Božić, od druge kuće za Uskrs, i na proleće idemo svi da odradimo po jedan dva dana pošteno onda dobijemo i drugi put, i tako je to bilo ...

Da li ste možda išli na neke romske slave?

– Išli smo obavezno, išli smo na Đurđevdan, moji su slavili, mi smo svetkovali Svetog Nikolu. Sveta Petka je slava moje mame, i tako jedno kod drugog smo išli. To je bilo veselje, ali kako je to bilo ranije ... Ranije je bilo lonac, jel vedro i lončić jedan, nije bilo čaša, serviza ... sa jednim plehanim lončićima. Iz tog vedreta uzima svako vino da pije:

svi pili iz tog jednog lončića, i svečar i gost. Sad je slava sa stolovi, a ranije sedili dole svi, kad je bilo toplo, ložili vatru pa sedili dole.

Da li ste Vi kao žena mogli da nađete vreme za sebe?

– Nikad, nikad za sebe nisam imala vremena, tek sad osećam onako što nisam mislila na sebe, pa da imam vremena za sebe. Samo da se operem i da se spremim da idem na poso. Morala sam da budem čista na poslu. Ali nikad nisam izašla negde, samo sam gledala na kuću i kući kad sam došla, prala, kuvala, deci spremala i tako. A nikad nisam gledala na sebe, dobijala sam platu, ali nikad da nešto kupim sebi, već sam gledala u kuću. Nikad da odem negde da se prođem malo, nikad. Kajem se, jer sam mogla tek da živim, što nisam otišla negde dalje da živim u Austriju, u Nemačku da živim.

Kako ste vodili brigu o sebi i o svom zdravlju?

– Ja sam uzimala lekove u apoteku za reomu, bolu me noge i ruke, nisam imala vremena da idem kod lekara. Za Novu godinu sam ošla u penziju, i tada mi puko čir spoljašnji. Otkud meni sad čir spoljašnji, otišla kod doktorke, baš uoči Nove godine, trideseti bio, ona mi dala buskopan za želudac i ja dva dana povraćam, povraćam, jao Bože šta je, a meni puko čir spoljašnji. Došo lekar kaže: – Tebi je puko čir odma hitno za bolnicu ... Nova godina, doček Nove godine, ja ošla odma hitno za bolnicu, primili me, operisali me, nisam ja znala da imam čir, osećala sam kad jedem nešto ljuto da mi smeta, al nisam dala na sebe, onako proće to. Ja sam bila deset dana u penziji, trideset sedam godina sam radila i deset dana, za Novu godina me operisali, hvala Bogu ostala sam živa.

Da li možeš nešto da nam ispričaš o romskim običajima, kulturi i tradiciji?

– Kakva tradicija bila, ranije nismo imali ništa, jeli smo meso, ne ja, već svi naši Romi, doneli svinju, doneli kravu – crkne pa donesu, pa jedu pa im ništa nije smetalo, a sad smeta kokoške, sve. Pržili, jeli svi zajedno, kad su imali ovi, kad su imali oni, nije bilo to da se kupi.

A običaji?

– Pričali su moji bajke, ciganske pesme, da su postajale vile, veštice, onda su pričali kad je bila borba u ratu za kanal što je bio kod Mihaljevaca i Šimanovaca, tu se nalazila jedna kola, onako lagana, išla svake noć u dvanajst sati, čovek na kolima bez glave, svaku noć su gledali to kako prolazi. To su stariji: – Ajde vi deco unutra! Mi nismo hteli da idemo unutra i gledali smo na prozor, bilo većinom starijih ljudi, to je sad sve pomrlo, svaku noć u dvanajst gledaju šta je to ... neka vizija ... nešto ... bilo je strašno. Nešto je bilo! Verujete u više sile, veštice već se izgubile a ranije to bilo, ranije bile vile obavezno. Vile kad vidiš, odma ti suza, ja kad sam vidla vilu, dve-tri vile sam vidla i meni je suzilo oko dugo godina i sve u belo sam videla. A sad ne može svako da vidi. Ja sam moje svekrevi pokazivala: – Vidi! Ona kaže: – Ja ne vidim ništa! A ja sam ih videla tu di je bio jedan žbun od zove, bio je jako veliki. Vile su visoke, visoke, tanke, lepe ali to mi oko jedno suzilo dugo tri godine Nisu mi ništa govorile, samo su igrale ... otkud sam vidla, ja ne znam .. A veštice ne znam.

Da li ste nekada možda vraćali?

– Ponekad ženama, mladima, malo u karte, malo u šolju, nisam Bog zna šta. Ona mi je dala malo onog, malo ovog, nije to Bog zna šta, tek koliko su mogle da mi daju. I danas još tražidu da gledam u šolju. Verujem da Cigani imaju neku moć da proriču sudbinu, nešto ima u nama ... Ja i sama sebi gledam u karte da vidim šta će se dogoditi, današnje sve žene okreću šolje. Kako padne karta tako im pričaš šta će se dogoditi ...

Znam pomalo da gledam u karte, al ne znam da skidam mađije. Neka kad sam ih vraćala dala im železo da budu čvrsti, da budu moćni, davala sam od vile što su bile, što im je mesto tačno bilo ... Vile budu pod to drvo i to drvo je moćno. Ja znam koje je to drvo, uzima se, lišće od graničica se mete u novčanik, da ima neka moć.

Jel možete da nam nešto ispričate o vašem javnom životu?

– Nisam imala vremena da idem, da se bavim tako, znam sve ali skoro da ne, da ne pričam o tome. Taj dan bilo nam je dobro, dok je bio Tito živ i to sve dizalo se kredite živili smo jedno vreme posle rata malo, stabilizovalo se i malo se živilo i moglo se kredite dobijati sve i ono, posle šta je bilo kasnije ne mogu ništa ni da kažem, počelo je raspad zemlje – i gotovo, nemam šta da pričam.

Ja sam srpske nacionalnosti, pravoslavne, ciganske, romske vere. Išla sam u crkvu, bila sam i sad za slavu. Idem kad je slava i nedeljom, ne idem redovno ali idem s vremena na vreme. Verujem u Boga, ako ima neka istina, ima neka moć ima nešto. Jedan je Bog, sve ima, ovi Jehovi a ovi drugi, treći na sve strane sad crkve, a to je jedan Bog. Srpska crkva, Slovačka oni imaju njino, mi naše. I slovački popa deli pakete, dobro, davo ih meni što me poznaje, što sam čistila tamo, pa davo mi je već dvaput, a naš popa ništa ne deli. Bolji je slovački popa, a jedan je Bog.

Bibliju slabo čitam, neki puta samo što odem malo u crkvu i dođem ... i tako, pomolim se Bogu i to. Isus je reko tako nikad da ne radu Cigani, Romi a da uvek imaju nešto. A Cigan je ukro ekser pa zato ga obdario Isus Hristos, Cigana obdario što je ukro ekser da mu ne ukucaju u glavu, u noge i ruke su ukucali a od glave ukro ekser Cigan, i nisu dali da ukucaju. Bog je na neki način prokleo Cigane, što ne rade, slabo rade, i niko ih ne priznaje, niko ih ne ceni, ako je škola, ako je na poso, ako digod treba nisu opšte Romi, Cigani, cenjeni.

Da li je možda neko Vama rekao na poslu da ste vi Ciganka, vršio neku diskriminaciju?

– Bilo je nas više al mi osetimo, nismo toliko glupavi, da nas ne cene kao druge, ostale. Možeš ti raditi i odraditi poso, ali nije to cenjeno kao što druge cene. To smo mi vidli davno i to nas valda Bog prokleo Cigane, ko zna.

Šta se bitno u Vašem životu promenilo posle '89. godine?

– Mnogo se promenilo. Prvo i prvo, što mi je bio sin na ratištu, samo smo gledali vesti. To sam jedva podnela, jedva preživela. Posle toga bio je dva-tri meseca tamo na ratištu, posle toga pao u komu, bio u bolnicu u Novi Sad i ondak je došao kući, nismo znali ni di je. Posle toga svega, ovaj mlađi sin se rastavio, žena mu otišla i dete u Nemačku. Poplašili se, otišli kod mame u Nemačku, a on je još uvek kod mene, pa dao se i u piće ... velike promene, velike promene! E sad šta mogu da radim, tolka porodica, tolko lep život, tolko svega bilo, sad nemamo mira ni da živim. Sad sam u penziji ali

nemam mira, nemam života uopšte, namučila sam se, napatila u mlade dane, u stare dane, al sad opet on oboleo nema platu, ne može da radi, dobija dvesta četrdeset dinara od tog boračkog, šta ima to ne dobija redovno, ne može da živi. A ima ćerku, ima ženu, sve moramo sami da brinemo, još da brinem tolko – šezdeset godina, moram još da brinem o njima.

Mlađi sin se nije ponovo oženio i sad davo se u piće, neće da se ženi, samo čeka njegovu ženu, ima ćerku. Kako će biti, šta će biti do kraja ko zna.

Kako ste preživeli ovo bombardovanje naše zemlje?

– Bombardovanje? Pa nismo išli nigde. Počeli su da idu u podrum a mi smo bili većinom napolje, u baštu, sedili po celu noć. Morali smo da idemo na poso i da radimo, a sve smo gledali noću, nismo spavali i tako, dobro smo i živi.

Šta mislite kad je bilo gore: kad je bio Drugi svetski rat ili sada?

– Bilo je kad je bio Drugi svetski rat, otišli su bili, mi smo deca ostali kući, a ovo je bilo sad šta znaš di će pasti, samo gledaš, ne spavaš, ne zna čovek di će, šta će, pa sedi kući ne ide nigde. Išli smo izpočetka u podrum, posle ne, nismo smeli ni u podrum, jel vidili smo kako je padalo i u podrum, ako padne bomba pašće na kuće, na sve, di da idem. Bili smo većinom u bašti sedili. Kad smo imali kafu, mi smo pili, kad nismo imali, mi smo sedili, stavili vode pored nas, ćutali i molili se Bogu. Prekrstiš se i pomoliš se i kažeš: Da nam Bog pomogne! A šta vredi Božija volja, kako ko zasluži valda, kako ko, šta znam.

Šta je najviše uticalo na vaš život?

– Najviše sam želela da deca idu u školu, da su obučeni, da imaju šta da jedu, a to sve nisam imala mogućnosti. Kad su išli u školu, Bora mi je išo do trećog razreda, a posle su ga prebacili u Antun skalu, zato što je bio živ, al dobro je učio. Bio je veseo, zato što je bio Rom, Cigan ... što su ga prebacili ... ne znam, a Pera mi je bio isto vrlo dobar stalno u školi, dobro završio je i zanat i školu al teško, teško. Teško što nisam ja, lično ja mogla, teško mi je bilo što sam im davala, što im trebalo svaki dan, i za užinu i za nešto pojesti ... ma sve, sve sam davala. I knjige kupovala i sveske i to jako mi je teško bilo. To me najviše ubijalo, uticalo da budu obučeni, da budu školovani, da budu ... a sve to ne može ko svi drugi, kako sam vidla, kako sam radila, kako sam al nisam mogla da uradim kako sam htela, neg kako sam morala, kako je bilo finansijski, sve finansijski, a to nismo imali mogućnosti.

Koji su vaši najsretniji periodi u životu?

– Sto sam ja imala dva sina. I kad sam dobila prvo unuče žensko. Dobila sam dve unučiće, ali ja sam imala sinove, volela sam ćerkice.

A najgori period u Vašem životu?

– Najgori, što nisam se udala za koga sam htela.

Da li ste imali možda momka?

– Imala sam, ali me otac udo tako sam morala ćutati, a ja sam imala momka i to mi je ostalo zauvek što nisam ga uzela ... al dobro malo sam onako š njime.

Da li ste Vi posle varali muža?

– Nisam ga varala.

A viđali ste tog vašeg momka?

– Viđala sam.

Jel ga i sad vidate?

– I sad, a to je avantura.

A imali ste avanturu, kako je sad kad se vas dvoje vidite?

– Omatorila sam, gotovo je nema ništa sad. To mi je bio najsretniji život kad sam dobila dve unučadi, a svi se raduju sinu. Pa dobro, ja sam imala sinove, pa sad sam se obradovala. Imam dve unuke, jedna je sad sedamnaest godina, ona je šesnajst godina, pa otišla za Nemačku, ova mi je tu, fala Bogu, samo .. ne može dalje u školu ...

Šta ste želeli kao devojka da postignete u životu i šta vam se ispunilo?

– Ništa, što god sam želela ništa mi se nije ispunilo. Samo mi se ispunilo što sam radila onako lep posao, u poslugu sam radila – spremačica, čistila sam na te izloge, nosila, brisala, radila, trčkarala, a ovako ništa, ništa mi se nije ispunilo. Prvo i prvo deca su mi iškolovana, al nemaju posao, sad unuka što ne može dalje da se školuje, samo osmi razred završila, ne možemo joj dati dalje da se školuje što nema para. To mi je bilo najnesretnije da bi išla dalje u školu, to ratno vreme ... teli smo da je damo za frizerku, da putuje u Indiji i nismo je dali da putuje, bojali smo se što su bombardovali. A sad kasnije da je dam, diće sad propalo, evo dve godine, a bila je vrlo dobar, dobro imala jednu slabu, popravila, dobro je učila. Znači vi nju čuvate, nećete da je pustite u školu, jel taj običaj romski da se devojka čuva i dan danas poštujem. I onda se bojimo to vreme kakvo je, zato smo se mi bojali, što je to ratno vreme bilo. Sad je ne možemo dati da ide negde na pet, šest meseci, na neki kurs, nešto šnajderka, frizerka, al ne znam di ćemo.

Kada danas vidiš sebe kao ženu u proteklih pedeset godina šta bi preporučila svojim ćerkama i unucima?

– Peporučila bi da ne lutaju, jel ako Bog da dok se udaju, dok dođe da darivaju, moraju biti poštene, i mi tako za to čuvamo našu unuku, da ne bi lutala, da se uda. Ima taki prijatelja što vraćaju devojke, nije nevina, pa ne daj Bože, vratidu je. Ili onda stave pred prijatelja probušenu čašu pa sipaju vino el pivo, ono curi. Zašto? Što nije nevina ćerka. Tako sam vidla jedan slučaj, tako je bio i probušen u čašu i on počeo da pije to bilo sramota, sramota velika za nas Cigane. I tako je mi čuvamo i nismo je dali u Indiju u školu, eto ti, a da je bilo ovde kako je tela za frizerajku da ide mi bi je dali tu, a inače sad ne ide nigde.

Kako je bilo pre taj običaj, isto tako?

– Još gore! Kako te otac dao, kako te otac pogodio, kako te naredio, tako si morala. Nisi smela da kažeš. E, evo ja kao primer. Nisam rekla ocu ni oću ni neću. Kako je on reko, tako je moralo biti! A ako sam ja imala momka, ne smeš da kažeš ništa. Otac nije znao, samo nako smo se dogovorali, malo viđali i to je bilo sve. Udala se, udala. To je bilo kod nas zakon: ako je otac rekao, uzo je pare, uzo je sve šta treba i ne smeš ići, nema odakle da vrati. Sada je isto, ne gubi se ta tradicija, to poštenje devojaka. U jednu ruku to je dobro, u drugu ruku nije, ali mislim onako kad je devojka pametna, ako ima

momka pa neće pogrešiti .. Mislim da je dobro da uđe poštena, nevina u brak, da posle celog života ima brak miran. Ovako, ako je svekar il svekrva ne oteraju, ondak muž celog života ...

Da li bi mogla da nam ispričaš o nekim romskim jelima?

– Bi. Romi nisu imali rerne da se peče, pa ondak na brzinu pa tako naprave, ovaj, kao mekiku u vidu mekike naprave pa se zavija zavijače, pa onda na šporet, na ulju, na mast pečedu il ovako na ploče. I proja se pekla na ploče kadgod. Pa ondak kiselo testo najviše, pa u šerpu pečedu na šparetu. Od jela ja pravim sarmu, gulaš i sve to što svi rade. Pre smo pekli jelo u fedev. To je bilo onako kad smo pravili pogaču, nismo imali pare da kupimo leba, pa smo pravili kiselo testa, pa ondak bilo je ploča onako tučana odole se loži, na nogice bilo tri i ondak odgore zaklopac staviš i staviš drva, šta imaš i od konja ono balege stavili smo pa ložili, pa se pekla pogača i hleb staviš odgore i tako šta imaš, pa se peče to.

Da li ste nekada nekud putovali?

– Išla sam u Tursku, Italiju, Rumuniju, Lajpcigu, Minhenu, bila sam svugdi kad sam radila onda za vikend – petak i subotu, petak odem. Kupovala sam malo robe za nas, za decu, malo prodavala i tako, snalazila se u životu. Donosili sam najviše ono što mi naruče: velike čaršave, suknje, haljine, bluze, svašta je bilo. Naručivali su mi u preduzeću u „Centrosremu“, imala sam dosta narudžbina. U Italiju se desilo nekoliko puta odvede te za čošak kao da ti menja pare pa uzme ti i pobegne, a u Rumuniji otme ti tašnu, otme ti pare i nemaš ni da vičeš ni ništa, i samo onaj naiđe šta prodaješ, šta imaš izvadi tu kartica prosto obučeno i vidiš on policajac i uzme ti i farmerke ... nosiš malo da prodaš da kupiš nešto, uzme ti i ne možeš ništa.

Da li si imala neke prijateljice?

– Prijateljice, imala sam. Imam i sad, više Srpkinje neg Ciganke. Imam ove što sam radila ranije s njima, kad me vidu: – Dođi! Kad idem kod njih, dočekaju me, isprate me fino. Razgovaramo kako smo radili, kako smo bili, kako smo ovo, ovo, sve to kad ima vremena, a slabo vremena ima sad, slabo i idem. Imam Miru. Njojzi najviše, al sad deca su njena bili kod mene, muž je bio u zatvoru, ona i deca su bili kod mene, spavali, gledali televizor. Gledam najviše vesti, gledam što me zanima; dal će biti mir i da bude mir, samo da smo mirni. Gledali smo Kasandru, Ljovisnu ... to

Da li ste možda čitali neke knjige?

– Jesam, jesam ranije, a sad slabo čitam što ne vidim.

Jel imate neku omiljenu knjigu?

– A ne, ne onako sam čitala, onako sam čitala kad su deca donela iz biblioteke lektiru, tako nešto sam čitala, ali nisam ... A sad slabo čitam, sad ne vidim.

Kako sad živite?

– Živim s mužem, samo nema prihoda od nikoga. Radim kod Smuđa metlicu brišem, idem kopam groblje i svašta radim, održavam eto što je mala penzija ... i šta tako kad bi premorna i umorna i nisam ni zdrava, i godine i svašta.

Šta još hoćete da nam pričate o svom životu a što nam niste ispričali?

– To kad sam bila kod snaje u Lajpcigu pre trinaest godina, u Lajpcigu iza Minhena tries kilometara. Pa dobila sam godišnji odmor, pa sam dobila mesec i po dana neplaćenog i otišla sam. Kad sam stigla, januar i februar sam tamo bila, pa sam baš stigla na one fašin balove, pa sam radila od osam sati do dva-tri sata u mesnici, imala kecelju, velika klanica, sve sam prala: te sudove, te zidove, i ondak kad sam otišla kući radila sam isto kod tog gazde, samo kod njegovog sina, a ovo sam radila u klanicu kod babe i kod drugog sina. Pa sam i u kafanu radila od pet uveče do pet ujutru, do dva, do tri sata, kako kad je bilo posla, tamo sam prala sudove na mašinu, pa sam prala sudove u te sudopere velike a to je bilo šank veliki i kafana velika. Šta sam sve vidla tamo! Za celog mog života tamo što sam bila dva i po meseca, a to nikad neću viditi. Al baš sam se dosta i naradila! Nisam znala da pričam, al razumela sam sve, pričala sam i sa šefom. Al tolko su me cenili i svaka subota isplata svaki fening te isplate. A ovde sam radila trideset sedam godina i nisam bila tolko cenjena, tolko poštovana ko tamo za dva i po meseca. Tamo za dva i po meseca to me ispratili, pitaju me kako ideš vozom, kako ono, kako ovo i kad su čuli da idem kući svaka ta konobarka, ta šefovica, ta sve su me vodili kući sve su mi spakovali, sve su mi u kofere napakovali, tolko su me zavoleli što sam bila vredna, i posle mi šef još dao para više. Ja sam zaradila lepe pare. Kad sam došla kući, napravila sam kupatilo, još sam pravila, poslala kući kad je bio Slađin rođendan baš drugog februara, onda sam poslala oko pesto, šesto maraka.

A Švaba hteo da mi napravi papire, da dođe muž i sinovi. A ja nisam htela jer sam radila još jedno dve godine, pa ću u penziju. A da sam ostala tamo pet godina da radim tamo bilo bi super, veću bi penziju imala nego ovu sada.

Vidla sam tamo kako prave bal i izbor lepotice. Isto ko i kod nas. Švabice, starije žene, igraju, pevaju, vesele se i ondak tako stanem tamo iza šanka vidim šta se radi, i ko god je došo do torte kolače obavezno svi meni nose da jedem, ja sam nosila i priji kući, deci i tako. To je bilo šta sam sve videla, ne mogu da opišem da i tamo sam ceo život moj provela samo tamo što sam bila i nigde više a i radila sam, puno sam radila, a i zaradila. Za noć i dan sam ja zarađivala po dvesta maraka i svaka subota isplata, a kad nisam imala u klanicu posla, ja odem u kafanu i ovako su šporeti bili u dva reda, ja sam ribala jedna strana prvo i one daske sam ribala, žutidu se i rerne i sa ove strane i ovaj šporet i onaj, ovaj red i onaj red. Kad je došla Švabica, kad su vidli oni su meni ruke ljubili, tolko sam bila cenjena za dva i po meseca, a ovde sam trideset sedam godina radila i kad sam otišla u penziju dali mi kameni sat, da i to je otišo za Novu godinu u penziju da sam a dan žena pravili i nisu mi poslali ni ništa. Pa nije to cenjeno, nije poštovano ništa, a tamo za dva i po meseca to se ne može opisati, tolko me cenili, i plate ... i kad sam pošla kući sve me ispratili, sa kombijem su me dovezli, sve šta god da nosim kući za Jugoslaviju.

Još nešto o Vašem životu, a što nam vi niste ispričali?

– Dobro mogu da pričam malo o avanturi, što sam proživela. Radila sam u poslu, radila sam i tamo sam bila sam mlada trčkarala sam radila, imala sam jednog prijatelja. Pa malo sam uživala u njega on u mene i brzo je pogino. Kolega, Srbin, bio je šef tamo. Samo je pito: – Di je moja Cigančica? Volo me jako i pomago mi, što je najglavnije pomago mi i kad sam pravila kuću i sve to i kredite. Radila sam u njegovoj kući, tamo je

bila žena, njegova mati, otac ... svi su bili dobri. On je imo ženu tako lepu, još i godinu dana braka, pogino je. Nije me vređalo kad mi kaže Cigančica. Kad smo išli na rođendane, na svadbu, to je bilo posebno za mene. Išli smo kod frizerke obavezno i dovedu me kući, odvedu me na svadbu, kad se udavala neka ženska tamo, bila sam cenjena, poštovana, posle više nisam išla.

Vi ste s njim izlazili?

– Nisam, nisam ni tako kad smo otišli na svadbu, na veselje neko onda, a ovako ne.

A njegova žena jel ona to znala?

– Radila sam ja tamo, ja sam tamo radila, žena mi je bila, njegova mati, otac, svi su bili dobri.

A jesu oni znali?

– Nisu znali, samo Mile: evo tvoja Cigančica, evo tvoja Cigančica da onako kao on je uživo što sam ja u kući, a bogati bili, i kad je on pogino, a njegov otac me sreo, pa jao kako me zagrlio, i ja imala mantil radni a on mi stavio ovde u džepiću, ne znam kolko para, ne mogu da se setim, dal tri iljade dinara, to su bile ogromne pare, imali smo stodvadeset dinara platu, da on meni oko tri iljade stavio u džep, kaže: – Da imaš, da imaš para – kaže njegov otac, a i otac mu je umro sad skoro. On, kad smo pravili useljenje u kuću, on mi dono sobu iz prodavnice, celu sobu da njegov otac tako, tako da ali to je bilo samo tako, ja sam spremala kod njih kuću i sve to ali isto tako kad smo išli kad se udavala ona Zuska i tako išli smo u svatove i to. Tako, iz prodavnice se udavala, kod Slavice kad smo išli, kod Boška na useljenje svi znaju. A to je bilo samo ja sam njina, a niko nije mogao da kaže ništa.

Još nešto o tvom životu?

– Imam da kažem što sam zaboravila prvi moj doživljaj kad sam došla odma druge godine, treće godine kad sam se udala. Nismo imali kuću, bili smo kod svekrve, pa sam pravila čerpić na rupama, sama pravila blato, nisam se još zaposlila. Imali smo kuću: sobicu i kujnu, pa smo ja i muž nakupili cigle na rupama, pa smo stavili malo u temelj a ovo smo pravili od čerpića, pa ja i on, i još jednog čoveka smo imali, zidali sami, malo smo krova napravili. I kad sam je okrećila čašćivala sama ja i muž, dobro nam je bilo ... Sve sami i posle toga godinu dana sam se zaposlila. Posle smo prodali tu i onda smo pravili ovu drugu sa kreditima i to drugo što sam već pričala.

Da li hoćete još nešto da kažete?

– Cigani od starinski, stariji ovi što su bili, tako sam čula: i moj deda i ovi stariji što nisu imali kuće nego su imali čerge, imali su one kao šator, pa imali su kola konjića pa ondak tako na ledine su živeli. Od ranije to je bilo pa to je bilo pre rata, pre rata to bilo, nisu uopšte imali kuće, kare, kare su imali i čerge. A te kare su bile kao šatra sad što je, ondak tako su napravili i to je bilo kuruzovina i svašta, bilo je i toplo je bilo u tim karama, u tim čergama, i tako su tu spavali to je bilo dole, nisu imali ni kreveta – ništa, tako su spavali. Tako i danas: ovde su mesec dana na ovoj ledini, na mesec dana na drugoj ledini su. I tako od sela, do sela su išli pa su bili po dva tri meseca na jednoj ledini, pa su išli na drugu ledinu, pa onda su tako živeli krali iz bašte, jeli, pili, išli, trgovali malo, a većinom su krali i za konje kuruzi i povrće, sve su to snabdevali sami sebe. I Cigani

nisu krali vako ništa veliko da su krali veliko nešto, samo su krali da pojedju i da imaju da pojedju danas i kao sutra al ovako veliko nisu ništa krali i tamo se žene i porađale, sve živele, žive i bile zdravije nego sad. Tako stari naši pričaju, naša baba pričala to nama sve. Ona je tako živela, tako nam pričala. Mi nismo. A ona je sve nama to pričala kako su živeli pod karama, pod čergama i bilo im toplo i bili zdravi, živili po devedeset godina, pa i sto. Jedna baba, druga baba, dosta su živeli i svi stari dosta živeli, a sad ovo mlado više ne.

Napomena:

Antun skala je specijalno odeljenje u školi za decu koja imaju teškoća u obrazovnom procesu u školi.

(J.J.)

Da li biste hteli da mi ispričate svoj život?

– Neki burni život nisam imala. Dešavale su mi se zgrade i nezgode, kao i svakom u životu. Rođena sam osamnajstog aprila četrdest šeste godine u Dobanovcima kod Beograda. Pamtim ono od kad sam krenula u školu, kao i svako drugo dete koje pamti svoje detinjstva i ono što mu je najviše urezano u sećanju. U školu sam išla. Završila sam i više školovanje, tako da nisam ostala nepismena. I moj brat i sestra su išli u školu. Naša kuća nije bila među romskim kućama, pa sam sa mojim drugaricama krenula u školu i ja kao Romkinja. I ja sam želela da krenem od šest godina. Normalno školovanje je teklo, bila sam odlična učenica u osmogodišnjoj školi. Kada sam završila osmogodišnju, htela sam da idem dalje na školovanje, mada je moj otac govorio kao žensko dete, mi smo Romi, to sve neće funkcionisati kako treba, jer naša deca ne idu na tolka školovanja. Ali ja sam bila uporna, čak sam bila toliko i bezobrazna, da sam im zapretila samoubistvom: ako me ne puste dalje u školu da ću se ubiti, mada mi nije padalo ni na pamet da se ubijem. Ali to je bila jedna fora da bi mogla roditelje da nekako nateram da me puste na dalje školovanje. Mada moji roditelji, ne mogu da se požalim na njih, ne mogu da kažem ništa protiv njih. Oni su bili za to, ja sam njima najstarije dete, takoreći prvo dete sam (imala je moja majka sina iz prethodnog braka), pa davali su mi dosta po volji. Imali su nekako poverenje u meni. Pustili su me u školu, dobro se sećam reči mog oca, kada sam trebala da idem da upišem školu, šta mi je reko. Tih reči, mislim, da nikad neću zaboraviti. Rekao mi je: Ja te šaljem pravim putom, skreneš s moga puta, gledaj gde se sastaju Dunav i Sava, i šta je dublje – biraj! To mi se duboko urezalo u sećanju i uvek sam te reči pamtila i pazila sam na ceo svoj život. Nekako i danas mi je to ostalo kao neka navika da imam nekog obzira i nekog poštovanja prema starijim. I mada moji roditelji nisu, nažalost, živi, zahvalna sam im za ceo moj život. Za sve što danas imam, ja sam samo njima zahvalna, jer su napravili od mene čoveka.

Završila sam Upravnu administrativnu školu u Beogradu i dve godine pravnog fakulteta, mada poso nisam ovde mogla da nađem. Sve je bilo nešto privremeno. Radila sam u Zemunu, u policiji, na prijemnom šalteru, sve su to bili sitni poslovi. Nešto malo, sve privremeno, dok mi se nije ukazala prilika da odem iz Jugoslavije.

Kao mlada devojkica da li ste negde izlazili sa društvom, ili ste kao i ostala romska deca zatvoreni u kući?

– Zatvorena u kuću nisam bila. Izlazila sam, zabavljala sam se, imala sam svoj život. Jedino što nisam imala vremena da idem na romske promocije, na romske slave. A izlazili smo u šetnje, na Kalimegdan, na Terazije, u bioskope, u pozorište na raznim mestima smo bili sa mladićima. Žao mi je dan danas što nisam imala nijednog našeg mladića, sve su to bili mladići druge nacije. Sa njima sam se dobro slagala. Kad je čovek mlad i kad je zaljubljen, tu nema da se pita kako se slaže.

Znam po sebi, patim zbog toga što sam Romkinja u mladom društvu.

– Pa nije mi bilo tako, jer sredina me je stvarno prihvatila onako kako je. I nisam osetila nikakvu razliku, nikakvu diskriminaciju.

Onda ste se udali?

– Pa nema šta puno da se kaže o mojoj udaji. Jednostavno, našla sam jednoga mladića, nije bio Rom. Ljubav na prvi pogledi. Uzeli smo se. Imala sam dvadeset dve godine. To je nešto trajalo oko godinu dana. Videli smo da nismo jedno za drugo i onda smo sve to raskinuli. Bili smo mladi i nije nam ni na pamet padalo da se vežemo sa decom. Uzeli smo se, živeli smo zajedno, nismo se venčali. Nikakvo nasilje dok je ljubav trajala nije bilo, dok nismo dovoljno upoznali jedno drugog. Kad smo videli da nismo jedno za drugo, na lep način smo pružili ruku, prijateljski, i dan danas smo ostali prijatelji.

Da li Vas je on proasio?

– On je zaprosio mene na jedan vrlo moderan način za to vreme. Obavili smo sve po kratkom postupku. Može se reći da sam pobegla za njega. Njegovi roditelji bili su fini ljudi. Majka mu je bila zaposlena, a otac je bio muzičar. Bili su stvarno fini ljudi, ne mogu da se požalim na njih, ali nas dvoje nismo našli zajednički jezik i krenuli smo svako za svojom srećom dalje. Mojim roditeljima nije bilo baš jednostavno, ali shvatili su me. Uvek su govorili: – Pa ako ti možeš s njim nama je dobro! Posle je bilo malo prepirke. Otac se malo ljutio: – Eto, vidiš, ne slušaš! Ja sam ćutala, samo sam jednom rekla: – U mladosti valjda si i ti jedanput pogrešio. On mi je sve oprostio. I normalno, roditelji su ti koji uvek praštaju, jer i ja danas praštam mojoj deci.

Posle toga ste se udali za drugoga?

– Upoznala sam se sa ovim današnjim mužem s kojim sam trideset godina u braku, s kojim imam dece i unučadi. Ne mogu da kažem da mi je muž loš. Muž mi je jako dobar čovek, vredan, ima svoje vrline, a ima i svoje mane. Po običaju, kao što je po svim selima, a osobito kod nas Roma, čovek nije čovek ako se nekad ne napije. Uvek smo nalazili zajednički jezik u radu, nismo imali ni puno vremena jedan za drugog. Tako mogu reći da nismo imali vremena za svađu i za maltretiranje. Kad smo se našli, on nije bio momak. Bio je oženjen, imao je jedno dete iz prvoga braka. Pošto sam i ja posle godinu dana rodila dete, tako da je on imao devojčicu, a ja imam sina s njim, tako da su deca jednostavno rasla. Nemam ženske dece i dete sam prihvatila kao svoju rođenu ćerku.

Kako su sve to prihvatili Vaši roditelji?

– Pa nije im bilo jednostavno baš. Ja nisam imala dece, da se udajem za čoveka koje ima decu. Ali neke stvari kada sam im objasnila, kada smo razjasnili, kada smo seli onako familijarna popričali, rekli su: – Nisi mala, nisi mlada, otvori oči, gledaj šta radiš. Za drugoga muža, da budem iskrena, nije me privukla tolika ljubav, koliko sam ja imala planove otići u inostranstvo, nešto uraditi. Ovamo-tamo i došlo mi je ko odskočna daska. Ne mogu da kažem da sam se udala iz interesa, jer nije imao neko bogastvo. Imao je jednostavno svoj posao, imao je stančić od firme. Ja sam bila mlada, željna avantura, željna da prođem kroz tuđi svet, da obiđem tuđe zemlje. Jednostavno sam na to pomislila. Kao žensko dete roditelji me ne bi nikad pustili samu da odem, ali ovako sam

misllila – sa njim mogu. On je živeo u Beču sa svojom familijom, sa majkom i sestrom, a otac mu je poginuo četrdeset pete godine u Jasenovcu.

Da li su Vam roditelji nešto govorili o ratu?

– Otac mi je bio zarobljen četiri godine u Berlinu. Pričao mi je dosta šta je preživeo tamo i kako je preživeo rat. I majka, kako je preživela rat ovde u Jugoslaviji. Kako su morali da begaju, kako su se snalazili kako je ko znao. Ima jedna vrlo interesantna priča koju su mi otac i majka pričali. Kad je otac bio u Berlinu zarobljen, dobili su pravo za pisanje pisma, da se jave familiji. On je napisao pismo i nije mogao da ga pošalje, pošto je u našem selu bilo puno Nemaca, bilo je pravo švapsko selo, predsednik opštine je bio Nemač, pisma su išla kod njega na cenzuru i ondak je on morao da joj čita pisma. Međutim, imali smo komšiju, jednog Rusa, deda Aleksu, koga pamtim i ja. Tata je navodno piso, jer nije mogo jasno napisati: – Dolaze Rusi, bombarduju Berlin, nego je napiso – Kada nam deda Aleksa dođe u goste, mi se uhvatimo u kola i tuda! Majka je shvatila šta je to i čemu sve to vodi. Shvatila je da je to bombardovanje Rusa, a ne deda Aleksa ide u goste. Otac je znao nekih puta da ubaci i neke reči na romskom, tako da predsednik opštine, koji je čitao pisma, ne bi sve shvatio. Majka je opet ostala kući, imala je dete pre mene, muško dete koje se rodilo četrdesete godine. Komšije smo imali Slovake, obadvoje su bili domobrane i u vojsci okupatora. Jednog dana testerili su drva u šupi, i pričali su na slovačkom da treba da dođe neki zloglasni Beli, da napravi pokolj u Dobanovcima. Srećom, majka mi zna slovački jezik perfektno, razumela ih je i tako da su to veče otišli od kuće. Kad su stigli nije bio niko kod kuće. Zahvaljujući samo tom slovačkom jeziku, što je razumela one momke. Jako dobro smo se slagali sa Slovacima, bar po priči moje majke. I baba je par puta tokom dana dolazila i viče: – Jaj mila, jaj mila, kak je ze deci, mila, priđi u nas, ali majka je znala zašto je to baba govorila. Nije mogla da joj kaže otvoreno, ali s tim da su oni otišli, uveče, od kuće u oslobođenom mestu.

Kad ste se udali, da li ste ostali u Jugoslaviji?

– Odma sam otišla za Beč jedanaestog februara šezdeset osme godine, a šesnaestog februara stupila sam na poso. Tada je bilo drugčije vreme, bili su poštovani, cenjeni, radnici Jugoslaveni i moglo se naći poso na svakom koraku. Dok je danas vrlo teško naći poso u inostranstvo. Uzeli smo se, radili smo, stanovali, pomučili, dok nismo stali na svoje noge. Imali smo momenata i dobrih, i imamo momenata koje su nam ostali duboko urezani u sećanju oboma. Prvih dana kada sam stupila na poso, radila sam u kuhinji bolnice. Dole je bila kuhinja, gore smo stanovali kod moje svekrve: muž, njegova sestra i ja. Bila je jedna soba, kupatilo i WC. Svi smo bili zajedno u toj sobi. Bili smo zadovoljni. Tu sam radila četir godine. Nisam bila zadovoljna s tim poslom, znala sam da mogu više da doprinesem, više da radim i uvek sam bila u poteri za novim poslom i za većom zaradom. Došla mi je ideja da osamdest sedme godine otvorim kreditni biro, da izađem našim ljudima u susret i tu je bila dobra zarada. Kreditni biro sam otvorila, ali ne na moje ime. Kao auslender nisam mogla da budem vlasnik kreditnog biroa, nisam imala državljanstvo austrijsko, pa sam morala da se udružim sa jednim kolegom, koji je otvorio biro na svoje ime. Celu odgovornost nosila sam ja. Tu su dolazili razni

ljudi, svi nacionalnosti. Niko se nije ni bunio dal je Srbin, dal je Cigan, dal je Hrvat, dal je Šiptar, svi su bili jednako usluženi, svima je bilo sve kao i ostalima. Lično ja svojih para nisam imala, ja sam samo bila veza između banke i clijenata. Kad se biro otvorio, nismo imali para ni čestito za reklamu, dok nismo stali na noge, dok nismo uhvatili sedam banaka. Bili smo toliko usavršeni, da smo za tri meseca rada u Austriji davali kredite do 15.000 maraka. Ali tu se moralo i raditi. Kasnije smo stali čvrsto na noge u svom birou. Plaćali smo oglase u „Ilustrovanoj politici!“, „Arena“ dok je išla. Pravili smo razne koncerte, reklamni deo našega posla. To je sve išlo svojim tokom i sa dobrom zaradom. Zahvaljujući tom poslu, ja danas imam sve ovo. Često sam znala sa svojim suradnicima, sa bankarskim partnerima da ih pozovem na večere i to u jugoslovenski restoran gde je često bilo i smeha. Oni su znali jedino našu jugoslovensku pesmu: „Marijana, slatka mala Marijana“ Muzika je bila izvanredna, prava za cigansku dušu, ja sam ih pustila tu da im odsvira par puta, onda pozove muzičara. Sedne do mene. E, reko: – Sad ćeš svirati samo za tetka Ljubicu, tako su me svi zvali. Dečko je počeo da svira, izvadim 1000 šilinga i dam svakom. Švabe kad su vidli, svi redom su davali po 1000 šilinga, tako da je taj dečko to veče zaradio 34.000 šilinga, pa je bilo dobro i njemu i meni i svima.

Kod odobravanja kredita da li su Romi imali protekcije?

– Tokom razgovora čovek je mogao da stekne neko poverenje s kakvim čovekom ima posla. Najvažnije je bilo za odobravanje jednog kredita radna dozvola, viza, koliko dugo radi, da li ima dugova, da li ima zabrane neke na platu, koliko dece ima. Te okolnosti su se uzimale za odobravanje jednoga kredita.

Tada sam stanovala sama sa svojom familijom: sa mužom, sinom, snajom i unukom. Muž je radio u jednoj firmi, a snaja i sin su radili sa mnom mada nisu imali nikakve privilegije. Sin je završio Višu ugostiteljsku školu, ali je taj posao vrlo kratko radio, i privukla sam ga u biro, više je zaradio nego sa svojom školom.

Posle se moj sin oženio u Jugoslaviji! Snaju smo verili iz ovog mesta, iz Vojke. Verili smo je. Jednostavno, nismo je kupili. To je sasvim iznenada ispalo. Jednostavno smo išli pa ako se moj sin sviđa njoj, mi nismo imali ništa protiv. Možda se i moj sin zaljubio. Za nedelju dana obavili smo i veridbu i svadbu. To je išlo jako brzim tokom. Napravili su jednostavnu, skromnu svadbu. Darivali smo je kako to ide: jabuka s dukatima, ogrlica, prsten, sat i ostalo sve što ide uz darivanje.

Snajku smo odveli s nama u Austriju, napravili smo joj vizu, rodila je dete. Bila je kući, više sa detetom. Neko je moro da ostane sa detetom. Pazila je na dete i kasnije radila kod mene u birou. Oni imaju jednog sinčića i to je majkin ljubimac. Mali ide sad u peti razred. Ovde je krenuo u školu, pošto sam se ja vratila ranije. Vrlo dobar je đak. Valda biće nešto od njega.

Da li znate običaje romske: krštenje, Uskrs, Badnje veče ... ?

– O tome ne bih mogla puno da vam ispričam, jer stvarno o tome kako su ranije to slavili i ne mogu da znam, al mi slavimo. I slavili smo dok smo bili u inostranstvu onoliko koliko su nam pružali naše mogućnosti. Recimo, za slavu, uvek se slavila slava, slavio se Uskrs, mada smo tamo slavili dva Uskrsa zbog dece, jer mali kad je bio mali uvek je pito da li je naš i ostali Uskrs, tako da sam morala da mu farbam jaja. Kada je

Božić morala sam da mu spremam za Božić, da ima kao i druga deca tamo za Božić. Tako da praktično dva Božića smo imali, dva Uskrsa. Ali naše, ono što je pravoslavno, puno vremena nije bilo. Nije se moglo ići u crkvu, nije se moglo praviti kolač, nije se išlo da se seče taj kolač. Kad dođem sa posla napravimo večeru, spremamo i skupimo društvo, goste, prijatelje, i tako proslavimo taj dan.

Druge praznike smo isto slavili. Osmi mart smo slavili kao i svuda što se slavi: išli smo na jednu večeru u restoran, na muziku, kao što je to običaj i red.

Muž Vam je posvećivao pažnju?

– Uvek sam dobijala cveće za rođendane, ali jedan rođendan mi je ostao u sećanju, dvadeset šesti rođendan mi je ostao u sećanju. Zet od muža, moj brat i moj muž, krenuli su jedno veče i ostali su celu noć van. Kada su se vratili, sutradan meni je bio rođendan. Muž mi je doneo dvadeset osam plastičnih lala mesto dvadeset šest, to je bilo veštačka plastično cveće. Kada je došo da mi uruči cveće i da mi čestita rođendan, bacila sam cveće i rekla sam da je rano za groblje da mi da plastično cveće.

Cveće volim. I danas, pošto ne radim, čekam moju penziju, i bavim se mojom bašticom, sa mojim ružama, sa travom. Imam raznoga cveća. Cveće obožavam.

Rekli ste da ste pravili koncerte u Beču.

– Što se tiče koncerata, bili su reklamni deo našega posla, kako bi ljudi više doznali o nama, kako bi istakli neku našu reputaciju, neko naše poslovanje. Ti koncerti nisu bili ni jeftini. Šaban Šaulić uzeo je za jedno veče sedam hiljada maraka, Dragana Mirković – devet, Keba – pet, Zorica Brunclik, Kemiš, Mirko Kadić, Ana Bekuta, Haris Džinović, Minimaks, Divna Karleuša koja je vodila ceo program, sve je to puno koštalo: avionske karte i za Beč i nazad, prenoćište u hotelima, večere i sve je to nas koštalo, ali mi smo se opredelili za taj reklamni sistem.

Koncerte smo radili u proleće i jesen, „Raspevano proleće“ i „Raspevana jesen“. To je bila velika reklama u „Saboru“. Imali smo stvarno veliki odjek naših ljudi, bilo je jako fino, mnogi su se odazvali koncertima, mnogi su se provešeli, mada su bila teška vremena, jer se vodio rat u Bosni i Hrvatskoj devedeset druge – devedeset treće godine. Kada sam poželela svim gostima dobrodošlicu i lepu razonodu i lepo veče, napomenula sam: – Zaboravimo na momenat sve brige – mislila sam na rat u Jugoslaviji.

Otkuda ideja da dođete u Jugoslaviju u ovim vremenima?

– Napravili smo kuću, sredili smo se, bilo mi je teško sve to da ostavim i da napustim i da živim u tuđem svetu, a može se i ovde živeti. Ko zna, ko radi, ko hoće može i ovde lepo živeti. Ne mogu da se požalim na život ovde. Nema onih para, toga nema, ali skromno živeti može se. Muž mi ima penziju, ja momentalno nemam penziju, ali biće i to do decembra. Ja mislim sa četir hiljade maraka, kad ostvarim ja moju penziju, da možemo živeti. Sin momentalno ne radi ništa, vodi lokal. Tu nešto se malo zarađuje od tog lokala, mada gosti nemaju više onog novca koji su imali, nema one konzumacije da se konzumiraju pića, večere i šta ja znam sve to. To je više kao jedna folkoteka. Ovde se većinom sakuplja omladina, gde se zabavljaju i igraju i pevaju, vrše se razna takmičenja u pevanju, izbori lepota, izbori lepih momaka, sve se to nešto mora okretati, nešto se mora raditi da bi se skrenula pažnja, da bi se publika nekako navikla i nekako se radilo.

Ovde dolaze svi: i Romi i Srbi. U mestu nema toliko Roma, većinom dolaze Srbi, momci i devojke. Zabavno je, muzika je uživo. Tu mora da bude pevačica koja dobro peva – ne samo stasom, nego mora da peva i glasom. Izdaje se lokal još i za sva druga veselja, kao što su rođendani, svadbe, ispraćaji, krštenja i to sve sa kompletnom opremom. Pa, ima i toga dosta, momci prave ispraćaje, venčaju se, krštenja i tako da se živi nekako.

Sada više ne radim mnogo. Ne ustajem rano, nemam potrebe. Ustanem oko pola devet, popijem svoju kafu, polijem bašticu, okopam svoje ruže, skuvam ručak, gledam televizor. Na televizoru se uvek nađe poneki dobar film, nađe se uvek neka dobra knjiga da se pročita i tako da mi to vreme prolazi brzo, nije mi dosadno. Volim da čitam jako teške romane i kriminalistiku. Knjiga koju bi mogla da izdvojim je od Perl Bak i „Soliter žena”. Dosta čitam i Remarka „Trijumfalna kapija”. Remark je pisac, jedan Nemač protiv Nemačke, i od njega mi se jako sviđaju te njegove knjige. Kad nemam puno vremena, onda dohvatim malo i šund literaturu da vreme prođe. Volim lepu knjigu da pročitam, lepu kolekciju knjiga imam. Na primer u „Soliteru žena” radi se o jednoj japanskoj ženi, već u godinama, vrlo lepa, koja dozvoljava svom mužu da dovede konkubinu, jednu mladu ženu. Ona se povlači sa pozornice i ustupa mesto konkubini, koju ona lično traži, jednu osobu da bi muž imao zabavu i razonodu.

To su knjige. A znate neku romsku pesmu, bajku, pripovetku?

– Pa, ne baš. Kad smo bili mali, imali smo jednog staroga dedu u komšiluku, koji je bio Rom i dolazio kod nas i u zimskim večerima. Znao je da priča. Mi smo se svi okupljali oko njega i posle nas je bilo strah da idemo da legnemo, jer je on pričao o vešticama i vampirima, kako je neko ustao iz groba.

Da li verujete da Romi imaju sposobnost da proriču sudbinu?

– Pa, ne mogu da verujem da Romi imaju tu moć da proriču sudbinu. Svi mi možemo nekad na neki način svoju sudbinu da proričemo, ali Romi su bili prinuđen i da nekako žive od nečega, nigde nisu bili priznati, nigde nisu imali zaposlenja i na neki način morali su da žive i tako da su proricali ljudima sudbinu gde su dobijali parče hleba. Ne mogu da verujem, jer u današnje vreme uzmite samo novine i vidite koliko agencija ima koje nisu Romi, a proriču sudbinu. Čast izuzecima, ima ljudi koji su nadareni tim moćima, ali svaki drugi da ima otvoreni žiro u banci, prvo da uplati, a ondak da se proriče! Sećam se dobro, kada je gostovala Vanga u Austriji, iz radoznalosti sam otišla lično kod nje. Prilikom razgovora nije mogla ništa da mi kaže. Ostavila sam i adresu i broj telefona. Pukim slučajem upoznajem njenog brata koji se zainteresuje za osobe koje su odlazile kod nje i to je uvek bilo nešto rekla-kazala. Uzmimo samo horoskope, pogledamo jednu osobu: jednoj mlađoj osobi pričaćemo o ljubavi i šta ja znam, nekim događajima koji nju interesuju kao mlađu, sredovečnoj ženi pričaćemo o porodici, o deci i tako da uvek nešto mora da se pogodi, od deset reči moraju najmanje tri da štimaju.

Evo i ovog momenta su mi karte pored mene. Često puta otvaram sebi karte i društvu kad pijemo kafu, onako iz razonode. Nije se desilo da nekim neromima vraćam, pa da od toga zarađujem. To je sve bilo razonoda,

Vi ste ovde skoro pravili romski bal.

– Imao je dobar odjek, izabrane su lepotice, nagrade dodeljene kao u svim drugim prilikama što se to radi. Posetilaca je bilo dosta, svi su bili Romi, jer sam striktno naglasila da „belima nema mesta“, ne zbog neke rasne segregacije, zbog nekog podvajanja, diskriminacije, nego zbog toga što je bilo dosta lepih mladih Cigančica, sa bratom, sa ocom, pa bi neki mladić nešto dobacio, pa da ne bude nekog incidenta, jer se to pravilo u mojoj kući. Najlepša Romkinja je dobila zlatan dukat, druga je dobila ogrlicu, treća je dobila sat. To su bile nagrade ...

Čujem da ste hteli da pišete romske pesme.

– Pa, ja sam normalno pisala Vukovim pismom, pošto nemamo našu azbuku. Kako čujem izašlo je romski bukvar, da li ćemo morati da učimo slova, jer one crtice, kvakice moramo da imamo neko tvrdo, jer u našem jeziku to postoji i tada će moći lakše da se čita na romskom. Ja sam slušala od mojih starijih, kad se snajka kupuje onda se pevala pesma je li, mi Cigani smo tamnopusi, crni i volimo bele snajke: – Kome treba bela snaja, *kas trubul bori parni, kas trubul bori parni, trubul banka zurali*. Pošto se kod nas snajke kupuju, znači kome treba bela snajka treba da ima dosta para. Šteta je što sve to izumire sa ovom našom omladinom, i sa ovim načinom života. Polako se gubi tradicija. Danas naša deca malo koji nije završio bar srednju školu, krenuo na fakultet, zaposlenje, i mnogi zaboravljaju. Recimo, ja znam par kuća romskih gde uopšte ne pričaju romski sa decom. To je šteta i žalosno da deca ne znaju svoj maternji jezik. Kad sam živela trideset godina u Austriji tamo sam sa sinom i unukom uvek pričala romski kako ne bi zaboravili i kako se ne bi zatro taj romski jezik. I ovako mi nemamo puno naših reči, koje su izokrenute. Meni je puno lakše razgovarati srpski. Kad bi se danas-sutra našla među nekim Romima koji stvarno govore čist romski jezik, verujem da pola ne bi razumela.

Pitali ste me za naše pesme. Pa ja znam neke. Na primer, ima jedna stara romska pesma: *So cerava kana me merava* (šta ću raditi kada umrem. To je malo i smešno, ko može nešto da radi kad umre?) i dalje:

Ali so ceravaa kana me merava, ko man zalila?

znači, ko će za mnom da plače, da me žali.

Aj Rromnjije putar e avlija, mekhav tuce vo cher ve avlija!

Ženo moja otvori kapiju, ostavljam ti kuću i avliju.

Kad mi na grob dođeš ti nemoj plakati,

kraj glave mi bunar iskopaj,

kraj nogu mi klupu ostavi.

Ko je star, neka sedne, ko je žedan, nek se vode napije.

A najinteresantnije u toj celoj pesmi je kako čovek zaklinje ženu da se ne uda:

Ženo moja nemoj se udavati,

Aj Rromnjije Rrom te na les,

A ona njemu odgovara kao žao joj je:

Za desetog ću se udati, ali tebe prežaliti neću.

So cerava kana me merava, ko man zalila?

Zalila me mungri themi Rromnji,

ande angali laci ckni chori.

Aj, Rromnjije, putar e kapija, mekhav tuce vo cher ve avlija.

Aj, Rromnjije kana me mera va Rrom te na les l Des lava, al' tut ci bistrava!

Najes tuce!

Da li može još neka pesma?

– Pa, ima jedna vrlo interesantna pesma. Obično se za nas Rome kaže cigan-mala, i danas se tako kaže. I svako je imao svoju ljubavnicu, svaki je imo svoju simpatiju između tih njihovih naselja, al ima jedna lepa pesma:

Amendar o trito vher si jekh Rromnji thaj chej e bari.

E Rromnjasa hav thaj pija v, pale cha me pirav.

Od naše kuće treća kuća ima jedna žena

koja ima lepu devojkju.

Sa ženom jedem i pijem, ali sa devojkjom ašikujem.

Ima dosta pesama, sad momentalno nijedna tako zgodno ne pada mi na pamet. Ali ima tu neke zgodne priče, gde se ljudi prisećaju vampira: Bio je jedan čovek kome je umrla žena. E sad šta će, osto čovek bez žene, deca mala, treba da se ženi. I sada krenu oni uveče s njim da ga žene, a jedan je bio među njima vrazi, pa uzo čaršav i popo se na štake i sakrio se u jednom kanalu. Kad su ovi krenuli, on je izišo. Kad je ovaj vido – kakva ženidba, kakvi šta, on je vido vampira kako ga juri, a to je duh njegove žene, tako da se dan danas nije oženio.

To su lično Romi među sobom uvek pričali o vampirima, i putom su pričali i onda ovaj se podigo, sa namerom da ovoga uplaše i on je pomislio da je duh njegove žene, da mu ne da da ide da se ženi. Nije se oženio ni danas.

Ne znam da li bi mogla da se setim neku bajku, jer obično bajke koje su, one nisu samo romske, one su uopšte bajke, ali pričaju se i na romskom jeziku. A to je, šta ja znam, bajka o nekoj dobrotvornoj vili ili kao bajka „Trnova Ružica“ ili bajke od braće Grima, to su opet bajke koje se pričaju i srpski, ali Romi ih pričaju i na njihovom jeziku, na romskom jeziku. Ja puno vremena za decu nisam imala, pa nisam ni bajke pričala niti priče naše. Puno vremena za uspavljivanje sina nisam imala pa ni uspavanke ne znam. To je samo bila frka za poslom, za zaradom, za karijerom, zato nisam više ni rodila dece. Ostala sam na jednom detetu, što se danas jako, jako kajem. Kad je moj sin bio mali, morala sam ga dati u dečje jaslice, takozvane Kinderkipi, od pet dana. Znači iz bolnice momentalno je otišo u to prihvatilište dečje, gde smo za njega plaćali. Kasnije je opet bio u Kindergartenu. Iz Kindergartena u dnevni boravak, i tako da stvarno puno vremena za decu nisam imala.

Može se reći da ste uspeli u životu. Šta sve imate?

– Šta sad imam? Vremena na pretek! Jedino to. Što se tiče uspeha u životu, stekli smo nama za život, ne nešto posebno, ali imamo što je potrebno za život. Jel moja parola života: „Šta imam, imam, šta nemam, ne treba mi.“ Ali, fala Bogu imam dosta: auto, kuću, jednu, drugu, treću, placeve, kafanu, normalan život, pa zalihe – neki dinar za stare dane, dok se ne sredimo sa penzijama. Ne bi želela više da se vraćam, ne bi mogla da radim, niti mi se radi, niti bi radila više. Mi Cigani ne volimo da radimo, mi volimo

da živimo lako. Moj muž ima penziju, pomaže sinu oko kafane, ne planiramo da idemo u inostranstvo.

Kad sam otišla u Austriju, otišla sam sa znanjem nemačkog jezika. Tamo sam ga još bolje usavršila, ali ovde mi uopšte nije potreban jezik. Razumem nešto malo engleski, drugi jezik, ako ćemo uzeti naš romski jezik, pa srpski. *Slovjeski vjem raspravam, aj spjevam*. Ima jedna dobra šala za slovački jezik. Kad je Slovakinja pošla na pijac da kupi kukuruza za piliće: – *Pojdem do placa, kupim kukurica za kukurence*.

Obično se kaže: „Vidi kako je prefrigan, ko Cigani“. Cigani obično kupuju konje, prodaju konje, fale svoje konje. Kad je Cigan otero svoga konja na pijace, i nekad je bila žandarmerija, nije bila policija, nego žandarmerija, i došli su i pitali: – Čiji je ovaj konj? A ovaj čovek kaže: – Moj. A oni pitaju njega: – Kako se ti zoveš? – Jovanović Vezir. On je reko Jovanović, svoje prezime i Vezir, konjevo ime. Sad, koliko se to uzme za jednu šalu. Specifično za Vojku su šale za čvarke i oni se obično ljute. Starima su nekada gurali fišek čvaraka. Od te šale izbijale su bogami velike svađe, pa i tuče.

Kakvi su odnosi u porodici među vama?

– Ja da pričam da sam dobra svekrva ... to bi trebala snaja moja da kaže kakva sam. Ja mislim da sam jako dobra, da je moja snaja u meni našla ne svekrvu, nego majku. To i ona uvek govori. A moj unuk je babuškino srce, on je babin. Kada se unuk rodio, prisustvovala sam porođaju snaji u bolnici. Unuka sam dočekala u Beču u bolnici na rukama. Mi smo nekako jako vezani jedno za drugo, ja za unuka i unuk za mene. Ja mislim da nas dvoje ne bi mogo niko na svetu da razdvoji. Moja snaja je bila vrlo mlada kad se udala. Ona ima samo osmogodišnju školu. Planirali smo bili kad ode u Beč da nešto upiše tamo, ali posle mesec i po dana ostala u drugom stanju i time sprečena za školovanje, zbog deteta.

Danas ja sa unukom radim domaće zadatke i matematiku. Babuška mora da pomaže, babuška mora na roditeljske sastanke, babuška mora da crta, da boji. Otac mu je zauzet, on uvek ima neka posla da obavlja, majka koliko je nešto naučila u školu do osmog razreda – naučila je. Ne mogu da kažem da je tupa i glupa, ali ima druga posla, i on je više prepušten babi. Moj muž ima svoj milje, svoje društvo, oni se svi oslone na babu. Izgleda da je baba glavni oslonac u kući za sve, i tako da ja snosim šta god je, sve će baba, obaviće to baba, napraviće to baba.

Rado obavljam poslove u kuhinji. Volimo dobru hranu, gurmani smo, s tim da ja rado pravim razne specijalitete francuske, meksikanske, našu balkansku kuhinju. U današnjoj kuhinji mislim da nema novine, jer recepta ima u svakim novinama, ima mnogo kuvara, knjiga da se kupi, da se nauči i s tim, tako da nema neka posebna tajna u tim kuvanju. Ne postoji kuvar a tajna, to sve zavisi od samoga čoveka, svaki ima drugi ukus. Ja i Vida spremamo jedno jelo na isti način, moj će imati drugi ukus, vaše će jelo imati drugi ukus. Znači, to sve zavisi od samoga čoveka, ko ga pravi i kako šta dodaje u hranu. Što se tiče slatkoga, mi smo slabo kolačari, slabo jedemo, ali smo mesožderi. Recimo šta najviše moji vole da jedu, i što najviše i pravim, to je bečka šnicla sa pirinčem, natur-šnicla, onda neki lovački gulaš, biftek, stek sa nekim prilogima kao što su prokoli ko strongsli, ne znam dal se to tako zove i ovde?

U Beču sam kuvala sa kuvarem. Dobro se sećam jedne šale, kad sam krenula na poso. Prvi dan u jednom lepom restoranu, „Stara Engleska“ se zove, u kuhinji je stajao kuvar i još tu dve čistačice i jedan čovek koji je izgledao kao šef. Ja sam mislila da je on šef, ili pomoćni kuvar, mislila sam da je neka veća ličnost. Međutim, ja gledam ovi su prije mene došli na poso, stariji radnici, znači meni preostaje pranje suđa. Prišla sam sudoperi, međutim kuvar me je pozvo, kaže: – Jovanović, ti si ovde pored mene da kuvamo, a gospodin Hag će da pere sudove. Ja sam se nasmejala i pogledala u čoveka. Bila sam jako iznenađena, onakav čovek kako deluje da pere sudove, nisam znala šta je kod njega. Međutim, kad sam mu rekla da mi skuva 30 komada jaja, on je došo i pita me nemački: – Kad se jedno jaje kuva pet minuta, koliko će trideset? Ja sam se razderala na njega odma prvog dana: – Nećeš skuvati jedno po jedno jaje, neg metnućeš u jednu šerpu svih tridest.“ Tada mi je bilo jasno zbog čega je Hag, mada jako gospodstven, jako fino izgledao, zašto je prao suđe. A ja kao auslanderka, stranac, bila sam sa kuvarom kod kuvanja. Tu sam dosta naučila: specijalitete sa grila, razna jela, razne goste sam imala.

Imala sam goste kad je dolazio američki predsednik u Austriju, ondak su bili i iz Mozambika, sećam se dobro tih Crnaca kad su došli i ne mogu da se sporazumu sa kelnerem. Došli su od mene kelneri i objašnjava koje jelo da im napravim. Ne može, kaže Jovanović, sporazumi se s tim. Pošto ne znam dobro engleski, oni ne znaju dobro nemački, ja sam s njima počela da pričam ciganski. Mi smo se tu dobro sporazumeli. Oni su tražili, ja što sam im napravila, i bili su zadovoljni. Pesto šilinga dali su mi bakšiša, jer su bili zadovoljni sa jelom i tako smo se sporazumeli. To onda pronela se vest, to je bila čitava šala i sve, kako ja znam mozambijski da pričam.

Imam razni doživljaja za tridest godina, dešavalo se svega i svačega. Bila sam radila u bolnici. Krenula sam da radim kao pomoćna medicinska sestra. Tada sam i završila kurs za diplomiranog „flejgerina“. E, kad sam završila, radila sam ko medicinska sestra u smenama. Kada sam počela da radim, udeljene su mi bile, normalno, noćne smene. Dobro se sećam jedne noćne smene. Bila sam od sedam sati, a koleginica je dolazila u deset, uvek smo tu bile nas dve na poslu noću. Dok nije koleginica došla, meni se desilo da je jedna pacijentkinja umrla. Nisam mogla sama da je spakujem, da je otpremim, pozvala sam sa drugog staciona jednu sestru, ona mi je tu pomogla i spakovali smo je i vezali smo je u čaršav i ostavili u kupatilo. Ušla sam u našu sobu i vršila popis njenih stvari i ispunjavam „totesa“ na tu mrtvačku listu. Kad odjedamput, čujem neki glas, neko viče: – Svezda, svezda! Ja sam pomislila da sam neku pacijentkinju zaključala u kupatilo sa ovom mrtvom, pa sam izletela, uzela ključeve, odma otvorila, a ona pacijentkinja što je umrla, sedi u krevetu!! Ja sam samo vrisnula i pala sam. Uplašila sam se, to mi je bio prvi susret sa kliničkom smrću. Mada je doktor bio pregledo i sve potvrdio, ali desilo se. Međutim, doktor je prvo mene pregledo, dao je meni neku nekiciju za smirenje, ondak su prišli toj ženi koja se povratila iz smrti.

Ima tu raznih doživljaja. Sećam se kad sam radila sa bankama, jedan dečko, zvao se Krikl, bio je otprilike dve, tri godine stariji od mog sina, radio je na kreditima i uvek je govorio: – Pa Jovanović, ja tebe prvo čujem još kad kreneš od vrata i upravo do sprata dok stigneš. Ti ideš kao patka i osam ljudi idu za tobom! To su bili klijenti kojima je bio

dan za isplatu. – Dobro, Krikl, ti mene smatraš patkom. A to je upravo bilo onih dana, pred Uskrs i ja sam mu kupila za uspomenu, kao suvenir, patku i osam pačića. Kaže i dan danas ih drži u vitrini.

Bilo je tu dosta šala. Ulica u kojoj se nalazila banka, bila je Fusging Strasse (samo pešaci su išli) kod Stefan Turma (kod Štefanove crkve), jako turističko mesto, i tu se sladoled prodavao. Ja sam znala da nateram tog sladoledžiju sa onim njegovim vakumbanum da uđe u banku i da ide redom da im daje sladoled. Tako su neke šale i neke gluposti padale mi na pamet, što danas stvarno ne bi se ni setila, al onda sam bila mlađa i o tome uopšte razmišljala.

Ili, ulazim jednostavno u banku, stiže auto sa novcem: dva policajca stoje na šalteru, dva na vratima; ja uđem, metem ruke u džep i napravim kao pištolj i kažem: – Pare ili život! Policija me ne poznaje, ali ovi u banci me poznaju i nasmeju se, i to bude dobar vic.

Da li ste negde radili po kućama?

– Nisam radila po kućama, jer nisam imala vremena, uvek sam imala svoj stalni posao i nisam imala kontakta sa tim privatnim damama, da ih tako nazovem, pa nisam mogla da idem po tuđim kućama. Prilično dobro sam zarađivala, radila sam za firmu „Zepter“, pa za „Naris“, dok nisam sopstveno imala kredit-servis. I radila sam na puno druga mesta i pored ovoga posla, tako da privatnim bedinom nisam. Morala sam i ja plaćati bedinerku da bi mi očistila i sredila stan.

Moj život je bio trka između stana, biroa i banke. To je bila večita trka. Nisam imala vremena ni da idem na ručak. Znala sam neki puta da mi bude muka od gladi koliko sam trčala i radila samo da bi što više para zaradila. I postavila sam sama sebi jednu tačku do koje sam morala stići. Da nisam tako učinila, možda ne bih uspela u životu. I što bi imala da kažem svim mladim ljudima, svi koji rade moraju najpre da postave neku tačku i s kojim putem moraju stići do te tačke, ondak će uspeti u životu. Samo dobra volja i bez rada nema ništa. Drugo ne znam šta bi mogla da im preporučim o tome, jer i ja znam kako sam počela, krenula u Beč i kako sam se vratila iz Beča. Krenula sam s jednim koferom, a vratila sam se sa dve kuće, sa dva placa, sa kapitalom.

Vaš šef nije bio Jugosloven?

– Nikada nisam imala Jugoslavena šefa, niti sam bila u takvi firmi, u takvoj ustanovi di radi puno Jugoslovena. Obično je bila jedna Jugoslovenka, eventualno dve, il ja sama. Onda nema tračeva, nema onog razgovora našeg srpskog, moramo nemački jezik usavršiti, možda kroz taj poso i kroz to, jel škola je škola i praksa je uvek bolja od svake druge škole.

Moj saradnik je bio Švaba, pravi Švaba zvao se Hajnc. Tako da sam imala neku sreću da radim sve sa mladim ljudima, obično su me nazivali mama. Nekako mi je to godilo, osećala sam se prema njima materinski.

Beč kako izgleda?

– O Beču ne treba puno pričati. Beč je jedan stari, drevni grad. Svi znamo da je u Beču najpoznatiji Šenbrun, dvorac Marije Terezije, veliki Zoo-park i Prater. Postoji izreka: „Ako nisi video Šenbrun i nisi obišao Prater, nisi bio u Beču“. Prater je jako

interesantan. Možeš poneti džak para, a vratiti se kući gladan i žedan, jel ima jako zanimljivih stvari. Tamo šiling, tamo dva, tamo pet, tako da ne osetite kako vam para iz ruke izmiče. Dobro se sećam prvi put kad sam posetila Prater, bilo mi je sve jako interesantno. Bila sam u drugom stanju i interesovalo me da sednem u voz straha, mada su mnogi govorili, jao to ne valja, rodiće se dete, tamo si se trzala od straha, ovo, ono, meni je bilo jasno da su sve te lutke nameštene, električne i da sve to nije istinito. Jako me interesovalo. I moje dete hvala Bogu, rodilo se sasvim normalno. Mnogi naši Jugoslaveni, naši Romi, rade u Prateru, jedno zbog sezonske dobre zarade, a drugo zbog lakog posla. Ima poprilično Roma u Beču, čak je osnovan jedan romski klub, ima i Romski centar. Tu se takmiče u muzici. Bio je jedan kongres, di su došli svi Romi iz Češke, iz Mađarske, iz Bugarske, jako interesantno je bilo. Tu su bile divne pesme, priče, neka takmičenja, koji su bolji. Naši su bili stvarno divni! To su odavde, naši Romi iz Srema, iz Rume. Jako su fino svirali. Najpre su otvorili program sa himnom „Đelem, đelem“, i onda je program tekao.

Da li ste možda u Beču posećivali operu?

– Opere ne. To me nije interesovalo, pozorišta sam posećivala, bioskope, restorane. Operu nikad nisam volela, mada obično kažu: „Jao, ne razumeš.“

Još jedno sećanje koje mi je ostalo stvarno duboko urezano, to je bilo odma na početku, kako smo otišli ja i muž. Dobili smo stan. E, sad mi tu sređujemo stan, u ulici se gradila neka velika zgrada i odjedanput Švabice se skupile u hodniku i počele da viču: „Rate, rate, rate!“ Meni ni na kraj pameti nije padalo šta je to rate. Izletela sam napolje, reko da vidim šta se to dešava: jedan pacov ušao je u hodnik. Oni su se toliko plašili. Ništa mi nije preostalo nego da uzmem četku i da ubijem pacova. To je bila čitava fešta, kako se ja nisam uplašila, kako sam ja ubila pacova, kao da sam ubila džina, a ne pacova.

Moram reći da su Švabe bile drukčije ranije. Mnogo su nam verovali, mnogo se moglo drukčije s njima živiti, raditi, dok danas naučili našu jugoslovensku, a pogotovu romsku školu. Švabe gledaju na sposobnost, šta znaš i za čega si sposoban da radiš, a diploma kod njih puno ne znači.

O Beču može da se priča tri dana i tri noći. Ali Beč treba obići i videti i onda ga možete osetiti i doživeti. Recimo Šenbrun sam snimala na kasetu: baštice u Šenbrunu, cveće u jednom delu baštice, prenela sam to ovde, počela sam ovde kod mene da radim u dvorištu. Ja se nadam za dve godine da ću imati jedan deo maloga Šenbruna.

Oni imaju razne biljke, imaju i tropske u zatvorenim prostorima gde dolaze ljudi kojima je preporučena tropska klima da bi tu sedeli, kao na nekoj terapiji.

Lepo je slušati o Beču.

– O Beču može da se priča puno. Trideset godina provesti u Beču nije malo, ima dosta da se priča. To je stari grad, mnogi naši pisci tamo su bili. Ima kuća Dositeja Obradovića, Vuka Karadžića. Stefan Turm, to je njina čuvena crkva za koju je vezana jedna lepa priča. Kada se postavljao toranj na crkvi, Bog i đavo su napravili ugovor da u toranj postave jednu nevinu dušu, s tim da sedam dana dok se toranj ne postavi ne sme da izgovori nijedno sveto ime. Međutim, jedan mladić imao je devojkicu koje se zvala

Marija. On je postavio toranj, ćutao je, nije pričao, nije nikoga dozivo, nikakvo sveto ime nije izgovorio. Zadnji dan kad je trebo da okrene toranj prema suncu, njegova devojka je prošla, on se okrenuo i u tom momentu se stropošto i pogino je. Dan danas krst na tornju crkve stoji malo ukoso.

Inače jako interesantna crkva, i jako je lepa, puno, puno ima posetilaca, tako reći jedan turistički centar. Drugo je Keten Strasse. Tamo postoji jedno veliko drvo, gde su hiljade, hiljade ekseri nabijeni. Postoji jedan katanac u drvo je ugrađen sa staklom obložen, da ne može niko da ga uzme. A sledeća priča je vezana za njega: ko bude napravio ključ da otvori taj katanac, postaće prvi bogataš sveta.

Međutim to je staro, možda ove naše ere. Ali i do danas još niko nije našo.

Da li ste možda još negde bili?

– Pa bila sam u Nemačkoj, u Poljskoj, Českoj, Rumuniji, Mađarskoj, mada smo planirali i u Italiji sam bila. To je sve bilo onako na kratko, na par dana, na nedelju dve dana, to je bilo najviše. Ali u Austriji sam ostala tridest godina. Ostalo su bili godišnji odmori, ali mi Jugoslaveni ne možemo gledati samo godišnji odmor, moramo malo gledati i biznis, pa makar nešto prošvercavati preko granice. To se sve sitno nešto švercovalo, sve što nije bilo protiv zakona ...

Mene interesuju romske slave. Da li ste ih posećivali?

– Pa neke naročito romske slave u Beču nije ni bilo, pravile su se neke manifestacije za nas Jugoslavene. Najviše je bilo kad dođe neki pevač u neki lokal. Bio je čuveni Muja, on je bio specifičan za Rome. Većinom su Romi svi odlazili kod Muje, kod njega je najviše gostovala Vida Pavlović i to je bila kao manifestacija, to je bi odlazak kod Muje na veliko.

Sad u Jugoslaviji, pošto sam blizu Stare Pazove, odem u crkvu Svetog ilije, upalim sveću, prošetam malo sa unukom i dođem kući. Nemam neke religiozne običaje.

Kako se slažete sa ostalim Romima u selu?

– Jako se dobro slažem. Ne stanujem u cigan mali. Oni su sasvim na drugi kraj sela. Ovde oko nas nemamo Roma, ali ne treba izbegavati svoj narod, treba prihvatiti i drugi narod. Uvek biti sa svojim, kakav takav – tvoj je. Jako se dobro slažem sa neromima. Tu su ljudi koji će uskočiti svakog momenta u pomoć. Ali zauzvrat, ja sam tu da njima uzvratim. Možda više nego što oni meni učine. Nikad se ne stavlja na kantar.

Da li imate da mi kažete još nešto što mi niste rekli?

– Pa, za kraj razgovora, mogla bih da kažem ja sam Romkinja i osećam se ženom i to čvrstom ženom, koja nikad ne bi dozvolila što kažu, ju! mi Romi, kod nas je muž i mora se slušati muž i žena je uvek bila ponižena i uvek ugnjetavana, uvek je morala da sluša, morala je čak svekru i noge da pere. Srećom, ja svekra nisam imala, al nikad noge ne bi prala. I uvek sam se smejala i uvek sam govorila, pa zašto su ranije noge prale, kad njemu smrde noge, zašto ne pere sam? Ali nikad ne bi dozvolila da mi muž nešto zapoveda, ili da živim pod njegovom voljom, kako on oće. Moj život mora da teče, onako normalno, mora da se uradi, ako je nešto zajedničko, da rešimo problem – rešićemo ga zajednički, a neko nešto da mi naređuje, to ne mogu da dozvolim. Jer nisam dozvoljavala ni kad sam radila da mi šef nešto priča, a ne muž. Poštovati treba familiju i ako

neko ima svekra neka ga poštuje – svaka mu čast! Ali toliko se dopustiti da neko manipuliše životom, to nemojte nikada dozvoliti. Ja to nikad u životu ne bi dozvolila. Morate se držati jedne parole, ne ono: ja sam ja. Svi mi grešima u životu. I ja sam imala grešaka, ne jedne, ali ako pogrešim jedanput, ispravim se. Možda pogrešim drugi put, na drugoj greški, ali mora čovek da uvidi svoje greške i da vidi di greši i da stane sa greškama, a ne drugi da mu to naređuje: nisi ovo napravila dobro, nisi ono napravila. Možda sam ja po prirodi tvrdoglava, je li u horoskopu sam ovan, a ovnovi su ... glavom kroz zid idu ... Možda ne znam ni sama kako to da definišem. Pa nikad nisam dozvoljavala da neko manipuliše mojim životom. Uvek sam se osećala jakom osobom i uvek donekle, mada to nije ni na mestu ni u redu, uvek sam volela da bude moja zadnja. Opet kažem, ne treba ni to uraditi, ali ja sam prilično tvrdoglava. Osobito ove mlade snajke treba malo da poštuju i da cene, jel ova današnja omladina, to je užas, ja muku mučim sa njima, jel imam snaju i sina i radila sam tu sa omladinom, sa tom kafanom, de su devojke, momci dolazili, nije važno dal su to Srbi, dal su to Romi, u današnje vreme devojke idu u napad. U moje vreme tako nije bilo. I mi smo imali osećanja, i mi smo imali ljubavi i mi smo oseća li simpatije, ali čekali smo da muškarac priđe, a ne da ja priđem muškarcu. Kao cura bila sam jako vražija. Znala sam da zakažem sastanke sa tri momka i da sedim u kući i da učim. To mi je bilo vrlo zanimljivo i zabavno. Dok vidim danas da to nije lepo, ali mladost – ludost, kako kažemo! I treba oprostiti i omladini i svima ako negde pogreše, da im dokažemo na lep način, ne svađom, nikad nisam volela svađu, nikad nisam volela nasilje, uvek sam išla na razgovor, na diplomatski način, na jedno dokazivanje. Jednostavno dovesti onoga ko pogreši na pravi put, da on sam vidi grešku svoju. U mom životu sam imala određene nuke. Radila sam onako kako sam mislila da je najbolje i uspela sam u životu. Imala sam cilj. Ako nema cilja i pravca, nema ništa u životu. On će se naći izgubljen, kao crna ovca između belih ovaca.

Videla sam u kući psa. Da li je to Vaš pas?

– To je naš ljubimac, videli ste kolki je veliki. To je šarplaninac, star je tri godine. A dobila sam ga sa tri nedelje, na cuclu sam ga hranila. Jako je dobar, ne pušta nikog, mene posebno štiti. Životinje posebno ne volim, jedino što imamo tog našeg ljubimca. Ne trebaju mi svinje ni krave. To ne znam ni da radim, ni da se bakljam oko toga i ne volim miris. Više volim miris ruža, nego miris svinje.

(J. J.)

V deo

Bibliografija publikacija o Romima u Biblioteci Matice srpske objavljenih između 2000 i 2010.

SELEKTIVNA BIBLIOGRAFIJA

Uvodne napomene

Selektivna bibliografija *Na prvi pogled* obuhvata odabrane publikacije iz elektronskog fonda Biblioteke Matice srpske u Novom Sadu, koji broji preko dva miliona publikacija. Odabrane su monografske i periodične publikacije, analitička i neknjižna građa štampana u periodu od 2000. do 2010. godine, građa koja obuhvata dela romskih stvaralaca, literaturu o romskim stvaraocima, dela koja se na bilo koji način bave kulturom, istorijom, jezikom i životom Roma kod nas i u svetu, koja su objavljena na bilo kom jeziku, a dostupna su korisnicima Biblioteke.

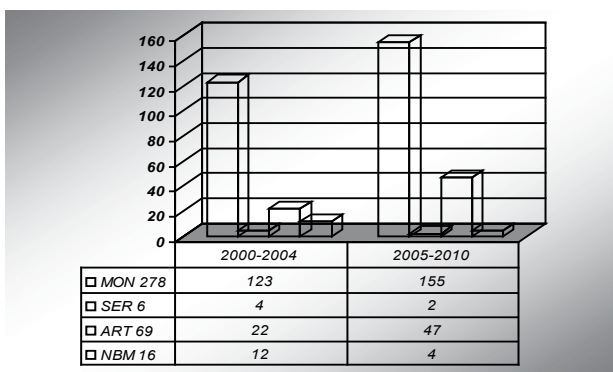
Građa je obrađena prema Međunarodnom standardu za bibliografski opis publikacija – ISBD (International Standard Bibliographic Description). Bibliografske jedinice su raspoređene po godinama izdavanja u grupe sledećim redosledom: monografske publikacije, periodične publikacije, članci i neknjižna građa. Unutar svakog godišta bibliografske jedinice su raspoređene abecedno.

Cilj bibliografije je ne samo prezentacija publikacija dostupnih u Biblioteci Matice srpske, već i pregled stvaralaštva Roma i o Romima pet godina pre i šest godina posle pokretanja međunarodnog projekta Dekada Roma.

Bibliografija sadrži 370 jedinica: 278 monografskih publikacija, 6 periodičnih publikacija, 69 članaka i 16 bibliografskih jedinica neknjižne građe. Obuhvaćeno je i 26 zapisa za publikacije koje su u štampi – obeležene su zvezdicom iza broja jedinice.

MON – monografske publikacije

SER – periodične (serijske) publikacije

ART – analitička građa (članci)

NBM – neknjižna građa

U periodu od 2000. do 2004. godine objavljena je ukupno 161 publikacija, a od 2005. do 2010. godine 209 publikacija.

Romologija kao mlada nauka svakako zasluŹuje i opširnija, obuhvatnija i raznovrsnija istraŹivanja koja bi omogućila celovitiji i detaljniji uvid u dostupnu građu i obrađivane teme. Time bi se stvorila osnova za dalja istraŹivanja u svim oblastima kulture, istorije, jezika, života i običaja Roma i kod nas i u svetu. Ova bibliografija treba da posluŹi kao polazna tačka i orijentir u tim budućim istraŹivanjima.

Monografske publikacije

2000.

- 1) BOGDANOVIĆ, Jovan S.
Akordi ranjenog srca : zbirka pesama / Jovan S. Bogdanović ; [ilustracije Vladan Subotić]. – Beograd : RuŹ, [2000?] (Beograd : Grafolik). – 109 listova : ilustr. ; 20 cm
- 2) CIGANI/Romi u prošlosti i danas : zbornik radova sa naučnog skupa održanog 16. i 17. decembra 1996. godine / urednik Miloš Macura. – Beograd : Srpska akademija nauka i umetnosti, 2000 (Beograd : Miltin). – VII, 365 str. ; graf. prikazi ; 24 cm. – (Naučni skupovi / Srpska akademija nauka i umetnosti ; knj. 93, ISSN 0354-4850. Odeljenje društvenih nauka, Komisija za proučavanje života i običaja Roma ; knj. 3)
ISBN 86-7025-301-1
- 3) HALITI, Bajram
- 4) Badalesi angrustin = Nebeski prsten / [autor i prevodilac sa romskog jezika] Bajram Haliti ; prepev Biljana Ivančević, Radoslav Zlatanović uz pomoć autora. – [1. izd.]. – Beograd : Stručna knjiga, 2000 (Beograd : Stručna knjiga). – 148 str. : ilustr. ; 20 cm
- 5) JOVANOVIĆ, Zoran
Da li znaš romski? = DŹanes rromane? = Do you speak Romany? : srpsko-romsko-engleski razgovornik / Zoran Jovanović ; [prevod na engleski Šila Sofrenović ; fotografije Jovan Ćirilov]. – Beograd : S. Mašić, 2000 (Beograd : Srboštampa). – 160 str. : fotogr. ; 18 cm. – (Nova ; 172)
- 6) KONVENCIIJA pale čhavrikane ortija / lačharda thaj nakhada pe rromani čhib Trifun Dimić. – Novi Sad : Rromani matica ande Jugoslavija, 2000 ([s. l. : s. n.]). – 65. str. ; 21 cm
- 7) KRASNIĆI, Alija
Đilja parvarde sunenca / Alija Krasnići. – Kragujevac : A. Krasnići, 2000 ([s. l. : s. n.]). – 63 str. : autorova slika ; 21 cm
- 8) KRASNIĆI, Alija
Elvira--- / Alija Krasnići. – Kragujevac : A. Krasnići, 2000 (Niš : Imprime). – 62 str. : autorova slika ; 20 cm
- 9) KRASNIĆI, Alija
Jasenovac : antologija pesama o Jasenovcu / priredio i preveo sa srpskog Alija Krasnići = Jasenovac : Antologija e điljendi katar o Jasenovac / gatisarda thaj nakhada katar e dasikani čhib Alija Krasnići ; [илустрације Драгослав Божовић]. – Gnjilane : Memorijalni centar Roma za holokaust studije, 2000 (Kragujevac : "Nikola Nikolić"). – 165 str. : ilustr. ; 24 cm
- 10) KRASNIĆI, Alija
Rromani mahlava / Alija Krasnići. – Kragujevac : A. Krasnići, 2000 (Niš : Imprime). – 63 str. : autorova slika ; 20 cm
- 11) MARUŠJAKOVA, Elena
Циганите в Османската империя / Елена Марушиакова, Веселин Попов . – [1. изд.]. – София : Център за циганоложки изследвания : Литавра, 2000. – 115 стр. : илустр. ; 24 см . – (Колекция Интерфас)
ISBN 954-8537-65-6
- 12) MARUŠJAKOVA, Elena
Romi u Turskom carstvu : prilozi za istoriju Balkana / Elena Marušjakova, Veselin Popov ; [prevod sa engleskog Źeljko Buljovčić]. – Subotica : Ćikoš holding, 2003 (Subotica : Ćikoš štampa). – 125 str. : ilustr. ; 23 cm. – (Edicija Interfejs ; 22)
- 13) O pisanju : (fragmenti o Romima i antiromski grafiti) : Sportski i poslovni centar "Vojvodina",

- Novi Sad, od 08. do 28. aprila 2000. / [urednik Milan Konjević]. – Novi Sad : Foto kino i video savez Vojvodine, 2000 (Novi Sad : Asograf). – [4] str. ; fotogr. ; 29 cm
- 14) ROMI : sociološki uvid = The Romanies : sociological insight / уредник Драгољуб Б. Ђорђевић ; [текст на енглеском Драгана Крстић]. – Niš : Komrenski sociološki susreti : Pelikan print, 2000 (Niš : Pelikan print). – 168 str. ; 24 cm. – (Komrenske sociološke sveske : KSS. god. 1 ; sv. 1)
 - 15) SARU, Gheorghe
Ghid de conversație românrrom / Gheorghe Sarău. – București : Kriterion, 2000. – 184 str. ; 17 cm. – (Biblioteca rrom – Rromani biblioteka ; nr. 7)
ISBN 973-26-0219-3
 - 16) SCHOOLLAND, Ken
Avanture Džonatana Gulibla : maškar lešinarja, čore, hohavimatarja thaj thagarja / Ken Schoolland ; pe rromani čhib nakhada Trifun Dimić. – Novi Sad : Rromani matica ande Jugoslavija, 2000 (Petrovaradin : Maxima). – 95 str. : ilustr. ; 23 cm
 - 17) SLAPŠAK, Svetlana
Dečija prava = Čhavoreng e čačipena / [tekst Svetlana Slapšak ; ilustracije Bojana Ban ; prevod Sarita Jasarov]. – Beograd : Fond za humanitarno pravo, 2000 (Beograd : Publikum). – [40] str. : ilustr. ; 17 x 24 cm. – (Edicija Dokumenta / Fond za humanitarno pravo)
ISBN 86-82599-22-8
 - 18) TRAJKOVIĆ, Aleksandar
Inogošte : župa u južnoj Srbiji / Aleksandar Trajković. – Surdulica : Dom kulture "Radoje Domanović", 2000 (Beograd : Kultura). – 493 str. : ilustr. ; 24 cm
 - 19) VEKERDI, József
A comparative dictionary of gypsy dialects in Hungary : [with english to gypsy and hungarian to gypsy word lists] / by József Vekerdi. – 2. revised ed. / with the assistance of Zsuzsa Várnai. – Budapest : Terebess Publications, 2000. – 224 str. ; 24 cm
ISBN 963-9147-30-3
- 2001.**
- 20) ACKOVIĆ, Dragoljub
Nacija smo a ne Cigani. Knj. 1 / Dragoljub Acković, – Beograd : Rrominterpress, 2001 (Beograd : Stručna knjiga). – 245 str. ; 24 cm. – (Edicija Temelji romologije ; knj. 3)
ISBN 86-83647-01-3
 - 21) ACKOVIĆ, Dragoljub
Ubili su istinu o nama / [priredio] Dragoljub Acković. – Beograd : Rrominterpress, 2001 (Beograd : Stručna knjiga). – 158 str. ; 20 cm
 - 22) BERBERSKI, Slobodan
Izabrane pesme Slobodana Berberskog / priredio Alija Krasnići ; [ilustracije Rozalija Ilić ... [et al.] . – Kragujevac : Romski informativni centar, 2001 (Kragujevac : Print). – 155 str. : ilustr. ; 20 cm
 - 23) BOŽE, pretvori me u mrava : romske bajke s Kosova i Metohije / sakupio i priredio Alija Krasnići ; [ilustracije Tatjana Kuburović]. – Beograd : Centar za stvaralaštvo mladih, 2001 (Beograd : Standard 2). – 166 str. : ilustr. ; 21 cm. – (Edicija Moguće)
ISBN 86-83257-15-0; ISBN 86-83257-18-5 (Zbirka)
 - 24) DEMIROVIĆ, Slavimir
Dromaripe pali bah : dila = U potrazi za srećom : pesme / Demirović Slavimir-Slavko ; prevod autor. – Prokuplje : Topličke novine, 2001 (Prokuplje : DO Central). – 50 str. ; 20 cm
 - 25) DEVLIA, ker man kir : rromane paramiča andar-e Kòsova ta e Metohia / kidias o Alija Krasnići ; [ilustracije Tatjana Kuburović]. – Beograd : Centar za stvaralaštvo mladih, 2001 (Beograd : Standard 2). – 192 str. : ilustr. ; 21 cm. – (Edicija Moguće)
ISBN 86-83257-16-9; ISBN 86-83257-18-5 (Zbirka)

- 26) DEVELLA, ker man kir : rromane paramiča andar-e Kòsov ta e Metohia / kidias o Ali Krasnići ; [ilustracije Tatjana Kuburović]. – Beograd : Centar za stvaralaštvo mladih, 2001 (Beograd : Standard 2). – 192 str. : ilustr. ; 21 cm. – (Edicija Moguće)
ISBN 86-83257-18-5
ISBN 86-83257-16-9
- 27) JOVANOVIĆ, Vladimir Ž.
Romsko-srpsko-engleski rečnik religijskih reči i izraza = Romano-gadžikano-anglikano alivari katar e religijski svatura = Romany-serbian-english dictionary of religious words and phrases / Владимир Ж. Јовановић. – [1. izd.]. – Niš : Komrenski sociološki susreti, 2001 (Niš : Punta). – 14 str. ; 23 cm. – (Biblioteka "Komren")
- 28) JOVANOVIĆ, Zlatomir
Lil bučarimasko : palo angluno klaso fundoske školako / Zlatomir Jovanović ; [ilustracije Milica Simojlović]. – Beograd : Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 2001 (Bor : Bakar). – 105 str. : ilustr. ; 28 cm
- 29) KUBUROVIĆ, Tatjana
Devlla, ker man kir : piktorutni / ilustrácie Tatjana Kuburović = Bože, pretvori me u mrava : slikovnica / ilustracije Tatjana Kuburović = Lord, Turn Me Into an Ant : picturebook / illustrations by Tatjana Kuburović ; [urednik Vasa Pavković]. – Beograd : Centar za stvaralaštvo mladih, 2001 (Beograd : Standard 2). – [18] presavijenih listova, [3] lista : ilustr. ; 8 x 20 cm. – (Edicija Moguće)
ISBN 86-83257-18-5
- 30) LORD, turn me into an ant : gypsy fairy tales from Kosovo and Metohija / collected and arranged by Alija Krasnići ; [translating Nichol Smith ; illustrations by Tatjana Kuburović]. – Beograd : Center for Youth Creativity, 2001 (Beograd : Standard 2). – 174 str. : ilustr. ; 21 cm. – (Edition Moguće)
ISBN 86-83257-17-7; ISBN 86-83257-18-5 (Zbirka)
- 31) MIHAJLOVIĆ, Miroslav
Ašunero Medelaha El Galija / Miroslav Mihajlović. – Kruševac : Bagdala, 2001 (Kruševac : Simić). – 85 str. : ilustr. ; 23 cm. – (Savremena poezija / Bagdala)
- 32) RAJOVIĆ, Jelka
Hej, na phurde mande ando muj! : sastarimanski-sikavimaski čitanka / Jelka Rajović ; [koautor Branislava Gajić ; nakhada pe rromani čhib Trifun Dimić ; ilustracije Svetlana Morača]. – Novi Sad : Scribo, 2001 (Novi Sad : Offset print). – 83 str. : ilustr. ; 23 x 24 cm
- 33) ROMKINJE : biografije starih Romkinja u Vojvodini / Svenka Savić i Marija Aleksandrović, Stanka Dimitrov, Jelena Jovanović. – Novi Sad : Futura publikacije, 2001 (Novi Sad : Futura publikacije). – 230 str. : ilustr. ; 24 cm
- 34) ROMSKE duše : krivudavi drumovi do romskih duša : intervjui = Rromane ile : phadarde droma dži kaj rromane ile : intervju = Romany souls : the winding roads to romany souls : interviews / разговарали, svato kerde, interviews conducted by J. Живковић, Д. Тодоровић, В. Јовановић, Д. Б. Ђорђевић ; [уводна белешка Д. Б. Ђорђевић]. – [1. izd.]. – Niš : Univerzitet, 2001 (Niš : Sven). – 96 str. : ilustr. ; 23 x 23 cm. – (Knjiga časopisa Teme ; br. 1)
- 35) VERE manjina i manjinske vere = Religions of Minorities and Minority Religions / приредили, editors Драгољуб Б. Ђорђевић, Драган Тодоровић, Јован Живковић. – Niš : JUNIR : Zograf, 2001 (Niš : Pelikan print). – 278 str. ; 24 cm. – (JUNIR godišnjak. god. 8)

2002.

- 36) * AMEN sama but Roma = Нас је много Рома : 200 прича, шала и вицева из живота веселих Рома / уредници Драгољуб Ацковић, Александар Бакић ; ромски превод Азир Јашари. – Leskovac : Dom kulture Roma, 2002 (Leskovac : Agencija za dizajn, marketing i grafičke usluge ĐK). – 105 str. : ilustr. ; 21 cm
- 37) ДОДИР снова : прилози за антологију војвођанске љубавне поезије / приредио Павел Гатајанцу ; [ликовни прилози Фебронија Чакан, Јасмина Чакан, Данијела Боговачки]. – Нови

- Сад : Културно-просветна заједница Војводине, 2002 (Нови Сад : Футура). – 53 стр., [8] стр. с таблама ; 21 cm
- 38) DURANCI, Bela
Vojvodina : bogatstvo različitosti / Bela Duranci. – Novi Sad : Kulturno-istorijsko društvo PČESA, 2002 (Novi Sad : Litostudio). – XV, 128 str. : ilustr. ; 24 cm. – (Biblioteka Spomenak ; knj. 4)
- 39) ĐORĐEVIĆ, Dragoljub B.
Sociologija romskog identiteta : dva izborna kursa = Sociology of roma identity : two optional courses = Sociologija taro romano identiteti : duj elekcijake kursija / [priredili] Dragoljub Đorđević, Marijana Filipović, student. – [1. izd.]. – Niš : Komrenski sociološki susreti : Cmyk, 2002 (Niš : Cmyk). – 387 str. : ilustr. ; 25 cm. – (Romološka biblioteka Komren ; knj. 11)
ISBN 86-84065-00-X
- 40) ĐORĐEVIĆ, Dragoljub B.
Кривудаџи друмови до ромских душа / Драгољуб Ђорђевић, Драган Тодоровић. – Нови Сад : [Матица српска, 2002]. – Стр. 205-238 ; 24 cm
- 41) ĐURIĆ, Rajko
Istorija romske književnosti / Rajko Đurić. – Vršac : Književna opština Vršac, 2010 (Vršac : Tuli). – 178 str. ; 19 cm. – (Biblioteka Vetrokaz)
ISBN 978-86-7497-151-2
- 42) ILIĆ, Rozalija
O, romska ženo : pesme / Rozalija Ilić i Emilija Ilić. – Kragujevac : Romski informativni centar, 2002 (Kragujevac : ITD...). – 63 str. ; 18 cm
ISBN 86-83937-01-1
- 43) IZ romske riznice / priredile Rozalija Ilić i Emilija Ilić. – Kragujevac : Romski informativni centar, 2002 (Kragujevac : ITD...). – 77 str. ; 21 cm
ISBN 86-83937-02-X
- 44) ISPUNJAVANJE snova : romske narodne pripovetke / sakupio Tihomir R. Đorđević. – [1. izd.]. – Niš : Prosveta, 2002 (Niš : Prosveta). – 328 str. : ilustr. ; 20 cm. – (Biblioteka Ponovo novo)
ISBN 86-7455-532-2
- 45) KRASNIĆI, Alija
Đuvidimase bibahhtaljimite / Alija Krasnići. – [1. izd.]. – Kragujevac : A. Krasnići, 2002 (Kragujevac : Unigrafika). – 154 str. : autorova slika ; 21 cm
ISBN 86-903463-0-9
- 46) MIDIĆ, Ignatije
Khandirako grafemari : čače pačivako katahizisi : po rromani čhib palo angluno klaso fundovske školako / Ignatije Midić. – Beograd : Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 2002 ([Beograd] : Radunić). – 32 str. : ilustr. u bojama ; 29 cm
ISBN 86-17-09797-3
- 47) NEZIRI, Nedžmedin
Eh, kana kama šajiv te ćumidav o prago munrre čheresko--- / Nedžmedin Neziri-Nedo. – Kragujevac : N. Neziri, 2002 (Kragujevac : Aston). – 123 str. : fotogr. u bojama ; 20 cm
ISBN 86-903927-0-X
- 48) NEZIRI, Nedžmedin
Ma bistar--- = Ne zaboravi--- / Nedžmedin Neziri-Nedžo ; nakhada katar e rromani pe srbikani Alija Krasnići = preveo sa romskog na srpski Alija Krasnići. – Kragujevac : Rromano informativno centro = Romski informativni centar, 2002 (Novi Beograd : Goragraf). – 100 str. : fotogr. ; 21 cm
ISBN 86-83937-03-8
- 49) OBIČAJI i tradicija Roma Kragujevca / priredile Rozalija Ilić i Emilija Ilić. – Kragujevac : Romski informativni centar, 2002 (Kragujevac : ITD). – 87 str. : ilustr. ; 25 cm
ISBN 86-83937-00-3

- 50) PRIČE Cigana u noći = Račutne Rromende paramiče / [sakupio] Zoran Jovanović ; [digitalni crtež Radoslav Zečević ; fotografija Đorđe Tomić]. – Beograd : S. Mašić, 2002 (Beograd : Srboštampa). – 176 str. : ilustr. ; 18 cm. – (Nova ; 183)
ISBN 86-7598-009-4
- 51) PRILOZI za istraživanje tradicije Roma u Sremu / Jelena Jovanović, Stanka Dimitrov, Sanja Jovanović, Davor Jovanović. – Novi Sad : Futura publikacije, 2002 (Novi Sad : Futura publikacije). – 40 str. : ilustr. ; 24 cm
- 52) RADOVIĆ, Vesna
Čuvari duše : izabrane pjesme / Vesna Radović ; [izbor sačinio i predgovor napisao Dragan Mraović]. – Beograd : Čigoja štampa, 2002 (Beograd : Čigoja štampa). – 150 str. ; 20 cm
ISBN 86-7558-070-3
- 53) REGIONALNA konferencija romskih nevladinih organizacija (2002 ; Palić)
Izveštaj sa Regionalne konferencije romskih NVO / [urednica Rozalija Ilić ; prevod na engleski jezik Ljubinko Nedeljković ; prevod na romski jezik Rajko-Ranko Jovanović]. – Kragujevac : Romski informativni centar, 2003 (Kragujevac : Grafostil). – 159 str. : ilustr. ; 20 x 21 cm
ISBN 86-83937-04-6
- 54) ROMANI women : oral histories of Romani women in Vojvodina / Svenka Savić and Marija Aleksandrović, Stanka Dimitrov, Jelena Jovanović ; translation coordinator and editor Aleksandra Izgarjan ; translators Aleksandra Izgarjan, Diana Stankić-Prodanović, Anka Vidačić, Edita Jankov, Tatjana Perić. – Novi Sad : Futura publikacije, 2002 (Novi Sad : Futura publikacije). – 221 str. : ilustr. ; 24 cm. – (Serie Oral histories ; 5)
- 55) ROMI na raskršću = Roma at the crossroads = o Roma ko ulavde droma : (prava manjina i manjinskih zajednica) / priredili, edited by, manusha Dragoljub B. Đorđević, Jovan Živković. – [1. izd.]. – Niš : Punta, 2002 (Niš : Punta). – 241 str. ; 21 cm. – (Biblioteka Akcije)
ISBN 86-83119-33-5
- 56) *RROMANE čidimaske paramiča : lektira palo trito klaso fundoske školako = Romske narodne pripovetke : lektira za treći razred osnovne škole / [priredio] Trifun Dimić. – Novi Sad : Matica romska u Jugoslaviji : Društvo Vojvodine za jezik, kulturu i književnost Roma, 2002 (Novi Sad : "Minja"). – 69 str. ; 21 cm
- 57) SBOTINOVA, Donka
Семейник или Колелото на живота : обичаи и обреди на българи, турци и цигани/ромá / Донка Съботинова. – 1. изд.. – Силистра : РИТТ, 2002. – 341 стр. [16] стр. с таблама ; 21 см
ISBN 954-759-037-5

2003.

- 58) ANTIĆ, Petar
Povrede prava Roma u Srbiji. Izveštaj, br. 2 / Petar Antić ; [prevela ; translation Višnja Minčev]. – Beograd : Centar za prava manjina = Minority Right Center, 2003 (Beograd : Stručna knjiga). – 59, 61 str. ; 24 cm
ISBN 86-419-0229-5
- 59) BI kheresko bi li moresko = Bez doma bez groba : izbor poezije Roma u Srbiji i Crnoj Gori / [priredio] Dragoljub Acković. – Smederevo : Arka, 2003 (Smederevo : Radojković). – 139 str. : fotogr. ; 21 cm. – (Biblioteka Svetlosti značenja)
ISBN 86-7610-026-8
- 60) CVETKOVIĆ, Vladimir
Sa margina : Romi i zanimanja = Tare agora : e Roma thaj e bučaripa = From the Margins : Roma and vocations / [autor Vladimir Cvetković]. – Trojezično izd. = Trinečhibengo ikljipe = Three-lingual Ed. – Niš : Punta, 2003 (Niš : Punta). – 296 str. ; 21 cm
ISBN 86-83119-73-4

- 61) DESET godina Muzeja žrtava genocida nad Srbima, Jevrejima i Romima : (Beograd, 1992-2002) / priredio Milan Bulajić. – Beograd : Fond za istraživanje genocida : Stručna knjiga, 2003 (Beograd : Stručna knjiga). – 521 str. : ilustr. ; 25 cm
ISBN 86-419-0223-6
- 62) DRUŠTVENE nauke o Romima u Srbiji : zbornik radova sa tribina održanih 2003. i 2004. / urednici Ljubomir Tadić, Goran Bašić. – Beograd : SANU, 2007 (Beograd : Colorgrafx). – 257 str. : tabele ; 24 cm. – (Naučni skupovi / Srpska akademija nauka i umetnosti ; knj. 119. Odeljenje društvenih nauka, ISSN 0354-4850 ; knj. 29)
ISBN 978-86-7025-446-6
- 63) HALITI, Bajram
E Roma anglal e mudarimasko duvari e Aušvicosko = Romi pred zidom smrti Aušvica / Bajram Haliti ; [predgovor Rajko Đurić ; prevod sa romskog jezika Bajram Haliti ; prepev uz pomoć autora Biljana Ivančević]. – [Beograd] : B. Haliti, 2003 (Zemun : Birograf). – 232 str. : ilustr. ; 21 cm
ISBN 86-904281-0-0
- 64) REGIONALNA konferencija romskih nevladinih organizacija (2002 ; Palić)
Izveštaj sa Regionalne konferencije romskih NVO / [urednica Rozalija Ilić ; prevod na engleski jezik Ljubinko Nedeljković ; prevod na romski jezik Rajko-Ranko Jovanović]. – Kragujevac : Romski informativni centar, 2003 (Kragujevac : Grafostil). – 159 str. : ilustr. ; 20 x 21 cm
ISBN 86-83937-04-6
- 65) JANKULOV, Borislav
Pregled kolonizacije Vojvodine u XVIII i XIX veku / Borislav Jankulov ; [stručni saradnik Julkica Boarov]. – Novi Sad : Matica srpska ; Pančevo : Istorijski arhiv, 2003 (Pančevo : Grafos internacional). – 105 str. ; 24 cm
ISBN 86-83651-13-4
- 66) JOVANOVIĆ, Bratislav
Cigani, ptice u letu / Bratislav Jovanović. – [2. izd.]. – Kruševac : B. Jovanović, 2003 (Ribare : Grafika). – [12], 119 str. : ilustr. ; 23 cm
ISBN 86-902901-9-2
- 67) * JOVANOVIĆ, Rajko-Ranko
Romane čirikljorra / Rajko-Ranko Jovanović. – Novi Sad : Matica romska u Jugoslaviji : Društvo Vojvodine za jezik i književnost Roma, 2003 (Novi Sad : "Minja"). – 39 str. ; 18 cm. – (Lektira katar o angluno džiko štarto klaso : điljorra pale fundoski škola)
- 68) JUNIR. Godišnja internacionalna konferencija (10 ; 2003 ; Niš)
Religija i verski običaji Roma : knjiga rezimea / X godišnja internacionalna konferencija JUNIR, Niš, 27-29. juna 2003. ; [urednik Dragoljub B. Đorđević] = Religion and Religious Customs of Roma People : the book of abstracts / X Annual International YSSSR Conference ; [editor Dragoljub B. Đorđević]. – Niš : Jugoslovensko udruženje za naučno istraživanje religije = Yugoslav Society for the Scientific Study of Religion, 2003 (Niš : Punta). – 37 str. ; 20 cm
ISBN 86-83119-51-3
- 69) KOČIĆ-RAKOČEVIĆ, Nataša
Romi i obrazovanje : između potreba, želja i mogućnosti / [autori Nataša Kočić-Rakočević, Anđelka Miljević ; prevod na engleski jezik Marija Runić]. – 1. izd.. – Beograd : N. Kočić-Rakočević : A. Miljević, 2003 (Beograd : Kolorton). – 139 str. : graf. prikazi ; 21 cm
ISBN 86-904901-0-8
- 70) MACURA, Vladimir
Deponija ka boljoj budućnosti = Deponija to the Better Future = Deponija kaj majlačho avutnipe / Vladimir Macura, Zlata Vuksanović ; [prevodioci, translators Branislava Jurašin, Marija Đorđević i Slavica Vasić]. – Beograd : Društvo za unapređivanje romskih naselja = Belgrade : Society for the Improvement of Local Roma Communities, 2003 (Beograd : Publikum). – 106 str. : ilustr. ; 24 cm
ISBN 86-904327-1-X

- 71) MOGU i smem = Šaj thaj smiv = I Can and I am Allowed / књигу уобличио, pustik lačardarda, the book formed by Kadrija Šainović ; [prevod na romski jezik Kadrija Šainović, prevod na engleski jezik Irina Kagadejev-Stevanović]. – Bor : “Baro llo”, 2003 (Bor : Demko). – 32 str. : ilustr. ; 15 x 21 cm. – (Edicija Belego ; knj. 1)
ISBN 86-84567-00-5
- 72) NEZIRI, Nedžmedin
Eh, kad bih mogao da poljubim svoj kućni prag --- / Nedžmedin Neziri – Nedžo ; preveo sa romskog Alija Krasnići. – 1. izd. – Kragujevac : N. Neziri, 2003 (Kragujevac : NB print). – 114 str. : ilustr. ; 22 cm
ISBN 86-903927-1-8
- 73) RELIGIJA i verski običaji Roma / predgovor napisali i priredili za štampu Dragoljub B. Đorđević i Dragan Todorović. – 1. izd.. – Niš : Jugoslovensko udruženje za naučno istraživanje religije – JUNIR, 2003 (Niš : Sven). – 120 str. ; 20 cm. – (Biblioteka “Religija i društvo” / JUNIR)
ISBN 86-7178-065-1 !
- 74) ROMI u Srbiji. – Beograd : Fond za humanitarno pravo, 2003 (Beograd : Publikum). – 204, 208 str. ; 24 cm. – (Edicija Pod lupom)
ISBN 86-82599-45-7
- 75) RROMANIPE(N): o kulturnom identitetu Roma : promovisanje i zaštita kulturnih prava u Programu javnog zastupništva, 2003-2005. / urednica Barbara Davis. – Beograd : Care International u Srbiji i Crnoj Gori, 2005 (Budisava : Krimel). – 199 str. : ilustr. ; 23 cm
ISBN 86-907747-0-X
- 76) TRADICIJAKO rromano lilaripe ande Vojvodina = Tradicijska romska književnost u Vojvodini / [priredio] Trifun Dimić. – Novi Sad : Matica romska u Jugoslaviji : Društvo Vojvodine za jezik i književnost Roma, 2003 (Novi Sad : Minja). – 211 str. ; 21 cm. – (Lektira : palo pandžto klaso fundoske školako = Lektira : za peti razred osnovne škole)
- 77) SVETLOSTI značenja : antologija poezije pesnika nacionalnih manjina u Srbiji i Crnoj Gori. Deo 2 / priredio Risto Vasilevski. – Smederevo : Arka, 2003 (Smederevo : Radojković). – Str. 628-1096 : fotogr. ; 22 cm. – (Biblioteka Antologije / Arka)
ISBN 86-7610-019-5
- 78) TRADICIJSKA romska književnost u Vojvodini = Tradicijako rromano lilaripe ande Vojvodina / [priredio] Trifun Dimić. – Novi Sad : Matica romska u Jugoslaviji : Društvo Vojvodine za jezik i književnost Roma, 2003 (Novi Sad : Minja). – 211 str. ; 21 cm. – (Lektira : palo pandžto klaso fundoske školako = Lektira : za peti razred osnovne škole)
- 79) UVOD u kompenzatorno obrazovanje : priručnik / [urednici Sulejman Hrnjica, Aleksandra Mitrović, Jadranka Stojanović]. – [1. izd.]. – Beograd : Društvo za unapređivanje romskih naselja, 2003 (Beograd : Draslar partner). – 308 str. : ilustr. ; 30 cm + [4] lista s tablama
ISBN 86-904327-0-1
- 80) YSSSR. Annual International Conference Religion and Religious Customs of Roma People (10 ; 2003 ; Niš)
Roma Religious Culture / [X Annual International YSSSR Conference Religion and Religious Customs of Roma People] ; edited by Dragoljub B. Đorđević. – Niš : Yugoslav Society for the Scientific Study of Religion : YURoma center : Punta, 2003 (Niš : Punta). – 184 str., [4] str. s tablama : ilustr. ; 25 cm
ISBN 86-83119-60-2

2004.

- 81) BAGDASARAJAN, Rozana
Mrak = Račin = A Sötétség / аутор, ramosarda e, írta Rouzanna Baghdasaryan ; илустрације, е илустрације, illusztráció Manana Morchiladze ; [координатор пројекта Дино Пашалић]. – Beograd : Centar za interaktivnu pedagogiju ; Amsterdam : Međunarodna asocijacija “Korak po korak” = Amsterdam : Maškarthemutni asocijacija “Drabo dži kaj drabo” : Nemzetközi Lépcsőről Lépcsőre Egyesület, 2004 (Beograd : Curent). – 29 str. : ilustr. ; 15 x 24 cm
ISBN 86-7526-013-X

- 82) BOGDANOVIĆ, Jovan S.
Crno i belo / [Jovan Bogdanović]. – U Novom Sadu : J. Bogdanović, 2004 (Novi Sad : Forum). – 48 str. ; 22 cm
- 83) BOGDANOVIĆ, Jovan S.
Sjaj katarze / Jovan Bogdanović. – Novi Sad : J. Bogdanović, 2004 (Novi Sad : Mobil-print studio). – 52 str. : ilustr. ; 21 cm
- 84) CIGANIN na konju, a konja nema : šaljive narodne priče o Ciganima : 1883-1997. / priredio, izbor i [predgovor] Alija Krasnići ; [predgovor Vasa Pavković]. – Kragujevac : Romski informativni centar, 2004 (Kragujevac : D@M studio). – 205 str. ; 21 cm
ISBN 86-83937-08-9
- 85) ČVOROVIĆ, Jelena
Gypsy narratives : from poverty to culture / Jelena Čvorović ; editor Dragana Radojičić ; [illustrations Peđa Todorović ; all photographs by the author]. – Belgrade : Etnografski institut SANU, 2004 (Zemun : Akademski izdanja). – 177 str. : ilustr. ; 20 cm. – (Special editions / Serbian Academy of Sciences and Arts, Ethnographical Institute ; vol. 51)
ISBN 86-7587-029-9
- 86) DERIĆ, Vojislav
Berači daljina = Čidutne e durimatende / Vojislav Derić ; preveo na romski Alija Krasnići = nakhada kater e serbikani Alija Krasnići ; [crteži Vojislav Derić = ilustracije Vojislav Derić]. – Beograd : Singidunum, 2004 (Zemun : Goragraf). – 109 str. : ilustr. ; 21 cm
ISBN 86-84573-01-3
- 87) DIE neuen Mieter : fremde Blicke auf ein vertrautes Land / Iwona Mickiewicz (Hg.) ; mit einem Vorwort von Richard Wagner. – 1. Aufl. – Berlin : Aufbau Taschenbuch, 2004. – 203 str. ; 19 cm. – (Aufbau Taschenbuch ; 2091)
ISBN 3-7466-2091-0
- 88) ĐURIĆ, Rajko
A roma irodalom / Rajko Đuric ; német nyelvből fordította Zsidó Ferenc. – Budapest : Pont, 2004. – 113 str. ; 24 cm
ISBN 963-9312-91-6
- 89) ELEZOVIĆ, Slobodan
Latice nezaboravka / Slobodan Elezović. – Novi Sad : Budućnost, 2004 (Novi Sad : Budućnost). – 100 str. ; 20 cm
- 90) GENÁT, Andrea
Magyarországi nemzeti és etnikai kisebbségek utónévkönyve : bolgár, cigány, görög, horvát, lengyel, örmény, román, ruszin, szerb, szlovák, szlovén, ukrán / [szerkesztők Genát Andrea ... [et al.]. – Budapest : Aranyhal, [2004?]. – 976 str. : tábla ; 23 cm
- 91) HALITI, Bajram
Poema o Mum Tadž Mahal = Poema katar e Mum Tadž Mahal = Mumtaz Mahal Poem / Bajram Haliti ; [prevod sa romskog jezika, nakhavipe katar e rromani čhib pe srbikani čhib, translation from Romani language Bajram Haliti, prevod sa srpskog na egleski jezik, tradukcija katar e srbikani čhib pe anglikani čhib Emina Ajdini ; prepev uz pomoć autora, anglaldilabipe e autorese mažutimasa, poetic rendition with author's help Biljana Ivančević]. – Beograd : Memorijalni centar Roma za holokaust studije Srbije i Crne Gore = Memorijalnuno maškaripe e Rromengo e holokaust studijengo ane Srbija thaj Crna Gora = Memorial Roma centre for holocaust studies of Serbia and Montenegro, 2004 (Batajnica : Anasgraf). – 90 str. : ilustr. ; 18 cm
ISBN 86-904281-1-9
- 92) KALDARAŠ, Dragica
Halejeva kometa = E Halejski kometa : pesme / Dragica Kaldaraš. – Vršac : Gradska biblioteka, 2004 (Vršac : Triton). – 62 str. : autorova slika ; 21 cm
ISBN 86-84449-10-X

- 93) KAKO te vidim?! : priručnik o uslovima za puno učešće osoba sa invaliditetom u društvenom životu ; Milyennek látlak?! : kézikönyv az invalidus személyek teljes értékű társadalmi tevékenységnek a feltételeiről ; Ako sa na teba pozerám?! : príručka o podmienkach na úplné zúčastnenie sa osôb s invaliditou v spoločenskom živote ; Cum te văd eu?! : îndreptar privind condițiile necesare o participare deplină a persoanelor cu invaliditate în viața socială ; Як це видзим?! : приручник о условиях за полне участвовање особох з инвалидитетом у друштвеним живоце ; Sar dika-havtu?! : lil katar e kotora palaj manuša saje si len invaliditeto ando čidimasko trajo / [istraživanje sprovela Božana Injac ; urednica Milica Mima Ružičić ; prevod na mađarski Ispánovics Csapó Julianna, na slovački Eva Radovanović, na rumunski Florin Ursulescu, na rusinski Янко Рамач, na romski Željko Jovanović ; fotografije Maja Radojčević, Srđan Doroški, Ilija Đurašinović, Nenad Petković]. – Novi Sad : Centar “Živeti uspravno”, 2004 (Leskovac : Udruženje paraplegičara). – 86 str. : ilustr. ; 21 cm
ISBN 86-906371-0-9
- 94) KRASNIĆI, Alija
Ane mamijaci angalji / Alija Krasnići. – Kragujevac : A. Krasnići, 2004 (Kragujevac : Studio D@M). – 62 str. : autorova slika ; 20 cm
ISBN 86-903463-5-X
- 95) KRASNIĆI, Alija
E čehrajin pe palma / Alija Krasnići. – Kragujevac : A. Krasnići, 2004 (Kragujevac : Studio D@M). – 62 str. : autorova slika ; 20 cm
ISBN 86-903463-4-1
- 96) KRASNIĆI, Alija
Đilja amare dukhende / Alija Krasnići ; [e vinjete Miloš Vasić]. – Kragujevac : A. Krasnići, 2004 (Kragujevac : Studio D@M). – 62 str. : ilustr. ; 20 cm
ISBN 86-85253-00-4
- 97) KRASNIĆI, Alija
Kaj garadol o suno? / Alija Krasnići. – Kragujevac : A. Krasnići, 2004 (Kragujevac : Studio D@M). – 62 str. : autorova slika ; 20 cm
ISBN 86-903463-7-6
- 98) KRASNIĆI, Alija
Kamljipe thaj dukhajpe / Alija Krasnići. – Kragujevac : A. Krasnići, 2004 (Kragujevac : Studio D@M). – 63 str. : autorova slika ; 20 cm
ISBN 86-85253-01-2
- 99) KRASNIĆI, Alija
Kana tu đane, đanav vi me--- / Alija Krasnići. – Kragujevac : A. Krasnići, 2004 (Kragujevac : Studio D@M). – 62 str. : autorova slika ; 20 cm
ISBN 86-903463-8-4
- 100) KRASNIĆI, Alija
Kasko si o kham? / Alija Krasnići. – Kragujevac : A. Krasnići, 2004 (Kragujevac : Studio D@M). – 62 str. : autorova slika ; 20 cm
ISBN 86-903463-3-3
- 101) KRASNIĆI, Alija
Ma rov dejone, munrrije / Alija Krasnići. – Kragujevac : A. Krasnići, 2004 (Kragujevac : Studio D@M). – 62 str. : autorova slika ; 20 cm
ISBN 86-903463-6-8
- 102) KRASNIĆI, Alija
Papo, mamije, kako, bibije--- / Alija Krasnići. – Kragujevac : A. Krasnići, 2004 (Kragujevac : Studio D@M). – 62 str. : autorova slika ; 20 cm
ISBN 86-903463-2-5
- 103) KRASNIĆI, Alija

- Rromani arrmaj / Alija Krasnići ; [e vinjete Miloš Vasić]. – Kragujevac : A. Krasnići, 2004 (Kragujevac : Studio D@M). – 61 str. : ilustr. ; 20 cm
ISBN 86-903463-9-2
- 104) KRASNIĆI, Alija
So vačaren e duvnutna? / Alija Krasnići ; [e ilustracije Sadrija Krasnići]. – Kragujevac : A. Krasnići, 2004 (Kragujevac : Studio D@M). – 61 str. : ilustr. ; 20 cm
ISBN 86-903463-1-7
- 105) KRASNIĆI, Alija
Vurma palje vurma / Alija Krasnići. – Kragujevac : A. Krasnići, 2004 (Kragujevac : Studio D@M). – 63 str. : autorova slika ; 20 cm
ISBN 86-85253-02-0
- 106) KOČIĆ-RAKOČEVIĆ, Nataša
Romi i obrazovanje : između potreba, želja i mogućnosti / [autori Nataša Kočić-Rakočević, Anđelka Miljević ; prevod na romski jezik Ramiza Sakip]. – 1. izd. – Beograd : N. Kočić-Rakočević : A. Miljević, 2004 (Beograd : Kolorton). – 140 str. : graf. prikazi ; 21 cm
ISBN 86-904901-1-6
- 107) MAČKE peru već : bajke Roma jugoistočne Srbije / priredio [i predgovor napisao] Dragoljub B. Đorđević ; [prevod na romski i romski rečnik Baja Saitović Lukin ; prevod na engleski Tamara Saimonović]. – 1. izd. – Niš : Italian Consortium for Solidarity : Sven, 2004 (Niš : Sven). – 94 str. : ilustr. ; 21 cm ; ISBN 86-7746-003-9
- 108) MITRO Veronika
Nevidljive : ljudska prava Romkinja u Vojvodini / [Veronika Mitro sa saradnicama Ksenija Aleksandrović, Sanija Beriša, Mirej Grčki, Ljiljana Jovanović, Ruža Nikolić, Nataša Šajin, Lejla Toplica i Radmila Zečirović]. – Novi Sad : Фyтypa пyблиkaциje, 2004 (Novi Sad : Фyтypa пyблиkaциje). – 50, 53 str. ; 23 cm
ISBN 86-7188-025-7
- 109) MITRO, Veronika
Spremn za brak, da ili ne? / Veronika Mitro, Jelena Jovanović, Danica Šajin ; [prevod empirijske građe sa romskog na srpski Jelena Jovanović, prevod na engleski Bojana Pavkov]. – Novi Sad : AB print, 2004 (Novi Sad : AB print). – 53, VIII, 55 str. : tabele, fotogr. ; 20 cm. – (Biblioteka Ankete)
- 110) MIŠEVSKA, Gordana
Kuća za sve = Kher pala savore = Ablak a hegyekre mindenkinek / autor, ramosarda, írta Gordana Miševska ; ilustracije, e ilustracije, illusztráció Ana Miljkovac ; [koordinator projekta Dino Pašalić]. – Beograd : Centar za interaktivnu pedagogiju ; Amsterdam : Međunarodna asocijacija “Korak po korak” = Amsterdam : Maškarthemutni asocijacija “Drabo dži kaj drabo” : Nemzetközi Lépcsőről Lépcsőre Egyesület, 2004 (Beograd : Curent). – 29 str. : ilustr. ; 15 cm
ISBN 86-7526-014-8
- 111) NIKOLIĆ, Jovan
Kosovo mon amour : (Kosovaqo karusèli, Cologne 1999) : tragi-comédie ou drame tsigane / Jovan Nikolić et Ruždija Russo Sejđović ; traduit du rromani par Marcel Courthiades. – Paris : L’espace d’un instant, 2004. – 255 str. ; 20 cm
ISBN 2-915037-09-4
- 112) NIKOLIĆ, Jovan
Zimmer mit Rad : Gedichte und Prosa / Jovan Nikolić ; ausgewählt und mit einem Nachwort versehen von Dragoslav Dedović ; aus dem Serbischen übersetzt von Bärbel Schulte. – Klagenfurt = Celovec : Drava, 2004. – 121 str. ; 22 cm. – (Romani Bibliothek)
ISBN 3-85435-430-4
- 113) RADULOVAČKI, Ljiljana
Romi u Sremu : neki vidovi usmenog folklora Roma u Sremu / Ljiljana Radulovački ; [prevod na romski Slavica Vasić, na engleski Ana Vasić, na nemački Zorka Kečić ; fotografije Stevan Filipović,

- Karolina Tomić, Ljiljana Radulovački]. – Beograd : S. Mašić, 2004 (Beograd : Teos). – 160 str. : fotogr. ; 18 cm. – (Nova ; 204)
ISBN 86-7598-028-0
- 114) ROMI : od zaboravljene do manjine u usponu / priredio Dragoljub B. Đorđević. – Niš : Odbor za građansku inicijativu, 2004 (Niš : Sven). – 203 str. : tabele ; 21 cm
ISBN 86-83561-08-9
- 115) RROMNJA : trajo purane Rromnjango ande Vojvodina / Svenka Savić thaj Marija Aleksandrović, Stanka Dimitrov, Jelena Jovanović ; [nakhada pe romani čhib Jelena Jovanović]. – Novi Sad : Futura publikacije, 2004 (Novi Sad : Futura publikacije). – 213 str. : fotogr. ; 24 cm
ISBN 86-7188-031-1
- 116) SAĆIP, Mehmed
Kalendar / Mehmed Saćip ; [ilustracije Mehmed Saćip]. – Subotica : Kulturni centar Roma, 2004 (Subotica : Čikoš štampa). – 95 str. : ilustr. ; 20 cm
- 117) SO si o Islamo? / [nakhada Bajram Haliti]. – Beograd : Kulturako kendro e Islamskune Republikako Iran = Kulturni centar islamske Republike Irana : Nevimatandi informativnuni agencija e rromendji ane Srbija thaj Crna Gora = Novinsko informativna agencija Roma SCG, 2004 (Beograd : Anasgraf). – 79 str. ; 18 cm
ISBN 86-904281-2-7
- 118) SRCE na ravnici : [zbirka pesama pesnika Subotice] / [odgovorni urednik Geza Babijanović ; grafike Radomir Šešević]. – 1. izd. – Subotica : Književni-Irodalmi klub, 2004 (Subotica : Svitak). – 92 str. : ilustr. ; 24 cm. – (Edicija Libertas)
ISBN 86-905995-0-9
- 119) TODOROVIĆ, Olivera
Te pharave to šero. Pu. 1 / Olivera Todorović i Željka Martinovski ; [nakhavgja pi romani čhib Koka Ljuan ; ilustracie Zdravko Zupan]. – Beograd : O. Todorović : Ž. Martinovski, 2004 (Subotica : Birografika). – 19 str. : ilustr. u bojama ; 29 cm. – (Sunašće)
ISBN 86-906025-4-2
- 120) TODOROVIĆ, Olivera
Te pharave to šero. Pu. 2 / Olivera Todorović i Željka Martinovski ; [nakhavgja pi romani čhib Koka Ljuan ; ilustracie Zdravko Zupan]. – Beograd : O. Todorović : Ž. Martinovski, 2004 (Subotica : Birografika). – 19 str. : ilustr. u bojama ; 29 cm. – (Sunašće)
ISBN 86-906025-5-0
- 121) TODOROVIĆ, Olivera
Te pharave to šero. Pu. 3 / Olivera Todorović i Željka Martinovski ; [nakhavgja pi romani čhib Koka Ljuan ; ilustracie Zdravko Zupan]. – Beograd : O. Todorović : Ž. Martinovski, 2004 (Subotica : Birografika). – 19 str. : ilustr. u bojama ; 29 cm. – (Sunašće)
ISBN 86-906025-6-9
- 122) TODOROVIĆ, Olivera
Te pharave to šero. Pu. 4 / Olivera Todorović i Željka Martinovski ; [nakhavgja pi romani čhib Koka Ljuan ; ilustracie Zdravko Zupan]. – Beograd : O. Todorović : Ž. Martinovski, 2004 (Subotica : Birografika). – 19 str. : ilustr. u bojama ; 29 cm. – (Sunašće)
ISBN 86-906025-7-7
- 123) VUKELIĆ, Branko
Ispovest ciganina Toje / Branko Vukelić ; [karikature Njegoš Romandić]. – Novi Beograd : Admiral books, 2004 ([b. m. : b. i.]). – 43 str. : ilustr. ; 21 cm
ISBN 86-84983-00-9
- 124) ZBORNİK istraživačkih radova studenata Roma : tim studenata i mentora / [urednik Milena Mihajlović]. – Beograd : Centar za interaktivnu pedagogiju – CIP, 2004 (Beograd : Dinex). – 196 str. ; 21 cm
ISBN 86-7526-015-6

- 125) BANJAŠI na Balkanu : identitet etničke zajednice / urednik Biljana Sikimić ; [prevod sa rumunskog i bugarskog jezika Biljana Sikimić ; prevod rezimea na engleski i rumunski jezik Anemari Soresku-Marinković]. – Beograd : Balkanološki institut SANU, 2005 (Beograd : Publish). – 322 str. : ilustr. ; 23 cm. – (Posebna izdanja / Srpska akademija nauka i umetnosti, Balkanološki institut ; 88)
ISBN 86-7179-048-7
- 126) BOGDANOVIĆ, Jovan S.
Vizije pravednika / Jovan Bogdanović. – Novi Sad : J. Bogdanović, 2005 (Novi Sad : Mobil-print studio). – 47 str. ; 20 cm
- 127) DEKÁDA romské inkluze 2005-2015. – Praha : Úřad vlády ČR pro záležitosti romské komunity, 2005. – 17 str. : ilustr. ; 21 cm
ISBN 80-86734-46-3
- 128) * DUMUTNIPE jeche bajatosko / [priredila Snežana Jović Vlaškalić ; ilustracije Sibin Slavković i Ivan Ilić]. – Novi Sad : Didakta, 2005 (Novi Sad : Grafopak). – [44] str. : ilustr. ; 28 cm
ISBN 86-82059-28-2
- 129) ĐURIĆ, Rajko
Gramatike e rromane čhibaki = Граматика ромског језика / Rajko Đurić ; nakhadipe pe rromani čhib, превод на ромски Alija Krasnići. – Beograd : Otkrovenje : Phučaripen, 2005 (Нови Сад : Будућност). – 365 str. : table ; 21 cm. – (Biblioteka Dekada e rromenge 2005-2015 ; knj. 1)
ISBN 86-83353-41-9
- 130) HALITI, Bajram
Contemplations on Roma Issue / Bajram Haliti ; [translation from Serbian into English language Višnja Min[č]jev]. – Belgrade : Memorial Roma centre for holocaust studies of Serbia and Montenegro, 2005 (Batajnica : Anasgraf). – 172 str. ; 18 cm
ISBN 86-904281-3-5
- 131) JAKŠIĆ, Božidar
Umetnost preživljavanja : gde i kako žive Romi u Srbiji / Božidar Jakšić, Goran Bašić ; [translated by Ivana Spasić]. – Beograd : Institut za filozofiju i društvenu teoriju, 2005 (Beograd : "Filip Višnjić"). – 297 str. : graf. prikazi, table ; 25 cm. – (Biblioteka Disput)
ISBN 86-17-13148-9
- 132) KALJININ, Valdemar
Загадка балтийских Цыган : очерки истории, культуры и социального развития балтийских Цыган / Вальдемар Калинин. – Минск : Логвинов, 2005. – 238 стр. : илустр. ; 20 см
ISBN 985-6701-64-3
- 133) KRASNIĆI, Alija
E bahh pačardi ćorrimasa / Alija Krasnići. – Kragujevac : Centar za kulturu Roma = Maškaripe e rromane kulturako, 2005 (Kragujevac : Marković). – 157 str. : autorova slika ; 21 cm
ISBN 86-86171-00-1
- 134) KURČUBIĆ, Ivana
Serbia / [design Ivana Kurčubić ; photo Milan Simić ; text Jovan Nikolić ; translation Srpk Leštar-rić. – Belgrade : National Tourism Organisation of Serbia, 2005 (Beograd : Publikum). – [32] str. : ilustr. ; 30 cm
ISBN 86-84643-60-7
- 135) MIHAJLOVIĆ, Miroslav
Molilese Medelaha El Galija / Miroslav Mihajlović ; [ilustrator Vlada Aleksić]. – Beograd : JRJ, 2005 (Loznica : Mladost grup). – 53 str. : ilustr. ; 30 cm
ISBN 86-7609-322-9
- 136) * RADOVANOV, Zoran
Petrovaradinaki tvrđava : pungro palo pungro / Zoran Radovanov ; vorba Siniša Jokić ; fotografije Martin Candir. – Novi Sad : TV studio "Bečkerek" : Muzej Foro Novi Sad, 2005 (Novi Sad : Lito studio). – 31 str. : fotogr. u bojama ; 20 cm

ISBN 86-85693-20-9

- 137) ROMANI Cult Places and Culture of Death = Romane kulna thana thay i kultura meribasiri / Baja Saitović-Lukin ... [et al.] ; edited by, kerdabuti Dragoljub B. Đorđević ; [translation Marijana Filipović ; nakhavdo Baja Saitović-Lukin ... et al.]. – Niš : Yugoslav Society for the Scientific Study of Religion : Sven, 2005 (Niš : Sven). – 460 str. : ilustr. ; 25 cm
ISBN 86-7746-063-2
- 138) ROMANI Narratives about Pre-Death, Death and After-Death Customs = Romano vakeriba kotar anglunomeribasere, meribasere thay palomeribasere adetya / [researchers] Baja Saitović-Lukin ... [et al.] ; edited by, kerdabuti Dragan Todorović ; [translation Branislav D. Đorđević, Aleksandar Antić, nakhavdo Baja Saitović-Lukin ... et al.]. – Niš : Yugoslav Society for the Scientific Study of Religion : Sven, 2005 (Niš : Sven). – 336 str., [3] str. sa slikama kazivača ; 25 cm
ISBN 86-7746-062-4
- 139) RROMANIPE(N): o kulturnom identitetu Roma : promovisanje i zaštita kulturnih prava u Programu javnog zastupništva, 2003-2005. / urednica Barbara Davis. – Beograd : Care International u Srbiji i Crnoj Gori, 2005 (Budisava : KrimeL). – 199 str. : ilustr. ; 23 cm
ISBN 86-907747-0-X
- 140) SERBIEN : Die serbischen Kurorte : ein Erlebnis in allen vier Jahreszeiten / [Textvorbereitung Jovan Nikolić ; Photos Milan Simić ... et al.]. – Belgrad : Touristische Organisation Serbiens, 2005 (Belgrad : Publikum). – [28] str. : ilustr. ; 30 cm
ISBN 86-84643-44-5
- 141) SIMIĆ, Milan
Des spas pour toutes les saisons / [photographies Milan Simić ; texte Jovan Nikolić ; traduction Jean-Arnault Derens]. – Belgrade : Office National Tourisme de Serbie, 2005 (Belgrade : Publikum). – [28] str. : ilustr. ; 29 cm
ISBN 86-84643-79-8
- 142) SIMIĆ, Milan
Kurorty na četyre vremeni goda / [fotografii Milan Simić ; tekst Jovan Nikolić ; perevod Zorica Savić]. – 1. izd. – Belgrad : Nacional'naja turističeskaja organizacija Srbije, 2005 (Belgrad : Publikum). – [28] str. : ilustr. ; 30 cm
ISBN 86-84643-93-3
- 143) SIMIĆ, Milan
Spas for All Four Seasons / [photo Milan Simić ; text Jovan Nikolić ; translation Branimir Bakić]. – 1st ed. – Belgrade : National Tourism Organization of Serbia, 2005 (Belgrade : Publikum). – [32] str. : ilustr. ; 30 cm
ISBN 86-84643-72-0
- 144) TEBI pesme ljubavi / [urednik Blagoje Baković]. – Vrbas : Jabučka gora ; Novi Sad : Prometej, 2005 (Novi Sad : Prometej). – 122 str. ; 18 cm
ISBN 86-7639-882-8
- 145) TRIFUN Dimić : 1956-2001 / priredio Dragoljub Acković. – Novi Sad : Zavod za kulturu Vojvodine, Memorijal Trifun Dimić, 2005 (Novi Sad : Scan studio). – 160 str., [10] str. s tablama (fotogr.) ; 24 cm
- 146) ISBN 86-85083-13-3* UPOZNAJTE svoja prava i borite se za njih : vodič za romske aktiviste / [urednik Tatjana Perić]. – Novi Sad : Evropski centar za prava Roma, 2005 (Novi Sad : Maxima). – 270 str. ; 25 cm

2006.

- 147) АНТОЛОГИЈА српске поезије за децу / [приредио] Тихомир Петровић. – Сомбор : Педагошки факултет, 2006 (Сомбор : Принт азор). – 197 стр. ; 23 см. – (Едиција Посебна издања / Педагошки факултет ; књ. 109)
ISBN 86-83097-39-0

- 148) BAŠIĆ, Goran
Legarutno Komunakro Konsili palal o butikheriba thaj maškaretnikane relacije / Goran Bašić. – Beograd : Savutni Konferencija baš o dizja thaj komune, 2006 (Beograd : Dosije). – 109 str. : tabele ; 20 cm
ISBN 86-82455-42-0
- 149) CIGANESKA : uvod u romsku istoriju, jezik i kulturu / [glavni urednik Refika Mustafić]. – Niš : Punta, 2006 (Niš : Punta). – 211 str. : ilustr. ; 30 cm
ISBN 86-85227-53-4
- 150) CIGANSKE pesme : izbor ciganskih pesama iz raznih zemalja i sredina / [priredila] Katarina Tajkon ; sa švedskog preveo Moma Dimić ; [fotografije Bjern Langhamer, Miroljub Manojlović]. – Beograd : Rrominterpress, 2006 (Земун : Гопарпаф). – 91 str. : fotogr. ; 21 cm
ISBN 86-19-02381-06-4
- 151) * DUMUTNIPE jeche bajatosko / [priredila Snežana Jović Vlaškalić ; ilustracije Sibin Slavković]. – 2. izd. – Novi Sad : Didakta, 2006 (Novi Sad : Forum). – [44] str. : ilustr. ; 28 cm
ISBN 86-82059-37-1
- 152) ĐURIĆ, Rajko
Istorija Roma : (pre i posle Aušvica) / Rajko Đurić ; [predgovor Vaclav Havel]. – Beograd : Politika, 2006 (Beograd : Политика). – 364 str. : ilustr. ; 21 cm
ISBN 86-7607-084-9
- 153) JAKOVLJEVIĆ, Ranko
Umesto domovine čitav svet / Ranko Jakovljević. – Beograd : Beoknjiga, 2006 (Beograd : Beoknjiga). – 134 str. ; 20 cm
ISBN 86-7694-088-6 ; ISBN 978-86-7694-088-2
- 154) JOVANOVIĆ, Milivoje
Godišnja izložba Udruženja umetnika "Car Konstantin" – Niš : u Hramu sveti car Konstantin i carica Jelena, 3. jun 2006. / [priprema kataloga Milivoje Jovanović ; fotografije Jovan Nikolić]. – Niš : Multimedijalno udruženje umetnika "Car Konstantin", 2006 (Niš : Prosveta). – [20] str. : reprodu. u boji ; 21 cm
ISBN 86-908849-0-4
- 155) KARADŽIĆ, Slobodan
Karadžić Nenad Slobodan Kanesl : crteži : Galerija Terra, [24. 03. 2006. do 05. 04. 2006.]. – Kikinda : Centar za likovnu i primenjenu umetnost Terra, 2006 ([Kikinda] : Mira graf). – [8] str. : ilustr. ; 21 cm
ISBN 86-85901-14-6
- 156) KRASNIĆI, Alija
Korkorripe hamime čerčimasa / Alija Krasnići. – Kragujevac : A. Krasnići, 2006 (Kragujevac : Marković). – 102 str. : autorova slika ; 22 cm
ISBN 86-85253-03-9
- 157) KURTIĆ, Rašid
Suze u pustinji / Rašid Kurtić ; [preprev na srpski i engleski jezik Rašid Kurtić]. – Niš : R. Kurtić : Punta, 2006 (Niš : Punta). – 80 str. ; 21 cm
ISBN 86-85227-65-8
- 158) MAKSIMOVIĆ, Zoran
Позоришта Војводине ; Театрура анде Војводина ; Teatrele Voivodinei ; Vajdaság színházai ; Theatres of Vojvodina : [каталог изложбе] / [аутор изложбе и каталога Зоран Максимовић ; преводи Бранка Миличић (енглески)... и др.]. – Нови Сад : Позоришни музеј Војводине : Завод за културу Војводине, 2006 (Нови Сад : Будућност). – 59 стр. : илустр. ; 22 cm
ISBN 86-85123-16-X
- 159) * MILIČEV, Vasa

- Crno i belo : romske pesme / Vasa Milićev ; [prevod Andrija Stojkov]. – Kikinda : Udruženje "Romkinje Banata", 2006 (Novi Bečej : Bačkalić). – 48 str. : ilustr. ; 22 cm
ISBN 86-909507-0-2
- 160) NEZIRI, Nedžmedin
Munro ilo ratvalo : (mothodipe Kosovostar) = Moje srce krvavo : (izveštaj sa Kosova) / Nedžmedin Neziri-Nedžo ; nakhada katar e rromani pe srbikani, preveo sa romskog na srpski Alija Krasnići. – Kragujevac : N. Neziri, 2006 (Kragujevac : Marković). – 61 str. : ilustr. ; 22 cm
ISBN 86-903927-2-6
- 161) NIKOLIĆ, Jovan
Serbien : die serbischen Kurorte : ein Erlebnis in allen vier Jahreszeiten / [tekst Jovan Nikolić ; fotografije Milan Simić i saradnici ; prevodilac Dragoljub Vasović]. – 2. dopunjeno izd. – Beograd : Turistička organizacija Srbije, 2006 (Beograd : Publikum). – [57] str. : ilustr. ; 28 cm
ISBN 86-84643-96-8
- 162) NIKOLIĆ, Jovan
Weißer Rabe schwarzes Lamm / Jovan Nikolić ; aus dem Serbokroatischen übersetzt von Börbel Schulte. – Klagenfurt [etc.] : Drava, 2006. – 91 str. ; 21 cm. – (Romany Library)
ISBN 3-85435-468-1
- 163) NIKOLIĆ, Jovan
Gradili su modernu Srbiju / Jovan V. Nikolić. – Beograd : Beoknjiga, 2006 (Beograd : Beoknjiga). – 284 str. : ilustr. ; 25 cm. – (Biblioteka Istorija / [Beoknjiga])
ISBN 86-7694-064-9
ISBN 978-86-7694-064-6
- 164) NIŠKA romološka škola : bibliografija = Romology School of Niš : bibliography : 1996-2005. / приредио, edited by Драган Тодоровић ; превод, translation Маријана Филиповић, Бранислав Д. Ђорђевић ; поговор, epilogue Драгољуб Б. Ђорђевић. – 1. izd. = 1st ed. – Niš : Univerzitetska biblioteka "Nikola Tesla" : Punta, 2006 (Niš : Punta). – 173 str. ; 21 cm. – (Biblioteka Bibliografije / Univerzitetska biblioteka "Nikola Tesla", Niš ; knj. 10)
ISBN 86-85227-66-6
- 165) PAPIRNATI život : Romi sakupljači otpada u Beogradu / Mayling Simpson-Hebert ... [et al.] ; [fotografije Velimir Savatić]. – Novi Beograd : Otkrovenje ; Beograd : Društvo za unapređivanje romskih naselja, 2006 (Novi Sad : Budućnost). – 97 str. : fotogr. ; 24 cm. – (Biblioteka Dekada e Rromenge 2005-2015 ; knj. 2)
ISBN 86-83353-43-5
- 166) STRATEGIJA za unapređenje inkluzivnog obrazovanja romske dece u opštini Subotica : za period 2006-2013. god. – [Subotica : Opština], 2006 (Beograd : Colorgrafx). – 102 str. : graf. prikazi ; 25 cm
ISBN 978-86-910257-0-0
- 167) ŠKOLA romologije / priredile Svenka Savić i Veronika Mitro. – Novi Sad : Futura publikacije : Ženske studije i istraživanja, 2006 (Novi Sad : Futura publikacije). – 186 str. : ilustr. ; 23 cm
ISBN 86-7188-053-2
- 168) TODOROVIĆ, Olivera
Te pharave to šero. Pu. 5 / Olivera Todorović i Željka Martinovski ; [nakhavgja pi romani čhib Koka Ljuan ; ilustracie Nenad Vučković]. – Beograd : O. Todorović : Ž. Martinovski, 2006 (Subotica : Rotografika). – 19 str. : ilustr. ; 29 cm. – (Sunašce)
ISBN 86-86505-02-3
ISBN 978-86-86505-02-6
- 169) TODOROVIĆ, Olivera
Te pharave to šero. Pu. 6 / Olivera Todorović i Željka Martinovski ; [nakhavgja pi romani čhib Koka Ljuan ; ilustracie Nenad Vučković]. – Beograd : O. Todorović : Ž. Martinovski, 2006 (Subotica : Rotografika). – 19 str. : ilustr. ; 29 cm. – (Sunašce)

ISBN 86-86505-03-1

ISBN 978-86-86505-03-3

170) TODOROVIĆ, Olivera

Te pharave to šero. Pu. 7 / Olivera Todorović i Željka Martinovski ; [nakhavgja pi romani čhib Koka Ljuan ; ilustracie Nenad Vučković]. – Beograd : O. Todorović : Ž. Martinovski, 2006 (Subotica : Rotografika). – 19 str. : ilustr. ; 29 cm. – (Sunašce)

ISBN 86-86505-04-X ; ISBN 978-86-86505-04-0

171) TODOROVIĆ, Olivera

Te pharave to šero. Pu. 8 / Olivera Todorović i Željka Martinovski ; [nakhavgja pi romani čhib Koka Ljuan ; ilustracie Nenad Vučković]. – Beograd : O. Todorović : Ž. Martinovski, 2006 (Subotica : Rotografika). – 19 str. : ilustr. ; 29 cm. – (Sunašce)

ISBN 86-86505-05-8 ; ISBN 978-86-86505-05-7

172) VAKERIBE andar o Kanuni pala tromalipe katar e informacije : manganutno pala informacije save si javno importantna / [e editoreske Rodoljub Šabić]. – Beograd : Службени Гласник, 2006 (Београд : Гласник). – 27 str. ; 26 cm

ISBN 86-7549-557-9 ; ISBN 978-86-7549-557-4

2007.

173) ADAMOVIĆ, Erzsébet

Ember vagyok – rom som : (adalékok az adorjáni romák szociográfiájához) / Adamović Erzsébet ; [a fényképeket készítette Adamović Erzsébet]. – Magyarakanizsa : Kanizsai Szociográfiai Műhely ; Szabadka : Grafoprodukt, 2007 (Szabadka : Grafoprodukt). – 139 p. : ill. ; 23 cm. – (Szociográfiai füzetek ; 1)

ISBN 978-86-83135-46-2

174) BREAKING the cycle of exclusion : Roma children in South East Europe. – Belgrade : UNICEF Serbia, 2007 (Beograd : Publikum). – 84 str. : ilustr. ; 29 cm

ISBN 987-86-82471-73-8

175) ČUK-MILANKOV, Dragana

Zaštita romske dece : kroz praćenje i zastupanje = Protection of Roma Children : monitoring and advocacy / [Dragana Čuk Milankov]. – Beograd : Centar za prava deteta = Child Rights Center, 2007 (Beograd : Colorgrafx). – 94 str. : ilustr. ; 20 cm

ISBN 978-86-83109-42-5

176) DEKADA inkluzije Roma : (2005-2015) : akcioni planovi za unapređivanje položaja Roma u Srbiji / [priredio] Fond za otvoreno društvo. – Beograd : Fond za otvoreno društvo, 2007 (Beograd : Dosije). – 42 str. : tabele ; 24 cm

ISBN 978-86-82303-20-6

177) ĐURIĆ, Rajko

Povijest Roma : prije i poslije Auschwitz / Rajko Đurić. – Zagreb : Prosvjeta, 2007 (Zagreb : Grafički zavod Hrvatske). – 269 str., [8] str. s tablama ; 25 cm

ISBN 978-953-7130-39-8

178) ILIĆ, Rozalija

Položaj Roma na tržištu rada u šumadijskom okrugu / Rozalija Ilić, Marija Babović, Slobodan Cvejić. – Kragujevac : Romski informativni centar, 2007 (Kragujevac : Grafostil). – 112 str. : fotogr., graf. prikazi ; 24 cm

ISBN 978-86-83937-11-0

179) ILIĆ, Rozalija

Position of Roma in the employment market in Sumadija County / Rozalija Ilić, Marija Babović, Slobodan Cvejić ; [translation Marija Vladislavljević]. – Kragujevac : Roma Information Center, 2007 (Kragujevac : Grafostil). – 112 str. : fotogr., graf. prikazi ; 24 cm

ISBN 978-86-83937-12-7

- 180) IZAZOVI Dekade Roma : godišnji izveštaji za 2006. i kalendar događanja za 2007. / [saradnici Svetlana Obradović, Zorica Kubiček, Aleksandra Mihajlović ; urednik Ljuan Koka]. – Beograd : Služba za ljudska i manjinska prava Vlade Republike Srbije, 2007 (Novi Sad : Maksigraf). – 210 str. : fotogr. ; 22 cm
ISBN 978-86-86879-00-4
- 181) JEDNAKA dostupnost kvalitetnog obrazovanja za Rome u Srbiji / [pripremio] Fond za otvoreno društvo, Beograd ; [prevod s engleskog Vanja Savić]. – Beograd : Fond za otvoreno društvo ; Budimpešta : Institut za otvoreno društvo, 2007 (Beograd : Dosije). – 137 str. : graf. prikazi, tabele ; 24 cm. – (Monitoring Reports = (Izveštaj o monitoringu) / EU Monitoring and Advocacy Program, EUMAP ; Srbija, 2007)
ISBN 978-86-82303-09-1
- 182) * JOVANOVIĆ, Rajko-Ranko
Bakine i dekine priče = Mamijače thaj paposke paramiče / Rajko-Ranko Jovanović. – Deronje : Asocijacija romskih nastavnika Vojvodine, 2007 (Odžaci : Dorograf). – 97 str. : ilustr. ; 21 cm. – (Mala romska biblioteka ; br. 5)
ISBN 978-86-86749-03-1
- 183) * JOVANOVIĆ, Rajko-Ranko
Bonton – šukar lesamalipe : le sama so ćeres / Rajko-Ranko Jovanović. – Deronje : Asocijacija romskih nastavnika Vojvodine, 2007 (Odžaci : Dorograf). – 73 str. : ilustr. ; 21 cm. – (Mala romska biblioteka ; knj. 4)
ISBN 978-86-86749-04-8
- 184) * JOVANOVIĆ, Rajko-Ranko
Kamavas te avav : điljorra pale čhavorra = Hteo bih da budem : pesmice za decu / Rajko-Ranko Jovanović. – Deronje : Matica Roma u Srbiji = Matica e Rromendi ande Srbija : Društvo Vojvodine za jezik, književnost i kulturu Roma = Čidipe e Vojvodinako pale čhib, lilaripe thaj kultura e Rromendi : Asocijacija romskih nastavnika Vojvodine = Amalipe e rromane sikavnengo ande Vojvodina, 2007 (Odžaci : Dorograf). – 70 str. : ilustr. ; 21 cm
ISBN 978-86-86749-01-7
- 185) * JOVANOVIĆ, Rajko-Ranko
Losarne đilja pale čhavorra katar o / Rajko-Ranko Jovanović. Izabrane pesme za decu / Miroslav Mika Antić. – Deronje : Matica Roma u Srbiji = Matica e Rromendi ande Srbija : Društvo Vojvodine za jezik, književnost i kulturu Roma = Čidipe e Vojvodinako pale čhib, lilaripe thaj kultura e Rromendi : Asocijacija romskih nastavnika Vojvodine = Amalipe e rromane sikavnengo ande Vojvodina, 2007 (Odžaci : Dorograf). – 69 str. : ilustr. ; 21 cm
ISBN 978-86-86749-00-0
- 186) * JOVANOVIĆ, Rajko-Ranko
Roma pe droma = Romi na drumovima / Rajko-Ranko Jovanović. – Deronje : Asocijacija romskih nastavnika Vojvodine, 2007 (Odžaci : Dorograf). – 97 str. : ilustr. ; 21 cm
ISBN 978-86-86749-05-5
- 187) JOVANOVIĆ, Zlatomir
Sundal trujal amende / Zlatomir Jovanović. – Beograd : Centar vaš humanitarne resursuja, 2007 (Petrovaradin : Maxima graf). – 40 str. : ilustr. ; 24 cm
ISBN 978-86-87273-01-6
- 188) * JOVIĆ-VLAŠKALIĆ, Snežana
Čhavorro inčarel orto te džanel pire orturja / Snežana Jović-Vlaškalić ; ilustracije Sibin Slavković ; nakhada Igor Dimić. – Novi Sad : Didakta, 2007 (Novi Sad : Tomić štamparija). – 52 str. : ilustr. ; 30 cm
ISBN 978-86-82059-58-5
- 189) JUG Srbije i status Kosova – kako dalje? : suočavanje sa budućnošću = The South of Serbia and Status of Kosovo – How to Move On? : facing the future / [priređivač Vojkan Ristić ; prevod na engleski Dragan Miladinović ; prevod na albanski Faruš Islami ; prevod na romski Ibrahim Osma-

- ni]. – Vranje : Vranje Press Print, 2007 (Vranje : Aurora). – 235, 244 str. ; 25 cm. – (Biblioteka Povodi ; knj. br. 1)
ISBN 978-86-86529-01-5
- 190) KALDARAŠ, Dragica
Gelja e bejacenge = Pesme za decu / Dragica Kaldaraš. – Vršac : Sunce – kham, 2006 [i. e.] 2007 (Vršac : Tuli). – 60 str. ; 21 cm
ISBN 978-86-86045-01-0
- 191) KOKA, Ljuan
Kratka istorija Roma : predavanja / Ljuan Koka. – Beograd : DAE, 2007 (Novi Sad : Maximagraf). – 121 str. ; 21 cm
ISBN 978-86-903787-6-0
- 192) KOLO prijatelja : antologija poezije za decu i mlade / [priredio] Milutin Đuričković. – Beograd : Alma, 2007 (Beograd : Skripta internacional). – 293 str. ; 22 cm. – (Biblioteka Književnost za decu i mlade)
ISBN 978-86-84023-90-4
- 193) KRASNIĆI, Alija
E erđanosko suno / Alija Krasnići ; [ilustracije Sadrija Krasnići]. – Kragujevac : Centar za kulturu Roma = Maškaripe e rromane kulturako, 2007 (Kragujevac : Marković). – 63 str. : ilustr. u bojama ; 30 cm
ISBN 978-86-86171-01-6
- 194) KRESOJA, Branka
Obrazovanje Roma u Vojvodini : izveštaj sa participativnog istraživanja = Obrazovanje Rromengo ande Vojvodina : reporto katar o participativno rodipe = Roma education in Vojvodina : participatory research report / Branka Kresoja ; [prevod Aleksandar Jovanović (Roma language), Slavica Urumović (English language)]. – Novi Sad : Novosadski humanitarni centar, 2007 (Novi Sad : Lito-studio). – 183 str. : ilustr. ; 24 cm. – (Biblioteka Zrno)
ISBN 978-86-85715-08-2
- 195) MAĆADO ALVAREZ, Antonio
Napevi flamenka / sakupio i komentarisao Antonio Maćado Alvarez (Demofilo) ; preveo sa španskog Roman Balvanović. – Beograd : Naučna KMD, 2007 (Beograd : Naučna KMD). – 219 str. : ilustr. ; 21 cm
ISBN 978-86-84153-96-0
- 196) * NIKOLIĆ, Manjika
Ciganska majka = Rromani dej / Manjika-Manja Nikolić ; [preveo, lektorisao i prilagodio romskom jeziku Rajko-Ranko Jovanović]. – Deronje : Asocijacija romskih nastavnika Vojvodine, 2007 (Odžaci : Dorograf). – 71 str. : ilustr. ; 21 cm
ISBN 978-86-86749-06-2
- 197) NUŠIĆ, Branislav
Bi goripe : drama ande štar kotora / Branislav Đ. Nušić ; [nakhada pa srbicco šjib Andrija M. Stojkov]. – Novi Bečej : Narodna biblioteka, 2007 (Novi Bečej : Bačkalić). – 72 str. ; 21 cm
ISBN 978-86-82435-09-9
- 198) PETROVIĆ, Marija
Vodič za romske zastupnike = The Guidebook for Roma Advocates : vodič kroz postojeću legislativu i mehanizme u okviru sistema = The Guidebook for Existing Legislature and Mechanisms within the System / [Marija Petrović, Gorica Čolić, Ivana Stevanović]. – Beograd : Centar za prava deteta, 2007 (Beograd : Colorgrafx). – 113 str. : fotogr. ; 21 cm
ISBN 978-86-83109-43-2
- 199) *POPOVIĆ, Jovan Sterija
Hohaimasko hohaipe : asape ande duj kotora / Jovan Sterija Popović ; nakhada pa srbicco shib Andrija M. Stojkov. – Novi Bečej : Narodna biblioteka, 2007 (Novi Bečej : Bačkalić). – 48 str. ; 21 cm
ISBN 978-86-82435-09-9

- 200) ROMKINJE / priredila Svenka Savić ; saradnik(ke) Ivana Ćurčin, Stanka Dimitrov, Danica Jovanović, Danijela Jovanović, Jelena T. Jovanović, Jelena M. Jovanović, Slađana Jovanović, Ranka Knežević, Veronika Mitro, Danica Novaković, Zajda Osmanović, Žarko Savić, Marina Simeunović ; [fotografije Aleksandra Erdeljan]. – Novi Sad : Futura publikacije : Ženske studije i istraživanja “Mileva Marić Ajnštajn”, 2007 (Novi Sad : Futura publikacije). – 214 str. : fotogr. ; 24 cm. – (Edicija Životne priče žena)
ISBN 978-86-7188-074-9
- 201) ROMANE phurane themutne paramisja = Romske stare narodne bajke / [kendiŋa] Koka Ljuan ; [bajke sakupili Hristo Kjučukov, Lili Kovačeva, Ljuan Koka ; ilustrator Aleksandar Zuharijev]. – Beograd : Centar za humane resurse, 2007 (Petrovaradin : Maxima graf). – 42 str. : ilustr. ; 29 cm
ISBN 978-86-87273-00-9
- 202) ROMSKA ženska mreža Zajedno možemo : Južna Srbija / [priredile Vera Kurtić, Ana Zorbić, Marija Manić ; prevod Ana Zorbić]. – Niš : Punta, 2007 (Niš : Punta). – 49, 51 str. ; 21 cm
ISBN 978-86-85227-81-3
- 203) STRATEGIJA za unapređenje inkluzivnog obrazovanja romske i druge marginalizovane dece u opštini Pirot = The Strategy for Improving Inclusive Education of Roma and Other Marginalised Children in Pirot Municipality / [prevod, translated by Svjetlana Govedarica]. – Pirot : Pralipe, 2007 (Pirot : Cicero). – 108 str. : tabele ; 25 cm
ISBN 978-86-910257-0-0
- 204) THAUT, Laura
Implementation of Action Plans for Roma at the Local Level / [author Laura Thaut]. – 1st ed. – Belgrade : OSCE Mission to Serbia, 2007 (Belgrade : Original). – 66, 66 str. : ilustr. ; 22 cm
ISBN 978-86-86931-04-7
- 205) TODOROVIĆ, Dragan
Društvena udaljenost od Roma : (etničko-religijski okvir) / Dragan Todorović ; [predgovor Dragoljub B. Đorđević]. – 1. izd. – Niš : Filozofski fakultet ; Novi Sad : Stylos, 2007 (Ниш : Пунта). – 242 str. : tabele ; 21 cm
ISBN 978-86-7379-123-4
- 206) VUKSANOVIĆ-MACURA, Zlata
Stanovanje i naselja Roma u jugoistočnoj Evropi : prikaz stanja i napretka u Srbiji / Zlata Vuksanović-Macura i Vladimir Macura ; [saradnici Milić Đurović, Vladimir Cvejić ; fotografi Velimir Savetić ... et al.]. – Beograd : Društvo za unapređivanje romskih naselja : Institut za arhitekturu i urbanizam Srbije, 2007 (Beograd : AMD sistem). – 186 str. : ilustr. ; 30 cm
ISBN 978-86-904327-2-12

2008.

- 207) ACKOVIĆ, Dragoljub
Đelem, đelem : tradicionalna kultura Roma u Srbiji / [autor kataloga Dragoljub Acković ; urednik [i] autor izložbe Vesna Dušković]. – Beograd : Etnografski muzej, 2008 (Beograd : Čigoja štampa). – 38 str. : fotogr. ; 21 cm
ISBN 978-86-7891-041-8
- 208) AKADEMSKIM obrazovanjem do romske elite / priredile Svenka Savić i Milana Grbić ; [saradnici Aleksandrović Marija, Balinović Aleksandar, Beljić Milan, Jovanović Aleksandar, Jovanovanović [tj. Jovanović] Đorđe, Jovanović M. Jelena, Jovanović T. Jelena, Jovanović Tanja, Mihajlović Romeo, Nikolić Jelica, Nikolić Ružica ; fotografije Branislav Lučić i Vitomir Dimić]. – Novi Sad : Univerzitet : Ženske studije i istraživanja : Futura publikacije, 2008 (Novi Sad : Futura publikacije). – 144 str. : ilustr. ; 24 cm
ISBN 978-86-7188-100-5

- 209) ANTIDISKRIMINACIONO pravo : vodič : sa prevodom na romski, albanski i mađarski jezik / [Saša Gajin ... et al. ; urednik Saša Gajin ; prevodioci Dragan Ristić (na romski), Hamdi Ukaj (na albanski), Georgina Nađ (na mađarski)]. – 3. izd. – Beograd : Centar za unapređivanje pravnih studija, 2008 (Beograd : Dosije). – 381 str. ; 24 cm. – (Biblioteka Suočavanja ; 19)
ISBN 978-86-7546-030-5
- 210) ANTOLOGIJA e Rromane poezijači ane Srbija = Antologija romske poezije u Srbiji / [priredio] Alija Krasnići. – Subotica : Rromane pustika – Romske knjige, 2008 (Kragujevac : Marković). – 208 str. : slike autora ; 22 cm. – (Rromane pustika – Romske knjige ; e pustik 1)
ISBN 978-86-87317-00-0
- 211) BOGDANOVIĆ, Slavko
Vae victis / Slavko Bogdanović ; [prevodi Jovana Bogdanović. – Novi Sad : Újvidéki Hub, 2008 (Novi Sad : Budućnost). – XXXV str. ; 12 x 12 cm
ISBN 978-86-911277-0-1
- 212) CARTWRIGHT, Garth
Balkanblues und Blaskapellen : Unterwegs mit Gypsy-Musikern in Serbien, Mazedonien, Rumänien und Bulgarien / Garth Cartwright ; aus dem Englischen von Jörg Gülden. – Höfen : Hannibal, 2008. – 318 str. : ilustr. ; 24 cm
ISBN 978-3-85445-284-3
- 213) DELIĆ, Vesna
Otvorena vrata : antropološki prilog kulturama Roma i Egipćana u Crnoj Gori / Vesna Delić ; [prijevod na romski i engleski jezik Trajko Petrovski, Maja Mugoša Vasiljević]. – Podgorica : Fondacija za stipendiranje Roma – Institut socijalne inkluzije, 2008 (Cetinje : IVPE). – 166 str. : ilustr. ; 24 cm. – (Biblioteka Identitas)
ISBN 978-9940-9178-0-7
- 214) DRAGOJLOVIĆ, Nataša
E Srbija ko procesi aske evropake Integacije / [Nataša Dragojlović ; nakhavipe Nebojša Selistarević]. – Beogrado : Evropako miškope ande Srbija : Katani inicijativa kotar EU thaj Konsili Evropako so del piko asko parlamentarikane institucije, 2008 (Loznica : Mladost grup). – 42 str. ; 24 cm
ISBN 978-86-82391-40-1
- 215) ĐURIĆ, Rajko
Istorija holokausta Roma / Rajko Đurić, Antun Miletić. – Beograd : Politika, 2008 (Beograd : Politika). – 440 str. : ilustr. ; 24 cm
ISBN 978-86-7607-092-3
- 216) E Rroma ane paramiča = Romi u bajkama : 1884-2004. Pustik 1 / gatisarda, priredio Alija Krasnići ; alope, anglačaripe thaj nakhadipe pe Rromani čhib Alija Krasnići = izbor, predgovor i prevod na romski Alija Krasnići. – Subotica : Rromane pustika – Romske knjige : Maškaripe e rromane kulturako, 2008 (Kragujevac : Marković). – 240 str. : slika A. Krasnićija ; 22 cm. – (Rromane pustika – Romske knjige ; e pustik 4)
ISBN 978-86-87317-03-1
- 217) EUROPEANIZATION of Serbia : human rights, national minorities, inclusion of Roma / [editorial board Jadranka Jelinić, Tamara Lukšić-Orlandić, Srđan Đurović ; translation Alpha Team One]. – Belgrade : The Fund for an Open Society, 2007 [tj.] 2008 (Belgrade : Tipografik plus). – 178 str. ; 21 cm
ISBN 978-86-82303-30-5
- 218) EVROPEIZACIJA Srbije : ljudska prava, prava manjina i inkluzija Roma / [uređivački odbor Jadranka Jelinić, Tamara Lukšić-Orlandić, Srđan Đurović]. – Beograd : Fond za otvoreno društvo, 2008 (Beograd : Tipografik plus). – 170 str. ; 21 cm
ISBN 978-86-82303-29-9
- 219) FESTIVAL dečije romske pesme (9 ; 2008 ; Niš)

- Dečiji romski festival Romske pesme 2008 / Festivali tchavarikane romane giljengoro = Festival de-
čije romske pesme = Festival of Romanies' Children Songs, Niš 2008 ; [glavni i odgovorni urednik
Aladin Jumerović ; prevod i prepev na srpski jezik Mirjana Jumerović, prevod i prepev na engleski
jezik Miradija Gidžić]. – Niš : Amalipe taro forutne Roma "Ekologija – Amaro Drom" = Udruženje
građana Roma "Ekologija – Amaro Drom" = Association of Romanies' citizens "Ekologija – Amaro
Drom", 2008 (Niš : Punta). – 74 str. : note ; 21 cm
ISBN 978-86-910017-1-1
- 220) HALITI, Bajram
Romski sa izgovorom : [preko 4000 reči i izraza] / priredio Bajram Haliti. – 2. izd. – Beograd : Nolit,
2008 (Bor : Tercija). – 82 str. ; 17 cm.- (Biblioteka Svet u džepu : mali rečnici / Nolit)
ISBN 978-86-19-02423-5
- 221) *JOVIĆ-VLAŠKALIĆ, Snežana
Čavorro inčarel orto te džanel pire orturja / Snežana Jović-Vlaškalić ; ilustracije Sibin Slavković ;
nakhada Igor Dimić. – Novi Sad : Didakta, 2008 (Novi Sad : Tomić). – 52 str. : ilustr. ; 30 cm
ISBN 978-86-82059-58-5
- 222) KARPUZOVIĆ, Nebojša N.
Šarano derano : [čhavorento lil] / Nebojša N. Karpuzović ; [piltarimata Bogdan Njubičić [tj. Lju-
bičić] ; nakhada Igor Dimić]. – Novi Sad : Offset print, 2008 (Нови Сад : Offset print). – [52] str. :
ilustr. u bojama ; 24 cm
ISBN 978-86-911037-1-2
- 223) KOLEVA, Desislava
A Guide for models of good practice in regional project-based work on inclusion of Roma chil-
dren in pre-primary and primary education : inclusive education and anti-discrimination in the
Western Balkans : equal opportunities for Roma children / [Desislava Koleva ; translation Roma
Saša Mašić, Serbian Sanja Oneščuk Tahirović, Albanian Gordana Doroslovac]. – Beograd : Save
the Children UK, South East Europe Programme, 2008 (Novi Beograd : Studio Avangarda). – 128
str. : ilustr. ; 21 cm
ISBN 978-86-83939-29-9
- 224)
KRALJ romske pesme : (drugi o Šabanu Bajramoviću) / priredio Rade Vučković-Niški ; [notne zapi-
se priredio Igor Ibišević]. – Niš : Punta, 2008 (Niš : Punta). – 103 str. : ilustr. ; 22 cm
ISBN 978-86-7990-003-6
- 225) KRASNIĆI, Alija
Arrmandineja phabov ane rrapa / Alija Krasnići. – Subotica : Rromane pustika – Romske knjige,
2008 (Kragujevac : Marković). – 63 str. : autorova slika ; 22 cm. – Rromane pustika – Romske
knjige ; e pustik 3)
ISBN 978-86-87317-02-4
- 226) KRASNIĆI, Alija
Đuvdipe akhardo korkorripe / Alija Krasnići. – Subotica : Rromane pustika – Romske knjige, 2008
(Kragujevac : Marković). – 102 str. : autorova slika ; 22 cm. – (Rromane pustika – Romske knjige ;
e pustik 2)
ISBN 978-86-87317-01-7
- 227) КРАТКЕ, краће и најкраће драме на свету : [антологија] / приредио Јован Ћирилов. – Вршац :
Књижевна општина Вршац, 2008 (Вршац : Тули). – 216 стр. ; 19 см. – (Библиотека Антологије
/ Књижевна општина Вршац)
ISBN 978-86-7497-144-4
- 228) LEGARUTNO vaš istemalkeribe maškarthemutne instrumentia / gatisardja Katarina Jozić ; [nak-
hadvja Toni Bislimi]. – Beograd : Komiteti juridikake dženengo vaš manuškane hakaja (YUCOM),
2008 (Beograd : Dosije). – 123 str. ; 24 cm
ISBN 978-86-83209-22-4

- 229) MARKOVIĆ, Mirjana
Velike vatre = Bare jaga / Mirjana Marković ; [prevodilac Bogdan Nikolić ; ilustracije Aleksandra Ilić]. – Ruma : Srpska knjiga, 2008 (Ruma : Srpska knjiga). – 92 str. : ilustr. ; 20 cm. – (Biblioteka Posebna izdanja / Srpska knjiga, Ruma)
ISBN 978-86-7564-488-0
- 230) NAGRADIĆ, Slobodan
Nacionalne manjine i Romi u Bosni i Hercegovini : rasprave, članci, komentari, govori, izvještaji i pisma o nacionalnim manjinama i Romima u BiH 2000-2006. / Slobodan Nagradić. – 1. izd. – Istočno Sarajevo : Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, 2007 [tj.] 2008 (Laktaši : Grafomark). – 366 str. : fotogr. ; 23 cm
ISBN 978-99955-0-201-0
- 231) NASRADIN Hodža / priredio Alija Krasnići. – Subotica : Rromane pustika – Romske knjige, 2008 (Kragujevac : Marković). – 68 str. : slika A. Krasnića ; 22 cm. – (Rromane pustika – Romske knjige ; knj. 6)
ISBN 978-86-87317-05-5
- 232) NEVLADIN sektor – pružaoci pravne pomoći : primeri dobre prakse i primena strateškog zastupanja kao instrumenta zaštite ljudskih prava / priredila Katarina Jozić. – Beograd : Komitet pravnika za ljudska prava (YUCOM), 2008 (Beograd : Dosije). – 35, 35 str. : ilustr. ; 27 cm
ISBN 978-86-83209-23-1
- 233) RROM po gra, a gra najlje : pherasutne etnosikane paramiče e Rromendar : 1883-1997. / gatisarda Alija Krasnići ; alosaripe, anglavačaripe thaj nakhadipe pe Rromani čhib Alija Krasnići. – Subotica : Rromane pustika – Romske knjige, 2008 (Kragujevac : Marković). – 221 str. : slika A. Krasnića ; 22 cm. – (Rromane pustika ; e pustik 5)
ISBN 978-86-87317-04-8
- 234) POVESTIRI și poezii pentru o mie de copii : lectur pentru clasa a IV-a a școlii elementare / [selecția și traducerea textelor Ileana Ursu Nenadić ; ilustrațiile Aleksandar Stojić]. – Ed. 1. – Beograd : Zavod za udžbenike, 2008 (Subotica : Minerva). – 66 str. : ilustr. u bojama ; 23 cm. – (Lecturi 4)
ISBN 978-86-17-15788-1
- 235) PRILOZI socijalnoj inkluziji Roma u Crnoj Gori : pregled ključnih dokumenata, ocjena implementacije i modela dobre prakse / [priredili] Aleksandar Saša Zeković, Sabahudin Delić ; [prijevod Maja Mugoša Vasiljević]. – Podgorica : Fondacija Institut za otvoreno društvo, Predstavništvo Crna Gora : Fondacija za stipendiranje Roma – Institut socijalne inkluzije : Ministarstvo za zaštitu ljudskih i manjinskih prava : DVV International – Institut za međunarodnu saradnju njemačkog saveza za obrazovanje odraslih, 2008 (Cetinje : IVPE). – 130 str. ; 25 cm. – (Biblioteka Evropska unija i društvena uključenost)
ISBN 978-86-907299-3-7
- 236) PRVULOVIĆ, Milena
Analiza društvenih okolnosti u okviru projekta “Pristup zdravstvenim uslugama koje tretiraju polno i reproduktivno zdravlje, za žene i mlade – raseljene i Rome – u južnoj Srbiji” : izveštaj istraživanja / Milena Prvulović. – Beograd : Care severozapadni Balkan, Kancelarija u Srbiji, 2008 (Novi Sad : Litostudio). – 79 str. : ilustr. ; 25 cm
ISBN 978-86-907747-1-5
- 237) PRVULOVIĆ, Milena
Social Environment Analysis for the Project “Access to Sexual and Reproductive Health Care for Uprooted People and Romani Women and Youth in Southern Serbia” : research report / Milena Prvulović. – Beograd : Care NWB, Serbian Office, 2008 (Novi Sad : Litostudio). – 83 str. : ilustr. ; 25 cm
ISBN 978-86-907747-2-2
- 238) ROMI kroz vreme / Rozalija Ilić ... [et al]. – Kragujevac : Romski informativni centar, 2008 (Kragujevac : Grafostil). – 200 str. : ilustr. ; 30 cm
ISBN 978-86-83937-13-4

- 239) TAMAŠ, Julijan
Veličina malih : poetika regionalnih i malih književnih tradicija : monografija / Julijan Tamaš. – Novi Sad : Vojvođanska akademija nauka i umetnosti, 2008 (Novi Sad : Stojkov). – 290 str. ; 24 cm. – (Monografije / Vojvođanska akademija nauka i umetnosti ; knj. 2)
ISBN 978-86-85889-24-0; ISBN 978-86-85889-22-6
- 240) VODIČ za mentore / tekst vodiča priredile i prilagodile Ivana Koprivica, Ibolya Gera, Vesna Radulović, Sonja Miladinović, Zlata Jović. – Novi Sad : Fond za obrazovanje Roma : Izvršno veće AP Vojvodine, Pokrajinski sekretarijat za obrazovanje : Udruženje romskih studenata, Savet za integraciju Roma u AP Vojvodini, 2008 (Novi Sad : Verzal). – 32 str. : ilustr. ; 24 cm
ISBN 978-86-323-0716-2
- 241) ZDRAVI u bolji život = Saste ano pošukar divdipe / [autori projekta] Ljiljana Abramović Savić, Violeta Nestorov, Stevan Nestorov. – Beograd : S. Nestorov, 2008 (Zemun : Fleš). – [27] str. : ilustr. ; 24 cm
ISBN 978-86-911659-1-8
- 242) ZNAM da nas ima : izbor najlepših pesama Festivala jugoslovenske poezije mladih Vrbas : 1968-2008 / izabrao i priredio Nebojša Devetak. – Vrbas : Kulturni centar, 2008 (Novi Sad : Budućnost). – 140 str., [16] str. s tablama u bojama ; 21 cm
ISBN 978-86-906959-6-6

2009

- 243) AGERMAN, Lorenc
Beograd Gazela : vodič kroz sirotinjsko naselje / Lorenc Agerman, Eduard Frojzman, Đan Gildi ; prevod sa nemačkog Barbara Marković. – Beograd : Rende, 2009 (Beograd : Karganović). – 219 str. : fotogr. ; 20 cm. – (Edicija Struja)
ISBN 978-86-83897-69-8
- 244) BAZA podataka RAE populacije u Crnoj Gori : oktobar 2008. godine / [odgovara Radomir Đurović]. – Podgorica : Zavod za statistiku Crne Gore – Monstat, 2009 (Podgorica : 3M Makarije). – 85 str. : tabele, graf. prikazi ; 30 cm
ISBN 978-86-85581-33-5
- 245) * ČUK, Milena
Obrazovanjem protiv siromaštva = Education against poverty : inicijativa zagovaranja za uključivanje Roma u obrazovni sistem / Milena Čuk. – Novi Sad : Novosadski humanitarni centar, 2009 (Novi Sad : Litostudio). – 39 str. : ilustr. ; 30 cm
ISBN 978-86-85715-16-7
- 246) DEČJI romski festival Romske pesme (10 ; 2009 ; Niš)
Festivali tchavarikane romane giljengoro = Festival dečije romske pesme = Festival of Romanies' Children Songs / Dečiji romski festival Romske pesme 2009 ; [urednik Aleksandar Blagojević ; prevod na romski jezik Mirjana Jumerović ; notne zapise priredio Igor Ibišević]. – Niš : Studentski kulturni centar, 2009 (Niš : Tradepromet). – 80 str. : ilustr. ; 21 cm
ISBN 978-86-7757-157-3
- 246)
- 247) DUMUTNIPE ječe bajatosko / [priredila Snežana Jović Vlaškalić ; ilustracije Sibin Slavković]. 3. izd. – Novi Sad : Didakta, 2009 (Subotica : Rotografika). – [44] str. : ilustr. ; 29 cm
ISBN 978-86-82059-37-0
- 248) DUŠANIĆ, Srđan
Položaj i problemi mladih Roma / Srđan Dušanić, Ilija Trninić. – 1. izd. – Banja Luka : Perpetuum mobile – Centar za razvoj mladih i zajednice, 2009 (Banja Luka : Art print). – 71 str. : tabele, graf. prikazi ; 24 cm
ISBN 978-99955-655-0-3
- 249) ĐIGIĆ, Gordana

- Romska deca i testovi inteligencije / Gordana Đigić. – Beograd : Zadužbina Andrejević, 2009 (Beograd : Todra plus). – 103 str. : tabele ; 25 cm. – (Biblioteka Posebna izdanja / Zadužbina Andrejević ; 228)
ISBN 978-86-7244-827-6
- 250) ĐURIĆ, Rajko
Romski glagoli, njihovo poreklo i značenje / [Rajko Đurić]. – 1. izd. – Beograd : Pomoć deci, 2009 (Beograd : Magnus TMC). – 132 str. ; 21 cm
ISBN 978-86-909863-1-6
- 251) ISTORIJA, kultura, tradicija i običaji Roma / [urednica Ana Saćipović]. – Niš : Punta, 2009 (Niš : Punta). – 51 str. ; 29 cm
ISBN 978-86-7990-048-7
- 252) JOVIĆ-VLAŠKALIĆ, Snežana
Čavorro inčarel orto te džanel pire orturja / [Snežana Jović-Vlaškalić ; ilustracije Sibin Slavković ; nakhada Igor Dimić]. – 3. izd. – Novi Sad : Didakta, 2009 (Subotica : Rotografika). – 53 str. : ilustr. u bojama ; 30 cm
ISBN 978-86-82059-58-5
- 253) КАД срце засветлуца : антологија новијег српског песништва за децу и младе : (од Љубивоја Ршумовића до Јулије Марјановић) / [приредио] Перо Зубац. – Рума : Српска књига, 2009 (Рума : Српска књига). – 871 стр. ; 20 см. – (Библиотека Цветници)
ISBN 978-86-7564-525-2
- 254) KRASNIĆI, Alija
Katar—?! / Alija Krasnić. – Subotica : Rromane pustika – Romske knjige, 2009 (Kragujevac : Marković). – 102 str. : autorova slika ; 22 cm. – (Rromane pustika = Romske knjige ; e pustik; 8)
ISBN 978-86-87317-07-9
- 255) LEGARUTNO vaš pačavibe standardia publikana dživdipaske / [gatisarđa] Komiteti advokatengo vaš manuškane hakaja. – Beograd : Komiteti advokatengo vaš manuškane hakaja, 2009 (Beograd : Dosije studio). – 134 str. ; ilustr. ; 24 cm
ISBN 978-86-83209-27-9
- 256) MIJAČIĆ, Dragiša
Analiza troškova i dobiti od primene indeksa za inkluziju u obrazovnom sistemu Republike Srbije / Dragiša Mijačić. – 1. izd. – Beograd : Save the Children UK, Program za Srbiju, 2009 (Beograd : Colorgrfx). – 35, 35 str. : ilustr. ; 30 cm
ISBN 978-86-83939-37-4
- 257) RAMIĆ, Bahrudin
Desipe romani = Zora cigana = Gispy Soul / Bahrudin Ramić ; [prevod na engleski Dijana Odošajić]. – Banja Luka : KZ "Vaso Pelagić", 2009 (Banja Luka : Grafid). – 131 str. : fotogr. ; 20 cm. – (Biblioteka Mostovi od riječi ; 2)
ISBN 978-99938-26-74-3
- 258) *PREDLOZI za poboljšanje dostupnosti i kvalitetnog osnovnog obrazovanja za romske devojčice / [urednica Milena Ćuk ; prevod na engleski jezik Danijela Korać-Mandić]. – Novi Sad : Novosadski humanitarni centar, 2009 (Novi Sad : Repro print). – 16, 16 str. ; 25 cm
ISBN 978-86-85715-20-4
- * ROMI i rodna pitanja : razgovori u zajednici o rodu i njegovom uticaju na HIV vulnerabilnost / [izveštaj pripremile Danijela Korać-Mandić, Mira Novaković, Lee-Nah Hsu ; saradnici na projektu Čila Stojanović, Biljana Rašković-Živković, Nenad Opačić ; prevod na engleski jezik Nina Pupovac, Danijela Korać-Mandić]. – Novi Sad : Novosadski humanitarni centar, 2009 (Novi Sad : Litostudio). – 42, 42 str. ; 25 cm
ISBN 978-86-85715-17-4
- * ROMSKI kuvar = Roma cookbook / [pripremile Biljana Rašković-Živković, Danijela Korać-Mandić, Mira Novaković Ilin ; fotografije Biljana Rašković-Živ-

- ković ; prevod na engleski Nina Pupovac]. – Novi Sad : Novosadski humanitarni centar, 2009 (Novi Sad : Repro print). – 72 str. : ilustr. ; 21 cm
ISBN 978-86-85715-22-8
- 259) RROMANE paramiča : antologija. Pustik 1 = Romske bajke : [antologija]. Knj. 1 / gatisarda, priredio Alija Krasnići ; nakhada katar e rromani pe srbikani thaj katar e srbikani pe rromani čhib, preveo sa romskog na srpski i sa srpskog na romski Alija Krasnići. – Subotica : Rromane pustika – Romske knjige, 2009 (Kragujevac : Marković). – 468 str. : slika A. Krasnićija ; 22 cm. – (Rromane pustika – Romske knjige ; pustik; 7)
ISBN 978-86-87317-06-2
- 260) TRAGOVI duše 4 : zbornik radova [članova Saveza književnika u otadžbini i rasejanju, Ogranak u Novom Sadu] / [urednik Igor Stanković]. – Novi Sad : SKOR [tj.] Savez književnika u otadžbini i rasejanju, Ogranak, 2009 (Zemun : Gorapres). – 184 str. : ilustr. ; 25 cm
ISBN 978-86-7970-053-7
- 261) TRAJNIK : antologija poezije pesnika nacionalnih manjina i etničkih zajednica u Republici Srbiji. Tom 2 / priredio Risto Vasilevski. – 1. izd. – Smederevo : Arka, 2009 (Smederevo : Arka press). – 508 str. : slike autora ; 21 cm. – (Biblioteka Antologije / Arka)
ISBN 978-86-7610-094-1
- 2010.**
- 262) BAŠIĆ, Goran
Politička akcija : romski pokret i promene / Goran Bašić. – Beograd : Čigoja štampa, 2010 (Beograd : Čigoja štampa). – 170 str. : geogr. karta ; 20 cm
ISBN 978-86-7558-783-5
- 263) CIMBALJEVIĆ, Zdravko
Humani kapital : doprinos Fondacije za stipendiranje Roma 2005-2010 : monografija o petogodišnjem radu / Zdravko Cimbalević, Đurđica Ćorić ; [prijevod Senad Sejdović, Bojana Radović]. – Podgorica : OSCE – Misija u Crnoj Gori : Fondacija za stipendiranje Roma, Institut socijalne inkluzije, 2010 (Podgorica : Mouse studio). – 107 str. : ilustr. ; 30 cm. – (Biblioteka Identitas)
- 264) DIMIĆ, Trifun
Sutra ću na put : (pesme) / Trifun Dimić ; priredio Franja Petrinović ; [prevod na romski Igor Dimić (predgovor), Trifun Dimić (pesme)]. – Novi Sad : Zavod za kulturu Vojvodine, 2010 (Novi Sad : Scan studio). – 103 str. ; 20 cm. – (Edicija "Prevodi" ; knj. 4)
ISBN 978-86-85083-39-6
- 265) DUMUTNIPE ječe bajatosko / [priredila Snežana Jović Vlaškalić ; ilustracije Sibin Slavković]. – 4. izd. – Novi Sad : Didakta, 2010 (Subotica : Rotografika). – [44] str. ; ilustr. ; 29 cm
ISBN 978-86-82059-37-0
- 266) ĐURIĆ, Rajko
Istorija romske književnosti / Rajko Đurić. – Vršac : Književna opština Vršac, 2010 (Vršac : Tuli). – 178 str. ; 19 cm. – (Biblioteka Vetrokaz)
ISBN 978-86-7497-151-2
- 267) INDIKATORI jednake dostupnosti kvalitetnog obrazovanja za Rome / [urednik Jadranka Stojanović]. – Beograd : Fond za otvoreno društvo, 2010 (Beograd : Dosije studio). – 253 str. : tabele ; 25 cm
ISBN 978-86-82303-07-7
- 268) JOVANOVIĆ, Pera
Baronove priče = Baronoske paramiča / Pera Jovanović Baron ; [preveo i prilagodio Rajko Ranko Jovanović]. – Indija : Narodna biblioteka "Dr Đorđe Natošević", 2010 (Indija : Grafotrade). – 108 str. ; ilustr. ; 21 cm
ISBN 978-66-80643-24-3
- 269) *JOVIĆ-VLAŠKALIĆ, Snežana

- Čhavorro inčarel orto te džanel pire orturja / Snežana Jović-Vlašćalić ; ilustracije Sibir Slavković ; nakhada Igor Dimić. – 4. izd. – Novi Sad : Didakta, 2010 (Subotica : Rotografika). – 52 str. ; ilustr. ; 30 cm
ISBN 978-86-82059-58-5
- 270) KNEŽEVIĆ, Aleksandar
Romi (Cigani) u Beogradu : etnodemografska proučavanja / Aleksandar Knežević. – Beograd : Geografski fakultet, 2010 (Kraljevo : Duga). – 114 str. : ilustr. ; 25 cm
ISBN 978-86-82657-86-6
- 271) * KOVAČ, Piroška
Istinite priče naših života = Čače paramiče amare trajosko = Életeink igaz me-
séi / Piroška Kovač, Elizabeta Zec ; [ilustrovala Elizabeta Zec, Ilona Neuge-
bauer ; prevodioci Igor Dimić, Danijela Jovanović]. – 1. izd. – Sombor : Rro-
mano khero, 2010 (Sombor : Stojko graf). – 60 str. : ilustr. ; 21 cm
ISBN 978-86-912205-0-1
- 272) PETAN, Svanibor
Lambada na Kosovu : etnomuzikološki ogledi / Svanibor Petan ; izbor i prevod s engleskog Iva
Nenić. – Beograd : Biblioteka XX vek : Knjižara Krug, 2010 (Beograd : Čigoja štampa). – 240 str. :
ilustr., note ; 17 cm. – (Biblioteka XX vek ; 187)
ISBN 978-86-7562-091-4
- 273) PETICIE thaj bahamia : hakaja thaj praksa / [gatisarđa] Komitet juridikake dženengo vaš manuši-
kane hakaja, Fondacia Hajnrih Bel ; [redaktoresko šerutnipe Dejan Milenković ... [et al.]. – Beo-
grad : Komitet juridikake dženengo vaš manušikane hakaja, 2010 (Beograd : Dosije studio). – 117
str. ; ilustr. ; 24 cm
ISBN 978-86-83209-29-3
- 274) PRIRUČNIK za unapređenje položaja Romkinja u Srbiji / [tekst napisala Anne-Maria Čuković ; pri-
redila Vera Kurtić]. – Niš : Ženski prostor, 2010 (Niš : Punta). – str. ; cm
ISBN 978-86-88475-00-6
- 275) ROMI i odgovorna Vlada : [analize (ne)izdvojenih sredstava u budžetima Ministarstva prosvete,
Ministarstva zdravlja, Ministarstva životne sredine i prostornog planiranja, i Ministarstva eko-
nomije i regionalnog razvoja : za 2008. godinu] / [Rozalija Ilić ... [et al.]. – Kragujevac : Romski
informativni centar, 2010 (Kragujevac : Grafostil). – 112 str. ; graf. prikazi ; 24 cm
ISBN 978-86-83937-14-1
- 276) *SAR aresimasa te ćeren ašunimasko vaćar ipe? : lil pale ćidimata katar civilno amalipe ande Sr-
bija. – Beograd : Građanske inicijative, 2010 (Novi Sad : YU top agencija). – 116 str. : ilustr. ; 20 cm
ISBN 978-86-7408-038-2
- 277) VUKMIROVIĆ, Dragan
Romi u popisu : probni popis stanovništva, domaćinstava i stanova 1-15. novembra 2009. / [Dra-
gan Vukmirović, Ljiljana Đorđević, Snežana Lakčević]. – Beograd : Republički zavod za statistiku,
2010 (Beograd : Republički zavod za statistiku). – 51, 51 str. ; ilustr. ; 24 cm
ISBN 978-86-6161-001-1

Periodične publikacije

2000.

- 278) RAPORTO e bućako / Skupština thaj o gatisarimasko konzili AP Vojvodinako ; urednik Rafail Ru-
skovski. – 2000/2004- . – Novi Sad : Izvršno veće AP Vojvodine, 2004- (Novi Sad : Dnevnik – Štam-
parija)
- 279) РОМИ : социолошки увид = The Romanies : sociological insight / главни и одговорни уредник
Драгољуб Б. Ђорђевић. – 2000, бр. 1- . – Ниш : УГ „Компенски социолошки сусрети”: Пеликан
принт, 2000- . – 24 цм. – (Компенске социолошке свеске)

2003.

- 280) THEM / harne vrjamako direktori thaj redaktori Stevan Nikolić. – Brš 1, đin. 1 (2003)- . – Novi Sad (Kosovska 10) : Nevimasko-inklistimasko kher THEM, 2003- (Novi Sad : Tampograf)
ISSN 1820-3280
- 281) RROMNJAKI zor : lil pala e Rromnji thaj familija = Snaga žene : časopis za ženu i porodicu / glavna i odgovorna urednica = šerutni Đurdica Zorić. – 2004, br. 1- . – Beograd : Romski ženski centar “Bibija” = Romano dzuvljikano centro “Bibija”, 2004- (Beograd : AB Taš)
ISSN 1820-0125

2005.

- 282) ČHAVORRENGO them / redaktori Stevan Nikolić. – Brš 1, đin. 1 (jan. 2005)- . – Novi Sad : Nevimasko inklistimasko kher THEM, 2005-
ISSN 1451-9518

2006.

- 283) *FLUTURA : revistë për çështjet e fëmijve të Ashkalive / odgovorni urednik Toplica Abedin. – [2006], nr. 1- . – Novi Sad : Matica Aškalija, [2006]- . – Ilustr. ; 30 cm
ISSN 2217-3056

Članci

2000.

- 284) ĐORĐEVIĆ, Dragoljub B.
Кривудаџи друмови до ромских душа : црквени великодостојници о Ромима као верницима / Драгољуб Ђорђевић, Драган Тодоровић
U: Зборник Матице српске за друштвене науке. – ISSN 0352-5732. – 109 (2000), стр. 205-238
- 285) LUSURDO, Domeniko
Немци, Европљани, Цигани и Папуанци / Доменико Ласурдо ; превела са италијанског Сања Бојанић
U: Свети Дунав. – ISSN: 0354-5377. – Бр. 5/6 (1999/2000), стр. 75-78
- 286) TAIROVIĆ, Zoran
Река, слике, немири--- / Зоран Таировић
U: Свети Дунав. – ISSN 0354-5377. – Бр. 5/6 (1999-2000), стр. 22-23

2001.

- 287) KLEUT, Marija
Њихови написани мемоари : Свенка Савић, Марија Александровић, Станка Димитров, Јелена Јовановић, Ромкиње. Биографије старих Ромкиња у Војводини, “Футура публикаације”, Нови Сад 2001 / Марија Клеут
U: Летопис Матице српске. – ISSN 0025-5939. – 177, 468, 3 (сеп. 2001), стр. 365-369
- 288) TABUKI, Antonio
Cigani i renesansa / Antonio Tabuki ; prevod sa italijanskog Nikola Popović
U: Sveske. – ISSN: 0353-5525. – God. 13, br. 57/58 (dec. 2001), str. 105-111

2002.

- 289) CIGÁNSKE štastie / preložila Marína Šimáková
U: Zornička. – ISSN: 0353-877X. – Roč. 12, č. 5/6 (2001/2002), str. 6-7
- 290) ĐORĐEVIĆ, Dragoljub B.
Religijska svest Roma muslimana (i pravoslavaca) / Dragoljub B. Đorđević, Dragan Todorović
U: Habitus. – ISSN: 1450-8710. – Br. 8 (2002), str. 147-167
- 291) KURINA VEREBES, Gusztáv
Kiveszőben a magyar zenei kultúra egy fontos része? / Kurina Verebes Gusztáv
U: Bácsország. – ISSN 1450-6831. – 10/12. [sz.] (2002. okt.-dec.), str. 44-47

- 292) TOPALOVIĆ, Vesna
Aleksandar Bobik, prevodi : Lenau u Banatu / Vesna Topalović
U: Bibliotečki bilten. – ISSN: 1451-1886. – Br. 3/4 (2002), str. 34-36

2003.

- 293) A cigány meg a hodzsza : délszláv népmese
U: Mézeskalács. – ISSN: 0352-6070. – 51. évf. (2003. jan.), str. 6
- 294) ADAMOV, Marija
Koncert 100 violina / Marija Adamov
U: Pozorište. – ISSN: 0352-907X. – God. 70, br. 7/9 (mart – maj 2003.), str. 27
- 295) CIDILKO, Vesna
Aleksandar Tišma i Rajko Đurić: o literarnom i etničkom identitetu u manjinskoj i u većinskoj knji-
ževnosti / Vesna Cidilko
U: Sveske. – ISSN: 0353-5525. – God. 15, br. 69 (sept. 2003), str. 78-86
- 296) BRIZA, Jan
Људи које нико неће / Јан Бриза
U: Дневник. – ISSN 0350-7556. – Год. 61, бр. 20228 (6. јун 2003), стр. 12
- 297) BRIZA, Jan
Прве новине на ромском језику / Ј. Бриза
U: Дневник. – ISSN 0350-7556. – Год. 61, бр. 20083 (9. јан. 2003), стр. 14
- 298) MÉSZÁROS, Zoltán
A romákról nyugati szemmel : Sir Angus Frazer: A cigányok Osiris Kiadó, Budapest 2002. /
Mészáros Zoltán
U: Képes Ifjúság. – ISSN: 0352-647X. – 59., 2298. (19. nov. 2003.), str. 9
- 299) VARJÚ, Márta
Kenedi hazatér : Želimir Žilnik legújabb filmje az innen Németországba kivándorolt cigányok ha-
zatoloncoltatását boncolgatja / Varjú Márta
U: Magyar Szó. – ISSN: 0350-4182. – 60. évf., 129. sz. (2003. jún. 3.), str. 11

2004.

- 300) ĐORĐEVIĆ, Dragoljub B.
Protestantizaciji Roma Srbije : uvodna rasprava / Dragoljub B. Đorđević
U: Religija i tolerancija = Religion and Tolerance. – ISSN: 1451-8759. – Br. 1 (2004), str. 103-112
- 301) JOVANOVIĆ, Zoran
Svi Jovanovići, a Zoran bolji i od Sergeja Trifunovića : suno e promengo: san dvade-
setšestogodišnjaka pretočen u romsko pozorište / [razgovor vodila] Ivana Grgurić
U: Građanski list. – ISSN 1450-9725. – God. 4, br. 1233/1235 (1/3. maj 2004), str. 9
- 302) BRIZA, Jan
Ни на небу ни на земљи : војвођански медији на језицима националних мањина / Јан Бриза
U: Дневник. – ISSN 0350-7556. – Год. 62, бр. 20575 (23. мај 2004), стр. 6
- 303) KOVAČ, Miroslav
Пластични циганства / Мирослав Ковач
U: Руске слово. – ISSN: 0350-4603. – Рок 60, ч. 14 (2004), стр. 11
- 304) NIKIĆ, Sava
Zadužio kulturu jednog naroda : s memorijala posvećenog velikom Trifunu Dimiću (1956-2001) /
S. [Sava] Nikić
U: Građanski list. – ISSN: 1450-9725. – God. 4, br. 1370 (15. sept. 2004), str. 11
- 305) NOVAKOV, Marina
Porodični život Roma / Novakov Marina
U: Letopis naučnih radova. – ISSN 0546-8264. – God. 28, br. 1 (2004), str. 146-158

2005.

- 306) GÁL, Zoltán
Ahol a csárdás született : a tambura- és cigányzene Baján / Gál Zoltán
U: Bácsország. – ISSN: 1450-6831. – 1.=32. sz. (2005), str. 76-77
- 307) SIKIMIĆ, Biljana
Љиљана Радуловачки: Роми у Срему, Београд, 2004. / Биљана Сикимић
U: Зборник Музеја Срема = Proceedings of the Srem Museum. – ISSN: 0354-687X. – 6 (2005), str. 159-161

2006.

- 308) GAJIĆ, Zlatomir
Постхумни дуг ромском просветитељу / Златомир Гајић
U: Дневник. – ISSN: 0350-7556. – God. 64, br. 21256 (13. april 2006), str. 21
- 309) HORVÁTH, György
Programatikuskok ; Mi a magyar? ; Mi a cigány? ; Hangjáték-kultúra / SZHGY [Szerbhorváth György]
U: Híd. – ISSN: 0350-9079. – 70., 3. (mart 2006.), str. 114-115
- 310) JOCIĆ, Mirjana
Škola romologije / Mirjana Jocić
U: Misao. – ISSN: 0350-817X. – N.s., god. 5, br. 37=495 (2007), str. 26.
- 311) LAKATOŠ, Robi
Успешна и неортодоксна циганска музика / [разговор водила] Наташа Пејчић
U: Дневник. – ISSN: 0350-7556. – God. 64, br. 21513 (30. dec. 2006), str. 13
- 312) NIKIĆ, Sava
Protiv predrasuda, za reč i misao / S. [Sava] Nikić
U: Građanski list. – ISSN: 1450-9725. – God. 6, br. 1942 (10. april 2006), str. 9
- 313) POPOVIĆ, Bojana
Romi kao drugi u “Ciganskoj pesmi” Boška Petrovića / Bojana Popović
U: Sveske. – ISSN: 0353-5525. – God. 18, br. 81 (jul 2006), str. 133-138
- 314) RIMAR, Melanija
Циџанство ше чита з велькими буквами / Мелания Римар
U: Заградка. – ISSN: 0353-9938. – Рок 60, ч. 1 (септ. 2006), стр. 4
- 315) SUBOTA, Minja
Како смо забављали Тита. 27, Циганкино “Срце” раскатанчило Титово / Миња Субота
U: Дневник. – ISSN: 0350-7556. – Год. 64, бр. 21425 (3. окт. 2006), стр. 3

2007.

- 316) BOGDANOVIĆ, Jovan S.
*** [Гвоздено тане ваздух веже...] / Јован Богдановић
U: Златна греда. – ISSN: 1451-0715. – Год. 7, бр. 71 (септ. 2007), стр. 58
- 317) GARIĆ, D.
Pokušaj razbijanja stereotipa o Romima / tekst i foto D. Garić
U: Građanski list. – ISSN: 1450-9725. – God. 7, br. 2442 (23. avg. 2007), str. 11
- 318) GARIĆ, D.
Važan korak ka razbijanju predrasuda / D. G. [Garić]
U: Građanski list. – ISSN: 1450-9725. – God. 7, br. 2427 (8. avg. 2007), str. 11
- 319) KAJON, Jelena
Sociometrijski status romske i neromske dece u osnovnoj školi / Jelena Kajon, Vladimir Mihić, Mirjana Franceško
U: Pedagoška stvarnost. – ISSN: 0553-4569. – God. 53, br. 1/2 (2007), str. 99-110
- 320) MIHÁLYI, Katalin

A roma művészet Palicson : a 100 Tagú Cigányzenekar és a Rajkó Művészegyüttes is fellép a csütörtökön kezdődő Romart Fesztiválon / m. k. [Mihályi Katalin]

U: Magyar Szó. – ISSN: 0350-4182. – 64. évf., 200. sz. (2007. aug. 28.), str. 15

- 321) РОМСКИ писні : (виборьь ромских писнох з рижних жемох и стредкох) / [составила] Катарина

Тайкон ; [преклад Гелена Гафич-Стойков]

U: Шветлосц. – ISSN: 0488-7557. – Рок 45, ч. 4 (2007), стр. 498-504

2008.

- 322) BOGDANOVIĆ, Jovan S.

Песма глади / Јован Богдановић

U: Златна греда. – ISSN: 1451-0715. – Год. 8, бр. 75/76 (јан./феб. 2008), стр. 38

- 323) JOVANOVIĆ, Zoran

Боје / Зоран Јовановић

U: Кратке, краће и најкраће драме на свету / приредио Јован Ћирилов.

– Вршац : КОВ – Књижевна општина Вршац, 2008. – (Библиотека Антологије). – ISBN 978-86-7497-144-4. – Год. 8, бр. 11 (2008), стр. 75.

- 324) FARKAŠ, Ištvan

Civilni sektor u Vojvodini – razvijati ili razvijati? / Ištvan Farkaš

U: Habitus. – ISSN 1450-8710. – God. 9, br. 15 (2008), str. 183-188.

- 325) KRIŠ-PIGER, Jelena

Како до квалитетног образовања за све / Јелена Криш Пигер

U: Филозофеме. – ISSN 1452-5313. – Бр. 7 (2008), стр. 5-11

- 326) TAIROVIĆ, Zoran

Невидљива ромска уметност / Зоран Таировић

U: Филозофеме. – ISSN 1452-5313. – Бр. 7 (2008), стр. 12-22

- 327) PALATINUS, Ksenija

Витворени заједнички пројекти : сотрусоване рускеј и ромскеј заједници у Суботици / Ксенија Палатинус

U: Руске слово. – ISSN 0350-4603. – Рок 63, ч. 39 (2008), стр. 10

2009.

- 328) JEVTIĆ, Milorad H.

Od kartonske do prave kuće : “Manje estetike – više etike” / Milorad H. Jevtić

U: DANS. – ISSN: 0351-9775. – Br. 67 (oktobar 2009), str. 46-47

- 329) MÁRIÁS, Endre

Analógiaháttér / Máriás Endre

U: Képes Ifjúság. – ISSN: 0352-647X. – 64. évf., 2532. sz. (2009. márc. 4.), str. 3.

- 330) MARKOVIĆ, Željko

Импресије из Циганског сокака / Жељко Марковић

U: Дневник. – ISSN: 0350-7556. – Год. 67, бр. 22417 (12. јул 2009), стр. 7

2010.

- 331) BOGDANOVIĆ, Jovan S.

Сви моји животи / Јован Богдановић

U: Златна греда. – ISSN 1451-0715. – Год. 10, бр. 110 (дец. 2010), стр. 43.

- 332) GAUß, Karl-Markus

A svinjai kutyaevők : [riport]részlet / Karl-Markus Gauß ; Adamik Lajos fordítása

U: Híd. – ISSN: 0350-9079. – 74. évf., 5. sz. (2010. máj.), str. 55-73

- 333) NIKOLIĆ, Jovan

- Dan / Jovan Nikolić
U: Polja. – ISSN: 0032-3578. – God. 55, br. 465 (sept.-okt. 2010), str. 19
- 334) NIKOLIĆ, Jovan
Derby / Jovan Nikolić ; aus dem Serbischen von Dragoslav Dedović und Dagmar Vohburger
U: Die Neue Rundschau. – ISSN: 0028-3347. – Jg. 121, H. 3 (2010), str. 86
- 335) NIKOLIĆ, Jovan
Der Pflanzen-Erotomane / Jovan Nikolić ; aus dem Serbis-
chen von Dragoslav Dedović und Dagmar Vohburger
U: Die Neue Rundschau. – ISSN: 0028-3347. – Jg. 121, H. 3 (2010), str. 87
- 336) NIKOLIĆ, Jovan
Dlake / Jovan Nikolić
U: Polja. – ISSN: 0032-3578. – God. 55, br. 465 (sept.-okt. 2010), str. 21
- 337) NIKOLIĆ, Jovan
Floroerotoman / Jovan Nikolić
U: Polja. – ISSN: 0032-3578. – God. 55, br. 465 (sept.-okt. 2010), str. 21
- 338) NIKOLIĆ, Jovan
Gute Nacht / Jovan Nikolić ; aus dem Serbischen von Dragoslav Dedović und Dagmar Vohburger
U: Die Neue Rundschau. – ISSN: 0028-3347. – Jg. 121, H. 3 (2010), str. 91
- 339) NIKOLIĆ, Jovan
Haare / Jovan Nikolić ; aus dem Serbischen von Dragoslav Dedović und Dagmar Vohburger
U: Die Neue Rundschau. – ISSN: 0028-3347. – Jg. 121, H. 3 (2010), str. 85
- 340) NIKOLIĆ, Jovan
Igre u mraku / Jovan Nikolić
U: Polja. – ISSN: 0032-3578. – God. 55, br. 465 (sept.-okt. 2010), str. 18
- 341) NIKOLIĆ, Jovan
Meteorizam / Jovan Nikolić
U: Polja. – ISSN: 0032-3578. – God. 55, br. 465 (sept.-okt. 2010), str. 21-22
- 342) NIKOLIĆ, Jovan
Meteorismus / Jovan Nikolić ; aus dem Serbischen von Dragoslav Dedović und Dagmar Vohburger
U: Die Neue Rundschau. – ISSN: 0028-3347. – Jg. 121, H. 3 (2010), str. 89
- 343) NIKOLIĆ, Jovan
Pinocchio / Jovan Nikolić ; aus dem Serbischen von Dragoslav Dedović und Dagmar Vohburger
U: Die Neue Rundschau. – ISSN: 0028-3347. – Jg. 121, H. 3 (2010), str. 92
- 344) NIKOLIĆ, Jovan
Pinocchio ili kruženje materije u istoriji / Jovan Nikolić
U: Polja. – ISSN: 0032-3578. – God. 55, br. 465 (sept.-okt. 2010), str. 22
- 345) NIKOLIĆ, Jovan
Rettung / Jovan Nikolić ; aus dem Serbischen von Dragoslav Dedović und Dagmar Vohburger
U: Die Neue Rundschau. – ISSN: 0028-3347. – Jg. 121, H. 3 (2010), str. 88
- 346) NIKOLIĆ, Jovan
San Sinan / Jovan Nikolić
U: Polja. – ISSN: 0032-3578. – God. 55, br. 465 (sept.-okt. 2010), str. 19-20
- 347) NIKOLIĆ, Jovan
Schuld / Jovan Nikolić ; aus dem Serbischen von Dragoslav Dedović und Dagmar Vohburger
U: Die Neue Rundschau. – ISSN: 0028-3347. – Jg. 121, H. 3 (2010), str. 90
- 348) NIKOLIĆ, Jovan
Suza / Jovan Nikolić
U: Polja. – ISSN: 0032-3578. – God. 55, br. 465 (sept.-okt. 2010), str. 20
- 349) NIKOLIĆ, Jovan
Svitanje u središtu neverovatnog / Jovan Nikolić

- U: Sveske. – ISSN: 0353-5525. – God. 16, br. 74 (dec. 2004), str. 9-10
- 350) NIKOLIĆ, Jovan
Zemun / Jovan Nikolić ; aus dem Serbischen von Dragoslav Dedović und Dagmar Vohburger
U: Die Neue Rundschau. – ISSN: 0028-3347. – Jg. 121, H. 3 (2010), str. 84
- 351) PREDIKCIJA školskog postignuća i konativnog funkcionisanja romske i neromske dece / Veljko Jovanović, Snežana Tovilović, Zdenka Novović i Mikloš Biro
U: Primenjena psihologija. – ISSN: 1821-0147. – Vol. 3, sv. 3 (2010), str. 239-254
- 352) RANDELJ, Đorđe
Све Цигани, само ја Ром / Ђорђе Рандељ
U: Дневник. – ISSN: 0350-7556. – Год. 68, бр. 22879 (24. окт. 2010), стр. 7
- 353) SAVIĆ, Svenka
Путовања Трифуна Димића / Свенка Савић
U: Дневник. – ISSN 0350-7556. – Год. 68, бр. 22737 (4. јун 2010), стр. 22.

Neknjižna građa

- 354) MESEC romsko-ženskog aktivizma [Slikovna građa] : 8. mart – 8. april. – [S. l. : Romsko-ženska mreža Srbije, 200?]. – 1 razglednica : u bojama ; 15 x 10 cm

2002.

- 355) * ABCD of multiculturalism [Viševrsna građa] / [editor Ivana Indin ; translation Dragan Božanić]. – Novi Sad : Center for Multiculturalism, 2002 (Novi Sad : Futura). – 52 str. : ilustr. ; 16 x 16 cm. – 1 elektronski optički disk (CD-ROM) ; 12 cm
ISBN 86-902287-3-X
- 356) BUKVAR multikulturalnosti [Viševrsna građa] / [urednica Ivana Indin]. – Novi Sad : Centar za multikulturalnost, 2002 (Novi Sad : Futura). – 52 str. : ilustr. ; 16 x 16 cm. – 1 elektronski optički disk (CD-ROM) ; 12 cm
ISBN 86-902287-3-X
- 357) LIL multikulturizmosko [Viševrsna građa] / [urednica Ivana Indin ; prevod Tamara Jovanović]. – Novi Sad : Maškar pala multikulturalnost, 2002 (Novi Sad : Futura). – 52 str. : ilustr. ; 16 x 16 cm. – 1 elektronski optički disk (CD-ROM) ; 12 cm
ISBN 86-902287-3-X
- 358) ROMSKE pesme [Zvučni snimak] / [izvodi] Esma [Redžepova-Teodostevska i] Ansambl Teodosievski. – Beograd : PGP RTS, 2002. – 1 CD : stereo ; 12 cm
- 359) ROMSKE pesme [Zvučni snimak] / Esma [Redžepova-Teodostevska i] Ansambl Teodosievski. – Beograd : PGP RTS, 2002. – 1 zvučna kaset : stereo

2003.

- 360) AJDE manza, an khangiri [Zvučni snimak] = Podi samnom u harem : ciganske pesme / [izvode] Šaban Bajramović... [et al.]. – Beograd : PGP RTS, 2003. – 1 CD (55,29 min.) ; 12 cm
- 361) AJDE manza, an khangiri [Zvučni snimak] = Podi samnom u harem : ciganske pesme / [izvode] Šaban Bajramović... [et al.]. – Beograd : PGP RTS, 2003. – 1 zvučna kaset : stereo
- 362) CUMAJLE. Orkestar
Gipsy Songs [Zvučni snimak] / [aranžmani i izvođenje orkestar] Tsumaille.- Novi Sad : Orkestar Tsumaille, 2003. – 1 CD : stereo ; 12 cm
- 363) I istoria le Rromenqi [Zvučni snimak] / o autòro Pètre Petcùc ; o rromano nakhavipen thaj o vak Geòrge Sarău. – [S. l.] : Unicef : Ministerul educației și cercetării, 2003. – 1 zvučna kaset : stereo
- 364) SMOLDEREN, Tjeri
Džipsi. 1, Ciganska zvezda / [autor Tjeri] Smolderen ; [crtež] Marini. – Novi Sad : Marketprint, 2003 (Novi Sad : "Stojkov"). – 63 str. : ilustr. ; 29 cm. – (Specijalno izdanje Stripoteke)

2004.

- 365) KOTAR akaja rig lumiaki [Zvučni snimak] = S ove strane sveta / [izvodi] Kalo Pampuri = Crni voz ; orkestar Srđana Azirovića ; i specijalni gost Maksut Maksutović Maksa. – Beograd : PGP RTS, 2004. – 2 CD : stereo ; 12 cm

2006.

- 366) NAJVEĆI hitovi [Zvučni snimak]. 01, Hajd'mo svi da pevamo / [izvodi] Muharem Serbezovski. – Beograd : PGP RTS, 2006. – 1 CD (79,26 min) ; 12 cm
- 367) NAJVEĆI hitovi [Zvučni snimak]. 02, Zašto su ti kose pobebele družo / [izvodi] Muharem Serbezovski. – Beograd : PGP RTS, 2006. – 1 CD (112,21 min) ; 12 cm

2007.

- 368) 30 [TRIDESET] godina sa trubom [Zvučni snimak] / [izvodi] Usnija Redžepova. – 1 izd. – Beograd : PGP RTS, 2007 (Beograd : PGP RTS). – 1 CD (74,45 min) ; 12 cm + tekstualni prilog ([40] str.)
ISBN 978-86-86671-66-0

2008.

- 369) KUSTURICA, Emir
Time of the Gypsies [Video snimak] : Emir Kusturica's punk opera / performed by The No Smoking Orchestra ; [music Dejan Sparavalo, Nenad Jankovic, Stribor Kusturica]. – Beograd : Palass NSO, 2008 (Kragujevac : Grafostil). – 1 DVD : zvuk, boja ; 12 cm + 1 publikacija ([208] str.)
-- Time of the Gypsies : Emir Kusturica's punk opera / editor and photography Dragan Teodorovic – Zeko ; translation Slavica Stergiou. – 208 str. : fotogr. ; 19 cm

Literatura

- Arsenović–Pavlović, Marina, Zorana Jolić, Nataša Buha-Đurović: Samopoštovanje učenika i socioekonomski status porodice dece Roma i neroma, Beograd, Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju, 2004.
- Bandić, Dušan, (1986), Funkcionalni pristup proučavanju porodične slave, Glasnik Etnografskog instituta SANU, 35 Beograd, 9-19 (preštampano; Dušan Bandić, 2008, Carstvo zemaljsko, carstvo nebesko, XX vek, Beograd, 239-255.
- BAUCAL, Aleksandar i Jadranka STOJANOVIĆ (2010): Indikatori jednake dostupnosti kvalitetnog obrazovanja za Rome. – Fond za otvoreno društvo, Beograd.
- Blagojević, Gordana (2005), Srbi u Kaliforniji, Etnološki institut SANU, knj. 54, Beograd 197-210.
- Blagojević, Marina (1992), *Stavovi studenata o Romima: širok osmeh i zlatan zub*; u: Društvene promene i položaj Roma: zbornik radova sa naučnog skupa održanog 10. i 11. decembra 1992. godine / ur. Miloš Macura i Aleksandra Mitrović. –SANU – Institut za socijalnu politiku, Beograd, str. 148–154.
- Bogdanić, Ana ur. (2005), *Usmene povijesti starijih Romkinja iz grada Rijeke*, Udruga žena Romkinja “Bolji život”, Rijeka, 79 str.
- Bogdanić, Ana (2005), *Multikulturno građanstvo i Romkinje u Hrvatskoj, Migracijske i etničke teme*, Institut za migracije i narodnosti, Zagreb, god.20, br.4, 339-365.
- Bogdanović, Dimitrije (1985), Krsna slava kao svetosavski kult, O krsnom imenu: zbornik, Beograd, Prosveta
- Bosić, Mila (1993), Đurđevdanski običaji i verovanja Srba u Vojvodini, Rad vojvođanskog muzeja 35, Novi Sad, 161-175.
- Bosić, Mila (1996), Godišnji običaji Srba u Vojvodini, Muzej Vojvodine, Prometej, Novi Sad.
- DENIĆ, Slavica (2010): Mentorski rad u srednjim školama i integracija romske dece. – Univerzitet u Novom Sadu – ACIMSI – Centar za menadžment u obrazovanju, Novi Sad (odbranjen magistarski rad).
- Dimić, Trifun (1996), Sveta Petka od Epivata do Jaša, Društvo Vojvodine za jezik i književnost, 46 str.
- Dimić, Trifun (1993), Služebnik, Beseda, Novi Sad.
- Dulić, Jasminka (2009), Svenka Savić i s. Rebeka Jadranka Anić (ur.), Rodna perspektiva u međureligijskom dijalogu u XXI veku, Futura publikacije i Ženske studije i istraživanja, Novi Sad, 156-171.
- GRANIĆ, Jagoda (2007): Jezik i identitet. – Hrvatsko društvo za primijenjenu lingvistiku, Zagreb–Split.

- ĐORĐEVIĆ, Dragoljub B. (2002): Romi na raskršću. – U: *Romi na raskršću : prava manjina i manjinskih zajednica* / ur. Dragoljub Đorđević, Jovan Živković. – Niš: Punta: Društvo dobre akcije: Komrenski sociološki susreti: Bahtalo drom, str. 164-168.
- Đorđević, Dragoljub i Dragan Todorović ur. (2003), *Religija i verski običaji Roma*, JUNIR, Niš.
- ĐORĐEVIĆ, Dragoljub B; ĆEBIĆ, Milica; SAVIĆ, Svenka (ur.) (2004): *Zbornik istraživačkih radova studenata Roma*. – Beograd: Centar za interaktivnu pedagogiju. – 195 str.
- Đurić, Rajko (1988) *Cigani sveta*, Jugoslovenska revija, Beograd.
- Hrnjica, Sulejman, Aleksandra Mitrović i Jadranka Stojanović (2000): *Uvod u kompenzatorno obrazovanje*. – Društvo za unapređivanje romskih naselja, Beograd.
- Ilić, Rozalija i Emilija Ilić (2002), *Običaji i tradicija Roma Kragujevca*, Romski informativni centar, Kragujevac, 88 str.
- IZVEŠTAJI o monitoringu (2007): *Jednaka dostupnost kvalitetnog obrazovanja za Rome u Srbiji*. – Fond za otvoreno društvo, Beograd.
- Jovanović, Danica (2004), *Iz srca naših Romkinja: život Romkinja u Banatu*, udruženje “Rom”, Novi Bečej, 82 str.
- Kalezić, Dimitrije (1992), *Krsne slave u Srba*, BIP Neven, Agencija JPJ, Beograd.
- Klajn, Ivan i Milan Šipka (2006): *Veliki rečnih stranih reči i izraza*. – Prometej, Novi Sad.
- Knežević, Srebrica (1982), *Žene Roma i njihov smisao za adaptaciju u skladu sa ekonomskim promenama*, Etnološki pregled, br. 17, Beograd, 279-293.
- Kovačević, Ivan (1985), *Pogovor, O krsnom imenu*, Zbornik, Beograd, 521-533.
- Kurtić, Vera priredila (2014), *Istorija romsko-ženske mreže u Srbiji: osnivanje, zalaganja, susreti, dokumenti*, Ženski protor, Niš (rukopis), 27 str.
- Kuzmanović, Bora (1992), *Stereotipije o Romima i etnička distanca prema Romima*, Sociologija, 34/1, Beograd, 119-126.
- Lazarević, Viktor (2006), *Religija Roma*, Refika Mustavić (ur.), *Ciganeska: uvod u romsku istoriju, jezik i kulturu*, Niš, Punta, 91-99.
- Ljubinković, Nenad (2007) *Romi i muzička tradicija naroda Balkana*, Danica: srpski narodni ilustrirani kalendar za 2008. god. 15 (2007), str. 253-263.
- Maluckov, Mirjana ur. (1979), *Etnološka građa o Romima – Ciganima u Vojvodini I*, Vojvođanski muzej: Sekcija etnologa Društva muzejskih radnika Vojvodine, Novi Sad.
- Mandić, Ivan, Dejan Đorđević, Rade Damjanović (2016), *Krsna slava kao tradicionalni porodični obred u srpskom pravoslavlju*, Religija i tolerancija, Beograd, Novi Sad, XIV/25, 220-138.
- Marjanović, Vesna (1993), *Kult sv. Petke u Sremu*, Folklor u Vojvodini, 7, Udruženje folklorista Vojvodine, Novi Sad, 106-116.
- Marjanović, Vesna (2011), *Krsna slava, srpski porodični ritual u kontekstu sakralnog i profanog*, Rad Muzeja Vojvodine, 53, Novi Sad, 207-217.
- Marjanović, Vesna (2015), *Predgovor*, Aleksandra Golubović, *Srpske slave i praznici*, Vulkan, Beograd.
- Matić, Miloš (2015), *Ekonomija porodične slave*, Glasnik etnografskog muzeja, Beograd, 79, 119-140.
- Mihajlović, Milena (2004), ur. *Zbornik istraživačkih radova studenata Roma*, CIP (Centar za interaktivnu pedagogiju, Beograd.
- Milićević, Nataša (2007), *Privatni život građanske porodice posle 1945. (Slave i proslave)*, Milan Ristović (ur), *Privatni život kod Srba u dvadesetom veku*, Clio, Beograd, 469-473.

- Milutinović, Vera (1954), *Krsna slava u jugoistočnom Banatu*, Rad vojvođanskih muzeja, 3, Vojvođanski muzej, Novi Sad, 281-284.
- Mitro, Veronika (2002), *Adresar ženskih nevladinih organizacija*, Ženske studije i istraživanja i Futura publikacije, Novi Sad.
- Mitro, Veronika i Marija Aleksandrović (2003), *Devica: da ili ne?* AB print publikacije, Novi Sad.
- Mitro, Veronika, Jelena Jovanović i Danica Šajin (2003), *Spremni za brak: da ili ne?* AB print publikacije, Novi Sad.
- Mitro, Veronika ured. (2004), *Nevidljive – ljudska prava Romkinja u Vojvodini*, Futura publikacije, Novi Sad.
- Mitro, Veronika (2009): *Mediji o Romima. – Ženske studije i istraživanja*, Novi Sad.
- URL: <http://www.yenskestudije.org.rs>
- Mitrović Aleksandra (1987), *Društveni položaj Roma u SR Srbiji*.
- Mitrović, Aleksandra (1990), *Na dnu: Romi na granici siromaštva*, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd.
- Mršević, Zorica (2004), *Romkinje između mita i (srbijanske tranzicije) stvarnosti*, Kruh i ruže, Zagreb, br. 24, 13-17.
- Mršević, Zorica (2004), *Parametri rodne analize romske zajednice u periodu tranzicije*, Prava čoveka, Savezno ministarstvo za manjine, Beograd, vol. 3/ 3-4, 9-23.
- Nikoletić Rašković, Milica (2013), *Stavovi o rodnoj ravnopravnosti studentkinja iz nacionalnih zajednica u Vojvodini: Romkinje*, Centar za rodne studije, ACIMSI, Univerzitet u Novom Sadu, ACIMSI: Centar za rodne studije, master program (odbranjen seminarski rad iz Metodologije rodniha istraživanja, mentorka: Svenka Savić).
- Pavković, Nikola, F. (2015), *Slava ili Krsno ime kod Srba*, Glasnik Etnografskog instituta SANU, LXI-II(1), 123-144.
- Pavlović, Mirjana (1990), *Srbi u Čikagu*, Beograd.
- Pavlović, Mirjana (2012), *Srbi u Temišvaru*, Etnografski institut SANU, knj. 78, Beograd.
- Petrović, Sreten, Nedeljko Bogdanović (1998), *Slave, zavetine i druge srpske proslave stanovništva istočne Srbije i susednih oblasti: zbornik radova*, Etnokulturološki zbornik 4, Svrlijg.
- Popadić, Dimitrije (2002), *Svetosavski primer kontekstualizacije evanđelja*, MbM-plas, Novi Sad.
- Prelić, Mladena (2004), *Krsno ime (krsna slava) kod Srba u Budimpešti i okolini u funkciji održavanja etničkog identiteta*, Glasnik Etnografskog instituta SANU, LII, Beograd, 109-115.
- Radenković, Ljubinko (2013), *„Slava“ – porodični praznik Srba*, Zbornik Matice srpske za slavistiku, br. 7, Novi Sad, 9-23.
- Savić, Svenka i Olivera Todorović (1989), *Elementi romske kulture u obrazovanju dece Roma*, Milan Šipka urednik. *Jezik i kultura Roma – Sarajevo*: Institut za proučavanje nacionalnih odnosa, 1989, 315-321.
- Savić, Svenka (1993), *Diskurs analiza*, Filozofski fakultet, Novi Sad.
- Savić, Svenka (1999), *Feministička teologija*, Futura publikacije, Novi Sad.
- Savić, Svenka, Marija Aleksandrović, Stanka Dimitrov i Jelena Jovanović (2001), *Romkinje – biografije starih Romkinja u Vojvodini*, Futura publikacije, Novi Sad.
- Savić, Svenka (2002), *Žene iz manjinskih grupa u Vojvodini: pogled iz vizure žene iz većinskog naroda*, Informator, Centar za multikulturalnost, Novi Sad, br. 35-36, 8-20.

- Savić, Svenka (2006), Rodni identitet i obrazovanje Romkinja u Srbiji. *Interkulturalnost*, br. 1, Zavod za kulturu Vojvodine, Novi Sad, 52-65.
- Savić, Svenka i Veronika Mitro (2006), *Škola romologije*, Novi Sad, Futura publikacije i Ženske studije i istraživanja, Novi Sad.
- Savić, Svenka (2006), Visokoškolsko obrazovanje Roma: Škola romologije na Univerzitetu u Novom Sadu, *Jezik više za Evropu*, Novi Sad, Pedagoški zavod Vojvodine, Novi Sad, 35-45.
- Savić, Svenka (2007), Romkinje, Svenka Savić (ur.), *Romkinje2*, Futura publikacije i Ženske studije i istraživanja, „Mileva Marić Ajnštajn”, Novi Sad, 5-17.
- Savić, Svenka (2007), *Šta nam to potvrđuju grafiti ispisani po Vojvodini?*, Marija Gajicki ur. *Govor mržnje i nacionalizam: uzroci i posledice*, „Vojvođanka” – regionalna ženska inicijativa, Novi Sad.
- Savić, Svenka i Milana Grbić (2008), *Akademskim obrazovanjem do romske elite*, Univerzitet u Novom Sadu, Ženske studije i istraživanja, Futura publikacije, Novi Sad.
- Savić, Svenka (2009), Some Notes on Islamic Education in Serbia, Ednan Aslan, ur., *Islamische Erziehung in Europa*, Bochlau Verlag Wien-Koln-Weimar. 449-456.
- SAVIĆ, Svenka i saradnice (2009): Rod i jezik. – Ženske studije i istraživanja – Futura publikacije, Novi Sad.
- Savić, Svenka (2010), Obrazovane Romkinje – prijedlog za model interkulturnog razumijevanja i slušanja, Jasenka Kodrlja, Svenka Savić, Svetlana Slapšak (ur.), *Kultura, drugi, žene*, Institut za društvena istraživanja u Zagrebu, Hrvatsko filološko društvo, Plejada, Zagreb, 187-201.
- Savić, Svenka (2012), Visokoobrazovane Romkinje u Srbiji: mogućnost za očuvanje i razvoj identiteta, Tibor Varadi i Goran Bašić (ur.), *Promene identiteta, kulture i jezika Roma u uslovima planske socijalno-ekonomske integracije*, Naučni skupovi SANU, knj. CXXXIX, Odeljenje društvenih nauka, knj. 33, Beograd, 71-85.
- Savić, Svenka (2012), Romkinje u Srbiji: mogućnosti za očuvanje i razvoj identiteta, Tibor Varadi i Goran Bašić, urednici, *Promene identiteta, kulture i jezika Roma u uslovima planske socijalno-ekonomske integracije*, SANU, Odeljenje društvenih nauka knj 33, Beograd, 71-85.
- Savić, Svenka i Veronika Mitro (2013), *Education for Gender: Equal Society of Female Students in Serbia*, *Interkulturalnost*, 6, Novi Sad, 86-109.
- Savić, Svenka (2013), Iskustva mentorskog programa sa učenicima: višestruko podzastupljene grupe, Zavod za kulturu Vojvodine, Novi Sad, str. 79.
- Savić, Svenka Veronika Mitro (2015), Ženske romske nevladine organizacije u Vojvodini: 2000-2014, Duško Radosavljević, Miroslav Keveždi, Eva Vukašinović (ur.), *Nacionalni saveti nacionalnih manjina i kultura2: zbornik radova*, Zavod za kulturu Vojvodine, Novi Sad, 191-204.
- Savić, L. Svenka i Milica P. Topličan (2016), Analiza diskursa rodne perspektive bečarca, Jasnima Dražić, Isidora Bjelaković, Dejan Sredojević Ur. *Teme jezikoslovne u srbistici kroz dijahroniju i sinhroniju: zbornik u čast Ljiljani Subotić*, Filozofski fakultet, Novi Sad, 639-652.
- Sinani, Danijela (2012), O proučavanjima porodične slave u Srbiji, *Etnološko-antropološke sveske*, no. 19, Beograd, 175-192.
- Slapšak, Svetlana (2001): Romkinja. U: *Ženske ikone XX veka*. / ur. Svetlana Slapšak. – Beograd: Biblioteka XX vek, str. 240-245.
- Spahić-Šiljak, Zilka (2008), *The Analysis on Image of Women in the School: Religious Textbooks in Bosnia and Herzegovina*, Moravcikova, Michaela, Greskova, Lucia (eds.) *Zeny a Nabozenstva (Women and Religions) 2*. Bratislava: Ustav pre vztahy statu a cirkvi.

- Stjepanović-Zaharijevski, Dragana, Danijela Gavrilović i Nevena Petrušić: *Obrazovanje za rodnu ravnopravnost: Analiza nastavnog materijala za osnovnu i srednju školu*, Niš, UNDP, Punta, 132 str.
- Žunić, Natalija (2002): *I o Romkinjama, Romi na raskršću: zbornik radova*. – Punta, Niš.
- Žunić, Natalija (2002), *Prava i položaj Romkinja*, Dragoljub B. Đorđević, ur. *Romi na raskršću*, Niš, 164-168.
- ZAKON o osnovama sistema obrazovanja i vaspitanja. – Službeni glasnik RS, 72/09.
- Vidović, Marija (1993), *Romkinje u naselju "Mali London"* – Pančevo, Miloš Macura i Aleksandra Mitrović ur. *Društvene promene i položaj Roma*, SANU, Beograd, 155-166.
- Vučaj, Sunčica (2010), *Rodna i LGBT diskriminacija: postoji i uspeva*, Osnovna studija o stavovima mladih o rodnoj i LGBT ravnopravnosti, Projekat: Doprinos mladih antidiskriminacionoj politici, NVO Atina, Beograd.
- Zečević, Slobodan (1985), „Praznik“ (slava) u severoistočnoj Srbiji, Ivan Kovačević ur. *O krsnom imenu: zbornik*, Prosveta, Beograd 122-135.

Kolekcija tekstova *Kako glasi muški rod od devica*, autorke Svenke Savić okuplja radove koji se s obzirom na svoje žanrovske osobenosti mogu svrstati u četiri različite grupe. To su naučnoistraživački radovi, dnevničke beleške, životne priče, te selektivna bibliografija radova koji se bave odabranim područjem. Sve njih povezuje zajednički tematski fokus: istraživanje aktuelnog društvenog položaja Romkinja kao i uslova mogućnosti njegove transgresije. S jedne strane, ovo se istraživanje sprovodi unutar same romske zajednice koja najčešće i dalje živi u skladu sa vlastitim običajnim i etičkim kodeksom unutar većinskog naroda (u ovom slučaju srpskog). S druge, mogućnost transgresija propituje se i u odnosu na većinsku kulturu i istražuju se uslovi i mogućnosti menjanja aktuelne socijalne stratifikacije. Moćnim generatorima iskoraka iz date (ili zadate) društvene i porodične pozicije smatraju se pre svega obrazovanje a potom i društveni aktivizam. Centralno pitanje je stoga uloga obrazovanja u formulisanju ženskog romskog kulturnog identiteta, kao modusa njegovog očuvanja i potencijalnog menjanja. I ne manje uloga obrazovanja u stasavanju subjekta koji može potaknuti drugačiju društvenu dinamiku unutar romske zajednice i izmeniti koliko samu zajednicu toliko i njenu percepciju unutar većinske zajednice u kojoj živi. Knjiga na taj način povezuje i dva velika naučna, istraživačka i društvena područja kojima je autorka, profesorka emeritus Svenke Savić posvetila svoj dugogodišnji naučni, pedagoški i aktivistički rad: studije roda i pitanja rodne ravanopravnosti, te društveni položaj marginalizovanih društvenih grupa.

Džudit Butler je pokazala da u oblikovanju identiteta na presudan način ne učestvuje samo rod nego da se on ukršta sa rasnim, klasnim, etničkim beležima, obrazovanjem, političkom pripadnošću itd. U naučnoistraživačkim radovima koji su predstavljeni u prvom delu knjige propituje se ukrštanje etničkog, rodnog identiteta, formalnog i neformalnog obrazovanja i aktivizma te načina na koje ovi potonji doprinose izgradnji identiteta, rodnom osnaživanju i posledničnim promenama kako unutar same romske zajednice tako i u širem društvenom kontekstu. Od posebnog interesa je izgradnja romske ženske elite i osvajanje pozicija na mestima moći u političkoj i akademskoj sferi.

Drugi deo započinje dnevničkim zapisima koje je Svenka Savić vodila tokom svog mentorskog rada sa grupom mladih Romkinja u okviru projekta „Romkinja za Rome“ krajem devedesetih godina prošlog veka. Ovaj dnevnik je dragoceno svedočanstvo koje takoreći *in vivo* dokumentuje sprovođenje feminističke edukacije na delu, kako ona svojim neformalnim ustrojstvom, uzajamnošću i izostankom hijerarhije deluje kao subverzija tradicionalne učionice i istovremeno je, u ovom slučaju, priprema za nju. Neprestana razmena između mentorke i njenih učenica preoblikuje stavove i mišljenja svih njih. Susret različitih kultura ophođenja, običajnosti, predrasuda i uzajamnih ispunjenih i izneverenih očekivanja, prelomljen kroz ličnu vizuru autorke daje ovom dnevniku živost i autentičnost dokumenta i u isti mah pitkost i uzbudljivost literature. Dnevnik prate životne priče mladih Romkinja koje su učestvovalе u projektu i koje

svojim sadašnjim obrazovanjem, društvenim pozicioniranjem u akademskom i političkom polju, te polju nevladinog društvenog aktivizma potvrđuju uspešnost i značaj ovog projekta. Tim pre što su sve one, direktno ili indirektno, ostale povezane sa negovanjem i afirmacijom romske kulture i jezika i poboljšanjem položaja i uslova života romske zajednice.

Završnicu knjige čine životne priče starih Romkinje u Vojvodini koje su polaznice mentorskog projekta zabeležile u okviru alternativnog akademskog programa „Ženske studije i istraživanja“ u periodu od 1999-2001 kao zajednički rad koji dovršava njihovo neformalno obrazovanje. Ponovno objavljivanje ovih priča, mimo toga što su autentično svedočanstvo jedne posebne kulture i rodni i društveni uloga unutar nje, nalazi svoje opravdanje i o tome što one predstavljaju jedan od zajedničkih poduhvata polaznica projekta okrenut vlastitoj zajednici. S druge strane, stavljene uz životne priče mladih obrazvanih Romkinja, kao jedan kontinuitet koji se uspostavlja u obrnutom pravcu, one su značajan predložak za poređenje i razmišljanje o tome šta se promenilo a šta je i pored promenjenog društvenog, političnog i kulturnog konteksta ostalo gotovo isto. Iz te perspektive, čini se da je ono što je najtvrdokornije patrijarhalni porodični i društveni obrazac i da se on u životnim sudbinama Romkinja, naših savremenica, uprkos iskoraku u obrazovanju i društvenom položaju najčešće i dalje potvrđuje. Unutar porodice i unutar same romske zajednice, u okviru običajnosti, u formulisanju porodičnih i društvenih uloga, ostale su očuvane mreže tradicionalnih patrijarhalnih odnosa koje i dalje uređuju život i usmeravaju životna očekivanja. Tome dakako pogođuje i širi društveni konteskt u kome je retradicionalizacija i repatrijarhalizacija društva već godinama uveliko na delu.

MALA ISTORIJA JEDNOG ODUŠEVLJENJA

Mentorski rad Svenke Savić sa romskim studentkinjama: Dnevnik

Dnevnik koji je Svenka Savić, bez obaveze prema projektu, vodila tokom šest meseci zanimljiv je iz više razloga i uglova gledanja. To je pre svega dragoceno svedočanstvo jednog pionirskog misionarskog rada, nakon što je pokušaj romske emancipacije u okviru šire jugoslovensko-socijalističke ideje ostao bez goriva. Ovoga puta inicijativa je došla iz Fonda za otvoreno društvo, jedne od onih organizacija formiranih između ostalog i da popravljaju štetu koja nastaje nespутanim delovanjem mehanizama ekonomske globalizacije (koju same s druge strane ideološki utemeljuju). S. Savić je imala zadatak da obuci pet odabranih mladih Romkinja kako bi one tako stečeno znanje „vratile“ romskoj zajednici i tako multiplikovale efekat relativno ograničenog projekta. U toj situaciji očekivanja svakako imaju polaznice edukativnog treninga, ali ima ih sa svoje strane i „trenerka“. Iz *Dnevnika* se vidi da je S. Savić apsolutno svesna drugosti romskog sveta i uviđa „da je i sama u položaju da uči“. Ono čega možda nije sasvim svesna jeste sopstveni društveno-politički prtljag iz prethodnog vremena: samorazumljivost (društvenih) vrednosti koje za mlade Romkinje uopšte više nisu toliko samorazumljive (npr.

altruizam, briga, empatija i to u opšteljudskom, a ne samo plemenskom smislu). To što je za Svenku samorazumljivo, na širem planu je u tom momentu (kraj devedesetih) uveliko pod pitanjem. Na vrhuncu ubedljivosti je neoliberalna filozofija koju personifikuje Margaret Tačer da nešto takvo kao društvo uopšte ne postoji, da postoje samo pojedinci i njihovi egoizmi koje nevidljiva ruka tržišta dovodi u sklad). Vrednosti (po sebi nepostojećeg) društva samo su forme uglađivanja trvenja koje individualni egoizmi neminovno proizvode. Uzgred budi rečeno, to je svet u kome Romi žive oduvek. Prema tome, kada se polaznice prihvataju nekog zadatka koji treba da ima takozvani zajednički interes, njima je onda taj interes samo sporedan, u prvom planu je njihov lični interes, a na drugom interes svoje zajednice. Dnevnik dakle svedoči i o tome da se Svenka u tom momentu još nije pomirila sa takvim vrednosnim rasporedom i duševnom dinamikom polaznica. Pritom, mlade Romkinje-učesnice projekta nipošto nemaju neku jedinstvenu duševnu dinamiku, u svakom slučaju nipošto neku koja bi se mogla okarakterisati kao „tipično romska“, ona je uglavnom samo lišena odgovarajuće građanske uglađenosti. U jednom slučaju (Stanka Dimitrov) neka razlika u odnosu na reakcije mladih žena iz većinske zajednice gotovo da i ne postoji. A pomenuta uglađenost nije kao engleska trava kojoj treba par stotina godina zalivanja i šišanja da dobije onaj izgled tepiha. Njoj nisu potrebne godine nego pre nedelje ili čak samo dani.

S druge strane bilo bi veoma zanimljivo videti kako bi izgledao dnevnik ponovljenog projekta, tj, kako bi Svenka Savić u drugom pokušaju pristupala učesnicama u samom startu. Njene korekcije koje bi se pritom dale registrovati u bile bi izvanredno zanimljive.

Veoma je zanimljiv i feministički aspekt edukacije Svenke Savić, njen ženskoprosvetiteljski impakt u tradicionalne odnose u romskoj zajednici. Reakcije učesnica koje su se našle u odgovarajućem položaju koji je pobudio Svenkinu feminističku intervenciju svedoče o njihovoj prepariranosti tradicionalnim obrascima romske kulture. Može se reći da je Svenkina feministička edukacija ipak bila manje uspešna u odnosu na opšteprousvetiteljsko-aktivističku. O tome veoma poučno svedoči odnos nekadašnjih učesnica programa prema Dnevniku dve decenije kasnije. One su naime od Svenke dobile priliku da retuširaju njen dnevnik na onim mestima gde im se moglo učiniti da se njihova imena pominju u nekom za njih osetljivom kontekstu. Dobile su je i one su tu priliku iskoristile. Koja manje, koja više. Fika nažalost nikako jer je u međuvremenu preminula. A iskoristile su je tako što su brisale mahom delove teksta u kojima *Svenka donosi sudove* o muški dominiranim obrascima tradicionalne romske kulture, a na primerima interakcija sa romskom zajednicom u koje su učesnice programa u ono vreme ulazile. U tekstu koji govori o njima (učesnicama) one ne retuširaju mesta gde se same pominju u manje povoljnom svetlu, one brišu mesta gde će se lošem svetlu pojavljivati bitni romski muškarci. One smatraju da bi mogle imati određenih neugodnosti ili čak teškoća. Treba im verovati! Njihova borba za emancipaciju (i opstanak) odvija se na drugom frontu. One ne žele da slabe svoju borbenu liniju unutrašnjim razmiricama! Ni, sasvim razumljivo, da ugrožavaju svoj lični interes! S druge strane, kada su dve decenije ranije (njih tri od pet) intervjuisale starije vojvođanske Romkinje, srećom nisu ništa retuširale i zato je taj „materijal“ izvanredno autentičan i dragocen. A bilo je u

tom materijalu mesta daleko kompromitantnijih od ovih koje su sada brisale. I Svenkin Dnevnik bi bio bolji da je ostao neretuširan! No, dobar je i ovako! Štaviše, gledano sa kritičke distance, Svenkina odluka da pruži priliku za retuš, potpuno nezavisno od nje-ne prvobitne intencije (da ne kvari i ne komplikuje odnose sa polaznicama) odjednom dobija karakter *metodskog instrumenta* za testiranje prihvatanja feminističke prosvetćenosti. Autorka bi ga mogla patentirati. Možda bi i trebalo to da uradi!

Silvia Dražić; Relja Dražić

Udruženje “Ženske studije i istraživanja “ (u saradnji sa Futura publikacije, Zavodom za ravnopravnost polova, Zavodom za kulturu Slovaka) do sada su objavile niz publikacija, svojevrsnih kolekcija životnih priča koje uključuju približno 200 životnih priča.

1. Savić, Svenka (2000), *Vera Šosberger (1927-1972)*, Futura publikacije i Ženske studije i istraživanja, Novi Sad.
2. Savić, Svenka ur. (2001), *Vojvođanke (1917 – 1931): životne priče*, Futura publikacije i Ženske studije i istraživanja, Novi Sad.
3. Savić, Svenka et al (2001), *Romkinje: biografije starih Romkinja u Vojvodini*, Futura publikacije i Ženske studije i istraživanja, Novi Sad
4. Svenka Savić, Marija Aleksandrović, Stanka Dimitrov, Jelena Jovanović (2002), *Romani Women*, Futura publikacije, Novi Sad.
5. Kestli, Elizabet (2002), *Žene sa Kosova: životne priče Albanski*, Futura publikacije i Ženske studije i istraživanja, Novi Sad.
6. Savić, Svenka Marija Aleksandrović, Stanka Dimitrov, Jelena Jovanović (2002), *Romnja*, Futura publikacije, Novi Sad.
7. Stojaković, Gordana (2002), *NEDA: jedna biografija*, Futura publikacije i Ženske studije i istraživanja, Novi Sad.
8. Ferkova, Antonija, Jarmila Hodoličova, Anna Jaškova i Veronika Mitro ur. (2003), *Slovenky: životne pribehy Slovencek vo Vojvodine*, Futura publikacije i Ženske studije i istraživanja, Novi Sad. Drugo, prošireno izdanje 2015.
9. Tot, Marija i Veronika Mitro sa saradnicama (2003), *Рускини: животни приповедки*, Futura publikacije i Ženske studije i istraživanja, Novi Sad.
10. Savić, Svenka i Veronika Mitro (2004), *Životne priče mladih Romkinja* u: Zbornik istraživačkih radova studenata Roma, ur. Milena Mihajlović, Centar za interaktivnu pedagogiju, Beograd, 77-105.
11. Savić, Svenka (2006), *Woman's Identities in Vojvodina: 1920-1930*, Futura publikacije i Ženske studije i istraživanja, Novi Sad.
12. Savić, Svenka i Veronika Mitro ur. (2006), *Vajdasági Magyar nők élettörténete*, Futura publikacije i Ženske studije i istraživanja, Novi Sad.
13. Savić, Svenka ur. (2007a), *Romkinje²*, Futura publikacije i Ženske studije i istraživanja, Novi Sad.
14. Savić, Svenka ur. (2007b), *Hrvatice, Bunjevkice, Šokice (1919-1955)*, Futura publikacije i Ženske studije i istraživanja, Novi Sad.
15. Savić, Svenka Veronika Mitro, Sara Savić, Marijana Čanak (2008), *Životne priče žena – ‘A što ću ti ja jedna pričat...’*, Futura publikacije i Ženske studije i istraživanja, Novi Sad.
16. Bracić, Milica, Milica Mima Ružičić-Novaković i Svenka Savić (2009), *Životne priče žena sa invaliditetom u Vojvodini*, Futura publikacije i Ženske studije i istraživanja, Novi Sad.
17. Simin Bošan, Magda i Nevena Simin (2009), *Zašto su ćutale: majka i ćerka o istom ratu*,
18. Spariouso Laura i Svenka Savić ur. (2011), *Životne priče žena u Vojvodini - Rumunke (1921-1974)*, Futura publikacije i Ženske studije i istraživanja, Novi Sad.
19. Savić, Svenka (2014), ACIMSI Centar za rodne studije na UNS: deset godina posle (izveštaj o radu u školskoj 2013-2014.).
20. Savić, Svenka (2015), *Profesorke Univerziteta u Novom Sadu*, Novi Sad.

CIP - Каталогизација у публикацији
Библиотека Матице српске, Нови Сад

378-055.2(=214.58)(497.113)
929-055.2(=214.58)(497.113)

САВИЋ, Свенка

Kako je muški rod od devica : visokoobrazovana romska ženska elita u Vojvodini / Svenka Savić. - Novi Sad : Futura publikacije : Ženske studije i istraživanja, 2016 (Beograd : Službeni glasnik). - 450 str. ; 23 cm

Tiraž 300. - Napomene i bibliografske reference uz tekst. - Bibliografija.

ISBN 978-86-7188-166-1

a) Ромкиње - Високо образовање - Војводина

b) Ромкиње - Војводина - Биографије

COBISS.SR-ID 309540871